

Csonka Emil:

A FORRADALOM OKNYOMOZÓ TÖRTÉNETE 1945-1956

*Fábián Károlynak
aki
szóban és írásban
mindig az igazságra törekedett*

I.

A CSODÁK NAPJA

Az egyetemi forrongás | A Petőfi- és Bem-szobornál | A parlament előtt | A Gerő-beszéd | A Sztálin-szobor ledöntése | A Rádió ostroma | Az orosz beavatkozás

„Felvonulás pedig nem lesz!”

A párttitkárok hangja élesen csattant, amikor a budapesti gyárakban, hivatalokban, üzemekben összetrombitálták az alkalmazottakat s hol hetykén, hol belső bizonytalanságtól

marcangolva bejelentették, hogy Piros László belügyminiszter betiltotta az egyetemi hallgatók délután 2 órára tervezett felvonulását és néma tüntetését a budai Bem-szobor előtt.

Felvonulás pedig nem lesz! — hangzott a parancs, s a funkcionáriusok hozzátették: aki ezt a tilalmat megszegi, az már össze is pakolhatja a holmiját, el van bocsátva, aki a tiltott felvonuláson, ha mégis megtörténnék, részt venne, máris állásvesztettnek tekinthető.

Néhány éve, de tán még néhány hónapja is, eszébe se jutott volna egyetlen párttitkárnak, de egyetlen hallgatójának sem, egyáltalán feltételezni, hogy egy felvonulásra, melyet a belügyminiszter megtilt, esetleg mégis sor kerülhet, s hogy azon bárki is, akit állásvesztéssel fenyegetnek, részt is venne.

Hogy a párttitkár mégis feltételezte, az kisebb csodának számított ezen a napon, 1956. október 23-án, Budapesten, Magyarország fővárosában, ahol immáron kerek 12 esztendeje orosz megszállók állomásoztak s ahol korlátlan kommunista diktatúra kötötte gúzsba az egész népet.

Az emberek némán, szótlanul, lehorgasztott fejjel hallgatták a tilalmat. Hát nem, hát megint nem lesz semmi?! — jajdult fel bennük a keserűség, ami már életformájuk lett az elmúlt évtizedben. A kormány lefújta, hát nem lesz semmi, hogyan is lehetne tüntető felvonulás, ha a párt, a kommunista belügyminiszter megtiltotta. Az emberek visszamentek, visszakullogtak munkahelyükre, a satupadhoz, az íróasztalhoz, a villamoskocsi vagy a teherautó kormányához. Nem lesz felvonulás...

Nem lesz? Másként gondolkodtak erről a budapesti egyetem diákjai és a főváros körüli gyárak munkásai.

Az Építészeti Műszaki Egyetem aulájában lázas tömeg hullámozott, nemcsak nyakkendő fiatalok, fiúk és lányok, hanem overálos munkásifjak is, nemcsak iratmappát és logarlécet szorongató, hanem szerszámládás ifjú emberek is. Diákok és munkások közösen gyűléseztek már előző este, sokan le sem feküdtek, hanem hajnal óta dolgoztak itt az egyetem falai között, röpcédulát sokszorosítottak, csapatostul özönlöttek szét a városba, fákra szegezték, oszlopokra ragasztották a fiatalság 16 pontját, a magyar nép követeléseit és a felhívást, hogy október 23-án 14 óra körül mindenki ott legyen a Bem-szobornál, ott legyen a Petőfi-szobornál, mert a magyar nép rokonszenvét nyilvánítja ki a szabadságért küzdő lengyel nép iránt.

A lengyel nép! Magyarországon már nyár óta titokban suttozták ezt a szót: Posen, Poznan. A város, ahol a munkásság szembefordult a kommunista diktatúrával, fogalom lett az országban. Egy hete pedig Lengyelországgal feküdtek s keltek az emberek Magyarországon is. Onnan jöttek most a politikai divatok, aminthogy százegynéhány éve Franciaországból. 1848 márciusában Párizs felől fújta a szél, onnan jöttek az olvasmányok, az eszmék. Most Varsóból érkeztek a hírek. 1848-ban, miként Mikszáth Kálmán megírta, Pestbudán a Marseillaisét fújta a Tóth Gáspár inasa, aki az új ruhát vitte haza Nyáry Pálnak, rá a Carmagnole híres dallamával felelt az „Arany Sas” csaposa, s Jókai asztalán Victor Hugo, Michelet, Béranger, Louis Blanc s Sue heverték. Most 1956 októberében pedig Wyszynski bíboros és Gomulka nevét emlegették Budapesten, az emberek viszolyogva gondoltak az Internacionálé dallamára s magukban ők is a Marseillaisét füttyörészték s a műveltebbek a szöveget is hümmögték: Allons enfants...

Legalább annyit nekünk is, mint a lengyeleknek — ez mozgott az emberekben, ez forgott az elmékben, nemcsak az évtizede elnyomatásban élő nép, hanem itt-ott még kommunista funkcionáriusok fejében is. Szabadságot — sóvárogták az emberek. Reformot — morfondíroztak többen a pártvezetők közül, akik már fulladoztak a saját diktatúrájuk által teremtett országos elkeseredés, a feljük áramló megvetés sűrű levegőjében.

A lengyel események felvillanyozták a lelkeket itt a Duna partján, remény és kétség között hánykolódtak Magyarországon, ahogy nap mint nap hallották a szenzációsbabnál szenzációsbab híreket. A poznani munkásfelkelést még fegyverrel verte le a párt, de ma már felelősségre vonják azokat, akik akkor fegyvert használtak. A börtönből kihozták és pártfőtitkárnak választották azt a Gomulkát, akit Tito-bérencség vádjával zártak ki a pártból, örökre kizártak — s most övé a döntő szó... De nem, Gomulkát nem túrik meg az oroszok, Lengyelország keleti felében mozgósítottak és szovjet csapatok indulnak Varsó felé... Ám mégis, a lengyelek nem hátrálnak meg, „légy erős, Vladiszláv”, mondják a lengyel munkások

Gomulkának, ő meg felfegyverzi a lengyel munkásokat. Lengyel szabadságharc, lengyel— orosz háború?... Nem, nem lesz háború, Hruscsov szovjet pártfőtitkár meghátrált, varsói tárgyalásai után most telefonon hívta fel, a Kreml falai közül, Gomulkát, bocsánatot kért tőle, hogy az elmúlt hétvégén oly goromba volt, belátja, nem neki, Hruscsovnak, hanem Gomulkának volt igaza... Hihetetlen! S Gomulka máris üzen a börtönben lévő lengyel főpásztornak, hogy fogsága véget ért, hagyja el börtönét, Wyszynski bíboros azonnal jöjjön Varsóba, várja a primási palota... A lengyelországi kommunista párt központi bizottságából pedig nagy szótöbbséggel eltávolítják a Szovjetunió bizalmasát, a lengyel származású renegátot, Rokossovsky marsallt, Moszkva emberét...

A lengyel fordulat Budapesten és Magyarországon mintegy katalizátora lesz az évtizede lappangó vágyaknak, galvanizálja a néma sóvárgást, évről évre ápolt gondolatokat, felszabadítja a hosszú évek során legyűrt és visszafojtott elkeseredést. Elsőnek az ifjúság mozdul meg. Már napokkal előbb, az ország második legnagyobb egyetemi városában, Szegeden olyasmi történt, amit pár hónapja még senki sem hitt, senki meg nem merészelt volna. Mert: a nagy alföldi magyar város diákjai elhatározták, hogy kilépnek a párt által létesített hivatalos és mindenkire rákényszerített totális egységszervezetből, a DISZ-ből. Sőt, nemcsak kilépnek, hanem új szervezetet alakítanak, MEFESZ néven létesítenek szabad, független diákszervezetet. Ez a lépés elsőrendű forradalmi aktus volt Magyarországon, olyasvalami, mintha például Hitler hatalmának csúcspontján berlini diákok kijelentették volna, hogy kilépnek a Hitlerjugend organizációjából s a nemzetiszocializmussal nem egyező elvekhez igazodnak. Magyarországon ezzel, Szeged városában 1956. október 15-én nem kisebb dolog történt, mint az, hogy egy diktatúrában, amely eltörölte a közszabadságokat, a társadalom egyik csoportja, 3000 diák, helyreállította és megvalósította a szervezkedési szabadságot.

Ezt a példát követték kereken egy hét múlva, október 22-én a budapesti diákok. Hétfői nap volt. Az Építészeti Műszaki Egyetem hallgatói már a szegedi határozat óta készülődtek, tanakodtak. Nagy lépés, nem kis bátorság lenne, ha itt, az ország központjában, ahol a párt székel, ahol a titkosrendőrség, az Államvédelmi Hatóság, a hírhedt ÁVH behálózza az egyetemeket, ha itt is véghezvinnék a szegedi aktust. Megvolt a bátorság: 43 diák, aki a főváros több egyeteméről rekrutálódott, vállalta a főiskolák szabad tanácsának vezetését, több fiatal professzor pedig szóval vagy csak gesztussal, nyíltan vagy titokban megmondta a diákoknak: rajta, előre!... Az már elintézett dolog volt, hogy a főiskolások problémáit október 22-én megtárgyalják s létrehozzák a független diákszervezet, ugyancsak MEFESZ néven, csak még a tekintetben volt kétség, kimondják-e: kiszakadnak a kommunista DISZ-ből. Az óvatosak, az aggályoskodók és a párttagok vagy pártmúlttal rendelkező diákok a „bentmaradás” mellett voltak, de csakhamar kiderült, hogy ez elenyésző kisebbség. A párt annyi bűnt követett el az elmúlt tíz év alatt, a párt által megígért reformokat annyiszor sikkasztották el, ahányszor bejelentették — egyszerűen lélektani lehetetlenségnek tűnt, hogy most, amikor valami új születik, annak cégére ismét a párt legyen. Október 22-én délelőtt a Szépművészeti Akadémián ült össze a MEFESZ-tanács s bezárta maga mögött az ajtót. Mint a tanács egyik tagja, az események résztvevője mondta: „ezzel a bezárással — kizártuk a kommunizmust”.^[1]

De a párt még hatalmon volt, a kommunizmus, a szocializmus, ahogy a diktatúra nevezte a maga ideológiáját, még kötelező dogma. És nemcsak a párt uralkodott, hanem a nómenklatúra is megvolt, beleivódott az agyvelőkbe, ha akarták, ha nem, még vele kellett tárgyalni, a párttal, sokszor még az ő nyelvén kellett beszélni, már új bor forrt, de még a régi tömlőkkel kellett dolgozni. Felemás, nehéz, többrétű, bonyolult, szinte lehetetlen helyzet volt ez. Már pontokat dolgoztak ki, de taktikai meggondolásból sokszor a legjobban áhított követelést is elejtették vagy leplezték, s még itt-ott szocializmust mondtak, de már csak a szabadságra gondoltak.

A párt ifjúsági szervezetének a vezetői meghökkenve álltak a jelenség előtt, de még reménykedtek, hogy a hatalom ereje töretlen, hogy az emberekben az egzisztencia-féltés, az érvényesülési vágy, a karhatalomtól való rettegés beidegződése minden másnál erősebb. Még remélték a kommunista ifjúsági funkcionáriusok, hogy ha elismerik a MEFESZ jogosultságát, legalább elérik, hogy maradjon bent, mint tagegyesület a DISZ-ben, aztán

majd így vagy úgy, később úgyis leszerelik az egészet. Sőt, az az ötletük támadt, hogy hívjanak meg a gyűlésre fiatal munkásokat is. „Munkáson” persze párttagokat értettek, de nem számítottak arra — hisz ők funkcionáriusok voltak már, nem munkások —, hogy a munkásifjúság ugyanúgy érez és gondolkodik, mint az egyetemi fiatalság. A MEFESZ-tanács kapva kapott a kommunisták taktikailag elhibázott ötletén. Igen, jöjjenek a munkások. MEFESZ-megbízottak mentek ki a gyárakba, közölték a gyár párttitkárával, hogy a kommunista ifjúsági szervezet óhajára munkásfiatalokat kívánnak meghívni a Műegyetem aulájában tartandó gyűlésre. Így meg is kapták az engedélyt a mindenható pártszervezeti titkároktól, hogy szóljanak a munkásokhoz. Nem egy diákvezér aztán, szakítva csaknem egy évtizedes titulussal, nem úgy szólította meg az összehívott munkásokat, hogy „kedves elvtársak”, hanem egyszerűen, emberien, normálisan így: „kedves bajtársak”. A munkásifjúság már ezzel meg volt nyerve az ügynek.

Így kerültek október 22-én este hat órakor az egyetemre szerszámládás fiatalok is, és nem a DISZ javára, hanem rovására döntöttek el az egész ügyet. Hiába volt az egyetem rektorának jelenléte, hiába az egyetemi pártszervezet titkára, Orbán Lászlóné erőfeszítése. A diákszemélyiség szavazásra tette fel a kérdést, hogy a MEFESZ kilépjen-e a DISZ-ből. Mintha óriási madársereg rebbenne fel, nagy suhogással magasba emelkedtek a kezek s a túlnyomó többség lázas, szinte forradalmi hangulatban úgy szavazott: igen, lépjen ki! Délelőtt a diákok „kizárták” a kommunizmust, most meg, este, detronizálták.

Könnyebb volt ezt megszavazni, mint megvalósítani. A hangulat forradalmi volt, de a forradalomnak még hiányoztak az eszközei. Természetes erővel kirobbanó vágy volt például, hogy a szervezkedési szabadság helyreállítása után állítsák helyre a sajtószabadságot is. Úgy, ahogy több mint száz éve, 1848 márciusában, mikor a budapesti fiatalság megfogalmazott tizenkét pontot, s nem várva a cenzúra engedélyét, a Landerer és Heckenast nyomdához vonult s kérte a pontok kinyomtatását. A derék nyomdász, a kiváló munkás szíve a fiatalokkal dobogott, de engedélyét a kormányhatalomtól kapta, s közölte az ifjú titánokkal, hogy a cenzúra láttamozása nélkül ő semmit sem nyomtathat ki. Aztán odasúgta a fiatalok vezéreinek: „De ha önök erőszakot alkalmaznak, akkor én semmit sem tehetek.” A 48-as fiatalok akkor bejelentették, hogy lefoglalnak egy sajtógépet, felgyűrték az ingujjat és kinyomtatták a március 15-i pontokat. A mostani, 56-os fiatalság itt még nem tartott. A gondolatot, hogy foglaljanak le egy nyomdát és azonnal nyomtassák ki követeléseiket, egyelőre elvetették. „Ne provokáljuk ki a rendőrség, az ÁVH beavatkozását” — hangzott többek csillapítása s így egyelőre félretették a szabad sajtó gyakorlati megvalósítását. 1956. október 22-én a diákok, ahhoz viszonyítva, hogy melyek voltak a nemzet fájó sebei, még — ahogy mondani szokás — mérsékelten fogalmazták meg kívánságaikat. Kevesebbrel többet érünk el — volt a jelszó.

De ami itt kevésnek tűnt, azt a hatalom, a párt nagyon is soknak és túlzottnak találta. Ami a nép szemében természetesnek látszott, azt a párt Akadémia utcai központjában szentségtörésnek tartották. Amit az egyetemisták mérsékeltnek véltek, a párt azt lázadásnak minősítette. Érthetetlennek s felháborítósnak tartotta a pusztán tény, hogy valami az ő akarata nélkül, vagy annak ellenére történjék a szocializmusnak ebben az országában, még akkor is, ha a diákság követelése nyíltan és visszavonhatatlanul még nem mondják ki a szocializmus érvénytelenségét.

A műegyetemi nagygyűlésen vita folyt arról is, bevegék-e a pontok közé az orosz megszállás megszüntetésének óhaját. Jóllehet talán ez volt a legnagyobb kockázat, mégis bevették, mert a tízéves tapasztalat azt mutatta, hogy a bajok gyökere az orosz csapatok és a szovjet birodalom jelenléte. Nyomasztó és törvénytelen jelenléte, hiszen a második világháború utáni békeszerződések és egyéb megállapodások szerint az orosz megszállásnak már meg kellett volna szünnie. Különösen azóta volt ez immáron türelmetlenül érzett követelés, hogy az elmúlt évben, 1955-ben a Bécsben aláírt osztrák államszerződés révén Ausztriában is megszűnt az idegen megszállás. Magyarországon pedig ekkor mindenki ismerte a békeszerződés azon kitételét, hogy Magyarországon addig maradnak orosz csapatok, amíg a Szovjetunióknak biztosítania kell összekötő vonalait ausztriai megszállási zónájához. Ausztriában azonban ma már nincs szovjet megszállási övezet, a szovjet csapatoknak tehát nem lenne helyük többé Magyarországon sem.

Így aztán az egyetemi fiatalok 16 pontja azzal kezdődött, hogy „a szovjet csapatok azonnali kivonását követeljük Magyarországról a békeszerződés határozatai alapján”. A második pont a mindenható pártra vonatkozott; még nem fejezte ki azt a közóhajt, hogy ez a minden szenvedésért felelős párt tűnjön el, hanem csupán a párton belüli demokrácia megvalósítását kívánta: „titkos alapon új alap-, közép- és központi vezetők választását követeljük”. És: a legrövidebb időn belül hívjanak össze pártkongresszust. A harmadik pont az emberséges hirben álló kommunista vezető, Nagy Imre miniszterelnökké történő kinevezését követeli. A további pontok a hírhedt s immáron a pártnál és Moszkvánál is kegyvesztett Rákosi Máttyás, valamint jobbkeze, a szadista bűnökkel vádolt volt honvédelmi miniszter, Farkas Mihály bíróság elé állítását és perüknek nem titkos, hanem nyílt tárgyalását óhajtja. Állítsák őket „a nép ítélőszéke elé” — mondja a 4. pont. Az 5. már olyat kér, ami minden szabad társadalomban természetes gyakorlat, nevezetesen más pártok engedélyezését, vagyis az egypártrendszer felszámolását és szabad választásokat. Továbbá azt, ami minden civilizált demokráciában eredményesen kiharcolt vívmány és jólműködő intézmény: követelték a munkások sztrájkjogát, mert azt itt, a munkásállamban, amely mindig szocialista vívmányokra hivatkozott, egyszerűen megfojtották, megszüntették, kiradírozták. A további pontok a magyar—szovjet viszony újjárendezését, az egymás ügyeibe való be nem avatkozás és az államok közötti egyenrangúság elvét hangoztatják, a gazdasági élet átszervezését, a tervgazdaság rendszerének felülvizsgálását, a hazai adottságok figyelembe vételét. A magyarországi orosz gazdasági koncessziókról, a magyar urántermelésről követelnek őszinte tájékoztatást, hiszen az egész ország évek óta kesergett azon, hogy a kis Magyarországnak ezt a szinte egyetlen értékes ásványi kincsét a hatalmas Szovjetunió messze a világgpiaci ár alatt ragadja magához. A 9. pont az ipari munkásokat kizsigerelő feszített normák teljes revízióját kívánja s azt, ami minden tisztességes munkaadó számára elsőszámú törvény: állapítsák meg a minimális béreket, biztosítsák legalább a létminimumot. A 10. pont a beszolgáltatási rendszerrel megnyomorított parasztság helyzetén kívánt javítani s biztosítani a paraszt jogát egyéni gazdaságra és termelésre. A politikai foglyok szabadonbocsátása és rehabilitása s a tizenegy évvel a háború befejezése után még mindig szovjet rabságban sínylődő hadifoglyok, sőt, elhurcolt polgári személyek azonnali hazahozatala az egyik további pont. Újabb pont a teljes vélemény-, szólás- és sajtószabadság, szabad rádió követelése. Az egyetemi ifjúság saját napilapot követel s a besúgóhálózat kartotékjainak, az ún. káderanyagok a megsemmisítését. A szovjetmintájú államcímert helyett a régi, magyar nemzeti színekben tündöklő címer bevezetését kívánják, a hadseregnek pedig az orosz stílusú uniformis helyett a nemzeti hagyományoknak megfelelő új egyenruhát. Március 15-e, az 1848-as március napja legyen újra hivatalos nemzeti ünnep, október 6-a, régi magyar szabadsághősök és mártírok évfordulója pedig gyásznap. A 15. pont kinyilvánítja az egyetemi ifjúság teljes szolidaritását „a lengyel és a varsói munkásság és fiatalok felé a lengyel függetlenségi mozgalommal kapcsolatban”. Az utolsó, a 16. pont bejelenti a MEFESZ országos szervezkedését és október 27-re, szombatra ifjúsági parlament összehívását hirdeti meg.^[2]

Elhatározta még a műegyetemi gyűlés, hogy másnap, október 23-án néma tüntetést rendez a Magyarországon történelmi hőssé vált lengyel generális, Bem apó, s az 1848-as március hőse, Petőfi Sándor szobra előtt. A felvonulás bejelentését szabályszerűen, annak rendje és módja szerint elvégezték, közölték az illetékes belügyminisztériumi szervekkel.

Így virradt fel október 23-a. Szokatlanul meleg nap volt ez, mintha nem is október végén volnánk, mintha nem a havas november közelednék, hanem a tavasz nyílna, mintha rügyfakadás ideje lenne. Mintha a derült ég, a sugárzó nap is szekundálna a zsongó szíveknek s bátorítaná a nyiladozó bátorságot. A munkába, hivatalba siető emberek kigombolták felöltőjüket, aki kalapban indult el hazulról, levette a fejfedőt, hogy rásüssön Isten áldott napja. A körutakon a sietők meg-megálltak, mert furcsa, ismeretlen plakátok hirdették a 16 pontot, viharkabátos diáklányok szó nélkül egy-egy röpcédulát nyomtak a felnőttek kezébe. Plakát, röpirat, amelyen nincs a párt emblémája, szöveg, amely nem a párt érthetetlen nyelvezetén szól. Valóban tavasz lenne? Itt a politikai rügyfakadás?

A műegyetem épületében reggel hat óra óta dolgoztak az önkéntes diákok, gyártották a pontokat tartalmazó röpiratokat. Híre ment az egész országban, hogy Pesten is kezdődik

valami. Vidékről futárok érkeztek, Győrből például, ahol néhány napja egy gyűlésen a bebörtönzött Mindszenty bíboros szabadonbocsátását követelték, egy fiatal katona érkezett motorkerékpáron: adjanak neki ezer példányt a készülő röplapból. De az egyetem kis sokszorosító masinája alig bírta. Kis diákszobákban, vagy birtokba vett egyetemi irodákban is kopogtak az írógépek, 2—3, vagy 7—8 példányban írták, indigóval, a pontokat. De mi volt ez a szükséglethez képest?! Ezért hát folyt a munka, megállás nélkül, szakadatlan.

Közben gyülekezett a fiatalság a műegyetem aulájában, lépcsőházában, folyosóin, s a DISZ vezetői, kommunista párttagok elterjesztették a hírt, hogy a belügyminiszter a felvonulási engedélyt nem adja meg. Emiatt többen rezignáltak s itt-ott elharapózott a kishitűség. De a defetista híresztelések csak még elszántabbá tették az elszántakat. Többezer diák tolongott már a Műegyetemen, de a főváros más főiskoláin is gyülekeztek; kereken tízezer diák, megnövelve fiatal munkások hadával, készülődött a felvonulásra.

Bár a hírek már keringtek a kormány terveiről, mégis megdöbbenést okozott, mikor hivatalosan is megérkezett a tilalom. A különböző testületek párttitkárai, az egyetemeken, üzemekben, irodákban, gyárakban ekkor kürtölték szét, hogy „felvonulás pedig nem lesz”, ekkor kezdődött a kenyér hideg terrorja, vagyis az állásvesztéssel való fenyegetés arra az esetre, ha valaki részt venne a betiltott tüntetésen.

12 óra 53 perckor aztán már a rádió is bement a kurta közleményt, ország-világ tudomására hozták az éteren át a nagy, kedvezőtlen fordulatot. A délelőtti, tízórás hírekben még azt jelentette a rádió, hogy „az egyetemi fiatalok délután 2 óra 30-kor találkoznak az írószövetség székháza előtt”. Délben cigányzenét közvetített a rádió, édes-bús melódiák és pattogó csárdások hangja szüremlett a készülékből, amikor hirtelen megszakították a műsort és egy hírolvasó bement: „A közrend zavartalan biztosítása érdekében a belügyminisztérium nyilvános utcai gyűléseket, felvonulásokat a további intézkedésig nem engedélyez. Piros László belügy miniszter.”^[3]

Most mi történik? — zúgott végig a diákságon.

13 óra 15 perckor a rádió megismétli a 22 perccel korábbi első közleményt.

Most mi lesz, mit tegyünk, mi történjék...? — meredt a diákok és ifjúmunkások elé a kérdés. — Mi történjék?

Londonban e napon, mikor a brit polgár kezébe vette a „Times” friss számát, az első oldal első hírében arról értesült, hogy Evadne Bennett hitvese (született Cull) egészséges fiúgyermeknek adott életet, a dél-afrikai Durbanból származó Jonathan Payn Fellows-Smith házasságot kötött Joy Daphne Butcherrel (of Purley, Surrey), Col. Sir Albert Lambert Wardnak pedig holnap, szerdán lesz a temetése Normanton-on-Soar mellett, Loughborough-ban. Megtudta továbbá a londoni polgár, hogy a New Bond Street 23 szám alatt a Winkfield virágosnál (telefon MAYfair 6655) „kedves koszorúk kaphatók mérsékelt áron”. A Berkeley Street 17 alatt viszont 5000 fontos áron egy 1955-ös Silver Cloud Standard Saloon gépkocsit kínál a H. R. Owen Limited. Miss Gem Mouflet 1956. október 23-án is meghirdette, hogy privát táncórákat ad, a londoni újságíró iskola pedig tudatta mindenkivel, akit érdekel, hogy kívánatra ingyen ad tanácsot és díjmentesen küld prospektust. Az Air India International légitársaság felhívta a figyelmet, hogy fényűző módon juttatja el az utasokat Indiába, jegyet rendelni telefonon is lehet, TRAfalgar 4541.

Művészettörténeti gourmandok ezen a napon könyvkötészeti kiállítást tekinthettek meg a Foyles Gallery termeiben, a Lefevre Gallery pedig XX. századbéli francia festők műveiből rendezett kiállítást. Szomorú hír, hogy a Theatre Royal Leicester hirtelen bezárt, holott éppen 120 éve, 1836-ban nyitották meg, de immáron, mint Mr. P. A. W. Collins, az illetékes fórum titkára közölte, „a színház nem tartható fenn üzleti alapon, nélkülözhetetlen a közadakozás, csak így menthető meg — we need a public trust to save it”. A B. B. C. nem kis büszkeséggel jelentette, sikerült megállapodnia az Angliában vendégszereplő Bolsoj Balett illetékeseivel s így vasárnap a TV közvetít egy részletet a „Hattyúk Tava” második felvonásából, Mme. Galina Ulanova fellépésével, így azok is láthatják a nagy művésznőt, akiknek nincs módjuk egész éjszaka sorbanállni jegyért. A bíróság egy cselédlány börtönbüntetését háromról öt évre emelte, a Lord Chief Justice kifejtette: a 37 éves vádlott előre megfontolt szándékkal azért szegődött el házimunkára, hogy gazdait meglopja;

különböző munkaadóktól 4000 font értékben tulajdonított el értéktárgyakat, s tekintve, hogy manapság igen nehéz domestic servant szerzése, e büntett különösen visszataszító.

Az angol citizen megtudhatta ezen a napon, hogy Margaret hercegnő tegnap Kenyában egy egész napot töltött a Kamba törzsnél, a látogatást „rendkívül élvezte”, a Kamba törzs különben is egyike a leglojálisabb törzseknek. Az edinburgi herceg rövidesen Szingapurba utazik. Mr. Francis Noel-Baker munkáspárti képviselő levelet intézett a ciprusi rebellió vezetőjéhez, az EOKA-leaderhez, Grivas ezredeshez, felszólította új fegyverszünetre, annak érdekében, hogy új lépés történhessék a ciprusi probléma megoldására, hogy létrejöhessen egy tisztességes és békés rendezés — honourable, peaceful settlement. Közölte a londoni „Times”, hogy a dél-afrikai Cape Town egyeteme december 7-re tiltakozó gyűlést hirdetett s indítványt terjeszt elő a dél-afrikai kormány terve ellen, hogy ti. az egyetemeken bevezessék a faji különválasztást. James Lemkin (The Bow Group, 30, Pall Mall, S. W. 1;) levelet írt a Times-nek arról, miként lehetne szabályozni Észak- és Dél-Rodézia jövőjét, milyen szavazati jogot kellene törvénybe iktatni, helyesen, okosan és méltányosan.

A világpolitikai hírek között első helyen szerepeltek a lengyelországi események, a lap elmagyarázta olvasóinak, hogy az új lengyel kommunista Politbüroban „Who is who”; s megírta, hogy csak Mr. Gomulka és Mr. Zambrowski voltak tagok már 1945 óta. A „Guide to the Polish Politburo” mellett a legújabb varsói jelentések — de ezen a napon a 18 oldalas londoni Times még egy árva szót sem ír arról, hogy Magyarországon máris mozog a föld és diáktüntetések lavinája indult meg a kommunista hatalom összeroppantására. Majd csak két nap múlva tűnik fel, a kontinentális eseményekkel foglalkozó rovat első helyén a sokatmondó, nagybetűs cím: Insurrection in Budapest.^[4]

Hét perccel azután, hogy a budapesti rádió közölte Piros belügyminiszter tilalmát, az egyik budapesti üzem irodájában négy alkalmazott ült egymással szemben. Fejük felett ott lebegett a párttitkár vészjósló fenyegetése. Egyikük, egy fiatalember, pontosan egy órakeret letette kezéből a ceruzát. Nem egyszerűen, nem rutinosan, nem úgy, mint aki ebédelni készül. Tüntetőleg tette le. Mozdulatában, mikor felállt, érezni lehetett valami néma dac erejét. Szó nélkül, senkire se nézve, megindult az ajtó felé. Pár pillanat múlva egy másik alkalmazott állt fel és indult el. Az épület folyosóján itt is, ott is megnyílt egy ajtó. Egy-egy ember kilépett. Le az utcára, be a városba. Száz és száz hivatalban, irodában, gyárban történt hasonló. Munkások, akik még inukban érezték az elbocsátás fenyegetését, otthagyták a satupadot. Mintegy varázsütésre történt, ezrek és ezrek egyénileg vívták meg magukkal a harcot, a tilalom utáni percekben ezrek tusakodtak magukban. A jövőre gondoltak, a családra, a várható nyomorra, talán börtönre, a teljes megsemmisülésre, ha most itt felállnak az asztaltól, leteszik a ceruzát, leteszik a szerszámot, kilépnek a gyárból és megindulnak. És mégis... Ezek indultak el, mert Budapesten ezekben a percekben az emberek elfelejtették a félelmet. Magyarország népe csaknem egy évtizedes rettegés után elfelejtett félni. A csodák napja volt.

A Műegyetemen katonai osztály is működött s ennek élén Marián István alezredes állt. Ez a fiatal katonatiszt éppen a belügyminiszteri tilalom megérkezésekor kapta a hírt, hogy a többi budapesti egyetem diáksága kinyilvánította szolidaritását a műegyetemi egyetemi diákokkal s kimondta, hogy részt vesz a felvonuláson. Marián felolvasta a diákságnak a légierők tisztiiskolájának üzenetét is, amely szintén pozitív volt. Ennek hallatára a diákok ezrei üdvrivalgásba törtek ki, végigzúgott az egyetemen az örömteli hír: „A hadsereg velünk van, a hadsereg támogatja az ügyet.”^[5]

Ez el is döntötte az egész kérdést, véget vetett minden habozásnak. Ha a fegyveres erők, vagy legalábbis egyes részlegek, ha fiatal tisztek is rokonszenveznek az üggyel, akkor egy belügyminiszteri tilalom immár csak levegő. A műegyetemi fiatalok felállították a menetoszlopokat, a diákok felsorakoztak, és Magyarországon némán és rendezett sorokban megindult ezer és ezer egyetemista, megkezdődött egy felvonulás, amelyet nem a mindenható párt szervezett, megkezdődött egy tüntetés, amelyet a kormány betiltott és ezzel kormányellenessé tett. Ahogy pár nappal előbb a szegedi egyetem a szervezkedési

szabadságot, a budapesti ifjúság most helyreállította a gyülekezési, felvonulási és tüntetési szabadságot. Újabb történelmi esemény, újabb csoda ezen a napon.

A párt főtitkára, Gerő Ernő aznap reggel érkezett vissza Jugoszláviából. Útja Canossa-járás volt, miniatűr megisméltése Hruscsov szovjet pártvezér több mint egy éve lezajlott belgrádi Canossájának. A nagy fordulat után Moszkva egymásután küldte Belgrádba kelet-európai helytartóit, hogy a nemrég „láncos kutyának” titulált Tito marsallhoz elvigyék a béke olajágát. Előzőleg Moszkva már odadobta Tito elé a jugoszláv marsallt éveken át gyalázó magyar diktátor, Rákosi Mátyás fejét; Rákosit visszahívták, leváltották s az új főtitkár, Gerő Ernő már a szocialista testvériség szellemében ment Belgrádba. Lengyelországban egy lengyel „titóista” került a párt élére; Gerő Ernőnek, aki végigcsinálta Sztálin és Rákosi „vallásháborúját” az „eretnek” Tito ellen, Gerőnek nem állt nagyon jól a „magyar titóista” szerepe, de megpróbálta eljátszani, eredmény nélkül. Gerő Ernő, ez a szikár, aszkéta típusú, mereven dogmatikus, százszázalékosan moszkovita nem magyar Gomulka volt, hanem inkább egy jelenleg civilben járó magyar Rokossovsky, hisz orosz állampolgárságát megtartotta és a szovjet rendőrállam gépezetének is tagja volt, az NKVD tisztje. Elődje, Rákosi Mátyás alacsony, kövér és kopasz ember volt, Gerő pedig egy középmagas, sovány és gyérhajú Rákosi Mátyás. Csak ez volt köztük a különbség, politikailag mindkettő ugyanaz a képlet volt, s a magyar nép ezekben az októberi napokban éppoly bizalmatlansággal vegyes megvetéssel tekintette az új főtitkárt, mint a régit. A klasszikus közmondás szavaival ezt úgy fogalmazták meg, hogy az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz.

A Belgrádból visszatérő Gerő Ernő képtelen volt megérteni, mi történik Budapesten, mi történik az országban. Talleyrand számára — mondja életrajzírója, Duff Cooper — az a szó, hogy politika, uralkodóházi vagy nemzetközi problémák megbeszélését jelentette a bálteremben vagy a terített asztal mellett. Fouché számára ugyanez a szó olyan utcasarki gyilkosságokat jelentett, amelyeket homályos odvakban álarcos összeesküvők terveltek ki. Nos, Gerő Ernő számára a politika szó alig volt más, mint dogma és karhatalom, propaganda és agitáció, s ha ez nem elég, géppuska és koncentrációs tábor. Ezt látta, ezt tanulta moszkvai évtizedei alatt s agyműködése nem jutott túl az évtizedeken át beléje vésődött pártszlogenekre. Egy szabadságért megmozdult nép elemi erejű üdvrivalgása az ő szemében nem volt más, mint a proletárhatalom elleni lázadás; az érzelmek és indulatok gátszakadása, egy meggyötört nép első szabad lélegzése neki csak ellenforradalom lehetett. Ebben a helyzetben politikai megoldásra nem is gondolt, s a méhkasként zúgó főváros elnémítására, a kitörni készülő vulkán megfékezésére neki nem is az „ultima ratio”, hanem a „prima ratio” csak egy volt: „lövetni”.

Az Akadémia utcában már a délelőtti órákban összeült a párt Politikai Bizottsága. Gerő Ernő minden habozás nélkül elrendelte, hogy az egyetemi fiatalság felvonulását tiltsák be. Ekkor megérkezett a pártközpontba a pártlap, a „Szabad Nép” küldöttsége. Az újságíró-delegáció a békés kibontakozás híve volt és arra akarta kérni a pártvezetőséget, tegyen ésszerű engedményeket, lehetőleg azonnal. Ezek a kommunista hírlapírók az utóbbi hónapokban gyakran megfordultak a nép között, sokan közülük lerázták már magukról a zsdanovi kultúrpolitika kényszerzubonyát, tisztában voltak az ország hangulatával s most szeretnék volna megakadályozni, hogy a párt merev magatartása még jobban elmérgesítse a helyzetet. Ők tudták, hogy a párt uralmát teljes megsemmisülés fenyegeti, ha a reakciós rezsimiek történelmi helyzetébe kerül: túl későn enged túl keveset.

Gerő több magasrangú kommunista vezető társaságában fogadta az újságírókat. Ott volt magának a pártlapnak a főszerkesztője, Révai József. Ott volt a Rákosi börtönéből csak nemrég kikerült Kádár János, egykori belügyminiszter. S ott volt az egykori szociáldemokrata, Marosán György, a renegát, aki a nagy hagyományokkal rendelkező magyar szociáldemokráciát átjászta a kommunisták kezére s ezért most Moszkva és a párt diktatúra kedvenc gyermeke volt. Gerő, ez a száraz ember, most indulatosan, szaggatottan beszélt. Szavai valósággal kopogtak, mikor a delegációt kishitűséggel és fejvesztettséggel vádolta. Közölte a pártsajtó küldötteivel, hogy a diákok tervezett felvonulását betiltják, a zavarkeltésnek véget vetnek. „A pártnak és a kormánynak megvan a hatalma” — vélte és mondotta Gerő Ernő 1956. október 23-án a déli órákban, mikor a

budapesti rádió még andalító cigányzenét sugárzott szét az éterben. A kialakult vita során Kádár János meglehetősen passzív volt, de ha mondott valamit, azzal lényegében Gerőt támogatta.^[6] Idegesen viselkedett viszont Révai, a főideológus, „a néphatalom tolla”, aki toll helyett fegyvert sürgetett. Az egyik fiatal, idealista újságíró, Lőcsei Pál, feltette Gerőnek a kérdést: mi történik, ha az egyetemi fiatalság a miniszteri tilalom ellenére is felvonul? Gerő elkomorodott s azt mondta, ez esetben a csapatok fegyverhez nyúlnak. S mintha visszhangozná, Révai hisztérikusan kezdett sikítani: „Lőni fogunk! Lövetünk! Lőni fogunk!”^[7]

Másként vélekedett erről az államrendőrség ez idő szerinti vezetője, Kopácsi Sándor. Az államrendőrség nem azonos a politikai rendőrséggel és az ún. „államvédelmi” hatósággal, az „ÁVO” vagy „ÁVH” néven emlegetett magyar KGB-vel. Feladata a normális közrend őrzése, de — kommunista államról lévén szó — ez a karhatalom is fegyveres alakulat volt, fegyveres alakulatok feladataival is. Amíg pl. az angol rendőrnek nincs lőfegyvere, csak gumibotja, a magyar kommunista rendőrnek nincs gumibotja, csak lőfegyvere. Vagyis: nem fényit, hanem mindjárt lő. Amikor 23-án délelőtt a belügyminiszter tanácskozást tartott, a budapesti rendőrfőnök a felvonulási tilalom ellen érvelt. Ha — fejtegette — a diákság nem engedelmeskedik, hanem a tilalom ellenére felvonul, s ha az oszlási felszólításnak nem tesz eleget, hanem ellenáll, a rendőrségnek, minthogy se gumibotja, sem oszlatásra alkalmas vízfecskendője, illetve effajta gyakorlata nincs, nem marad más hátra, mint lőni: géppisztollyal és karabéllyal. Ki vállalja a felelősséget? — tette fel a kérdést a rendőrfőnök a miniszternek. A miniszter hivatkozott a pártra, arra, hogy ebben a kérdésben máris ülésezik a Politbűró. Ekkor szóra emelkedett a magyar belügyminisztérium éppen akkor Moszkvából érkezett orosz tanácsadója, s láthatóan felbőszülve Kopácsi érvelésén, ezeket mondotta: „A fasiszták és imperialisták kiküldték Budapest utcáira rohamcsapataikat, és akkor az önök országában még vannak elvtársak, akik nem akarják használni fegyvereiket?!”^[8] A szovjet elvtárs szavai még ebben a gyülekezetben is kedvetlenséget és ungorkodást váltottak ki. Mert — mint Kopácsi mondja emlékirataiban — „a biztonsági szolgálat magasrangú tisztjei nem voltak ugyan demokraták s sziklaszilárd meggyőződésük volt, hogy adott esetben a fegyverhasználat is szükséges, de ezek az elavult frázisok őket is zavarták”.^[9]

A párt, Gerő és Piros, valamint a szovjet tanácsadó elvtárs dilemmáját azonban közben eldöntötte az egyetemi ifjúság. A Műegyetem diáksága két delegációt állított össze, az egyikkel megüzente a pártközpontba, a másikkal a parlamentben székelő kormánynak, hogy a felvonulási tilalmat nem veszi figyelembe, a tilalom ellenére megtartja a tüntetést. Budapesten megkezdődött a félelem nélküli élet, s jellemző erre, hogy amikor — még a menet megindulása, még a kivonulás előtt — megjelent a Műegyetemen a rendőrfőnök és a belügyminiszter helyettese, a diákok szóvivője, mielőtt azok bármit is mondhattak volna, a diáktömeg lelkes helyeslése mellett ezt vetette oda a két karhatalmi küldöttnek:

— Rendőrtisztek vannak jelen a teremben s ezt az alkalmat megragadom arra, hogy megmondjam nekik: Vigyázzanak, uraim! Budapest diákjai el vannak szánva, s nem kell nekik az önök engedélye. A tüntetést minden körülmények között megtartjuk s követeléseinket meghirdetjük!^[10]

A párt és a kormány kész helyzet elé került: a főváros fiatalsága megtagadta az engedelmességet a diktatúrának. Pillanatnyilag már csak egyet tehetett a hatalom: megőrizni a látszatot, úgy tenni, mintha saját magától jobb belátásra tért volna. Pardon, tévedés volt — ez lett a hatalom mottója, s így pontosan másfél órával a tilalom bejelentése után a rádió új közleményt adott ki. Ekkor is zenei műsor volt, a fiatalok zenei újságja hangzott, mikor megszakították a műsort s ezt olvasták be, 14 óra 23 perckor: „A belügyminiszter közleménye: Piros László belügyminiszter a kihirdetett utcai gyülekezési és felvonulási tilalmat feloldja.” A rádióban rövid szünet, majd gongütés, s mindjárt utána közlik, hogy este nyolc órakor Gerő Ernő rádióbeszédet mond...^[11]

A hatalom meghátrált, az ifjúság győzött, ez a nap valóban a csodák napja volt.

Amerika ezen a napon a közelgő elnökválasztás lázában élt. Ki lesz az új elnök? Eisenhower vagy Stevenson?

Adlai Stevenson demokratapárti elnökjelölt New Yorkban a Madison Square Garden választási gyűlésén 18 000 ember előtt beszélt és kijelentette, hogy a hidrogénbomba

betiltása a világbéke kulcsa. Stevenson feltette a szónoki kérdést: ez a sorsdöntő probléma, a hidrogénbomba körüli elhatározás rábizható-e a republikánus párt vezetőségére, rábizható-e egy olyan emberre mint Richárd M. Nixon, az Egyesült Államok alelnöke? Minden alkalommal, mikor a szónok kiejtette a Nixon nevet, a hallgatóság fujjzásba és füttykoncertbe tört ki.

Eisenhower elnök ugyanakkor, mint katonai szaktekintély, kijelentette, hogy Stevenson érvelése illúzió, naivság azt hinni, hogy a hidrogénbomba betiltása meghozná a világbékét vagy csökkentené a nukleáris háború veszélyét.

Connecticut államban Eisenhower esélyei jobbak, mint Adlai Stevenson kilátásai, a kérdés csak az, hogy Eisenhower ugyanolyan különbséggel győz-e, mint 1952-ben, amikor 129 363 szavazattal kapott többet, mint ellenfele. De az biztos, hogy Connecticut „likes Ike”. Massachusettsben is aggódnak a demokraták, mert ebben az államban 150 000-rel több asszony van, mint férfi, s a nők hajlamosak arra, hogy Eisenhower tábornokra szavazzanak; Stevenson-nak legalább 50 000 női szavazatot kell elhódítania az elnöktől. Delaware államban viszont jobbak a demokraták kilátásai. Eisenhower elnök egyébként megígéri a választóknak, hogy egészségét újra megvizsgáltatja, a hét végén kórházba vonul, hogy alávesse magát egy „Head-to-Toe”, egy „tetőtől talpig” orvosi vizsgálatnak. Az Egyesült Államokba L. N. Solovjev vezetésével szovjet delegáció érkezik, hogy „tanulmányozza az amerikai választásokat”, s kijelenti, hogy a Szovjetunió a választási küzdelemben nem óhajt beavatkozni...

A Braniff légitársaság közli Amerika népével, hogy rövidesen belföldi járatokat is indít Douglas DC-7 gépeivel s az új járat erre a csodálatos névre hallgat: El Dorado Service. A New York-i Fourth Street Theatre folytatja Csehov „Sirály” c. darabjának előadását, jóllehet a bemutatót a kritika felületesnek és kedvetlennek mondotta. Viszont nagy sikere van az angliai Old Vic társulatnak Shakespeare II. Richárdjával a Winter Garden színpadán. A szezonnyitó darab előadásán a drámai arányok kiegyensúlyozottak s a publikum megállapítja, hogy évek óta ez a legkitűnőbb Shakespeare-együttes, amely New Yorkban fellépett...

Az amerikai futballban Michigan állam könnyű győzelmet arat a Notre Dame felett s ezzel, megelőzve Oklahomát, az United Press College játékaiban a Spartans az első helyre kerül.

Október 23-án a New York-i börzén nyugodt az üzletmenet, nyugodt és súlyos, heavy. Az olajrészvények nyertek a legtöbbet. Általában az üzletkötés elmaradt az előző napi mögött, akkor 1 430 000 részvény, ma csak 1 390 000 részvény cserélt gazdát. A legaktívabb részvények — most active stocks — között szerepel a Fruehau Trailer és a General Motors. A Standard Oil N. J. kurzusa 54, a Pepsi Cola 19 és a Lockheed Air 52 3/4.

A „New York Times” ismerteti Herbert Kubly „Easter in Sicily” c. könyvét, amely 296 oldalon látott napvilágot, kapható 3 dollár 95 centes áron; a könyv részletesen leírja a divatos banditavezér, Giuliano működését, aki Garibaldi és Billy the Kid egyfajta kereszteződése.

Otto Mayer, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság elnöke helyteleníti a kínai olimpiai bizottság kívánságát, hogy ti. a közelgő Melbourne-i olimpiáról zárják ki Nemzeti Kína sportolóit. Mayer szerint a kommunisták politikai manőveréről van szó.

San Diego, a hatalmas kikötőváros lakossága értesül, hogy előző nap 80 éves korában a Naval Hospital egyik betegszobájában elhunyt Orin Gould Murfin admirális, akit a Pearl Harbor elleni japán támadás által okozott katasztrófa kivizsgálásával bíztak meg annak idején; az admirális mint fiatal kapitány az első világháborúban Skóciában 60 000 aknát gyártott s elzárta a német tengeralattjárók útját az Északi-tengeren, az Orkney-szigetek és Norvégia között. New Jersey újságolvasóival közölték, hogy a Bermudákon töltött vakációja alkalmával szívrohamot kapott Milton J. Goger, az American Type Founders Company elnöke. Élt mindössze 49 évet, gyászolja felesége, dr. Pauline R. Goger.

A szakszervezet, az International Longshoremens Association, az I. L. A. elnöke, Capt. William Bradley közli az amerikai kormánnyal, hogy ha nem kötnek megfelelő master contract-ot a kikötői munkások számára, akkor a kikötőben november 1-től mindhárom tengerparton leáll a munka.

És előtérbe került Közép-Kelet-Európa!

Eisenhower elnök október 23-án választási beszédet mondott a washingtoni Sheraton Hotelben „az ácsok testvérisége” nevű szervezet tagjainak, az organizáció gyémántjubiléuma alkalmából. Az elnök érzékeltette, hogy az Egyesült Államok hajlandó segílyt nyújtani Lengyelországnak és más szabadságszerető népeknek a csatlós országokban, ha ezek kívánják és ha hasznukra van. Amerika — mondotta az elnök — az emberi szabadság bajnoka, ezért küldetésének tekinti, hogy a szabadság inspirációját vigye a csatlós államok elnyomott nemzeteinek. A lengyeleket és a hozzájuk hasonló népeket, amelyek már ismerték a szabadságot — folytatta Eisenhower —, nem lehet örökre megfosztani nemzeti függetlenségüktől és személyes szabadságuktól. A csatlós államokban az imperializmus elégedetlenséget okozott, nyugtalanságokra, lázongásokra vezetett... A történelem bizonyítja, hogy a fegyverektől való félelem nem irtja ki a szabadság emlékét, a szabadság szeretete tovább él, mint a zsarnokok hatalma... — ...”all history testifies that the memory of freedom is not erased by the fear of guns, and the love of freedom is more enduring than the power of tyrants”.^[12]

A vén Iszter, mai nevén a Duna méltóságteljesen hömpölygött széles medrében a budai királyi palota alatt, s mindkét oldalán óriási tömeg hömpölygött a rakparton vagy az utcákon, gyülekezett a kisebb-nagyobb tereken. A magyar főváros körútjai mintha szintén folyókká váltak volna. Hullámozott, nőtt, egyre nőtt a tömeg. Ami egy félórával vagy órával előbb még individuális hősi cselekedet volt — egy bátor felállás az íróasztal mellett, a szerszám tüntető lehelyezése a munkapadra —, az most már kollektív lelkesedéssé változott s ellenállhatatlanul ragadott magával ezreket, tízezreket.

Buda és Pest egyetemének ifjúsága két célpont felé igyekezett. A pesti oldalon a Petőfi-szobor, a budai oldalon a Bem-szobor volt az irány. Két szabadsághős. És az ország, amely több mint egy évtizede elvesztette nemzeti függetlenségét, s amelyen egy nem emberszabású ideológia diktatórikus uralma terpeszkedett, a lelkek gátszakadásának ebben a pillanatában az ország már ettől a két névtől megrészegült. Szent részegség volt, olyan történelmi lelkiállapot, amely egy században csak egyszer születik.

Már nemcsak a diákság masírozott. Villamoskalauzok leállították kocsijaikat s ők is, utasaik is csatlakoztak a menethez. Villamosok lépcsőjéről fiatal lányok szórták a röpcédulát az emberek közé, a 14, a 16, a 20 vagy 22 pontos követelések szövegét. A vonuló tömegben itt-ott kigöngyölték és magasba tartották a piros-fehér-zöld zászlót s az évtizedes vöröszászlós, sarló-kalapácsos lobogók után a trikolor pusztá látványa mérhetetlen lelkesedést váltott ki. A zászló, a zászló! Minden népfelkelés varázsos jelvénye most is döntő szerepet játszott. Mert ahogy haladt a menet a szobrok felé, egyszercsak, a tisztjelöltek iskolája előtt haladva csaknem hihetetlen látvány tárul eléjük. A leendő tisztek laktanyájának egyik ablakából kibukkan egy nemzetiszínű lobogó, s a közepén, a gyűlölt szovjet mintájú címer helyén most hatalmas, kör alakú lyuk tátong. Szinte megelevenedett az emberek előtt a kép, amint a honvédség tagjai ollót vesznek kezükbe, kinyirbálják a szovjet felségjelvényt, eltávolítják a magyar zászlóról az idegen emblémát. Mintha rákos daganatot operáltak volna ki a nemzet testéből ezzel az aktussal — s a tömeget mérhetetlen öröm járja át, mert látja, hogy a katonaság rokonszenvez vele. „Velünk a honvédség, mellettünk a tisztek!” — hangzik fel ezen a napon immár másodszer a fiatalok üdvivalgása. Hasonló jelenetekre kerül sor a Bem-kaszárnya közelében. Ott egy elit-alakulat tanyázik s annak katonái is fraternizálnak a tüntetőkkel. A tömegben ekkor felhangzik s futótűzként terjed tovább az évtizede lefojtva lappangó, de ki nem mondott, visszafojtott követelés: „Menjenek ki az oroszok. Legyen vége már! Legyen béke már!” Pillanatok alatt megszületik a legtömörebb fogalmazás, s akkor újra és újra kórusban hangzik az óhaj és a sóhaj: „Ruszki haza! Ruszki haza!”

Halad és dagad a tömeg, amerre vonul, kinyílnak az ablakok, s egyre több házra tűzik ki a háromszínű lobogót. És immáron mindegyiken ott a lyuk, amely szimbólum lesz, egy kezdődő népfelkelés legjellegzetesebb szimbóluma: a kioperált pestis, az eltávolított vész. Az emeletek magasából virágokat szórnak a tüntetőkre.^[13] A boltok, tiszta rokonszenvből, sorra bezárnak, nincs vétel, nincs eladás, nincs üzlet ezekben az órákban, aki csak teheti, velük tart, a felvonulókkal. Csodás átalakulások történnek ezekben az órákban. Aki tíz évig opportunistá volt, az most nem gondol a következményekre. Aki tíz évig sínylődött

börtönben, mint politikai fogoly, most nem retten meg esetleges új cella lehetőségétől. Aki tíz évig kommunista volt, nem érti, hogy lehetett az. Aki évtizeden át még tollal is szolgálta a diktatúrát, most, ott a menetben haladva, érzi, hogy soha ilyen nagyszerű élményben nem volt része, s aggodalom és remény közt hánykolódva megtalálja nemes önmagát s büszke arra, hogy pártjában ő már régebben is reformot követelt. „Mikor ott meneteltem a tömeggel a budai rakparton, a Bem-szobor felé — hangzik az őszinte vallomás —, már tudtam, hogy forradalom van... Még soha életemben olyan 'sodrást' nem éreztem.” Őt is, mint ezreket, fojtott ujjongás fogja el: „Ilyen elemi erőnek senki sem állhat ellen.”^[14]

De mégis vannak, akik ellenállnak az elemi erőnek. Amíg a tisztítótűzben átfomálódó kommunista publicista a Duna egyik partján így gondolkodik, a másik parton, a Petőfi-szobor közelében zavaró incidens támad. Az egyik mellékutcából újabb csoport bukkan ki — vörös, kommunista zászlókkal. Ők is „diákok”, a Marx—Lenin Intézet növendékei, a marxizmus—leninizmus megtestesülései. Beneveznek a felvonulásba s a maguk szája íze szerint akarják manipulálni. De zászlóik pusztá látványa s jelszavaik vonalas jellege felháborítja a nemzeti szabadság eszméitől áthatott többi diákot. Hangos helytelenítés moraja zúg fel a vörös zászlók láttán, néhány veszélyes pillanatilag úgy tűnik, hogy öltre mennek, verekedésre kerül sor. De megmutatkozik, hogy a vörös zászlónak nincs többé varázsa, és a marxi—lenini fiatalok, mint törpe minoritás, csakhamar elnémulnak, és, elfeledve (vagy megtagadva) a pártindulót, az Internacionálét, ők is bekapcsolódnak e nagy nap, a csodák napja ősi dallamába, ők is fújják a lelkes tömeggel — a Marsaillest...^[15]

Már majdnem délután három óra, amikor a Petőfi-szobornál megkezdődik a szabadság első szertartása. Egy fiatal, népszerű színész, Sinkovits Imre művészete csúcspontján s a nemzeti extázis mámoros hangulatában elszavalja Petőfi versét, elmondja a gyújtó szavakat: „Talpra magyar, hí a haza, itt az idő, most, vagy soha!” Utána felolvassa az egyetemisták pontjait s mindenki érzi e követelések, kívánságok, egy évtizeden át elnyomott vágyak teljesítésének ellenállhatatlan parancsát: most, vagy soha! Ha most nem, akkor sohasem.

Ebben a hangulatban már nem lehet átütő sikere annak, amit az Írószövetség nevében kísérel meg az ország egyik legismertebb írója, Veres Péter, volt miniszter. Már nincs ereje, mindenki érzi, nincs ereje (mert késő) a fifty-fifty kínálatának. A Petőfi-szobortól a budai Bem-szoborhoz vonulnak a diákok s csatlakoznak a budai oldal tüntetőihez. Ott, a lengyel generális szobránál, a lengyel követség épülete előtt az elmúlt hét lengyel sikereihez gratulál a magyar főváros népe. Ott szólal fel Veres Péter. Amit mond, az nagyrészt tartalmazza a diákok követelését s a tömegben elvegyült tisztnövények is, a Petőfi Katonai Akadémia diákjai éppúgy, mint más főiskolások, itt-ott helyeselnek is. De itt-ott felkapják a fejüket az emberek. Lelkesednek, mikor a szónok „független nemzeti politikát” követel, de kissé értetlenkednek, sőt gyanakszanak, mikor a szónok ehhez hozzáteszi: „a szocializmus alapján”. Lelkesednek, mikor az öreg író a megalázó bérvizonyokról s a társadalombiztosítás gyalázatos állapotáról beszél, vagy a parasztpolitika visszásságairól, de meghökkennek, mikor arra szólít fel, hogy lépjenek fel „ellenforradalmi kísérletekkel” szemben. Helyeslik, mikor Veres azt kívánja, hogy Nagy Imre legyen a miniszterelnök. A tömeg egyik része ujjong, a másik része gyanakszik. Veres Péter keveri a meggyűlölt rezsim fogalmait a szabadság eszméivel, s ez gyanús. Nincs gyanakvóbb individuum, mint a tömeggé alakult individuumok összessége, nincs féltőbb és gyanakvóbb lélek a forradalomra készülő lelkeknél. Akik ott állnak a Bem-szobornál, még talán nem is tudják, hogy forradalmat csinálnak, de azt ösztönösen érzik, hogy forradalmakat lehet levérni, de nem lehet kijátszani. És valahogy sértő, idegesítő és gyanús a hatalmat reprezentáló ősz író gyanúsítása az „ellenforradalommal”...

Ami a Petőfi- és Bem-szobornál történt ezen a napon, az örömet hozott, de az örömbe egy kis ürömet is vegyített, Veres Péter több félmondatta disszonánsán hatott. Főleg pedig kérdések özönét nyitotta meg a szívekben és a fejekben. A nép szól — mi lesz a válasz? Szóljon a hatalom, kérjük a feleletet, várjuk a döntést. Milyen felelet, milyen döntés? — ezt tán senki sem tudta pontosan megfogalmazni, de mindenki érezte, hogy a hatalomnak, a diktatúrának el kell fogadnia, jóvá kell hagynia a mai nap szabadságvívmányait — a lyukas zászlókat, a nemzetiszínű lobogókat szentesíteni kell. A

kommunista író is, aki ott a tömegben menetelve érezte a „sodrást”, folytatta vallomását ön maga előtt: „Jóllehet a nemzetieskedés nem volt kenyerem, a megszaggatott háromszínű lobogó látványa engem is feltűzelt, s valami felemelő nagy kárörömet éreztem az oroszokkal szemben: no, most végre megkaptátok!”^[16] Ha így gondolkodott a pártember, hogyan gondolkothattak és érezhették ezen a napon azok a milliók, melyeknek egyike ezt jegyezte fel ezekben az órákban: „A párt a mi szemünkben vérszomjas vadállat volt, csak arra jó, hogy amúgyis nehéz életünket még jobban megnehezítse...”^[17]

A Bem-szobornál is, mint a Petőfiénél, elszavalják — itt egy diák — a „Talpra magyar!”-t, s valaki rázendít az évszázados nemzeti imádság fájdalmas-bús, panaszkodó és reménykedő dallamára. Felhangzik a magyar Himnusz, amelyet a diktatúra hosszú éveken át elűzött, tiltott, vagy éppen csak hogy néha megtűrt. Más nép himnusza pattogó induló, vagy sodró, vagy méltóságos zene — a magyar nemzeti himnusz valóságos oratórium, könyörgő imádság: Isten, áldd meg a magyart... Nyújts feléje védő kart, ha küzd ellenséggel.

A magyarság ekkor több mint egy évtizede küszködött az orosz megszállással s most, ebben az órák alatt megszületett fennkölt, szublimált lelkiállapotban úgy érezte, szüksége van az Úr védő karjára. Valaki később úgy jellemezte ezt a napot, azt tartotta a legjellemzőbb külső jegyének, hogy az utcán ismeretlen emberek egymás nyakába borultak, ölelték és csókolták egymást, majd, ha megláttak egy nemzetiszínű zászlót, vigyázzba merevedtek és átszellemülten szép arccal elkezdtek énekelni a Himnuszt...

Ez az emelkedő nemzet tehát választ várt. Kitől? A kormánytól. A kormány ekkor a Duna-parti gótikus palota, a parlament falai között székelt. A Bem-szobornál valaki kiadta a jelszót: Gyerünk a parlamenthez! Ekkor már több hivatalban, gyárban, üzemben befejeződött a munka, így még több ember sereglett az utcákra és mintegy dróttalan távirón mindenki megtudta, rádió nem beszélt róla, de mindenki értesült arról, hogy irány a Parlament, a következő lépés: a hatalom felelete.

Párizsban e napon Guy Mollet miniszterelnök a parlamentben felveti a bizalmi kérdést. Tudni akarja, hogy a Tisztelt Ház helyesli-e a kormány kül-, gazdasági- és szociálpolitikáját, valamint Algériával kapcsolatos magatartását. A bizalmi kérdés nyilvánvalóan az utolsó komplexumnak szól, Mollet ehhez akar tüntetőleg nagyarányú támogatást. A szavazás két nap múlva lesz, de már most, október 23-án mindenki biztosra veszi, hogy a kormány nagy többséget kap. Mert Franciaországot nem a zúduló lengyel, és a csak gyéren szivárgó magyar hírek foglalkoztatják elsősorban, hanem Francia-Algéria új, nagy, szenzációs eseménye: egy francia huszárvágással sikerült elfogni az algériai felkelés legfőbb vezetőit. Ezek a vezetők Kairóból irányítják az algériai lázadást, s éppen Marokkóban jártak. Párizst felháborította, hogy Marokkó fogadta őket, s mikor onnan repülőgépen visszatértek Egyiptomba, a francia személyzettel rendelkező DC-3 típusú gép, Grelier kapitány vezetésével, Palma de Mallorca-i közbeeső leszállás után, Algírba vette útját. A Maison Blanche repülőtéren már francia rendőrök várták az öt rebellis-vezért, akik között az illegális harc egyik fő irányítója is ott volt: Mohamed ben Bella...

Párizs lélegzetvisszafojtva hallgatja a híreket. Tuniszban tüntetés a franciák ellen, Mekneszben 9 halott. Casablancában az egyetemi fiatalság, ugyancsak Párizs ellen háborogva, kibontotta az algériai felkelők zöld zászlaját. Semmi kétség: Franciaország új afrikai válság elé néz. A párizsi kormány felfüggesztette tárgyalásait Marokkóval. Pineau francia külügyminiszter Londonban megegyezett Eden angol miniszterelnökkel és Selwyn Lloyd külügyminiszterrel, hogy Anglia és Franciaország elutasítja Egyiptom kérését, hogy ti. a júliusban államosított Szezi-csatorna ügyében kezdjenek új tárgyalásokat az ENSZ fórumain...

Az angol flotta látogatóba Franciaországba érkezett, a büszke angol hajók befutottak Toulon kikötőjébe...

Párizsban a Trocadero közelében új, kiadó hivatalokat hirdetnek, nagy parkolólehetőségekkel, az Étoile-tól tíz percre pedig új, szép lakások kaphatók — beaux appartements. A színházi és filmvilágot, a mozilátogató közönséget e napon izgalomba hozza a hír, hogy Amerikában újra megfilmesítik Jeanne d'Arc történetét. Otto Preminger, a kiváló filmrendező tüneményes női főszereplőt talált egy 18 éves amerikai lány személyében.

A „Figaro” megírja, hogy a leány neve Jean Seberg, egy Marshalltown-i patikus lánya. A városka Iowa államban van, 23 000 lakossal, ezek egyike az ifjú hajadon, aki egy méter hatvan centi magas, szeme zöldesszürke, arca lángoló és kifejező, de ezen az arcon feltűnik a mosoly is, hirdetve a humorérzék vigasztaló erejét. Une Visage ardent et expressif — Franciaország nemzeti hőséneke leendő alakítója...

Persze, Lengyelország és már-már Magyarország is dörömböl a francia tömegek tudatának falán. Pologne és Gomulka neve ott virít az újságok első oldalán, belül pedig már felbukkan Budapest neve, a hír, hogy Szegeden 3000 diák kilépett a hivatalos ifjúsági szervezetből, a kommunista Hitlerjugend organizációjából és külön, független egyesületet hozott létre. Nyílt lázadásban a magyarországi diákok — írják a francia lapok, s megmondják, miért a forrongás, mi a cél: nagyobb szabadság és normális megélhetési viszonyok — pour une plus grand liberté et des conditions d'existence normales...^[18]

Amit külföldi tudósítók azonnal megértettek, azt a magyarországi párt és kormány reprezentásai képtelenek voltak megragadni és a maga mélységében felfogni. Egy elbizakodott rezsím a szó legszorosabb értelmében vakon és kelleetlenül vette tudomásul a fejleményeket s abban bízott csak, hogy a láng vagy magától kialszik, vagy egy kis erőszakkal könnyedén kioltják. Nagyobb szabadság? Minek? Normális életviszonyok? Hát nem megkapták a szocializmus vívmányait? Néhány író és még inkább újságíró kis intellektuel csoportját, egy maroknyi idealista kommunistát leszámítva a párt és a kormány vezetői és káderei a kialakult helyzet megoldására, a forrongás lecsendesítésére semmiféle politikai megoldást nem találtak, nem is igen kerestek. A jobbak pedig, mint például Nagy Imre, ahogy még aznap este kiderült, haboztak, vonakodtak és — elkéstek.

Többszázezernyi tömeg özönlötte körül a parlament épületét. Volt, aki kétszázezernek látta, de nem kevesen úgy látták, van ez a tömeg félmillió is. Vagyis Magyarország fővárosának legalább egyharmada, ha nem a fele itt szorongott és várt. A tömegben sok egyenruhás katona, fiatal, pirosposzsgás, paraszti arcok. Sapkájukról letépték az ötágú csillagot, a kommunista felségjelvényt. Nemzeti zászlók emelkedtek a magasba itt is, a vörös zászlók megfogyatkoztak, az emberek lehurrogták, ha ilyet láttak, a zászlóhordók pedig gyorsan eltüntették vörös hitvallásukat.

A parlament és benne a kormány, hallgatott. Hegedűs András miniszterelnök nem volt az épületben, az Akadémia utcai pártszékházba kellett mennie. Magyarországon nem a kormányfő, hanem a pártfőtitkár az úr. Hegedűst itt most két miniszterelnökhelyettes képviselte, Hidas István és Mekis József. Valósággal elbújtak a tömeg előtt, a parlamentben a legtöbb villanyt eloltották, majdhogyan némán és feketén állt a gótikus ház. Egy fiatal munkás dörömbölésére végre kinyitották a kaput s beleegyeztek abba, hogy Erdei Ferenc földművelésügyi miniszter, aki névlegesen nem volt a kommunista párt tagja, fogad egy kislétszámú küldöttséget. A fiatal munkás, Pongráz Ernő, rávette a minisztert, hogy a parlament főkapujáról vegyék le a szovjet típusú címerrel lengő zászlót s gyűjtsák meg a villanyokat is, hogy a nép megnyugodjék, lássa, hogy történik valami. Kisebb huzavona után Erdei megértette azt is, hogy elkerülhetetlen Nagy Imre megszólaltatása: a tömeg, többszázezer ember, felelős személyt akar hallani, s lehetőleg mindjárt Nagy Imrét. A miniszter ekkor telefonon felhívta a budai villájában tartózkodó volt miniszterelnököt, közölte vele a tényállást és kérte, azonnal jöjjön a parlamenthez, szóljon a néphez.

— Mit mondjak én az embereknek? — válaszolta Nagy Imre.^[19] Úgy döntött, hogy otthon marad.

A „kormány” tagjai közben „cselhez” folyamodtak: intézkedtek, hogy a hatalmas tér, a Kossuth tér közvilágítását oltsák ki, akkor a sötétben senkinek sem lesz kedve tovább álldogálni s így talán szépen hazamennek. A gyerekes csíny azonban visszajára sült el, bumerágnak bizonyult. Mert abban a pillanatban ezer és ezer fáklya fénye gyúlt ki. A „forradalom” leleményes: sokan a déli vagy esti újságot szorongatták hónuk alatt, ebből lett most fáklya, ebből született a fény. Röpiratok, röpcédulák is akadtak jócskán, hisz nemcsak a diákok röpcéduláztak, hanem a párt is osztogatott felhívásokat, azzal a szöveggel, hogy este nyolc órakor mindenki hallgassa a rádiót, mert a főtitkár, Gerő elvtárs fog beszélni. „Gerőt” is meggyújtották, a pártröpirat is fáklyának szolgált pillanatok alatt. És ebben a

misztikus fényben, sziporkázó, pislákoló, fellobbanó világosságban még inkább megmutatkozott az arcokra kiült lélek: felmagasztosult, komoly, ihletett vonások. Valami fájdalmas remény, szinte templomi áhítat, leírhatatlanul szent elszántság ült a szemekben. Ezekbe a szemekbe nem mert, nem tudott belenézni a diktatúra ezen a napon, bújócskát játszott és megpróbált kisiklani. A tömeg nem tágított. Gúnyosan, sértőn nézett vele szemben a parlament tetején egy kivilágított vörös csillag, amely a sötétségben még provokálóbb lett; kórusban zúgott fel a követelés: Le a vörös csillaggal, le a vörös csillaggal! Az első vívmány volt azután, hogy körülbelül egy óra múlva eltávolították a gyűlölt jelvényt. Kicsiny siker volt, de éppoly mámoros ujjongást keltett, mint az első lyukas zászló a kaszárnya ablakában s végig a házak során.

A reformkommunisták, Nagy Imre barátai, akik közül jónéhány ott állt a tömegben, halálos biztonsággal érezték, hogy Nagy Imrének tennie kell valamit. Nagy Imre híján Erdei Ferenc miniszter állt ki a parlament egyik erkélyére és megpróbált beszélni. De mit tudott mondani? Már pártjának, a parasztpártnak nála mégiscsak népszerűbb másik személyisége, Veres Péter beszéde is elsikkadt a Bem-szobornál, nem keltett lelkesedést, hát akkor mégkevésbé Erdei, akiről köztudomású volt, hogy szoros szálak fűzik a kommunista párthoz. Jóformán ki sem nyithatta a száját, a tömeg valósággal elkergette, s szégyenszemre visszavonult a csúcsíves ablakok mögé. Sinkovits Imre itt, az egyik erkélyen, ismét elszavalta Petőfi versét. Ezt még lelkesedéssel fogadta a tömeg, de további verseknél már türelmetlenkedett, elterelő műveletnek vélte vagy unta. Nagy Imrét követelték és hiteles, világos állásfoglalást.

Nagy Imrét akarjuk! Hol van Nagy Imre? — hangzott a kiáltás, mégpedig egyre türelmetlenebbül, sőt, már-már gyanakodva, hogy még ez az emberséges kommunista politikus is vonakodik, még reá sem lehet számítani ebben a nagy pillanatban. Nagy Imre barátai, Aczél Tamás író, Vásárhelyi Miklós, Méray Tibor és Losonczy Géza újságírók autóba vágták magukat s „Imre bácsi” Orsó utcai villájába hajtottak, kapacitálták, hogy jöjjön azonnal, mentse meg a helyzetet.

Nagy Imre ellenkezett, örült ugyan annak, hogy a nép hozzá fordult, de úgy vélte, ez nem alkalmas idő arra, hogy a parlamenthez menjen. Kétely is elfogta: tud-e olyat mondani, hogy szavai megnyugtassák a nekivadult tömeget? A pártban most nincs hivatalos pozíciója, még csak a Központi Bizottságnak sem tagja. Kinek a nevében beszéljen? Kinek a nevében ígérjen? Így tépelődött, vonakodott Nagy Imre.^[20] Egyik leghűségesebb híve rezignáltan állapítja meg: „Ez az ember, akinek egész élete a Kommunista Párt vasfegyelmében telt el, el sem tudta képzelni, hogy a pártvezetőség kifejezett parancsa nélkül valamilyen lépésre szánja el magát.”^[21]

Valóban nem lehet arról beszélni, hogy Nagy Imre ezen a napon elszánta volna magát valamire. Barátai unszolták s majdhogya akarata ellenére cipelték a parlamenthez. Fáradt volt és határozatlan. „Az Isten szerelméért, mire vársz? Ha nem jössz azonnal, valami iszonyú fog történni!” — könyörgött neki most Aczél. Vásárhelyi Miklós, joggal, még drámaiban lépett fel. Kapacitálása, érvelése jó diagnózis volt a helyzetnek, amikor így kérlelte vezérét: „El vagyunk késve... El vagyunk késve, mert a nép előretör és Te, akit vezetőjének akar, még mindig itt vagy s nem cselekszel.”^[22]

Ez hatott. Budáról a Pasarétről indult el a kocsis útközben Nagy Imre nagy meglepetéssel fedezte fel az új, soha nem látott zászlót: a kivágott címerrel. Aztán még egyet látott, még egyet, egyre többet. Verejték ült ki a homlokára.

Este nyolc óra felé járt, amikor a téren elterjedt a hír, hogy megjött, mégis megjött, megérkezett Nagy Imre. Lelkesedés moraja és taps zúgott fel a bejáratnál, ahol meglátták, felismerték. Végre itt a szabadító szó, végre itt az iránymutatás. Nagy Imre és kísérete bement az épületbe. Mekis József hidegen és méltatlankodva fogadta, szinte megróttá, hogy minek jött ide! Úgy tett, mintha Nagy Imrét ebben a pillanatban csak az érdekelte volna, hogyan alakul az ő és a párt viszonya: „A Központi Vezetőség a jövő héten összeül s ott meg fogják vitatni az ügyedet” — mondotta ez a szemellenzős ember, a gyűlölt Rákosi Mátyás felfedezettje és teremtménye. Vásárhelyi vállon ragadta Mekist s szinte kétségbeesve kiáltotta: „Megörültél? Jövő héten?”

Mekis magatartása jól példázta a párt gondolkodását. Ebbe a gondolkodásba belefért a Központi Vezetőség, belefért egy megregulázott majd rehabilitált vezető, mint Nagy Imre, de nem fért bele, mint tényező, amely számít — nem fért bele a nép. A gomolygó, vonagló, lázongó s hosszú évek után ma újra bátor és felemelt fejű nép sem: Mekis és a párt számvetésében ez nem létezhetett, még most sem. De amikor odakint újra felzúgott, minden eddiginél erősebben ennek a semmibe vett népnek immár türelmetlen kiáltása, Mekis mégis elsápadt.

Nagy Imre kilépett az erkélyre. Először meg sem ismerték a sötétben. Később került csak elő egy lámpa s megvilágította a jólismert arcot.

A zúgás elcsendesedett, mindenki püsszegve intette szomszédját, legyen csend, csend, Nagy Imre beszél.

Igen! Most jön a megváltó szó.

És a várva várt politikus megszólalt:

— Elvtársak!

Nem megváltó szó volt, hanem végzetes szó.

— Elvtársak? — néztek körül az emberek meghökkenve. Nem értették. Elvtársak? A magyar nép van itt, az ezen a napon nemzetté nemesedett nép, amely elfelejtette a félelmet, de el akarta felejteni a pártot is, az elvtárs-uralmat, a diktatúrát, egy évtized meggyűlölt zsargonját. Az ember ott fenn az erkélyen, Nagy Imre, ugyancsak meghökkent és megzavarodott. Mert odalentről először egy hang, aztán száz és ezer torok kiáltotta, először tétován, aztán ütemesen, növekvő erővel, sokszor, kórusban:

— Nem vagyunk mi elvtársak! Nem vagyunk mi elvtársak!

A politikus összeszedte magát s mégis elmondott néhány gondolatot. Rögtönzött beszédéből a tömeg csak keveset értett s amit megértett, azt nemtetszéssel fogadta.

Szeretettel üdvözlöm a megjelenteket — kezdte, s jelzőkbe menekült, majd minden mondatában a „demokratikus” jelzőt használta, amely a kommunista uralom tíz éve alatt, minthogy visszaéltek vele, elvesztette klasszikus hamvasságát és a szenvedő alanyok számára vasfüggönnyt, diktatúrát, börtönt, hazugságot, süllyedő életszínvonalat jelentett. Nagy Imre dicsérte a „demokratikus ifjúságot”, emlegette a „szocialista demokratizmus”-t, az ifjúság megmozdulását „demokratikus fellépésnek” nevezte. Receptnek „a párton belüli tárgyalás és tisztázás” útját ajánlotta, a tömeget pedig mintegy arra intette, hogy „az alkotmányos rend és fegyelem” legyen a cél.^[23] „A párton belül” — mondotta Nagy Imre s a tömeg úgy érezte, csalódottan, hogy a népet megint kizárják, a kibontakozást még Nagy Imre is csak „a párton belül” tudja elképzelni.

Az emberek nem nyugodtak meg. Úgy érezték, becsapták őket. Nagy Imre hamar véget vetett a beszédnek s felszólította a népet, hogy szépen menjen haza. Haragos zúgás volt a válasz, s azt, akit egész nap hívott, követelt és várt a lelkes tömeg, azt az embert a nép most lehurrogta. Elkeseredés vált úrrá, majd mély hallgatás kerítette hatalmába a tömeget. Valahogy úgy érezte mindenki, hogy arcul ütötték.

Nagy Imre mégis feltalálta magát, utolsó pillanatban mentő ötlete támadt — énekelni kezdte a Himnuszt, biztatva a népet: énekeljen ő is.

Ilyen szomorúan még nem énekelték a Himnuszt Magyarországon. Mérhetetlen fáradtság fogta el az embereket.

De talán senki sem csalódott akkorát e percekben, mint Nagy Imre szűkebb köre, barátainak ott lévő kis serege. Ha a tüntető nép csalódott, a reformkommunisták meg voltak döbbenve. Elsősorban ők, a hivatalos s valaha büszke elvtársak döbbentek meg Nagy Imre „Elvtársak!” megszólításán. A nép reagálására emlékezve állapította meg a Nagy Imrét egy órája még lelkesen kapacitáló Méray Tibor: „Mindenki előtt, akinek szeme és füle volt, ebben a pillanatban nyilvánvalóvá kellett válnia, hogy Magyarországon nemcsak Sztálin és Rákosi nem kell, hanem az egész párt sem — úgy, ahogy van. A magyar kommunista párt teljesen és visszavonhatatlanul megbukott.”^[24] Egy másik tisztelője, Kende Péter, ezt jegyezte fel: „Megdöbbenett Nagy Imre értetlensége... Élete legrosszabb beszédét mondta el ott a Parlament előtt. Először is a megszólítás: Kedves elvtársak!... Micsoda megbocsáthatatlan fáziselmélet volt ez azok után az órák után, amelyeket a tömeg ott együtt megért! S maga

a beszéd, ez az ügyetlen csillapítás! kísérlet... Nagy Imre nem találta meg a megfelelő hangot s ez talán végzetes volt.”^[25]

Németország és Bonn különös látogatót ünnepelt ezekben a napokban. Előző nap érkezett meg ugyanis Julius Raab osztrák kancellár s most, október 23-án reggel az új német állam polgárai meglepedéssel olvasták az előző esti bankett pohárköszöntőit. Adenauer német kormányfő arról beszélt, hogy a német nép nagy együttérzéssel kísérte az osztrákok sorsát s örül a nemrég elnyert osztrák függetlenségnek, egyúttal megjegyezte, hogy Németországtól még mindig megtagadják a nemzeti egységet. Raab kancellár, akit a bonni pályaudvaron a porosz Präsentiermarsch hangjaival üdvözöltek, a hagyományos osztrák kedélyességgel fátyolt borított a hitleri Anschluss emlékére s bonni útját úgy jellemezte, hogy ezzel „a Duna és a Rajna ismét közelebb került egymáshoz”. Winifred Martin vezércikken dolgozik e napon, amely üdvözli a Bécsből jött látogatót s megírja, hogy egy újabb Anschlusst ma már sem a németek, sem az osztrákok nem kívánnak; némi nosztalgiával rámutat a történelmi igazságra, hogy Bismarck még felismerte a Habsburg Ház valódi európai misszióját, amikor a legkülönbözőbb népeket okosan összetartó Habsburg-kormányzat idején azt mondta, hogy „képes volnék lövetni az osztrákokra, ha csatlakozni akarnának hozzánk”.

Az osztrák kancellár látogatása mellett a bonni politikát az új honvédelmi miniszter, Franz Josef Strauss személye foglalkoztatta, mert Strauss megtette egyik első intézkedését: demokratikus érzelmű tisztekből bizottságot állított fel az új német hadseregbe jelentkező volt SS-tisztek ügyének kivizsgálására; aki az SS-ben ezredesi vagy tábornoki rangot viselt, nem jelentkezhet, s a jelentkezőnek szakítania kell a nemzetiszocialista ideológiával; de az új rendszer lényege, hogy a jelentkezésnél egyéni jogtalanságot kiküszöböljenek. A fiatal miniszter egyébként csökkenteni akarja a minisztérium létszámát és osztályait, hatásosabban kívánja megszervezni ügykörét. A müncheni „Süddeutsche Zeitung” megjegyzi Franz Josef Strauss első intézkedéseire: „Pillanatnyilag el kell ismernünk, hogy az új honvédelmi miniszter a helyes úton jár...”

Saarbrückenben az iskolák ünnepséget rendeztek abból az alkalomból, hogy kerekén egy éve, 1955. október 23-án ez a tartomány népszavazással a Német Szövetségi Köztársasághoz csatlakozott, s Ney tartományi miniszterelnök méltatta Franciaország magatartását, amely akceptálta a lakosság döntését. Ezzel — mondotta — elhárult az utolsó területi akadály a német—francia együttműködés útjából, a Saar-vidék soha többé nem lehet szétválasztó elem Európában. Berlin népe meglepedéssel vette tudomásul azt a bonni közlést, hogy Heuss államelnök novemberben egy teljes hetet Nyugat-Berlinben tölt s onnan intézi hivatalos teendőit. Az IG-Metall, az acélmunkások szakszervezete bejelentette: másnap, október 24-én Schleswig-Holstein 28 kikötői üzeméből 10 üzem sztrájkba lép, hogy nyomatékot adjon követeléseinek: hosszabb szabadság, több szabadságpénz. Münchenben a városi tanácsban Karl Erjart tanácsos ismertette az idei Oktoberfest mérlegét. Essenben „kitört a vadnyugat”, a rendőrség előző éjjel autós-gengsztereket üldözött, akik a „Ruhrblick” nevű étteremben előrszegezett fegyverrel kényszerítették a vendégeket, hogy értéktárgyaikat rakják ki az asztalra; jóllehet a gengszterek kocsija egy utcai oszlopnak szaladt, sikerült elmenekülniük. Hamburg kikötőjében a háború befejezése óta most először jelentek meg német hadihajók, a tengerészet öt aknaszedő hajója. Nürnbergben, a játékgyártó városban olyan kiállítást rendeztek, amely bizonyítja, hogy a gyerekek kezébe nem kell militarista játékokat adni, lehet játszani pisztoly és ólomkatonák nélkül is: Es geht auch ohne Zinnsoldaten... A német lapokban hirdetések közölték, hogy már most lehet intézkedni a karácsonyi ajándékok tekintetében, a kommunista uralom alá került zónában maradt rokonoknak máris rendelhető szeretetsomag: Liebesgabenpakete für die Ostzone... Düsseldorf-i jelentés szerint a Ruhrkohlen-Beratung GmbH. egyik tisztviselője felhívást adott ki, hogy takarékoskodjanak az energiával, véleménye szerint Németországban évi kilenc millió tonna szén lehetne megspórolni. A frankfurti börzén október 23-án az AEG részvényeit 211,— DM-mel jegyezték, az árfolyamok az előző napihoz viszonyítva általában egy pontot estek; a BMW autógyár részvényeit csekély 128,— DM-ért lehetett vásárolni, a Norddeutsche Bank árfolyama 203,— a Süddeutsche Bank kurzusa 203,5 márka.

Bonn nyilvánosságra hozta ezen a napon Moszkva válaszjegyzékét egy korábbi német memorandumra, amely szabad választásokon alapuló német újraegyesítésre tett javaslatot. A nyugatnémet pártok mindegyike, kereszténydemokrata, szociáldemokrata és liberális párt egyaránt megállapította, hogy Moszkva a német javaslatot egyetlen ponton sem tette magáévá s nem fogadta el tárgyalási alapnak. Moszkva elutasítja az össznémet választásokat — Moskau lehnt gesamtdeutsche Wahlen ab —, hangzott a sajtó rezüméje.

A negatív moszkvai hír mellett természetesen a varsói hírek foglalkoztatták a politikai kedélyeket, s ebből logikusan következett a keletnémet zóna kommunista vezérének szerepe. A varsói fejlemények után — hangzott az egyöntetű bonni kérdés — meddig marad még helyén Walter Ulbricht, ez a megcsontosodott sztálinista és minden liberalizálás ádáz ellensége? Sokan a választ is tudni vélték: Ulbricht csillaga hanyatlik! És épp e napon statisztika látott napvilágot, melyből kiderül: a kommunista uralom alól oly szédületes mértékben menekülnek el a polgárok, hogy a keleti zóna lakossága, amely 1948-ban 19,06 millió volt, 1955-re leapadt 17,94 millióra.

A tömegek szórakozása ebben az időben elsősorban a mozi, s a filmszínházak előtt hosszú sorok állanak, mert bemutatják a Trapp család megható történetét olyan színművészekkel, mint Ruth Leuwerik, Hans Holt és Josef Meinrad. Új filmvígjáték is csábítja a nagyérdemű közönséget, Claus Biederstaedt főszerepével a „Kleines Zeit und grosse Liebe”; ünneplik Lili Palmert mint Anasztáziát, az utolsó cár leányát, s mindenütt megtapsolják a kezdő Liselotte Pulvert, aki rövidesen élete nagy sikerét aratja majd egy magyar leány, Piroschka szerepében.

De Németország is tudja már, hogy a magyar lányok és fiúk most nem meseszerű idillben vannak elmerülve. Már a német lapokban is feltűnnek, a Lengyelországról szóló hírek mellett, a kisebb tudósítások, hogy Budapest, de Szeged, Miskolc, Debrecen, Gödöllő, Sopron, Eger főiskolás fiatalsága is szabadságot követel, az oroszok távozását, a nyugati határ közelében lévő Győr népe pedig Mindszenty bíboros szabadonbocsátását.

Szabadság — a nyugatnémetek ezt hallják Kelet-Németországból is. A „Frankfurter Allgemeine Zeitung” épp ezen a napon közli egy kelet-németországi polgár levelét, aki megköszöni, hogy átmeneti nyugati tartózkodása idején olvashatta e lapot. Köszönetet mond egy jól szerkesztett újság szellemi jó cselekedetéért, köszöni a nagytávlatú szemléletet és a józan tárgyilagosságot. Ezt nélkülözzük mi odaát — írja az olvasó, aki éppúgy a totalitárius rendszer alattvalója, mint a lengyelek és magyarok. Nem a tömött nyugati kirakatokat dicséri elsősorban, bár az sem lényegtelen, hanem — írja —, a személyes szabadságot, amelyet itt a polgárok élvezhetnek.^[26]

Nagy Imre a parlamenti beszéd után mind a nép, mind barátai számára elérhetlenné vált. A párt központjába sietett, és ahogy egyik tisztelője megjegyezte: elnyelte az Akadémia utca. Eddig az időpontig — október 23-a este 8 óra — semmi sem történt Budapesten, ami arra vallott volna, hogy a tüntetés másként végződik, mint azzal: az emberek szép békésen hazatérnek otthonaikba.^[27]

A tömeg, Budapest bármely pontján tüntetett is, fegyvertelen volt s csak remélte, hogy a népakarat láttán a hatalom birtokosai jobb belátásra térnek. De az egyetemisták pontjaiból hármat még ezen a napon szerettek volna megvalósítani. Az egyik Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése, de részben Nagy Imre vonakodása miatt erre még nem kerülhetett sor. A másik: országos nyilvánosságot szerezni a követeléseknek, vagyis a pontokat beolvasni a rádióba. A harmadik: a Sztálin-szobor eltávolítása.

A Bem-szobornál lezajlott tüntetés után a tömeg egy része nem a parlamenthez, hanem a rádió épületéhez igyekezett. Az évszázados Nemzeti Színház, a bölcsészkar egyetem és a klasszikus szépségű Nemzeti Múzeum közelében húzódik a Bródy Sándor utca, a régi Sándor utca, évtizedek óta itt működik a budapesti rádió. A keskeny utca hamar megtelt tüntetőkkel. Szándékuk, kívánságuk az volt, hogy a rádió vezetősége olvassa be a 16 pontot. De zárt kapura találtak, a kommunista igazgató, Benke Valéria elzárkózott a kívánság elől. A tömeg azonban ebbe nem nyugodott bele, szilárdan kitartott az épület körül. Mindig újabb és újabb hullámok érkeztek. A rádió vezetősége ekkor elterelő és késleltető műveletekhez folyamodott. Egy hangfelvevő kocsit küldött ki az épület elé, karhatalmi

tisztekkel és technikusokkal, közölve, hogy felveszik a nyilatkozatot. Egy pirosruhás leány kezébe vette a mikrofont s elkezdte beolvasni a pontokat. A szomszédos lakóházak ablakaiban természetesen kíváncsi lakók szorongtak s a tömeg felkiáltott hozzájuk: tegyék ki az ablakba a rádiójukat, hadd hallják, hogyan sugárzik szét az éterbe a diákság követelése. Sehogy sem sugárzott, pillanatok alatt kiderült a rádió igazgatóságának a turpissága, esze ágában sem volt a pontoknak nyilvánosságot adni. Csak hangszalagra vette a szöveget, közlés szándéka nélkül. Ez a csalás, a becsapottság érzése a tömegben, sokat rontott a helyzeten. Az egész napon át megmámorosodott és a szabadságvágy hevületében élő emberek galádságnak tekintették ezt a félrevezető manővert. Érzésük szerint megint a forradalom kijátszásának kísérlete volt ez, mint a Bem-szobornál Veres Péter felemás dikciója. A vérforraló aktus valóban felforraltta a vért s a tömeg fenyegetően lendült a rádiókocsi felé. Kiderült azonban, hogy a rendőrtisztek és a technikusok, tudván, hogy a csalás kiderül, időben visszahúzódtak a rádió épületébe, otthagynak a kocsit. Erre többen dörömbölni kezdtek a rádió kapuján.^[28]

A rádió vezetősége — a bentlevő ÁVO-kötélék tisztjei és a pártszervezet titkárai — újabb halogató taktikához folyamodtak. Erősítést kértek a politikai rendőrségtől, de — hogy a tömeg fokozódó nyugtalanságát levezessék — beleegyeztek, hogy kisebb küldöttség jöjjön az épületbe: tárgyalni a diákság követeléseiről. A küldöttséget Benke Valéria fogadta s megkérdezte, mit akarnak. „Azt, hogy a rádió legyen a népé” — hangzott a válasz s az igazgatónő, aki — mint a kommunista establishment legtöbb tagja — úgy vélte, hogy a nép a párt s a párt a nép, azt kérdezte, s a kérdés provokáló volt: „Mit értenek azon, hogy a rádió legyen a népé?” Vita kerekedett, a küldöttségben is akadt, aki hajlott a követelés elejtésére, a többség viszont hevesen ellenezte ezt a véleményt, ragaszkodtak a pontok beolvasásához.^[29]

Odabent folyt a huzavona, odakint pedig tetőpontjára hágott a türelmetlenség. Ismét csalást és félrevezetést gyanítottak, mert a küldöttség nem tért vissza. Ez a második becsapás még jobban felizgatta a kedélyeket, annál is inkább, mert egyszer csak elterjedt a hír, hogy a delegáció egyik tagját, az egyik diákot agyonlőtték.^[30] Ez a hír lehetett vaklárma is, de megerősíteni látszott az a körülmény, hogy felfedezték: a rádióépület másik oldalán, a Múzeum utcai garázsbejáraton keresztül ÁVH-egységek érkeztek, a rádió őrsege megerősítést kapott, az igazgató tehát fegyveres akcióra készül.

Az emeleti ablakokból az ÁVH könnyfakasztó gránátokat hajít a diákok közé. Állandóan ismétlik a felszólítást, hogy a tömeg oszoljon. De minden felszólítás fokozza az elszántságot: addig nem távoznak, amíg a küldöttség vissza nem érkezik és az egyetemi pontokat nem olvassák be a mikrofonba.

Patt-helyzet alakul ki, kint nő a fegyvertelen tömeg elszántsága, bent növekszik a fegyveres egységek száma. Az ÁVH-sok már több mint négyszázan vannak.^[31] Készenlétbe helyezik fegyvereiket. Ugyanakkor a honvédelmi minisztérium utasítja a főváros közelében lévő egyik helyőrséget, a piliscsabai páncélos osztagokat, hogy induljanak Budapestre a rádió épülete és az ÁVH-egységek megerősítésére.

Ugyanebben az időpontban a főváros más pontján is hatalmas tömeg feketéllik. A Városliget szélén áll az óriási Sztálin-szobor, amely régóta inzultálja Magyarországot népet. Nemcsak azzal, hogy a zsarnoknak szobrot emelt a diktatúra, hanem azzal is, ahogyan emelték. Köztudott volt, hogy ennek a szobornak az anyagát régi magyar műkincsek feláldozásával teremtették elő. A szobor helyén a kommunizmus előtt gyönyörű, hagyományokban gazdag templom állt, a Regnum Marianum. Az esedékes restaurálás helyett a kommunista kormányzat lebontatta, eltüntette a templomot, és kőanyagából építtette meg a 30 méter széles és 15 méter magas talapzatot. Sztálin szobrához pedig úgy szereztek bronzot, hogy a főváros más terein leszerelték régi uralkodók, mint Mária Terézia, Ferenc József császár és király, valamint hitvese, a magyarok által valósággal bálványozott Erzsébet királyné emlékművét. A Sztálin-szobor tehát nemcsak hogy egy évtizedes diktatúra és idegen megszállás szimbóluma volt, hanem azt is jelképezte, hogy a nemzeti múlt, a vallásos lelkiület kitűrésével jött létre.

Százezres tömeg hullámzott a diktátor szobra körül, magánál a szobornál pedig fiatal munkások szorgoskodtak. Az egyetemisták 13. pontja azt kívánja, hogy „a Sztálin-szobrot a

leggyorsabban bontsák le” — és Budapest fiatalsága most megkezdte e program pont teljesítését. Hosszú sodronyköteleket hoztak, acélos izmú fiatalok villámgyorsan kúsztak fel a talapzatra, a kötelet a diktátor nyaka köré csavarták s az emberek boldogan szemlélték a nemrég még hihetetlen látványt: a zsarnok nyakán kötél. „Le vele! Le vele!” — hangzott az ütemes követelés. Százezrek készültek revansot venni nemcsak mindazért, amit Sztálin és magyarországi helytartói éveken át elkövettek, hanem azért is, hogy kényszerítve voltak állandóan éltetni, éljenezni ezt a zsarnokot. Mindenki a három évvel ezelőtti napokra gondolt, amikor Sztálin halálakor hivatalos gyászünnepet kellett tartaniok és siratni a szipolyozót. (1953-ban, amikor Sztálin meghalt, a magyar operaház műsorán Erkel Ferenc Hunyadi László c. nagy magyar operája is szerepelt, de a bemutatást a hatóságok letiltották. Attól félték, hogy az előadáson Sztálin-ellenes tüntetés, örömrivalgás törhet ki akkor, amikor a gyűlölt kormányzó Ciliei Ulrik halálának hírére a kórus ezt éneklí: „Meghalt a cselszövő, nem dúl már rút viszály...”) Most a cselszövő második halálát készítette elő a magyar diákok és munkások nagy tömege, Európában először történt meg, hogy a rettegett zsarnok szobrát megostromolták.

A bronzkolosszus azonban nem engedett, Sztálin makacsul állt a talapzaton. Még most sem adta meg magát. A nyakára font sok kötél megfeszült, de aztán sorra mind elszakadt. Más módszert kellett választani. Teherautó érkezett, két fiatal munkás hegesztőpisztolyt, forrasztót és hidegvágót hozott, s a csizma magasságában elkezdtek keresztülvágni a szobrot. Sercegett, szikrázott a kék láng, kísérteties, sőt kísértetiesen szép volt a látvány, százezer ember megbűvölve nézte. Szakértő kezek ismét kötelet vetettek a diktátor nyakába. Ebben a pillanatban hirtelen elhalt a zivaj, halálos csönd támadt s lélegzetvisszafojtva figyelte többszázezer szem, leste, várta: lejön-e végre onnan, lebukik-e már talapzatáról ez a szívós fenevad...?

Még javában folytak a bekerítő műveletek a Sztálin-szobor körül, amikor a rádió épületénél drámaian kiéleződött a helyzet, a rádió műsora pedig döntő fordulatot hozott a forradalmi lázban égő ország politikai életében. Elérkezett este 8 óra, az időpont, amikor az ez idő szerinti legfőbb hatalmasság, az orosz megszállók elsőszámú embere, Gerő Ernő pártfőtitkár mond rádióbeszédet. Itt a pillanat, amikor hatalom és nép viszonyának új szabályozása, az ország sorsának új alapokra fektetése az új idők parancsa. Hogyan, miben, mennyiben tesz eleget a párt a nép elemi erővel megnyilvánult akarátának? Hogyan méri fel a párt a helyzetet, most, amikor a nap folyamán Budapesten félmillió ember szavazott a lábával új politika érdekében?

Gerő Ernő nem azzal kezdte, hogy utalt volna a nap történelmi eseményeire s állást foglalt volna a diákság pontjait illetően — s már ez kiábrándítólag hatott. Ehelyett aránylag hosszadalmasan a párt júliusi határozatait taglalta, amelyek majd emelik a nép életszínvonalát. Legfőbb feladatnak mindjárt az elején „a szocializmus építését” jelölte meg. Ez egyrészt évek óta elcsépelet frázis volt, másrészt az ország társadalmának évek óta a szocializmus építése címén kellett olyan áldozatokat hoznia, amelyek az elégedetlenség mostani kirobbanásához vezettek. Gerő mégis ehhez kanyarodott vissza. Számos kérdést meg kell még vizsgálni — mondotta, és csak ilyen általánosságban szól, mégcsak nem is célozva arra, hogy a „számos kérdés” között szerepelnek-e az ifjúság követelése. Csakhamar aztán fenyegető lett a hangja, mikor azt fejtegette, hogy a párt célja a demokrácia szélesítése, „mi azonban — mondotta — természetesen szocialista demokráciát és nem polgári demokráciát akarunk”. Ez a hang már konokság jele volt s ezt megtoldotta azzal, hogy hosszasan és oktanul magasztalni kezdte a Szovjetuniót. Az oroszokkal szembeni bírálát szerinte „a nép ellenségeinek” a műve. Úgy állította be Gerő, hogy aki a Szovjetunió ellensége, az a magyar nép ellensége. Tagadta az évek óta tartó országos elégedetlenség legfőbb okát, hogy ti. a Szovjetunió egyenlőtlen szerződésekkel kizsákmányolja az országot. „Szemenszedett valótlanág, ellenséges hírverés” — mondotta Gerő, s miközben még minden magyarnak emlékezetében élt a szovjet hadsereg hajdani bevonulásának brutalitása, Gerő most arról a borzalmas időről így beszélt: „...amikor a háború végén országunk alétan a földön hevert... a Szovjetunió... mellénk állott, a teljes egyenjogúság alapján kötött velünk szerződést”. Így beszélt, mikor az egész társadalom jól tudta: a Szovjetunió megtiltotta Magyarországnak, hogy más, szabad népekhez hasonlóan

elfogadja a Marshall-segélyt, amellyel a szomszédos szabad országok virágzó gazdasági életet teremtettek. Valóban, Gerő Ernő most is úgy beszélt, mint egy szovjet ágens, nem mint egy állítólag szuverén ország szuverén feje. Ezután még jobban elvetette a sulykot: a nap eseményeire célozva megvádolta a népfelkelést, egyszerűen sovinizmusnak és antiszemitizmusnak bélyegezte. Homályosan, általánosságban utalt jugoszláviai tárgyalásaira és magyar—jugoszláv megegyezésekről beszélt, minden konkrétum említése nélkül. Ezután mintegy lebecsülte és negatívan minősítette a lengyelországi fejleményeket, kijelentvén a következőt: „Nem akarunk beavatkozni Lengyelország belügyeibe sem. De (ez) semmiképpen sem jelenti, hogy mi ne a magunk útját járjuk.” Csak ennyi mondanivalója volt Lengyelország világraszóló fejleményeiről, gyorsan elkülönítve a magyar párt követendő útját a lengyel úttól. Mindjárt ezután következett ez a mondat: „Inkább lassan haladjunk előre, de előrehaladásunk lehetőleg zökkenőmentes legyen.” Amikor a színrelépett nép gyökeres reformokat követelt, Gerő kiadta a „lassan haladjunk” retardáló jelszavát. Szólt a mezőgazdaságról, de nem a parasztság sérelmeinek orvoslását állította előtérbe, hanem a kommunista kolhozok megvédését, azt az intézményt, amely a hajdan Európa éléskamrájának számító Magyarországon oda vezetett, hogy nemegyszer kenyérhiány volt s szinte állandó jelenség, hogy ragacsos, ehetetlen a kenyér. Utalt ugyan a termelőszövetkezeti „önkéntes” elvére, ám az elmúlt évek megmutatták, hogy a párt mindig önkéntességet ígért, de mindig erőszakot, nyomást, lelki, anyagi és fizikai terrort alkalmazott az egyéni gazdálkodás, az önálló paraszti élet felszámolására. A konkrét, az egyetemi pontokban szereplő kérdésekre ezen túl nem tért ki Gerő, még közvetve sem, s amikor a párt feladatairól beszélt, még csak ki sem ejtette Nagy Imre nevét. Azt a követelést, hogy Nagy Imre felelős pozícióba kerüljön s kormányfő legyen, Gerő egyáltalán nem válaszolta meg. A párt politikai bizottságának összehívását is csak „a közeli napokra” helyezte kilátásba, nem pedig azonnalra, majd ismét átcsapott a Budapesten folyó népmegmozdulás meggyanúsításába: „A legnagyobb éberséget kell tanúsítani, nehogy ellenséges elemek megzavarhassák pártunk, munkásosztályunk, dolgozó népünk erőfeszítését a kibontakozás érdekében...”^[32]

Ha még volt remény, hogy a kommunista párt még egyszer kezébe tudja venni az ország sorsát, valódi reformokkal és reformkommunisták előtérbe helyezésével konstruktívan belefoghat a politikai kibontakozás munkájába, akkor ezt a maradék reményt Gerő Ernő beszéde teljesen összeúzta. A beszéd provokáló volt, kérlelhetetlen és fenyegető. Teljes mértékben illett rá a „fáziselmélet” jelző. A helyzet teljes félreismerése, illetve nem-ismerete szülte ezt a hangot és ezt a szöveget. Nem egy körültekintő politikus, hanem egy NKVD-tiszt beszéde volt.

A Gerő-beszéd a népet felingerelte, a reformkommunistákat lesújtotta. „Gerő szavai ismét tanúságot tettek a szónok rideg embertelenségéről, szolgálalkúságáról a Szovjetunió irányában, az adott helyzet iránti értetlenségéről... s agresszivitása még a legtürelmesebb embereket is felingerelte volna...” — írta Méray Tibor, megállapítva azt is, hogy az általános vélemény szerint a Gerő-beszéd „volt az a szikra, amitől a löporos hordó felrobbant”.^[33] Még más, magasrangú pártemberek és kommunista tisztek körében is az a felfogás alakult ki, hogy Gerő beszéde „olaj volt a tűzre”.

Mégis, a tüzet talán még meg lehetett volna állítani, ha az ÁVH alakulatai nem kapnak tűzparancsot. De nem sokkal a Gerő-beszéd elhangzása után a pártnak és a hatalomnak ez az erőszak-szerve elindította a végzetes lavinát. Nem „olajat öntött a tűzre”, nem „szikrát dobott a löporoshordóba”, hanem — löporoshordót hajított a lángok kellős közepébe. Húsz óra 30 és 21 óra között az ÁVH a Bródy Sándor utcában rohamra indult, sortüzet nyitott, belelőtt a fegyvertelen tömegbe s nekilátott, hogy az utcát „megtisztítsa a csöcseléktől”. Hivatalos, a párt által szerkesztett munkák arról írnak, hogy az ÁVH először valamivel 19 óra 30 perc előtt használta fegyverét, de csak riasztólövéseket adott le, s ezzel megtisztította a Bródy Sándor utcát.^[34]

A közlés valótlannak minősíthető, mert szemtanúk egybehangzóan állítják: a tömeg oly elszánt volt, hogy „riasztólövésekkel” nem lehetett „megtisztítani” az utcát. A rezsím forrásmunkái máskülönben is ellentmondanak egymásnak, mert például néhány oldallal később már az idézett mű is mást mond, ti. hogy a katonák 22 óra 30 körül kaptak parancsot

riasztólövés leadására. További hivatalos források a tűzparancs kiadását, egymást cáfolva, fél tizenkettőre, illetve 0 óra 35 percre teszik. Az igazság azonban az, hogy 21 órakor már a rádió egész környéke zengett a fegyverropogástól, viszont 21 órakor a tömegnek még nem volt fegyvere.

A rádióban elhelyezett ÁVH erők nem voltak egységesek a teendőt, a szándékokat illetően. Egy részük vonakodott lőni, a többség azonban vakon követte a tüzelési parancsot. Már a koraesti órákban összetűzésre került sor a mérsékeltek és a radikálisok között. Az egységek főparancsnoka Konok Ferenc honvédezredes volt, de nyilván, amiért a honvédség több tisztje már a délutáni tüntetéseken rokonszenvezett a tömeggel s mert Konok sem volt hajlandó itt és most lövetni a tüntetőkre, az ÁVH-s tiszték megfosztották a parancsnokságtól s Fehér József ÁVH-őrnagyot állították az élre, ő volt a hadműveletek, a „védelem” irányítója.^[35]

Tagadhatatlan, sőt, jelentős történelmi tény, hogy az ÁVH volt az egyetlen olyan fegyveres karhatalom, amely 1956 őszén, a forradalom kirobbanásának napján, a kommunista rendszer megbízható szervének bizonyult. A rádió előtti tömegben számos honvédtiszt, sőt az államrendőrség több tagja is, mint magánszemély ott tartózkodott, nem lévén szolgálatban. Nagyrésztük nem titkolta rokonszenvét a tüntetőkkel s nem titkolta ellenszenvét az ÁVH-val szemben. E tiszték, katonák, rendőrök azonban mindaddig passzívok maradtak, amíg nem került sor az ÁVH sortüzére. Passzivitásuk azonban lehetetlenné vált, miután az ÁVH belelőtt a fegyvertelen tömegbe. Elterjedt a hír, hogy az első halott az a pirosruhás lány, aki a délutáni órákban a rádiókocsi mikrofonjába beolvasta az egyetemi pontokat. De nemcsak civileket ért az ÁVH sortüze, hanem egyenruhás katonákat is. Így pl. E. P. őrnagyot súlyosan megsebesítették, s míg egy kapualjban elsősegélyben részesült, ahogy csak erejéből telt, kiáltozva átkozta az ÁVH-sokat: „Állatok ezek, semmi mások, csak állatok!”^[36] Az őrnagy csak kimondta, amit valójában a hadsereg túlnyomó része gondolt a politikai rendőrségről. Az őrnagy és más tiszték megsebesítése első epizódja volt ÁVH és hadsereg, kommunista rendszer és néphadsereg szembekerülésének, illetve a forradalom és a hadsereg azonosulásának. Az ÁVH sortüze után a tömeg maga is egyenruhás tagjaihoz fordult és apellált a hadseregre, többen szinte kétségbeesve kiáltották: „Hol van a hadsereg?! Miért nem lép fel az ÁVH ellen?!” Hogy ez egyáltalán szóba kerülhetett, hogy „a hadsereg az ÁVH ellen” gondolata egyáltalán felvetődhetett s nyíltan felhangzott a pesti utcán — ez is egyike volt a csodáknak, amelyek csak e napon születhettek meg.

De az embereknek még mindig nem volt fegyverük, hogy visszalőjenek. Három nevezetes epizód következett s ennek során a tüntetők is fegyverhez jutottak.

A rádióhoz néhány polgári mentőkocsi érkezett, vöröskeresztes autó. A tüntetők azt hitték, hogy a sebesültek ápolására jöttek. Kiderült azonban, hogy a rádió épületébe igyekeznek, ahol viszont nem lehettek sebesültek. A gyanakvó nép feltartóztatta és megvizsgálta a kocsikat s azonnal kiderült, hogy nem gyógyszer, hanem fegyver van rajtuk, nem orvosok és ápolók, hanem ÁVH-s katonák. Ez az újabb becsapás, az immáron harmadik hazug művelet a rádió előtt, megint csak vérforraló volt. Az ÁVH-s tiszték kirángatták a kocsiból, de életüket megkímélték. Megelégedtek azzal, hogy magukhoz ragadták a géppisztolyokat, karabélyokat és kézigránátokat. Volt már fegyver, de nem volt még gyutacs.

Időközben befutott a Piliscsabáról idevezényelt páncélos ezred éle, páncélosokkal és csapatszállító kocsikkal, melyek a Nemzeti Múzeum környékén, a Balassa-kórháznál foglalták el állásaikat. Közben az ÁVH állandóan lőtt, csak a honvédek megérkezésekor szüntette be a tüzelést. Mégis, pár perc múlva drámai fordulat történt. Az ÁVH-s tiszték újra nekivadultak, amikor látták, hogy a csapatszállító kocsikról leszálló katonák és tisztjeik barátságosan viselkednek a tüntetőkkel. Feldühödve parancsot adtak, hogy újra tüzet kell nyitni. Az ÁVH-katonák azonban megtagadták a parancsot. Remegő kézzel csak a levegőbe lőttek, az emberek feje fölé. Újabb, még drámaibb fordulat: az ÁVH tisztjei ekkor, valósággal őrjöngve, belelőtték saját katonáikba.^[37]

A harmadik epizód volt a döntő. A Piliscsabáról érkezett egységek parancsnoka, Solyomosi alezredes elment, hogy jelentést tegyen a hadosztályparancsnoknak, de előtte

elrendelte, hogy a katonaság ne mozduljon, lábhoz tett fegyverrel álljon. Távolléte alatt megérkezett Hegyi László vezérőrnagy, a honvédelmi miniszter személyes megbízottja. A tömeg, amelynek már több halottja volt, felszólította a tisztet, hogy álljon a nép mellé, mert az ÁVH válogatás nélkül lő férfiakra, asszonyokra, felnőttekre, gyerekekre. A tábornok nemcsak hogy megtagadta ezt, hanem a párt jelszavait kezdte hangoztatni, amitől a tömeg felbőszült. A generális több tisztet felszólított, hogy vonjon köréje kordont, de — csodák napja volt — egyik tiszt a másik után tagadta meg az engedelmességet. Az igazság a nép oldalán van! — válaszolták a népből jött tisztek a minisztériumból jött generálisnak. A főtiszt ekkor az egyik határőr-egység parancsnokát szólította fel cselekvésre, de éppen ekkor a homokzsák mögül ezt a tisztet ÁVH-s sortűz érte és meghalt. Haldokolva még ennyit mondott egy, a tüntetők soraiban álló honvédtisztnak, Decsi Sándor főhadnagynak: „Katonáim becsületes parasztyerekek, tudják népükkel szemben a kötelességüket!”^[38]

Ugyanebben az időben a Városligetben egetverő diadalordítások reszkettették meg a levegőt. A Sztálin-szobor roppant kolosszusa megingott. A térdénél elfürészelt diktátor előrelendült. A tömeg jó messzire visszahúzódott a többszáz tonnás alak elől, amely, elválva alsó részétől, iszonyatos robajjal odazúdult a kövezetre.

21 óra 35 perc volt.

Az európai történelem fontos dátumaként kellene emlegetni e napnak ezen óráját, percét, másodpercét. Szimbolikus zsarnokgyilkosság volt ez, lélektanilag döntő fordulat. Első eset, hogy ennek a diktátornak érvényes rendszerében, a Szovjetunió orbitusában, szovjet megszállta területen egy nép szétzúzza Sztálin emlékművét. A Köztisztasági Hivatal egy erős traktorja érkezett a helyszínre, a szobrot hozzákötötték és végigvitték a város főbb útvonalain. S aligha akadt valaki a világon, aki megvetette volna azokat a tíz éven át meggyötört embereket, akik most, felkelvén, ezt a bronzhullát lekopték, megrugdosták, koncentrációs táborok és börtönök rendszerének ezt a félelmetes urát taposták, ahol érték.

A rádió előtti ÁVH-sortűz a fegyvertelen tüntetést átalakította fegyveres szabadságküzdélemmé. Mérhetetlenül felkorbácsolta a szenvedélyeket, hogy a rendőrállam erőszakszerve védtelen tüntetőkre lőtt. A halottakat az emberek körülvitték a körúton, és a hírre a főváros minden részéből özönlenni kezdett a nép a rádió felé. Önvédelem! — ez volt most a jelszó. A tömeg hangulata átcsapott kétségbeesésbe. „Gyilkosok vagytok, gyilkosok!” — kiáltották az ávéhások felé.^[39] A járókelők, ha honvédet vagy rendőrt láttak, könyörögve kérték: „Segítsetek!” „Álljatok mellénk!” Vagy pedig: „Ha már nem jöttök, adjatok fegyvert!” S a katonák adtak, a rendőrök is adtak. Legfeljebb egyes katonák csendben eltávoztak, a rendőrök pedig „leléptek”. A Körút mentén lévő kisebb rendőrőrsök, úgy ítélve meg, hogy a joggal felbőszült tömeggel szemben úgysem tudnak helytállni, kiürítették állásaikat és elvonultak, többnyire fegyvereiket is hátrahagyva. Sok katona és rendőr azonban csatlakozott a felkelőkhöz. Csepel munkásai pedig, amikor értesültek az ÁVH sortűzéről, teherautókon az általuk ismert fegyvergyárakba siettek és megkezdték a fegyverek rekvirálását. Több kaszárnnyában is fegyvert szereztek s mindezt a legrövidebb időn belül szétosztották az utcákon hullámzó emberek között.

A honvédelmi minisztérium egymás után küldött újabb és újabb egységeket az ÁVH megerősítésére. De már hiába volt. Amikor ezek a honvédegységek a helyszínre érkeztek, vagy elolvadtak, vagy átálltak a tömeghez s szakszerű tanácsokkal látták el a szabadságharcosokat, s fegyvereiket is rendelkezésre bocsátották. Még éjfél előtt, a budapesti rendőrfőkapitányság parancsnoka, Kopácsi Sándor telefont kapott, először Piros László belügyminisztertől, majd egyik barátjától a honvédelmi minisztériumból. Mindkettő közölte: minél több katonai alakulatot küldenek ki, annál biztosabb, hogy ezzel növelik a felkelők táborát, sőt, fegyverkészletét. „Legjobb egységeink dezertálnak” — hangzott a honvédelmi minisztérium értesítése.^[40] Ekkor már a pártközpontban és a kormány székhelyén világosan látták: több katonai alakulatot nem szabad kiküldeni, mert a hadsereget „megmételtyezi”, „megfertőzi” az „ellenforradalom”.

Ahogy közeledett az éjfél, a rádió körül szabályszerű csata alakult ki. Ha reggel még csak néhány diák, kezdetleges sokszorosítógépen, röpcédulákat készített, most, éjfél körül már egy egész város fegyvert ragadott és önvédelmi harcban állt.

A nap utolsó óráiban a magyarországi kommunista vezetőség politikailag csődöt mondott, katonailag pedig valósággal megsemmisült, tehetetlenné vált.

A politikai csőd oka teljesen nyilvánvaló: az a bizonyos fáziselmélet! A párt Akadémia utcai székházában nem mérték fel a helyzetet, nem tudtak pontos látéleletet készíteni. A parlamentből odaérkező Nagy Imrét Gerő Ernő heves szemrehányásokkal fogadta. A „legjobb védekezés a támadás” módszerét alkalmazva úgy viselkedett, mintha nem Rákosi és diktatúrája, merevsége és kérlelhetetlensége vetette volna meg az elégedetlenség alapjait, hanem Nagy Imre reformgondolatai.

Ez az egész az ő műve! — ríkoltozott Gerő Ernő Nagy Imrére.^[41] Mintha „ez az egész” nem a szabadságot áhító magyar nép műve lett volna — elemi, történelmi jelenség, ellenállhatatlan sodrás. Mások viszont nyíltan megvádolták Gerőt, őt tették felelőssé azért, hogy idáig jutottak. Kölcsönös vádaskodás, viharos összeszólalkozás, zűrzavaros kapkodás jellemezte a tanácskozást.

Ennek megfelelően egymást követő és egymásnak ellentmondó híradások kerültek ki a rádióon keresztül az ország közvéleménye elé, s az ország népe ezekből is láthatta, hogy a pártban teljes a fejtelenség.

Olaszország élte hétköznapi életét. Ezen a napon a szenátusban több politikus méltatta Sante Zennarót, azt a fiatal embert, aki feláldozta magát, hogy két őrült karmaiból megmentse néhány kisgyereket, néhány bambinót. A szenátus egyébként folytatta a közérkölcökre veszélyes személyek ügyének vitáját; a parlamentben, a Montecitorio üléstermében pedig interpellációs nap volt, kérdést intéztek az illetékes miniszterhez: mit hajlandó tenni annak érdekében, hogy életveszélyes sportokban, mint az ökölvívás, halálos baleseteket megelőzzenek...? Az örök Városban s Itáliában, mint mindig, ezen a napon is nagy volt a jövés-menés, előkelő idegenek érkeztek és távoztak. Soraya perzsa császárné innen indult el Milánóba, a rómaiak pedig azt találgatták, hogy a Szicíliában tartózkodó Julianna holland királynővel vajon eljött-e Marijke hercegnő is? XII. Pius pápa fogadta Arismendi venezuelai külügyminisztert, aki éppen ma továbbutazott Velencébe; a lagunák városa nagy ünnepséget rendez fogadására, hisz országának, Venezuelának ez az olasz város adta a nevet.

A közép-kelet-európai vihar szelét már Itáliában is érezni lehetett, bár ma még csak a lengyel események híre dominált. De már felbukkant a lapokban a hír, hogy Magyarországon is mozog valami: „A Budapest si chiede che Nagy vada al potere” — írja a „Corriere della Sera”.

Az újságokat nagyon foglalkoztatja, hogy a kommunista államokban megindult népmozgalmak mennyire zavarba hozták az olasz kommunistákat: Imbarazzo dei comunisti italiani. És, tekintve a keleti fejleményeket, Saragat szociáldemokrata pártelnök felszólítja Nenni szocialista vezért, hogy fordítson hátat a kommunistáknak s lépjen a szociáldemokrata-szocialista egyesülés útjára...

Rómában megkezdődött az iparügyi minisztérium több magasrangú tisztviselőjének fellebbviteli pere; azzal vádolják őket, hogy a NATO szempontjából fontos információkkal manipuláltak. A Milano—Torino autószerződésén az éjjel súlyos karambol volt, két halott, egy sebesült; Firenze népe egy szerencsés kimenetelű, furcsa gyermekrablás történetét tárgyalja: egy ismeretlen, fehéringes biciklista elrabolta, majd magára hagyta a négyéves Franca Ristorit, miután az udvaron játszó gyereket azzal hívta el, hogy elviszi egy cukrászdába karamellát enni. Velencében egy tengerészkapitány 26 millió lírát nyert a futballtón, a szerencsés flótás 36 éves, nő és három leány apja. A „Persil” mosópor Itáliaszerte meghirdette, hogy nagy árengedmények vannak, a nagy doboz mosópor 250 líra, de, és kizárólag a mai napon, a zöld és a vörös skatulya mindössze 130 líra — scatola verde e scatola rossa oggi lire 130 soltanto. A moziban Gina Lollobrigida az elbűvölő francia, Gerard Philipe partnereként játssza a „Fanfan la Tulipe” női főszerepét, több mozi bemutatta a „Háború és béke” filmváltozatát, a legnagyobb közönségsikere pedig természetesen Vittorio de Sica és Giovanna Ralli filmjének van, telt házak előtt megy a „Nyaralási szezon”, a „Tempo di villeggiatura”, egy szellemes, sziporkázó, „legszórakoztatóbb” vígjáték — una commedia briosa, scintillante, divertentissima... De a nagy lapok szerkesztőségeiben már itt

is, mint mindenütt a világon, írják, javítják, tördelik a cikkeket, melyek nem vígjátékról, hanem világpolitikai drámáról tudósítanak, mert a gépek átforrósodnak a Budapestről érkező hírektől. A lapok redakciói már ma tudják, amit az olasz újságolvasók csak holnap tudnak meg, hogy Budapesten óriási tömegek tüntetnek, orosz tankok vonulnak fel, ifjúsági gyűlésen Mindszenty hercegprímás kiszabadítását követelik, már készül a holnapi cím: *Richiesta la liberazione del primato Mindszenty*. S készül a cikk, a beszámoló, hogy magyar tömegek kívánják az oroszok távozását: „Via i russi dell' Ungheria!”^[42]

A magyarországi legfelső pártvezetőség fejvesztettségét tükrözte, hogy 20 óra 20 perckor, a Gerő-beszéd végén a rádió még azt közölte: a Politikai Bizottság elhatározta, hogy október 31-ére összehívja a Központi Vezetőséget. Vagyis úgy mérték fel a helyzetet, hogy elég lesz majd csak nyolc nap múlva találkozni. Ezt a bejelentést, miközben fél Budapest szabadságot követelt az utcákon, tánczene követte. De már három perc múlva a rádió visszavonta az előbbi közleményt, közölve, hogy az tévedésen alapul, mert a Központi Vezetőséget nem október 31-ére, hanem már a „legközelebbi napokban” összehívják. 22 óra 03 perckor megismétlik ugyanezt a bejelentést, néhány közömbös hírt adnak, aztán kamarazenét közvetítenek. Ezt 22 óra 22 perckor hirtelen megszakítják, s az éterben felhangzik a párt újabb közleménye: „Az MDP Politikai Bizottsága a helyzet értékelésére és a teendők megbeszélésére *azonnal* összehívta a Központi Vezetőséget.”^[43]

Ezt a hírt tízpercenként megismétlik, miközben folyton zenét közvetítenek. Ebből az összevisszaságból is kihámozható: a pártvezetőség csak este 10 óra felé jutott el a felismeréshez, hogy „azonnali teendők” vannak. A már korábban engedélyezett ÁVH-sortűztől tehát nyilvánvalóan azt várták, hogy az megoldja a problémákat s véget vet a nap számukra kellemetlen eseményeinek. Ugy vélték, ezzel a „helyi kezeléssel” gyógyíthatják a tíz esztendeje kialakult és rákosan elterjedt betegséget. Csak a nép elszánt válasza a sortűzre s a hadsereg felbomlásának kezdődő jelei nyitották ki a pártvezetőség szemét, csak akkor döbrentek rá, amit akkor már az egész ország érzett: döntő esemény nélkül nincs kibontakozás.

Végzetes volt, hogy sem Gerő, de még Nagy Imre sem élte át valójában e csodálatos nap csodálatos eseményeit. Egyik az Akadémia utca falai közé zárkózott, a másik bevette magát a pártfegyelem falai közé, s kettőjük vitája nem nép és párt szembenállásából indult ki, hanem belső pártvitákba torkollott és csak taktikai különbségekre terjedt ki. De egyik sem realizálta, hogy Magyarország elérkezett a népfelkelés küszöbére.

Pedig voltak a pártban tisztánlátó s ebben a helyzetben hogy úgy mondjuk „tisztánérző” elmék, akik, legalábbis magukban, megfogalmazták az óra parancsát. Kopácsi Sándor rendőrfőnök, aki ezekben az órákban már a mielőbbi lemondásra gondolt, úgy vélte a Gerő-beszéd hallatán, hogy ebben a beszédben egyetlen józan szó is csodát művelt volna: elég lett volna, ha a lengyel példa nyomán önkritikát gyakorol a múlt felett, meghirdeti a reformokat, újra beveszi a vezetőségbe Nagy Imrét s visszatér annak politikájához.^[44] Ennél is világosabban mérte fel a helyzetet Kende Péter, a pártlap munkatársa, aki úgy érezte: már csak döntő engedménnyel lehetett volna a felszabadult energiákat megállítani, de Gerőék nem voltak tisztában azzal, hogy az „utca” egyik óráról a másikra kombattáns erővé vált,^[45] és hogy „koalíciós kormányzatnál” (vagyis többpártrendszerrel) és „szabad választásnál kevesebbet ma már nem lehet 'adni'”^[46]

Persze, még ezek a jobb kommunista elmék sem látták-éreztek a teljes valóságot, az abszolút tényleges helyzetet, a felhalmozódott és kirobbant érzelmek-fájdalmak-vágyak összességét, teljességét. Ezen a napon — de még a sortűz előtt — egyetlen elhatározás és ennek nyomán két bejelentés tartóztathatta volna fel a revolúciót és biztosíthatta volna az evolúciót. Az elhatározás az lett volna, hogy követik a lengyel példát. Nos, a lengyel októbernek két lényeges eleme volt. Egyik: Gomulka visszahelyezése a hatalomba; a másik: Wyszynski bíboros kihozatala a börtönből. Ha Magyarországon október 23-án este 8 órakor a Gerő-beszéd azt jelenti be, hogy a politika irányítását Nagy Imrének engedik át és kihozzák börtönéből Mindszenty bíborost, akkor majdnem bizonyos, hogy evolúciós változás következik. Nagy Imre személye megnyugtatta volna a reformkommunistákat, Mindszenty szabadonbocsátása megnyugtatta volna a népet.

Ezzel szemben mi történt, mit műveltek és mire jutottak az Akadémia utcai pártközpontban a Gerő-beszéd után?

A liberálisabb elemek azt kívánták, hogy Nagy Imre vegye át a kormány vezetését és a párt Politikai Bizottságát egészítsék ki. A megrögzött elemek viszont kíméletlen leszámolást követeltek, az „ellenforradalom” letörését. Többen szükségesnek tartották, hogy hívják segítségül a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokat. Éjjelkor Hegedűs András miniszterelnök néhány kommunista író tájékoztatva azt mondta: fasiszta ellenforradalom tört ki, ezt fegyveresen zúzzák szét, de ha ehhez nem lesznek elég erők, akkor behívják a szovjet csapatokat.^[47]

A két különböző tábor azonban abban egyetértett, hogy statáriumot kell elrendelni.

Nagy Imre ezen az estén aránylag passzív volt. A statáriumba beleegyezett, a szovjet csapatokról hallgatott. Úgy érezte, utóbbiról neki szoknia teljesen lehetetlen, s nem ismerve a fővárosban kialakult helyzetet, a harc méreteit, azt hitte, a statárium úgylis rendet teremt s a kérdés, az orosz csapatok behívása, nem lesz majd aktuális.^[48]

Ekkor forma szerint felkérték Nagy Imrét, vállalja el a miniszterelnöki tisztelet. Elfogadta, azzal, hogy „szükségesnek tartja egy későbbi időpontban átfogó gazdasági program kidolgozását”.^[49]

Nagy Imre helyzete abban az együttesben, amely Gerő égése alatt a központi vezetőséget alkotta, ezen az éjszakán igazán nem volt könnyű; ugyanezek az emberek két éve szinte egytől egyig lelkesedtek az ő politikájáért, rá egy fél évre ugyanezek már megbélyegezték őt, most pedig itt egymást hibáztatták s egymás torkának estek.

Nagy Imre elvállalta tehát a kormányelnökséget, de nincs adat arra, hogy teljhatalmat és szabad kezet kért volna. Pedig ezt kellett volna tennie, ehhez ragaszkodnia kellett volna, mert a párt és az egész Gerő-klikk számára ő volt az utolsó szalmaszál, amelybe kapaszkodhattak. El is fogadták, pajzsra is emelték Nagy Imrét, de úgy, hogy a pajzsraemeléssel egyszersmind a markukba fogták. Azt akarták, hogy Nagy Imre húzza ki a szekeret a kátyúból, pillanatnyilag legyen ő a megmentő, de az ő feltételeik alapján. Nagy Imre, akarva-akaratlan, belement ebbe a végzetes megoldásba. Fémjelzett egy megoldást, amely nem az övé volt, nevét adta egy tisztázatlan helyzethez és tisztázatlan szándékokhoz. Ellentétben a lengyelországi kibontakozással és Gomulka szerepével, Nagy Imre ezen az éjszakán nem hatalomhoz jutott, hanem csak előtérbe került. Nem hatalmat adtak neki, csak maguk elé tölték.

És félig-meddig fogoly volt.

Voltak azonban a pártközpontban többen is, akik e drámai órákban nem bizonytalankodtak, nem féltek és nem estek kétségbe. Sőt! Magabiztosan, fennhéjázva jártak-keltek. A magasrangú ÁVH-tisztek voltak ezek és Gerő Ernő szűkebb környezetének a tagjai. Gerő Ernő titkára az államrendőrség egyik tisztjének, aki a rendőrségi egységek számára jött parancsért, kurtán-furcsán ezt felelte: „Nincs rátok szükségünk. Megtesszük a szükséges lépéseket az ellenforradalom leverésére.”^[50]

Tudta, hogy mit beszél. Néhány óra múlva Budapest délnyugati kerületeiben tompa dübörgés, majd zajos csörömpölés verte fel az éjszaka csendjét. Sztálin Józsefről elnevezett szovjet páncélosok gördültek a főváros szíve felé. Éjjel után két órakor Budapesten megjelentek az első szovjet tankok s rövidesen beavatkoztak az utcai harcokba.^[51]

A világtörténelem annáleszeibe azóta bejegyezték, hogy 1956 október 23-án kitört a magyar forradalom.

Igen, ezen a napon robbant ki a revolúció.

De ez a forradalom mégsem ezen a napon, és nem is ebben az évben kezdődött.

Csaknem tizenkét évvel korábban indult meg.

Ez a forradalom már valamikor 1944 őszén elkezdődött, akkor, amikor az első szovjet katona átlépte a Kárpátok gerincét és Magyarországra megérkezett az első kommunista agitátor.

E népfelkelés akkor vette kezdetét, mikor a szovjet haderő megszállta az országot, oka pedig az volt, ahogyan a szovjet katona és a kommunista párt bemutatkozott Magyarországon.

Ez a bemutatkozás, és ami utána következett — ez idézte fel a világtörténelem annáleszeibe bejegyzett magyar forradalmat.

II.

A BEMUTATKOZÁS

A Vörös Hadsereg megérkezése | Az első tapasztalatok | A Kommunista Párt bemutatkozása, a kommunista rendőrség | Népbíróságok, népitéletek | Háborús bűnperek | Trianon | Az ezeréves magyar múlt

Néhány hónappal azután, hogy a Vörös Hadsereg magyar területre lépett, de még nem foglalta el az egész országot, Nagy Ferenc, az ország későbbi miniszterelnöke a nagy kelet-magyarországi városba, Debrecenbe utazott. Ebben a történelmi hagyományokban gazdag, öntudatos polgárság és parasztság vezetése alatt álló városban alakították meg ugyanis az új, ideiglenes kormányt, s ide várták Magyarország szovjet főparancsnokát, Vorosilov marsallt. Nagy Ferenc, a polgári-paraszti Kisgazda Párt egyik legfőbb személyisége, még a marsall megérkezése előtt a szovjet követtel, Puskinnal folytatott diskurzust az általános helyzetről. A tolmács Grigorjev követségi tanácsos volt, aki majdnem tökéletesen beszélt magyarul. Mikor az orosz diplomata és a magyar politikus, Puskin és Nagy tanácskozása véget ért, Nagy Ferenc és Grigorjev elmenőben még néhány szót váltott egymással. Nagy Ferenc nem titkolta keserűségét afelett, hogy a Vörös Hadsereg nehezíti az ország éllemezését, sokat rekvirál, s különben is zabolátlan. Megemlítette, hogy éppen az ő szállása előtt, garázdálkodó szovjet katonák kirabolták a debreceni kormány pénzügyminiszterének a fivérét.^[1] Grigorjev magyarázkodott, hogy nagyon nehéz rendet tartani, ámbár a Vörös Hadsereg vezetősége igen szigorúan bünteti a fosztogatást. „Éppen a minap — mondotta — a színházépületben nyílt tárgyalást tartottunk s egy szovjet katonát halálra ítéltünk.” Aztán hozzátette: „De nem foglalkozhatunk minden egyes esettel.”

„Minden egyes esettel” — mondta Grigorjev, a baj csak az volt, hogy az „egyes esetek” hónapok óta és még hónapok múlva is állandóan ismétlődtek, általános jelenséggé váltak s egy egész ország társadalmát tartósan és szűnni nem akaró módon rettegésbe kergették. A szovjet katonák atrocitásai bizonyos határon túl már nem voltak magyarázhatók és menthetők a hadicselekmények által teremtett rendkívüli állapotokkal vagy az ide-oda hullámozó front katonai követelményeivel és következményeivel. Az „egyes esetek” nem kímélték meg az ország egyetlen vidékét s egyetlen társadalmi rétegét sem, s összességükben olyan képet adtak a felszabadítás jelszavával érkező oroszokról, hogy 1944 ősze-tele és az 1945-ös esztendő a magyar nép életének legrettenetesebb élménye lett, olyan élmény, amelyet a koronatanú, amíg él, nem tud elfelejteni.

Ha a leendő új magyar miniszterelnök Debrecenben megemlítette a szovjet követségi tanácsosnak, hogy szovjet katonák előző nap kifosztották a pénzügyminiszter fivérét, másnap már elmondhatta volna azt is, hogy ugyancsak a Vörös Hadsereg tagjai inzultáltak, megverték és kirabolták a neves magyar író, Zilahy Lajost, a Magyar—Szovjet Baráti Társaság kizemelt elnökét, aki azért jött Debrecenbe, hogy részt vegyen Vorosilov marsall ünnepélyes fogadásán az „Arany Bika” pompás szállodájának dísztermében. Az órájától s pénzétől megfosztott, sápadtan remegő, csapzott hajú író a Bocskay diákszálló lakói szedték ki az ittas oroszok kezéből.

Ha ilyen atrocitások nem kímélték meg az új rezsim prominens személyiségeit, mégkevésbé menekült meg az egyszerű ember, a kisember.

A szovjet katonák viselkedésének két reális oka lehetett. Az egyik, hogy a hadsereg éllemezése nem volt kielégítő s így úton-útfélen rekvirált. A másik, hogy támadó lendületének biztosítása végett a hadvezetőség többnyire engedélyezte a szabadrablást s ezért „egyes esetektől” eltekintve nem is büntethette a tömeges atrocitásokat. De a szovjet haderőt váró és átélő magyar embernek mindegy volt, mi okozta a jelenséget, az ő

szemében a tények számítottak s ezek a tények nem voltak hízelgők egy olyan birodalomra, amely először mutatta be katonáit a magyar népnek.

A magyar paraszt azt látta, hogy a teherautóval érkező szovjet katonák lelövik a mezőn legelésző marhát vagy a disznót, hogy első útjuk a borospincébe vezet, hogy részegen is megtalálják a magtárba vezető utat s ami mozdítható van a gazdaságban, azt teherautóra rakják és elviszik. A magyar paraszt ezekben a hónapokban elveszítette állatállományát, vetőmagkészletét, egy életen át gyűjtött, kuporgatott pénzét, bútorát, fehérneműjét. És sok paraszt elvesztette — életét is. Életét, mert védte családját, feleségét, lányát a szovjet katonák megbecstelenítésétől.

Ez volt az akkori Magyarország népének legmeggrázóbb és az oroszokkal szembeni politikai érzületét egy egész életre megszabó, kitörölhetetlen, kollektív élménye. Ahogy a Vörös Hadsereg közelgett, futótűzként terjedt el a hír, hogy válogatás nélkül erőszakolják meg a serdületlen lányokat és a nagyanya-korban lévő asszonyokat. A hadsereg megérkezése aztán a legvadabbnak tűnő rémhírt is szomorúan igazolta. A falvakban, városokban a nők elrejtőztek, az erdőbe, pincékbe menekültek. A rettenetes leleményesség tette az embereket. Nők rongyos férfiruhába öltöztek s bepiszkították, vagy elmebetegnek tették magukat, tudván, hogy az ilyenektől irtózik az orosz katona. Mások sebtapasztokat ragasztottak arcukra s igyekeztek visszataszítóan hatni, s végső fegyverként azt magyarázták a rájuk rohanó katonának, hogy súlyos nemibajuk van, fertőző betegek. Mindez azonban csak kis hányadát mentette meg a női társadalomnak, amely az oroszok bejövetelének — megszállás vagy felszabadítás, kinek-kinek a politikai meggyőződése szerint — legszerencsétlenebb áldozata lett. Egy kis mezőváros statisztikája a következő volt: a lakosság létszáma 6000 fő; orosz katonák megbecstelenítettek 1640 nőt, a lakosság 27 százalékát. Az áldozatok között egészen kiskorú, tíz év alatti gyermekek is voltak. A szerencsétlen nők 88 százaléka súlyos nemi betegséget kapott.^[2] Orvosi kezelésre sokszor nem is kerülhetett sor, részben, mert sok áldozat szemérmességéből és szégyenből eltitkolta, ami vele történt, részben, mert nem volt elegendő gyógyszer s az orvosok sem győzték a számtalan eset gyógyítását. Egy dunántúli közepes város, Pápa adatai ezekből a hónapokból: az Irgalmasok kórházában több mint 1000 nőt kezeltek, közülük kereken nyolcszázat ázsiai szifilisszel.

Az asszonyokat védő parasztokat, munkásokat vagy polgárokat sok esetben az oroszok ott a helyszínen agyonlőtték, a szerencsétlen asszonyok közül pedig sokan megőrültek vagy öngyilkosok lettek, öngyilkosságot követett el sok férj, apa és fiú is. A női társadalom e kollektív megalázása és gyötrelme készítette arra Mindszenty József veszprémi püspököt, a későbbi prímást, hogy amikor a hitleri fogságból szabadulva 1945 tavaszán Sopronból gyalogszerrel igyekezett székhelyére s a pápai polgármester azt ajánlotta, kérjen szekeret vagy autót a helybeli orosz parancsnoktól, ez készítette arra, hogy így válaszoljon:

— A veszprémi püspök nem kérhet autót szovjet parancsnoktól anélkül, hogy a magyar női társadalom előtt ne kellene szégyenkeznie.^[3]

Ugyanakkor kiderült, hogy az előreözönlő Vörös Hadseregnek nemcsak a női társadalom esett áldozatul, hanem a férfítársadalom egy része is. Hírhedtté váltak az országban a szovjet női katonák, akik férfiakat erőszakoltak meg. A nagy alföldi város, Kecskemét közelében a hadvezetőség üdülőhelyet állított fel sebesült vagy gyengélkedő női katonáknak. Ezek éjszakánként csapatostul végigjárták a környező helységeket, fiatal férfiakat raboltak, az üdülőközpontban fogva tartották őket s géppisztollyal kényszerítették arra, hogy pásztorórát töltsenek velük éjjel-nappal.^[4] Volt eset, hogy amikor a férfi már a végelgyengülés határán járt, a szovjet nők fegyverrel parancsoltak rá a helység orvosára, adjon erősítő injekciót a szerencsétlennek.

A női katonák excesszusai nem csupán erre a területre korlátozódtak. Másképp is megbotránkozást keltettek. Veszprémben például női osztagok fosztották ki a székesegyházat, a szétvagdosott miseruhákból öltözéket készítettek maguknak s mohón raboltak el mindent, különösen textíliákat. A templomok kirablása is eléggé gyakori jelenség volt, többnyire összekötve nők megbecstelenítésével; az asszonyok és lányok ugyanis sok helyen a templomba menekültek, abban a hitben, hogy az istenháza megszenteltségétől talán visszariadnak a katonák. De sok helyütt, ahol a pap védte a

híveket, a szovjet katonák egyszerűen meggyilkolták magát a papot. A Somogy megyei Iszkázon a templom kifosztása után felöltöztek a miseruhákba, lóháton így nyargalták végig a falut, gúnyt űztek a vallásból s jót mulattak a megbotránkozott lakosság rémületén. Egy másik somogyi faluban a jegyző feleségét gyors egymásutánban 17 orosz katona erőszakolta meg, a felesége védelmére siető férjet „háborús bűnösség” címén elhurcolták, a házaspár kilencéves fiát pedig, aki kétségbeesetten sikoltozva hívott segítséget, ott a helyszínen agyonlőtték.^[6]

A városok és falvak férfilakosságát állandóan fenyegette a Vörös Hadsereg egy félelmetes intézménye: a deportálás. Budapest népe, mihelyt a Vörös Hadsereg megérkezett, megismerkedett a „malinka robot” kifejezéssel. Malinka robot — „kicsi robot”. Ha valamely hadifogoly-transzport létszáma szerencsés szökések révén csökkent, a járőrök egyszerűen a polgári lakosság köréből pótolták a hiányzókat. A fővárosban s vidéki városokban is, aki férfit az utcán találtak, beállították a sorba azzal, hogy „kis munkára” viszik, „kicsi robot”, aztán mehetnek haza. Többnyire soha többé nem látták otthonukat. Emberek, akik soha életükben nem forgattak fegyvert és nem voltak uniformisban, vagonok végtelen sorába zsúfolva Szibériába kerültek. Nem ritka eset volt, hogy 8—9 éves gyerekek is örökre eltűntek, ha vállalkozó kedvvel kimerészkedtek az utcára, hogy élelmet vagy vizet hozzanak. Így árvult el, vagy bomlott fel ezer és ezer család akkor, amikor a második világháború fegyverei már elhallgattak s Magyarországon is megkötötték a fegyverszünetet. Több százezerre tehető azok száma, akiket az oroszok a Szovjetunióba hurcoltak kényszermunkára.^[6] A Vörös Hadsereg által okozott fájdalmakat budapesti követsége jelentése alapján a svájci külügyminisztérium 1945 májusában egy kiadványban megörökítette.

Az első kép, melyet a „felszabadított” magyar nép a hatalmas birodalom, az élenjáró szocializmus országáról alkotott, más tekintetben is abszolút negatív volt. Nemcsak a rémület jelenetei ismétlődtek meg hónapról hónapra, hanem a tragikomikus epizódok végtelen sora is kedvezőtlen színben tüntette fel a Szovjetunióban érvényes rendszert. A zabráló szovjet katonák ugyanis a politikai indoktrináció szellemében „burzsujnak” néztek mindenkit, a szegény munkást vagy a parasztot is, ha például porcelán bögre volt a házában vagy fehér ágyneművel rendelkezett. Így aztán az egész magyar népet burzsujnak tekintették, nem akarták elhinni, hogy ha egy embernek karórája van, az valóban gyári munkás. Mágikus erővel hatott rájuk minden, ami csillogó volt, akár egy réztrombita, akár angol water-closet, mely utóbbinak a rendeltetésével nem mindig voltak tisztában s gyakran mosdásra használták. Orosz csoportok különös kedvvel vetették rá magukat a drogériákra, hogy a zsákmányolt desztillált alkoholt felhörpintsék. Alkoholszenvedélyük alig ismert határt, nemegyszer előfordult, hogy a felhasított boroshordókból kiömlő tócsába részegen belefelladtak.

Sokszor maguk a legmagasabb szovjet vezetők vagy katonatisztek is áldozatai lettek a katonák atrocitásainak. Már több mint kilenc hónapja volt, hogy a Vörös Hadsereg átlépte az ország határát és kerek négy hónapja, hogy elfoglalta Budapestet, amikor a fővárosban megrendezték az első, háború utáni könyvnapokat. A kommunista párt kiadója a Nemzeti Színház előtt állította fel sátrait s az új kommunista főpolgármester, Vas Zoltán meginvitálta ide Puskind és Grigorjevet. A Nagykörúton éppen szovjet katonák garázdálkodtak: fosztogattak a villamoson, az utasoktól elszedték pénzüket, órájukat, majd leugrottak a robogó járműről. Egy csoportnak feltűnt a Nemzeti Színház előtt összeverődött sokaság s abban a hitben, hogy ezek könyvet vásárló burzsujok, elkezdtek üritgetni a körülállók pénztárcáját. A kommunista polgármester tiltakozott, egy orosz katona erre mellbe lökte. A szovjet követségi tanácsos is közbelépett, de a katonákat nem hatotta meg, hogy oroszul szólt, egyikük nekiszegezte a revolverét és lelövéllel fenyegette. Kerek félóráig tartott az incidens, míg sikerült előkeríteni egy erős NKVD osztagot, hogy vessen véget a szabadrablásnak, amely a főváros kellős közepén folyt, világos nappal.^[7]

Még bizonytalanabbak voltak Budapest éjszakai, általános jelenség volt a vetkőztetés. Orosz katonákkal az élen a fővárosi alvilág nyílt utcán elszedte a járókelők ruháját, a házak lakói bezárkóztak s csukott ajtó mögött hallották az éjszakai sikoltásokat, mert a vetkőztetés vége nemegyszer géppuska-kelepelés és halál volt.

Az ország népe el volt foglalva a maga fájdalmával s már alig volt család, amelyet ilyen vagy olyan formában ne érintett volna a Vörös Hadsereg garázdálkodása. De mégis, az egész országot mélyen megrázta és megrendítette az, ami az ország nyugati részének egyik legnevezetesebb városában, Győrben történt. A nagy ipari város püspökét az egész lakosság, gyári munkások, polgárok, nem katolikusok és zsidók is egyaránt bálványozták erős jelleme és igazságérzete miatt. Apor Vilmos püspök az előző, német megszállás idején a püspöki palotában menedéket nyújtott zsidóknak s beadványokkal igyekezett enyhíteni a győri gettóba szorított zsidóság sorsán is. Egy alkalommal, belügyminiszteri engedéllyel, személyesen akarta meglátogatni a gettó lakóit, hogy vigasztalja őket. Két fiatal német tiszt azonban megtagadta tőle a belépést. A püspök erre fennhangon üzenetet küldött Hitlernek s ezeket mondta a német tisztek előtt: „Az isteni törvények a Führert is kötelezik. Eljön az idő, amikor majd a világ és az Isten ítélőszéke előtt neki is felelnie kell tetteiért!”

Ilyen fából faragott ember volt Apor Vilmos. A Vörös Hadsereg 1945 húsvét előtt érkezett meg Győrbe. Már nagyszerdán megjelentek az első szovjet katonák a püspöki rezidenciában, fegyvert szegeztek a palota lakóinak, kiürítették zsebeiket, a püspöktől is elvették zsebóráját. Ez volt az ouverture. Apor Vilmos éjszaka is ébren maradt, hogy ha újabb látogatás érkezne, megvédhesse a ház lakóit. Mert a pincében nagyszámú asszony rejtőzött, hisz hónapok óta érkeztek a hírek a szovjet katonák erőszakos cselekedeteiről. Nagycsütörtökön újabb szovjet csoport tört be a házba, a püspököt is többször inzultálták. Nagypénteken Apor Vilmos Zágon püspöki irodaigazgatót és egy másik papját elküldte a szovjet parancsnokságra, hogy védelmet kérjen a rezidencia számára. Zágonnak a szovjet parancsnok azt válaszolta, ilyen célra nincs embere, különben is a frontkatonák azt tesznek, amit akarnak. Zágon ekkor előadta: Apor püspök maga tartotta vissza városa elmenekülni akaró embereit és papjait, abban a feltételezésben, hogy a szovjet katonákról szóló hírek valótlanok, ezért is kéri most a parancsnokot, nyújtson védelmet.

Amikor Zágon visszaérkezett, a püspöki palotában már újabb, ittas szovjet csoport hatolt be egy őrnagy vezetésével. Megszimatolták, hogy a rezidenciában nők rejtőznek, s azt követelték, adjanak fiatal nőket, akiket igénybe akarnak venni — „krumplit pucolni s egy kis házimunkát végezni”. A püspök határozott nemmel válaszolt, de megígérte, hogy idősebb férfiakból és asszonyokból csoportot szervez, amely elvégzi a burgonyahámozást és a szükséges házimunkát. Az őrnagy azonban továbbra is követelte a fiatal nők kiszolgáltatását. Felhúzott géppisztolyt szegezett a püspöknek, kényszerítene, hogy menjen le velük a pincébe. A lépcső alján, a pinceajtó előtt állt a püspök, vele szemben az őrnagy, aki rángatni kezdte a főpap nyakláncát. A magas termetű püspök ekkor karon ragadta a nála is testesebb szovjet tisztet s felháborodástól diktált erővel és lendülettel visszatolta, felfelé a lépcsőn. Ekkor azonban az almáspincéből sikoltás és segélykiáltás hangzott fel, mert az orosz katonák rábukkantak egy csoport fiatal nőre és ráncigálták őket kifelé. Apor Vilmos azonnal odarohant s „Ki innen, ki innen!” szavakkal, németül kiáltott rá az oroszokra: „Hinaus, hinaus!” Abban a pillanatban vagy az őrnagy, vagy egyik embere tüzet nyitott és három golyót eresztett a főpap testébe. Az egyik golyó átlukasztotta a reverendáját, a másik a homlokát horzsolta, a harmadik a hasüregbe hatolt, a köldöke felett. Ez volt a halálos találat.^[8] Maguk az oroszok is megrémültek tettüktől s elhagyták a püspöki rezidenciát, önként jelentkezett férfiak kis csoportja hordágyon vitte a sebesült püspököt a város kórházába, végig a veszedelmes éjszakai utcákon. Orosz járőrök többször felemelték a pokrócot, hogy meggyőződjenek, valóban beteget visznek-e? A püspök ilyenkor bágyadt mozdulattal felemelte karját s megáldotta az orosz katonákat. Nagypénteken, a böjt miatt nem evett, így az operációt azonnal megkezdhették. Nagyszombaton eszméletén volt, húsvétvasárnap megáldozott s a gyóntató pappal együtt mondotta a bűnvallomást, a Confiteort. A körülállók előtt hangosan imádkozott: „Föläjnlom szenvedésemet az édes magyar hazáért és az egész világért. Szent István, könyörögj a szegény magyarokért!” Ez volt utolsó fohásza, ezek voltak utolsó szavai. Aznap éjjel belehalt sérüléseibe. „Szentként halt meg április 2-án éjjel 1 óra 5 perckor” — jegyezte fel a mellette szolgáló betegápoló apáca.

A tragédiáról egyetlen szót sem volt szabad írni a lapokban, a püspök meggyilkolásának a híre mégis futótűzként terjedt el. Senki sem volt hajlandó

hadicselekménynek s a háborús zűrzavarból származó sajnálatos esetnek elkönnyvelni a nők védőjének meggyilkolását, s az egész társadalom szívét görcsös rémület markolta. Történelme folyamán az ország több idegen megszállást megért, de egyiket sem tartotta olyan szörnyűségnek, mint a mostanit, s összehasonlításként a 12. századba nyúltak vissza, Dzsingisz kán hadainak rémületes viselkedése kínálkozott megfelelő hasonlatnak s Magyarországon kivétel nélkül mindenki 20. századi tatárjárásnak nevezte az orosz megszállást.

Ehhez járult nemcsak az, hogy e rémségekről a sajtó nem írhatott, hanem ennél is megalázóbb körülmény, nevezetesen, hogy amíg az országban ezek történtek, a tájékoztató szervezetekben magasztalni kellett a Vörös Hadsereget, felszabadítóként ünnepelni a Szovjetuniót s dicsőíteni az orosz katonát ország-világ előtt. Ez a perverz követelés még többet ártott az orosz „image”-nek. Mert a borzalmakat, a sebeket az idő talán begyógyította volna, s akadtak olyan esetek, lehetőségek, amikor itt-ott fel lehetett ismerni az orosz katonákban is az embert, családapát, férjet, aki a maga otthonára gondolt. A szovjet mundérból is nemegyszer kibújt az emberségesebb orosz paraszt, s később a magyarság tapasztalhatta, hogy sok szovjet katona maga is áldozat, egy totalitárius rendszer rabszolgája, aki emberi részvétet érdemel. De a hivatalos képmutatás, a nyilvánvaló hazugság fokozta az elkeseredést. Jellemző, hogy amikor Zilahy Lajos egy rövidebb írásában a „Krisztusarcú orosz”-ról beszélt, aki kenyeret adott egy magyar éhezőnek, a meggyötört magyar társadalom mély felháborodással és hideg megvetéssel sújtotta ezt a hajdan legnépszerűbb bestseller-író, holott az epizód elvileg meg is történhetett. De a meggyalázott asszonyok és elhurcolt férfiak országában kiemelni és megörökíteni egy ilyen kivételt, ez szentségtörésnek számított, a társadalom lelkének a megerőszakolását.

A háborút követő hónapokban és években a Magyarországon bemutatkozó orosz katona visszataszító látványt nyújtott mind brutalitása miatt, mind pedig azért, mert egy primitív politikai rendszer alattvalóinak képét tárta az ország elé. Az a tény, hogy az orosz katona burzsuj-luxusnak tekintette a legegyszerűbb közhasználati cikket is, elképzelhetetlenül negatív szovjet viszonyokra engedett következtetni. A megszállók brutalitása egyfelől, a megszállt országok magasabbrendűsége másfelől — ez váltotta ki azt a magyar s általában európai közmegegyezést, amelyet egy szellemes francia mondás így örökített meg: „Sztálin két hibát követett el: az egyik, hogy katonáit megmutatta Európának, a másik, hogy katonáinak megmutatta Európát.”

Nagy Ferenc pedig, az elkövetkező időszak kimagasló politikusa, aki ettől kezdve csaknem két évig küszködött a megszálló orosz politikai partnerekkel, magában leszűrte a látottak tanulságát s Magyarország szovjet megszállásáról ezt mondotta: „A rég várt felszabadulás eszméjéből a gyakorlatban a hódító hatalom ostorcsapása lett.”^[9]

Semmivel sem nyújtott jobb képet, semmivel sem viselkedett különbül a Vörös Hadsereg nyomában megjelenő magyarországi kommunista párt. A lakosság nagy része különben is azonosnak tekintette a kommunistákat az oroszokkal, de ez a párt az oroszoktól függetlenül, önmagában is olyan politikával jelentkezett, hogy mindjárt első fellépésével legalább olyan népszerűtlen lett, mint az oroszok.

A kommunista párt első gondja ugyanis a rendőrség kézbevétele volt s ezzel a rendőrséggel olyan akciók végrehajtása, melyek megdöbbenéssel töltötték el az egész lakosságot. A debreceni ideiglenes kormány belügyminisztere Erdei Ferenc lett, mégpedig nem mint a kommunista párt jelöltje, hanem mint a kis radikális agrárpárt, a Nemzeti Parasztpárt vezető tagja. Senki sem tudta azonban, hogy Erdei Ferenc, aki a két háború közötti időszakban falukutató íróként szerzett magának nevet, 1944 őszén, mikor pártja megbízásából átment a fronton és Szegeden jelentkezett az oroszoknál — beiratkozott a kommunista pártba. A kommunisták arra kérték, ezt a belépést tartsa titokban s kifelé legyen továbbra is a Nemzeti Parasztpárt korifeusa. Így került Debrecenbe is. Feladata az volt, hogy a megszervezendő rendőrséget teljesen a kommunista párt céljaira bocsássa s az új organizáció kulcspozícióit nyílt vagy titkos kommunistáknak juttassa. A később kialakuló kormánykoalíció polgári és nem polgári tagjai is retrospektíve „Erdei nagy és tartós bűnének” nevezik az új rendőrség megteremtésének mikéntjét. Alsóbb szinten már nem is törekedtek

arra a leplezésre, amire miniszteri szinten s a rendőri szervek legradikálisabb és lehangosabb tagjai már nem titkolták kommunista mivoltukat, hanem kérkedtek vele. Kérkedtek a hatalom birtokával és a hatalom göggyével.

A rendőrség célja nem az állapotok konszolidálása és a rend helyreállítása volt, hanem éppen ellenkezőleg: forradalmi állapotok teremtése és minden olyan személy, erő vagy erőcsoport kiiktatása, amely érzelmileg és értelmileg — feltehetően — nem lelkesedett a kommunizmusért. Amíg a legfelső politikai szinten életre hívták négy párt „demokratikus” koalícióját, addig országos szinten a rendőrség igyekezett odahatni, hogy a hatalom tényleges birtokosa egyedül a kommunista párt legyen.

Mivel pedig a kommunista pártnak Magyarországon nem voltak gyökerei, nem volt számottevő szervezete és tagsága, onnan szerzett tagokat, ahonnan tudott és úgy, ahogy lehetett. Csábítással és fenyegetéssel, hízelgéssel és — rettegés keltésével. Ez utóbbinak, félelem és rettegés megteremtésének lett eszköze az állam hivatalos rendőrsége.

Nagy Ferenc írja meg, hogy ez a rendőr apparátus többnyire „fegyelmezetlen horda” volt, tagjai között pedig számos olyan személy, aki régebben közönséges bűncselekmény miatt börtönt viselt s most az események „kiszabadították”. Nem volt ritka az olyan eset, hogy egy tegnapi fegyenc, notórius bűnöző máról holnapra kerületi rendőrkapitány lett. Közismertté vált, hogy esetenkénti rablások, nagyarányú tolvajlások a rendőrségen szerveződtek, s például nem egy rendőrfőnök lakásának legszebb szobáját Auschwitzba elhurcolt és még vissza nem tért zsidók műkincsei díszítették.^[10]

Ez az erkölcsileg silány és szaktudását tekintve kétes értékű apparátus csakhamar megszervezte az ún. politikai osztályt, amelynek tagjai senkinek sem tartoztak számadással s hatalmuk korlátlan volt. Egyszerű feljelentésre, minden vizsgálat nélkül tartóztattak le embereket s a letartóztatás többnyire már ítélet is volt, mert rendőrhatósági és bírói feladat és kompetencia közötti különbséget nem ismertek. Amíg valódi democráciákban a rendőr legfeljebb arra kap ítélkező és végrehajtó hatalmat, hogy hibás parkolás büntetési összegét kiszabja, ez a kommunista rendőrség feljogosítva érezte magát arra, hogy rögtönítélő bíróként életüket oltson ki. Ha a feljelentés kommunista párttagtól jött, a vád már eleve bizonyítottnak számított s ha a megfélemlített vádlott tiltakozott, kezdetét vette a kínvallatás. A legtöbb városban az emberek eliszonyodtak, ha a rendőrségi épület közelében volt dolguk, mert híre járt, hogy hevenyészett kínzószobákat rendeztek be s kíméletlenül bánnak a foglyokkal. A kihallgatásokat a rendőrség vezetői és tagjai nemegyszer személyes vagyonuk gyarapítására vagy megalapozására használták fel s e célból gyakran kerültek a rendőrségre fogolyként olyanok, akik az elmúlt évtizedekben ügyességükkel és szorgalmukkal vitték valamire. Később, amikor a debreceni kormány az ország fővárosába költözött, Budapest patinás sugárútján, az Andrássy út 60 alatti épületben berendezkedett a politikai rendőrség, amely rövid idő alatt Európa és a világ egyik legrettegettebb és leghírhedtebb politikai rendőrsége lett.

Ha a rendőrség és a politikai osztály valamely cselekedete nyilvános botránnyá dagadt és sem megfélemlítéssel, sem hamis jelentésekkel nem lehetett eltitkolni, a rendőrség ellen akkor sem indult eljárás, legfeljebb időleges látszateljárás, hogy röviddel azután a felelőseket ismét szabadon bocsássák. Jellegzetes, korántsem egyedülálló példája ennek a gyömrői eset. A Budapesttől kb. 30 kilométernyire fekvő helység rendőrfőnöke egyik éjjel letartóztatta a falu valamennyi értelmiségi tagját, köztük a falu papját s egy ott lakó nagynevű, közismerten demokrata érzésű filozófus-szociológust, Révay gróft, továbbá több módosabb parasztgazdát, úgynevezett kulákot. Összesen 80 férfit vittek el lakásáról. A rendőrségen rövid, órákig sem tartó „kihallgatás” során megállapították valamennyi „vádlott” bűnösségét, nevezetesen, hogy „német kollaboránsok voltak”. Nyolcvan főnyi rendőrosztag a falu határában lévő vasúti tőlteshez vezette őket, mindegyik fogollyal megásatta saját sírját s valamennyit agyonlőtte. Ez a tömeggyilkosság nagy hullámokat vetett, országos felháborodást okozott s a belügyminiszter kénytelen volt a gyilkos rendőröket őrizetbe venni. A parlamentben többen vizsgáló bizottság kiküldését tervezték. A kommunista párt vezetője, Rákosi Mátyás azonban, minden alkotmányos jogalap nélkül, mint egy koalíciós megbeszélésen maga büszkélkedett vele, „utasította” Erdei belügyminisztert, hogy a rendőröket azonnal bocsássák szabadon.^[11] Pártközi megbeszéléseken, vagy ha régi,

idealista kommunisták voltak Rákosinál s figyelmeztették, hogy az újsütetű párttagok, a prozeliták között bűnöző és kegyetlen funkcionáriusok vannak, Rákosi azzal hallgattatta el a kritikát, hogy „derék kommunisták azok”. Valentiny Ágoston, kiváló szociáldemokrata politikus, az ideiglenes kormány igazságügyminisztere szerette volna elérni, hogy minisztériuma szakképzett rendőrökkel vizsgálatot indíthasson hatósági visszaélések ellen. A minisztertanács ehhez hozzájárult, de aztán a kommunista párt kívánságára a szociáldemokrata párt elnöke, Szakasits Árpád Valentinyt leváltotta, helyére Riesz Istvánt delegálta — s a gyömrői gyilkos rendőrök megmaradtak állásukban.^[12]

A viszonyokra jellemző, hogy a rendőrségi terrortól maguknak a rendőröknek is félniök kellett. Ha volt falu, helység, város, amelynek rendőrfőnöke nem kommunista párttag volt, hanem régi, jólképzett, merőben a rend fenntartására iskolázott, szakszerű rendőrtisztviselő, az maga is egykönnyen, egyik napról a másikra áldozattá válhatott. Így például Szentés alföldi város rendőrkapitányát úgy távolították el, hogy egy kommunista országgyűlési képviselő, D. I. ráuszított egy kisebb bandát. Éjjel rátörtek a lakásán, kirángatták az ágyából és félig agyonverték. Kórházba került, de éjjel ott is megtámadták álarcos emberek, s ekkor végleg végeztek vele. Mivel az eset bekerült a sajtóba, a gyilkosok, a halott iránti bosszútól lihegve, sírjából is kiásták s holttestét a legizléstelenebb módon meggyalázták.

A barackpálinkája révén világhírű, jogakadémiája révén országos hírű Kecskemét városa szintén megélte a kommunisták által verbuvált rendőrség önkényeskedéseit. A rendőrfőnök válogatott kínzásokkal csikart ki vallomásokat a letartóztatott gyanúsítottakból. Bánó kapitány hírhedtté vált messze a város határain túl is azzal a különleges módszerével, hogy beosztottjaival magához hordatta a város tekintélyes polgárainak feleségeit vagy leányait. „Vallatásra” hozatta be őket a rendőrségre, rendszerint éjszaka. Alkoholos ünnepségek szánta ezeket a kihallgatásokat s az áldozatokat, barátaival együtt, megtámadta s megbecstelenítette. Azokat, akik — Bánó és társai így mondták — „hamis szeméremből” legyűrhetetlenek voltak, megölték. Mind ennek híre menván, ha Bánó emberei megjelentek egy házban s az asszonyokat „kihallgatásra” akarták vinni, a férjek s apák szembeszegültek velük. Az ellenállókat azonban azonnal letartóztatták és háborús bűnösség címén a Szovjetunióba vitték, másokat ott a helyszínen meggyilkoltak. Bánó és társainak módszere nem volt elszigetelt jelenség. Bánót a törvényes igazságszolgáltatás, a fennálló rendszer mégsem vonta felelősségre. Bűnéért azonban a magasabb igazságszolgáltatás közbelépése révén kellett lakolnia. Egy éjszaka, amikor egyik környékbeli kocsmából motorbiciklin vágatott haza, nem vette észre, hogy az úton embermagasságban egy dróthuzal van kifeszítve. Teljes sebességgel belerohant s a drót levágta a fejét.

Amíg ilyen esetek meg nem mutatták, hogy a meghurcolt és meggyötört társadalom egyedei kezdenek védekezni, s amíg a kormánykoalíció egyéb pártjai nem kezdtek tiltakozni a rendőrségi borzalmak ellen, a rendőrlegények nyíltan dicsekedtek tetteikkel, különösen, ha mulatozásaik során felöntöttek a garatra. Egy budapesti külvárosi vendéglőben jegyezték fel fűltanúk, hogy egyik rendőr panaszkodott felettesei hálátlansága miatt, mivel — bár már 23 embert küldött a másvilágra — nem kapja meg az egyik kitelepített svábnak a lakását, amelyet pedig már régen kér. A másik rendőr azon méltatlankodott, hogy ő hetvenkét személyt likvidált, mégis csak egy kis hámoszobás lakást kapott, azt is a külvárosban.

A brutális és primitív Cseka-módszerek után idővel alkalmazni kezdték a másik orosz vallatási módszert, immáron a Cseka-utód NKVD rafináltabb eszközeit. A debreceni és később budapesti politikai színtér egyik főszereplője, Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára egyik könyvében a vallatásnak ezt a módját, melyet „demonstrációnak” nevez, így írja le: „A vádlotthoz egy ujjal sem nyúlunk, csak megmutatják neki, mi vár rá, ha nem tesz vallomást. Szeme láttára kínozzák ugyanis munkatársait, barátait, rokonait: ha erre sem puhul meg, akkor testvérei, felesége, anyja vagy apja megkínzgatását kell végignéznie. Nincs az a szívós vagy fegyelmezett ember, aki kibírja, hogy szeme előtt a legrafináltabb kínzószerszámokkal gyötrik legközelebbi hozzátartozóit. Amikor testvérei vagy szülei nyöszörgését hallja, felugrik és aláír akármilyen jegyzőkönyvet, amit eléje tesznek, akkor is, ha ezzel a saját halálos ítéletét írja alá. Ez a módszer ebben az esetben megkíméli ugyan őt magát a kínvallatástól; ez azonban nem jelenti azt, hogy többé már nem lehet baja, mert

legközelebb már ő a demonstrálás alanya ill. eszköze más vádlottak megpuhítására.” Kovács hitelesen árbázolja a vallatás pszichológiai és maradéktalanul fiziológiai módjait is: „Az oroszok bajtársiasan a magyar rendőrség rendelkezésére bocsátották tökéletesített izgató vegyszereiket, a lelki és testi gyötrés eszközeit. A rabokat nem engedték aludni. S amíg a foglyok napok óta éheztek, kínzóik előttük ettek, ittak, lakmározta. Az örök a foglyok füle hallatára azon tanakodtak, hogy a gyanúsítottak ügye valójában nem inkább az orosz szervek hatáskörébe tartozik-e? A szomszéd szobákban pedig a foglyok barátainak és rokonainak hangját utánozták s ezen a hangon a legképtelenebb dolgokat mondták el a vallatottakról. A gyengébbek így néhány nap, az erősebbek néhány hét alatt összeomlottak s aláírták a vallatási jegyzőkönyvet abban a feltevésben, hogy 'vallomásukat' a bírósági tárgyaláson majd úgyis visszavonják. Ha a vallatásnak ez a primitív módja hatástalan maradt, akkor a biológiai módszert alkalmazták. A letartóztatottak ételébe-italába izgató- vagy bénítószeret kevertek s ezzel fantáziájukat annyira felkorbácsolták, hogy a fogoly abba a helyzetbe vagy szerepbe képzelte magát, amelyet elvártak, megkívántak tőle. Egy másfajta vegyszer viszont bágyadtá, akaratlanná, sőt, bárgyúvá tette, úgy, hogy erőtlően és meggondolás nélkül mindenre igent mondott, amit hallani akartak tőle. A szívós, makacs foglyokat, akik ellenállást tanúsítottak, besugárással kezelték: 12—16 erős reflektorral világítottak a fogoly arcába, mígnem azt érezte, hogy a feje széthasad, akkor aztán összecsuklott s aláírta az eléje tett papírt. A politikai rendőrség és a katonapolitikai nyomozóosztály azt is megtanulta az oroszoktól, hogy a nyomozásnak és kihallgatásnak statisztikai jelentősége is van: nem a tényálladék megállapítása a valódi cél, hanem hogy megmutassák feljebbvalóiknak, hogy jó munkát végeztek és sok beismerő vallomást produkáltak...”^[13]

A „jutalmazási rendszer” szülte, mint láttuk, a mások lakására áhító, vagy egyéb előnyökre váró fogdmegek buzgalmát az embervadászat és kínvallatás véres területén, egészen új réteget tenyésztve ki, a rendőrállam jól dotált legénységét és hierarchiáját, mégpedig mennyiségileg is olyan méretekben, amire Magyarországon azelőtt soha nem volt példa. Ez a réteg hátborzongatóan leleményes tudott lenni a kínzás módszereiben. A középkori vallató-eszközök, hüvelykcsorító vagy spanyolcsizma elavult ócskaság volt számukra, ennél egyszerűbbnek látszó, de mégis kíméletlenebb metódusokat alkalmaztak. „Olyan kevés kell ahhoz, hogy szinte elviselhetetlen kínokat tudjanak okozni egy embernek: egy öngyújtó, egy izzó villanykörte elég hozzá” — mondja egy hajdani rab, majd leírja az egyik gyakran alkalmazott módszert, a „gyóntatószéket”, amikor a rabot ötvenszer ötven centiméteres facellába állítják. Leírja a „vizes szoba” kínjait: csípőig vízben áll az áldozat s nem guggolhat le, mert megfullad. „Ezt nem lehet tovább bírni, gondolja a rab, s aztán még sokáig, órákig, napokig bírja. A vízzel ellepett testrészek elérezétkelenednek, mintha nem is tartoznának a testhez. A fél-öntudatban csendesen pislákol az élet. S ott a sötétben, az emberi lehetőségek legmélyén minden lefoszlik, amit odakint fontosnak, elengedhetetlennek hittünk... Eleinte még fáj, hogy vége az egészségnek, a hideg víz talán gyógyíthatatlan betegséget okoz, ami rosszabb, mint a halál...”^[14] A rendőrállam kiváltságos rétege kifogyhatatlan az ötletekben, s a legbrutálisabb szadista típusok munkájának is szabad folyást enged a gépezet: alkalmazták a vesetaposást, homokzsákkal letaglózás eszközeit, kényük-kedvük szerint gyötörhetik az áldozatok scrotumját.

Ennek a gépezetnek, amelyet a kor egyik magyar írója, a Kisgazdapárt országgyűlési képviselője, Veér Imre „emberdarálónak” nevezett, természetesen szüksége volt szállító-mechanizmusra, „anyagszállítóra”, mindig újabb gyanúsítottakra, rabok hosszú sorára. Az 1945-ben Magyarországon megjelent szovjetszellemű politika új struktúrája ehhez is létesített megfelelő intézményeket: a denunciálást végző besúgórendszer s az ún. igazoló bizottság, valamint a népbíróság és a népítélet.

Spiclirendszer és igazoló bizottság szervesen összefüggött. Minden megfogható munkahelyen politikai igazoló bizottságot kellett létesíteni, ezek minden egyes tisztviselő, munkás, alkalmazott „politikai múltját” megvizsgálták s önkényes ítélettel tízezreket távolítottak el állásukból vagy juttattak egyenesen börtönbe. Felszólították az egész társadalmat, hogy mindenki jelentkezzék, aki a bizottság elé idézett személyről valami terhelőt tud mondani, terhelő adatot tud szolgáltatni. Ez a felhívás szabad utat nyitott minden

egyéni bosszúnak vagy nyereszkedési vágynak, nem utolsó sorban pedig politikai céloknak is, mert például olyan alkalmazottak ellen, akik nem voltak a kommunista párt tagjai, feljelentések, hamis vádak áradata indult meg. Az „igazoló bizottság” ily módon a kenyérért rettegés terrorjának az eszköze lett. Külön szomorú aspektusa ennek a rendszernek, hogy az üzemekben és hivatalokban bekapcsolták az igazoló bizottságba a szakszervezeteket és üzemi bizottságokat. Így azok a klasszikus intézmények, melyeknek célja minden demokráciában a munkás-érdekképviselet, először politizálva lettek, másodsor a rendőrállam meghosszabbított karjai; s tízezrek állásvesztését, nyomorba döntését segítették elő. Emiatt a régi képzett szakszervezeti vezetők szégyelltek magukat a legjobban, anélkül, hogy a helyzetet változtatni tudtak volna.

A népbíróságok visszaélést jelentettek a „nép” és a „bíró” fogalmával egyaránt. Magyarországon, az Osztrák—Magyar Monarchia idején esküdtbíró volt, az ország Európa egyik legklasszikusabb jogállamának számított. Az első világháború után az esküdtbírósgot megszüntették, de most, a második világháború után újra bevezették, ám merőben torz formában. Az esküdtek kiválasztása ugyanis pártalapon történt. A kormánykoalíció mindegyik pártja, valamint a szakszervezet küldött esküdteket, ezenkívül egy kommunista alakulat, a partizánszövetség. Az ily módon létrehozott „esküdtbírósg” tehát nem jogi, hanem párt jellegű volt s nem igazságszolgáltatás, hanem pártpolitika szabta meg a működését. Ráadásul a koalíciós pártok nem kommunista küldöttjei, éppúgy, mint a szakszervezet, eleve meg voltak félemlítve a kommunisták s a partizánszövetség által, s a kommunista párt legtöbbször leterrorizálta a szakszervezet és a szociáldemokrata párt delegátusát is. A népbíróság így a legtöbb esetben a szó legszorosabb értelmében pártbírósg és osztálybírósg volt, ítéleteiben pedig gátlástalan. A kor magyar polgára, amennyire vissza tudott emlékezni, egy vagy két kivételtől eltekintve, nem látott olyan magas büntetéseket — a 10 év már enyhének számított —, mint ebben az időszakban. Súlyosbította a népbíróságok jogellenes karakterét, hogy rendszeresítették a visszaható érvényű ítéletet: bűnnek minősítettek olyan cselekményt vagy magatartást, amely elkövetése idején nem számított bűnnek. Civilizált jogrendszer a visszaható jellegű ítéletet nem alkalmazza.

Népbíróság és politikai rendőrség szorosan együttműködött. Olyan védőket, akik jogi etikájuk szellemében komolyan vették védettjeik ügyét, a politikai rendőrség nemegyszer elhurcolt, holott már ezek is a kommunisták által igazolt ügyvédi kamara tagjai voltak. A vádak többnyire nélkülöztek minden precizitást, vádnak elég volt, s ítéletnek is, ha a vádlottat az „osztályidegen”, „reakciós”, „fasiszta” vagy „népellenes” kategóriába lehetett sorolni, vagy nem lehetett, de abba sorolták.

Az intézményesített népbíróságok mellett működtek 'ad hoc' népbírók, akik az ún. népítéleteket hajtották végre. Ilyen népítéletek már a szovjet megszállás első hónapjaiban elkezdődtek és még évekkel a fegyverszünet megkötése után is előfordultak. A népítéletek a történelem klasszikus pogromjainak mintáját követték. Ahogy az elmúlt századokban krétával megjelölték a zsidók házáit, most a kommunista párt egy-egy kiszemelt falu több polgárának a házáit jelölte meg. Aznap aztán teherautós különítmények érkeztek, mindenünnen összeszedett senkiháziakkal, kommunista párttitkárokkal az élen. Botokkal, vasdorongokkal a kijelölt személy házához vonultak, az illetőt félholtra verték vagy agyonverték, házáit, lakását kirabolták, aztán minden mozgatható teherautóra rakva eltávoztak. A rendőrség vagy nem, vagy csak későn avatkozott be, s utána többnyire nem tett feljelentést. A „népbírók”, akik egy-egy népítélet után bírói méltóságukkal mit sem törődve, cipelték az áldozatok ágyneműjét, bútorát, konyhaedényét, soha senki által sem lettek felelősségre vonva. A vidéki népítéletekkel párhuzamosan a fővárosban is hasonló „akciókat” hajtottak végre. A kommunista párt ott „árdrágítók elleni akció” címen folytatta a csőcselék feltüzelését, a budapesti „akcióknak” nemegyszer zsidó kávéháztulajdonosok és kereskedők estek áldozatul, olyanok is, akik szörnyű szenvedések után élve tértek vissza a hitleri koncentrációs táborokból. A „népítéletek” és „akciók” szerves részét alkották annak a kommunista stratégiának, melynek célja a legerősebb politikai ellenlábás, a Kisgazdapárt likvidálása volt.

Nem állította helyre a bizalmat az igazságszolgáltatás szervei iránt a megkezdődött „háborús bűnös” perek sorozata sem, sőt, e főbenjáró pereknél is érvényesülni engedték a népitételek atmoszféráját. A bírósági tárgyalóterem nemegyszer politikai arénává változott, a kivégzésekből pedig nyilvános kiállításokat rendeztek. A magyar társadalmat nem lehetett meggyőzni e perek szükségességéről, s az ország népe idegenkedve fogadta, hogy az elmúlt negyedszázad valamennyi miniszterelnökét kivégezték, egy — Kállay Miklós — kivételével, akit a hitleri Gestapo elhurcolt s aki így Nyugaton élt s esze ágában sem volt, hogy visszatérjen. A „háborús bűnösség” kritériuma különben is kétséges volt Magyarország esetében. Magyarország nem volt részes a háború kirobbantásában, abba belesodródott és belekényszerült, mint Közép-Kelet-Európa valamennyi kis népe és kis országa. Magyarország akarva-akaratlan csúszott bele a háborúba. Egyrészt, mert a hatalmas hitleri birodalom nyomásával szemben Európának ezen a táján nem érvényesült eléggé a nyugati demokráciák ellennyomása vagy védelme. Másrészt, mert az első világháború utáni békediktátumok által teremtett közép-európai status quo oly kegyetlenül sújtotta Magyarországot, hogy amikor a harmincas évek végén ez a status quo kezdett megbomlani, a magyar politika s a magyar miniszterelnökök a magyar nép abszolút helyeslése mellett a magyarlakta területek visszacsatolására törekedtek — viszont ennek révén belesodródtak a háborúba.

Még az a miniszterelnök is, aki végsőkéig ellenezte a háborúba lépést, Teleki Pál is az elé a dilemma elé került, hogy vagy az évtizedek óta várt területi revízióról mondjon le, vagy a hadbalépést válassza; s e nemes patrióta sem tudott dönteni, hanem a halálba menekült, önkezével vetett véget életének. Róla mondotta akkor Winston Churchill, hogy a béketárgyaláson egy üres széket majd szabadon kell hagyni Teleki Pál gróf számára. Telekihez hasonlóan voltak mások is, akik világosan látták, hogy Magyarország hadbalépése végzetes lesz, de Telekihez hasonlóan ők sem találtak más megoldást az elszakított magyar milliók visszahozatalára. Magyarország semmi esetre sem Hitler érdekeiért vett részt a háborúban, s amikor a részvétel végül is elkerülhetlenné vált, minden lehetőséget kimerített a humánus gyakorlására. A Hitler elől menekülő lengyeleknek meleg fogadtatást és emberi otthont adott, 140 000 lengyelnek nyújtott menedéket, majd a lengyel hadvezetőség kívánságának megfelelően biztosította a lengyel tisztek és katonák továbbjutását a közép-keleti szövetséges haderőhöz. A magyar kormányok még kitűnő lengyel nyelvű iskolarendszert is szerveztek a menekültek számára. A magyar belügyminisztérium nem kevesebb, mint 14 000 lengyel zsidót látott el ún. „keresztény okmánnyal” s a lengyel menekültek szabadon levelezhettek londoni és lisszaboni központjukkal.^[15] A magyarországi egyházak gondoskodtak arról, hogy a kolostorok és egyházi intézmények minél több zsidónak adjanak menedéket. 1944. március 19-ig, míg Hitler nem szállta meg Magyarországot, ez az ország a közép-európai zsidóság menedékhelye volt. Hasonlóképpen, magyar főurak kastélyai otthonul szolgáltak nyugati katonáknak, akik megszöktek a német hadifogságból. Így például 4000 francia hadifogoly élvezte a magyar vendégszeretetet. Radikális és szervezett zsidóellenes intézkedésekre csak a március 19-i hitleri megszállás után került sor, s kezdeményezői nem a magyar kormányok, hanem a megszálló szervek voltak.

A háború után a magyar társadalom tudatában volt a zsidókon esett gyilkos sérelemnek s megvolt benne a szándék, hogy az antiszemitizmus keresztényietlen ideológiáját egyszer s mindenkorra kivesse a magyar politikai életből. S hogy ez mennyire mélyen ülő fogadalom volt, megmutatkozott tizenegy év múlva, amikor az 1956-os forradalom napjaiban az antiszemitizmus legparányibb jele sem mutatkozott.

Magyarország társadalmának túlnyomó része 1945-ben nem tartotta természetesnek, hogy háborús bűnösség címén az elmúlt évtized valamennyi miniszterelnökét s legtöbb miniszterét kivégezzék. A nagyhatalmaknak módjukban állt, s kötelességük is lett volna, hogy a háborút megakadályozzák, de nem tették, nem tudták, vagy nem akarták. De semmiképpen sem lehetett a háborús bűnösök kategóriájába sorolni kis népeket, amelyek a nagyhatalmak vetélkedéséből nem tudták kivonni magukat, így nem volt természetes, hogy e kis népek vezető politikusaik életét, háborús bűnösség címén kioltásák. A háborús időszak magyar politikusai külpolitikai és katonapolitikai ítéleteikben tévedtek, de politikájuk

motívuma legtöbbször patriotikus volt s a magyar miniszterelnökök nem voltak Hitler Quislingjei.

Különösképpen nem találkozhatott helyesléssel a háborús bűnperek sorozata olyan országban, ahol az egy év óta működő bírósági s rendőri szervek oly kétes hírnévre tettek szert, mint Magyarországon a kommunisták égisze alá került „igazságszolgáltatás”. Így érezte ezt még a hatalomra került új rezsim nem kommunista, polgári vezetőgarnitúrájának több személyisége is, amikor sor került az első ilyen perre, Bárdossy László volt miniszterelnök perére. Ezen ugyanaz a felületes, sommás, a klasszikus jog ismerveit kiiktató, cirkuszi jellegű, szakszempontból silány minőségű bíraskodás mutatkozott meg, mint általában a népbíróságok ténykedésében. A Nemzeti Parasztpártban Kovács Imre főtitkár határozottan állást foglalt a kivégzés ellen. A Kisgazdapárt kimagasló vezető politikusa, Varga Béla, a nemzetgyűlés későbbi elnöke, aki tagja volt az államfői teendőket ideiglenesen ellátó Nemzeti Főtanácsnak, felmentését kérte a tagság alól, mert neki is alá kellett volna írnia a népbíróság által halálra ítélt Bárdossy kivégzését. Ezt nem volt hajlandó magára venni, mert úgy érezte, hogy: „...mint pap, de mint magyar ember sem tudtam vállalni a felelősséget a helybenhagyásért”.^[16]

Bárdossy László 1945. november 3-i és december 5-i védőbeszédének részletei kikerültek a nagy nyilvánosság elé. A nagy tudású, csiszolt diplomata és jogi felkészültséggel rendelkező egykori kormányfő abszolút fölényben volt a népbíróság jakobinus hangvételű bíráival szemben. Nem ismerte el illetékességüket, visszaverhetetlenül bizonyította, hogy Magyarország nem indított támadó háborút idegen területek szerzésére, feltárta az ország háborúba kerülésének azokat a szinte nemzeti szükségességből fakadó motívumait, amelyekkel a korabeli magyarság minden rétege egyetértett.

Magyarországot az 1918–19-es Párizs környéki békediktátumok megfosztották ezeréves területének több mint kétharmadától. A trianoni békeszerződés Magyarország 325 000 négyzetkilométer területéből 232 000-et elvett s csak 93 000-et hagyott meg. Hasonlóképpen vészes veszteséget okozott a békediktátum népszerűség dolgában: a háború előtt az ország lakossága 21 millió volt, a háború után a megcsonkított országban mindössze 7 615 000 maradt meg. A magát szintiszta magyarnak valló, kerekén 10 milliónyi emberből az új, kis trianoni Magyarország határain belül csak 6 600 000-et hagyott meg Trianon. Vagyis a békediktátum, melyet a népek önrendelkezési jogának új elve inspirált, 3 300 000 szintiszta magyart osztott szét idegen államok között, e több mint három millió magyar megkérdezése nélkül, önrendelkezési joguk semmibevevélével. A magyarságnak tehát kerekén 33 százaléka egyszerre elnyomott, kisebbségi sorsba süllyedt.^[17] Ez olyan nagyarányú és lényegében semmilyen demokratikus érveléssel nem indokolható országcsönkítés volt, amibe egyetlen magyar sem tudott volna belenyugodni. Olyan, mintha az Egyesült Államoktól elrabolnák a keleti és déli államokat, Angliának csak egyharmadát hagynák meg, Franciaországból pedig csak az ország közepe maradna Párizs székhellyel, a többit szétosztanák Olaszország, Svájc, Németország és Belgium között s Bretagne-t angol uralom alá helyeznék. Ehhez járult, hogy bár a békeszerződések az idegen államfennhatóság alá került magyarság számára kisebbségvédelmi intézkedéseket hoztak, ezeket a gyakorlatban nem tartották be, A Monarchia utódállamaiban a magyarság elnyomásának különböző fázisai és különböző mértékű módszerei következtek, úgyannyira, hogy Sir Robert Gower, a győztes hatalmak reprezentánsa is megállapította: „Botrányos, hogy az európai újjáépítés, amely azzal dicsekedett, hogy felszabadítja a nemzetiségi kisebbségeket, végül is e kisebbségek üldözésébe torkollott, oly kíméletlenséggel, ahogy erre soha nem volt példa a régi magyar királyságban, ahol a nemzetiségeket összehasonlíthatatlanul jobban kezelték.”^[18] A régi Monarchiában a cseh, szerb, román vagy szlovák nyelvet sohasem üldözték úgy, ahogy Trianon után az utódállamok a magyar nyelvet. A Romániához került ősi magyar Erdélyben például az iskolában még játék közben sem engedték, hogy a magyar gyerekek magyarul beszéljenek egymással, a magyar nyelvű iskolákat pedig szisztematikusan csökkentették, úgyannyira, hogy amíg 1918-ban 2461 magyar iskola volt, 1938-ban már csak 795.^[19]

A történelmi igazság az, hogy 1919 óta nem volt magyar kormány, amely e helyzet revízióját ne követelte volna. S minden magyar kormány, amely más politikát folytat, minden

választáson megbukott volna. Amikor 1938-ban az első világháború utáni közép-európai területi status quo — nota bene francia és angol felelős államférfiak közreműködésével — megbomlott, bármely magyar kormány számára lélektani lehetetlenség volt, hogy az 1918 utáni erőszakos rendezés revíziójáról lemondjon. Ezt ugyan a magyar kormányok az új helyzet következtében lehetővé vált szabályszerű nemzetközi megállapodások útján érték el, de mégis lehetetlenség volt, hogy az általános fejlődés során kimaradjanak a háborúból. A belesodródás tényének Magyarország népe nem örült, a Trianon okozta motívumok azonban hazafias jelleggel bírtak s ezért a kormányoknak Trianon revíziójára irányuló külpolitikáját a magyarság túlnyomó része nem tekintette háborús bűnösségnek, hanem, a kor nyelvén szólva, nemzeti kötelességnek.

Amikor tehát Bárdossy László népbíróság elé állításával megkezdődtek a háborús bűnösség címén folytatott perek, nem volt általános lelkesedés, hanem inkább szorongás. Bárdossy aztán a tárgyaláson teljesen sarokba szorította a felkészületlen bírót, sőt, dialektikus fordulattal egyenesen kommunista érveket sorakoztatott fel maga mellett. Rámutatott ugyanis arra, hogy a trianoni országcsontkítás ellen a későbbi magyar kormányok szerződésekkel küzdöttek, egyedül az 1919-es Kun Béla féle kommunista uralom volt az, amely fegyveres kísérletekkel próbálkozott. „Kun Béla volt az — mondotta a tárgyaláson Bárdossy —, aki az elszakított északi és keleti területek visszaszerzéséért két háborút is indított: egyet a csehek, egyet a románok ellen. S ha úgy vesszük, akkor ezért a két háborús vállalkozásért tulajdonképpen Kun Bélának is itt kellene ülnie mellettem a vádlottak padján, mint háborús bűnösnek, mert a népbíróságról szóló rendelet 9. paragrafusa szerint ez a 'bűne' nem évült el.”^[20] A volt miniszterelnök kifejtette azt is: politikája azért tett engedményeket a németeknek, hogy Magyarország hitleri megszállását megakadályozza vagy legalábbis késleltesse s a magyar népet ezáltal sok szenvedéstől megóvja. Bárdossy ezzel közvetve utalt az éppen most, 1945-ben Magyarországon uralkodó sanyarú viszonyokra, amelyek ugyancsak egy idegen megszállás, az orosz megszállás velejárói. Ezzel a vádlott maga mellé állította a közvéleményt, amely értesült védőbeszéde utolsó mondatairól is: „A népbíróság sok mindent megállapíthat rólam, sok mindent elvehet tőlem, elveheti az életemet is — kettőhöz nem nyúlhat hozzá, kettőtől nem foszthat meg: nyugodt lelkiismeretemről és ízig-vérig magyar voltomról!”^[21] Az ország közvéleménye — mint Nagy Ferenc maga is megállapította — enyhe ítéletet várt, s mikor Bárdossyt mégis halálra ítélték, „ez nem növelte a kormány és az új 'demokrácia' népszerűségét”.^[22]

Elfogulatlan, nyugati, Hitler-ellenes megfigyelők is megállapították egyébként, hogy a területi kérdés, a háború utáni újabb területvesztés mennyire fontos szerepet játszott a magyar közvéleményben s a magyarság a kommunistákat hibáztatta, mivel nem léptek fel a nemzeti érdekek védelmezőjeként. Megállapítják továbbá, hogy a magyarországi kommunisták éppen ezért a „háborús bűnösség” fogalmát „igen széleskörűen” értelmezték, illetve szabták meg.^[23]

E perek azért is ijesztőleg hatottak a magyar társadalomra, mert a bírósági retorika és kommunista kísérőzenéje az előző kor miniszterelnökeivel együtt a vádlottak padjára helyezte az egész magyar történelmi múltat. Az 1919-es rövid kommunista uralmi intermezzót kivéve szégyenletes negatívumnak bélyegezte Magyarország ezeréves történelmét, 1919-től kezdve pedig valóságos bűnténynek minősítette egy egész negyedszázad magyar életét. A magyar nép védekezett e beállítás ellen. De ennél is több: ösztönösen érezte, hogy e perek nem is csupán a múltnak szólnak, hanem a jövőnek: főpróbái eljövendő nagy pereknek, kezdetei olyan politikai gondolkodás és erkölcs meghonosításának, amelyben természetesnek kell venni vezető személyiségek, vezető politikusok letaszítását, meghurcolását, elítélését és kivégzését. S a megérzés nem csalt: folytatódott s még egy további évtizedig tartott az ún. koncepciós perek sorozata, melyeknek áldozatul estek bebizonyítottan háborúellenes és antifasiszta politikusok is, a nemzet nagy fiai, sőt, még magasra emelkedett kommunista miniszterek és vezetők is.

1945 őszen, egy évvel a szovjet hadsereg megérkezése után tehát Magyarországon zsúfolva voltak a börtönök és kiépült az internálótáborok nagyszabású rendszere. Csapatostul vitték az ártatlan embereket a táborokba, minden bírói eljárás és minden határidő megszüntetése nélkül, mert ha a „törvényes” idő letelt, az internálást automatikusan

meghosszabbították. Az okot sem az elhurcolttal, sem a visszamaradt, kétségbeesett családtaggal nem közölték.

A denúciálás hivatalosan bátorított szelleme, párosulva az igazságszolgáltatás párt- és osztályjellegével egy éven belül rendőrállammá tette Magyarországot, annak legkíméletlenebb s legvisszataszítóbb formájában.

Mivel pedig a rendőrállam alapjainak lerakása elsősorban kommunista vezetők és párttitkárok, rendőrfőnökök és funkcionáriusok nevéhez fűződött, a kommunizmus, mint ideológia, s a kommunista párt, mint ennek az ideológiának a hordozója — az elképzelhető legnegatívabb módon mutatkozott be a magyar népnek.

III.

A VÁLASZTÁS

A jaltai megállapodás: szabad választás | A debreceni kormány | A földreform kérdése | A pártok | Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Varga Béla, Kovács Árpád, Sulyok Dezső | Szakasits Árpád, Kéthly Anna, Peyer Károly | Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre | Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály, Nagy Imre, Rajk László | „Eurókommunista” ígéreték | A budapesti választás | Vorsilov | A püspöki körlevél | Az eredmény

1945. január 23-án a „Quincy” nevű amerikai nehézcirkáló elhagyta az amerikai partokat. A fedélzeten Rooseveltnél és kíséretével. A Földközi-tengeren, Málta szigetén csatlakozott Churchill brit miniszterelnök. A „Quincy” két utasa rövidesen megérkezett a Szovjetunióba, a Krími félszigetre, Jaltába. Sztálin vendégei voltak, s a háborús koalíció három vezére, a „három nagy” a cárok egykori nyári rezidenciájában tanácskozott a világ sorsáról. Itt, a Livádia palotában szállásolták el Rooseveltnél is. A megbeszélések a cári bálteremben folytak.

Az angol delegációt a nyolc kilométerrel messzebb fekvő Woronzow palotába helyezték. Amíg Rooseveltnél és Sztálin, aki a Juszipov palotában lakott, csak egy kőhajításnyira volt egymástól, Churchill távolabbra került mindkettőtől. Számító orosz rendezés volt ez: Sztálin elsősorban Rooseveltre akart benyomást és nyomást gyakorolni. De meglátogatta Churchillt is, aki úgy érezte magát a herceg otthonában, mintha Angliában lenne. Hiszen Woronzow, a cárok nagykövete az angol királyok mellett, Nagy-Britanniából vitt magának feleséget a krími tengerpartra s a Lady angol ízléssel rendezte be a félig gót, félig mór stílusú palotát, amely mögött most, 1945 februárjában szikrázva ragyogtak a hófödte hegyek. Előtte a Fekete-tenger tükre csillogott, a parkban pedig délszaki növények és ciprusok enyhe zöldje integetett barátságosan. Még barátságosabb volt Sztálin, Churchill szerint szinte kísértetiesen barátságos. Sőt, gúnyos és szarkasztikus. A brit Premier és az orosz diktátor a térképszobában diskurálgatott és Sztálin Budapest ostromáról beszélt. A magyar főváros ekkor már több mint negyven napja tartotta magát a szovjet támadásokkal szemben. De Sztálin szerint a németek nagy hibát követtek el, hogy tizenegy teljes hadosztályt küldtek Budapest védelmére, ezt a nagy erőt máshonnan kellett elvonniok. „A németek — mondotta Sztálin — elfelejtik, hogy Németország többé már nem nagyhatalom és nem tud mindenütt jelen lenni.” Később megint szó esett Magyarországról, mégpedig úgy, hogy Churchill valósággal meghökkent. Sztálin ugyanis könnyedén odavetette: mi lenne, ha Itáliából az angol hadosztályokat átvinnék a Balkánra és Bécs végcéllal, Jugoszlávián és Magyarországon keresztül, a Vörös Hadsereggel egyesülve, a déli Alpok felől átkarolnák a németeket?

Churchill azért hökkent meg, s azért érezte úgy, hogy Sztálin gúnyolódik, mert a nyugati haderők balkáni partraszállási tervét, melyet korábban ő, Churchill javasolt, éppen a Szovjetunió buktatta meg. Churchill már régebben szorgalmazta, s Jaltában is szóba hozta, hogy „a szovjet keleti offenzíva támogatására” a nyugati szövetségeseknek az Adriai-tenger

partján kellene partra szállniok s a Balkánon kellene offenzívát indítaniuk a németek hátába. Churchill elgondolását azonban már a „Quincy” fedélzetén élesen ellenezte az amerikai vezérkar főnöke, Marshall. Így aztán a balkáni invázió terve Jaltában is éppencsak egy pillanatra vetődött fel, aztán villámgyorsan lekerült a napirendről. Ezért hökkent meg most Churchill Sztálin szavaira, amit az előzmények után csak incselkedő gonoszkodásnak tekinthetett. Sztálin már 1943-ban, a teheráni konferencián is megvétőzte és megtorpedózta Churchill balkáni partraszállási tervét. Így hát Churchill nem replikázott, Sztálin cinikus szavaira nem reagált. Hanem, mint emlékirataiban feljegyzi: „Lemondtam arról, hogy szemrehányást tegyek. Csak azt feleltem: a Vörös Hadsereg valószínűleg már nem hagy nekünk időt arra, hogy ilyen hadműveleteket végrehajtsunk.” S feljegyezte még a sztálini „ajánlatra”: „Ezt mondanía semmibe se került.”^[1]

Valóban, Sztálinnak semmibe se került ez a nagylelkű ajánlgatás, mert gyakorlatilag már birtokon belül volt. Ami Magyarországot illeti, a Vörös Hadsereg 1944 végén Budapest és néhány dunántúli megye kivételével nagyjából megszállta az egész országot s ekkor, 1945 februárjában már a főváros is a kapituláció előtt állt, hisz Pestet már január 18-án elfoglalták.

Jaltában aztán lendületesen folyt a konferencia, Németország és Lengyelország, az európai front és a távolkeleti helyzet problémáit tárgyalták és szóba került a kis népek ügye is, nemcsak a zöld-, de a fehérasztal mellett is, vagyis a kellemes vacsorákon, pohárköszöntők formájában.

Az egyik első tanácskozás után Rooseveltt látta vendégül a konferencia résztvevőit. A vacsorán kaviárt szolgáltak fel, marhahúst makarónival, édes süteményeket, vodkát és ötféle bort. Az Elnök kíséretének egyik tagja, Bohlen a későbbi szovjet külügyminiszterrel, Visinszkivel került egy asztalhoz. A szovjet politikus egy kis kóstolót adott az amerikaiak abból, hogyan képzeli el Moszkva a kis népek szerepét. Visinszki kifejtette: a Szovjetunió sohasem ismeri el a kis nemzetek jogát, hogy beleszóljanak a nagyhatalmak cselekedeteibe. Bohlen azt válaszolta: az effajta felfogással az amerikai nép sohasem fog egyetérteni. Visinszki türelmetlenül kifakadt: az amerikai népnek végre meg kellene tanulnia, hogy engedelmeskedjék vezetőinek. Bohlen igyekezett tréfás hangon válaszolni, de azért eléggé epésen azt javasolta: legokosabb, ha Visinszki az Egyesült Államokba utazik s e felfogását megérteti az amerikai néppel. Amíg ez a párbeszéd a mellékasztalnál zajlott, a főasztalnál is szóba került a kis nemzetek sorsa. Churchill emelkedett szólásra, a „kicsinyek” jogairól beszélt s kifejtette, a nagyok is jól teszik, ha tiszteletben tartják a kisebbek jogait. Szemléletes képet használt: a sas engedje meg a kis madaraknak, hogy énekeljenek és ne törődjék azzal, hogy milyen dallamban énekelnek...

Egy más alkalommal az amerikai elnök volt az, aki a középkelet-európai országok jövődjével foglalkozott. Rooseveltt nyomatékosan hangoztatta, hogy a közép-kelet-európai népek új kormányainak abszolút tiszta és szabad választások által kell megszületniök s azt kívánta, hogy az ilyen választások első példája és modellje a lengyel választás legyen. „Azt akarom — mondotta —, hogy a lengyelországi választás minden gyanú fölött álljon, mint Ceasar felesége. Nem ismertem Ceasar feleségét, de azt mondják, erényes volt.” Sztálin megjegyezte: „Azt mondják, erényes volt, de mégis biztos, hogy sok bűnt követett el.” Byrnes volt amerikai külügyminiszter, a jelenet éles szemű megfigyelője, aki ráadásul szókimondó ember volt s Jaltát tárgyaló emlékiratainak is a „Speaking frankly” címet adta, később úgy kommentálta a két nagy dialógusát, hogy ha volt is bűne Ceasar feleségének, annyi semmiesetre sem, mint ahányszor a jaltai egyezményt megszegették.^[2]

De ezt Byrnes is csak később írta, mert ott Jaltában a nyugati delegációknak még nem volt kellő tapasztalatuk és nem volt meg a szükséges, egészséges gyanakvásuk a szovjet politika módszereit illetően. Még nem tudták, vagy legalábbis elhessegették maguktól a gondolatot, amit később Byrnes és vele együtt sokan mások már világosan meghatároztak, megjelöltek, mint Jalta rákfénjét. A baj az volt — írja Byrnes —, hogy a fogalmak jelentése kétféle volt: a demokrácia, a választás fogalmát az oroszok úgy értelmezték, hogy ami az érdekeikkel megegyezik, az „demokratikus” és ami az ő javukra üt ki, az „választás”.

És Jalta évében az oroszok úgy hitték, hogy a választás, amelyet Magyarországon rendeznek, az ő javukra üt ki. Ezért Magyarországra vonatkoztatva is aláírták a február 11-

én kiadott közös zárónyilatkozatot, amely kimondja: „A felszabadított népeknek lehetővé kell tenni, hogy saját választásuk szerint demokratikus intézményeket létesítsenek. Az Atlanti Charta elvének szellemében minden népnek joga van olyan kormányformát választania, amely szerint élni kíván.”

A magyar politika az 1945-ös esztendőben erre a választásra való készülődésben telt el. Minden erre irányult, minden mozdulat célja volt, hogy ezt a választást ki-ki a maga céljának megfelelően befolyásolja. Az egyes pártok többségre törtek; a társadalom a szovjet megszállás enyhítését remélte a választási eredménytől; a szovjet megszállók pedig a maguk és a kommunista párt helyzetének a megszilárdulását.

A jaltai konferencia időpontjában még kemény harcok folytak magyar földön, de az ország keleti felében, Debrecenben új nemzetgyűlés és új kormány alakult. Az oroszok hozták létre, nem helyeztek súlyt minőségi összetételre, Jaltára gondolva legfontosabbnak a demokratikus formák felmutatását tartották s annak kihangsúlyozását, hogy a kommunista párt csak egy a többi között, részese a politikai konstrukciónak, de nem egyeduralkodó. Az orosz megszálló erők főparancsnoka, Vorosilov marsall a város patinás, legendás szállodájában, az Arany Bika helyiségeiben üttötte fel a főhadiszállását, az új kormánynak pedig a volt adóhivatali épületet utalták ki. Az Arany Bika termeiben Vorosilov a jaltai lakomákat is elhomályosító fogadásokat rendezett, a magyar miniszterek viszont általában kettesével ültek egy szobában s a kormány gépkocsihánnal küszködött. Minden provizórikus volt. A nemzetgyűlés 1944. december 20-án, a kormány 21-én alakult meg. Orosz teherautók végigjárták az ország keleti tájait, összeszedték a nemzetgyűlési tagságra jelentkező személyeket és sebtiben létrehozták az első törvényhozó testületet, amelynek 72 kommunista, 57 kigazda, 35 szociáldemokrata, 16 parasztpárti, 19 szakszervezeti és 35 pártonkívüli tagja volt. E számok, választás hiányában, nem tükrözték a tényleges politikai erőviszonyokat. A hevenyészett nemzetgyűlés élére Zsedényi Béla miskolci jogakadémiai tanárt állították, aki — ekkor még senki sem sejtette — később a kommunisták börtönébe került. A nemzetgyűlés alelnöke egy köztisztviselőben álló, angol—francia műveltségű debreceni civis professzor, Juhász Nagy Sándor lett.

Az új kormány névsorát az oroszok hozták magukkal s az új nemzetgyűlés minden vita nélkül azonnal elfogadta. A kormány összeállításánál Moszkva különösen ügyelt három szempontra. Az egyik: mivel a régi Horthy-hadsereg az ország nyugati részében még keményen ellenállt s védte a fővárost, az új kormány élére Horthy-tábornokokat kellett állítani, hogy ez a nyugati részen harcoló antibolsevista magyar hadsereg egységét aláássa s átállásra serkentse. Ezért miniszterelnökké Dalnoki Miklós Béla tábornokot nevezték ki, aki eleget tett Horthy Miklós kormányzó 1944. okt. 15-i felhívásának s hadseregrészlegével beszüntette a harcot az oroszok ellen. Az új kormány hadügyminisztere a Horthy-hadsereg vezérkari főnöke, Vörös János lett, a közellátási tárcát ugyancsak katonára bízták, Faragó Gábor tábornokra, aki 1944 őszén Horthy megbízásából Moszkvába ment fegyverszüneti tárgyalásokra. Mindhárom katonatiszt magasrangú kitüntetésekkel kapott az elmúlt években, Hitlertől is. A második orosz szempont az volt, hogy az új kormányban a magyar társadalom szemében patinás név is szerepeljen. A közoktatási tárcát ezért a világhírű magyar tudós, Teleki Pál volt miniszterelnök fiára, a fiatal Géza grófra ruházták. Teleki Géza ugyancsak a Moszkvában tárgyaló fegyverszüneti bizottság tagja volt, így került Debrecenbe. Horthy-tábornokok és egy magyar gróf az új kormányban — a pluralista látszat valóban tökéletes volt. Ez aztán kitűnően alkalmasnak bizonyult arra, hogy elterelje a gyanút az oroszok harmadik, leglényegesebb szempontjáról s az ezt szolgáló intézkedésről. Ez pedig abban állt, hogy egy kommunista miniszterre bízták a földművelésügyet és egy kriptó-kommunistára a belügyminisztériumot. A földművelésügyi tárca azért volt lényeges, mert az oroszok nagyszabású földreformot és földosztást terveztek, ezzel vélték megnyerni a parasztságot, ezt az érdemet eleve a kommunista pártnak akarták biztosítani. Így lett a debreceni kormány földművelésügyi minisztere Nagy Imre, a belügyminiszter pedig Erdei Ferenc. Arra az esetre, ha a földosztás nem álltaná a kommunisták mellé a parasztságot, ott volt a kommunista rendőrség, amely erőszakkal akarta biztosítani ugyanezt: az ország tömegeinek

megfélemlítéssel történő befolyásolását. Ez a kettős módszer, ígéret és édesgetés egyfelől, megfélemlítés másfelől, itt, Debrecenben kezdődött.

Az ország egyéb tájainak megszervezése hasonló módon történt: mindenütt un. nemzeti bizottságokat állítottak fel a négy párt s a szakszervezetek delegátusaiból. Ez a közigazgatási struktúra többé-kevésbé a szovjet tanácsrendszer álcázott formája volt. Valójában maga a debreceni kormány is csak egy nagyobbfajta nemzeti tanácsnak felelt meg, a minisztériumok gyakorlatilag nem működtek, kivéve kettőt, a földművelésügyi és a belügyminisztériumot. Ezeket az orosz főparancsnokság bőven ellátta autókkal, hasonlóképpen a kommunista pártot is. Míg a többi párt és minisztérium alig tudott kimozdulni Debrecenből, e két tárca és a kommunista párt emberei bejárhatták a megyéket s elsődlegesen befolyásolták a nemzeti bizottságok és a rendőrségi szervek felállítását. E nagy előnyt biztosító teherautók abból a hatalmas készletből származtak, melyet az Egyesült Államok szállított a Szovjetunióknak; így a magyarországi kommunista párt elmondhatta, hogy Magyarországon jórészt amerikai segítséggel vetette meg a lábát. A külügyminisztérium élére egy békéscsabai egykori tanár, könyvkereskedő, Gyöngyösi János került, kisgazdapárti politikusként. Pénzügyminiszter egy tekintélyes debreceni földbirtokos, Vásáry István lett, ugyancsak kisgazdapárti jelöltként. A szociáldemokraták két tárcát kaptak s ezt Valentiny Ágosttal és Takács Ferencsel töltötték be, népjóléti miniszter egy eladdig ismeretlen párton kívüli személy, Molnár Erik lett, akiről csak később derült ki, hogy régi kommunista párttag. A kereskedelmi minisztérium élére Gábor József került, aki Moszkvából érkezett. Látszatra tehát a kommunista párt szerényen csak két minisztert állított. Két kisgazda, két szociáldemokrata, két kommunista, egy parasztpárti és öt pártonkívüli. Ennél plurálisabb összetételt el se lehetett volna képzelni, ez a kulissza tökéletesen megfelelt a Jaltában is lerögzített elképzeléseknek, s ha ehhez hozzávesszük, hogy a Nyugatot mennyire megnyugtatta, hogy a háború alatt Moszkva feloszlatta a Kominternt, akkor nem volt nehéz hinni és elhinni, hogy a Szovjetunió civilizált, demokratikus kormányzást állít fel Közép-Kelet-Európában, s engedi, hogy a kismadarak a maguk dallama szerint énekeljenek.

Az ideiglenes kormány 1945 tavaszán költözött fel Budapestre, debreceni korszakában azonban két jelentős feladatot hajtott végre. Már január 20-án megkötötte a hivatalos fegyverszünetet a Szovjetunióval, március 15-én pedig kiadta a földreformra vonatkozó kormányrendeletet.

A fegyverszünet értelmében Magyarország hadat üzent Németországnak, és 300 millió dollár értékű hadikárpótlás fizetésére kötelezte magát. Ennek kétharmada a Szovjetuniót, egyharmada Jugoszláviát és Csehszlovákiát illeti. A kárpótlást hat éven belül, főleg terményekben és árucikkekben kellett kifizetni. A reparáció összege a háborúvesztett kis ország gazdasági és anyagi lehetőségeit tekintve embertelenül súlyos volt. Egyidejűleg az oroszok olyan gazdasági szerződést akartak kötni Magyarországgal, amely minden magyar nagyvállalatnál 50 %-os orosz részvételt biztosított volna s ezzel teljes orosz monopóliumot teremt Magyarországon. Később az amerikai kormány akadályozta meg ezt a törekvést, tiltakozott ugyanis, azzal, hogy az ilyen szerződés ellenkezik a Magyarország és az Egyesült Államok között 1925-ben kötött s a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvére — Most Favored Nations — épülő szerződéssel.^[3]

A debreceni kormány másik nagy horderejű alkotása a földreform volt, egyfelől, ami a lényegét illeti, pozitív, másfelől, ami a módot és végrehajtást illeti, erősen vitatott és elsietett intézkedés.

A földkérdés évtizedek óta égető kérdése volt a magyar életnek. A két világháború közötti, 9 milliós ország lakosságának a fele, 50 %-a élt a földművelésből. Európa egyik legjellegzetesebb agrárországa volt Magyarország, Dániához hasonlóan sok és jó megművelhető területtel. A birtokviszonyok azonban egészségtelenek voltak s így nagyszámú agrárproletariátus alakult ki. Az ország mezőgazdasági termőterülete kb. 4,8 millió katasztrális holdat tett ki (1 katasztrális hold = 0,575 hektár; vagy másképp: 1 hektár = 1,737 katasztrális hold; más összehasonlítás: 1 angol hold, vagyis 1 acre = 0,703 katasztrális hold.) A 4,8 millió katasztrális holdon 1070, az ezer holdnál nagyobb nagybirtok volt.^[4] A nagybirtokosok a lakosság 0,06 %-át tették ki, de ez a kisebbség a megművelhető terület

csaknem egyharmadát birtokolta. További egyharmad a középbirtokosság. A harmadik a mezőgazdasági munkások, törpebirtokosok vagy föld nélküli cselédek, kubikosok és napszámosok tömege, amely egyben az ország összlakosságának egyharmada volt, ahogy a korszak egyik alapvető szociológiai munkája, Oláh György könyvének címe nevezte: hárommillió koldus. A cím, magának az írónak a bevallása szerint is, túlzó volt, jelszószerűen, élesen fogalmazott, hogy a közvélemény érdeklődését ráterelje a problémára. Mert reménytelen koldus-sorsra a mezőgazdasági munkásság nagy része csak átmenetileg jutott, az 1930-as években, a nagy világgazdasági válság következményeként, amikor a mezőgazdasági termékek ára világszerte nagyot zuhant s a mezőgazdasági birtokok hozamát és rentabilitását hosszabb időre megingatta.

A birtokviszonyok aránytalansága azonban megoldás után kiáltott. A nagybirtokosok közé tartozott az arisztokrácia, az egyházak, az állam, a nagyvárosok s bizonyos fokig a bankok. (Néhány adat: Eszterházy Pál herceg 210 000 katasztrális holdat birtokolt. Az esztergomi érseknek, Magyarország prímásának 36 035 katasztrális hold állt rendelkezésére. Debrecen városa, ahol 1945-ben az ideiglenes kormány megalakult, 91 227 holdat birtokolt. Az állam főleg a legnagyobb hozamú erdősegeket birtokolta, az állami erdőbirtok csaknem 70 000 holdra terjedt ki. A református egyház birtoka kerekén 100 000 holdra rúgott, a katolikus egyház összirtoka, beleértve az egri s kalocsai érsekséget és az apátsági birtokokat is, 850 000 holdra. Az egyházak birtokai azonban célvagyon jellegével bírtak, az ország közoktatásának, közművelésének, karitász-tevékenységnek, betegápolásnak, kórházak fenntartásának közcélú feladatát látták el.)

A két háború között több, kisebb méretű agrárreformot hajtottak végre. Mindjárt az első világháború után Teleki Pál gróf kormánya 200 000 parasztot juttatott földhöz, de nem kielégítő módon, s tőkehiány és szerszámok híján sok paraszt eladta földjét s visszament a nagybirtokokra munkásnak. A harmincas évek elején az Eckhardt Tibor vezette ellenzéki Kisgazdapárt a 4,8 millió katasztrális holdból kerekén 3 millió hold felosztását javasolta a parlamentben, a kisajátított földek birtokosainak méltányos és szakszerű kárpótlásával egybekötve. Serédi Jusztinián hercegprímás a Felsőházban felajánlotta az egyházi birtokok nagy részének szétosztását, ha a világi arisztokrácia és más nagybirtokosok követik a példát. A harmincas évek közepétől kezdve Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter telkek juttatásával (ONCSA-akció) igyekezett csökkenteni a földnélküliek sanyarú helyzetét, de ez is csak afféle szociális olajcsepp volt. A nagy, átfogó földreform elmaradt, közben kirobbant a második világháború, amikor a hadi erőfeszítések és a termelés zavartalanságának érdekében a nagyszabású földreformot ismét elodázták.

Bizonyos azonban, hogy ha nincs újabb háború, Magyarországon feltartóztatathatatlannal jött volna a földreform. A társadalom valamennyi értékes rétege, mozgalma, politikai műhelye ráterelte a figyelmet a problémára és követelte a radikális vagy kevésbé radikális megoldást. Éljenjárt ebben két mozgalom, az ún. népi írók csoportja, valamint a katolikus agrárfújásági megmozdulások átfogó szervezete, a KALOT. A népi írók olyan könyvekkel, sőt színművekkel jelentkeztek (Kovács Imre: A néma forradalom; Féja Géza: Viharsarok; Darvas József: Egy parasztcsalád története; Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom; Szabó Zoltán: A tardi helyzet; Kodolányi János: Földindulás; Matolcsy Mátyás: Az új földreform munkaterve stb.), melyek megteremtették az érzelmi alapot s a szakszerű szemléletet a földreform érdekében. Ezek a könyvek egytől egyig bestsellerek lettek, az ország közvéleményét mozgósították, csak a kormányhatalom sáncait nem tudták áttörni és megmozdulásra késztetni. A fiatal Habsburg Ottó, aki külföldi száműzetésében alaposan tanulmányozta a magyar népi írók műveit (húga, Etelka „A magyar tanyarendszer” címmel írt doktori disszertációt Lövenben), a magyar legitimisták vezérét, Sigray Antal gróftól igyekezett meggyőzni a földreform szükségességéről. Utalt Mária Teréziának a korabeli magyar parasztságot felemelő szociálpolitikájára, valamint Matolcsy, Kovács Imre, Féja Géza stb. új munkáira. Kifejtette a legitimista politikus előtt, hogy a parasztság újabb felemelése, a szociális parasztpolitika a királyság intézményének is érdeke, a legitimizmus ügye sohasem diadalmaskodik Magyarországon, ha az azt képviselő földbirtokosság nem tesz saját maga kezdeményező lépéseket egy jól átgondolt földreform irányába.^[5] Jelentős úttörő munkát végzett a katolikus ifjúsági mozgalom is különböző népfőiskolák

megteremtésével. A katolikus előjelű szociális megújulás élén a jezsuiták állottak, kimagasló személyiségük volt P. Vargha László és P. Kerkai Jenő. Közi Horváth József világi pap, képviselő, a pápai szociális enciklikák milliós kiadásával ébresztette a szociális reform szellemét.

Szívügye volt a földreform a már országosan ismert dunántúli, zalaegerszegi apátnak, Mindszenty-Pehm Józsefnek, aki erősen támogatta a KALOT mozgalmát s a szervezet Zala megyei alakuló ülésén beszédet mondott arról: a parasztfjúságot be kell juttatni a parlamentbe, a földreform már itt dörömböl az ajtókon s ezért a legsürgősebb feladatok közé tartozik, hogy a földhöz juttatandó gazdák kapjanak alapos előzetes kiképzést.^[6]

A harmincas években a politikai színtéren a legkülönbözőbb előjelű ellenzéki pártok is egyetértettek a földreform szükségességében; az Eckhardt-vezette baloldali Kisgazdapárt éppúgy, mint a Szálasi-vezette jobboldali hungarista párt, mely utóbbinak földreform és agrárszakértője a népi írók köréhez tartozó, kiválóan képzett Matolcsy Mátyás volt. A legnagyobb tömeghatással a harmincas évek közepétől ez a párt képviselte a földreform gondolatát, mert az 1939-es választásokon, ahol a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt csak néhány mandátumhoz jutott, Szálasi a szavazatok teljes egyharmadát kapta. Sajnos, ez a szociális töltésű reformpárt külsőségeiben sokat átvett a nemzetiszocializmusból s külpolitikai orientációja a hitleri Németország mellé sodorta. Így, habár a párt agrárpolitikája szorosan simul a népi írók eszmei vonalához, gyakorlati összefogás elképzelhetetlen volt, a népi írók nagy része a nemzetiszocialista német irányzatot elvetette. A szociáldemokráciának a földreform kérdése és az agrárpolitika nem volt középponti problémája és feladata sem, minthogy munkáskérdésekre és ipari reformokra koncentrált. A Kommunista Párt nem volt számottevő a két háború között, így a magyar földreform előkészítésében a marxistáknak gyakorlatilag semmi szerepük nem volt, parasztszakértővel sem rendelkeztek, a népi írók nem voltak marxisták, leszámítva Erdei Ferencet, aki 1945-ben oly végzetes szerepre vállalkozott mint belügyminiszter.

A debreceni földreform tagadhatatlanul évtizedes magyar törekvés előtt nyitotta meg a megvalósulás útját, s jogosságát nem lehetett kétségbe vonni. Mégis, a földreform gondolatának régi élharcosai számos körülményt idegenkedve fogadtak s ahogy a reformot végrehajtották, az a legtöbb szakembernek keserűséget okozott. Nagy Ferenc, a Parasztszövetség elnöke, amikor 1945 koratavasán éjszaka Pestről Debrecenbe szállították, hogy a földreform előkészítésében konzultálják, megdöbben azon, hogy „a Szovjetunió döntse el, mikor valósítsuk meg az agrárreformot?” ő is, mint minden más felelős parasztszakértő, úgy vélte, hogy ilyen nagy horderejű kérdésben a magyar parlamentnek kell kezdeményeznie s a problémát törvénnyel, nem pedig egyszerű rendelettel kell szabályozni.^[7]

Debrecenben azonban nem a földreform előkészítéséről volt szó, hanem a kommunista miniszter, Nagy Imre által előterjesztett kész javaslat elfogadásáról. Lényege az volt, hogy minden 100 katasztrális holdnál nagyobb földbirtokot felosztanak, 100 hold a földbirtok felső határa. A reform meghirdetése után 750 000 földigénylő jelentkezett, ebből végül 642 000 paraszt részesült juttatásban; összesen kb. 3 millió katasztrális holdat osztottak szét a földműves társadalom tagjai között. Ez hozzávetőlegesen megfelelt annak, amit Eckhardt Tibor Kisgazdapártja már a 30-as évek közepén javasolt.

A földreform tényét egyetlen politikai vagy társadalmi tényező sem ellenezte. A katolikus egyház, amely a reform révén teljes cél-vagyonát elvesztette, első között támogatta az új földbirtokos parasztságot. A püspöki kar háború utáni első körlevele, melyet Mindszenty József szerkesztett, áldását adta az új birtokosokra s Isten segítségét kérte boldogulásukhoz.^[8]

A földreform lényegét, a parasztság széles tömegeinek földhöz juttatását senki sem kifogásolta, de sok bírálat érte a reformot szakmai hiányosságai, a végrehajtás módjai s minden szükséges szempontot félresöpörő radikalizmusa miatt. Többen úgy vélték, helytelen, hogy a volt földbirtokosok nem kapnak kárpótlást, így a kisajátítás a magántulajdon elvébe ütközik s ellenzői ráakaszthatják a rablás jellegét. Maguk a parasztok is szívesebben fizettek volna a kapott földért, hogy a tulajdonjog ne lehessen vitás. Debrecenben nem fogadták el Nagy Ferencnek azt a javaslatát sem: az egyházak kapjanak megfelelő kárpótlást, hogy

fenntarthatóságukat és intézeteiket. Leszavazták azt a javaslatát is, hogy a földosztó bizottságokba ne csak földnélküli parasztokat vegyenek be, hanem kisebb birtokosokat is, akiknek tapasztalatuk van s akik teljesen pártatlanok. Nagy Ferenc néhány évvel később úgy vélte ugyan, hogy minden hiba ellenére a földreform gyorsasága és radikalizmusa helyesnek bizonyult, de akkor, 1945-ben megállapította, hogy „a földosztó bizottságok korszakos feladatukat a legnagyobb felelőtlenséggel hajtották végre”. Ítélete szerint a földreform szükséges volt, de „radikális és felületes”, a földosztás pedig sok helyen órák alatt folyt le, szakértők bevonása nélkül.^[9] Külföldi megfigyelők is, helyeselve a reform lényegét, úgy látták, hogy a földosztás „elsietve és oktalan gazdasági körülmények között” jött létre. Kovács Imre, a földreform régi, úttörő harcosa számos körülményt kifogásolt, többek között azt, hogy a bizottságokból kizárták a szakértőket azon a címen, hogy „urak” nem vehetnek részt a munkában. Az osztás körüli panaszokat ezek a bizottságok önkényesen kezelték, osztálygyűlölettel kapcsolták egybe. A földdel rendelkezőket és új földigénylőket „urak” vagy „parasztok” kategóriájába osztották, de ha valamely előkelőbb személyiségben a kommunisták szövetségesét sejtették, azt „parasztnak” deklarálták, ha viszont valamelyik öntudatos paraszt antikommunista érzelmeket mutatott, abból egyszeribe „urat” csináltak.^[10] Súlyos hibája volt a földreformnak, hogy a földosztó bizottságokban a többséget a kommunista párt ragadta magához, a földosztást a közelgő választás előtti kortesfogásnak szánta, ezzel a jelszóval: „A kommunisták adják a földet!” Sok helyen a földhöz juttatás feltétele volt, hogy a földigénylő lépjen be a kommunista pártba. A magyar paraszt, amely ezer év óta áhítozott egy darab saját földre, s érezte, hogy a pártot nem a paraszt, hanem a saját érdeke vezeti, a maga részéről úgy oldotta meg a kérdést, hogy a földosztás napjaiban gyorsan belépett a kommunista pártba, a földosztás után pedig gyorsan kilépett a pártból.

A parasztot a föld érdekelte s hőskölteleményt lehetne írni arról, hogy jóval több mint félmillió magyar paraszt, többnyire szerszám és tőke nélkül — mert gondoskodás erről most sem történt kielégítő módon — megbirkózott a földdel s rövidesen talpra állította a háborúvesztett ország közellátását. De ezt a lelkesedést, ezt az izzadságos munkát, ezt a rég áhítozott paraszti honfoglalást végül is súlyosan megcsalták; a magyar parasztot kegyetlenül becsapta az a kommunista párt, az a kommunista rendszer, amelynek földművelési minisztere fémjelezte a földreformot s amely 1945-ben a választás előtt fennen hirdette, hogy a kommunisták adják a földet. Mert néhány év múlva, a lenini taktikát követve — a parasztoktól újra elvették a földet. Sztálin szerint a parasztság ellenség s a parasztkérdés megoldásának egyetlen módja, ha a mezőgazdaságot mintegy óriási ipari üzemmé alakítják, a parasztból alkalmazott munkást csinálnak, ha kell, erőszakkal és véres terrorral. Csakhamar eljött ez a korszak is, a magyar parasztot fokról fokra, évről évre, enyhébb, majd kibíráhatatlanul durva terrorral bekényszerítették a kolhozokba, csupán kis háztáji gazdaságot hagyva az egykor oly büszke és lelkes birtokosoknak. A földreform, a földosztás átmeneti politikai fogás volt csupán, s amikor a kommunista párt elpusztított minden más politikai erőt, a magyar paraszt megszűnt önálló, öntudatos gazda lenni. Magyarország egyetlen nagybirtokos kezére került: az ország legnagyobb s kizárólagos nagybirtokosa a kommunista párt, sokkal nagyobb, mint egy Eszterházy, vagy egy érsek vagy egy kulák valaha is volt. A magyar paraszt álma a földről csalóka álmom volt, rövid közjáték, melyet keserű ébredés követett.

A két háború közötti, „feudálisnak” mondott korszak, és a háború utáni, „népinek és demokráciának” nevezett kommunista korszak között azonban van egy lényeges különbség. A „feudális” Magyarországon a nagybirtokosok szívósan ragaszkodtak ugyan vagyonukhoz és elzárkóztak a nagyszabású földreform elől, de — kis kivételtől eltekintve — liberális alapszemlélettel és toleranciával hagyták, hogy jelentős irodalom szülessen a földreformról s szakszerű munkák követeljék a földosztást. A „feudális” Magyarországon sajtószabadság és vélemény szabadság volt, így jelenhettek meg pl. Kovács Imre, Matolcsy, Erdei Ferenc munkái. Abban a rendszerben azonban, melynek első belügyminisztere Erdei Ferenc volt s az ország egyetlen nagybirtokosa a kommunista párt, nem jelenhettek meg ihletett munkák, amelyek a kolhoz- és a szovhozrendszer megkérdőjelezik, bírálják, elvetik és megváltoztatását követelik. Egy mai Erdei Ferenc nem bírálhatná úgy a fennálló agrárrendet,

mint a két háború között lehetett bírálni a nagybirtokrendszert. Ez hát a különbség s nem is kicsi.

A kormány Budapestre költözése után megkezdődött a pártok országos szervezkedése. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság, amely a győztes nagyhatalmak közös szerve volt, Magyarországon mindjobban a szovjet főparancsnokság túlzott befolyása alá került. A politikai pártokat a SZEB engedélyezte. Minthogy a Szovjetunió külpolitikai tekintetben ekkor még a „nagy szövetség” fenntartását akarta, az egyes országok belpolitikájában a „népfront” koncepcióját alkalmazta. Magyarországon *négy plusz egy párt* kapott működési engedélyt: a Független Kisgazda-Földmunkás- és Polgári Párt, a Magyar Szociáldemokrata Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a kis polgári-liberális csoport, mely a későbbiekben nem játszott szerepet. A négy nagyobb párt kormánykoalíciót alakított; közülük kettő rendelkezett történelmi hagyományokkal, a kisgazda- és a szociáldemokrata párt; a parasztpárt az ország közvéleménye előtt 1945-ig ismeretlen volt, a kommunista párt pedig az 1919-es kommün bukása óta csak illegálisan működhetett.

A Független Kisgazdapárt több évtizedes múltra tekinthetett vissza s a két háború között három nagynevű politikust adott Magyarországnak. Nagyatádi Szabó István, Gaál Gaszton és Eckhardt Tibor fémjelezte a pártot, amely hol támogatta a kormányt, hol ellenzékben volt. Az első világháború után, mindjárt a startnál, helyzete megnehezedett, mert a kitűnő Nagyatádi Szabó Istvánt környezete belekeverte egy gyanús panama-ügybe. A pártvezér nem volt részes a dologban, mégis az eset visszaháramlott a pártra, s a kor nagyszabású miniszterelnöke, a konzervatív Bethlen István, aki mint egy Cavour, mindent ki tudott használni a maga céljaira, az ügyet a kormánypárt javára fordította s a Kisgazdapárt esetleges ellenzéki lendületét, amely terveit zavarhatta volna, az ügy szellőztetésével lefékezte. (Mikor sajtófőnöke, az akkor még kormánypárti Eckhardt Tibor megkérdezte miniszterelnökét, hogy most a sajtóban mit tegyen, hogy: „Nagyatádit mossam fehérre?” — Bethlen rövid gondolkodás után ezt mondta: „Mosd szürkére.”^[11]) Gaál Gasztont a parasztság elégtelen szociális helyzete vitte a politikába. Balatonbogláron volt földbirtokos és a húszas évek végétől új lendületet adott a pártnak. Eckhardt Tibor, akit temperamentuma, szónoki tehetsége, európai látóköre nagy feladatokra teremtett, Gaál Gaszton mellett, és után, a párt élére emelkedett s különösen Gömbös miniszterelnök német orientációjú külpolitikáját ellenezve országos személyiséggé nőtt. Szorgalmazta a földreformot s a parasztságot akarta megtenni a nemzet legszilárdabb tartóoszlopának. Mégis, a Kisgazdapárt a két háború között nem tudott nagyobb eredményeket elérni. A kormánypárt minden ellenzéki csoporttal szemben nagy előnyben volt az erősen szűkített választójog miatt — 1939-ig nyílt szavazás volt. A Kisgazdapárt a harmincas évek elején, 1931-ben csak 11, az évtized végén, 1939-ben csak 14 mandátumot tudott szerezni a választásokon, holott ekkor már titkos szavazás volt. A párt hendikepjét az okozta, hogy a közvélemény szemében inkább a középbirtokos gentry-társadalom, mint a szegény paraszti tömegek képviselője volt. Ezt felismerve törekedett a párt a parasztság erősebb bevonására s ennek az irányzatnak egyik megszervezője egy tehetséges, fiatal baranyai parasztember volt, Nagy Ferenc. Az ő irányításával hozták létre a Kisgazdapárttal szorosan együttműködő „Parasztszövetség” nevű szervezetet, amely a munkásszervezetek megfelelőjeként a paraszti tömegek érdekképviselői szerve kívánt lenni. A Parasztszövetséget, érdekes módon, az akkori kormányzat is támogatta. Ugyancsak a harmincas években emelkedett a párt vezetői közé Gaál Gaszton egyik politikai tanítványa, Varga Béla balatonboglári lelkész. Csatlakozása azért volt jelentős, mert a Kisgazdapárt addig elsősorban csak a református társadalomra támaszkodott. Varga Béla püspöke biztatására vállalta a munkát. Ezzel a párt aktív katolikus vezetőszemélyt is kapott a másik, immáron kisgazda vezető, Tildy Zoltán református tiszteletes mellett. Eckhardt Tibor, aki Magyarországot a Népszövetségben is többször képviselte, pártjával és személyével a Hitler-ellenes irányzat élére állt s a háború elején külpolitikai feladatokkal az Egyesült Államokba ment, ahonnan nem tért vissza. A párt lelke ekkor a vérmes hazafi, a csak kevés szociális érzéssel megáldott, de ízig-vegyig patrióta, ékesszavú és bátor képviselő, Bajcsy Zsilinszky Endre volt; a háború végén, a német

megszállókkal szembeni fegyveres szervezkedés központjába került s a hadbíróóság a már elvesztett háború legutolsó szakaszában oktan módon kivégeztette. Eckhardt külföldre távozása és Bajcsy Zsilinszky halála következtében 1945-ben Tildy Zoltán került a párt élére. Az új érában egy erősen összeszokott baráti négyes alkotta a Kisgazdapárt vezetőségét: Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Varga Béla és a később híressé vált Kovács Béla. Kovács tagja volt a debreceni kormánynak is mint belügyi államtitkár, s kispap-társait így időben tájékoztathatta arról, hogy az orosz megszállók és a kommunisták milyen totalitárius tervekkel és hátsó szándékokkal igyekeznek érvényesülni a magyar politikai életben.

Tildy Zoltán 1945-től kezdve középponti, de erősen vitatott, bíralt, sokak által gyűlölt személyisége lett a magyar politikának. Talán saját hibáján kívül, a viszonyokból, az idegen megszállásból kifolyóan került felemás helyzetbe, mert az élen állt s a közvélemény az ő számlájára írta a kezdődő rendőrzűrséget, a tömeges internálásokat, a kommunista rémuralom első megnyilvánulásait is. (1945 és 1947 között a börtönökben „palástos hóhérnak” nevezték Tildy Zoltánt s ezt a börtönverset költötték: „Átok hangzik minden portán, megállj, megállj, Tildy Zoltán!”) Családi viszonyai is, akarva-akaratlan, befolyásolták politikai tudatát és magatartását. Apósát az 1919-es első kommünben viselt szerepéért kötél általi halálra ítélték, mert az ő városában dühöngött legerősebben, sok ember halálát okozva, Kun Béla és Szamuely Tibor terrorja. Tildy nem volt kommunista, sőt, meggyőződéses antikommunista volt, de — mint közeli ismerői egyöntetűen állítják — felesége nem tudta megemészteni az apa tragédiáját és Tildy Zoltánt mindig igyekezett balra tolni. Tildy azonban mindig és minden tekintetben óvatos duhaj volt. A harmincas években, Eckhardt útmutatása nyomán, részt vett a Hitler-ellenes politikai front kiépítésében, de a parlamentben támogatta Magyarország német oldalon történő részvételét a háborúban, s az egyensúly kedvéért nemegyszer németbarát megnyilatkozásokat is tett. Szerepelt az un. Apponyi-társaságban, vagyis a monarchisták klubjában, amely azt remélte, hogy a háború után majd a Nyugaton jó összeköttetésekkel rendelkező, nagyra értékelt Habsburg Ottó építheti fel az új, demokratikus magyar rendet. De Tildy Zoltán mindig jó lábon állt a jobboldali körökkel is, amíg a háború kimenetele, a nyugatiak győzelme nem látszott egészen biztosnak. Sok vasat tartott a tűzben, ambíciózus volt, sokszor titokzatos, kiismerhetetlen. Mint néhány év múlva megmutatkozott, tragikus sors várt rá, s ezúttal is családi vonatkozásban, családi kötelei ekkor is megszabták politikai sorsát.

Varga Béla az új korszak egyik legérdekesebb egyénisége volt. Országos érdemeket és külföldi kapcsolatokat szerzett azzal, hogy a háború alatti kormány támogatásával, de saját emberbaráti és papi elveit is követve, legfőbb szervezője lett a lengyelek megmentésének. A Hitler elől Magyarországra menekülő lengyelek nagy istápolója volt, szervezte iskoláikat, s lehetővé tette továbbjutásukat a nyugati lengyel garnizonokba. A balatonboglári plébános valósággal a lengyelek nemzeti hőségé emelkedett. Hitlerellenes magatartása két forrásból táplálkozott. Mint katolikus pap elutasította a nemzetiszocialista ideológiát, s mint külföldön is tájékozott ember, tisztában volt a várható fejleményekkel. A magyar ellenzéki pártok, kispap, szociáldemokrata és polgári pártok a harmincas évek vége felé németellenes frontba tömörültek, s Eckhardt Tiboron keresztül kapcsolatban álltak Habsburg Ottóval, aki Rooseveltt és Churchill személyes barátjaként dolgozott Hitler ellen. Varga Béla ifjú korában monarchista volt, mint fiatal katona ott volt Ottó apja, Károly király vonatán, amikor 1921 őszén az uralkodó kísérletet tett a hazatérésre, de a budaörsi csatában vereséget szenvedett. Varga Béla a király oldalán állt s a királyra lövő Horthy rendszerében ez is egyik motívuma volt ellenzéki magatartásának. Mint falusi pap, ismerte a paraszti társadalom minden gondja-baját, küzdelmes életét, s minthogy maga is parasztszülő fia volt, erős szociális érzés hatotta át. Paraszti és polgári volt egyszemélyben, már ezzel segítette a Kisgazdapártot kiszélesíteni a polgárság irányába s az 1945-ös fordulat idején mint a párt fővárosi szervezője, ő aratta a szovjet éra egyik legnagyobb szovjetellenes sikerét a budapesti községi választásokkal. A világosan látó, ravasz, óvatossá, kiegyensúlyozó, szívós paraszti intellektuel típusa, aki minden tárgyaltan, személyes veszekedés, kontroverzia idején kihúzza magát a bonyodalmakból s amikor a többiek kölcsönösen tönkretették egymást, ő felemelkedik s rendelkezésre áll a helyzet megpreparálására. Az a politikai személyiség, aki mindig talpon tartja magát s így hasznos rezervet jelent,

igyekszik mindig barátokat szerezni és sohasem ellenségeket, politikai ellenfelekkel szemben mindig inkább a megértés és megbocsátás, mint a végsőkig való harc híve. Mindig tisztában van saját képességei és lehetőségei határával s azokat sosem lépi át. Reálpolitikus a javából.

Nagy Ferenc volt hivatott arra, hogy mint miniszterelnök az 1945 utáni időszak kulcs-személyisége legyen. Értelmes, higgadt, körültekintő, ösztönös politikai tehetséggel lépett ki a magyar politika terebélyesítésére a harmincas évek elején, a parasztság felemelésének eltökélt szándékával. Józanságával, természetes meglátásaival és világos érvelésével a harmincas évek végén híveket szerzett magának az egyetemisták körében is. Szelíd, mosolygós modora mögött célratörő szívósság húzódott meg. Öntudatos ember volt, egy kiváló magyar diplomata szerint arisztokrata fellépésű egyéniség. Eleve az általa realitásnak vélt határok között mozgott s reménytelennek ítélt helyzetekben sohasem ment a barikádokra. Bírálói ezt sokszor keserűen a szemére vetették s 1945—47 közötti vonalvezetését a kommunizmussal szembeni appeasement-politikának minősítették. Tulajdonságai sokat használtak a Kiszgazdapártnak azokban az időkben, amikor Magyarországon még civilizált viszonyok között lehetett ellenzéki politikát folytatni, de nem érvényesülhettek 1945 után, a hatalomban, amikor a kormánypártivá lett Kiszgazdapártnak saját koalíciós partnereivel, az orosz háttámással rendelkező és egyeduralomra törő kommunistákkal szemben kellett volna állnia a sarat. Egy békebeli Magyarországon, képességei révén, Nagy Ferenc a szociális megújulás és reformpolitika politikusa és jó miniszter lehetett volna, az orosz megszállás periódusában azonban egy élpolitikus számára elképzelhető leghálátlanabb helyzetbe és helyzetekbe került.

Kovács Béla, a párt negyedik vezető személye a könnyen lelkesedő s az igazságért megfontolás nélkül tűzbe menő típusú ember volt. Nem szerette a köntörfalazást, a fehéret fehérnek, a feketét feketének látta és mondotta. Kezdeti koalíciós tapogatózás és mérséklet után határozottan antikommunista vonalat kívánt meg pártjától, de ebben nem is annyira az „anti” volt a lényeges, mint a hamisítatlan demokrácia követelése. A népakarat, a többségében kommunistaellenes magyar társadalom törekvéseinek a képviselője hajtotta. Reá még jelentős szerep és sorsdöntő mozzanatok vártak.

Végül a Kiszgazdapárt magasra emelkedett politikusai között érdekes szerep jutott Sulyok Dezső pápai ügyvédnek. Szenvédélyesség hatotta át, ami néha szertelenségekre ragadta. Mint ügyvéd és jogász, mestere volt a szavaknak, magával ragadó népszónok volt. Eszes, de öntelt. El lehetett mondani róla, amit a francia forradalom után a direktórium legszívesebb alakjáról, Barrasról mondtak, hogy „inkább vakmerő, mint bátor, inkább ravasz, mint okos, inkább kellemes, mint jó”. Az 1945-ös fordulat után azzal az eltökélt szándékkal vetette bele magát a közéletbe, hogy Magyarország miniszterelnöke legyen. A célt szinte kartávolságra megközelítette — s volt idő, amikor egy pillanatra maga mögé állította az egész közvéleményt, élvezte a népszerűség pünkösdi királyságát, reményeket keltett s reménytelenül menekült, végül belefutott a személyeskedés kibogozhatatlan, többnyire magaszotte hálójába.

Ezzel az együttessel az élen indult a Kiszgazdapárt a magyar politika új, korszakos fordulóján, ez az együttes vívta meg az 1945-ös nagy választási harcot. Helyzete ígéretes volt, mert örökölte az előző negyedszázad kormánypártjainak, sőt ellenzéki pártjainak is majd minden szavazóját. Automatikusan ez volt a született kormánypárt. Vezetőit ismerték, programja komoly, méltányos és haladó volt, jogosan vártak tőle radikális törés nélküli reformpolitikát; s ez volt az a párt, amelytől távol állott a kommunistákkal való szívbéli együttműködés legkisebb gyanúja is. Az elvek, melyeket a párt évtizedeken át képviselt — józan földreform, nyugat-európai parlamentarizmus, szociális törvényhozás, toleráns egyházpolitika és a magyarság keresztény művelődésének továbbfejlesztése —, ezek az elvek régen népszerűek voltak s megvalósításuk régóta esedékes. A kiszgazdák garnitúrája és programja a legjobb kilátásokkal nézett a választás elé.

A másik, hagyományokkal rendelkező párt a Szociáldemokrata Párt volt. 1892-ben alapították, a k. u. k. szocializmus tipikus hordozója volt, együtt nőtt az európai szociáldemokráciával, bár szervezőképessége mindig elmaradt akár a német, akár az osztrák szociáldemokrácia mögött. Ezenkívül, Magyarország agrárország lévén, csak

később és kisebb mértékben alakult ki ipari proletariátus. A párt kezdettől fogva a szociális haladás egyik propagátora volt s Magyarországon megteremtette a szakszervezeteket. Az első világháború után azonban súlyosan kompromittálta magát a magyar közvélemény előtt azzal, hogy az 1919-es Kun Béla intermezzo idején nem tudott éles választóvonalat húzni önmaga és a kommunisták között, sőt, több vezetője de facto társult a kommunistákkal. A háború utáni korszak évtizedes miniszterelnöke, Bethlen István szabad működést biztosított a pártnak, a párt vezetője, Peyer Károly paktumot kötött a kormánnyal s így a parlamentben is képviselést nyert. A Bethlen—Peyer paktum azonban kétélű volt. Ahogy a kisgazdákat a Nagyatádi Szabó ügygel, úgy a szociáldemokratákat ezzel a paktummal kötötte meg a ravasz erdélyi politikus. Mert a Bethlennel történt egyezkedés a munkástömegek előtt a hivatalos ellenzék jellegét adta a pártnak, amelytől hívei radikálisabb politikát vártak volna. Ezenkívül a paktumban a párt azt is vállalta, hogy vidéken, a falvakban nem szervezkedik. A párt képviselői — Peyer Károly mellett kimagaslott egy erős akaratú, tehetséges, szociális érzülettel megáldott asszony, Kéthly Anna — egytől egyig képzett szociáldemokraták voltak s legalábbis a két háború közti időszakban elveikben és magatartásukban a mérsékeltbb német szociáldemokratákhoz és az angol munkáspárt jobboldalához hasonlítottak. A parlamentbe kiváló, de csak kevés képviselőt tudtak bejuttatni. Ezt a pártot is akadályozta a választójog szűkkeblősége, de az is, hogy a harmincas években a munkásság tömegei a jobboldali pártok felé orientálódtak s onnan vártak szociális megváltást. Sőt, régi szociáldemokrata szervezők csapatostul jelentkeztek Szálasi pártjában és hogy a nyilaskeresztes párt 1935-től a legjobban szervezett tömegpárt lett, az nem utolsó sorban e volt szociáldemokrata szervezők, valamint organizálni tudó katonatisztek munkájának volt az eredménye. Az 1939-es választáson a Szálasi-párt harminchárom, a szociáldemokrata párt viszont csak öt képviselőt tudott behozni a parlamentbe. (1945 után a nyilas szocialisták visszatértek eredeti, szociáldemokrata pártjukba, de sokan közülük meg sem tették ezt a kerülőt, hanem, üldözöttek lévén, nagyobb védelem reményében egyenesen a kommunista párt védőszárnyai alá helyezték magukat s Rákosi Mátyás szívesen fogadta ezt a választói tartalékot, ahogy akkor nevezték, a „kisnyilasok” táborát.)

1945 fordulóján a szociáldemokrata pártnak mindenesetre megvolt az esélye arra, hogy pl. az osztrák szocialista párthoz hasonlóan, Közép-Európa egyik tekintélyes, államhordozó baloldali alakulata legyen. Számíthatott nemcsak a munkásság, hanem a progresszív polgárság egy részének a támogatására is, s a magyar választótömegek az új helyzetben egy kisgazda-szociáldemokrata koalícióról álmodoztak, vagyis e tekintetben is az osztrák példa lebegett a szemük előtt. Ennek megvolt a reális alapja is, mert a kisgazda és a szociáldemokrata párt vezetői már 1943-ban megállapodást kötöttek arra, hogy a háború után szorosán együttműködnek s nyugati mintájú parlamenti demokráciát építenek a legmagasabb színvonalon s a legmodernebb kiadásban. A Szociáldemokrata Párt azonban 1945-ben felborította ezt a megegyezést. Főleg azért, mert a hagyományos pártvezér, Peyer Károly a háború végén hitleri koncentrációs táborba került és nem érkezhett vissza idejében. Így a döntően fontos kezdeti időszakban a párt vezetését olyan személy kaparintotta meg, aki a kommunistákkal szemben nem tudott, de inkább nem akart helytállni, sőt, mint a fejlemények bebizonyították, egyenesen a kezükre dolgozott. Ez az ember Szakasits Árpád volt, aki — ahogy a következő esztendő megmutatták — mint a magyar szociáldemokrácia sírásója s a kommunisták eltemetettje szerzett magának halandó nevet.

Szakasits Árpád — a négyes koalíció egyik tagjának véleménye szerint — „még csak közepes képességűnek sem mondható, akarat- és jellemgyenge politikus” volt. A pártban csak azért kerülhetett magasra, mert a harmincas évek végén a zsidótörvények következtében háttérbe szorultak a képzetesebb, tekintélyesebb vezetők, mint Mónus Illés, s mert Peyer Mauthausenben ült. Peyer egyébként a megelőző évtizedekben óvakodott előtérbe engedni Szakasitsot, mert ez a hajdani kőfaragó 1919-ben olyan defektust szerzett, amely a büntetőjoggal hozta konfliktusba. A proletárdiktatúra idején Szakasits, aki akkor betegpénztári tisztviselő volt, egy előkelő villába fészkelte be magát, de a drága bútortárat eladta. Ezért később vádat emeltek ellene s Szakasits csak úgy menekült meg a börtön elől, hogy a bútorreladást felesége vállalta magára, aki a mária-nosztrai női fegyházban le is töltötte büntetése egy részét.^[12] Szakasits a második világháború vége felé a Népszava c.

szociáldemokrata lap főszerkesztője lett. A Horthy-rendszer ekkor már készült a németekkel való szakításra s támogatta a Magyar Front nevű titkos ellenállási szervezetet. E politika keretében Szakasits Árpád 1944 elején 40 000 pengő támogatást kapott a kormány sajtóalapjából.^[13] Ez lehetett az oka annak a jelenségnek, melyet későbbi kisgazda partnerei is különösnek találtak, mert pl. Nagy Ferenc megjegyzi róla: „A háború alatt Horthy lojális, szocialista követőjének mutatkozott s mint újságíró, igen óvatos politikát folytatott.” 1943-ban egyébként még határozott antikommunista magatartást ígért a kisgazdáknak. A budapesti Simplon kávéházban Kovács Bélával és Nagy Ferencsel tanácskozott s érdeklődésükre válaszolva ezt mondta: „Ha ti ugyanolyan jól megszervezitek a kisgazdapártot a kommunista beszivárgással szemben, mint mi a szociáldemokrata pártot, akkor nem kell félnünk a vörös expanziótól.”^[14] Ugyanebben az évben egy Moszkvából jött kommunista ágens, Jósvai kereste fel s Szakasits aláírta az általa hozott okmányt, hogy ti. az illegális kommunista párt és a szociáldemokrata párt földalatti szervezete együtt dolgozik. S még egy év sem telt el a Simplon kávéházi tárgyalás után, 1944-ben Szakasits már Rajk László és Kállai Gyula kommunista megbízottakkal megállapodott abban, hogy ha a szovjet csapatok elfoglalják Magyarországot, a szociáldemokrata párt alkalmas időben fuzionál a kommunistákkal.

Szakasits jellemgyengeségét és anyagiasságát sok régi, tisztességes szociáldemokrata is felismerte és nehezményezte. A második világháború után megisméltődött az első háború utáni aktus: Szakasits ezúttal az Alkotmány utcában rekvirált magának luxusvillát, s ugyanezt később eladta — a szociáldemokrata pártnak. S mivel infláció volt, az adásvétel aranyban történt. Szakasits pedig szolgálati lakást kapott, a Pasaréti út egyik emeletes villáját, melyet „elhagyott javakkal” bútorozott be.^[15] A kommunista párt politikájához tartozott ilyen emberi gyengeségek bátorítása és istápolása. Szakasits három autót tartott, igaz ugyan, hogy a sofőröket csak a kommunista Kossa István szakszervezeti központjától igényelhetette. Veje, Schiffer Pál 1945-ben beiratkozott a kommunista pártba, de Rákosi Mátyás utasítására továbbra is a szociáldemokrata pártban működött s apósa egyik kommunista megfigyelője, irányítója lett. Szakasits feladatai közé tartozott a háború utáni években, hogy sokat utazzék Nyugatra s a nyugati szocialista pártok vezetői előtt a magyar szociáldemokrácia önállóságát hangoztassa.

Pártjának egyik tagja, évtizedes szociáldemokrata újságíró így rajzolta meg Szakasits egyéniségét: „Mint kőfaragó kezdte, mint kőfaragó dolgozott az épülő országház faragványain. Mint kőfaragó, önmagát azonban rosszul formálta ki. Az anyagok keménységéből, amelyekkel valamikor dolgozott, nincs benne semmi. Viaszból van, egyénisége puha és az egész ember olyan, mintha nem is a magyar munkások sorából jött volna... Gyöngye, befolyásolható báb, szép szavakkal könnyen levehető a lábáról. Hiúsága a pénzt, a sok pénzt igényelte. Rákosi és a többi moszkovita hamar kitapogatta Szakasits gyengéit. A moszkoviták jól látták, hogy a szociáldemokrata pártban Kéthly Anna a legférfiasabb jelenség, Szakasits viszont a párt vénasszonya. Ezért legyezgették hiúságát s ezért hunytak szemet a Szakasits-család pénzszerzési dolgai felett.”^[16]

Ezzel a vezetővel az élen jelent meg a háború utáni politikában a nagy hagyományokkal rendelkező szociáldemokrata párt, amely azonban, összetételét s egészét tekintve, még korántsem volt kész zsákmány a kommunisták számára. Hugh Seton-Watson angol történész jó képet ad a szociáldemokrata párt 1945-ös belső tagozódásáról: „A jobboldali szárny, Peyer Károly vezetésével, nézeteiben körülbelül az angol Labour Partynak felelt meg. A közép, élén Kéthly Annával és Bán Antallal, nagyjában a Labour Party balszárnyához hasonlítható. Ez síkraszállt a kommunistákkal való együttműködés mellett, de ugyanakkor vallotta, hogy a szociáldemokrata pártnak meg kell maradnia külön, önálló politikai képletnek. A párt balszárnya, amelyhez Szakasits Árpád, a pártelnök is tartozott, a kommunistákkal való társulás mellett volt. Végül a negyedik csoport a kommunista párt és a szovjet kormány ügynökeiből állt, közöttük olyanokkal, mint Marosán György.”^[17]

Az 1945-ös kormánykoalíciónak figyelemreméltó pártja volt a Nemzeti Parasztpárt. Ez is hazai talajban gyökerezett, s bár 1945-ig a nagy nyilvánosság előtt ismeretlen volt s bevett pártként nyilvánosan nem is működött, erős intellektuális háttámasszal rendelkezett. Megalapítói írók, az ún. népi írók voltak, a falukutatók, akiknek a harmincas években nagy és

pozitív szerepük volt a szociális kérdés feszegetésében és megismertetésében. A népi írók többsége elutasította a szocializmust, egy kisebbik csoportjuk rokonszenvezett vele, s egész kevesen voltak, akik a marxizmushoz vonzódtak, vagy kommunizmusba hajlottak volna. Változott azonban ez a helyzet a Vörös Hadsereg és Rákosi Mátyás közeledtével, akkor kiderült, hogy a korábbi halvány szimpátia többeknél szoros kollaborációban nyilvánult meg. A pártot 1939. június 29-én, Péter-Pál napján alapították. Hivatalos működési engedélyt akkor még nem szerzett, szervezete egyelőre csak a „Szabad Szó” c. újság szerkesztőségéből állott. Eleinte kísérletet tettek, hogy pártelnöknek megnyerjék a kisközgazda Nagy Ferencet, ő azonban elutasította. A Kisközgazdapárt egy másik tagja, Kovács Imre azonban csatlakozott a csoportosuláshoz, melyhez az alapítás idején még Farkas Ferenc, Szabó Pál, Sinka István költő és Erdei Ferenc szociológus, a későbbi belügyminiszter tartozott. A pártnak parlamenti képviselője nem volt, munkássága, szervezkedése főleg írói estek rendezésére korlátozódott. Rokonszenvezett a mozgalommal a „Turul” ifjúsági szervezet és a Zsindely államtitkár s felesége, Zsindelyné Tüdös Klára által támogatott Bolyai, későbbi nevén Györfly kollégium, amely parasztszármazású egyetemi hallgatók főiskolái otthona volt. A nagy tömegek előtt teljesen ismeretlen pártalakulat a háború végén csatlakozott a „Magyar Front” néven létesült politikai ellenállási mozgalomhoz. Ez a Front magába foglalta a kisközgazda és a szociáldemokrata, valamint az illegális kommunista pártot, melynek Magyarországon működő küldöttje Kállai Gyula író és hírlapíró volt. Amikor a Nemzeti Parasztpárt kérte felvételét a Frontba, a Kisközgazdapárt ellenezte, Kállai és a kommunista párt viszont erőltette a felvételt. Ez még inkább felkeltette a kisközgazdák gyanakvását, attól tartottak, hogy a Nemzeti Parasztpárt valójában a kommunista párt filiáléja s bevétele a kommunistákat erősíti. Tildy Zoltán azonban közbelépett s a Kisközgazdapárt az ő ajánlatára a pártot felvette a szövetségbe.^[18] A Magyar Front 1944 őszén új nevet kapott: „Magyar Nemzeti Függetlenségi Front” s a Nemzeti Parasztpártot Tildy, Szakasits és Kállai körében Kovács Imre képviselte. A debreceni nemzetgyűlésben a mandátumok kiszabása révén ez a párt 16, a Budapestre költözés után 40 képviselőt kapott. Elnöke Veres Péter, két elnökhelyettese Erdei Ferenc és Darvas József, főtitkára pedig Kovács Imre lett.

A párt soraiban nem voltak parasztok, de a népi írók úgy vélték, hogy ez a párt hivatott a magyar politikában reprezentálni a politikai képviselővel nem rendelkező föld nélküli parasztokat, kisparasztokat, az agrárproletáriátust s a paraszti származású értelmiséget. Egyszóval: a szegényparasztok és az írók pártja kívánt lenni, erősen progresszív, de nem marxista irányzattal, a nemzeti és szociális érdekek hangoztatásával. Legalábbis ezt hirdette választási programjaiban. Indulásakor a párt „a magyar parasztság ezeréves perének” védőügyvédjeként lépett fel s tagadhatatlan, hogy legtöbb hívét merőben tiszta elvek ihlették, az elesett paraszti rétegek szociális felemelésének őszinte szándéka és akarata. Ebben az értelemben ez a párt valóban nemzeti volt. E nemes szándékok azonban a következő évek során a gyakorlatban egyre jobban elsatnyultak s ez a párt baljós funkciót töltött be a magyar politikában. 1945-ben a párt számos vidéki szervezetét egyáltalán nem önmaga hozta létre, hanem a kommunista párt helyi titkárai alakították meg.^[19]

A pártelnök, Veres Péter ismert nevű író volt. A harmincas évek közepétől a parasztságról és ideológiákról írott művei bestsellerek lettek. Sikerét azonban nem művei alaposágának és szakszerűségének köszönhetette, mert szaktudományos vizsgálat ezeket a munkákat megbuktatta volna. Népszerűsége abból származott, hogy Veres Péter paraszt volt, autodidakta, mint parasztíró ritka jelenség, fehér holló; ehhez járult, hogy a könyvolvasó és könyvet vásárló magyar középosztálynak rossz volt a lelkiismerete a parasztság sorsának elhanyagolása miatt, így elterjedőben volt egyfajta szociálszociológia, a földkérdés és parasztkérdés iránti lelkesedés; ennek folytán elmélyedő szociológiai tanulmányok helyett szívesen vették kézbe egy „echt” parasztember vallomásait. Veres Péter kezdetben szociáldemokrata volt, de meghasonlott a párttal: szabadúszó szocialistának vallotta magát s a szocializmust hirdette, óvatosan ügyelve arra, hogy mind a nemzetiszocialista, mind a marxista olvasó feltételezhessen: az író az ő szocializmusát dicséri. Tagadhatatlan, hogy Veres Péter kellő ravaszsággal és fejlett publicity-érzékkel sikeresen művelte ezt a szellemi-politikai kétkulacsosságot. A harmincas évek politikai konjunktúrája nem a baloldali, hanem a

jobboldali szocializmus volt, Veres Péter tehát egyik alapvető munkájának a „Nacionalizmus, szocializmus” címet adta s büszke volt arra, hogy munkái a kor jobboldali egyetemi reformnemzedékére nagy hatást gyakoroltak, de ugyanakkor marxista fiatalok is pozitívan reagáltak rá. Készen állott arra, hogy bármelyik irányba dől is el a háború, a német, vagy az ellentábor javára, ő felülmaradjon. 1944 őszén, mikor Szálasi Ferenc nyilaskeresztes pártja vette át a hatalmat, Veres Péter e párt erdélyi származású vezetőin keresztül tudatta Szálasi Ferencsel, hogy rokonszenvez célkitűzéseivel. 1945 után a Nemzeti Parasztpárt a kriptokommunista Erdei Ferenc javaslatára választotta meg elnöknek Veres Pétert. Tekintve, hogy fél évtizeden át kiadott könyveibe, írásaiba és beszédeibe bármikor bele lehetett magyarázni fasiszta-ízű gondolatokat, sőt, tagadhatatlanul fajvédő és antiszemita illúziókat is, Rákosi és a kommunista párt biztos volt abban, hogy Veres Péter engedelmes és mindenkor szolgálatkész partnere lesz. Hiú és öntelt ember volt, ugyanakkor született alakoskodó. Ezenkívül bőbeszédű. A Nemzeti Parasztpárt egy későbbi ülésén, mikor a párt antikommunista szárnya szerette volna a párt önállóságát visszanyerni s készült elszakadni a kommunistáktól, Veres Péter tizennégy órás beszédet mondott, közben sírt, zokogott, mint szenvedő apa, s ettől a mutatványtól elbűvölve s még inkább a szavak zuhatagától elkábulva a párt úgy döntött, hogy megmarad a kommunista szövetségben. Saját pártjának főtitkára, aki beléje látott és átlátott rajta, mint a szitán, retrospektíve így jellemezte a magyar politikának ezt a sajátságos alakját: „öregedő paraszt, aki újra felfedezte a marxizmus és a szociológia tételeit. Nagyra tartja magát és szorgalmasan fecseg.” Majd így: „Könyvében — 'Nacionalizmus, szocializmus' — úgy játszik ezekkel a fogalmakkal, mint a hamiskártyás a cinkelt lapokkal... Anarchista is volt... állandó iránya csak egy: gyűlölte a magántulajdont, mivel ő maga minden tekintetben nincstelen volt. És erre az erkölcsi nihilistára bízták a földreform végrehajtásának a felügyeletét.”^[20]

Veres Péter egyik helyettese Erdei Ferenc volt, belügyminiszteri funkciója elég hamar nyilvánvalóvá tette tulajdonképpen kommunista elkötelezettségét. Jó, tehetséges szociálpolitikai írónak indult, szakszerűbb és alaposabb írónak, mint Veres Péter. De piperkőc volt és nyegle. Magánéletét a legnagyobb jóindulattal sem lehetett példamutatónak nevezni, mint férj gyáva volt és osztozkodásra hajlamos, szűkös fiatalságának kompenzációjaként a hatalomban mohón habzolt. Nemcsak mint író, hanem mint olvasó is határtalan tisztelettel csodálta az irodalmat: budapesti, Benczúr utca 46. szám alatti lakására szállíttatta a gyömrői vérengzésben meggyilkolt Révay értékes könyvtárát. Pártkörökben pedig arról suttoztak, hogy a parasztpárti-kommunista Erdei titokban rokonszenvez a Habsburgokkal és az arisztokratákkal, mert lakását a Nyugatra menekült József főherceg bútoraival rendezte be.

A párt főtitkára, Kovács Imre egészen más kvalitású és más fából faragott ember volt, mint két partnere. Kitűnő iskolákat végzett s ragyogó eszű szociálpolitikai esszékkal szerzett magának nevet. Megjelenése, modora, külseje, egyénisége, mindenekfelett pedig intellektuális tisztessége, párosulva nagy adag civilkurázsival az egyetemi fiatalság és ébredező középosztály körében népszerűvé tette. Népszerűségét emelte, hogy „A néma forradalom” c. könyve miatt „izgatás” címén a Horthy-rendszerben rövid időre börtönbe került s ez annyira ritkaság volt abban az időben, hogy a többi népi író (főleg pedig a kiadó) titokban remélte, hogy egy-egy hónapos takaros kis börtönbüntetést ők is kaphatnak s ennél jobb reklám el sem képzelhető. De ez alig-alig sikerült, az íróknak még egy évtizedet kellett várniok ahhoz, hogy börtöntől rettegenek és börtönbe kerüljenek — meg kellett várniok a szocializmus korszakát. Kovács Imre abban is különbözött partja legtöbb tagjától, hogy nagyfokú külpolitikai érdeklődése és tájékozottsága volt. Sokan felrótták neki meggondolatlanságnak vélt őszinteségét s a könnyelműségig menő jóhiszeműségét, továbbá megalkuvás nélküli erkölcsi tisztaságából eredő erkölcsbírói hajlamát és szókimondását. Viszont abban a kompromisszumoktól hemzsegő és morális szempontból elsekélyesedő korszakban, amely felé a magyar közélet 1945 után menetelt, több ilyen emberre lett volna szükség. Azt mondják, volt eset, amikor Kovács Imre Vorosilov marsall elismerését is kivívta bátorságával. Egy magyar—orosz tanácskozáson nyíltan szembeszállt azzal a szovjet követeléssel, hogy a parasztokat a termés azonnali betakarítására szorítsák. Kovács Imre arra kérte a jelenlévő Vorosilovot, hogy bízta a parasztságot, hogy bízta a parasztságot,

egyebekben pedig hasson oda, hogy kóborló orosz katonák ne zaklassák a falu népét, hisz a parasztok azért nem mernek kimenni a földekre, mert félnek, hogy az oroszok elviszik a szekerüket és állataikat. Mindenki megérett a vér, a marsall felfüggesztette a tanácskozást s magához kérette a rebellist. Négyszemközt viszont ezt mondta neki: „ön bátor ember, mindig az igazat mondja.” Hozzátette azonban: de azért tanulja meg, hogy „az igazság nem mindig az igazság”. Kovács Imre, éppen a külvilág nagyobb horizontú ismeretében európai mintájú, progresszív demokráciát szeretett volna felépíteni Magyarországon s a parlamentben kommunista fenyegetések ellenére is kiállt a többpártrendszer és a többségi akaraton alapuló kormányrendszer mellett. Rákosi Mátyás aztán nem lelkesedett Kovács Imre civilkurázsijáért úgy, mint a marsall. Kovács Imrének csakhamar emigrálnia kellett.

Kovács Imre lett volna hivatott arra, hogy a Nemzeti Parasztpárt legfőbb vezetője legyen s a párt eredeti célkitűzését és elveit hamisítatlanul vigye be a háború utáni magyar politikai életbe. De amikor 1944 december végén a Magyar Front megbízatásával Kovács átment az arcvonalon, hogy a Front üzenetét átadja Malinovszki marsallnak, az orosz járőrök elfogták, kémnek és szabotőrnek hitték. Hosszabb ideig őrizetben tartották. Kovács egy szép napon megszökött s eljutott Debrecenbe, ahol már működött az ideiglenes kormány. Az az idő, amit Kovács az orosz fogságban töltött, elegendő volt arra, hogy a Nemzeti Parasztpárt élére mások kerüljenek, olyanok, akikben a kommunisták jobban bíztak. Kovács a fogságban Rákosi Mátyásra is hivatkozott, kérte, kérdezzék meg tőle, ki az a Kovács Imre. Rákosi azonban nem igazolta s később letagadta, hogy őt megkérdezték volna. Soha nem derült ki, hogy az oroszok tévedésből vagy tudatosan fogták-e le a Nemzeti Parasztpártnak azt a vezetőjét, akiről tudták, hogy a gerincesek közé tartozik.

Ez a Kovács-incidens egyébként része annak a sajátos és negatív következményekkel járó körülménynek, amely mind a három nem kommunista pártot sújtotta e döntően fontos időszakban. Nevezetesen az, hogy egyiknek sem volt jelen a klasszikus, természetszerűen élre kívánczó vezetője. A Kisgazdapártnak nélkülöznie kellett Eckhardt Tibort, Eckhardt Amerikában volt. A Szociáldemokrata Pártnak nélkülöznie kellett Peyer Károlyt, a nyugati szociáldemokrácia emlőin nevelkedett vezetőjét, mert Peyer Mauthausenben raboskodott. S a Nemzeti Parasztpárt hivatott vezérét az oroszok vermelték el egy időre, a lényeges, döntő hetek idejére. E három párttal szemben egyedül állt a porondon a Kommunista Párt, amelynek az oroszok megérkezésekor Magyarországon ezernél több beiratkozott tagja nem is volt. A kommunizmus jóvátehetetlenül kompromittálta magát a magyar nép előtt 1919-ben, mikor Kun Béla rövid uralma tucátjával akasztotta fel a falvak terein a parasztokat, mert nem tettek eleget a termésbeszolgáltatásnak; a budapesti parlament pincéjében pedig a Kun Béla rezsim Csekát utánzó terroristái, a „Lenin-fiúk” kízókamrákat rendeztek be s válogatott ötletekkel gyötörték a polgárokat. Ezt az akkor szerzett rossz hírnevet csak fokozták a harmincas években a Szovjetunióból érkező hírek, a parasztság üldözése, a hírhedt tisztogatások és perek, mint a Tuchacsevszki-per. Amikor Budapesten is szovjet követséget állítottak fel, diplomáciai okokból teret engedtek a hivatalos szovjet propagandának, de ez nem változtathatta meg a kommunizmusról két évtizeden át ápoltnak negatív véleményeket. Az 1919-es szereplés miatt Magyarországon betiltották a pártot, csak illegálisan működhetett. Moszkvából Magyarországra küldött néhány emberét az elhárító szervek letartóztatták, így került börtönbe Rákosi Mátyás is, akit a szovjet—magyar diplomáciai kapcsolatok felvétele idején szabadon bocsátottak és kiengedtek a Szovjetunióba. Magyarországon a háborús években néhány intellektuel képviselte a kommunista pártot, mint Rajk László és Kállai Gyula hírlapíró.

1945-ben a Szovjetunió legfőbb bizalmasaként és a magyarországi kommunista párt fejeként Rákosi Mátyás tért vissza nagy diadallal. Ő lett a következő évtized politikai életének alfája és omegája, középponti figurája: a diktátor. Tehetséges ember volt, ügyes politikus és — csapnivalóan rossz államférfi. Mindenkit elbűvölt és katasztrófába döntött egy egész országot. Csodálták és féltek tőle. Rajongtak érte és lépre mentek neki. Szemfényvesztő fogásai majd mindenkit megtévesztettek. Csak kevesen tudtak átlátni rajta, s aki átlátott, az gyorsan behunyta a szemét. Aki jól ismerte, az hallgatott róla, s aki először ismerte meg, többre taksálta, mint amennyit ért. A látszat és valóság közötti szakadékot ugyanis eltakarta

egy nagyszabású tény: a Vörös Hadsereg jelenléte és a szovjet birodalom súlya, amely Rákosi mögött állt. „Sztálin legfőbb magyarországi letéteményese” — ez a tudat alakította ki a róla születő szemléletet s az ebből származó optikai csalódástól sokan még akkor sem tudtak vagy akartak szabadulni, mikor Rákosi már hibát hibára halmozott.

Nem kommunista ellenlábasa, Nagy Ferenc miniszterelnök, alig egy évvel azután, hogy Rákosival folytatott birkózása egyszer s mindenkorra befejeződött, ezt írta az egyre jobban növekvő diktátorról: „Nem is vitás, hogy a Délkelet-Európára rászabadított kommunista ügynökök között Rákosi a legnagyobb kaliberű személyiség.”^[21] Kommunista elvtársai, munkatársai és cinkostársai a negyvenes évek közepén „a magyar nép forrón szeretett atyja” jelzővel illették s megkövetelték, hogy mindenki ekként tisztelje, s aki erre nem volt hajlandó, azt egykettőre börtönbe küldték. De tíz év múlva, az ötvenes esztendő derekán már ők maguk is csak úgy titulálták, hogy „a kis köpcös”, vagy „az a kopasz gyilkos”.

1892-ben született, Magyarország déli vidékén, Bács-Bodrog megyében, Ada helységben. Szülei szorgalmas szatócsoke voltak. Nyolc testvére között maga is szorgalmas, igyekvő, jóeszű gyerek. Az Osztrák—Magyar Monarchia megnyitotta előtte az érvényesülés útját: magyar királyi ösztöndíjjal felvették a világhírű Keleti Akadémiára. (Hogy ez mily sokat jelentett, arra jellemző osztrák írók vélekedése, amely szerint ha a fiatal Thomas Masarykot nem éri az a sérelem, hogy nem veszik fel a Keleti Akadémiára, akkor a cseh részek aligha szakadnak ki a Monarchiából s Csehszlovákia valószínűleg mag sémi születik.) Rákosi több nyugati nyelvet megtanult s dolgozott Bécsben és Londonban, mint nemzetközi levelező. Az első világháborúban be kellett vonulnia, orosz hadifogságba esett s onnan bolsevista forradalmárként tért vissza. Az 1919-es proletárdiktatúrában a kereskedelmi népbiztos helyettese lett. Kun Béla bukása után emigrált, Moszkvában élt, majd a Komintern ügynökeként Ausztriában, Franciaországban, Olaszországban és Angliában ténykedett. Mindenütt álnéven. Olaszországban egy vasutas szakszervezet titkáráként dolgozott s a „Marcia su Roma” idején sztrájkot szervezett. Egyes források szerint az Amerikai Egyesült Államokban is végzett Komintern-munkát, de letartóztatták s rövid fogság után kitoloncolták. 1924-ben Moszkva újra Magyarországra küldte az illegális párt megszervezésére. Elfogták és halál várt rá. De Moszkva mozgósította az Internacionálé gépezetét, a világ valamennyi kommunista pártja, s egész sor polgári politikus is sikraszállt a Komintern-ügynökért. Így elkerülte a halálbüntetést, életfogytiglanra ítélték. Vácott, Budapesten és Szegeden raboskodott. Csendes, tapintatos, békés fogolyként ismerték, cellájában sokat sakkozott önmagával. Érdeklődő természetére jellemző, hogy a börtönben megtanult cigányul. Érdekes viszont, hogy az általa ismert összes nyelvek közül oroszul tudott a legkevésbé. 1940-ben a Szovjetunió visszaadta Magyarországnak a múlt században, 1849-ben Paskievics herceg által zsákmányolt magyar szabadságharcos zászlókat — cserében Rákosi Mátyásért és a vele együtt raboskodó másik kommunista fogolyért, Vas Zoltánért. A Moszkvában töltött négy év alatt készült fel Rákosi a magyarországi uralomra. Alapos felkészülés volt, precíz tervekkel és pontos menetrenddel jött, a kommunista hatalomátvétel kérelmelhetlen menetrendjével és a totális kommunista uralom végcéljával. Ehhez mindenekelőtt a grandiózus képmutatás és félrevezetés képességére volt szükség s Rákosi Mátyás rendelkezett ezekkel a képességekkel.

Élelmes volt és ravasz, rendszeres és módszeres, szívós és fáradhatatlan. A vele jött, vagy hozzá csatlakozott kommunistáktól feltétlen alárendelést követelt és kapott. Ezekkel fölényesen és gorombán beszélt, szíve mélyén megvetette őket. A gyávábbakat közülük szerette gyötörni egy-egy piszkálódó kurta telefonhívással, egy gúnyos dicsérettel, vagy vesébe ható kegyetlen bókkal. „Egy-egy csaknem udvariasnak tűnő megjegyzéssel a porig tudta alázni legodaadóbb embereit is” — jegyzi fel róla egyik legkitűnőbb ismerője.^[22] A nem kommunistákkal s általában mindenkivel szemben, akit meg akart nyerni, joviális, jó humorú, figyelmes és hízelgő volt. Az általa alkalmazott captatio benevolentiae módszerei hol gyerekesek, hol művésziiek voltak, de akikre irányult, azok mindkettőt szívesen fogadták. Polgári politikusok feleségeinek, főleg pedig funkcionárius proletárasszonyoknak monarchiabeli galantériával kezet csókolt, holott az ideológia tiltotta a kézcsókot. Mielőtt papi küldöttséggel tárgyalt, villámgyorsan betanult több bibliai idézetet, aztán a pápai szociális enciklikák fontosságát magyarázva azok megszívlelésére intette a Monsignorékat. Ha meg

költőkkel találkozott, csak úgy apropóra idézett nekik saját verseiből, írónál felragyogó ábrázattal érdeklődött, hogy mikor jelenik már meg újabb regényük. „Kitűnő ember ez a Rákosi, igazán!” — mondogatták aztán az írók, a költők és a dámák.

A gáláns férfiú álarca mögött azonban hideg terrorista lakott. Remek memóriája volt, vagyis nem felejtett, s akiket fenyíteni vagy megrettenteni akart, azokat kapásból emlékeztette egy-egy tíz évvel korábbi botlásukra is. Memóriáját a titkosrendőrség kartotékrendszere táplálta s ahogy kegyes látogatók jövelele előtt a Bibliát tanulmányozta, politikai tárgyalások előtt a partnerek személyi dossziéit vizsgálta át. Egy szűkebb körű megbeszélésen Horváth Zoltán szociáldemokrata szerkesztő, aki titkos kommunistaként épült be a szociáldemokratákhoz, véletlenül és kivételesen más véleményen volt, mint Rákosi. Rákosi rámosolygott, aztán csak ennyit mondott: „Nono, Hauer!”^[23] Horváthban megfagyott a vér, mert megértette, hogy Rákosi mindent tud róla, azt is, amit jóformán senki, hogy ti. korábban Hauernek hívták és valaha ezen a néven fondorlatos csalásért és sikkasztásért bírósági eljárás is indult ellene.

Ilyen eszközökkel és módszerekkel tevékenykedett a politikában Rákosi Mátyás és pontosan ezzel a recepttel — hízelgés és fenyegetés, cukor és korbács — indult neki kommunista pártjával az 1945-ös nagy választási csatának.

Vezérkarának kiemelkedő egyénisége volt három másik moszkovita, Gerő Ernő, Révai József és Farkas Mihály. Ők alkották, vele együtt, a híres „négyes-fogatot”, de ez a négyes valójában „egy plusz három” volt.

Gerő Ernő Észak-Magyarországról származott, Hont megyéből. Valamikor orvostanhallgató volt, aztán közgazdász, mindennekfelett azonban Komintern ügynök, végigjárva e foglalkozás tipikus magasiskoláját. Ténykedett Bécsben és Párizsban. Moszkvában azonban épp akkor tért vissza, mikor Sztálin likvidálta a 19-es magyar kommün vezérét, Kun Bélát és társait. Gerő is börtönbe került, de elhatározta, hogy nem várja meg a kínzásokat s felakasztotta magát a börtönablak vasrácsára. Időben levágták a kötélről, feltették egy kartotékra s ezzel a trockista bűneit tartalmazó kartotékkal irányították további pályafutását. A szovjet Tervhivatalban kapott egy íróasztalt, majd egyetemi katedrát a közgazdasági egyetemen. A spanyol polgárháború idején álnéven politruk lett a vörös erők hadosztályainál, néhány év múlva pedig, mikor a szovjet haderő előrelendült a Kárpátok felé, ismét magyar ügyekkel bízták meg. Amikor 1944 végén Horthy Miklós kormányzó megbízásából egy magasrangú katonai küldöttség Moszkvában a fegyverszünetről tárgyalt Molotovval, a szovjet külügyminiszter íróasztala mellett egy kopott ruhás, keskenyarcú, mosolytalan férfiú állt, akinek szemüvege mögött hidegen és okosan csillogott a két szem. Magyarul is beszélt, ő volt Gerő Ernő. Molotov itt olvasta fel — 1944. december 5-én — a megalakítandó debreceni kormány pontos névsorát, Gerő pedig átadta Horthy tábornokainak a debreceni nemzetgyűlésen majdan felolvasandó kormánynyilatkozatot. Magyarországra visszatérve a háttérből ő irányította az új közigazgatás, a nemzeti bizottságok hálózatának megszervezését s később is Gerő nagy szervezőtalentuma volt a kommunista párt választási propagandájának egyik legfőbb muníciója. A kommunista vezetők között ő volt a legpuritánabb, de ugyanakkor magánélet nélküli, szenttelen külsejű, bensőleg izzó fanatikus, a Terv fanatikusa, aki azt hitte, az emberi természet módosítható s ha szép szóval nem, akkor kancsukával kényszeríthető olyan tervszámok teljesítésére, melyeket a KGB és generalisszimusz Sztálin olvasni akar. Tervpolitikája, örökösen megkövetelt munkahajszája, az a koncepciója, hogy az évszázados agrárországból, Magyarországból néhány év leforgása alatt megteremtse „a vas és acél országát”, Gerő e fanatizmusa egyik forrása és okozója lett az 1956-ban kirobbanó országos elkeseredésnek.

A forradalom másik öntudatlan, de alapos előkészítője Révai József volt, a harmadik moszkovita, ez a képzett, nyugati műveltségű, de rapszódikus zseni, aki évről évre egyre jobban belelovalta magát az ideológiai pápa szerepébe s a végén nem lett belőle más, mint az irodalmi és szellemi élet Fouchéja, a szó legszorosabb értelmében a kultúrvilág rendőrmisztere. Jellemző például skizofrénikus elvetemültségére, hogy ha megtudta, hogy Nyugaton új Thomas Mann-könyv jelent meg, repülőgépen hozatta meg magának s egyetlen éjszaka nagy élvezettel végigolvasta, de amíg a kultúrpolitika élén állt, Magyarországon egyetlen Thomas Mann-könyvet sem engedett kiadni. A sokrétű, mély, századokon át

érlelődött magyar kultúrát és szellemi életet bele akarta gyömöszölni egyetlen ideológia, a szocializmus Prokrasztész-ágyába, de még ezt az ágyat is keskenyebbre szabatta s a szellemi életet a zsdanovi szocialista realizmus sekélyességére akarta korlátozni. Ragyogóan tudott megfogalmazni alantas gondolatokat. Vérbe és epébe mártott tollal támadt neki az ország szentéletű prímásának, Mindszenty bíborosnak, de ideológiai kínpadra vonta még a kommunista írókat is, vetélytársait, egy Lukács Györgyöt és Déry Tibort. Szívbijos rohamai között arra készült, hogy a kommunista szellemi kolhozokba és ideológiai karámba terelje be az egész magyar fiatalságot. Gazdag polgári családból származott s úgy vélte, szovjet szuronyokkal a háta mögött most letarolhatja a magyar polgárságot, kiírthat minden polgári csökevényt. Mert valahol belül sebzett ember volt, elferdült lélek, gyűlölködő alkat. Egyik, fiatal korában írott versének legendás sora így hangzott: „Dögölj meg anyám, dögölj meg apám, dögölj meg első tanítóm!”

Farkas Mihály, egy volt kassai nyomdász egészítette ki a szorosabb Rákosi-garnitúrát. Ez a Farkas Mihály felváltva volt hadügyminiszter és az irodalmi élet irányítója. Miniszter korában, megdönthetetlensége tudatában saját kezűleg pofozott meg tábornokokat, az irodalom élén pedig köpönyegforgató taktikusnak bizonyult.

Moszkvából érkezett vissza Nagy Imre is, de nem tartozott a vérbeli moszkoviták közé és semmiképpen sem volt a Rákosi-klikk, a belső kör, a „harte Kern” tagja. De mint kommunista politikus, hosszú ideig ő is asszisztált a pártpolitika minden életveszélyes intézkedéséhez és fordulatához, belügyminiszterként is működött s nyugati útjain szivárványfüggönnyet igyekezett vonni a Rákosi-diktatúra cselekedetei elé. Az évek során azonban mindinkább érző szívvel közeledett a „szocializmus” által megtaposott néphez s a magyar parasztember józanságával fordult szembe a szisztéma eszeveszettségével.

A kommunista garnitúra vezetőalakjaként lépett ki a színre 1945-ben Rajk László, aki nagypolgári, módos, erdélyi szász— magyar családból származott s a harmincas évek elején mint pesti egyetemi hallgató szociális lázadóként csatlakozott a kommunistákhoz. Részt vett a spanyol polgárháborúban, majd a háború alatt az illegális munkában. 1944 őszén letartóztatták. Rajk nem moszkovita volt, hanem már a negyvenes években megszemélyesítője annak, amit „nemzeti kommunizmusnak” neveztek s már néhány év múlva Tito-bérencség vádjával Rákosi első kimagasló áldozata lett s bitófán végezte.

Ez a politikai rémdráma, ez a komor opera classica azonban most még csak kezdődően volt, a nézők még alig sejtettek valamit s Rákosi Mátyás és garnitúrája azt akarta, hogy a nyitány vidám pásztorábránd legyen, Magyarország népe bátor és hős újjáépítőiként fogadja a kommunistákat s az 1945 őszére tervezett választáson — a Szovjetunió teljesíti Jaltában tett ígéretét! — tüntesse ki bizalmával a kommunista pártot. E cél érdekében Rákosi Mátyás úgy viselkedett, mint a báránybőrbe bújt farkas, illetve annál is szebben — mint a báránybőrbe bújt bárány.

Megkezdődött a választási harc s a párt taktikájáról örök időkre érvényes klasszikus tankönyvet lehetne írni.

Rákosi a kommunista párt egyeduralmának a programjával érkezett Magyarországra, egy minden gazdasági ágában államosított, egyházi befolyástól mentes ateista államot akart, a parlamentáris váltógazdaság megszüntetését, a kommunista ideológia kizárólagosságát, tökéletes alávetést a Szovjetunióhoz, a teljes csatlós-állapotot — s mindebből most még semmit sem mondhatott meg. Ebből semmit sem volt szabad bevallania, s ennek mind ellenkezőjét kellett meghirdetnie.

Rákosi félrevezető játszmáját a Vörös Hadsereg parancsnoksága és diplomáciája is teljes mértékben támogatta, sőt, Moszkva ezt határozottan megkövetelte. A Szovjetunióknak szüksége volt a nyugati hatalmak jóindulatára s a háborúban nyújtott nagyszabású anyagi támogatás további biztosítására. Jaltában Sztálin minden lehető alkalommal szóba hozta, hogy a szövetségesek háborús együttműködését szükséges a békében is megőrizni. 1945 február 8-án a konferencia után az oroszok adtak vacsorát a Juszipov palotában, Sztálin igen beszédes lett, azt mondogatta, ő már öreg ember, azért beszél annyit. Aztán így folytatta: „Arra emelem poharamat, hogy szövetségünk soha ne veszítse el a kölcsönös bizalom és az igazi nyíltság jellegét. A diplomácia egész történetében nem ismerem oly

szoros szövetséget három nagyhatalom között, mint a miénk.” Még figyelemreméltóbb, amit ezután mondott: „A tapasztalt diplomaták azt szokták mondani: miért ne csaljam meg a szövetségesemet? Én azonban csak egy naiv ember vagyok s szerintem az a legjobb, ha szövetségesemet nem csalom meg, még akkor sem, ha az egy tökfilkó. A mi szövetségünk azért olyan erős, mert mi nem akarjuk egymást megcsalni...”^[24]

Ugyanebben a szellemben, ugyanezen hitegetés hangján kezdte meg magyarországi munkáját s a jaltai kötelezettség értelmében Magyarországon is kitűzött választásra való felkészülését Sztálin letéteményese, Rákosi és egész vezérkara. Még mielőtt megérkezett volna Magyarországra, már megkezdte ezt a választási csatát. Rákosi azóta, hogy a Horthy-kormányzat szabadon engedte, Moszkvában elsősorban a magyar nyelvű szovjet rádióadásokat irányította, s 1943. december 7-én ez a rádió ezt sugározta Magyarországra: „Leszögezzük, mit értünk mi demokrácia, magyar demokrácia alatt. Elsősorban a szólásszabadságot és a választási szabadságot, a döntés jogát afelől, hogy ki kicsodát bíz meg a maga képviselőjével. Nyirbálatlan cselekvési szabadság nélkül nem létezhet magyar demokrácia.”^[25]

Ezt a hangot éppúgy a nyugatiakkal kötött szövetség fenntartásának szovjet érdeke és óhaja táplálta, mint a kommunisták által kiadott illegális újság, az „Igaz Szó” 1944. augusztus 22-i cikke, melyben Révai József azt mondta: „A magyar külpolitikának a három demokratikus nagyhatalom háború utáni hosszantartó együttműködéséből kell kiindulnia.”

Rákosi még meg sem érkezett Magyarországra, de maga előtt küldte Gerő Ernőt, aki 1944. november 7-én beszédet mondott a Vörös Hadsereg által már elfoglalt Szegeden s ebben többek közt kijelentette: „A kommunista pártnak az a véleménye, hogy nem rendelkezik monopóliummal és nincs szüksége erre a monopóliumra. A kommunista párt nem helyesli az egypártrendszer gondolatát. Működjenek és szervezkedjenek más pártok is.”^[26]

A többpártrendszer s a szólásszabadság ezen ígéretei mellett a kommunista vezetőknek engedélyezték azt is, hogy elkülönítsék magukat a Szovjetuniótól s hangsúlyozzák a magyar kommunisták szuverenitását. Szegedi beszédében Gerő Ernő még a következőket mondta: „Vannak kommunisták, akik Moszkvára vetik tekintetüket, gondolván, hogy ez a szocializmus fejlődésének útja. A magyar kommunista pártnak azonban nem ez az álláspontja. Meggyőződésünk, hogy egyesült erővel megteremtjük a független és demokratikus népi Magyarországot.”

December 3-án ismét megszólalt Révai József, ő is Szegeden beszélt s folytatta a politikai pluralizmusra tett kommunista fogadalmat: „Ünnepélyesen kijelentem, hogy a magyar kommunisták a magyar nemzeti függetlenségi front fegyelmezett és lojális katonái kívánnak lenni... A különböző pártok nemzeti együttműködését nem csupán múló, átmeneti koalíciónak tekintjük, részünkről ez nem taktikai mozdulat, hanem hosszú időre szóló szövetség. Adott szavunkat állni akarjuk.”^[27]

Azok a régi, 1919-es kommunisták, akik Kun Béla rendszerének bukása után Magyarországon maradtak s csendben meghúzták magukat a negyedszázados antikommunista rendszer idején, és akik így most nem Moszkvából jöttek, eleinte azt hitték: most, hogy itt a nagy Szovjetunió és itt van Rákosi Mátyás, egyszerűen folytatódik az 1919-es proletárdiktatúra. Nem értették, minek többpártrendszerrel beszélni. Révai József aztán több, belső kommunista használatra szerkesztett szemináriumi füzetben megmagyarázta a tájékozatlan elvtársaknak: „Ha mi itt, most, Magyarországon arra törekednénk, hogy proletárdiktatúrát csináljunk, akkor nem törődnénk a Szovjetunió nemzetközi politikájával, sőt, közönséges provokáció volna, mert alkalmas volna arra, hogy ellentétet provokáljon ki a Szovjetunió és nagy szövetségesei, Anglia és Amerika között.” E szöveg alaposabb tanulmányozása persze már joggal kelthette volna fel a gyanút, hisz Révai fejtegetése, hogy ti. nem akarnak proletárdiktatúrát, dialektikus ravaszsággal azért már tartalmazta a „hic et nunc” kibúvóját: „itt” és „most” nem törekszünk proletárdiktatúrára. E szemináriumi füzetek következő számában Rákosi Mátyás — régi párttagok megnyugtatóására írott cikkében — érzékeltette a tagsággal, hogy a szelíd magatartás csak taktika s a pillanatnyi célok érdekében történik: „...az a politika, amit ma folytatunk... ez a politika a marxizmus alkalmazása a jelenlegi viszonyokra, erre az időszakra, amelyben mi most dolgozunk... Ha

megváltozik a helyzet — akkor megváltozik a vonal is.” A párt egyik további szemináriumi füzetében Gerő Ernő is megszólalt s ezeket írta 1945. március 7-én: „A marxizmusnak vannak olyan tételei, amelyek egy bizonyos időszakra érvényesek, de új időszakokban, a fejlődés új szakaszában érvényüket veszítik.”^[28]

Amíg tehát a magyar választóközönség felé a párt fennen ígérte a szabad választást, a demokratikus szabadságokat és a nyugati szövetségesek iránti lojalitást, a párt benső köreiben már tudtul adták, hogy ez csak taktika, türelem, jön „a fejlődés új szakasza”. Az újabb fejlődés során aztán nemsokára felborították minden ígéretüket, de ekkor, a választás előtt s a választási csatában a kommunista vezetők állandóan demokratikus díszben léptek ki a színre.

Táplálni kellett azt a nyugati és magyar hiedelmet is, hogy a kommunisták tisztelik a vallásszabadságot. Roosevelt elnök a Szovjetunióval szemben kételkedő XII. Pius pápának 1941. szeptemberében ezt írta: „Azt hiszem, megvan a reális lehetősége, hogy a jelenlegi konfliktus eredményeképpen Oroszország elismerje a vallás szabadságát.”^[29]

Az effajta nyugati s adott esetben magyar remények ápolgatására a kommunista párt 1945-ben utasította tagjait, hogy járjanak szentmisékre, lehetőleg testületileg vonuljanak ki az istentiszteletre, járuljanak szentáldozáshoz, de a gomblyukba ilyenkor mindig tűzzék ki a kommunista pártjelvényt. Szorgalmazták azt is, hogy a párttagok vegyenek részt a vallásos körmeneteken és különböző ájtatosságokon. A központi vezetőség elrendelte, hogy a vidéki pártszervezetek jelentkezzenek önkéntes munkára a háborúban megrongálódott templomok felépítésénél. A helyi párttitkárok vizitáltak a plébánosoknál. Gondoskodtak azonban arról, hogy lefényképezzék őket, mikor templomot építenek. A kommunista lapok igyekeztek kerülni a vallásos érzelmek megsértését. Rákosi Máttyás a falun felnövekedett vallásos ember pózával ilyeneket mondott a falvak népének: „Hát elvtársak, ha Isten megsegít, az idén is jó termésnek nézünk elébe.” És amikor különösen hívő emberek előtt beszélt, még ennél is tovább ment: „A mi pártunkat még az Isten is szereti, május elsejére mindig jó időt küld ránk.”^[30] Ugyanakkor azonban, amikor ezt a propagandahadjáratot vezették, az egyházat a földreform címén megfosztották anyagi alapjától, állami segélyre szorították, amit nem folyósítottak rendszeresen; amíg kommunista újságok a kommunisták templomépítő brigádjairól cikkeztek, a katolikus egyház sajtóját megnyirbálták és nem adtak elegendő papírt katolikus lapokra; s amíg a kommunista párt demokratikus jelzőkkel ékesítve szabadon szervezkedett az egész országban, Vorosilov Debrecenben nem engedélyezte egy valódi keresztény néppárt felállítását, amely a pápai szociális enciklikák szellemében kívánt ténykedni.

A pluralista jelmezben történő kommunista fellépés következetesen folyt, a választótömegek körében éppúgy, mint a magas politika szintjén. 1945 tavaszán Révai József, amikor először találkozott Nagy Ferencsel, kifejtette: a kommunisták nem akarják a maguk nézeteit rákényszeríteni az országra; csupán a fasizmus és a reakció ellen akarnak küzdeni, váll váll mellett a többi demokratikus párttal. Hangoztatta Révai, hogy a Szovjetunió nem óhajt beavatkozni a magyar belügyekbe s azt sem akarja, hogy Magyarországra rákényszerítse a szovjet életformát. Amit Moszkva akar, nem egyéb, mint barátság a két ország között.^[31]

Hasonló értelemben beszélt Nagy Ferencsel a szovjet diplomácia előreküldött meghatalmazottja, Puskin későbbi szovjet nagykövet: „A Szovjetunió csak oly mértékben kívánja hallatni hangját a magyar ügyekben, amily mértékben az a fasizmus szétrombolásához szükséges egész Európában; a szovjet cél, hogy demokratikus rendszerek alakuljanak mindenütt. A Szovjetunió szuverén államnak tekinti Magyarországot s a maga életformáját nem akarja rákényszeríteni az országra.”^[32]

Révai „a többi demokratikus párttal” való együttműködésről beszélt, mintha a kommunista párt is demokratikus, nem pedig totalitárius párt lenne; Puskin mindenütt „demokratikus rendszereket” akart felállítani. És végig 1945-ben a kommunista párt választási beszédeiben leggyakrabban ez a szó szerepelt: „demokratikus”. A választási beszédek elemzése megmutatja, hogy lényegesen kevesebbszer alkalmazták a „szocializmus” szót, és még kevesebbszer a „kommunizmus” szót. Ezzel szemben minden más pártnál gyakrabban használták a „nemzeti” jelzőt, a vörös zászló mellett mindig piros-

fehér-zöld zászló alatt vonultak fel, s mert opportunusnak látszott, Rákosi elrendelte, hogy a kommunista pártjelvényen a vörös csillag alatt elhelyezett vörös szalagot cseréljék fel nemzetiszínű szalaggal.

A vallásos és a nemzeti jelleg hangsúlyozása mellett a párt feltűnő hangosan hirdette a magántulajdon szentségét. A kis- és középzemek tulajdonosait, de a nagykapitalistákat is buzdították, hogy hozzák rendbe lebombázott üzemeiket, indítsák meg a termelést. Nem vagyunk ellenségei a magántulajdonnak — hirdették szerte az országban. 1945. május 14-én, egy nagy bányáskongresszuson Révai arra hivatkozott, hogy Lenin 1921-ben megindította az „Új Gazdasági Politikát” s ehhez kapitalista segítséget vett igénybe. „Mi is azt mondjuk most — nyugtatta meg Révai a bányatulajdonosokat —, amit akkor az orosz kommunisták: nem baj, ha a kapitalisták keresnek, ha egyben hasznot hajtanak a dolgozó népek és az országnak... Az ország újjáépítésében részt vevő kapitalisták profitja az az ár, amit érdemes megfizetni azért, hogy a tőkésék részt vegyenek az ország újjáépítésében.”^[33]

Rákosi Mátyás és Vorosilov marsall, Ossjukin NKVD-főnök, Puskin követ, valamint Grigorjev, Magyarország bolsevizálásának szürke eminenciása, úgy vélték, mindent megtettek a kommunizmus választási győzelméért, a parasztságot megnyerték, a félelemre hajlamosakat megfélemlítették, a vallásos rétegek gyanakvását elaltatták, a nemzeti érzésnek hódoltak és a módosabb vagy vagyonosabb rétegeket megnyugtatták, a munkásság pedig amúgyis mögöttük áll, hiszen a munkásállamot hirdetik.

Annyira bíztak a munkásság támogatásában, hogy a novemberre tervezett országos választás előtt még egy bemutatkozó, újabb nagy lendületet akartak prezentálni és ezért siettették a fővárosi községi választást. Úgy számították ki, hogy mielőtt az egész ország népe az urnák elé járul, helyénvaló felmutatni egy nagy budapesti győzelmet. Magyarországon nincsenek közvéleményt formáló nagy vidéki központok, az ország minden tekintetben a fővároshoz igazodik. Márpedig Budapesten vannak a nagy gyárak s a proletariátus derékhada.

Amily mértékben a kommunisták s a szociáldemokraták is, bíztak a budapesti sikerben, oly mértékben aggódott a Kisgazdapárt, amelynek elsődleges terrénuma és politikai bázisa a vidék volt, az ország lakosságának több mint felét alkotó agrárlakosság. Egy közvéleménykutató jelentés szerint úgy tűnt, hogy Budapesten a kommunisták és szociáldemokraták együtt 48 százalékot kapnak, a kisgazdák viszont csak 16 százalékot. Rákosi ennél is nagyobb baloldali győzelmet várt, kereken 75 százalékot. A Kisgazdapártban ezért nagy viták folytak, belemenjenek-e a fővárosi törvényhatósági választásokba már a nagy, országos választás előtt. A kudarc végzetes lehet, a budapesti eredmény országosan is a kommunisták malmára hajthatja a vizet. A Kisgazdapártnak Budapesten régebben nem voltak szervezetei s a főváros polgármestereként a kommunista Vas Zoltán fungált. Végül mégis belementek, mert legalább azt sikerült kiharcolni, hogy — ellentétben Vorosilov óhajával — a pártok nem egységfrontban, hanem külön listán indulhattak, illetve a kommunisták és a szociáldemokraták közös listán, de a kisgazdák és a parasztpárt önállóan. Amikor a kisgazdák beleegyeztek, hogy igen, Budapesten legyen választás, akkor a kommunisták nagy húzást csináltak: Pesthez csatolták a környező elővárosokat, az ipari városokat, növelve a potenciális kommunista választók hadát. A kommunisták az utolsó pillanatig agitáltak s a legvégén bevetették a legfőbb adut: suttogó propagandával elterjesztették, hogy ha nem a baloldali blokk győz, leállítják a fővárosnak szánt élelmiszer szállítmány okát s a polgári közigazgatás helyére újra bevezetik az orosz katonai kormányzást. 1945. október 7-én volt a választás. A szavazatszedő bizottságok a négy nagy párt s a kis polgári demokratapárt megbízottaiból álltak. Az utóbbi jelentéktelen volt. A bizottságokban a kisgazda delegátus általában elég elszigetelt helyzetben volt, árvának érezte magát, mert a kommunista, szociáldemokrata és parasztpárti delegátus hangulatilag is közös frontot alkotott ellene. A Kisgazdapárt egyik megbízottja a nagy második kerületi körzet irodájában végezte munkáját s emlékirataiban így örökíti meg a nevezetes eseményt: „Egyre jöttek a körzet szavazói. Ott születtem, ott éltem közöttük, legalábbis látásból jóformán mindenkit ismertem. Jött a volt miniszteri tanácsos és a kis sarki fűszeres, jött a híres pesti démon, jól megviselten, jött a Ganz-gyári melós, akivel együtt jártam elemibe... Szavazatszedő 'kollégáim' izgatottan szaladgáltak le s fel, s a kommunista 'elnök' nyitotta fel

az urnákat, összesen vagy hétezer ember szavazott abban a körzetben. Az első szavazat a Kommunista Párté volt. Az elnök jelentősen rámkacsintott s gúnyos ajkbiggyesztéssel mondotta: No persze... ez ránk szavazott... Ezután történt a csoda. A második szavazat már a Kisgazdapártra adódott s az elnök megvetően elém lökte, hogy tartsam magam előtt a saját szavazataimat. Onnantól kezdve jóformán nem volt más szavazat, mint kisgazdapárti. A baloldali blokk képviselőinek arca pszichológiai tanulmány tárgya lehetett volna. Előttém meg gyűltek a szavazatok, hamarosan ki sem látszottam mögüük. Még félig sem számoltuk meg a szavazatokat, már tudtam, hogy döntött a magyar nép és elsőprő győzelmet arattunk... Még nem volt tíz óra, mikor az utolsó cédulát is elémvágta a magából teljesen kikelt kommunista 'demokrata'... Akkor vágta először a szemembe egyikük azt, amit annyiszor hallottam a későbbi évek során: 'Itt így nem lehet győzni, itt maga a nép reakció!' Nem is méltattam válaszra. Magamhoz szorítottam kincsemet, az ötezer-hatszázegynéhány szavazatot s arra gondoltam, nem reakció a magyar, hanem hős."^[34]

A budapesti választáson a Kisgazdapárt, a „vidék pártja” 285 000 szavazatot kapott, a kommunista párt és a szociáldemokrata párt, a „munkáspártok” közös listája 250 000 szavazatot. A városi parlamentbe ily módon 121 kisgazda, 103 kommunista-szociáldemokrata, 9 polgári demokrata (antikommunista) és 5 parasztpárti városatyja vonult be. Vagyis a baloldal a várt 75 százalék helyett csak kb. 43 százalékot kapott a „vörös Budapesten”, a Kisgazdapárt pedig pár tized híján kerek 50 százalékot.

Hogyan reagált a „demokratikus” kommunista párt a választás eredményére? Vas Zoltán azonnal mozgósította az utcát, összetrombitálta a párttagokat és fenyegető menetoszlopban megindította őket a Kisgazdapárt központi székháza elé, hogy rombolják le „a burzsoázia fellegvárát”.

A budapesti választók ellentüntetéssel válaszoltak a kommunista akcióra. Tömött sorokban vonultak fel Budapest utcáin s kórusban szavalták: „Budapest nem lesz vörös!”

Vorosilov és Rákosi számára súlyos csapás volt az eredmény, de az országos választást már nem fújhatták le. Ellenben Vorosilov most már erélyesen követelte, hogy a négy párt közös listán induljon. Október 16-án Vorosilov kívánságára és részvételével a négy párt vezetői értekezletre ültek össze. Az orosz javaslat: függetlenül a majdani választási eredménytől, a pártok előre határozzák meg, melyik mennyi mandátumot kap, s ennek alapján még november 4-e előtt alakítsanak új kormányt, amely a választás után is megmarad. A marsall tehát lényegileg azt kívánta: előre szabják meg, melyik párt mennyit nyerhet.

Megkezdődött a demokrácia gyártása orosz módra: ahogy a totalitáriusok a parlamenti választást elképzelik. Vorosilov és Rákosi azt ajánlotta, hogy az országos választáson a Kisgazdapárt „kapjon 36 százalékot”.^[35] Később, látva, hogy ez nem megy, az orosz marsall, aki összetévesztette magát a magyar néppel, többet ígért. Az utolsó formula, amit „felkínált”, ez volt: Kisgazdapárt 47,5 százalék, kommunista-szociáldemokrata 20—20, összesen tehát 40 százalék, parasztpárt pedig 12,5 százalék. Úgy számított tehát, hogy a három baloldali párt együttesen 52,5 százalékkal rendelkezék, a kisgazdák 47,5 százalékkal; így a hatalom is megvan, a parlamenti demokrácia elegáns látszata is — Jaltának eleget tettünk.

A Kisgazdapártban nagy viták és csaták előzték meg a választást. Nagy Ferenc és Tildy Zoltán hajlott arra, hogy teljesítsék Vorosilov kívánságát s hozzák létre a nagy pártok közös listáját. Tildy és köre kész volt elfogadni 45—47,5 százalékos előzetes — és végleges — részesedést. De Varga Béla élesen ellenezte s Varga érvelése lett a döntő, hiszen ő volt a budapesti győzelem szervezője. Varga volt, mint „paraszt és polgár” egy személyben, a párt fővárosi szervezetének a vezetője s a budapesti választási győzelem az ő személyes diadalának számított. Balogh István, a kisgazda miniszterelnökségi államtitkár, a „páter” a Vorosilov-javaslat vonalán kereste a megoldást, s okt. 21-i bajai választási beszédében a négy párt eleve biztosított szövetségét ajánlotta, azzal a kikötéssel, hogy a hatalmi osztozkodásban a Kisgazdapárt 51— 52 százalékot kapjon.^[36] A Balogh-beszéd nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ezek a demokráciát manipuláló tervek köztudottá váljanak, s a kisgazdapárti tömegek felháborodva reagáltak a Balogh által finoman „megegyezéses többségnek” nevezett totalitárius ízü fondorlatra. Táviratok és tiltakozások özöne zúdult a

párt központjába s a vezetőség végül is kénytelen volt összehívni a nagyválasztmányt. Az okt. 22—23-i ülésen aztán a pártvezetőséget élesen bírálták, amiért a közös lista gondolatához elvben hozzájárult, majd a résztvevők, óriási lelkesedés mellett, elvetették azt a Vorosilov-elképzelést, amely úgy akarta, hogy az új koalíciós kormány már a választások előtt alakuljon meg, függetlenül a választás majdani eredményétől.

A Szociáldemokrata Pártban sem volt népszerű a listakapcsolás, a párt stratégiai kénytelenek voltak megállapítani, hogy a budapesti választáson elszenvedett szociáldemokrata vereség legfőbb oka a kommunistákkal való közösködés volt. A vezetőség meggyőződött, hogy a párttagság nem híve „a két munkáspárt” közös választási fellépésének. A Nemzeti Parasztpártban az elnök, Veres Péter eleinte ingadozott, de aztán határozottan a közös lista, vagyis a Vorosilov-recept mellett kardoskodó Erdei Ferenc mellé ingott. Kovács Imre viszont késhegyig menő harcot vívott a közös lista ellen. A párt a közös listát végül is elfogadta volna, ha előzetesen 12 százalékos részesedést biztosítanak neki, a helyzet általános alakulása következtében azonban erre nem került sor.

Ekkor ugyanis még nemcsak a pártok, főleg a párttagság, mutattak szuverenitást, hanem még a Magyarországot megszálló és igazgató hatalmaktól alakult Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyugati tagjai is. Anglia okt. 18-án tiltakozott s bejelentette: közös lista alapján létrejött magyar kormányt nem fog elismerni; Franciaország és az Egyesült Államok hasonlóképp nyilatkozott.^[37] A SZEB október 20-án tartott ülésén pedig a nyugati hatalmak nevében Edgcombe tábornok, az angol misszió vezetője közölte Vorosilovval, hogy a tervezett választási manipulációhoz nem járulnak hozzá.^[38] Vorosilov engedett, a Szovjetunió meghátrált.

Azt azonban a marsall mégis keresztülvitte, hogy a négy párt vezetősége eleve kötelezte magát: függetlenül a választás eredményétől, a koalíciót fenntartják, együttesen alakítanak kormányt. Erre, nolens-volens, a Kisgazdapárt is kötelezte magát. A választóknak minderről nem volt tudomásuk, a magyar választó abban a boldog hitben járult az urnákhoz, hogy a kormányalakításról ő, a szavazópolgár dönt.

A szavazópolgárok megnyerésére a kommunisták újra elővették a piros-fehér-zöld zászlókat és elrejtették a vörös lobogót; Rákosi Mátyás búzatábla közepére állva fényképezte magát s ügyelt arra, hogy a képen mindig egy-egy pap is álljon mellette. Korteskedésének kedvelt fogása volt, hogy nagy kerek kenyeret szegett meg s ájtatos parasztok szokása szerint, a késsel a kereszt jelét karcolta a kenyérre. A kommunista párt a szó legszorosabb értelmében „In nomine Dei”, „Isten nevében” lendült neki a választásnak. Ez a szemfényvesztés olyan méreteket öltött, hogy a püspöki kar kénytelen volt körlevelet kiadni, amelyben rámutatott az érem másik oldalára, hogy tudniillik a kommunista rendőrség papokat tartóztat le szentbeszédek miatt s ártatlan polgárokat hurcol el.

A püspöki körlevél összefoglalta a hívő társadalom erkölcsi elveit s felvázolta egész értékrendjét. A Mindszenty-vezette püspöki kar eddig mindig tartózkodó volt az államhatalom bírálatában s első körleveleiben, ha nehezebbre esett is, tudatosan hallgatott az országban lezajlott szovjet atrocitásokról. Látva azonban, hogy Vorosilov, illetve a Szovjetunió milyen mesterkedéssel avatkozik be a magyar belpolitikába, s figyelembe véve a hívő tömegek sürgetését is, a választás előtt világos helyzetelemzést adott. Jellemző a kor hangulatára, hogy protestáns körök is kérték a katolikus egyházat, hogy mint többségi egyház, emelje fel szavát. A püspöki körlevelet november 1-én az ország valamennyi katolikus templomában felolvasták, a református Debrecenben pedig, a „kálvinista Rómában” a város református társadalma a tereken és piacokon olvastatta fel magának s óriási lelkesedéssel fogadta a katolikus állásfoglalást. A körlevél az igazi demokráciáról szólt, s volt benne egy-két mondat a zsarnokságról.

„A zsarnokságtól — így a szöveg — eleget szenvedett a világ. Zsarnokság erőszakolta rá egy ember akaratát jobb sorsra érdemes népekre. Zsarnokság hajszolta bele meggondolatlanul Európát a szörnyű háborúba. Zsarnokság folytatta az öldöklő küzdelmet egészen az értelmetlenségig. Zsarnokság gázolt bele hosszú éveken át az emberiség legszentebb jogaiba, megvetette a lelkiismereti szabadságot, lábbal tiporta a szülők jogait gyermekeik nevelésére.” A továbbiakban a körlevél kifejtette, hogy a zsarnokság e visszaéléseivel hivatott leszámolni a demokrácia, természetesen az igazi demokrácia. „Nem

az az igazi demokrácia, amely az egyik emberi személy korlátlan uralma helyébe a másikat állítja, nem az, amelyik az egyik embercsoport önző és féktelen uralmát egy másik csoport hasonló önző és féktelen hatalmaskodásával váltja fel. Az igazi demokrácia alappillére, hogy sértetlen természetjogi elveket ismer el, amelyekhez soha semmiféle emberi hatalomnak erőszakkal nyúlnia nem szabad... Az igazi demokrácia a lelkiismereti szabadságot, a szülők jogait, a munkásnak szabad egyéniséggé való kialakulását, a munka rabszolgaságának megtörését írja zászlajára.”

A körlevél rámutatott arra is, hogy az év eleje óta mutatkozó bajokról és visszaélésekről a katolikus egyház hallgatott, mert úgy vélte, hogy ezek csak a kezdődő új rendszer kinövésai, csak olyan „hibák és gyarlóságok, amelyek az élet belső rendezésével hamarosan meg fognak szűnni”. „Nem akartuk jószándékú emberek bizalmas és szorgos fáradozásait nyílt állásfoglalásunkkal nehezíteni” — mondták a püspökök, majd rámutattak, hogy sajnos, a kezdeti hibák nem szűntek, s utaltak a nyugati demokráciák véleményére: „A legmélyebb fájdalommal kell igazat adnunk az angol külügyminiszter szavainak, hogy úgy látszik, Magyarországon az egyik totális szellemű zsarnokságot a másik váltotta fel.” Szóvá tette a körlevél a törvénytelen letartóztatásokat, rendőrségi zaklatásokat, bizonytalan közállapotokat, de védte a kormányzatot a gazdasági bajok tekintetében, amelyekről nem tehet. Végül a szabadságeszmények, az erkölcsiség, az igazság védelmére szólított fel, és a védekezésre: „Az erőszak és a zsarnokság annál nagyobb lesz, minél kevesebb ellenállásra talál. Ma csak szavazatot kényszerít ki, holnap már fenyegetésekkel kényszerít.” A választás, a megválasztott képviselő személye nyújtson kezességet arra, hogy az eltévelyedések nem ismétlődhetnek meg többé magyar földön — volt a körlevél végső summája, 1945. október 18-án.^[39]

November 4-én felvirradt az országos választás napja.

Ezen a vasárnapi napon a magyar nép így döntött:

Független Kisgazdapárt	57,7 százalék
Magyarországi Szociáldemokrata Párt	17,4 százalék
Magyar Kommunista Párt	16,7 százalék
Nemzeti Parasztpárt	6,9 százalék

Egyértelmű, világos állásfoglalás volt egy tiszta választáson, amely létrehozta az ország háború utáni első parlamentjét. A lakosság túlnyomó többsége arra a pártra szavazott, amely a parlamenti demokráciát, a szabadgazdálkodást, a jószomszédi viszonyt s a klasszikus közszabadságokat a leginkább hitelt érdemlő módon képviselte.

A parlamentben a helyzet a következőképpen alakult: kiscgazdák 245, kommunisták 70, szociáldemokraták 69, parasztpárt 23, polgári demokraták 2 mandátumot kaptak.

Ámbár a szociáldemokrata vezetők között sokan már ekkor a kommunistákkal való együttműködésen dolgoztak, a szociáldemokrata munkásság szavazata semmiképpen sem a kommunista pártnak szólt. Ily módon az 1945-ös választás ország-világ előtt világossá tette, hogy a magyar nép 5 millió szavazópolgárának 83 százaléka nem kívánja a kommunista párt uralmát.

És ahogy egy hónappal előbb egy budapesti kerület szavazatszedő delegátusa, a kiscgazda megbízott azt mondta, hogy „a magyar nép hős”, most az országos magatartás láttán az angol történész ezt állapította meg: „Ez volt az első szabad parlamenti választás Európa szovjetmegszállta felében. Az egyetlen másik példa 1946 májusában Csehszlovákiában volt, de ott akkor nem állomásoztak szovjet csapatok. Tekintettel a Vörös Hadsereg magyarországi jelenlétére, a magyar választók bátorsága annál nagyobb benyomást kelt.”^[40]

Ez a 83 százalékos antikommunista akaratmegnyilvánulás volt a nyugta, a válasz arra, ahogy 1945-ben Magyarországon a szovjet haderő és a kommunista párt bemutatkozott. Ez volt az 1945-ös esztendő zárószava — de azt is nyugodtan mondhatjuk, hogy az első megmozdulás, az első békés népfelkelés a szovjetkommunizmussal szemben.

IV.

A PÁRTOK LIKVIDÁLÁSA — AZ ÖSSZEESKÜVÉSI PER

A belügyi tárca | A köztársaság bevezetése | Sulyok kizárása | Szvividov | Az „összeesküvők” | A Kovács Béla-ügy | A Dálnoki-Donáth per | Nagy Ferenc lemondása | Az 1947-es választás | A Szociáldemokrata Párt likvidálása | A Nemzeti Parasztpárt vége | Rövid rekvium

A természetes az lett volna, hogy mint minden igazi demokráciában — s Magyarországot akkor, a kommunista párttal az élen minden politikai erő demokráciának nyilvánította —, hogy az imponálóan nagy többséggel megválasztott párt, a Kisgazdapárt alakít kormányt. Vagy egyedül, vagy koalíciót alkotva a programbelileg hozzá legközelebb álló párttal. A természetes az lett volna, ha a többségi párt kormányoz, a vele szembenálló erők pedig ellenzékét alkotnak, és megindul a parlamenti váltógazdaság örök játéka, a választópolgár kifejezett akaratának szellemében.

A magyarországi választó akaratához nem fért kétség: a Kisgazdapártot kívánta a kormányra és a kommunista pártot nem óhajtotta bevenni a kormányba.

A többségi párt vezetősége azonban egy pillanatig sem gondolt arra, hogy a nép által kapott megbízatással egyedül sáfárkodjék. A párt vezetőségének filozófiája az volt, hogy a kommunistákat is részeltetni kell a hatalomban s ezzel a felelősségben. Tildy Zoltán még azt sem akarta, hogy egy koalíciós kormányban a párt legalább 57,5 százalékban, vagyis a választási százaléknak megfelelően részesedjék. Tildy saját pártjának csak 50 százalékot kívánt, a három másik pártnak pedig együttesen 50 százalékot. A párt tehát lemondott nemcsak az egyedül-kormányzásról, hanem, a természetellenes koalíción belül, még a maga választási részesedéséről is. Tildy és köre legfőbb érvelése mindig az volt, hogy Vorosilov marsall ragaszkodik a koalícióhoz, az újjáépítés terhéért nem vállalhatja egyetlen párt, s helytelen volna, ha a Kisgazdapárt, egyedül kormányozván, egyedül lenne felelős a megszálló hatalom által az országra kényszerített intézkedések megtételéért. Ezek az érvek részben indokoltak, részben tetszetősek voltak, de végeredményben csak egyet nem vettek figyelembe: a választók akaratát, a választás eredményét.

Nagy Ferenc pedig ahhoz is ragaszkodott, hogy a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt vezetője, Rákosi és Szakasits vállaljanak miniszteri tárcát. Ezt azzal indokolta: nem lehetett engedni, hogy ez a két politikus ne osztozzék a felelősségben s „kivülről gyakoroljon nyomást a kormányra”.^[1] Rövidesen beigazolódott azonban, hogy ez a két politikus veszedelmesebb volt a kormányon belül, mert minden egyes esetben a koalícióra s az általuk vállalt kormányfelelősségre hivatkozva követelték és kényszerítették ki az 1945-ös választási eredmény meghamisítását, mellőzését, a parlamenti demokrácia felszámolását. Bevételükkel, e pártoknak juttatott kormányfeladattal megkezdődött az, amiről William C. Bullitt, az amerikai diplomácia robusztus egyénisége állapította meg később: „A kommunistákkal kötött koalíciók történetét vérrel írták, e koalíciók rabszolgaságot hoztak Észtországnak, Lettországnak, Litvániának, Lengyelországnak, Magyarországnak, Csehszlovákiának, Romániának, Bulgáriának, Jugoszláviának és Albániának.”^[2]

Budapesten végül is 18 tagú kormány alakult. A többségi párt kapott kilenc tárcát, a másik három kisebb párt együttesen ugyancsak kilencet. (Kisgazdapárt: Tildy Zoltán miniszterelnök, Dobi István tárca nélküli miniszter, Kovács Béla földművelésügy, Gyöngyösi János külügy, Tombor Jenő honvédelem, Gordon Ferenc pénzügy, Bárányos Károly közellátás, Antall József újjáépítés, Balla Antal propaganda. — Szociáldemokrata Párt: Szakasits Árpád miniszterelnökhelyettes, Bán Antal iparügy, Rónai Sándor kereskedelem, Riesz István igazságügy. — Kommunista Párt: Rákosi Mátyás miniszterelnökhelyettes, Gerő

Ernő közlekedésügy, Nagy Imre belügy, Molnár Erik népjólét. — Nemzeti Parasztpárt: Keresztúry Dezső kultuszminiszter.)

A legnagyobb kötélhúzás a belügyi tárca körül zajlott le. Ez a minisztérium a politikai hatalom (rendőrség, belbiztonság) legfőbb intézménye volt. Rákosi Mátyás ismételten a kommunista pártnak követelte ezt a döntő, életbevágóan fontos tárcát. A Kisgazdapárt Kovács Bélát óhajtotta e minisztérium élére, nem utolsó sorban azért, hogy az addigi, jórészt a rendőrség által végrehajtott s a minisztérium által fedezett törvénytelenéseknek véget vessen. Rákosi Mátyás először hozzájárult Kovács Béla belügyministerségéhez, majd a döntő koalíciós ülésen visszavonta ezt s ragaszkodott kommunista belügyminiszter kinevezéséhez. Legfőbb érvelése az volt, hogy a kommunista párt vezeti a reakció elleni küzdelmet, szüksége van tehát erre a minisztériumra. Ezenkívül hangoztatta azt is, hogy a kommunisták fenyegetve érzik magukat a Kisgazdapárt terrorjától. Rákosi tehát egyszerűen megfordította a helyzetet, az eladdig terrort gyakorló kommunistákat úgy állította be, mint akik terrortól félnek. Külpolitikai érveléssel is előhozakodott, azt mondta: „Önök nem realizálják a helyzetet! Nézzenek körül Délkelet-Európában és mondják meg, látnak-e egyetlen országot, ahol nem kommunista a belügyminiszter?!^[3] Nincs nyoma annak, hogy a Kisgazdapárt azzal érvelt, azzal vágott volna vissza, ami kézenfekvő tény és realitás volt: egész Délkelet-Európában nem volt még egy olyan ország, ahol a polgári párt szabad választáson olyan nagy többséget, s a kommunista párt olyan kevés szavazatot kapott volna, mint Magyarországon. Végül a Kisgazdapárt lemondott a belügyi tárcáról, azzal nyugtatva meg magát, hogy ha övé lenne a belügy, kötelessége lenne orvosolni a sérelmeket, ez viszont törést okozna a kommunistákkal, s a koalíció felbomlását eredményezné. Legyen tehát a minisztérium a kommunistáké, de a miniszter mellé állítsanak egy „erős kisgazda államtitkárt, aki legyen a rendőrség főnöke”. Nagy Ferenc azzal indokolja e döntést, melyet a párt kétségtelenül kedve ellenére hozott, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság orosz tagjai nyomást gyakoroltak a pártra a kormányalakítás kérdésében, a Bizottság nem orosz tagjai, a nyugatiak viszont arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a kormányalakítás „belügy”, amelybe ők „nem avatkozhatnak bele”.^[4]

Igy jött létre a történelem egyik legperverzebb koalíciója, amely homlokegyenest ellenkezett a választáson kifejezett népakarattal s amelynek legfőbb funkciója az volt, hogy önmagát megsemmisítve fedezze egyetlen párt, a kommunista párt egyeduralmát. Másszóval: a koalíciót az egyik párt arra használta fel, hogy a másik hármat, azok nolens-volens szentesítésével, becsapja, kijátssza, megerősokolja és végül likvidálja. A koalíció arra szolgált, hogy a kommunista párt a törvényesség látszatával érje el a kizárólagos hatalmat, azt, amit a szabad választáson nem tudott megszerezni.

Az 1945-ös választás nagy antikommunista többsége láttán sokan tették fel a kérdést: hogyan engedélyezhette a Szovjetunió ezt a kétségtelenül szabad választást, mikor erővel megakadályozhatta volna, s bevezethette volna a kommunista párt diktatúráját, úgy, ahogy az néhány év múlva megtörtént. A másik kérdés, miképpen számíthatta el magát Rákosi Mátyás, sőt maga Vorosilov is, hogyan hihette, hogy a magyarországi választás nagyobb kommunista győzelmet eredményez.

A második kérdés részben válasz az elsőre. Valóban, a Szovjetunió és magyarországi különítménye, a kommunista gárda nagyobb győzelemre számított. Ez a várakozás, ez a kalkuláció volt egyik oka, hogy Moszkva hozzájárult a választáshoz. De emellett kétségtelenül döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy a szovjet külpolitika ekkor még tekintettel volt háborús szövetségeseire s legalább papírforma szerint eleget kívánt tenni a jaltai kötelezettségnek szabad választások megtartására. Azt például, hogy Vorosilov 1945 októberében az Edgumbe-tiltakozás után végül is ejtette a közös lista kényszerzubbonyának tervét, a későbbi magyarországi kommunista történetírás ezzel magyarázta: „A Szovjetunió a szeptemberi londoni külügyminiszteri értekezlet kudarca után nem akart újabb nemzetközi vitába bonyolódni s engedett a nyugati hatalmak követeléseinek.”^[5] Moszkva ekkor még sok ponton csak tapogatta, de nem tudta bizonyosan, hogy a Nyugat mily mértékben lesz szilárd a szovjet bekebelezési és hódító tervek kivitelezésével szemben. Ahol a Nyugat szívósan ellenállt, ott Moszkva időlegesen visszavonult, ahol és amikor a Nyugat bizonytalankodott, habozott vagy gavallérkodott, ott és

akkor kíméletlenül érvényesült a szovjet térfoglalás. Magyarországi vonatkozásban a gerinces nyugati magatartás megakadályozta a közös listát, a bizonytalanabbá vált nyugati magatartás viszont később, ha nem is okozta, de elősegítette a választási eredmény megsemmisítését. Például azzal, hogy — ha helytálló Nagy Ferenc érvelése — a belügyminisztériumért folyó küzdelemben nem volt hajlandó olyan bátorítást nyújtani az antikommunista tábornak, mint amelyet a Szovjetunió nyújtott a kommunistáknak.

A választás után mindenesetre híre járt, hogy Rákosi pozíciója az oroszoknál a rossz választási eredmény miatt megingott. A valóságban azonban a kudarc Rákosi és az oroszok együttes kudarcra volt, mert hisz a magyarországi szovjet politika nem lehetett Rákosi önálló műve. Ő csak a szovjet stratégia kivitelezője volt. A számításban közösen tévedtek, s hogy ennyire elszámították magukat, annak oka a kommunista ideológiában és a politikai filozófiában keresendő. Ez az ideológia és filozófia ugyanis évtizedeken át hozzászólt ahhoz, hogy higgyen a propaganda, az agitáció búverejében, s higgyen az erőszak ellenállhatatlan győzelmében. A kommunisták politikája Magyarországon — Magyarországon is —, mióta 1944 őszén megjelentek magyar földön, a propaganda és a megfélemlítés kombinációja volt. Úgy vélték, ha propagandájukban idomulnak a magyarság lelkivilágához és érzelmeihez — vallásos, nemzeti és polgári érzelmek —, akkor valóságos céljaiktól függetlenül is talajra találnak; s úgy vélték, hogy ahol a propaganda nem elég, ott a rendőri módszerekkel megfélemlített lakosság engedelmessé válik. Harmadik kortesfogásként alkalmazták az egzisztenciális kérdést, ígérve vagy fenyegetve, hogy földjét, állását, boldogulását az biztosítja, aki melléjük áll, de veszélyezteteti, aki ellenük fordul. Az osztogatást is orosz segítséggel hajtották végre, éppúgy, mint a letartóztatásokat és elhurcolásokat. Azt hitték, hogy a megszálló hadsereg atrocitásait s a kommunista rendőrség brutalitását elfelejti a választó a kommunista propaganda hatására. Lebecsülték a magyarság politikai érettségét is. A számítási hiba egyik komponense volt végül, hogy a Moszkvából érkezett kommunista garnitúra jóformán évtizedek óta távol élt Magyarországtól, nem tudta, hogy Magyarországon az osztályharc még a szegényebb munkás- és paraszti rétegeknél sem népszerű, az ideológiában gyökerező permanens osztályharc nyelvezete a magyar fület sérti, a magyar léleknek disszonáns. Az ideológiai elvakultság nem képes a valóság érzékelésére, a magyar kommunisták a szovjetkommunizmus orwelli világából jöttek haza magyar földre, kondicionált reflexeiket követték, nem látták a való életet.

De nemcsak előzetesen számítottak helytelenül, hanem utólag, a választás után is rosszul elemezték a helyzetet, kudarcuk, választási vereségük okát nem saját hibáikban látták, hanem — dialektikus magyarázattal — a választópolgárokat okolták. A párt legfőbb fóruma megállapította ugyanis: „A magyar tömegek nem olyan érettek politikailag, hogy a szélesebb látókörű politika érdekelte volna őket... Mi érettebbnek gondoltuk a választókat.”^[6]

Vagyis: nem a párt hibázott, hanem a magyar nép buta.

Ezt a buta népet akarta ettől kezdve a kommunista párt maga alá gyűrni, s miután szabad választás alkalmatlannak bizonyult az egyeduralom megszerzésére, a fegyvertárból újra elővették az erőszakot.

Ebben az időben, 1945 végén és 1946 elején az egész magyar politikai életet s minden tényezőjét egyetlen gondolat hatotta át, s egyetlen remény, respektíve félelem, irányította: az orosz megszállás várva-várt befejezése. Erre épült fel minden párt és erőcsoport magatartása, kalkulációja, taktikája. Ebben az időben kivétel nélkül mindenki természetesnek tartotta, hogy mihelyt a nagyhatalmak Magyarországgal is megkötik a békét, az orosz megszálló csapatok rövidesen kivonulnak s a magyar nép visszanyeri teljes szuverenitását.

Ami az országnak remény, az a kommunista pártnak fenyegető veszedelem volt. Rákosi Mátyáséknak arra kellett törekedniök, hogy a hatalomátvétel lehetőségeit addig teremtsék meg, illetve, ha lehet, a totális hatalomátvételt addig hajtsák végre, amíg a szovjet csapatok magyar földön vannak, s ezt az uralmat az orosz védőhatalom jelenlétében szilárdítsák meg oly mértékben, hogy az oroszok esetleges kivonulása után is tartós maradjon. Ezért ragaszkodtak foggal-körömmel a belügyminisztériumhoz, vagyis a rendőrség kézben tartásához. (A kormányalakítási kötélhúzás során a Kiszgazdapárt nagy diplomata-tagja, későbbi párizsi követ, Auer Pál a párt belső tanácskozásain arra hivatkozott:

nem szabad ezt a minisztériumot átengedni, mert „ha a szovjet csapatok a békeszerződés után elhagyják az országot, akkor a kommunisták a rendőrségre támaszkodva átvehetik a hatalmat”.^[7]

A többségi pártban a tagság és főleg a párt választóinak tömege a választási eredménynek megfelelő hatalmi részesedést kívánt, mindenekeelőtt a kommunisták visszaszorítását az eredménynek megfelelő 17 százalék erejéig. A pártvezetőség célja ugyanez volt, de a szükséges taktikát illetően a realitásokat különbözőképpen ítélték meg. Mind Tildy, mind Nagy Ferenc a kommunistákkal szemben az engedékenységi taktikáját vallotta, az előbbi erősebben, az utóbbi kevésbé. Auer Pál azt írja emlékirataiban: „Tildy úgy látta... jobb ha lehetőleg nem húz ujjat Vorosilovékkal és elviselhető atmoszférát teremt.”^[8] Tildynek erre a filozófiára épülő miniszterelnöki tevékenysége azonban nem talált megértésre sem a párt soraiban, de még csak a legtöbb kiscgazdapárti miniszter előtt sem. Maga Nagy Ferenc állapította meg, hogy a pártban „Tildy népszerűsége miniszterelnöksége első tíz hetében veszedelmesen csökkent”.^[9] S ugyancsak Nagy Ferenc szerint Tildy, amíg kormányfő volt, oly nagy mértékben lefektette az appeasement, az engedékenységi politika alapjait, hogy azt többé már nem lehetett visszafordítani.^[10]

Nagy Ferenc ebben a megállapításban részben öngazólást is keresett, s talán nem is jogtalanul. Amikor Tildy 1946 januárjában államfő lett s ő maga, Nagy Ferenc miniszterelnök, lényegében a Tildy-vonalat követte, legfeljebb több civilkurázsival. Nagy Ferenc abból indult ki, hogy az orosz megszállás átmeneti és hogy ezalatt ne történhessék nagyobb baj, egyezkedni kell a kommunistákkal. Auer Pál szerint „Nagy Ferenc, Tildyvel ellentétben, bízott benne, hogy az orosz csapatok a békeszerződés ratifikálása után el fogják hagyni az országot. Addig viszont okosabbnak vélte, ha a szovjet csapatokkal elárasztott országban nem élezi ki még jobban a helyzetet és kerülí a nyílt konfliktust, amely ürügyül szolgált volna az ország bolsevizálására, melyet akkor még elkerülhetőnek tartott.”^[11] Nagy Ferenc még néhány nappal a kommunisták által történt elűzése előtt is, bár sötét színekben látta a belpolitikai helyzetet, mint aktív miniszterelnök azt remélte, hogy „az orosz csapatok a békeszerződés ratifikálásától számított 90 napon belül, a szerződés rendelkezéseinek megfelelően, el fogják hagyni az országot, s hogy akkor meg fog szünni a belügyeinkbe való beavatkozás s a kiscgazdapárti miniszterek erélyesebben fognak a most még szovjet fegyverekre támaszkodó kommunista párt terrorjával szemben fellépni”.^[12]

Az 1945-i választási győzelem előtt, a debreceni korszakban Nagy Ferenc hajlandó volt lemondani arról, hogy a Kiscgazdapárt tényleges erejének mértékében részesüljön a hatalomban, mert — mint maga mondja — „kénytelenek voltunk engedni a Vörös Hadsereg által támogatott kommunista párt azon érvének, hogy a német, majd az orosz megszállás következtében bizonytalan a pártok viszonylagos ereje”.^[13] De aztán a 45-ös nagy kiscgazda győzelem után s a párt bebizonyítottan erős volta ellenére is, a pártvezetőség a koalíció négy pártjának pártközi értekezletén továbbra is az engedmények politikáját folytatta. Nagy Ferenc úgy vélte, képesek együtt dolgozni a kommunistákkal, de bevallja: 'A tény, hogy hittünk a kommunistáknak s azt gondoltuk, hogy lehetséges velük az együttműködés, mérhetetlen csalódást okozott a magyar politika későbbi folyamán.’^[14] Még később Nagy Ferenc, mintegy önkritikát gyakorolva, megvilágítja a pártvezetőség engedékenységi politikájának okait: „A választási eredmény révén Magyarország kedvezőbb pozícióba jutott, mint bármelyik más délkelet-európai állam; de a kiscgazdák nem tudták értékesíteni politikai tőkájüket, mert a párt vezetői nem voltak egységesek abban, hogy a választás utáni lélektani helyzetet ki kell használni s a párt erejét növelni kell minden rendelkezésre álló törvényes eszközzel.”^[15]

A Kommunista Párt és a Kiscgazdapárt vezetőségéhez hasonlóan a koalíció másik két pártja is, a szociáldemokrata és a nemzeti parasztpárt arra rendezkedett be, hogy eljön a szovjet megszállás vége.

És ugyanez a felfogás szabta meg Magyarország szinte legnépszerűbb, legjelentősebb és legbefolyásosabb intézményének és személyének a magatartását is, nevezetesen a katolikus egyház s Mindszenty bíboros politikáját. Az egyház tekintélye ezekben az években elképzelhetetlenül nagy volt, az ország népe Mindszenty bíborosban szellemi és erkölcsi vezérét látta. Ezt az erkölcsi tőkét a bíboros annak köszönhette, hogy

előzőleg a magyar érdekek védelmében szembeszállt a hitleri megszállókkal s ezért börtönbe került, most meg nem volt hajlandó az egyház tekintélyével fedezni és takargatni a társadalmat gyötrő rendőri brutalitásokat, szentbeszédeiben pedig szüntelenül figyelmeztetett a társadalmat megtartó erkölcsi értékekre. Mindszenty, puritán egyénisége, Hitler-ellenes múltja s antikommunista jelene következtében, pusztán létével fókuszra hozta azoknak a reményéseknek és törekvéseknek, amelyek Magyarország demokratikus berendezését és kommunista ideológiától mentes ősi szellemi értékrendjét meg akarták őrizni az orosz megszállás utáni időkre. Mindszenty felfogása ugyanaz volt, mint Nagy Ferencé, hogy ti. az orosz uralom a békekötés után belátható időn belül véget ér. De egyben úgy látta, mint pl. Auer Pál és sokan mások is, hogy éppen azért nem szabad átengedni a hatalmi kulcspozíciókat, vagy az ideológiai-erkölcsi hadállásokat a kommunistáknak, hogy ne tudjanak berendezkedni s a hatalomban megszilárdulni az oroszmentes periódus tartamára is.^[16] Mindszenty és a katolikus püspöki kar az 1945-ös választások előtt nem szorgalmazta külön katolikus párt indulását, hanem erkölcsileg a Kiszgazdapártot támogatta azért, hogy az antikommunista erőket ne forgácsolja szét. De a választás után elvárta, hogy „a mindenre kész bolsevistákkal szemben” a polgári tábor ne legyen ingadozó és bizonytalan. Úgy vélte — s ő ismerte a bolsevizmus és a Szovjetunió történetét —, hogy az adott helyzetben minden taktikai engedelmény a kommunista párti követeléseknek olyan lépés, ami egyenlő a meghátrálással, annak minden káros és esetleg jóvátehetetlen következményével. Minden, a kommunistáknak tett engedelmény csak növeli étvágyukat s gyengíti a saját pozíciót. A magyar helyzetet a világhelyzet egyik szektorának látta s úgy mérte fel, hogy most „a kereszténység és bolsevizmus egy látványos világnézeti harcban e pillanatban magyar földön méri össze erejét”.^[17] A Kiszgazdapárt legfőbb vezetőinek gyakran kényelmetlen volt a primás e szilárd felfogása, viszont a párt tömegei, választói, sőt, parlamenti képviselői is nemcsak helyeselték a primás magatartását, hanem lelkesedtek érte s nyíltan meg is vallották e lelkesedésüket. Szentbeszédeire óriási tömegek gyűltek össze. Még a választás előtt, 1945. augusztus 20-án, a magyarok nagy nemzeti ünnepén, amikor az első király, Szent István éppen megmaradt jobbát körmenetben viszik körbe a fővárosban, kereken félmillió ember sereglett fel Budapestre, hogy meghallgassa a primást. Kortársak szerint a pár héttel későbbi budapesti községi választást éppen ez a körmenet, ez a félmillió demonstráció döntötte el a kommunizmus rovására: „a budapesti választást Szent István jobbjára nyerte meg”.^[18] Az országos választás után pár hónappal pedig a parlament 1946. február 27-i ülésén, mikor egy kommunista képviselő támadta Mindszentyt február 10-i, az örökimádás templomában mondott szentbeszédéért, a kiszgazdapárti képviselők Mindszenty nevének hallatára, a primást éltetve, egetverő tapsviharban törtek ki, hevesen és hosszan tüntetve a katolikus főpásztor és politikája mellett, mert ez fejezte ki legjobban az 1945-ös választáson megnyilvánuló népakaratot. Másnap, február 28-án, a minisztertanácson Rákosi Mátyás magából kikelve tett szemrehányást a kiszgazdapárti minisztereknek az eset miatt, s kijelentette, sőt, fenyegetett: „Az, ami a nemzetgyűlésben tegnap történt, a magyar parlamentarizmus szégyene, és súlyos következményei lesznek. Kijelentjük, hogy ez súlyos hiba volt és ezt tovább nem tűrjük.”^[19]

Így beszélt a legkisebb párt, az alig 17 százalékos párt vezetője a legnagyobb párt, a több mint 57 százalékos többségi párt vezetőivel — s nem mindig részesült kellő és jogos visszautasításban. A Kiszgazdapárt számos jelentős tagja és országgyűlési képviselője így látta és jellemezte ezt a helyzetet, s benne a saját pártvezetőség magatartását: „A kisebbségi párt úgy viselkedett és politizált, mintha ő nyerte volna meg a választást, a többségi párt pedig úgy, mint aki elvesztette.”^[20]

Ezzel a politikával s ezzel a módszerrel — „nem tűrjük” — hajtotta végre Rákosi Mátyás a demokratikus pártok, a többpártrendszer likvidálását, alkalmazta azt a módszert, melyet dicsekedve ő nevezett el így: szalámitaktika. Mindig egy kis darabot, mindig egy újabbat, kihasználva a másik párt engedékenységre való hajlamát, Rákosi szisztematikusan lefaragta az ellentábor parlamenti többségét. Kezdte a legnagyobb falaton, kezdte a Kiszgazdapárton.

A Kiszgazdapárt vezetősége mindjárt a választás után súlyos taktikai hibát követett el, amikor Rákosi számára megmutatta, hogy ezt a pártot lehet zsarolni és megfélemlíteni. Az

történt ugyanis, hogy a november 4-i választáson elszenvedett vereség miatti elkeseredésében a kommunista párt hevesen támadta a püspökkari körlevelet. Kétségtelen, hogy az egyház ezen erkölcsi állásfoglalása, anélkül, hogy név szerint bármely pártot ajánlott volna, a kommunistáknak ártott s a kisgazdáknak használt: döntően befolyásolta az eredményt. De ekkor, az egyház és a hívek legnagyobb ámulatára s a kommunizmus felett aratott győzelem mámorában élő választók legnagyobb megdöbbenésére — a Kisgazdapárt vezetősége is megbélyegezte és elítélte a püspöki körlevelet. Aláírta a kommunisták, szociáldemokraták és parasztpártiak közös tiltakozó nyilatkozatát. Ez jóvátehetetlen lélektani melléfogás volt, mert összezavarta a hadállásokat. A Kisgazdapárt arra az oszlopra sújtott, amelynek a győzelmet jelentős mértékben köszönhette s amelynek támogatására a jövőben még nagyobb szüksége lett volna. Ezenkívül a pártvezetőség ezzel gyenge oldalát mutatta a kommunisták felé is, nyilvánvalóvá tette, hogy ez a párt, ha kellően szorongatják, hajlandó saját erkölcsi és politikai értékeit és szövetségeseit is feláldozni a kényszer-koalíció oltárán. Nem csoda, ha az antikommunista közvélemény meghökkent, a kommunista párt pedig vérszemet kapott. Mindszenty bíboros lapidárisan így jellemezte, ami történt: „Nagy csodálkozásunkra a Kisgazdapárt országos vezetői is csatlakoztak a marxista pártok tiltakozásához. Ez persze előrevetett árnyéka volt annak a gyengeségnek és tehetetlenségnek, amely ettől kezdve a párt központi vezetőségét állandóan jellemezte.”^[21]

Ezt a „gyengeséget és tehetetlenséget” aztán Rákosi Mátyás úton-útfélen kihasználta. Nem is várt sokáig. Már két hónappal a nagy kisgazda győzelem után megindította a gőzhengert. A stratégia és az alkalmazott módszer világosan kielemezhető lényege és menetrendje, klasszikus receptje ez volt: infiltráció, polarizáció, likvidáció.^[22] Vagyis először olyan személyek beküldése vagy felkarolása az ellenpárt, a Kisgazdapárt soraiban, akik társutasként elkötelezik magukat a kommunista célok szolgálatára: infiltráció. Állandóan támadni az ellenpárt, a Kisgazdapárt azon elemeit, személyeit, akik a legszilárdabb antikommunisták s a párt nagy erőtartálékát jelentik, aztán ezek eltávolítását követelni: polarizáció. S a kettő együttes eredményeként állandóan nyomás alatt tartani az ellenpárt vezetőségét, engedményeket csikarni ki, fenyegetni és megalázni, megcsonkítani s így végül is megsemmisíteni a kiszemelt pártot: likvidáció. Hogyan történt ez a Kisgazdapárt esetében?

A Független Kisgazdapárt likvidálása

A Kisgazdapárt polarizálására, a párt egységes véleményének megbontására rendkívül alkalmasnak látszott az államforma megváltoztatásának a napirendre tűzése. A kommunista párt úgy látta, e kérdés elővételével a kisgazda képviselők közé olyan problémát dob, amely belső vitákat eredményezhet. A köztársaság bevezetésének szorgalmazásával ezenkívül a kommunisták azt is el akarták érni, hogy a köztársaság védelme címén felléphessenek a magyar társadalom és politikai élet olyan rétegei ellen, amelyek a kommunista hatalomátvételnek elvi ellenzői voltak. A kommunisták, mint a párt történetírói maguk is elismerik, úgy látták, hogy „a köztársaság kikiáltása alkalmas a klerikális-legitimista körök leleplezésére és elszigetelésére, és ugyanakkor lehetővé teszi a demokratikus erők összefogásának erősítését, a dolgozó osztályok aktivitásának fellendítését.”^[23]

A köztársaság bevezetését, az államforma szabályozását tehát a kommunisták az osztályharc és hatalmi harc emelőjének szánták, a polgári többség és antikommunista társadalom lefaragása eszközének.

A királyságról a köztársaságra való áttérés 1946 fordulóján Magyarországon nem volt különösen problematikus, de nem is volt magától értetődően természetes — nem volt általános közóhaj. Nem volt problematikus azon egyszerű oknál fogva, hogy nem volt király. De nem volt közóhaj, mert a királyság ősi, ezeréves államformája volt a magyar népnek s lelkétől soha nem volt idegen. Uralkodóival és dinasztiaival voltak rossz, de jó tapasztalatai

is, voltak gyűlölt és szeretett királyai, s a nemzeti egységnek évszázadokon át, a legutolsó időkig szimbóluma volt az országalapító első király, Szent István emléke. Ez különösen értékes világnézeti kötőanyaggá vált éppen most, amikor az ország egy keleti hódító megszállása alá került és egy új, ateista ideológia kísérleti terepévé vált.

Történelme során egyetlenegyszer történt meg a köztársaság bevezetése, 1918-ban, a vesztt háború után, Károlyi Mihály gróf uralmával. Még 1848-ban is, amikor a parlament egy töredéke Debrecenben kimondotta a Habsburgok trónfosztását, ez csak a dinasztia leváltását célozta, nem pedig a királyságnak, mint államformának a megszüntetését; Kossuth Lajost nem köztársasági elnöknek, hanem csak kormányzónak nevezték ki, kormányzó elnöknek választották meg, Kossuth előzetes javaslata „a dinasztianak az uralkodásból örökre kizárására” vonatkozott s arra, hogy „amíg az ország új kormányrendszerét megállapítja, ideiglenesen kormányzó elnök választassék.” Az 1848. április 14-i debreceni trónfosztás tehát, eltekintve attól, hogy az erősen lecsökkent, maradék törvényhozás egy radikális kisebbségének műve volt, s hogy e radikálisok („flamingók”) emlegették a respublikát — csak a Habsburgokkal szakított, de nem szüntette meg a királyságot. Ugyannyira nem, hogy maga Kossuth Lajos, a cári Oroszország beavatkozása után az orosz cárnak felajánlotta a magyar koronát orosz secundo-genitura számára.^[24] Az 1848-as szabadságharc után azonban a magyar nemzet kiegyezett és kibékült a Habsburgokkal, s kétszer is, először az abszolutizmusról az alkotmányos királyságra áttérő Ferenc Józsefet 1867-ben, másodsor utódját, IV. Károlyt 1916-ban fényes ünnepléssel, általános lelkesedés közt koronázták meg. Az első világháború elvesztésekor Károlyi Mihály gróf és a forradalmi erők kikiáltották a köztársaságot, ez azonban 1919. március végén kommunista népköztársaságba torkollott, s Kun Béla tanácsköztársasága is, 100 napos uralom után felbomlott. Ennek az első köztársaságnak az emléke, éppen a rövid életű kommunista uralom atrocitásai miatt, negatívumként maradt meg a magyar tömegek tudatában, s most, 1945—46 fordulóján alapos volt a gyanú, hogy a királyság elvetése és a köztársaság bevezetése a kisebbségi párt, a kommunisták s a mögöttük álló, gyűlölt oroszok kívánsága.

A köztársaságra való áttérésnek azonban utat nyitott egy sajátos negatívum, hogy ti. nem volt sem dinasztia, sem király. A Károlyi—Kun Béla uralom bukása után 1920-ban a magyar törvényhozás újra törvénybe iktatta a királyságot, mint államformát, de megállapította, hogy a király száműzetésben él. Mint 1848-ban, az országgyűlés ezúttal is kormányzót választott, Horthy Miklós admirális, Ferenc József császár és király volt szárnysegéde személyében. Horthy, jóllehet királypártinak és legitimistának vallotta magát s Károly királynak 1918 őszén ígéretet tett a restaurálásra, 1921-ben fegyverrel akadályozta meg Károly király visszatérését az emigrációból. A királykérdés a két háború között mindvégig rendezetlen maradt. Horthy Miklós kísérleteket tett arra, hogy családja uralmát állandósítsa. Már a második világháború idején István fiát kormányzóhelyettesé választotta. Az a kísérlete azonban, hogy ez „cum jure successionis” történjék, vagyis utódlási joggal, meghiúsult a parlament ellenállásán, mert tekintélyes politikai körök a Madeira szigetén elhunyt király fia, Habsburg Ottó számára akarták nyitva tartani a lehetőséget a második világháború utánra. Horthy egyik legdinamikusabb miniszterelnöke, a nyugati szövetségesekkel békét kereső Kállay Miklós felkérte az Amerikában élő Habsburg Ottót, hogy az Egyesült Államoknál és Angliánál tevékenykedjék kedvező békefeltételek biztosításán. A saját családja uralmi terveivel elfoglalt Horthy kormányzónak pedig Kállay nagyszabású memorandumot készített akkor, mikor a kormányzóhelyettes fiú, Horthy István a keleti fronton, mint pilóta, hősi halált halt. Kállay ebben az iratban eltanácsolta Horthyt attól, hogy unokája, a „kis István” megkoronázására gondoljon, s utalt arra, hogy a nyugati hatalmak háborús győzelme esetén Ottó-féle megoldással kell számolni. „Ottó helyzete jelenleg Rooseveltnél nem rossz. A monarchikus gondolat Amerikában előtérben áll. Ennek súlypontja a magyar korona körül alakulna ki” — írta a miniszterelnök a kormányzónak 1942. szept. 1-én. Kállay azt a véleményét is kifejezte a kormányzó előtt, hogy a nyugatiak győzelme esetén a Habsburgok restaurációja „az orosz betörés megakadályozása céljából esetleg az ország létét vagy nemlétét jelentheti.”^[25] E memorandum keltétől számítva még kerek két és fél évig tartott a háború, s nyugati győzelemmel végződött ugyan, de csak a németek feletti győzelemmel s olyan áron, hogy a hitleri seregektől felszabadult országok

egy másik, még hatalmasabb diktatúra hadseregének megszállása alá kerültek. S jóllehet a tehetséges Habsburg Ottó mind Churchilllel, mind Roosevelttel aktív kapcsolatban állt s mindkettő becsülte őt, a Jalta-vonaltól keletre eső területeken a Nyugat akarata döntően és minden kérdésben nem érvényesülhetett. Így történt, hogy Magyarországra 1945-ben nem Habsburg Ottó érkezett meg Washingtonból, hanem Rákosi Mátyás Moszkvából, s a nyugati demokrácia áldásai helyett az ország népi demokráciára ítéltetett.

De 1945 őszén, különösen a nagy választási győzelem után még eleven volt a hit és akarat, hogy a többpártrendszert megmentsek és megszilárdítsák. Ez nem jelentette automatikusan a királyságról való letérést és a köztársaság bevezetését. Sőt, igen komoly megfontolások amellet szóltak, hogy a köztársaság elfogadtatása a kommunisták lélektani győzelmét jelenti s ezért nem kívánatos. Így látta mindenekelőtt az ország legkimagaslóbb személyisége, Mindszenty.

Tildy Zoltán miniszterelnök 1945. november 16-án Varga Béla kíséretében felkereste a bíborost az esztergomi prímási székhelyen, a kormánynak azzal a kérésével, hogy járjon közbe a Vatikánál új pápai nuncius küldése érdekében. Mindszenty ezt megígérte, de előhozta, hogy a többségi párt vezetőségének nem szabad gyenge politikát folytatnia. Tildy és Varga Béla azt fejtegették, hogy Vorosilov súlyos nyomást gyakorol rájuk, de a békekötés után, szabadabb légkörben majd megnyirbálhatják a marxisták zsarolással szerzett babérait. E beszélgetésen szóba került az államforma megváltoztatásának kérdése is. Az ország prímása, úgy is, mint az akkori törvények szerint lényeges alkotmányos tényező, hangoztatta, hogy „ebben a nemzet alkotmányát érintő fontos kérdésben semmiképpen sem szabad engedniök a szovjet nyomásnak”. „Hivatkozzanak arra — tanácsolta Tildynek és Vargának —, hogy a választásokon egyetlen párt sem vetette fel az alkotmány módosításának szükségét, s így a jelenlegi parlamentnek sincs erre felhatalmazása.” „Ha a bolsevisták mindenképpen döntést akarnak az ügyben, meg kell kérdezni magát a népet. Hangsúlyoztam, hogy a kommunisták a köztársaság bevezetését azért követelik, mert újabb helyzeti előnyökhöz akarnak jutni.” Tildy Zoltán a prímás fejtegetésére azt válaszolta: „Én is így gondolom.”^[26]

A kisgazdapárti vezetőségben mégis Tildy Zoltán javasolta elsőnek, hogy a marxista pártok által szorgalmazott köztársasági törvényt dolgozzák ki. Tildy javaslata nem találkozott egyöntetű helyesléssel. Amikor 1945. december elején az új kormány, a Tildy-kormány bemutatkozott a parlamentben, a kormányprogramban még nem szerepelt a köztársaság bevezetése. Jóllehet Szeder Ferenc szociáldemokrata és Révai József kommunista képviselő már felemlítette a köztársasági államformát, a Kisgazdapárt hivatalos előadója, B. Szabó István még megdicsérte a miniszterelnököt azért, hogy beszédében az államforma kérdését nem említette. Szeder köztársaság melletti fejtegetéseit pedig a kisgazda képviselők szótlánul hallgatták.^[27] Ez a magatartás tükrözte a kisgazdapárti törvényhozók nagy többségének a hangulatát. Voltak közöttük számosan, akik egész életfelfogásukkal a királyság hívei voltak s a Habsburgoknak 1867-től folytatott magyarországi politikáját egészében véve pozitívnak tartották. S voltak olyanok, akik elvileg közömbösek voltak királyság vagy köztársaság kérdésében, mindkettőt tartották elvileg jónak is, rossznak is, de az adott politikai helyzetben attól féltek, hogy a köztársaság jelenlegi bevezetése a kommunisták helyzeti energiáját növeli. E tekintetben teljesen azonosan látták a kérdést Mindszenty bíborossal. Ez a csoport, melynek hangadója Sulyok Dezső és Vásáry István volt, abban is egyetértett a prímással, hogy az államforma kérdését népszavazással kell eldönteni, s hangoztatták, hogy a magyar nép számára mind a köztársaságot, mind a királyságot elfogadhatónak tekintik.^[28] A csoport 107 képviselő aláírásával felszólította a pártvezetőséget, hogy az államforma szabályozását halasszák el.^[29] Mint Mindszenty, több képviselő utalt arra a lényeges körülményre is: a pártok a választási harc során nem említették a választók előtt, hogy az ősi államformát, a királyságot meg akarják szüntetni. Így tehát ezek úgy vélték, hogy a jelenlegi parlament, minthogy pártjai a választás előtt az alkotmányos kérdést nem vetették fel, nem jogosult az államforma megváltoztatására.^[30] Mások azzal érveltek, hogy a kormány inkább törődjék az égető gazdasági problémák megoldásával, mint az államforma kérdésével. Legtöbben pedig azt az érvet hozták fel a szabályozás elhalasztására, hogy az ország nincs szuverenitása teljes birtokában, meg kell

tehát várni az orosz megszállás befejezését, mikor a nemzet szabadon dönthet egy ennyire lényeges kérdésben. Általános volt a felfogás, hogy a királyság megszüntetését az oroszok akarják, ez is ellenszenvet keltett, s például Vásáry István, aki inkább köztársasági érzelmű volt, kijelentette: „Legitimista, monarchista leszek, ha ránk kényszerítik a köztársaságot.”^[31] Nagy Ferenc szerint a Kisgazdapárt frakciójának döntése sokáig bizonytalan volt, a hangulat ingadozott, már-már úgy alakult, hogy elvetik a köztársaság bevezetését. „Jóllehet — mondja — úgy tűnt, hogy a többség helyesli a köztársaságot, a végső döntés kétséges volt. Úgy látszott, hogy a képviselők érezték, ami később beigazolódott, hogy a kommunisták és az oroszok állnak a terv mögött.”

Varga Béla kezdetben, dr. Kiss István egri képviselővel együtt, monarchista meggyőződésére hivatkozva ellenezte a köztársaság bevezetését. Tildy Zoltán azonban mellette szólalt fel s még inkább maga Nagy Ferenc. Mindketten külpolitikai érvekre hivatkoztak. Tény, hogy a Szovjetunió kívánta a királyság eltörlését. A nyugati hatalmak azonban ilyen irányú kívánsággal nem álltak elő, csak amikor Nagy Ferenc kérdéssel fordult hozzájuk, nem tettek ellenvetést. Tildy és Nagy teljesen háttérbe szorították a képviselői frakció többségének a felfogását s az 1946. január 9—11-i viharos hangulatú s kezdetben Tildy megbuktatását célzó pártértekezlet azzal végződött, hogy elfogadták a Tildy—Nagy vonal álláspontját. Varga Béla monarchista elvei fenntartásával mondott igent. Sulyok Dezső is lemondott a halasztásról, mert a kommunisták azzal kecsegtették, hogy ha a köztársaság bevezetése után Tildy államelnök lesz, a maguk részéről őt, Sulyokot javasolják új miniszterelnöknek. Ekkor Sulyok maga győzte meg képviselőtársait s arra is vállalkozott, hogy majd ő lesz a köztársaság bevezetésének parlamenti előadója. Sulyok — miként erről később Mindszenty bíborost is tájékoztatni óhajtott — maga is tudta, hogy az oroszok az államforma megváltoztatását a kommunista célkitűzések érdekében sürgették, de bízott abban, hogy ő, mint bátor és erőskezű ember, a kormányelnöki jogkörrel a kezében, megfékezi majd a hataloméhes kommunistákat.^[32] Nagy Ferenc energikus, sőt, radikális hangvétellű szónoklatban követelte a köztársaság bevezetését, arról beszélt, hogy a szomszéd országok felé hitelt érdemlően kell bizonyítani a magyar fejlődés demokratikus jellegét. De Nagy Ferenc hangvétele egyben a marxista koalíciós partnerek előtt is bizalmat kívánt kelteni, csaknem az ő terminológiájukat használva leszögezte, hogy a Kisgazdapárt „nem akar és nem fog visszafordulni, hanem halad előre a maga útján, és modern, demokratikus, népi alkotmányt, köztársasági államformát akar”.^[33]

A köztársaság bevezetését indítványozó szociáldemokraták soraiban sem volt mindenki a köztársaság automatikus híve. A két háború közti pártelnök, a német koncentrációs táborból hazatérő Peyer Károly például a harmincas években szorosán együttműködött Habsburg Ottóval egy Hitler-ellenes nemzetközi és magyar front megszervezésében, s állandó kapcsolatban állt a Sigray Antal felsőházi tag vezetése alatt működő magyar legitimistákkal.^[34] De a párt új vezetősége egyértelműen köztársaságpárti volt, s így ez a kérdés ezt a pártot korántsem polarizálhatta úgy, mint a kisgazdák sorait. A Kisgazdapártban nemcsak a képviselői csoport oszlott meg a kérdésben, hanem számos vidéki szervezet is táviratokkal bombázta a pártvezetőséget, követelve a kérdés elhalasztását. A párt végső döntése a párttagok és választók széles köreiben elkeseredést okozott.

Mindszenty bíboros, aki egy Tildyhez intézett levelében még karácsony előtt óvást emelt az államforma megváltoztatása ellen, akkor is, később is úgy látta: az adott esetben nem is a királyság vagy köztársaság elvi kérdése volt a döntő; hanem az okozott végzetes napipolitikai és hosszútávú kárt, hogy amikor a nemzetnek nagyszabású történelmi viadalra kellett erőt gyűjtenie a világbolsevizmussal szemben s gátakat kellett építenie a kommunista hatalomátvétel ellen, akkor megszüntettek egy hagyományos, vallási tartalommal rendelkező és nemzeti öntudatot tápláló eszményekkel szorosán összefonódott történelmi intézményt, vagyis egy szimbolikus erejű antikommunista bástyát.^[35] S még inkább tartott attól — s ez a félelme nagyon hamar beigazolódott —, hogy a köztársaság védelme címén a kommunista párt újabb politikai csoportok kiiktatását követeli majd. Valóban, mint maga Nagy Ferenc írta meg néhány év múlva, a köztársaság védelméről alkotott törvényt Rákosiék az összeesküvés perben éppen azon fiatal kisgazda képviselők ellen alkalmazták, akik a

frakcióban a lelelkesebben kardoskodtak a köztársaság bevezetése mellett s 1946 elején a köztársaság azonnali kikiáltását kívánták.^[36]

1946. február 1-én a parlament megszavazta a köztársaság bevezetését, Tildy Zoltánt közfelkiáltással választotta meg elnöknek. A képviselői szuverenitás és erkölcsi bátorság történelmi példáját adta egy asszony, Schlachta Margit képviselőnő, aki megmaradva elveinél, szinte egyedül, védőbeszédet mondott a királyság mellett, nem törődve a konformista többséggel. A kommunista történetírás úgy látja, hogy Mindszentynek, bár a törvény megszületését nem tudta megakadályozni, „annyit mindenesetre sikerült elérnie, hogy a katolikus közvélemény egy részében bizonyos mértékig feléledt a királyság intézménye iránti szimpátia”.^[37]

Nagy Ferenc azt írja, hogy amikor ő bejelentette a köztársaság melletti döntést, a parlament előtti téren „óriási tömegek lelkesen fogadták a közlést”.^[38] A parasztpárti Kovács Imre viszont arról számol be, hogy a parlament előtti tömeg „mérsékelt lelkesedéssel vette tudomásul a nagy 'eseményt' s csak egy-két 'Éljen!' hangzott el”.^[39]

Történelmi tényként kell leszögezni két körülményt. Egyik: a királyság megszüntetését és a köztársaság bevezetését a korabeli magyar parlament szentesítette. A másik: a magyar nép népszavazással nem szentesítette. Az 1945. november 4-én megválasztott parlament csaknem egyhangúan elfogadta, de e parlamentet létrehozó választási küzdelemben s a pártok választási programjában erről nem beszéltek. A királyság megszüntetésének kérdését ezután sem vitték népszavazásra, a köztársaság bevezetéséről a magyar nép közvetlenül nem dönthetett és nem döntött.

Kovács Imre, aki nem mondható se nyílt, se titkos monarchistának, megállapítja, hogy a köztársaság bevezetése kérdésében népszavazást kellett volna elrendelni. „De — folytatja — a népszavazástól a kommunisták féltek, mert tudták, hogy a lakosság túlnyomó többsége a királyság mellett szavazna.” Már csak azért is — teszi hozzá —, mert a kommunisták a köztársaságot akarták.^[40]

Valóra váltak a baljós sejtelmek, hogy az új köztársaság védelme címén a kommunisták újabb hatalmi előretörést terveznek s egyben a többségi párt további belső züllesztését. Vorosilov már néhány nappal a köztársaság proklamálása után személyesen arra kérte Nagy Ferencet, mint új miniszterelnököt, készítsen neki listát a magyar monarchistákról. Bár Nagy Ferenc, mint maga mondja, a kérést nem teljesítette, a szovjet NKVD néhány hét múlva letartóztatott két közismert monarchista politikust, Pálffy Gézát és Lajos Ivánt. Mindkettő kemény antihitlerista is volt s a Hitlerrel szembeni legitimista ellenállás bátor harcosa. Az új, kommunista korszakban nyilvánvalóan ez a kemény jellemük s pusztán monarchista felfogásuk predesztinálta őket arra, hogy — mint esetleges ellenállókat — eltávolítsák őket az útból, amely ekkor már a kommunista hatalomátvétel útja volt.

Még inkább megnyilvánult a kommunista szándék a törvényhozás porondján, mikor is Rajk László kommunista belügyminiszter és Riesz István szociáldemokrata igazságügyminiszter beterjesztette a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvényjavaslatot s megindult a javaslat vitája.

Tildy köztársasági elnökké történt megválasztása után megüresedett a miniszterelnöki szék. A Kiszgazdapárt képviselői Sulyok Dezsőt óhajtották megtenni kormányelnöknek. Eleinte úgy tűnt, hogy ezt a pártvezetőség is helyesli. Tildy lapja, a „Független Magyarország” Sulyokot emlegette designált miniszterelnöknek.^[41] Nagy Ferenc szintén Sulyokot ajánlotta a koalíciós partnereknek. Rákosi Mátyás azonban, a szociáldemokrata pártvezető, Szakasits szekundálása mellett megvétózta Sulyok jelölését. Mégpedig éppen azzal, amivel pedig Sulyok tetszetőssé és posszibilissé kívánta tenni magát a baloldal előtt — a köztársasági kérdéssel. A törvényjavaslat előadója ugyanis Sulyok volt, s a köztársaságot támogató beszédében történelmi visszaillesztést adott. Beszédében kitért az 1919-es kommunista uralomra, majd az azt követő ún. fehér terrorra, s az akkori „reakció” s a jelenlegi magyarországi rendőri állapotok között párhuzamot vont. Ezekre a számukra kényelmetlen allúziókra csaptak le a kommunisták s kijelentették, Sulyokot nem fogadják el kormányfőnek. A kiszgazdák minden más személyi javaslatát is elvetették, amíg nem került sor Nagy Ferenc jelölésére. Őt Rákosi is, Szakasits is elfogadta. Nagy Ferenc saját szavai

szerint nem szívesen vállalta a posztot, mert úgy érezte: a miniszterelnökség „szétrombolja népszerűségemet”.^[42] Végül mégis vállalta.

A kommunisták nemcsak megakadályozták Sulyok miniszterelnökségét, hanem őt és csoportját, mely határozottan ragaszkodott ahhoz, hogy az 1945-ös választás eredményének megfelelően arányosítsák a hatalmi pozíciókat s a Kisgazdapárt éljen többségi szerepével, szemelték ki közelgő támadásuk célpontjának. A támadás persze csak látszólag irányult a Sulyok-csoport ellen, valójában a Kisgazdapárt viviszekciója volt a cél. A Kommunista Párt a kisgazdapárti vezetőséggel akarta elvégeztetni a Kisgazdapárt öncsonkítását, a többség lefaragásának megindítását. Ehhez a kormányprogram parlamenti vitája, majd a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslat vitája szolgált ürügyül. Felszólt Sulyok Dezső is; szóba hozta a közelgő béketárgyalásokat s utalt a minimális magyar kívánságokra; utalt a szomszéd országokban idegen uralom alá került magyar kisebbségek problémájára is és kifejtette: Magyarországot sohasem sikerült volna behajszolni Hitler háborújába, ha (még az első világháború békediktátumai nyomán) nem lettek volna bizonyos területi sérelmek.^[43] Rákosi Mátyás, aki jól tudta, hogy a párizsi béketárgyalásokon Moszkva nem fogja támogatni a jogos magyar igényeket, s minthogy különben is kereste a módot a kisgazdák közötti zavartkeltésre, műfelháborodással kiáltott oda Sulyoknak: „Felelőtlen beszéd ez, kedves uram, méltatlan egy országos párthoz, meg kell mondanom.” A kommunista pártlap még élesebb hangot ütött meg: azonnal követelte, hogy maga a Kisgazdapárt bélyegezze meg Sulyokot.^[44] A Kisgazdapárt ismét dilemma elé került s újra polarizálódott. A képviselői csoport nagy többsége, a párttagság, sőt, a párt lapja, a Dessewffy Gyula képviselő által szerkesztett „Kis Újság” s a legtöbb vidéki pártszervezet is kiállt Sulyok mellett s támogatásáról biztosította.^[45] A párt azonban, melyhez Rákosi a maga felháborodását címezte, mint „országos párthoz”, nem úgy reagált, mint egy országos pártnak erejéhez mérten kellett volna, hanem végül is elkülönítette magát Sulyok beszédétől. A miniszterelnök felhatalmazta a Magyar Távirati Irodát annak közlésére, hogy „a Kisgazdapárt vezérszónokának a nemzetgyűlés pénteki ülésén tett azon kijelentései, amelyekkel a határon túli magyarság és a határok kérdésével foglalkozott, nem a Független Kisgazdapárt hivatalos állásfoglalása, hanem a felszólaló egyéni véleménye”.^[46] A többségi párt vezetősége most már másodszor hátrált meg, nyilvánosan, a kisebbségi párt előtt. Először akkor történt e kínos engedékenység, mikor 1945 novemberében megbélyegezte Mindszenty, illetve a püspökök körlevelét, másodszor most, mikor egy fájó magyar nemzeti kérdésben megcáfolta saját parlamenti vezérszónokát. A hatás ismét negatív és megdöbbentő volt, mind a párt berkeiben, mind az ország társadalmában.^[47]

De a kisgazdapárti engedékenység nem leszerelte, hanem még merészebbé tette a kommunistákat. Evés közben jött meg az étvágyuk s immáron nem egy személy, Sulyok, hanem egész sor kisgazda képviselő ellen emeltek panaszt a Kisgazdapárt vezetőségénél. A köztársaság védelméről szóló baloldali törvényjavaslat szövege ugyanis semmiképpen sem felelt meg a civilizált jogállam követelményeinek, hanem — mint egyes kommunisták maguk sem titkolták — az ún. „forradalmi jogtudat”-ra épült. Kisgazdapárti jogászok a parlamentben kifogásolták többek között, hogy a törvény elveti a szakszabóságokat és „népbíróságokra” bízta a „köztársaság ellen vétők” ügyét; a törvényjavaslat osztályharcot szuggereál és kíván törvényesíteni, nem ad biztosítékot a szabadságjogok védelmére, de védelmet nyújt az osztályizgatásban vétkeseknek; a tervezet nem is határozza meg pontosan azt az államrendet, amelyet a törvény védeni szándékozik, s ez visszaélésekre ad alkalmat; a tervezet nem gondoskodott a tulajdon s a közszabadságok védelméről. A Kisgazdapártot a koalíciós pártok értekezletén jeles jogászok, mint Pfeiffer Zoltán, Vásáry István és maga Sulyok képviselték, s a párt képviselői csoportja tisztán látta, hogy a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló javaslat, ha így elfogadják, a kommunista párt hatalmi visszaélései számára egyengeti az utat. Több kisgazda képviselő, Veér Imre, Hegymegi Kiss Pál, Futó Dezső, mindenekelőtt pedig a nagy rétori tehetséggel megáldott Drózdly Győző interpellációt jegyzett be a parlamentben s a kommunista rendőrség még mindig nem szűnő atrocitásainak megszüntetését követelte. A magyar parlamentarizmus történetének fényes lapjai ezek az interpellációk, a civilkurázi és a választókkal szembeni képviselői kötelesség dokumentumai.^[48] A párt képviselői csoportja el volt szánva, hogy a kommunista

erőszakoskodásokat legalizáló törvényjavaslatot nem szavazza meg, ragaszkodik a jogállam ismérveit biztosító lényeges módosításokhoz. A kisgazda pártvezetőség így a kommunista párt és saját pártja malomkövei közé került. Nagy Ferenc már korábban is több kísérletet tett arra, hogy pártja képviselőit visszatartsa a kommunisták számára kényelmetlen interpellációktól. Amikor például Veér Imre a parlamentben bejegyezte interpellációját „a budapesti politikai rendőrség hatalmi túlkapásairól”, Nagy Ferenc magához kérte, hogy lebeszélje. A Veér-interpelláció szavá akarta tenni, hogy a fővárosi toloncházban 2500, jórészt bírói vizsgálat nélkül elhurcolt rab él, illetve alig él, mert a rossz bánásmód miatt végelgyengülésben szenved. Nagy Ferenc végül azzal szerelte le Véért, hogy tervezett interpellációja miatt Rákosi Mátyás meg Mindszenty bíboros ellen akar interpellációt bejegyeztetni. Veér, attól való félelmében, hogy a Rákosi-tervezte interpelláció a bíboros elleni „népítéletre” szóló felhívás lesz, engedett Nagy Ferenc óhajának s a toloncházi 2500 szenvedő rab ügye nem került a képviselőház elé. De Veér keserű szemrehányásokkal illetve Nagy Ferencet s a fennálló koalíciót így nevezte: „A mindenáron való koalíció nem koalíció. Bolsevik párturalom, koalíciós maszokban.”^[49] Veérhez hasonló keserűség kezdte ekkor már eltölteni a többi kisgazda képviselőt is, s ha talán nem is oly plasztikusan, mint Veér, ekkor már sokan tettek szemrehányást a pártvezetőségnek. Az országban pedig nőtt a népszerűsége azoknak a kisgazda képviselőknek, akik — a kommunista párttörténetírás szerint is —, akik, mint Sulyok, Vásáry, Dessewffy, Pfeiffer... kialakultabb arcú, kommunistaellenesebb politikusok voltak.^[50]

Az a népszerűtlenség, mely Nagy Ferenc szerint Tildy Zoltánt már kormányelnöki tisztsége első tíz hete után jellemezte, kezdte fojtogatni magát az új kormányfőt is. A kisgazdáknak bízó választók egyfelől, a kommunisták kérlelhetetlen nyomása másfelől — ez volt a két malomkö, mely között Nagy Ferenc őrlődött. Rákosi Mátyás a minisztertanács február 28-i ülésén azt követelte a Kisgazdapárttól, hogy vessen véget a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslat huzavonájának s a Sulyok—Vásáry csoport módosító kívánságait tegye félre.^[51] Másnap, február 29-én aztán a Kisgazdapárt megvonta a törvény körüli tárgyalásokra szóló felhatalmazást Sulyokéktól s helyettük más képviselőkre bízta e feladatot. Sőt, a párt hivatalosan elítélte saját frakciója parlamenti kiállását Mindszenty bíboros mellett.^[52] Ráadásul fegyelmi vizsgálatot rendelt el egyik képviselője, a dunántúli Fillér László, egy szókimondó iparosember ellen, aki mély vallásosságtól áthatva mindig ostromozta a kommunisták ateizmusát, egyházellenességét. Rákosi Mátyásnak így sikerült újabb darabot levágni a szalámiból, a Kisgazdapárt pedig új engedménnyel újra megalázta önmagát. A képviselői csoport ezen a február 29-i értekezleten szívósan védekezett a pártvezetőséggel szemben, de végül is alulmaradt. Március 10-én viszont a frakció még egyszer felemelte a fejét: a köztársasági törvény megszavazását egyhangúlag elutasította. A drámai fejlődés azonban újabb drámai fordulatot vett: egy félóra múlva a pártvezetőség — Sulyok szerint „félrevezetéssel és meg nem engedhető befolyásolással” — ellenkező értelmű határozatot fogadtatott el a képviselők egy töredék csoportjával.^[53] Mi lehetett a Sulyok által félrevezetésnek mondott érvelés? Minden valószínűség szerint az, hogy Nagy Ferenc, hogy a képviselőket leszerelje, arra hivatkozott: a törvény elutasítása esetén az oroszok retorzióval élnek. Nagy Ferenc „utalt arra, hogy sokan eltúlozzák a kommunista veszélyt... Ugyanakkor a képviselőkkel bizalmasan közölték azt is, hogy az oroszok a törvényjavaslat el nem fogadásáért súlyos megtorlásokat helyeztek kilátásba. Tildyvel együtt Nagy is arra utalt, hogy a békeszerződés érvénybe lépése után kiszoríthatják majd a kommunistákat a zsarolással szerzett pozíciókból.”^[54] Kétségtelen, hogy a minisztertanács február 28-i ülésének jegyzőkönyve arról tanúskodik: Rákosi Mátyás — aki az oroszokat jelentette — megvádolta a kisgazdákat, hogy „nem veszik komolyan a jóvátételi kötelezettségek teljesítését”.^[55] Kétségtelen az is, hogy a kisgazdapárti vezetőségnek a párton belül egyre gyakrabban kellett hivatkoznia a kommunista és orosz zsarolásra, ha olyasmit akart keresztülvinni, amit a választott képviselők elleneztek, de Rákosi Mátyásék követeltek.

És a követelések egyre fokozódtak. Rákosi Mátyás immáron kisgazda képviselők fejét követelte: Sulyokék kizárását a pártból. Ekkor jutott első nagy szerephez, végzetes szerephez, az az együttes, amely infiltráció révén került a Kisgazdapártba s eleve az volt a rendeltetése, hogy ott a kommunisták eleinte leplezett, majd nyílt céljai érdekében

tevékenykedjék. Ez az együttes „O-csoport” néven vált ismertté, minthogy több hangadójának (Ortutay Gyula, Oltványi Imre) a családi neve O-val kezdődött. Az „infiltráció, polarizáció, likvidáció” stratégiájának lényege, hogy az infiltráció révén a másik pártba becsempészett csoport a pártban mindig olyan kérdéseket vet fel, amelyek alkalmasak a polarizálására. Így sürgette az O-csoport már 1945 végén a köztársaság bevezetését, majd a szénbányák államosításának a programját, most pedig, 1946 kritikus márciusában a csoport megtette a szívességet Rákosi Mátyásnak, hogy a Kiszgazdapárton belül sürgesse — Sulyokék kizárását. Elsőnek a csoporthoz közel álló miniszterelnökségi államtitkár, Balogh István, akit sajátos szálak fűztek Vorosilovhoz, már annak febr. 8-i parlamenti beszéde után mintegy felszólította Sulyokot, hogy lépjen ki a pártból.^[56] Kerek egy hónappal később pedig a kiszgazdapárti O-csoport egyenesen a kommunista párt lapjában, a „Szabad Nép”-ben közölt nyilatkozatban követelte a Kiszgazdapárt sorainak megtisztítását. Teljesen a kommunista terminológia szerint, ezek a kiszgazdapárti politikusok (Dancs József, Dobi István, Gulácsy György, Katona Jenő, Ortutay Gyula és Rácz Lajos) reakcióssággal vádolták saját pártjukat és sürgették, hogy a párt ne fedezze azokat, akik „a régi világot akarják visszacsempészni”.^[57] Figyelemreméltó, hogy az O-csoport nyilatkozatának a szövegét előzetesen Tildy Zoltán is ismerte (bár nem írta alá), s ugyancsak jellemző, hogy amíg Fillér Lászlót antikommunizmusa miatt megfeddették, addig az O-csoportnak azt a súlyos fegyelemsértését, hogy az ellenpárt, a kommunista párt lapjában támadja saját pártját, nem ítélték el nyilvánosan.

Az O-csoport lépését egyébként összehangolták a kommunista párt meginduló akcióival: a kommunista párt és sajtója is tüzet nyitott több kiszgazdapárti politikusra. Név szerint támadták a párt női tagozatának vezetőjét, Oberschall Ilmát, Sulyokot, Dessewffyt, a Párt több jogászát, s ami külön, jól kiszámított taktikai húzás volt, a Nagy Ferenc szűkebb környezetéhez tartozó két fiatal tehetséget, Saláta Kálmánt és Hám Tibort. Az ő személyük bevonásának az volt a célja, hogy mintegy figyelmeztessék, fenyegezzék s „engedelmességre készítsék” Nagy Ferencet, jelezvén neki, hogy e bizalmasabb embereire még nem csapnak le — ha ő más kiszgazdákat feláldoz.^[58] Minden kommunista követelés tehát tudatos túlkövetelés volt, hogy aztán a kötélhúzás során a kommunista fél még engedjen is, de azt és annyit, amit eleve bekalkulált s ami után még mindig ő nyert, ő jutott hatalmas zsákmányhoz. E taktikának a polgári ellenfél többnyire lépze megy, a lenini „két lépés előre, egy lépés vissza” taktikája mindig beválik.

Most is ez történt. A kommunista párt 70—80 kiszgazda képviselő kizárását követelte Nagy Ferencéktől, az O-csoport 36-ot. A kommunista pártlap, a „Szabad Nép” március 3-án „Tiszta vizet a pohárba!” címen vezércikkben követelte, hogy a Kiszgazdapárt tisztítsa meg magát a „jobboldali” képviselőktől.^[59] Ez is hagyományos kommunista fogás, egyben képmutatás: sohasem a megsemmisítésre szánt egészét támadja — az egészszel együttműködést hangoztat —, hanem a „közös ügy” érdekében a partner „egy részét” — a reakciós, a fasiszta stb. — kívánja áldozatul. E megosztó és polarizáló hangvételre válaszolt néhány nap múlva Vásáry kiszgazda lapja, a „Debrecen”, leszögezve: „A Kiszgazdapártban nincs reakció és nincs jobbszárny.”^[60] A helyi rendőrhatóságok a lapot két hétre betiltották.

Rákosi Mátyásék akciója ekkor, március elején fortisszimóba csapott át. Március 7-én a három baloldali párt fenyegető hangú tömeggyűlést rendezett Budapesten s itt követelték, hogy a Kiszgazdapárt „rekessze ki soraiból a reakciós jobboldali elemeket, amelyek a demokratikus haladásnak s ezzel az ország újjáépítésének is ellenségei”.^[61] Másnap, március 8-án a három baloldali párt ultimátumot adott át a Kiszgazdapártnak, március 12-én déli 12 óráig követelte a választ, illetve intézkedést. A Kiszgazdapárt Politikai Bizottsága erre március 9-én elhatározta 10—12 képviselője kizárását. Másnap a „Szabad Nép” Rákosi utasítására figyelmeztette Nagy Ferencet, hogy „ne vegyék könnyelműen a belpolitikai helyzetet”, s a koalíció sorsa attól függ, kizárják-e a Kiszgazdapártból a jobboldali képviselőket.^[62] E napon, március 10-én a kiszgazda vezetőség szűkkörű értekezletet hívott össze, amelyen megjelent Tildy államelnök. Tildy valóságos vádbeszédet tartott saját pártja ellen s a baloldali követelések teljesítését kívánta. Mint a kommunisták, Tildy is a Kiszgazdapárt „egy töredékének” a bűneiről beszélt, megróttá a Mindszenty mellett tüntető képviselőket, kárhóztatta a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslat körüli jogi

aggályoskodást, amit rossz taktikának nevezett.^[63] Másnap, március 11-én Nagy Ferenc a párt képviselőcsoportjával közölte a határozatot: több képviselőt kizárnak. Az ülés elkeseredett hangulatban folyt le. Gyulai László „ocsmány támadás”-nak minősítette az O-csoport jelentkezését a kommunista sajtóban, Nagy Ferenc azonban megvédte Ortutayékat. Hiába volt minden elkeseredett védekezés, a kommunista ultimátum másnap lejárt s így a párt fórumai meghozták a döntést: az 1945-ös diadalmas választáson megválasztott 245 képviselőjéből kizárt húszat. (Dénes István, Drózy Győző, Fillér László, Halter Béla, Hegymegi Kiss Pál, Kiss Ferenc, Kovács László, Ledniczky Lajos, Lévy Zoltán, Nagy Vince, Nagyiván János, Némethy Jenő, Pászthory István, Stühmerné Oberschall Ilma, Sulyok Dezső, Ternay István, Vásáry István, Vásáry József, Veér Imre, Veres Anna; dr. Kiss István képviselőt, egri teológiai tanárt felkérték, hogy önként távozzék, amit meg is tett.) Rövidesen rá Desseffy Gyulát leváltották a pártlap, a „Kis Újság” főszerkesztői székéből s kizárásokat eszközöltek a párt fővárosi és vidéki szervezeteiben is.

A kommunista párt diadala teljes volt. Mégis, korántsem mutatta ki megalégedettségét, hanem a kisgazdapárti O-csoporton keresztül kevesellte a kizárás mértékét. Ha a kisgazdapárti vezetőség azt hitte, hogy 20 képviselője feláldozásával most végre nyugta lesz, alaposan tévedett. Ha azt gondolta, hogy ez volt az utolsó válság, rövidesen látnia kellett, hogy ez csak a kezdet volt.

Nagy Ferenc később megalégedésének adott kifejezést, hogy a kommunista követelésnek (80) csak egynegyedét teljesítették, csak húsz képviselőt zártak ki. Az ügyel kapcsolatban társaságban idézte a múlt század nagy magyar miniszterelnökét, Tisza Kálmánt. Tiszától egy fiatalabb politikus a párt megtisztítását kívánta, bizonyos elemek kizárását, mondván, úgyis annyi képviselőjük van, hogy még azok kizárása után is marad elég s a kormánypárt bírja az ellenzéki kisebbségi párttal szemben, hisz az is kizár a soraiból egy-egy képviselőt. Tisza azt válaszolta, hogy az okoskodás helytelen, mert a kisebbségi párt, akármennyit is zár ki, még mindig kisebbségi párt marad, de ha a többségi párt kezdi meg a kizárásokat, akkor idővel kisebbségi lesz... Nagy Ferenc akkor, 1946. március 11-én el volt szánva, hogy „ez volt az utolsó kizárás”.^[64]

A szám valóban nem volt nagy, de nem is a számszerűség volt a döntő, a vereség nem ebben rejlik, hanem a lélektani hatásban. Abban, hogy kezdett általánossá válni a felfogás: a Kisgazdapárt mindig enged, a kommunista párt mindig győz; akit a kommunisták támadnak, azt végül is senki sem védi meg. Abban, hogy a kommunisták meggyőződtek „pars pro toto”-technikájuk helyességéről és alkalmasságáról. S végül abban az egyre jogosabb félelemben, hogy a lejtőn lefelé nincsen megállás, a többségi párt immáron csak a tegnapi győztese, a holnap győztese viszont a kommunista párt.

A legprominensebb áldozat, Sulyok Dezső így határozta meg, ami történt: „Ez az öncsonkítás volt a Kisgazdapárt leginkább rövidlátó, gerinctelen és öngyilkos cselekedete. Kimondta vele saját halálos ítéletét és elárulta az országot. Benne volt a bolsevizmus teljes diadala. Küzdelem helyett a behódolást választotta. Azokat bélyegezte meg, akik tagjai között leginkább voltak antikommunisták. Ezzel vált történelmi hivatásának teljesítésére méltatlanná és képtelenné.”^[65]

Nagy Ferenc azt írja, a kizárásban a döntő tényező Tildy szuggesztíója volt, s „mi nehéz szívvel kénytelenek voltunk a képviselőknek azt tanácsolni, hogy távozzanak s így lehetővé váljék, hogy a kormánykoalíció békésen folytassa munkáját”.^[66]

Béke helyett azonban mesterségesen felidézett válságok sorozata következett és szaporodtak a kommunisták által felidézett szinte polgárháborús jelenségek.

A kommunista párt, Budapesten a szociáldemokrata, vidéken a nemzeti parasztpárt funkcionáriusait is bevonva, mozgósította az utcát. Tömeggyűléseket rendezett „a reakció és fasizmus” visszaszorításának programjával. Ezekkel párhuzamosan, illetve ezeket követően aztán a párttagok egy-egy kiszemelt csoportja azonnal „cselekedett”. A városban vagy a faluban „reakciónak” ismert személyek, többnyire kisgazdapárti kormánytisztviselők vagy kereskedők, orvosok, újságírók és ügyvédek irodáihoz vagy házaikhoz vonultak s a „gyanúsítottat” elkergették hivatalából vagy kitoloncolták házából. Különösen a közigazgatási tisztviselők ellen fokozták a terrort, minthogy a Kommunista Párt a koalíciós tárgyalásokon napirendre tűzte „az államapparátus megtisztítását”. Véres jeleneteket és súlyos egyéni

tragédiákat okoztak különösen azok a „népítéletek” és „tömegfelvonulások”, melyek Szegeden, Ózdon, Veszprémben, Pápán, Hódmezővásárhelyen, Csanád megyében zajlottak le, súlyos személyi bántalmazások és tömegverekedések formájában. A Tisza vidékén főjegyzőket félig agyonverték, ahol pedig a rendőrség megpróbálta védeni az áldozatot, ott nemegyszer a rendőrséget is lefegyverezték. A kommunista belügyminiszter és a szociáldemokrata (kriptokommunista) igazságügyminiszter fedezte az atrocitásokat.^[67] A felülről irányított és sok áldozatot követelő terrort aztán a kommunista történetírás később ilyen elegáns formába öltöztetve ábrázolta: „A tömegtüntetések és gyűlések résztvevői azonban sok helyen nem elégedtek meg a határozatok egyszerű elfogadásával, hanem közvetlenül is igyekeztek maguk érvényt szerezni követeléseiknek. Így több helyen kényszerítették a közigazgatás vezetőit a jobboldali, népellenes tisztviselők eltávolítására illetve felfüggesztésére.”^[68] Vagy eképpen: „A népgyűlések... határozatát a tömegek azonnal végrehajtották, kitétek a hivatalokból a gyűlölt tisztviselőket s többnyire a vidékről is eltávolították őket.”^[69]

Rögtön azután, hogy a parlamentben megszavazták a köztársaság védelméről szóló törvényt, a kommunista befolyás alatt álló bíróságok alkalmazni kezdték ezt, s „népellenesség”, „köztársaság-ellenesség” vádjával ítélték el politikai ellenfeleiket, s később e törvényt alkalmazták nagy politikai perekben (pl. Mindszenty-per) is. Ezért a magyar nép a törvényt csakhamar elnevezte „hóhér-törvénynek”.

Ilyen légkörben folytatódott a kormánykoalíció munkája. A Kisgazdapárt Sulyokék kizárása, az „öncsonkítás” után igyekezett gerincesebb lenni a kommunista követelésekkel szemben. Napirendre tűzte a hatalmi pozíciók elosztásának ügyét és felvette a harcot az un. B-listázás kérdésében. Egyikben sem tudott jelentős sikert elérni. Az „arányosítás” lényege az lett volna, hogy a Kisgazdapárt az 1945-ös választások győzelmének arányában, de legalábbis 50 százalékban részesedjék az állam irányításában. A helyzet ugyanis a következő volt. A minisztériumok kulcspozícióiból csak 76 jutott a kisgazdáknak, 203 viszont a három baloldali pártnak; a megyékben, az alispáni hivatalokban csak 2 kisgazda alispán volt, ezzel szemben 26 volt a „munkáspártoké”; 41 megyei joga városban a kisgazdák egyetlen polgármesteri állást sem kaptak; még nagyobb volt a kommunista részesedés a rendőrség vonalán: a rendőrségen, a vidéki főkapitányt kivéve, a kisgazdáknak egyetlen vezető beosztású embere sem volt.^[70] A közigazgatási apparátus egyszerűsítésének kormányprogramját, fölös számú tisztviselők elbocsátását, a B-listázást a kommunisták további térnyerésre igyekeztek felhasználni s ezért erélyesen követelték a Kisgazdapárttól, hogy „horthysta” múltú tisztviselőket bocsássanak el. Tekintve, hogy a Horthy-korszak kerek negyedszázadon át tartott, majd minden köztisztviselőre azt lehetett mondani, hogy „horthysta”. De aki 1945 után baloldali pártba lépett be, annak „elfelejtették”, aki a kisgazdákhöz csatlakozott, annak viszont eltűntek „horthysta” múltját. A Kisgazdapárt erélyesen tiltakozott a pártközi tárgyalásokon, de ekkor már kezdte éreztetni hatását az a folyamat, amely „a holnap győztese”, a kommunista párt felé hajlott. Az történt ugyanis, hogy a B-listázástól állásukat féltő megriadt tisztviselők tömegével léptek ki a Kisgazdapártból és beléptek, minden marxista meggyőződéstől mentesen, valamelyik marxista pártba. Így például a Kisgazdapárt 8000 főnyi vasutas-szervezetéből május elején több mint ezren léptek ki.^[71]

A koalíció három másik pártjának sikerült az arányosítást gyakorlatilag leszabotálni, a B-listázás révén pedig hatalmát megerősíteni. A Kisgazdapárt egy harmadik fronton is megpróbált offenzívába lendülni: követelte a régen esedékes községi választások megtartását, hogy a háború utáni provizórikus tanácsokat végre választás útján létrehozott intézmények váltsák fel. Nagy Ferenc ebben a kérdésben olyan erélyes volt, hogy június 5-én a miniszterelnökségről való lemondással fenyegetőzött. Ez az erély használt, a baloldali pártok meghátráltak s megígérték az önkormányzati választások megtartásának mielőbbi kiírását s több közigazgatási tisztség kisgazdákkal történő betöltését. De ezen engedmény — ami csak ígéret volt — fejében azonnal kötelezték a Kisgazdapártot, hogy saját soraiban folytassa a tisztogatást, távolítsa el „a klerikális, konzervatív és jobboldali elemeket”. Ezt a pártok közötti megállapodást azonban nem foglalták írásba, egyik fél sem teljesítette, s a

következő hónapokban a pártoknak mindig új és új pártközi megegyezést kellett létrehozniuk — a következő válságig.

Közben a Kisgazdapárton belül folytatódott a polarizáció. Kovács Bélát, a Tildy—Nagy—Varga—Kovács négyesfogat prominens tagját elkészerítette a pártvezetőség nolens-volens, de mindenképpen appeasement-politikája s a nyár közepén lemondott pártfőtitkári tisztéről éppúgy, mint a pártlap főszerkesztői tisztéről. A személyes barátság címén azonban később rá tudták venni elhatározásának megváltoztatására. A párt az év őszén nagy akcióra szánta el magát, főleg a fiatalabb és bátrabb vezetők és képviselők, valamint a Parasztszövetségbe tömörült kisgazdák követelésére és kezdeményezésére. Ennek az új felelősségnek voltak részletsikerei, ellenálltak például annak a kommunista követelésnek, hogy egyes képviselők (Gyulai László és B. Rácz István) mentelmi jogát felfüggeszék. Nagy sikernek könyvelhető el aztán a szeptember elején Budapesten megrendezett parasztfelvonulás, amely részben a párt, még inkább azonban a Parasztszövetség főtitkára, Kiss Sándor teljesítménye volt. Kereken 400 000 ember vonult fel a fővárosban a Kisgazdapárt politikai programjának újbóli meghirdetésére. Jellemző, hogy a kommunista párt, amely hónapok óta tömeggyűléseket szervezett s minden új engedmény kicsikarására mozgósította az utcát, most tiltakozott, s a parasztnapok megrendezését „provokációnak” minősítette. A paraszti demonstráció azonban nagy kisgazda siker volt, s Rákosi Mátyás csaknem egyeztetős szalámitaktikája ellenére ország-világ előtt bizonyította, hogy Magyarország népe éppúgy antikommunista, mint az 1945-ös választások alkalmával volt.

Ezt a nagy fellendülést Rákosi Mátyás ismét a koalíciós fronton sietett ellensúlyozni, újra a Kisgazdapárt belső vitáinak felélesztésén fáradozott olyan követelésekkel, hogy a párt „tisztítsa meg magát”. Az év végén ez a törekvés sikerrel is járt. December 12-én a Kisgazdapárt hozzájárult egyik képviselője, Vidovics Ferenc kiadatásához, mentelmi jogának felfüggesztéséhez. Bár a parlament mentelmi bizottságában kisgazdapárti többség volt, mégis, Vidovicsot átengedték a rendőrségnek. „Bűne” az volt, hogy következetesen hirdette a nemzeti és keresztény elveket és hogy segítette egy másik kisgazdapárti képviselő, Vértessy Károly Nyugatra távozását. Még nagyobb megrendülést váltott ki, hogy a Kisgazdapárt kommunista nyomásra leváltotta több államtitkárát, köztük a párt szuverenitását legkövetkezetesebben képviselő igazságügyi államtitkárt, Pfeiffer Zoltánt. A pártvezetőség és a párt illetékes fórumai között ekkor is elkecseregelt küzdelem indult, amely a pártvezetőség győzelmével végződött.

Újabb kommunista diadal volt ez, de mégis — az egész fejlődés a kommunisták és az oroszok számára túl lassú volt. A Kisgazdapárt gyorsabb szétesését várták s az ország antikommunista közvéleményének nagyobb fokú visszaszorítását. És amíg a választást követő kerek egy éven át a koalíciós taktika és zsarolás, valamint a népítéletek és tömeggyűlések, az infiltráció és polarizáció kombinált módszerével akarták korrigálni az 1945-ös választáson kialakult parlamenti és politikai viszonyokat, most, 1946 végén áttértek a nagyszabású politikai terror alkalmazására.

Nem sokkal karácsony előtt, egy este, Budapest egyik sötét utcájában heves lövöldözés támadt. Ismeretlen tettesek tüzet bocsátottak egy katonatisztre. A tiszt előrántotta fegyverét, visszalőtt s a támadókat megsebesítette. Rövid tűzharc után a támadók megfutamodtak, de a tiszt maga is súlyos sebből vérzett.

Ez a tiszt nem kisebb személyiség volt, mint Kruchina ezredes, a honvédelmi minisztérium katonapolitikai osztályának helyettes vezetője. A támadókat pedig nem kisebb ember bérelte fel és küldte Kruchina ellen, mint saját főnöke, a katonapolitikai osztály vezetője, Pálffy-Österreicher György vezérőrnagy.

Ez az éjszakai jelenet csak egyik epizódja volt annak a kezdődő grand-guignolnak, politikai rémdrámának, amely rövidesen nyilvánosan kirobbant s az ún. „összeesküvés”, majd „összeesküvés per” néven vált ismertté s gyökeresen megváltoztatta a magyarországi politikai színskálát.

A budapesti polgár már azon törte a fejét, hogyan lehetne ez az idejű karácsony, második a háború befejezése után, melegebb és díszesebb, mint a múlt évi volt. Nagy erőfeszítéseket tettek egy kis tüzelő s néhány jobb falat biztosítására s a karácsonyi

forogatagban még senki sem sejtette, hogy a honvédelmi minisztérium börtönének pincéjébe kiváló magyar embereket hurcoltak — akik egytől egyig a Kisgazdapárt tagjai vagy rokonszenvezői.

Nagy Ferenc, Kovács Béla és Mistéthy Endre újjáépítési miniszter magáninformációkat kapott, hogy Pálffy-Österreicher osztályára beszállítottak két embert: Arany Bálint mérnököt és Szentiványi Domokos diplomatát, s kutatnak Szentmiklóssy István őrnagy után, hogy letartóztassák.

A miniszterelnök jelentéstételre magához kérette a kisgazdaparti honvédelmi minisztert, Bartha Albertet, aki azonban semmit sem tudott a saját minisztériuma által foganatosított intézkedésekről, kivéve annyit, hogy azok valóban megtörténtek; ezt is magánforrásból tudja, mert az illetékes osztályvezető, Pálffy-Österreicher nem tett neki jelentést. A miniszterelnök kérte: Bartha mielőbb hozza magával a tábornokot. Ezután felhívta Tildy Zoltán köztársasági elnököt, aki szintén hallott már a dologról s kérte Nagy Ferencet, közölje majd vele a jelentés részleteit.

A miniszterelnök, amikor Pálffy és Bartha megérkezett, felelősségre vonta a tábornokot, miért nem jelentette miniszterének a letartóztatásokat. „Még nem volt elég információnk” — mondotta Pálffy, de most már jelentheti, hogy hónapok óta figyelték Szentmiklóssy őrnagyot, most rajtaütöttek s összeesküvés nyomára bukkantak. „Konspiráltak az alkotmány vagy a demokratikus államrend ellen?” — kérdezte Nagy, s Pálffy zavartan beismerte, hogy ilyen kérdést nem tettek fel a nyomozás során, de — mondta — ha valaki összeesküszik, természetes, hogy az alkotmány és a jelenlegi kormányforma ellen esküszik össze. Az osztályvezető tábornok e kétes nyilatkozatai után a miniszterelnök felszólította a honvédelmi minisztert, hogy személyesen beszéljen a foglyokkal és tegyen jelentést. Magához kérette Kruchina ezredest, Pálffy helyettesét, aki elmondta, hogy a katonai börtönépületben még neki sem engedik meg, hogy a foglyokkal beszéljen, csak Pálffy és két kommunista embere érintkezhet velük.

Nagy Ferenc aztán, mint mondja, „ezer dolga” miatt nem törődött az ügyel. Nem is tulajdonított neki nagyobb jelentőséget, mert máskor is előfordult, hogy a politikai rendőrség őrizetbe vett „jobboldali” személyeket, de később ki is engedte őket. Tudta, hogy Arany Bálintnak is jobboldali kapcsolatai voltak. Mindenekelőtt pedig félre akarta tenni az ügyet, amíg megkapja Bartha miniszter jelentését.

Ekkor kiderült, hogy a miniszter nem úr a saját házában. Mikor be akart menni a foglyokhoz, az örök közölték: nem engedhetik be, ha Pálffy tábornok nincs jelen. Pálffy megérkezett, s ő is közölte miniszterével, hogy nem engedi be, mert Szviridov tábornok orosz városparancsnok ezt megtiltotta, s különben is, a civil-letartóztatottakat már továbbvitték a politikai rendőrségre. Bartha ekkor a rendőrség főnökéhez, Péter Gábor tábornokhoz ment. Ez is közölte, hogy nem beszélhet a foglyokkal, mert erre csak Rajk László belügyminiszter adhat engedélyt, de különben is Szviridov orosz tábornok nem helyeselné. Bartha ekkor Rajkhoz sietett, s a belügyminiszter azt mondta a honvédelmi miniszternek: ne akarjon beszélni a foglyokkal, se ő, se a miniszterelnök, jobb, ha mindketten távortartják magukat az ügytől, mert Szviridov tábornok állandó tájékoztatást kér a fejleményekről.

Ezekután Nagy Ferenc megkérdezte egyenesen Szviridovot, aki azt mondta, igen, „hallott valamit”, de szó sincs róla, hogy Pálffy-Österreichernek ő olyan utasítást adott volna, hogy a kormány tagjai nem beszélhetnek a letartóztatottakkal. Pálffynak ő megmondotta: ez az illetékes magyar hatóságok dolga s őt nem nagyon érdekli az ügy. Nagy ekkor azt mondotta, ezek után felelősségre vonja Pálffyt a hamis információért, s az orosz generális erre azt felelte: „Nagyon helyes.”^[72]

Bartha miniszter ekkor fegyelmi bizottságot hívott össze s megkezdték a tábornok kihallgatását. Rákosi Mátyás azon nyomban felhívta Nagy Ferencet, a fegyelmi eljárás megszüntetését követelte, a legnagyobb demokratának nyilvánította Pálffyt, aki a „demokrácia ellenségei elleni küzdelemben nagy érdemeket szerzett”. Nagy Ferenc nem tágított, fenntartotta a vizsgálatot. Ekkor Szviridov egyik politikai tisztje, Kondratov tábornok, a SZEB katonai osztályának elnöke nagy sietve a miniszterelnökhöz jött azzal, hogy sajnálatos tévedés történt: Szviridov valóban nem adott utasítást Pálffynak, de a tolmács

rosszul fordított, Szviridov szavait félremagyarázta; az ügyetlen tolmácsot már le is tartóztatták s ezért a Pálffy-Österreicher elleni fegyelmi vizsgálatot azonnal abba kell hagyni. A magyar miniszterelnök erre azt felelte, hogy ezt az új fordulatot a fegyelmi bizottság tudomására hozza. Kondratov azonban udvariasan és többször is azt válaszolta: a fegyelmi bizottság többé ne ülésezzen, mert ha igen, Szviridov tábornok elrendeli, hogy az egész ügyet a szovjet katonai nyomozás vegye át. Nagy Ferenc előtt felrémlt a kép, hogy Arany Bálint, Szentiványi, Szentmiklóssy és a többiek a szovjet NKVD pincéibe kerülnek s rövidesen valahol Szibériában hajtják őket végig a fagyos, téli utakon... Így hát azt válaszolta: „Közölje Szviridov tábornokkal, hogy a fegyelmi eljárást megszüntetjük.”^[73]

A kormánykörökben és a kisgazdapárt vezetőségében is ekkor már nagy riadalmat okoztak a fejlemények. A letartóztatottak rokonai elkeseredetten ostromolták a miniszterelnökséget. A belső értekezleten Tildy Zoltán arról beszélt, hogy úgy látszik a kommunisták valami nagyobb dolgot kívánnak csinálni az ügyből s ezért több információt kell szerezni, de — mondotta — „különösképpen kell ügyelni arra, hogy a legkisebb látszata se legyen, mintha mi védeni akarnánk az összeesküvést”.^[74]

Tildynek ez a magatartása, felfogása, állásfoglalása a háború utáni magyar politika történetének az egyik legvégzetesebb pillanata volt. Eleve elvetette az egyetlen olyan magatartást, amely a lefogottakat és a Kisgazdapártot talán megmenthette volna az elítéléstől, illetve a megsemmisüléstől. Ez pedig, az események számos szereplője szerint az lett volna, ha a Kisgazdapárt vezetősége és a kormány kisgazda részlege tűrhetetlenül és szívósan ragaszkodik ahhoz, s ezt minden vonalon következetesen védi, nevezetesen, hogy — nincs összeesküvés.

Mert nem volt összeesküvés.

Akkor mi volt?

Tildy Zoltán, amikor először értesült a lefogásokról, inkább a lefogottakra volt dühös, mint a rendőrségre. Azt mondotta: ezek biztosan azok a „szuperhazafiak”, akik mindig azon fáradoznak, hogy egyre több „százszázalékos magyar kerüljön a közéletbe”.^[75] És valóban, lényegében erről volt szó, semmi másról. A letartóztatott és vád alá helyezett személyek és politikusok a „Magyar Közösség” nevű, több évtizede létező szervezet régi s új tagjai voltak. Elsősorban az egyetemi ifjúság és a népi származású értelmiségiek közül toborozták híveiket, azzal a céllal, hogy egymást mindenkor segítsék az előrejutásban s abban, hogy vezető állásba kerülve szolgálják, védjék a magyar érdekeket, mindenekelőtt az idegen befolyás ellen. A háború előtt és alatt ez a társulás, illetve e célkitűzés elsősorban a németek, pontosabban a hitleri Németország ellen irányult, s gyakorlatilag Hitler Duna-völgyi germanizáló terveivel szemben akart hadállásokat kiépíteni a magyar közéletben. Az orosz megszállás idején ez a filozófia automatikusan az orosz beszivárgással és befolyással szembeni védekezéssé vált, szinte elkerülhetetlen és szükséges védekezéssé a választáson mindössze 17 százalékot kapott kommunista párt több mint ötvenszázalékos igényeivel szemben. De ez nem volt összeesküvés és — nem is volt titok. A „Magyar Közösség” tagjai, éppen ideológiájuknál fogva, a háború alatt részt vettek a Hitlerrel szembeni ellenállásban — személy szerint a most letartóztatott Arany Bálint és Szentmiklóssy ezért börtönbe is került. Szentiványi Domokos pedig egyenesen tagja volt annak a fegyverszüneti bizottságnak, amely a német megszállók kijátszásával Moszkvába ment és 1944 őszén fegyverszünetet kért. A „Magyar Közösség” legjobbjai, éppen a háború utolsó hónapjaiban, a földalatti tevékenység során együttműködtek az illegális kommunistákkal is, s ezt éppen ezek tudhatták a legjobban, s azt is, hogy a „közösségiek” személyszerint több áldozatot hoztak, mint a kommunisták. A belpolitikában a „Magyar Közösség” a földreform s általában a szociális reform híve volt már a Horthy-korszakban. A nagy nemzeti agitátor, a szenvedélyes hangú író, Szabó Dezső művei inspirálták őket, továbbá a népi írók, pl. Németh László, „A minőség forradalma” szerzője, és mások. Ideológiájuk kissé szűkre szabta ugyan a magyarsághoz tartozás ismérveit, mert csaknem kizárólag a vérségi elemet fogadta el, s „hígmagyar-mélymagyar” elméletével alaposan lecsökkentette az „igazi magyarok” számát; de ettől a nagyon is vitatható felfogástól eltekintve, s mindent egybevetve, a „Közösség” tagjai egészséges irányú fejlődést igyekeztek előmozdítani egy valóban demokratikus és szociális Magyarország felé. Soraikban voltak katonatisztek, hisz a harmincas években sok

fiatal katonát is áthatottak a szociális reform eszméi, s voltak olyan katonák, akik fájdalommal látták, hogy Magyarország Hitler mellett sodródott bele a háborúba. Természetes, hogy az 1945 utáni politikai helyzetben ezek, mint a magyar nép 57 százaléka is, a Kisgazdapártban vagy annak közelében helyezkedtek el, és — mint a magyar nép 83 százaléka — nem a kommunizmus mellé álltak, hanem vele szemben sorakoztak fel.

Amit ezek a „közösségek” 1945-ben és 1946-ban tettek, nem volt egyéb: tervezgettek, beszélgettek, reménykedtek és készültek arra, hogy évtizedes álmaikat és eszméiket realizálják Magyarországon akkor, amikor a békekötés után az orosz csapatok kivonulnak. Vagyis azt tették, amit a kommunisták kivételével az egész magyar nép tett abban az időben. Vagy azt, amit az egész szabad világon politikai csoportok, pártok, társulások tesznek: egy közös gondolat megvalósítására, egy program érvényre juttatására szövetkeznek. Az adott helyzetben az volt a cél, hogy lépésről lépésre el kell érni a Kisgazdapárt arányos részesedését a neki kijáró mértékben. Vagyis — miként Hugh Seton-Watson írja —: „Eljárásuk az volt, ami minden demokratikus országban tökéletesen legális. Hisz pontosan ez történt éppen 1947-ben Franciaországban és Olaszországban: az ottani koalíciók kizárták a kormányból a kommunistákat, hogy a szükséges alkotmányos többségükkel maguk kormányozzanak tovább.”^[76]

A közösségek e legális törekvése azonban a kommunista párt kezén lévő belügyminisztérium „nyomozása” folytán „államellenes összeesküvéssé” dagadt s Rákosi Mátyás a pártközi értekezleten „tíz összeesküvésről” beszélt — régi földesurak, gyárosok, etc. konspirációjáról —, mint amely megdönti a demokráciát.

A kisgazdapárti vezetőség először kissé félvállról vette az ügyet, azután pedig tanácstalan volt. Mint Nagy Ferenc mondja, nem ismerték fel, hogy a rendőrségi akció nagyszabású, messzemenő terv, egy „master plan” kezdete, illetve része.^[77] „Mi, a párt vezetői — mondja — azt hittük, hogy az 'összeesküvés' csupán epizód, amit sikerül lokalizálni.” De — teszi hozzá — a nép érezte, hogy súlyos a baj, s mérhetetlen félelem kerítette hatalmába Budapestet...^[78]

A „master plan” számára a lefogott áldozatok valójában nem is voltak fontosak, mert személyük, az egész „összeesküvés” csak ürügy és eszköz volt arra, hogy a Kisgazdapárt vezetőségét még jobban térdrekenyszerítsék s a pártot összeúzzák. Az első letartóztatások célja az volt, hogy a végén majd letartóztathassák vagy elűzzék magukat a legfőbb vezetőket is. Szó sem volt tehát lokalizálásról, hanem arról, hogy a pártot ültessék a vádlottak padjára, fel egészen a csúcsig. Az eljárás alaptalanságát, az „összeesküvés” nem-létezését később, miután a célt elérték, maguk a kommunisták, a kommunista történetírás is elismerte. Megállapították, hogy a szervezkedés nem is volt veszélyes, hogy eszközei nem voltak, a Kisgazdapártnak nem is volt szüksége illegális szervezkedésre, és hogy „sem Nagy Ferenc, sem Kovács Béla nem vett részt az összeesküvésben, az illegális szervezkedésekről feltehetően nem is tudtak.”^[79] Utólag, a teljes hatalom birtokában a kommunista párt már nem titkolta, hogy az egész akció a 45-ös választás eredményének a megsemmisítése volt erőszakos eszközökkel. A cél ez volt: „A Kisgazdapárt befolyását a tömegekre, elsősorban a paraszti tömegekre megingatni”, majd a Kisgazdapártban „szakítást előidézni reakciós és demokratikus” elemek között, s továbbmenően olyan kormányt létrehozni, amely új választásokat tart és „biztosítja az 1945-ös választásokon kialakult erőviszonyok megváltozását.”^[80]

1947 januárjában szinte minden nap, minden hét új izgalmat, új félelmet hozott. Az „erőviszonyok megváltoztatása” a következőképpen történt.

A Kommunista Párt — meg sem várva a nyomozás eredményét, vagy bírósági tárgyalást és ítéletet — máris azt követelte a Kisgazdapárttól, hogy nyilvánosan jelentse be, proklamálja az összeesküvés tényét. Aztán, nem is törődve a koalícióval, a kommunista pártlap közölte a belügyminisztérium tájékoztatóját, Révai József pedig fenyegető cikket írt az összeesküvőkről.^[81] Röviddel ezután a pártlap már kisgazda képviselők nevét keverte az ügybe, Saláta Kálmánt emlegette, aki köztudomásúan a miniszterelnök fiatal baráti köréhez tartozott. A cikk frontális támadást intézett a Kisgazdapárt egyik bástyája, a „Parasztszövetség” ellen is, az összeesküvés részeseként emlegetve.^[82] Anélkül, hogy a belügyi szervek bármit bizonyítottak volna, a baloldali pártok szó nélkül elfogadták és

megbélyegezték az „összeesküvőket.” A Szociáldemokrata Párt kifogásolta ugyan, hogy az ügyből a Kommunista Párt csak magának kíván hasznot húzni, de felháborodva elítélte az összeesküvést.^[83] A Nemzeti Parasztpárt hivatalos közleménye támogatásáról biztosította a Kommunista Pártot s mélységesen elítélte a „jobboldali politikusok és horthysta katonatisztek” akcióját.^[84] Január 12-én a kispap vezetői is, bár magukban nem voltak hajlandók összeesküvésként értékelni, ami történt, erős tusakodás és vonakodás után engedtek a kommunista követelésnek s hozzájárultak a rendőrségi vizsgálat folytatásához és a nyilvánosságra-hozatalhoz, de a nyilvánosság előtt nem jelentették ki, hogy szerintük pedig összeesküvés nincs. A pártlap már január 9-én a horthysta összeesküvők példás megbüntetéséről írt,^[85] de később igyekezett leleplezni azt a kommunista mesterkedést, hogy az egész összeesküvést egyedül a Kispapárt nyakába kívánják varrni, holott a letartóztatottak között vannak kommunisták is. Rajk belügyminiszter tehát — hangzott a kispap kívánság — hozza nyilvánosságra a letartóztatott munkáspárti tagok névsorát is.^[86] (A politikai rendőrség ugyanis már ekkor lesújtott néhány olyan régi, idealista kommunistára, mint pl. Weishaus, akit „frakciónak” neveztek a pártzsargonban, s akit a hatalomra jutott párt erőszakos módszerei elkeserítettek. Őt és csoportját is odacsapták a nemlétező összeesküvőkhöz.) A Kispapárt tehát úgy látta, hogy ha nem is utasítja vissza az összeesküvésről szóló állításokat, legalább derüljön ki, hogy nem egyedül ő az összeesküvő. Ez sem használt, a kommunista és baloldali sajtó — összejátszva a belügyminisztériummal — nap mint nap sorolta kispap „összeesküvők” nevét s Rákosi nap mint nap sürgette a Kispapártot a „bűnösök” eltávolítására.

A Rajk-féle nyomozási jelentések „két vonalról” beszéltek, az összeesküvők katonai és polgári vonaláról. A politikai szervezkedés a vád szerint Donáth György kezébe futott össze, aki már a háború előtt országgyűlési képviselő volt. A katonai szervezkedés feje Dálnoki Veress Lajos tábornok lett volna. A jelentések mindkettőnél kiemelték, hogy a „Horthy-korszakban” szerepeltek, Donáth egyenesen az akkori „kormánypárt, a MÉP korifeusa volt.” Arról hallgatott a kommunista jelentés, hogy amikor a „horthysta” parlamentben az un. zsidótörvényeket — vagyis zsidó vállalatok közgazdasági tevékenységét korlátozó törvényjavaslatokat — tárgyalták, Donáth György tiltakozásul kivonult a parlamentből. Azt sem említették meg, hogy Dálnoki Veress Lajos tábornokot a hitleri megszállók bebörtönözték és egy hadbíróság halálra is ítélte, mert Horthy kormányzónak a háborúból való kiugrását, annak politikáját támogatta. Dálnoki Veress Lajost egyébként most 1947 január 17-ig nem tudták elfogni, országos hajtóvadászatot indítottak ellene, de végül árulás segítségével rátették a kezüket. A belügyminisztériumi jelentések a nyomozás minden erőlködése ellenére sem tudtak valóban terhelő bizonyítékokat felmutatni. Alapjában véve legális törekvéseket, azok pusztán tényét minősítették államellenes bűnnek. E jelentések csak kommunista politikai szövegeket hangoztattak, s arról szóltak például, hogy az összeesküvők a Kispapártot akarták egyetlen kormányzó-pártnak (amire joga volt); hogy közeledést kerestek a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt jobbszárnyához (ami nem tiltott eljárás, hisz a Kommunista Párt is azt hirdette, hogy közeledést keres a Kispapárt balszárnyához); hogy fel akarták élesíteni a „Magyar Közösség” szervezetét, (ami nem volt jogtalan, hiszen a Kommunista Párt tucátjával hozott létre saját égisze alatt álló társadalmi szervezeteket). A belügyi jelentések gondoskodtak katonai jellegű lépések felvázolásáról is, például hogy az összeesküvők kapcsolatot kerestek a Nyugatra menekült volt magyar haderővel, s tisztet jelöltek ki, hogy hatalomátvétel esetén azok átvegyék a kulcspozíciókat, s hogy felállították az illegális fővezérséget. Ezeket az állításokat azonban a nyomozás semmivel sem tudta alátámasztani. Nagy Ferenc Rajk beszámolója során, mikor az a Veress-féle napiparancsot említette, kérte, hogy mutassa meg ezt a napiparancsot. Rajk ekkor zavartan azt válaszolta, hogy sajnálja, de az eredeti napiparancs megsemmisült, ők a vallatások adataiból rakták össze, mit tartalmazott ez az illegális napiparancs.^[87] Rajk ezután azt közölte a miniszterelnökkel s a többi pártvezetővel, hogy az összeesküvők Pünkösdy századost (aki már letartóztatásban van) megbízták, teremtsen kapcsolatot az Ausztriában és Németországban élő volt tisztekkel és legénységgel. Rajk itt is valótlant állított, mert egyszerűen megfordította az igazságot. Az igazság az, hogy nem a Magyarországon élő katonatisztek küldték ki Pünkösdyt, hanem

külföldön élő katonatisztek küldték be Magyarországra a századost. Dálnoki Veress Lajos azonban nem volt hajlandó fogadni, s Szentmiklóssynak is megtiltotta, hogy a különben derék, jó patrióta Pünkösdyvel tárgyaljon, éppen azért, mert tudta, hogy az ilyesmit konspirációnak lehet minősíteni.^[88] Később a tárgyaláson éppen ez a körülmény, Pünkösdy elutasításának Dálnoki Veress védője általi bizonyítása mentette meg Dálnokit attól, hogy kivégezzék.^[89]

Az igazság azonban mellékes volt. Rajk is tudta, hogy nincs összeesküvés, Nagy Ferenc is tudta. Rákosi is tudta, hogy a Kisgazdapárt vezetősége a magyarközösségi fiatalokkal nem állt konspiratív kapcsolatban, talán még tervezetéseikről sem tudott. A Kisgazdapárt vezetősége is tudta, hogy sem Saláta, sem a többi gyanúsított nem készült öngyilkosságra: nem szervezett felkelést az orosz haderő ellen. De pártközi és miniszterközi tájékoztatókon immár több mint egy éve kialakult a megmásíthatatlan rituálé, hogy Rákosi Mátyás a többségi párt „fasiszta”, „horthysta” elemeinek eltávolítását követeli. Most az „összeesküvők” kiadatását követelte.

Január 14-én Rákosi Mátyás ismét célhoz ért: a Kisgazdapárt fegyelmi vizsgálatot rendelt el hat képviselője ellen. Két képviselőjét, Saláta Kálmánt és Jaczkó Pált kizárta a pártból. Egyik miniszterét, Mistéth Endrét lemondatta. Elrendelte a párt, hogy Budapesten és vidéken távolítsanak el a párt vezetői tisztségéből mindenkit, aki nem régi párttag, hanem csak 1945 október 1-e után lépett be. A Parasztszövetség vezető állásából is kitétek több „magyarközösségit.”^[90]

Rákosi Mátyás azonban ezzel nem érte be. Követelte, hogy hét kisgazda képviselő mentelmi jogát függesszék fel és tegyék lehetővé, hogy a rendőrség őrizetbe vegye őket. Az egyik képviselő, Saláta Kálmán, néhány kisgazda képviselő és több barátja segítségével kijátszotta a parlament előtt lesben álló ÁVO-fogdmegeket, észrevétlenül elhagyta a törvényhozás épületét és Tiroiba menekült. Mint mondotta, „nem akarta megvárni, hogy a kommunista rendőrség rajta próbálja ki vallató módszerei korszerűségét s nem óhajtotta, hogy a kommunista igazságszolgáltatás szolgáltasson neki igazságot.”^[91]

A kommunista párt kívánságára Rajk belügyminiszter felkérte a minisztertanácsot és a köztársasági elnököt, hogy járuljon hozzá a kisgazda képviselők (Gyulai László a párt propagandaosztályának v. vezetője, Hám Tibor a központi bizottság főtitkára, Horváth János a Parasztszövetség osztályvezetője, Jaczkó Pál a pártvezetőség tagja, Kiss Sándor a Parasztszövetség igazgatója, Vatai László az „Igazság” c. kisgazda lap szerkesztője és Vörös Vince a Parasztszövetség osztályvezetője) kiadatásához.

Lélekzetelállító pillanat volt ez, szívszorító döntés.

Emberéletek és a politikai szabadság évei függtek tőle. Adva volt egy szabadon választott parlament és annak nagy többségi pártja, s adva volt egy machiavellista koholmány. Adva volt a megszálló orosz haderő s egy orosz tábornok, aki nyomást gyakorolt, de eddig még nyílt beavatkozástól mindig visszariadt. Adva volt egy törvényhozás, amelynek minden tagja tudhatta, hogy ha most enged és hét tagját kiszolgáltatja egy rossz hírben álló, rettegett rendőrségnek, akkor legközelebb vele is megtörténhetik ugyanez. De felülkerekedett az a hit, hogy ez a sors talán elkerülhető, — ha most meghozzák a kisebb áldozatot.

Itt volt az a pillanat, amikor a világ valamennyi szabad, demokratikus államában a parlament él azon alkotmányos jogával és kötelességével, hogy az ügy tisztázására parlamenti vizsgáló bizottságot állít fel. Ezt a parlamentet szavazópolgárok milliói bízták meg a nemzet sorsának ellenőrzésével és irányításával. Itt volt a pillanat, amikor a parlament szembekerült egy nyilvánvaló visszaéléssel s reá hárult a feladat, hogy ezt leleplezze. A törvényhozó hatalom összeütközött a végrehajtó hatalom egyik szervének, a rendőrségnek a gyanús tevékenységével. S különösen, hogy a rendőrségi szervek a parlament tagjai felé nyújtották ki a kezüket, a parlament elementáris, magától értetődő, legtermészetesebb joga volt, hogy az állítólagos összeesküvés létezését vagy nemlétezését vizsgálja.

Ez volt a pillanat, amikor a magyar politika talán még megvethette volna a lábát az 1945-ös választási eredmény talaján s a szovjet nyomással szemben hivatkozhatott volna a jaltai egyezményre s bevethette volna még egyáltalán nem kialudt erkölcsi bátorságát. Voltak

is a parlamentben, akik erre gondoltak, szót is emeltek, de még többen voltak, akik úgy vélték: Hám Tibor és a többiek kiadatásával talán menteni lehet, ami menthető.

A minisztertanács és a köztársaság elnöke hozzájárult a belügyminisztérium kéréséhez, Nagy Ferenc is úgy érezte, hogy engednie kell. Nagy Ferenc ebben az ügyben elkövette politikai pályafutása legvégzetesebb hibáját, azzal, hogy a parlamentben, refrénszerűen ismételve kijelentette: összeesküvés pedig van, összeesküvés pedig van. Az előrerohanásnak ezt a taktikáját csak jogi járatlanságával lehet magyarázni: még sem hatóság, sem bíróság nem állapította meg az összeesküvés tényét, de a miniszterelnök már enunciólta ezt a „tényt”. Felhatalmazást adott a mentelmi bizottságnak, s a bizottság — ámbár nem vita nélkül — a szóbanforgó képviselők mentelmi jogát, előzetes letartóztatásra kiterjedő hatállyal, felfüggesztette. Ez volt a magyar parlament egyik legsötétebb órája.

A rendőrség még aznap letartóztatta a képviselőket. 1947 január 17-e volt.

Ez a nap egyébként — az 1956-os magyar forradalom oknyomozó története ezt kétséget kizáróan megállapítja — lényeges szerepet játszott a kilenc év múlva kirobbant szabadságharcban. Mert az 1945-ben megválasztott parlamenti elit tagjai ezt a megaláztatást, önmaguk megalázását nem tudták elfelejteni. Szégyen égette őket, hogy hét képviselőtársukat kiszolgáltatták a hirhedt ÁVO-nak s ez a szégyen 1956-ban lángot gyújtott. A parlament egyik tagja ezt úgy fogalmazta meg, hogy akkor, Hámék kiadatásakor, 1947-ben, „La Rochefoucauld-val szólva úgy gondoltuk, hogy valamennyiünkben van elég erő elviselni a mások szenvedését, de aztán a következő hónapokban és években tudtuk, hogy nem tudjuk elviselni. 1956 októberében az 1947 januári szégyenfoltot is le akartuk törölni.”^[92]

A kiszagdapárti vezetőség több tagja úgy vélte, okosabb és kisebb megrendüléssel jár, ha az egész összeesküvés ügyet siettetik, mert így hamarabb kiderül, hogy a dolog koholmány s a letartóztatottak is vagy kiszabadulnak, vagy enyhe ítéletet kapnak. Az ügy gyors lezárása után, remélték, enyhül a belpolitikai, illetve koalíciós válság. Minél előbb befejeződik az ügy, annál jobb, míg a további ellenállás csak újabb bajokat idézne fel.

Ez a remény hiú reménynek bizonyult, mert a következő baj azon nyomban beköszöntött. Alighogy bezárult a börtönajtó a fiatal politikusok mögött, Rajk László belügyminiszter egykettőre „kiderítette”: a vallomások terhelő adatokat tartalmaznak a Kiszagdapárt főtitkára, Kovács Béla ellen.

A Kommunista Párt, a kommunista rendőrség ezzel hozzányúlt a nagy négyesfogat, a Tildy—Nagy—Varga—Kovács együttes széttörhetetlen intézményéhez.

A remények és illúziók ebben a pillanatban egyszerre szertefoszlottak.

Nagy Ferenc most — egy ideig — keményen harcolt Kovács Béláért.

Varga Béla változatlanul szilárd maradt.

A törés Tildynél következett be.

Az újabb kommunista gőzhenger ugyanis három nappal a képviselők kiszolgáltatása után Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád képeben jelent meg Nagy Ferencnél. Azt kívánták, hogy Kovács Béla mondjon le a Kiszagdapárt főtitkári tisztségéről, vagy menjen szabadságra. A pártvezetőség belső tanácskozásán Nagy Ferenc és Varga Béla határozottan nemet mondott, Tildy Zoltán azonban belekapaszkodott Rákosiék követelésének az enyhébb, második részébe s annak megfelelően azt ajánlotta, hogy: Kovács Béla menjen szabadságra. Közölgék ugyan a párttal és a nagyvilággal, hogy Kovács Béla nem bukott ember, de — szabadságra ment. A párt képviselői csoportja, egy időre felocsúdva 17-i magatartásából, Tildyvel ellentétben a Nagy—Varga-féle „nem” határozott álláspontjára helyezkedett. A képviselők érezték, hogy élet-halál harc kezdődött, hiszen a hét képviselő kiadatása után az egész baloldali sajtó országos zenebonát rendezett, a hangnem olyanná vált Magyarországon, hogy a hajdani francia jakobinusok legrikácsolóbb, vérpadot követelő hangja is elbújhatott mellette. A három baloldali párt szerte az országban népgyűléseket rendezett és név szerint is összeesküvéssel gyanúsított kiszagda képviselőket. Az Alföldön B. Szabó kiszagda politikus ellen a baloldali pártok tömegakciót szerveztek, a Dunántúlon egy kommunista lap Czupy Bálint, Hajdú Németh Lajos katolikus — „klerikális” — képviselőket támadta, sőt, a három baloldali párt soproni nagygyűlésén nyíltan elhangzott a követelés, hogy a kiszagdapárti képviselőket fel kell akasztani!^[93]

Egy héttel a hét képviselő lefogatása és négy nappal az első követelés után a Kommunista Párt újra felszólította a Kisgazdapártot a további öncsonkításra. A követelések: a pártvezetőséget (eddig a „pártot”) tisztítsák meg a reakciós elemektől; a párt politikai irányvonalát gyökeresen változtassák meg; a párt alakuljon át parasztpárttá; Kovács Béla vonuljon vissza a politikai életből.

A kommunisták, régi jól bevált recept szerint megint mozgósították a Kisgazdapárt baloldalát is, a társutasokat. Az O-csoportot ekkor már Forum-csoportnak nevezték arról a klubról, ahol tagjai rendszeresen ülészek. A csoport a kommunista célok előmozdítása érdekében ekkor valóságos kis puccsot rendezett a pártban. Ülést hívtak össze a Kovács Béla ügyben, de erre nem hívták meg Varga Bélát, Nagy Ferenc pedig vidékre utazott. Az ülésen, Tildy támogatásával, határozatot hoztak, hogy Kovács Béla menjen szabadságra. A Köztársaság Elnöki Hivatala továbbította ezt a határozatot a Magyar Távirati Irodához. Alighogy megjelent a közlemény, Varga Béla erélyesen közbelépett, a hírt visszavonatta, Kovács Béla pedig nem mondott le. De megszólalt a kommunistáknak elkötelezett kisgazda vezető, Dobi István. Ő és köre ismét a kommunista sajtóforumokban bírálta saját pártját, ezúttal azt az érvet hozta fel, hogy a Kisgazdapártban „nem jut szóhoz a parasztság.” A Forum-csoport is újra megszólalt, tisztogatást követelt Nagy Ferencről, egyben azt, hogy a pártban biztosítsanak nagyobb súlyt a parasztságnak. A „parasztság” melletti ez a feltűnő és irányított kardoskodás egyrészt alaptalan volt, mert a kisgazdapárti parlamenti frakciónak több mint a felét paraszti származásúak alkották; másrészt az egész érvelés a kommunista taktikát szolgálta, a polarizálásnak ezúttal osztályharcos metódusával. Annál is inkább visszataszító volt, mert a kommunistáknak a kormány szinten követett politikája, a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása, vagyis olcsó eladása, az ún. stabilizáció s a mesterséges árpolitika — éppen a parasztság elszegényítését és öntudatának megtörését célozta. De a Forum-csoport falut alig látott intellektueljei hangos szóval siránkoztak azon, hogy pártjuk nem respektálja eléggé a parasztokat. Sőt, ezúttal politikai síkon is továbbment: amíg mostanáig csak — a kommunistákkal összhangban — a párt „jobboldalának” a lefaragását sürgette, most e követelést már kiterjesztette a „centrumra” is.^[94]

A Kisgazdapárt vezetősége lassan-lassan engedett a nyomásnak. Nagy Ferenc január 29-én nagy beszédet mondott, új politikai korszakot hirdetett meg, de kitérve az aktuális helyzetre, volt egy félelmet keltő mondata, amely a kapituláció vészes szelét érzékeltette. Kijelentette, hogy akik nem értenek egyet a pártvezetőséggel, azokat eltávolítják, akkor is eltávolítják, ha az illetők különben „a legtisztább, legtisztességesebb, legjóravalóbb emberek”.^[95]

Még aznap, 29-én, Kovács Béla megroppant, feladta a harcot és levelet intézett a pártvezetőséghez, hogy „négy heti szabadságot kér”.

Másnap, január 30-án a kommunista párt kijelentette, hogy Kovács Béla távozása nem elég, a Kisgazdapárt alakítsa át egész Központi Bizottságát, a polgári sajtót pedig állítsák át baloldali sajtóvá.^[96]

Február 1-én a Kisgazdapárt elfogadta Kovács Béla szabadságolását, hangsúlyozva, hogy az csak átmeneti, a főtitkár majd visszatér a politikai életbe. Ugyanakkor, eleget téve a másik kommunista követelésnek, a párt sajtó élére a Forum-csoport egyik korifeusát, Mihályfy Ernőt állították. A főtitkári tisztséget pedig egy négytagú bizottságra ruházták, (Dobi István, Bognár József, Implom Ferenc és Rácz Lajos), amelyben már kulcshelyzetbe kerültek a Forum-csoport jelöltjei.^[97]

A lavina gördült, sőt, rohant a lejtőn lefelé.

Február 3-án a Kisgazdapárt közölte az ország feszült várakozásban élő közvéleményével, hogy Kovács Béla „szabadságra ment.”^[98] Elkeseredés és háborgás fogadta a hírt, de az 1945-ös választás győztes pártja további öncsonkításra kényszerült: a Politikai Bizottság február 4-i ülésén egész sor újabb képviselőjét áldozta fel. Először a már lefogott fiatal képviselők eddigi felfüggesztését átalakította kizárásra, s ráadásul más gerinces képviselőket is (pl. Belső Gyula) kizárt a pártból, végső fokon összesen 22-őt. Tehát még egy év sem telt el az első nagy öncsonkítás, a Sulyok-csoport kizárása óta, a pártról újabb hatalmas darabot faragtak le.

Ez megtörténvén, másnap a baloldal, ezúttal a szociáldemokraták fellépésével, megint szorított egyet a hurkon és a Szociáldemokrata Párt lapja egyenesen Nagy Ferenc politikai felelősségét hangoztatta, az összeesküvés ügyben elkövetett mulasztásokkal vádolva.^[99] A következő napon, február 5-én pedig a parlamentben a kommunisták vezérszónoka, Révai József már azt hangoztatta, hogy Kovács Bélát nem csupán politikai felelősség terheli, hanem „büntetőjogi felelősség” is.^[100] Mindjárt ezután, ugyanezen a napon a rendőrség 32 oldalas iratot adott át a népügyésznek, amely ennek alapján felszólította a parlament elnökségét, hogy — Kovács Bélát adja ki a rendőrségnek.

Nagy Ferenc sajtó útján történt nyilvános megfenyegetése — a léggörc tekintve nyugodtan mondhatjuk, megzsarolása —, valamint Kovács Béla fejének követelése ekkor nagy egységbe kovácsolta a Kisgazdapártot. A pártvezetőség megszilárdult, a párt a sarkára állt. A frakció egy parasztrészlege az egész parasztság elleni támadásnak nyilvánította a Nagy Ferencet ért bírálatot s kijelentette, hogy Nagy Ferencet „nem hagyjuk cserben.”^[101] Aggasztó jel volt mindenestre, hogy a „nem hagyjuk cserben” elsősorban csak Nagy Ferencre vonatkozott és nem ugyanolyan mértékben Kovács Bélára is, aki pedig nagyobb veszedelemben forgott. De mégis, a parlamenti frakció szoroson felzárkózott Kovács Béla mellé is. Február 7-én a párt belső köre bizalmas ülést tartott s ennek nyomán a parlament aznapi ülésén Kovács István, a párt Politikai Bizottságának tagja, Székesfehérvár képviselője nagy erkölcsi ihletettségű beszédben több képviselő aláírásával javaslatot terjesztett be, hogy a parlament küldjön ki egy 25 tagú bizottságot a Magyar Közösséggel kapcsolatos ügyek kivizsgálására.^[102]

A párt tehát, annyi megaláztatás és megalázkodás, annyi engedmény és taktikai melléfogás után határozottan felemelte a fejét. Pótolta azt, amit a hét fiatal képviselő esetében elmulasztott. Most, hogy két legfőbb vezetője került a kommunisták lövonalába, elszánta magát a helyes és minden parlamenti demokráciában természetes lépésre: a parlamenti vizsgáló bizottság intézményéhez folyamodott. Varga Béla, úgy is, mint a parlament elnöke, a párt Politikai Bizottságában már előbb ezt a lépést ajánlotta,^[103] de akkor és ott nem talált meghallgatásra.

Kovács Istvánnak a parlamenti vizsgáló bizottságot bejelentő indítványát a baloldali fronton óriási felzúdulás fogadta, kitűnő beszédét a kommunista és részben szociáldemokrata képviselők is lehurrogták, Rákosi Mátyás pedig egyenesen azt mondta, hogy Kovács István mint a „klerikális reakció ügynöke” maga is összeesküszik a demokrácia ellen.^[104] A három baloldali párt nyilvánosan megbélyegezte a parlamenti vizsgáló bizottság tervét, a szociáldemokrata párt vezetősége meg elutasította a gondolatot;^[105] csakhamar ellene foglalt állást a Nemzeti Parasztpárt vezetősége is.^[106]

Egy nappal Kovács István parlamenti akciója után a minisztertanácson kompromisszum jött létre, amely végső kihatásában a parlamenti vizsgáló bizottság kiküldésének a megghiúsítását célozta. Lényege: egy pártközi testületet hívnak életre a szociáldemokrata igazságügyminiszter, Riesz István és a kisgazdapárti igazságügyi államtitkár, Hompola Mihály elnökletével, ez vizsgálja ki az ügyet s tegyen jelentést a parlament mentelmi bizottságának, — ennek fejében viszont a Kisgazdapárt lemond szabályszerű parlamenti vizsgáló bizottság kiküldéséről. Amikor a kisgazdapárti frakció február 11-i ülésén Nagy Ferenc közölte ezt a kompromisszumot, viharos tiltakozásokra került sor. Éles szavakkal kritizálták a pártvezetőséget, személy szerint Nagy Ferencet is, szemére vetették, hogy örökösen visszavonul és állandóan engedményeket tesz a kommunistáknak. Mégis, az ülés azzal végződött, hogy elhatározták Kovács István 7-i javaslatának a *visszavonását*, de úgy döntöttek: levélben kérik a kommunista belügyminisztert, hogy Kovács Bélát, a pártfőtitkárt ne tartóztassa le.

Az egyetlen helyes és törvényes megoldás, parlamenti vizsgáló bizottság létesítésének a terve ezzel el lett vetve, a Kisgazdapárt lelkiületének ez az utolsó fellobbant szikrája kialudt. Illetve, mint később kiderült, ez még csak az utolsóelőtti szikra volt.

A Riesz—Hompola testület semmi lényegeset nem végzett. Csak a rendőrségi jegyzőkönyveket vette alapul, de a vádlottakat meg sem hallgatta. Mikor pedig a testület kisgazda elnöke, Hompola enunciálta, hogy ilymódon a jelentést nem írhatja alá, a kommunista párt elővett egy évvel azelőtti fényképet, amelyen Hompola egy német tiszt

társaságában látható s e fénykép alapján követelte Hompola visszahívását a testületből. Riesz, a miniszter, rendkívül kétes egzisztencia volt. A háború alatt a hadbíróóságok előtt katonaszökevényeket védett mint ügyvéd. Sok ilyen ügyvéd ezt olyan magas honorárium ellenében tette, hogy a hozzátartozók valósággal koldusbotra jutottak. Riesz is kitűnően keresett. Bár az akkori „zsidótörvények” értelmében zsidó ügyvédek nem működhettek, Riesz kivétel volt. A hitleri megszállás idején nem vett részt az ellenállásban. 1945-ben azonnal jelentkezett Rákosi Mátyásnál, hogy be akar lépni a Kommunista Pártba, de azzal bízták meg, maradjon továbbra is a Szociáldemokrata Párt tagja s jelentsen a kommunistáknak. Személyében tehát az Andrassy-út 60 kommunista rendőrségének, a „kommunista Gestapo”-nak az ügynöke ült a Szociáldemokrata Párt alelnöki és a kormány igazságügyminiszteri székében.^[107] Ez a Riesz István most, Hompola eltávolítása után egyedül írta meg a „testület” jelentését s február 15-én közölte, hogy „Kovács Bélát az összeesküvésben való részvétel alapos gyanúja terheli, úgy hogy kiadatását indokoltnak tartom.”^[108]

Kovács Béla öntudatosan hárította el magától a vádakát. Február 14-én, mikor a Kisgazdapárt felszólítására Rajk belügyminiszter a kisgazdák képviselői frakciója előtt ismertette a vádakát, a megjelent Kovács Bélát társai melegen ünnepelték, ő pedig visszaverte Rajk vádjait. Néhány nap múlva, február 19-én a Kisgazdapárt Politikai Bizottsága előtt jelent meg Kovács. Itt már meglehetősen feldúlva és mélységesen elkeseredve beszélt, óvott attól, hogy a párt cserbenhagyja, s azt emlegette, ha nem kap védelmet, olyan politikai lavina indulhat meg, amely másokat is magával sodorhat. Ez lényegében figyelmeztetés volt a pártvezetőség többi tagjához, hiszen például Tildy Zoltán már erősen ingadozott. Tildynek ugyanis jelentős szerepe volt a Kovács István-féle parlamenti vizsgálóbizottság tervének megbuktatásában, Kovács István február 7-i indítványát helytelenítette.^[109] Most, a február 19-i politikai bizottsági ülésen a párt még védelméről biztosította Kovácsot, úgy határozott, hogy a főtitkár nem adja ki, nem járul hozzá büntetőjogi felelősségrevonásához. De egyben felkérték, hogy most már a szabadságoláson túlmenően — mondjon le a főtitkári tisztségről. Február 20-án Kovács Béla, Nagy Ferenchez írott levelében mind főtitkári, mind a „Kis Újság” főszerkesztői tiszteről lemondott. A levél kulcsmondata: „Az összeesküvésben nem vettem részt, abban bűnösnek nem érzem magam. Egész életem munkájával kerültem volna szembe, ha a köztársaság, népünk szabadsága, a földreform, vagy a demokrácia bármely vívmánya ellen irányuló szervezkedésben részt vettem volna.”^[110]

Alig egy hónap telt el a hét fiatal képviselő elhurcolása óta, s a kommunistáknak a kisgazda főtitkár elleni két követelése máris teljesült: Kovács Béla először szabadságra ment, aztán lemondott. De úgy tűnt, a harmadik cél, a végcél, Kovács Béla kiadása és letartóztatása már nem sikerül.

Február 21-én, az ügyészség ismételt felszólítása nyomán, összeült a parlament mentelmi bizottsága. Farkas Mihály a kommunista, Marosán György a szociáldemokrata párt nevében javasolta Kovács Béla kiadatását. A Kisgazdapárt kijelentette, hogy Kovács nem bűnös, s maga Kovács ezen az ülésen is megismételte, hogy nem vett részt összeesküvésben. Döntés nem történt, az ülést elnapolták. Másnap, február 22-én folytatódott a birkózás. A Kisgazdapárt képviselői szilárdak maradtak. Ebben a szilárdságban és bátor küzdelemben jelentős szerepe volt a pártlap, a „Kis Újság” Kovács Bélát megelőző főszerkesztőjének, Dessewffy Gyulának. Csatlakoztak hozzájuk a közben új párttá alakult Sulyok-párt tagjai is, s a két párt szavazati többséggel bírt. Ezzel a többséggel leszavazták a Farkas—Marosán indítványt s újra felvetették a parlamenti vizsgáló bizottság gondolatát. A mentelmi bizottság így Kovács Bélát nem adta ki.

„Ez volt a magyar parlament legszebb órája” — állapította meg nem kis joggal Varga Béla.^[111]

És ez volt, immáron nem az utolsóelőtti, hanem az utolsó fellobbanás. Mert mindjárt utána a pislákoló tűz kialudt, pontosabban, kioltották.

A Kommunista Párt, mit sem törődve a parlament szabályszerű döntésével, követelte, hogy Kovács Béla menjen el a rendőrségre és ügyében tegyen vallomást. Tildy Zoltán azonnal támogatta ezt a kívánságot, mint mondta — Kovács Béla érdekében. Fejlett

rabulisztikával így érvelt: ha nem teljesítik a kommunista követelést, akkor felbomlik a kormány, új választásokat írnak ki, így Kovács egy ideig parlamenti immunitás nélkül lesz és akkor a rendőrség letartóztathatja.

Kovács Béla akkor vidéken volt, 20-i levele megírása után hazament szűkebb hazájába, Baranyába, nehéz szívvel visszavonult a kies Mecsekaljára. Ami közvetlen ez után történt, távollétében történt.

Február 23-án a három nagy párt, kiscgazda, kommunista és szociáldemokrata párt vezetője, Nagy Ferenc, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád megállapodást kötött egymással. Lényege: Kovács Béla 24-én önként jelentkezik a politikai rendőrségen és a nyomozó hatóságok rendelkezésére áll; mentelmi jogát nem kívánja igénybe venni; kihallgatása nem tarthat tovább 48 óránál s Kovács Bélát a rendőrség nem veheti őrizetbe; de a kihallgatás után a rendőrség a kihallgatási iratokat átteszi az ügyészséghez, amely aztán a nyomozást tovább folytatja, s ha 4—6 nap leteltével úgy látja, hogy Kovács Bélára terhelő adatok vannak, akkor elrendelheti a letartóztatását.

Ez a megállapodás a politikai szofizma iskolapéldája lehetne, hisz a szó legszorosabb értelmében fedi a fogalmat: megtévesztő szándékkal felépített hamis érvelés, álokoskodás. Mert lényege, hamissága: a rendőrség, az Andrassy-út 60 nem tartóztatja le ugyan Kovács Bélát, de a kihallgatással megteremti a lehetőségét annak, hogy később letartóztassa — az ügyészség. A végeredmény ugyanaz.

Varga Béla, a jelentős magyar pap-politikusok korszerű megtestesülése, ellenezte Kovács Béla bemenetelét és tiltakozott ellene. Ellenezte Tildy és Nagy Ferenc előtt egyaránt. Varga ezzel a parlament jogait védte. Kifejtette, hogy Kovács Béla országgyűlési képviselő, s mint ilyen, a mentelmi jogot sem formailag, sem lényegileg nem sodorhatja veszélybe azzal, hogy — így vagy úgy — a rendőrség kezére adja magát. A mentelmi jog — fejtegette a parlament elnöke — nem a képviselő magántulajdona, hanem a parlamenti demokrácia elvi közkinccse. Kovács Béla, mint személy, nem adhat fel egy jogot, mert ezzel a többi képviselő jogát is veszélyezteti; a mentelmi jogot a képviselő nem egyénileg kapja, hanem mint az egész, mint a palament tagja.^[112]

Varga Béla tiltakozása nem használt. Kovács Bélát táviratilag Budapestre hívták s közölték vele a megállapodást. Varga Béla Kovács előtt újra elmondta érvelését. Kovács Béla, a szerencsétlen, agyonszorongatott ember azonban ekkor már olyan idegállapotba került, hogy egyik végletből a másikba esett: egyszer agyon akarta lőni Nagy Ferencet, máskor öngyilkos akart lenni. Végül olyan lett, mint a kezesbárány, mert Tildy azt magyarázta: ha Kovács Béla vallomást tesz s esetleg egy magyar bíróság elítéli, akkor ő, Tildy, mint államelnök kegyelmet ad, s legfeljebb az történik, hogy Kovács Béla visszavonul a politikától; máskülönben esetleg orosz bíróság elé állítják s akkor ő, az államelnök semmit sem tehet. Hozzátette még: a „magyar megoldást”, beleértve a Tildy által adandó kegyelmet, Rákosi Mátyás is hajlandó elfogadni.

Kovács Béla végülis február 25-én délelőtt 10 órakor, mint „moriturus” megjelent a hírheht rendőrközpont épületében. Pfeiffer Zoltán v. igazságügyi államtitkár kísérette el. A kihallgatásokon Pfeiffer nem mindig volt jelen. Egyes források szerint Kováccsal durván bántak, szidalmazták és fizikai kényszert is alkalmaztak, de nem tudták elérni, hogy beismerő vallomást tegyen. Szemtanúk szerint amikor elhagyta az Andrassy-út 60-at: „megváltozott ember volt.” Elmondta, hogy odabent eléje vezették az összevert, agyonkínzott vádlottakat, akik ekkor már egyre azt hajtogatták, hogy ő, Kovács Béla az összeesküvés feje. S Kovács Béla, látva ezeket a meggyötört embereket, hogy megmentse őket a további kínzástól, nem tudta szemükbe mondani, hogy hazudnak.^[113]

Aznap este csukott teherautó állt meg egy budapesti ház előtt. A Dunapart közelében, a Váci-utca szomszédságában állt ez a ház. A teherautó ponyvája fellendült, orosz NKVD-legények ugráltak le róla, felrohantak a házba, megszállták a lépcsőházat, benyomultak az egyik elsőemeleti lakásba. Kékszemű, erős testalkatú, de fáradt és megtört embert hurcoltak ki, leráncigálták a lépcsőkön s az utcán betuszkolták a fedett teherkocsiba.

Kovács Béla volt.

Szviridov tábornok a politikai rendőrségen végrehajtott tanúvallomás jegyzőkönyveiben, Kovács „vallomásában” olyan mozzanatokat „fedezett fel”, melyek alapján

veszélyeztetve látta a Szovjetunió biztonságát, s orosz katonai érdekekre való hivatkozással a magyar többségi párt főtitkárát elhurcoltatta. Ezért kellett Kovács Bélának bemennie az Andrassy-út 60-ba — azért, hogy legyenek jegyzőkönyvek. De Rákosi Mátyás állta a szavát: nem ő tartóztatta le Kovácsot, nem a politikai rendőrség vette őrizetbe. Csak tálcán vitte az oroszoknak.

Néhány hét múlva az NKVD Kovács feleségének mosásra kiadta férje véres alsóneműjét. Szándékosan tette ezt, a megfélemlítés szándékával. A meggyötört kisgazdapárti főtitkár véres alsóruhája lett a Magyarországon uralkodó politikai viszonyok szimbóluma.

Az összeesküvés címén persze több embert tartóztattak le, nemcsak Kovács Bélát és a kisgazda képviselőket. Sok feleség, szülő, gyerek látta eltűnni szeretteit az Andrassy-út 60 kapuja mögött. A 15 fő vádlotton kívül több mint száz embert hurcoltak el az összeesküvés komplexum keretén belül, több hullámban összesen 140 személyt ítéltek el, részben nyílt, részben titkos tárgyaláson. Ezenkívül igen sokat internáltak, később szabadon engedtek, de vagyonukat elkobozták, többet arra kényszerítettek, hogy más városba költözzék.^[114]

A fővádlottak közül a „katonai vonal” tagjait 1947 április 16-án, a „politikai vonal” tagjait augusztus 29-én ítélték el. Donáth Györgyöt, Dálnoki Veress Lajost és András Sándor tábornokot halálra ítélték, Dálnoki Veress ítéletét később átváltoztatták életfogytiglanra; Donáthot és Andrást kivégezték. A tárgyaláson a vádlottak, jóllehet meggyötörve jelentek meg, férfiasan viselkedtek. Dálnoki Veress Lajos 16 kilót fogyott, csont és bőr volt. Szentmiklóssy annyira megváltozott, hogy mikor bevezették a terembe, saját anyja sem ismerte meg. Kiss Károly a tárgyaláson vádolta magát, gépiesen, iskolásán beszélt, mint aki betanult szöveget mond. Utólag kiderült, hogy a tárgyalás előtt folyamatosan 64 injekciót kapott.^[115] A vádlottakat a rendőrségen főleg azzal kínozták, hogy nem engedték őket aludni s állandóan éles reflektorfényt irányítottak rájuk. Alkalmazták a hipnotizálást és a pszichológiai kínzást is, Dálnoki Veress Lajost például állandóan azzal a hazugsággal gyötörték, hogy felesége a legnagyobb nyomorban él és átkozza őt, férjét, mert miatta ilyen helyzetbe került.^[116]

Dálnoki Veress Lajos ügyvédje, Kardos János, aki nem kis veszélynek téve ki magát, hősieen vállalta a számos más védő által elutasított ügyet, a tárgyalás végén, az ügyész szavai után felszólt:

— Mélyen tisztelt Ügyész Úr! Az ítélet, amit kér a legsúlyosabb. Kérem, egyetlen egy konkrétummal bizonyítsa Veress Lajos bűnösségét.

Az ügyész csak hosszú csend után szólalt meg:

— Veress Lajos hátbatámadta a demokráciát, s bűne annál nagyobb, mert a demokrácia még gyermekcipőkben jár.

Ilyen sommás, általánosságban mozgó vádak alapján mondtak ki halálos ítéleteket, s most, mikor Kardos védő újra megkérdezte az ügyészt, hogy Veress „mivel támadta hátba a demokráciát?” — a tanácselnök megvonta a szót az ügyvédtől.^[117] Hitelt érdemlően nem sikerült bizonyítani az összeesküvés vádját. Nem lehetett, hisz fegyvert nem gyűjtöttek, lőszerraktáraik nem voltak, fegyveres akciót nem szerveztek, minden kémszervezettel vagy kémekkel megtagadták az együttműködést. Az ítélezés felületes, szakszerűtlen, koholmányra épülő jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint a vádirat következő mondata: „A Népbíróság ugyan látja a vádlottak előadásából, hogy társulásuk eredetileg és egy bizonyos szakaszán keresztül nem irányult a demokratikus államrend megdöntésére, azonban... alaposan *feltételezhető* a vádlottaknak a felszabadulás utáni fejlődéssel szemben... táplált ellenséges érzülete.”^[118] A vád tehát olyan ingatag alapokra épített, mint „feltételezés” és „érzület”, ilyen bizonyítással küldött embereket a halálba és mért ki több vádlottra is igen magas, 10—15 évig terjedő börtönbüntetést is.

Az utolsó szó jogán Erdély szülötte, Dálnoki Veress Lajos annak illusztrálására, hogy nem vétett a demokrácia ellen, történelmi leckét adott a bírónak a történelmi Magyarországon kialakult erdélyi demokráciáról (tizedes rendszer, kalács-rendszer, vallási türelem) s annak örök hagyományairól. Donáth György pedig az utolsó szó jogán bebizonyította, hogy a vádlottak semmiben sem követtek el törvénysértést; ellenben az igazságügyi szervek kerültek szembe a magyar törvényekkel, amelyekkel nem egyeztethető

össze, hogy a vádlottakat a megszálló szovjet haderő nyomozószervei is kihallgatták. Donáth leszögezte azt is, hogy a magyar nyomozók egyetlen párt, a kommunista párt befolyása alatt állnak.^[119] Donáth György nem kért kegyelmet. (Tildy Zoltán pedig nem adott.) Donáth, kortársai szerint, vezetésre született, ragyogó tehetségű politikus volt, izzó magyar, önfeláldozó, kristálytisza, valóságos római jellem. Kivégzése előtt utolsó szava ez volt: „Istennel a hazáért!”

Hogy az összeesküvés valóban nem létezett s abban a Kisgazdapárt s így Kovács Béla sem vehetett részt, annak talán legfőbb bizonyítéka, hogy „a főszereplő” Kovács Bélát a szovjet hatóságok soha nem állították bíróság elé. Kovács-per nem volt. Kerek kilenc évig raboskodott a Szovjetunióban és 1956 elején engedték haza Magyarországra.

A Kisgazdapárt ezután folytatta a hónapok óta tartó koalíciós játékot, a „belső béke” megteremtését. E „béke” érdekében hozzájárult olyan kommunista követelésekhez, politikai programpontok lefektetéséhez, amelyek már az ország teljes bolsevizálását voltak hivatottak előkészíteni. Azonkívül, hogy magában a pártban lehetővé vált a kommunistákkal cinkos elemek betörése a kulcspozíciókba, a Kisgazdapárt elfogadta többek között a legerősebb bástya, az egyház megtörését célzó intézkedések tervét: tankönyvek államosítása, fakultatív hitoktatás bevezetése; elfogadta a szabadgazdálkodás felszámolását s a tervgazdaság bevezetését szolgáló elképzeléseket, a bankok és hitelintézetek államosítását; elfogadta szövetkezeti központ felállítását, ami szervezeti előkészítése volt a magánparasztok megtörésének, a kolhozosításnak.

Nagy Ferenc a lemondás gondolatával játszott, de aztán mégis inkább maradt, átalakította a kormányt s fontos tárcákat juttatott a Forum-csoport embereinek (Ortutay kultuszminiszter, Mihályfi tájékoztatásügyi, a kommunistákkal és oroszokkal rendkívül jó viszonyban lévő Dinnyés Lajos hadügy). A Kisgazdapárt képviselőcsoportja megpróbálta feltartóztatni a fejleményeket s a pártvezetőség és a baloldali pártok között újabb, engedményes megállapodások elfogadását megtagadta. Kilencvenöt képviselő tiltakozást írt alá, de az egész ügy azzal végződött, hogy a pártvezetőség meggyőzte a képviselőket s azok feladták ellenkezésüket. A következmény az lett, hogy újabb jelentős politikusokat távolítottak el a pártból. Nagy Ferenc már korábban javasolta a következetesen antikommunista veterán, Pfeiffer Zoltán eltávolítását, végül is Pfeiffer és csoportja maga lépett ki. Az 1947-es év eleje óta ezzel 31-gyel csökkent a többségi párt képviselőinek száma. Ekkor már az volt a helyzet, hogy a kormánygépezet 70 %-ban a baloldali pártok kezén volt, a vidéki rendőrkapitányságok pedig 100 %-ban.^[120]

Miután mindez elvégeztetett, Nagy Ferenc miniszterelnök május 14-én háromhetes szabadságra ment Svájcba, hogy az elmúlt hónapok zaklatásait és fáradalmait kipihenje.

Másnap a „New York Times” budapesti tudósítása ezeket írta: „Nagy Ferenc hivatalának vezetését Rákosi Mátyás kommunista miniszterelnökhelyettes veszi át. Magánforrások szerint Nagy Ferenc svájci üdülése tovább tart, mint három hét. A miniszterelnök abban reménykedik, hogy mindaddig az ország határain kívül tud maradni, amíg a magyar békeszerződés ratifikációja a magyar kommunista pártot megfosztja legerősebb támaszától, a megszálló orosz haderőtől.”^[121]

1947. február 10-én ugyanis — ez volt egyébként a nap, mikor a Kisgazdapárt vezetősége visszavonta a parlamenti vizsgáló bizottság kiküldésének tervét — Párizsban a győztes hatalmak aláírták a magyar békeszerződést. A magyar politikai élet tényezői, s az egész magyarság arra számított, hogy a szerződés ratifikálásától számított 90 napon belül az oroszok kötelesek kivonulni, először minimumra csökkentik az orosz erőket, majd megszűnik az idegen megszállás. Ennek legkésőbb szeptember közepéig kellett volna megtörténnie.

Nagy Ferenc, emlékiratai szerint, nem gondolt kintmaradásra. Erre erővel kényszerítették. Mert ahogy a január 17-én kiadott fiatal képviselők rendőrségi vallomásait arra használták a kommunisták és az oroszok, hogy kikapcsolják Kovács Bélát, úgy most Kovács Béla vallomásait használták arra, hogy kikapcsolják Nagy Ferencet is.

Kovács Béla elhurcolása után mintegy tíz nappal, március 5-én a SZEB amerikai szektorának a vezetője, Weems tábornok jegyzéket adott át a SZEB szovjet vezetőjének, aki egyben a SZEB elnöke is volt. Az Egyesült Államok kormánya, a szövetségesek közötti

egyezmények értelmében, jogosult volt szót emelni, s most azt kívánta, hogy az ún. összeesküvés ügyét és Kovács Béla ügyét is új testület vizsgálja ki: a három nagyhatalom, Amerika, Anglia és a Szovjetunió, valamint a magyar miniszterelnök, honvédelmi-, belügy- és igazságügyminiszter részvételével alakított bizottság. A Szovjetunió az amerikai kívánságot elutasította. Később a magyar kormány, még Nagy Ferenc otthon tartózkodása idején, kérte a Szovjetuniót, hogy Kovács Bélát adják át a magyar hatóságoknak. Ezt a kísérletet az Egyesült Államok is támogatta.^[122]

Ehelyett az történt, hogy május 28-án, amikor Nagy Ferenc már két hete szabadságon volt, a budapesti minisztertanácson az elnöklő Rákosi Mátyás bejelentette: a SZEB alelnöke, Szviridov tábornok közölte, hogy a Szovjetunió elutasította Kovács Béla átadását, továbbá, hogy a vallomási jegyzőkönyvekből kiderül — az összeesküvésben Nagy Ferenc is részes volt. Nagy Ferenc is, és Varga Béla is, a parlament elnöke. E terhelő vallomást a letartóztatott Kovács Béla sajátkezűleg írta, és aláírta. Rákosi ezekután azt javasolta: a minisztertanács hívja haza Nagy Ferencet, hogy tisztázhassa magát a vádak alól.

Ez a machiavellista, képmutató, hidegvérű bejelentés végetvetett Nagy Ferenc miniszterelnökségének. A kispap politikus Svájcban felhívta barátait, többek között Varga Bélát, s azt a tanácsot kapta, ne jöjjön haza. Két nap sem telt bele, Nagy Ferenc telefonon, majd a berni magyar nagykövetségen írásban is, május 30-án bejelentette lemondását.

Másnap Varga Béla, jogosan tartva attól, hogy őt is letartóztatják s ha megkínózzák, sok más ártatlan személyt kompromittáló vallomást csikarhatnak ki belőle, titkos utakon külföldre távozott: „Csillagos ég alatt elhagytam hazámat...”^[123]

Rákosi és az oroszok még mindig folytatták a többpártrendszer játékát s valósággal gúnyt űztek a parlamenti demokráciából. Miután az 1945-ös többségi pártot, a Kispapártot vezetői leberetválásával összetörték, biztosak voltak a dolgukban s úgy vélték, hogy a külföld elnémítására újabb „szabad” választást rendezhetnek. Hiszen — gondolták — a Kispapárt, az otthon maradt Tildyvel, az új miniszterelnöknek megtett, oroszokkal és kommunistákkal baráti viszonyban lévő Dinnyéssel, s a már régen társutasnak számító, általában erősen italos Dobival mint új pártelnökkel, valójában behódolt, s így egy újabb választáson semmiképpen sem ismételheti meg az 1945-ös döntő sikert. Egy hatalmas, imponáló polgári többség, illetve többségi párt megakadályozásának reményében azt is megengedték, hogy több kisebb polgári párt induljon, de úgy, hogy ez a sok párt a polgári táborat atomizálja. Ezenkívül új választójogi törvényt hoztak, amely a választójogot erősen leszűkítette. Különböző ürügyekkel csaknem egymillió szavazót zártak ki a választásból. Nem szavazhatott például az, akit korábban internáltak, vagy B-listára került, vagy „horthysta”, „fasiszta” stb. volt. Kizártak a választói névjegyzékből sok papot, szerzetest s szerzetesnőt, sok apácát azzal a felháborító indokolással, hogy „romlott életet” folytat. Végül a kommunista belügyminiszter, Rajk megszervezett egy nagyszabású választási csalást (kékcédula), s a választás napján felbérelt tízezreket teherautókkal körbeutaztatott: ezek kék szavazócédulájukkal több helyen is szavaztak — a kommunista pártra.

Azoknak a tömegeknek, amelyek 1945-ben a Kispapártra szavaztak, természetes örököse, a kereszténydemokraták mellett, az a „Szabadságpárt” lett volna, melyet Sulyok Dezső és képviselőtársai az 1946 márciusi kizárásuk után alapítottak. E képviselők mind a parlamentben, mind választókerületükben mindig kendőzetlenül feltárták a helyzetet és megvédték a rendőrségi visszaéléseket. Maga Sulyok Dezső a parlamentben, már Kovács Béla elhurcolása után, a Dinnyés-kormány bemutatkozásakor, június 12-én többek között rámutatott, hogy Magyarországon fojtogatják a sajtószabadságot, eluralkodik a terror és a félelem, majd szószerint kijelentette: „Rendőrállammá alakultunk át, valóságos rendőrállammá, ahol a rendőrség befolyása nemcsak a közéletre, hanem az egyes emberek magánéletére is elviselhetetlenül ránehezedik.”^[124] Másnap az amerikai törvényhozásban Joseph Ball minnesotai republikánus szenátor nyilvános dicséretben emlékezett meg e szavakról s szólt a magyarság súlyos helyzetéről.^[125] Néhány hét múlva, július 1-én a magyar parlamentben a magyar vörös Danton, Révai József, megszakítva Sulyok egyik beszédét, kifejezetten az orosz haderőt szólította fel, hogy a szovjetrendszer gyalázása miatt járjon el

Sulyok ellen.^[126] Nem sokkal ezután Sulyok Dezső feleségével együtt Nyugatra menekült, a Szabadságpárt pedig feloszlott.

Márpedig, ha a Szabadságpárt akadálytalanul indulhat, szakértők és közvéleménykutató vizsgálatok szerint nemcsak akkora többséget kapott volna, mint 1945-ben a Kisgazdapárt, hanem nagyobbat: 60—65 százalékot. Annál is inkább, mert a püspöki kar is ezt a pártot támogatta volna. A pártnak rövid ideig megjelenő lapja, „A Holnap” olyan népszerű volt, hogy elérte a kis Magyarországon csodának számító 300 000-es példányszámot. De csak néhány szám jelenhetett meg, akkor a lapot készítő nyomda szakszervezete, kommunista utasításra, megtagadta a lap kinyomását, megbénítva így a sajtószabadságot. Az 1947-es választáson tehát a legfőbb versenytársat, mely óriási többséget vonzott volna magához, eleve kiiktatták a versenyből.

Ilyen előzmények s a kommunisták említett előkészületei után a magyar nép 1947 augusztus 31-én járult az urnákhoz. A választási harc elkeseredett volt. A kommunistaellenes pártok gyűléseit terrorral zavarták, „ütlegelő bandák” nemegyszer véresre verték a nem-kommunista szónokokat.

Az eddigi koalíció négy pártján (kisgazdák, szociáldemokraták, kommunisták, parasztpártiak) kívül hat említésre méltó alakulat indult.

A Kisgazdapártból kivált volt miniszterelnökségi államtitkár, Balogh István „Független Magyar Demokrata Párt” néven külön csoportot alakított. A választási harcban ezt a pártot a kommunista propaganda feltűnően kímélte, viszont ez a párt feltűnő élesen támadott más polgári pártokat.

A Kisgazdapártból eltávolított Pfeiffer Zoltán v. igazságügyi államtitkár és köre megalapította a Magyar Függetlenségi Pártot és lendületes választási harcot vezetett. Főleg ez a párt volt a Balogh-párt támadásainak célpontja.

Megalakult a Magyar Radikális Párt, amely lényegileg a szociáldemokrata pártból kiintrikált régi pártelnök, a következetesen antikommunista Peyér Károly mögé sorakozott fel.

Indult a korábbi, törpe Polgári Demokrata Párt.

Fellépett a köztársasági törvény ellen szavazó Schlachta Margit is, Keresztény Női Tábor nevű szervezetével.

Last but not least — a legérdekesebb jelenség volt az országos választáson most először jelentkező Demokrata Néppárt, mely leegyszerűsítve Barankovics-párt néven vált ismeretessé. Most indult először, jóllehet régi politikai alakulás volt. 1944 végén létesült. A földreformot követelő katolikus szociális vonal, Kerkai páter és a KALOT, valamint a Hitlerrel szembeni magyar konzervatív ellenállás összefogásából született. Magja a Katolikus Szociális Népmozgalom volt, első neve Keresztény Demokrata Néppárt. A párt elnöke, Pálffy József gróf, a később, 1945-ben az oroszok által megölt Apor győri püspök unokaöccse volt. Pálffy kapcsolatban állt a német megszállás alatt illegálisan szervezkedő Magyar Fronttal, szorosan együttműködött az illegalitásban lévő kisgazdákkal, szociáldemokratákkal, parasztpártiakkal, sőt, némi lelkiismereti dilemma leküzdése után, az illegális kommunistákkal is. Pálffy József nagy személyes bátorságot tanúsított, az ellenállási munkát a német megszállás alatti országban mindenkor személyes biztonságának veszélyeztetésével végezte.^[127] Vele együtt sok kockázatot vállalt az ellenállásnak Habsburg Ottó által irányított legitimista csoportja, melynek élén Pallavicini György őrgróf állt. Így például gyakran Pallavicini palotája volt az ellenállási mozgalom tanácskozó központja, mert Pallavicini itt rejtegette a szociáldemokrata Szakasits Árpádot, aki a nagynevű arisztokrata palotájában keresett és talált menedéket.^[128] E keresztény néppárt szervezkedését támogatta Serédi hercegprímás, Apor győri és Mindszenty veszprémi püspök. Mindszenty kezdeményezte és vállalta az immár reménytelen és okatlan háború befejezését sürgető memorandum megszerkesztését. Mindszenty és a püspökök, s a katolikus mozgalom „Dunántúl” nevű akció-programja bujtatta többek között a Hitlerrel üldözött zsidókat a kolostorokban, s a mozgalom illegális sajtótermékeket terjesztett. E keresztény ellenállás sokkal több kockázatos akcióra vállalkozott, mint a többi polgári vagy marxista párt, lényegesen többet tett, mint pl. az illegális kommunisták.^[129] Mégis, vagy talán éppen ezért, amikor Hitler bukása után a debreceni kormány körül 1945-ben nyíltan szerveződtek a politikai pártok, a kereszténydemokrata párt működését nem engedélyezték. Illetve,

Debrecen papíron engedélyezte, de Budapesten az Országos Nemzeti Bizottság, Vas Zoltán kommunista főpolgármester kívánságára, nem adta meg a működési engedélyt. Csak az 1945-ös választás előestéjén, az utolsó pillanatban, amikor már késő volt, adtak ki engedélyt, viszont ekkor már nem lett volna értelme indulni. Így a püspöki kar annak idején a Kisgazdapárt támogatása mellett döntött.

A párt éléről közben eltávolították az érdemekben oly gazdag Pálffy Józsefet s egy nagynevű publicista, katolikus értelmiségi, Barankovics István lett, főtítkári címmel, a párt vezére. A párt programja a pápai enciklikák szociális elveit hirdette korszerű fogalmazásban; vezetőtagjai között voltak, akik kapitalista-gyűlöletükben a szocializmusért és államosításért lelkesedtek (Kerkai), s voltak, akik a szabad piacgazdálkodást hirdették (Kovrig). A hivatalos pártprogram a kettő közötti középutat képviselte. A párthoz ekkor, 1947-ben több olyan tehetséges fiatal politikus is csatlakozott, aki addig a Kisgazdapárt tagja volt. Bizonyos, hogy a Demokrata Néppárt indulását Rákosiék és az oroszok azért tették lehetővé, hogy a Kisgazdapárttól szavazótömegeket hódítson el. Így is történt.

A kommunisták az 1947-es választás előtt biztosak voltak a diadalban. Úgy vélték, hogy mivel a hatalmi pozíciók túlnyomó többségével már úgylis rendelkeznek, s mivel a magyar nép 1945 óta még jobban meg lett félemlítve, továbbá, mert a kisgazdák szükségszerűen lehangoltak s a polgári táborat atomizálták, végül mivel Rajk belügyminiszter gondoskodott a kékcédulás csalásról, — végre eljutnak oda, hogy „szabályszerűen”, a „többpártrendszer” játékszabályaival imponálóan nagy többségi párttá alakulnak. Most is gondoskodtak azonban arról, hogy az eddigi koalíció négy pártja eleve további együttműködésre kötelezze magát, lényegileg tehát blokk-választás volt. Egy-két számítás, pl. a kisgazdák visszaesése, bevált ugyan, de legfőbb számításuk nem: az eredmény újabb súlyos csalódást hozott a kommunista pártnak.

Minden mesterkedés ellenére mindössze 22.3 százalékot kaptak. Forma szerint ugyan a „legnagyobb” párt lettek, de az is nyilvánvaló volt, hogy tekintve a terrort és csalást, ténylegesen annyi szavazatot sem kaptak, mint 1945-ben a kb. 17 százalékkal.

A hivatalos választási eredmény a következő volt:

Kommunisták 22.3 %. Kereszténydemokraták, Barankovics-párt: 16.4 %. Kisgazdapárt: 15.4 %. Szociáldemokraták: 14.9. Pfeifferék: 13.4 %. Nemzeti Parasztpárt: 8.3 %. Balogh-párt: 5.2 %. Peyerék: 1.7 %. Schlachta: 1.4 %. Polgári demokraták: 1 %.

Feltűnően jelentős volt az éppen csak hogy létrejött kereszténydemokraták nagy sikere; nem volt váratlan a kisgazdák óriási hanyatlása; figyelemreméltó volt a szociáldemokraták csekély visszaesése és a Nemzeti Parasztpárt csekély erősödése. Jelentős volt a Pfeiffer-csoport sikere, sőt az is, hogy Schlachta Margit 4 mandátumot szerzett.

Bár a kommunisták azzal vigasztalták magukat, hogy a koalíció négy pártja együtt 60 százalékot kapott s az ellenzék együttesen csak 40 százalékot, ez az aritmetika mellébeszélés és önámítás volt annak a pártnak a részéről, amely látványos többségre tört, de amellyel szemben még mindig az ország választóinak több mint 77 százaléka nyilatkozott. Az igazi arány nem 60—40, hanem 20—80 volt: csaknem 80 százalék nem szavazott a kommunistákra.

Ha figyelembe vesszük, micsoda mesterkedéseket folytatott a kommunista párt 1945 óta, ha tudjuk, milyen óriási anyagi eszközök felett rendelkezett, ha számolunk azzal, hogy milyen megfélemlítő hatása lehetett az összeesküvés! pernek, s végül tudjuk, hogy az orosz hadsereg még mindig az országban volt, s a választás szinte totális kommunista manipulációk jegyében történt, nyugodtan mondhatjuk — e választással a magyar nép meg 1945-nél is nagyobb bátorságot mutatott. (Csehszlovákiában 1946-ban, orosz megszálló hadsereg *nélkül* is, az ottani kommunista párt országosan kerek 38 százalékot kapott, sőt, Cseh- és Morvaországban (Böhmen, Mähren) 40 %-ot.)

Rákosi Mátyás győzelmi mámort színelve, de vérző orral és bosszútól lihegve most már elkezdhetette ennek az újabb antikommunista választási eredménynek a megsemmisítését is. Folytatta a szálamitaktikát.

A Kisgazdapárt már le volt nyelve, most, második nagy operációként a még mindig független Szociáldemokrata Pártot igyekezett felszámolni, utána pedig a Nemzeti

Parasztpártot. Ezutánra hagyta a mindenféle pártnál hatalmasabb bástya, az egyház és Mindszenty bíboros megostromlását és ledöntését. Végül még saját pártjában is kíméletlen nagytakarításra készült, kiirtásra szemelte ki belső ellenfeleit és az idealista kommunistákat.

Mindezt Sztálinnal a háta mögött, ahogy büszkén mondogatta, mint Sztálin legkedvesebb magyar tanítványa.

A Szociáldemokrata Párt likvidálása

A Szociáldemokrata Párt bizonyos vonatkozásokban a Kisgazdapártnál is jelentősebb ellenfele volt, vagy lehetett volna a kommunistáknak. Számszerűleg és a választási eredmény alapján persze a többségi Kisgazdapárt volt a hatalomátvétel legnagyobb akadálya. E párt pusztasága léte és választási sikere dokumentálta, hogy a kommunista párt nemzeti vonatkozásban mennyire kisebbségben van. A Szociáldemokrata Párt pusztasága viszont azt dokumentálta, hogy a kommunisták a munkásosztályon belül is kisebbségben vannak. A Kisgazdapárt likvidálásával, az 1947-es választás konstrukciójával el kellett jutni oda, hogy a parlament számszerűleg legnagyobb pártja a kommunista párt; ezt el is érték, 100 mandátummal a legnagyobb frakciót alkották. A Kisgazdapárt már csak árnyéka volt régi önmagának, s így a magyar politikai színskála legjelentősebb független erőcsoportja a szociáldemokrácia, illetve a Magyar Szociáldemokrata Párt lett. Súlyát, még a kisgazdákkal szemben is, növelte két körülmény. Egyik, hogy nagyobb múltra tekinthetett vissza, a pártot Magyarországon a 19. század végén alapították, csaknem hat évtizedes múltja volt. A másik, hogy míg a Kisgazdapártnak nem volt külföldi, európai bekötöttsége, a szociáldemokraták a nagy nemzetközi mozgalom kapcsolataival és annak öntudatával politizálhattak. A magyar szociáldemokrácia különleges érdemeket szerzett azzal — s ez történelmi érdeme volt —, hogy a 19. század elejétől következetesen küzdött a választójog kiszélesítéséért. Az Osztrák-Magyar Monarchia magyarországi szociáldemokrata részlege a k. u. k. szocializmus lehetőségeivel élve már a századfordulón megalapozta súlyát a magyar politikai életben, de, többek között éppen a választójog korlátozottsága miatt, jelentős parlamenti erővé nem emelkedhetett.^[130] A két világháború közötti időszakban sem tudott nagyobb tömegeket maga mellé állítani.

Több mint félévszázados történelmi múlt felemelő büszkeségével s aránylag jó szervezéssel a Szociáldemokrata Párt, különösen a Kisgazdapárt felmorzsolása után, jelentékeny politikai tényező lehetett volna. De ekkor már, részben saját hibájából, részben a kommunista infiltráció, majd terror következtében a politikai arénában nem a pompásan vívó bajnok, hanem csak az áldozat szerepe várt rá.

Saját hibája az volt, hogy 1946. március 5-én, a Nemzeti Parasztpárttal együtt, összefogott a kommunistákkal és azok kezdeményezésére megalapította a Baloldali Blokkot. A pártvezetőség ezzel, akarva-akaratlan, hozzájárult az 1945-ös választás eredményének az átfunkcionálásához. A magyar választópolgár, a magyar munkásság jelentékeny része 45-ben elsősorban azért adta szavazatát a Szociáldemokrata Pártra, hogy annak ereje legyen szembeállni a kommunista törekvésekkel. A magyar nép 45-ben antikommunista parlamentet akart és hozott létre. Azzal viszont, hogy a két baloldali, nem kommunista párt már öt hónap múlva segédkezet nyújtott egy olyan parlamenti konstrukcióhoz, amely a választás 83—17%-os antikommunista—kommunista képletét felborította, s a nagy többségi pártot a pártközi értekezleteken — s akkoriban a magyar politika kérdéseiről itt döntöttek — 3:1 arányban kisebbségbe szorította, a parlamenti demokráciát végzetes útra vitte. Egyúttal azonban a két baloldali párt maga alatt is vágta a fát, mert a kommunisták fogságába adta magát. E pártok vezetősége azzal érvelt, s néha még a pártok legjobbjai is elfogadták ezt az érvelést, hogy az igazi haladás, a nagyszabású reformpolitika, a reakció leküzdésének szükségessége megköveteli a baloldali egységfrontot, akciófrontot — a polgári többséggel szemben. A Szociáldemokrata Párt ezzel végleg felrúgta a kisgazdákkal a nehéz időkben, 1943-ban kötött együttműködési megállapodást, s éppen akkor, mikor arra a legnagyobb

szükség lett volna s helyesebb irányba terelhetné volna a belpolitikai fejlődést. A szociáldemokraták mintha nem ismerték volna az orosz mensevikek, az orosz szociáldemokraták történetét és sorsát, hogy ti. a bolsevikok 1918-ban hogyan buktatták meg őket, hogyan kényszerítették ki 1921—22-ben önmaguk feloszlását, s 1931-ben egy nagy kirakatperben hogyan semmisítették meg a szociáldemokrácia maradványait is. A Baloldali Blokk tagjaként a szociáldemokrata pártvezetőség, nem egyszer talán jobb meggyőződése ellenére, automatikusan részese lett a Kisgazdapárt ismert fojtogatásának, lemészárlásának, s olyan szégyenletes helyzetbe jutott, hogy hozzá kellett járulnia a képviselők, majd Kovács Béla kiszolgáltatásához.

A Szociáldemokrata Párttal szemben aztán a kommunisták lényegében ugyanazt a menetrendet és eszközöket alkalmazták, mint a Kisgazdapárttal szemben: infiltráció, polarizáció, oroszokkal való megfélemlítés, lélekvasárlás.

Hogyan kezdődött?

Az egyik legöntudatosabb s a szociáldemokrata hagyományokra legbüszkébb fiatal politikust, Szélig Imrét az 1947-es választások előestéjén egy szovjet őrnagy látogatta meg. Nem akármilyen őrnagy, hanem a Cseka-utód NKVD egyik őrnagya. Már későre járt, közeledett az éjszaka. Az őrnagy azt tudakolta: Szélig miért ellenzi, hogy a választáson szociáldemokraták és kommunisták közös listán induljanak, miért ellenzi a „munkásegységet”, a két párt egyesülését? De ennél is fontosabb volt az őrnagy számára, hogy vajon Szélig a választások után, s a Vörös Hadseregnek Magyarországról való kivonulása után nyilvánosságra hozza-e az orosz atrocitásokról gyűjtött adatait? Az őrnagy e kérdése az akkori helyzetben már nyílt fenyegetésnek számított, a látogatás pedig zsarolásnak. Befejezésül az őrnagy kérte Széliget, másnap adja vissza a látogatást, találkozzék vele megadott helyen, de erről ne értesítsen senkit, a dolognak titokban kell maradnia. Ő, az őrnagy majd kocsival jön Széligért. Szélig mindjárt másnap tiltakozást juttatott el Puskin orosz nagykövethoz, kérve, hogy ha vele tárgyalni akarnak, ez hivatalos helyiségben történjék és ne éjnek idején. Puskin azt a meglepő választ adta, hogy Széliget nyilvánvalóan a Hitlerékhez szegődött Vlasszov tábornok ellenforradalmár ukránjai akarták elrabolni, azért, hogy ezzel a Szovjetuniót kompromittálják. „Sajátságos azonban — írja Szélig —, hogy a Puskin követnél tett tiltakozás után az állítólagos vlasszovista nem jelent meg az előzetesen megállapított találkán. Jólinformált „ellenforradalmár” volt.”^[131]

Szélig megfélemlítésének kísérlete nyilván azzal a szándékkal történt, hogy híre menjen s fokozza a bizonytalanságot a szociáldemokrata táborban. A pártban azonban ekkor még abszolút többsége volt annak, hogy a szociáldemokraták őrizzék meg szervezeti önállóságukat s a választáson is ez érvényesüljön. Bár a pártban ekkor már erősen tevékenykedett a kommunisták járszalagján mozgó baloldal, tömegbázissal egyáltalán nem rendelkezett. A kommunistákkal való fúzió leghatározottabb ellenzője ugyanis a Szociáldemokrata Pártban — a munkásság volt. A valóságos fizikai dolgozók szociáldemokrata gyűrűjét a kommunisták sohasem tudták áttörni. A gyárakban, az üzemi választásokon a kommunistákkal szemben mindig a szociáldemokrata lista győzött. E munkásságra támaszkodva a pártvezetőség nemrégiben még sikerrel verte vissza azt a kommunista próbálkozást, hogy a Szociáldemokrata Pártot is, habár egyelőre csak szőrmentében, belekeverjék az összeesküvés perbe. Rajk belügyminiszter ugyanis az első pártközi értekezleten, januárban, arról beszélt, hogy terhelő adatok merültek fel Szeder Ferenc és Takács szociáldemokrata politikusok ellen is. A párt ekkor mindjárt a sarkára állt és nem volt hajlandó belemenni a veszedelmes játékba, hogy akárcsak egyetlen jelentős tagjának „bűnösségét” is elfogadja. A kommunisták akkor meghátráltak, a fő falat ekkor még nem a szociáldemokrata, hanem a Kisgazdapárt volt.^[132] De ez a határozott önvédelem nem változtat azon, hogy a szociáldemokrácia a Kisgazdapártot cserbenhagyta, s hogy az összeesküvés tényét, annak kisgazda vonatkozásait a szociáldemokrata pártvezetőség mindig Rákosiék szellemében és javára értékelte. „A megfélemlített Szociáldemokrata Párt segédkezet nyújtott a nagy, erős demokratikus párt (a Kisgazdapárt) felhasogatásához. Csak az 1947 aug. 31.-i választás után jött rá, hogy a kommunisták mennyire visszaéltek vele” — mondja azoknak az éveknek egy jószemű, tudós megfigyelője.^[133]

Az 1947-es választás ugyanis bizonyos értelemben szociáldemokrata-kommunista birkózás volt s azzal végződött, hogy a szociáldemokraták úgy érezték: a kommunisták kijátszottak, megcsalták és becsapták őket. Suttogó propagandával a kommunisták elterjesztették a hamis hírt, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség elhatározta a párt beolvasztását a kommunista pártba, aki tehát okos, egyenesen a KP-ra szavaz.^[134] A kékcédulás választás lényege az volt, hogy Rajk belügyminiszter 400 000 ilyen cédulát nyomtatott s ebből 300 000-et megbízható kommunisták között osztott szét. Volt olyan kommunista ügynök, aki egymaga 156 kék szavazócédulát kapott s ezzel járta végig járása szavazóhelyiségeit. A szociáldemokraták úgy vélték, a csalás egyedül ellenük irányult. Már 1945-ben az történt, hogy a belügyminisztérium utólag Zala megyében korigálta a választási eredményt Rákosi Mátyás javára, s így, jöllehet a szociáldemokraták akkor országosan százalékbán többet kaptak, mint a kommunisták, a parlamentben mégis eggyel kevesebb képviselőjük lett. Ez a 45-ös zalai seb azóta is égett a szociáldemokraták testén, de most, 1947-ben végleg felszakadt minden seb, mert a párt megállapította, hogy a kommunisták kékcédulás csalása a Szociáldemokrata Pártot kerekben negyedmillió szavazattól fosztotta meg. Ez volt az a pillanat, és mozzanat, amely a szociáldemokratákat cselekvésre készítette. A párt országos választmányán kibuktatták a kommunistabarát és oroszbarát elemek nagy részét, új főtitkárnak pedig a szociáldemokrata önállóság és nemzeti függetlenség törhetetlen szóvivőjét, Bán Antal iparügyi minisztert választották meg. Bán feladata az lett volna, hogy a Rákosiékkal szövetkezett pártellenes elemeket kizárja s a kékcédulás csalás miatt jóvátételt követeljen a kommunistáktól.^[135] Az akció megindult, két szinten, felül és alul egyaránt. Fent az történt, hogy a kormányban sztrájkba léptek a szociáldemokrata miniszterek. Lent pedig, hogy megmozdultak Budapest munkáskerületei: a főváros körüli munkásövezetből a régi szervezett szociáldemokraták vezetésével erős tömegek vonultak a belvárosba s nagy tüntetésen követelték azok kizárását, akik a párt függetlenségét el akarják adni a kommunistáknak.

Kovács Béla februári elhurcolása óta a megszálló Vörös Hadsereg és főparancsnokai már nem igyekeztek annyira leplezni, hogy bele-beleavatkoznak a magyar belügyekbe. Most is, a régi szociáldemokrata munkásság nagyszabású felvonulása után azonnal megkezdődött a nyílt fenyegetés. A Vörös Hadsereg főparancsnoka kijelentette: a tüntetés a Szovjetunió ellen irányult. A moszkvai „Pravda” cikksorozatot kezdett a magyar szociáldemokraták baloldalának a dicséretére. A koronát azonban maga Sztálin tette fel, mégpedig Szakasits Árpád fejére. A nagyválasztmány által megkopasztott Szakasitsnak ugyanis a generalisszimusz személyesen küldött dísztáviratot, magasztalva kiválóságát.^[136]

Ez volt az egyik ellenhúzás, a másik aztán már vérre menő: megmozdították az utcát. Szervezett bandák hatoltak be a Szociáldemokrata Párt székházába s kórusban gyalázták a mérsékelt vezetőket: „Vesszen Kéthly! Vesszen Szélig!” A párt oroszbarát baloldala aztán, mivel a munkásság nem állt melléje, a kommunistáktól kapott bandákat és tömegeket. Ilyen „kölcsonkapott tömegek” vonultak fel például a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom (SZIM) kongresszusára, hogy a baloldal javára befolyásolják a tisztikari választást.

Orosz fenyegetés, valamint az utca mozgósítása után a párt baloldalának kellett nyíltan kilépnie a színre. Ez meg is történt, az ún. szilveszteri határozattal. A párt budapesti főcsoportja közleményt adott ki s ebben felhívta a szociáldemokratákat a baloldal és a Szovjetunió „fenntartás nélküli” támogatására. A „tömegeket” ismét Rákosiék szállították, ezen gyűlések sorozatán követelték, hogy a Szociáldemokrata Pártból távolítsák el „a munkásosztály árulóit.” Évtizedes, elsőrangú szociáldemokratákra és szakmunkásokra sűtötték rá „a munkásosztály árulója” bélyegét. A rendőrség is működésbe lépett, százával tartóztatott le régi szociáldemokratákat.

A kisgazdákat megnyomorító „összeesküvés”-pernek megszületett a szociáldemokrata megfelelője, a „Kelemen-per.” Kelemen Gyula az iparügyi minisztérium államtitkára volt, vagyis Bán után a legfontosabb ember. És ahogy a kisgazdák esetében először nem Nagy Ferencet, az első embert lőtték le, hanem a másodikat, Kovács Bélát, most ugyanez ismétlődött meg a szociáldemokrácia jobboldala ellen: Bán helyett egyelőre Kelemen vették tűz alá. Az iparügyi minisztériumot a kommunista sajtó jóideje azzal vádolta, hogy korrupt, sőt ami ennél súlyosabban esett a latba, szabotálja a termelést és külföldi

fegyverkiajánlásokkal foglalkozik.^[137] Kelemen Gyula a Szociáldemokrata Párt Végrehajtó Bizottságának is tagja volt, letartóztatása tehát nyílt, véres hadüzenet volt a független szociáldemokratáknak. Rövidesen egy halálos és egy életfogytiglanra szóló ítéletet hoztak, — hogy tökéletes legyen a szociáldemokraták megfélemlítése, hogy a párt „tanuljon meg reszketni.” Ebben az időben alakult újjá a kommunisták nemzetközi szervezete, a Kominform is, amely nemzetközi szinten heves támadásokat intézett a nyugati szocialista pártok vezetői ellen. Magyarországon a baloldal ezt is felhasználta a jobboldal ellen. A Kelemen-per mellett nagy rendőrségi előkészület folyt egy másik, a szociáldemokrácia legrégebbi gárdáját sújtó per létrehozására is: Peyer Károly ellen terveztek bírósági akciót.^[138] Peyert a párt centruma kilépésre kényszerítette, mivel 1947 tavaszán 4 képviselőtársával együtt memorandumban szólította fel a pártvezetőséget, hogy vessen véget a Baloldali Blokk támogatásának. Peyer és köre igyekezett a pártot visszavinni a kiscgazdákkal 1943-ban kötött megállapodáshoz s következetesen hangoztatta, hogy Magyarországot a jelen helyzetben csak a kommunistákkal szembeni egységfront mentheti meg a totális bolsevizálástól.^[139] A párt centruma (Kéthly, Böhm Vilmos, Szélig, Bán) ekkor elkövette ugyanazt a hibát, mint annak idején a Kiscgazdapárt Sulyok kizárásával: távozásra szólította fel a párt régi, évtizedes veteránját, Peyert, s a 47-es választáson megtagadta tőle még a képviselői jelölést is. így került Peyer a radikális párt listáján a parlamentbe. A kommunisták addig, amíg Peyer a pártban volt, elsősorban az ő személyében mindig támadták nem a Szociáldemokrata Pártot, hanem annak „jobboldalát.” Mihelyt azonban a centrum kizárta Peyereket, a kommunista propaganda egyszerre a centrumot nevezte ki „jobboldalnak”, s a polarizáció ezzel egyszerű és tökéletes lett: jobboldal és baloldal. A centrum ezzel tért vesztett és nehéz helyzetbe került.^[140] A Peyer-csoportot a rendőrhatalóságok kémkedéssel vádolták. Peyer Károly még időben külföldre menekült, de 1948 tavaszán 14 személyt állítottak bíróság elé. Egy halálos ítélet született, egy tizenöt évre szóló, s több kisebb büntetés. Peyer Károlyt távollétében 8 évre ítélték. A budapesti amerikai követség egyik tisztviselőjét is elítélték. Az ügyet egyben felhasználták a sajtószabadság elleni akcióra is: kiutasították Magyarországról John McCormack kitűnő újságírót, a „New York Times” tudósítóját, aki előzőleg már a kiscgazda „összeesküvés” per idején is a való helyzetet ábrázoló jelentéseket küldött lapjának. A Peyer-per néven leonyolított akció célja is az volt, hogy megtörjék a szociáldemokrácia gerincét.^[141]

Ezzel az egész mechanizmussal végülis sikerült fokozatosan háttérbe szorítani a centrumot és előtérbe hozni a baloldalt. Ennek kulcsszemélyisége, Szakasits Árpád állítólag nem szívesen adta fel a független szociáldemokrácia gondolatát, de jellemgyengesége és zsarolhatósága következtében a kommunisták foglya volt.^[142] Rákosiék ugyanis összegyűjtötték Szakasitsnak a háború alatt, a német győzelmek idején írt szovjetellenes cikkeit s közölték vele, hogy a gyűjtemény alapos. A baloldal másik főszemélyisége a jó demagóg Marosán György volt, akit hiúságánál fogtak meg: a hajdani péksegédet (mester sohasem lett belőle) az orosz tábornokok barátságukkal tüntették ki, Puskin nagykövet pedig elhitette vele, hogy őt tekinti legfőbb politikai tanácsadójának, s hogy hízelegjen neki, nemcsak a magyar belpolitikáról kérdezősködött nála, hanem világpolitikai kérdésekben is tanácsát kérte...^[143] Riesz István, a vérgőzös igazságügyminiszter^[144] eleve a kommunisták pórázán függött s mert szerette a kényelmes életet, jó eszköznek bizonyult a kezükben.^[145] Rónai Zoltán pedig már 1945-ben kommunista párttagságot kért, de Farkas Mihály, a moszkovita főfunkcionárius rávette, hogy színleg maradjon szociáldemokrata.

Ez a baloldali négyesfogat — Szakasits, Marosán, Riesz, Rónai — 1948 februárjában elérkezettnek látta az időt a párton belüli puccs végrehajtására. Szakasits bizonytalankodott, nem merte átlépni a Rubikont, nem merészelte ország-világ előtt kimondani, hogy a Szociáldemokrata Pártnak meg kell szűnnie. Ezért Puskin és Marosán úgy intézte, hogy Szakasits meghívót kapott a Szovjetunióba s azzal kecsegtették, hogy maga Sztálin is beszélni óhajt vele. Szakasits elutazott, Marosán pedig kézbevette a gyeplőt. Február 18-ra meghirdette a nevezetes sportcsarnoki gyűlést. Úgy rendezték, hogy pártigazolványt nem kell felmutatni, s így nagy tömegekben kommunisták vonultak fel az arénába és megszállták a jobb helyeket.^[146] Az ő kiáltozásuk szolgáltatta aztán a helyeslést azokhoz a bejelentésekhez, hogy 11 pártvezetőségi tagot kizárnak és 35 szociáldemokrata képviselőt

(a 67-ből) eltávolítanak a parlamenti frakcióból. Mindezt, még a nagygyűlés előtt, mint a párt egyik főtitkárhelyettese, Marosán György vitte véghez, a pártvezetőség több tagjának kijátszásával vagy mellőzésével.

Szakasits Árpád közben Moszkvában szívélyesen diskurálgatott Sztálinnal. A ravasz georgiai úgy játszott vele, mint macska az egérrel, s egy kedélyes pillanatban elejtette a mondatot Szakasits előtt, hogy „Magyarországnak szüksége van egy erős szociáldemokrata pártra.” Szakasits hazatérvén Budapestre, s nem tudván, hogy Marosán milyen fait accompli-t teremtett, első nyilatkozatában fennhangozta: „Azzal a meggyőződéssel térek vissza Moszkvából, hogy a magyar szociáldemokrácia nem veszett el, hanem jövője van.”^[147] Ekkor azonban Puskin nagykövet hamar észretérítette, megmagyarázta neki, hogy Sztálin csak mint udvarias házigazda akart kedveskedni Szakasitsnak s amit a generalisszimusz mondott, az nem érvényes Magyarország vonatkozásában. Szakasits Árpád erre nem sokat teketóriázott, hanem mindjárt másnap írt egy lendületes cikket a szociáldemokrata pártlapban, amelyben megmagyarázta, hogy a szociáldemokráciának Magyarországon nincs jövője s az egyetlen út: fúzió a kommunistákkal.^[148]

A fúzió! Elegánsan így nevezik a tényt, hogy a kommunisták likvidálták a Szociáldemokrata Pártot. A fúzió azonban több volt, mint egyesülési aktus: guillotine volt, politikai nyaktiló. Február 18-át követte március 6-a, a párt kongresszusa, amely most már formálisan is, elvben kimondta a fúziót. Március 6-át követte június 12-e, amikor a két párt, kommunista és szociáldemokrata, ünnepélyesen összeölelkezve egyetlen párttá olvadt össze Magyar Dolgozók Pártja néven. A dátumok között aztán dolgozott a nyaktiló: először kizártak a Szociáldemokrata Pártból 40 000 tagot, ez volt az eljegyzési ajándék a kommunisták számára. Aztán kizártak újabb 50 000-et, ez volt a nászajándék. Ezt követte 200 000 régi szociáldemokrata kizárása a közös pártból. A kizárás automatikusan állásvesztéssel járt. A felfalt párt volt funkcionáriusai közül többet rendőri felügyelet alá helyeztek, a centrum vezéregyéniségét, Kéthly Annát háziőrizetbe vették. Bán Antalt és Szélig Imrét emigrációba küldték, a 67 főnyi képviselőcsoportnak több mint a felét kiebrudalták, megfosztották mandátumától. Az új, egyesült párt vezetőségében a szociáldemokratákat a tehetetlen kisebbség sorsára kárhoztatták: az MDP Politbúrójának 14 tagjából csak 5 volt szociáldemokrata, a 66 tagú Központi Bizottságban pedig csak 20.

De még évekig folyt a „munkásság”, a „munkásosztály” megtisztítása az „áruló” szociáldemokratáktól. Külön fejezet, mint majd látni fogjuk, milyen dicstelen véget értek s mily nagy árat fizettek a kommunistákat kiszolgáló Szakasits, Marosán és Riesz. Ennél fontosabb azonban, hogy mikor Rákosiék azt hitték, diadalmaskodtak, látniok kellett, hogy csak a Szociáldemokrata Pártot sikerült megölniök, de nem a szociáldemokráciát. Ezért 1950-ben újabb hajtóvadászatot rendeztek a „munkástestvérek” ellen. Rákosi Mátyás a nyár elején bejelentette, hogy az üzemeket, üzemi tanácsokat meg kell tisztítani a szociáldemokratáktól. Egy gyűlésen követelte, hogy „az árulókat érdemük szerint meg kell büntetni.”^[149] Nem sokkal ezután bebörtönözték Kéthly Annát, és titkos letartóztatásokkal kivonták a forgalomból a régi szociáldemokrata gárdát (Szeder Ferenc, Valentiny Ágoston, Takács Ferenc, stb.). Állítólag ezer embert vettek őrizetbe.^[150] Rákosi Mátyás az újabb szociáldemokrataellenes kampányt azzal indokolta, hogy ezek az „árulók” kémkedést folytatnak az angol Labour Party megbízásából. A fúziót annak idején létrehozó baloldaliakat pedig megvádolta, hogy csak taktikából csatlakoztak az egyesült párthoz, azért, hogy belülről bomlasszanak és sabotáljanak. Most már, hogy nem volt Szociáldemokrata Párt, Rákosi a szociáldemokráciát kárhoztatta s azt fejtegette, hogy a „szociáldemokrácia a kapitalizmus ügynöke a munkásmozgalomban.”^[151]

1948. június 12-ét, a kikényszerített fúzió napját a kommunista rendszer „történelmi sorsforduló”-nak nevezte s a pártsajtó egyöntetűen hangoztatta: e napon dőlt el véglegesen, hogy Magyarország a szocializmus útjára lépett. Kéthly Anna ugyanezre a napra azt mondotta: ekkor dőlt el végleg, hogy Magyarország lelép a demokrácia útjáról.^[152]

1948. június 12-e óta Magyarországon nincs szociáldemokrata párt. A párt, amely a kommunisták által feudálisnak fémjelzett Magyarországon, Ferenc József császár és király monarchiájában megalakulhatott, szervezkedhetett és politikai küzdelmeket vívhatott; amely a „fasiszta” Horthy-korszakban független párt volt a parlamentben és irányíthatta a szabad

szakszervezeteket; ez a párt, a Magyar Szociáldemokrata Párt a „haladó” kommunizmusban, a munkásállamban megszűnt létezni.

Életét kioltották. Nincs többé. Fuit.

A Nemzeti Parasztpárt vége

A Kisgazdapárt lemorzsolása és megjuhászítása s a Szociáldemokrata Párt megszűntetése után már csak gyerekjáték volt és pusztán idő kérdése, hogy mikor temetik el a koalíció negyedik, s a Baloldali Blokk harmadik pártját, a Nemzeti Parasztpártot.

A párt legnagyobb formátumú politikusa, Kovács Imre 1947 február 25-én, azonnal Kovács Béla elhurcolása után levelet írt pártja elnökségének, egyenesen Veres Péternek, s bejelentette, hogy kilép a pártból. Kovács Béla elhurcolását a parasztpárti főtitkár a magyar szuverenitás olyan megsértésének tekintette, mint előzőleg az 1944. március 19-i német megszállást. „Többé nem akartam közösséget vállalni azzal a koalícióval, amely a hazaárulás útjára lépett” — állapította meg Kovács Imre.^[153] A 47-es választáson a Balogh-párt listáján, de mint független képviselő indult. Kísérletet tett a maradék kisgazdák és a Balogh-párt összejárására s a koalíción belüli, ezúttal a kommunistákat a szélsőbalra leszorító blokk létrehozatalára, de ez meghiúsult. Néhány bátor parlamenti felszólalás után, 1947 nov. 4-én a „Szabadság” című kommunista lapban ezt olvasta: „Kovács Imre összeesküvése Pfeiffer Zoltánnal a népi demokrácia megdöntésére.” Még aznap este egyik volt barátja megjelent nála s elmondotta, most jön az Andrássy-út 60-ból, ahol három hete kínozták és ellene, Kovács Imre ellen gyűjtöttek terhelő adatokat. Ezekután november 18-án a Nemzeti Parasztpárt egyik alapító tagja, Kovács Imre, Prágán keresztül Svájcba menekült.

A párt elnöke, Veres Péter hosszú időn át azt magyarázta pártja elégedetlenkedő elemeinek, akik a kommunistákkal való szövetkezés megszakítását kérték, hogy legyenek türelemmel, rövidesen eljön az idő, mikor „megcsináljuk a sasszét jobbra.”^[154] De közben a párt egyre inkább balra csúszott, a pártvezetőségben vagy a szélesebb körű pártfórumok előtt mindig Veres Péter volt az, aki végülis elfogadtatta Rákosiék kívánságainak teljesítését. Az összeesküvés perben néhány parasztpártit is letartóztattak. Ellentétben a szociáldemokratákkal, Veres Péter nem szegült szembe, hanem vállalta a hallgatást. Hallgatásáért a kommunisták miniszteri tárcát ígértek neki.^[155] Meg is kapta, honvédelmi miniszterré nevezték ki. Ez a kinevezés felért egy nyilvános szerencsétlenséggel, mindenekelőtt Veres Péter és pártja számára. A katonai szakértelemmel egyáltalán nem rendelkező parasztíró a honvédelmi miniszter székében a gúnylapok célpontja lett és köznevetség tárgya, valószínű, hogy a kommunisták célja éppen ez volt, a Nemzeti Parasztpárt elnökének lejáratása. (Akkoriban járta az a vicc Magyarországon, hogy az éppen folyó arab— izraeli háborúban nagy fordulat várható az arabok javára, mert —Izrael Veres Pétert hívta meg fővezérnek.) A kétesértékű jutalmazás azonban csak szemfényvesztés volt, a jutalmat csakhamar követte a bunkó, amellyel lesújtottak Veres Péterre, s amellyel agyoncsapták a Nemzeti Parasztpártot is. A bunkót Rákosi Mátyás és a Parasztpártba beépített két szimpatizáns, Erdei Ferenc és Darvas József népi író fogta marokra.

A párt tagjai mindig is gyanakodtak, hogy Erdei és Darvas tulajdonképpen a kommunisták megbízottja. Kovács Imre nyíltan megvádolta csoportjukat, hogy alávetették magukat a kommunista pártnak és a Nemzeti Parasztpártot a kommunisták leányvállalatává degradálták.^[156] Erdei és Darvas politikája, melyet a pártelnök, Veres Péter sohasem ellensúlyozott megfelelően, a párttagok és a választók körében is visszatetszést szült s így a párt döntő pillanatokban mindig ájult maradt s kétértelmű helyzetéből nem tudott szabadulni.^[157] Amikor 1946 tavaszán ez a párt is csatlakozott a Baloldali Blokkhoz, akadtak a pártban, főleg azonban a Parasztszövetségben, akik szerették volna létrehozni a „parasztegységet”, más szóval a Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt közeledését. Ez logikus társulás lett volna, mindkettő a parasztság különböző rétegeit egyesítette a még mindig erősen agrárjellegű Magyarországon. De Veres Péter, hosszas tárgyalásokon,

megakadályozta a parasztegység létrehozását. Veres már 1945-ben inkább éket akart verni a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség közé.^[158] Míg egyfelől arról beszélt, hogy a parasztegység kívánatos, másfelől leszögezte, hogy ez lehetetlen. Veres állásfoglalása végső kihatásában a kommunisták malmára hajtotta a vizet, mert polarizálta a paraszti társadalmat, vagyis paraszti fronton segítette Rákosi megosztó taktikáját és technikáját. A nagy belpolitikai válságok idején Veres és köre mindig a pártegység megőrzésének szent és sérthetetlen elvét hozta fel érvül ahhoz, hogy végülis egy-egy kommunista követelést teljesítsenek. Inkább engedjünk, de ne veszélyeztessük a pártegységet — ez a jelszó volt az a mechanizmus, amely ezt a jobb sorsra hivatott pártot végül is azzá tette, amivé Erdei és Darvas kezdetől fogva akarta: a kommunista párt leányvállalatává.

A párt tagjai között s a párt ideológiai hátterét jelentő írói világban sokan voltak olyanok, akik a magyar megváltást sohasem várták a bolsevizmustól; voltak kiváló és becsületes elmék, akik egy szabad Magyarországon egészséges és demokratikus átalakulás és új rend oszlopai lehettek volna. Voltak, akik a koalíciós viharok közepette is, e pártra támaszkodva kiváló munkát végeztek, például a kultuszminiszterré kinevezett Keresztury Dezső. Ő még a párt befolyásos köreivel szemben is igyekezett akadályozni a katolikus iskolák elleni kommunista rohamot. Sikerült neki, toleranciájával és higgadtságával jó kapcsolatokat teremteni az egyházakkal is.^[159] Keresztury valamikor az időközben az ország primásává emelkedett Mindszenty József tanítványa volt s a primás most is, s még évtizedek múlva is, kitüntette jóindulatával, később pedig, már mint száműzött bíboros, így emlékezett róla: „A történeti hűségnek tartozunk annak megállapításával, hogy Keresztury Dezső a ravasz pártmesterkedések közben mindig dicséretes magatartást tanúsított s inkább megvált a miniszteri tárcától, mint hogy bábszerepet töltsön be a kommunisták szolgálatában.”^[160]

A miniszter lemondása azonban nem automatikusan történt, annak számos előzménye volt, nevezetesen, hogy a kommunisták és szociáldemokraták hevesen támadták kiegyensúlyozott iskolapolitikáját. Ellenfelei támadták, saját pártja viszont nem védelmezte elég erélyesen, ezért nem tudott maradni az oly fontos feladat, a közoktatásügy élén. Csak egy évig lehetett miniszter.

A Nemzeti Parasztpárt legjobbjai között is voltak, akik hittek abban, hogy a 45-ös konstrukcióval a kommunisták, ha akarták, ha nem, a demokrácia ügyét is szolgálták, így pl. a földreform létrejöttével és a tanácsrendszer bevezetésével. Előbbi — mondották — feloldotta a paraszttársadalom évszázados dermedtségét, utóbbi pedig a „századokig bürokratákkal kormányzott népet az önkormányzat iskolájába íratta be.”^[161] Ez a szemlélet, bármily tisztességes látásmódból fakadt is, a Parasztpártban megkönnyítette azok dolgát, akik a többségi párthoz, a Kisgazdapárthoz való közeledés helyett a kommunistákkal szembeni engedékenység útjára akarták vinni a pártot. A pártnak a kommunisták mellé sodródásában a fő mozgató persze az infiltráció volt (Erdeti), majd a karrierizmus (Darvas), végül a megfélemlítés (összeesküvés per). De szerepet játszott a minden önzéstől vagy egyéni számítástól mentes, tisztára ideológiai meggyőződés is, idealista, fiatal népi-kollégista, paraszti származású intellektuelek parasztradikalizmusa, a radikális társadalmi reform szükségességének szent meggyőződése. A legkitűnőbbek között is voltak, akik úgy vélték, hogy 1945-tel Magyarország ezeréves feudális abroncsoktól szabadult, s a főellenség ez a múlt, ennek visszatérését kell megakadályozni; vagyis: a főellenség a reakció és a főfeladat a múlt maradványainak felszámolása. Ennek révén ideológiailag és terminológiailag is befutottak a kommunisták utcájába, taktikailag pedig melléjük szegődtek, aztán fogságukba estek. Az ezeréves feudális mültra szegezve tekintetüket, nem vették észre, hogy a jelenben olyan birkózás, olyan hatalmi harc folyik, a kommunista hatalomátvétel olyan borzalmas korszak kezdete, amely mögött ezer esztendő minden negatívuma elbújhat. A paraszt-radikalizmus eszméi még antikommunista parasztpárti politikusok is arra vezettek, hogy az 1918-as orosz bolsevista forradalmat haladásnak tekintsék: „Az egész szovjetforradalom nem más, mint az összes közbülső keleteurópai népek idevágó erőfeszítéseit sikeresen túlhaladó nagy történelmi vállalkozás az orosz népnek a keleti társadalmi fejlődés zsákutcájából való kihalására.”^[162] Ezek a parasztpárti gondolkodók elvetették ugyan a Szovjetunióval való behódolást, de hittek abban, hogy a kommunista

pártban igen nagy azoknak a száma, akik a magyar függetlenségi gondolat legteljesebb és legőszintébb hívei.^[163]

A demokráciát váró jóhiszemű elemek azonban a pártban mindinkább háttérbe szorultak s Rákosi machiavellizmusának a talaján elképzeléseik jámbor óhajjá váltak. Ezek a parasztpárti idealisták valószínűleg éppúgy nem tanulmányozták vagy nem tanulták meg az oroszországi parasztmegváltó forradalmárok, a narodnyikok történetét, ahogy a szociáldemokraták elfelejtették a mensevikek kálváriáját. Így aztán a Baloldali Blokkhoz való csatlakozásával ez a párt is, alapítóinak jobb meggyőződése ellenére, Magyarország bolsevizálásának egyik csavarja lett. Mikor pedig a mór megtette kötelességét, Rákosi Mátyás könyörtelenül lesújtott és végetvetett a parasztradikalizmus álmodozásának.

Az okot, az ürügyet éppen Veres Péternek egy, 1948 nyarán megjelent könyve szolgáltatta. Bizonyos persze, hogy a könyv csak ürügy volt, s ha nem jelenik meg, akkor is bekövetkezik, ami készült — a parasztpárt likvidálása. Hiszen befejeződött a Szociáldemokrata Párt eltemetése, soron volt a koalíció utolsó pártocskája. Veres Péter „A paraszti jövő” című könyvében világosan állást foglalt amellett, hogy a jövő a szocialista jövő. De szükségesnek vélte, hogy a nagy államosítások mellett maradjon valamelyes magánszektor is; arról írt, hogy a kisparaszti gazdálkodásnak teret kell biztosítani. Egészében véve Veres Péter a szocializálások és a szocializmus szellemében beszélt, hasonló írások akkoriban tucatjával jelentek meg Magyarországon, ezért tehát nem lett volna olyan „felháborító”, mint amilyenek a kommunisták csakhamar deklarálták. De Rákosi Mátyás személyesen támadt neki az új Veres-könyvnek, s ahogy a kigazdák elleni roham idején ott megszólalt a Fórum-csoport, s a szociáldemokraták elleni hadjárat kezdetén náluk is megfújta a harsonát a Szakasits-csoport, úgy most itt, Rákosi visszhangjaként nekitámadt Veres Péternek Darvas és Erdei. Darvas látszatra védett, de úgy megvédte Veres Pétert, hogy az belesántult. Veres Péter — írta Darvas — nem rokonszenvez a nagyparaszttal, kulákokkal, jó szocialista, de rosszul fogalmaz, kétértelmű és homályos.^[164] Erdei nem volt ilyen szofisztikus, nyíltan helytelenítette Veres tételeit s leszögezte, hogy csak a mezőgazdaság teljes kollektivizálása, csak a teljes szocialista út járható.^[165]

A támadások hatására Veres Péter nagy részében visszavonta tételeit s elkedvetlenedve üdülni ment. Ott aztán, „procul negotiis”, a Bakony-hegység bukolikus magányában ez a változatos életű parasztíró úgy döntött, hogy lemond miniszterségéről. De a pártelnökségről nem mondott le, hanem nevét adta ahhoz, hogy ezután már minden úgy történjék, ahogy Erdei Ferenc és Darvas József akarja. Egy év sem telt belé, 1949. február 1-én a Nemzeti Parasztpárt megszűnt létezni.

Rövid rekvium

1949 februárjában Magyarországon elhatározták, hogy létrehoznak egy új intézményt, amelynek a neve: Magyar Függetlenségi Front. Ebbe az organizációba olvasztották be a többi pártot, ez volt a közös fedél, amely alá betámasztották a Kigazdapárt is. Ez az aktus gyakorlatilag az egykor független pártok autonómiájának a teljes feladását jelentette. A Magyar Függetlenségi Front alakulási indulója a független pártok gyászindulója volt. Egyben a parlamenti demokrácia, a többpártrendszer végleges temetése.

Az 1945. november 4-i választás óta még csak három év s négy hónap telt el. Ha történelmi távlatból s az akkori történések alapos ismeretében vizsgáljuk ezt a csaknem három és fél éves sorsdöntő időszakot, arra a végkövetkeztetésre kell jutnunk, hogy annak legvégzetesebb eseménye vagy dátuma nem a Sulyok-kizárás, nem is az összeesküvés per, nem is a szocialisták megsemmisítése a fúzióval, s nem a Nemzeti Parasztpárt szertefoszlása. Mert mindez csak következmény volt. Elkerülhetetlen következménye egy másik dátum által jelzett aktusnak. A dátum: 1946. március 5. Az esemény, amely e napon történt: a Baloldali Blokk létrehozása.

Hogy ez megtörténhetett, az a koalíciós időszak, de a háború utáni egész magyar történelem sorsát is végzetes irányba terelte. Mert ekkor lett először és döntően meghamisítva az 1945-ös választás eredménye, a valódi népakarat. A nép akarata volt, hogy a kommunista párt és a kommunizmus kisebbség legyen. A Baloldali Blokk ezt a helyzetet tökéletesen megfordította: a többségi pártot nyomta kisebbségi helyzetbe, s többséggé dagasztotta a kis kommunista pártot. A Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt ezzel a csatlakozással cserbenhagyta saját választóit is, akik azért szavaztak rájuk, mert szociáldemokráciát akartak és nem kommunizmust, józan parasztpolitikát és nem kommunista kollektivizálást. A szavazók a kommunizmussal szembeni védelmet várták ettől a két párttól, amikor neki adták szavazataikat, nem azt, hogy a kommunista párt stratégiáját támogassák parlamenti- és kormányvonalon. A Baloldali Blokkhoz történt csatlakozásuk egyben saját pártjaik függetlenségének az aláaknázása volt, akár tudták, akár nem tudták, hogy mit cselekszenek. E két párt vezetőinek, a higgadtabb ítézők szerint történelmi tévedése, a vérmesebbek szerint történelmi bűne, hogy pártjukat a kommunista párt szekeréhez kötötték a Baloldali Blokk létrehozásával. Mindegy, hogy taktikai vagy ideológiai szempontok vezették-e őket. Taktikának rossz volt, ideológiának helytelen. A végeredmény: a két párt megsemmisült. De magával rántotta a magyar parlamenti demokráciát.

És történelmi tévedésről — a sajátjáról — beszél a Kisgazdapárt elnöke is a Baloldali Blokkal kapcsolatban. Nagy Ferenc, visszapillantva a küzdelmes évekre, úgy látja, neki, mint miniszterelnöknek s a többségi párt fejének nem lett volna szabad elfogadnia a Baloldali Blokk megalakulását, annak bejelentését vissza kellett volna utasítania. Szó szerint: „Láttam, hogy első súlyos hibám volt a baloldali tömörülés engedélyezése. Nem lett volna szabad engednem, hogy a koalíción belül külön szövetség jöjjön létre... Ki kellett volna jelentenem, hogy a kormányt csak azzal a feltétellel vezetem, ha minden egyes párt megtartja tökéletes függetlenségét. Nem kétséges ugyan, hogy a Szovjetunió beleszólt volna a vitába, de talán nem utasította volna a Kommunista Pártot olyan hamar, hogy nyíltan szakítson velünk, hogy törésre vigye a dolgot.”^[166]

Rövid rekviem egy szabad választásra.

V.

KÜLPOLITIKAI ASPEKTUSOK

A Nagy Ferenc időszak kritikája | Amerika erélye és erélytelensége | Irán és Magyarország | Nyugati tiltakozás és nyugati rezignáció | A közép-kelet-európai népek

Ha Nagy Ferenc ily módon önbírálatot gyakorolt, még élesebb kritika érte őt saját pártja soraiból és a magyar közvélemény részéről. A Tildy—Nagy Ferenc rezsím bírálói végkövetkeztetésként és általánosságban azt vetik e vezetők szemére, hogy nem éltek, nem jól sáfárkodtak a választók adta többséggel; ott is engedtek a kommunista követeléseknek, ahol a Vörös Hadsereg jelenléte erre nem kényszerítette őket; sőt, például a hitoktatás elleni akciójukkal rálicitáltak a kommunistákra, több vonatkozásban a kommunisták számára, helyettük végezték el a munkát, amely a magyar demokráciát gyengítette. Szemükre vetik, hogy kormányzásuk, illetve az általuk dominált pártvezetés hosszú ideig fedezte a kommunisták törvénytelen üzelmeit, így mind a belföld, mind a külföld felé megadta a legalitás látszatát a kommunista kisebbség erőszakos manőverezéséhez; nem leplezte le megfelelő módon és kellő mértékben az orosz nyomás tényeit abban az időszakban, vagyis 1946-ban és 1947 elején, amikor a nemzetközi helyzet ebben a térségben még egyáltalán nem dőlt el egyoldalúan és véglegesen a Szovjetunió javára. A bírálatok hibául róják fel a pártnak a saját állag könnyelmű levagdosását, továbbá akarati és taktikai ellenállás hiányát a kommunista akarattal és taktikával szemben. A belpolitikai appeasement, vagyis meghátrálás a kommunisták előtt már a nyugati appeasement előtt következett be, jóval

azelőtt, hogy a Nyugat, pontosabban az Egyesült Államok meghátrált volna a Szovjetunióval szemben, — hangzik a bíráló.

Nagy Ferenc, mint önbírálat mutatja, maga sem tagadja, hogy hibák és rövidlátás, mint pl. a Baloldali Blokk akceptálása a miniszterelnök részéről, sietteték, előbbre hozták mind a kommunista diadalt, mind pedig a Szovjetunió azon eltökéltségét, hogy a parlamentarizmust felszámolja Magyarországon s a Nyugatra többé ne legyen tekintettel.

Való igaz az is, hogy 1946-ban, vagyis az 1945-ös választás nagy antikommunista többségének érvényessége idején az amerikai külpolitika Kelet-Európában, ha nem is volt annyira aktív, mint a keleteurópai népek szerették volna, még nem volt annyira passzív, mint aztán a későbbi években.

Másfelől e bírálatok talán nem veszik eléggé figyelembe a Vörös Hadsereg jelenlétének pszichikai velejáróit, melyek a polgári állam- és pártvezetésre megfélemlítőleg hatottak. Igaz ugyan, hogy nyíltan erőszakos, nagy politikai akcióra az oroszok Kovács Béla lefogásáig nem vállalkoztak, s mikor ezt mégis megtették, a nyugati hatalmak erélyesen tiltakoztak. De Magyarország nem nyugati, hanem orosz megszállás alatt élt. És bár a Kelet-Európáért folyó nagyhatalmi birkózás még nem fejeződött be s ezért az ottani belpolitikai tényezők magatartása, jó vagy rossz politizálása nem volt közömbös a további fejlődés szempontjából, Nyugattól e tényezők csak morális biztatásban részesülhettek, míg a kommunista párt a Vörös Hadsereg részéről konkrét támogatást kapott.

Amíg tehát egyfelől a Tildy—Nagy rezsim bírálóit erősíteni látszik a körülmény, hogy az 1946-os perspektíva, vagyis az orosz megszállás várható megszűnte, erélyesebb, okosabb, elszántabb és sikeresebb magatartást kívánt volna meg s a 45-ös választók akaratának hathatósabb megvédelmezését a kommunistákkal szemben, addig másfelől a Tildy—Nagy politikát mentesíteni látszik a Vörös Hadsereg tényleges jelenléte és annak lélektani súlya. De talán azt lehet mondani, hogy a magyar nép a Vörös Hadsereg jelenléte ellenére is bátrabb volt, mint választott vezetői.

Világpolitikai erők ütközési pontján élő népek sorsa azonban mindig tragikus, és főleg kisépek vezetőinek idegen megszállás vagy nyomás árnyékában űzött politikáját sohasem lehet sommásan elítélni. Mindig legalább annyi és olyan jó ok van a megértésre és felmentésre, mint a kárhooztatásra és elítélésére. Tildy és Nagy Ferenc a történelem ítéletében talán felmentést nyer, éppen az idegen megszállás ténye miatt; ezt a felmentést legfeljebb csökkenti az a körülmény, hogy éppen ők semmi mentséget sem találtak az előző, német megszállás alatti magyar vezetőpolitikuskok ténykedésére, holott ezek is érezték egy nem kevésbé erőszakos és totalitárius rezsim és nagyhatalom nyomását, s nekik is külpolitikai támaszuk a Nyugatban csak épp annyira volt vagy nem volt, mint Tildyéknek 1945 után. A tanulság mindenestre az, hogy végleges bírálatokkal és végső ítélettel csínján kell bánni, különösen ott, ahol a nemzeti szuverenitás nem gyakorolható maradéktalanul.

Ahogy a dunamenti kisépeknek a háború előtt a nyugati nagyhatalmak nem nyújtottak sok és konkrét támogatást, hogy Hitlerrel szemben helytálljanak, s e népek egymás után Berlin égisze alá és hadiszekere elé kerültek, úgy 1945 után a nyugati támogatás nem volt hathatós Moszkva erőszak-politikájával szemben sem.

Magyarországon a jaltai egyezmény ígéreteinek a Szövetséges Ellenőrző Bizottság volt hivatott érvényt szerezni, elvben tehát sok függött attól, hogy a SZEB nyugati tagjai a helyszínen, Budapesten, milyen instrukciókat kapnak kormányaiktól, vagy azoknak mit jelentenek és javasolnak. Franciaország súlya a háború után, nyugati partnerei mellőzése folytán is, nem volt döntő. Anglia és szerepe a közép-kelet-európai kérdésekben nem volt olyan aktív, mint egy hajdani világbirodalomtól várták. Anglia például 1947-ben, a válságoktól és kommunista nyomástól fenyegetett Görögországban is úgy döntött, hogy kivonja onnan erőit, melyek a kommunista hatalomátvételt lennének hivatva megakadályozni, s átengedte, sőt, kérte, hogy átengedje a terepet és felelősséget, a görögök megsegítését Amerikának. S ha Anglia olyan hagyományos kliensét, mint Görögország, nem tudta önmaga megvédeni, elképzelhető, hogy még kevésbé volt aktív a számára nem annyira eminensen fontos Magyarországon. Ilyen körülmények között a Szovjetunió tényleges ellenlábasa a magyarországi terepen is, 1945—46-ban és azután, csak az Egyesült Államok lehetett.

Vagyis: Magyarország, Magyarország is, Kelet és Nyugat mérkőzését tekintve, Amerika felelőssége alá tartozott.

Amerikának ezekben az években a térségben folytatott politikáját sokan így nevezik: non-policy. Vagy, a történelmi „splendid isolation” fogalmára utalva így: policy of splendid aloofness — a ragyogó tartózkodás politikája.^[1] Mindkét meghatározásban van igazság, de százszázalékosan egyik sem fedi a tényleges helyzetet. Kétségtelen, hogy Amerika budapesti képviselője a kommunista erőszakosságok láttán legtöbbször visszahúzódott a be-nem-avatkozás szép elve mögé és a maga részéről nem fogantatosított olyan konkrét lépéseket, melyek egyenrangúak lettek volna a Szovjetunió akcióival, abban a hitben, hogy a végkifejldés úgysem lesz olyan tragikus. De ez nem minden szakaszban volt így, az amerikai magatartás váltakozó volt, egyes pillanatokban elégedetlen a magyar belpolitikai erő, főleg Tildy magatartásával, máskor olyan, hogy a magyarság joggal lehetett elégedetlen az amerikai magatartással. Volt eset, amikor Amerika gerincesen viselkedett, sőt, a Kovács Béla eset után felvillant a határozottsága is, de akkor már késő volt.

Egy pillantás erre az aspektusra.

Deák István, a Columbia egyetem professzora, a budapesti amerikai képviselő Washingtonba küldött jelentéseinek tanulmányozása alapján megállapítja, hogy az amerikaiak jól voltak tájékozva és tisztán látták, mi folyik Magyarországon. Látták a kommunista célokat és manővereket. „Az amerikaiak sokat tudtak és meglepően jól megértették a helyzetet” — mondja.^[2] Frederick T. Merrill, a budapesti amerikai misszió tisztviselője például már 1945 nyarán jelentette: a Szovjetunió minden szándéka arra irányul, hogy az országot alávesse Moszkva politikai és gazdasági diktátumának, szovjet mintájú osztálytalan társadalmat hozzon létre s egyetlen, Moszkva által ellenőrzött párt diktatúráját vezesse be.^[3]

1946-ban a jelentések világosan rámutatnak a tényleges helyzetre, hogy e cél érdekében az oroszok nem annyira a Vörös Hadsereget használják, mint a Kommunista Pártot. Az oroszok igyekeznek tartózkodni erőszakos, katonai eszközöktől, gondosan kerülnek a frontális összecsapást, mert nem akarják, hogy az ilyesmi növelje a magyarok határozott ellenállását. Az oroszok tudják, hogy a magyarok nem szeretik őket s ezért agyafúrt, alattomos módon törnek előre.^[4] Céljaik takargatására — mondja a jelentés — alkalmas a kormánykoalíció.^[5]

A kommunisták politikai- és magánérkölcseről az amerikai megfigyelők sötét képet rajzoltak, de képességeiket pozitívan ítélték meg. Ezzel szemben a kiscgazda vezetőpolitikuskoknál különösebb képességet nem láttak, de emberi alkatukról éppoly rossz véleményük volt, mint a kommunistáké. Az amerikai megfigyelők ítéletében például Tildy Zoltán rendkívül negatívan szerepel. Az egyik észrevétel: „A köztársaság elnökének nincs tekintélye a magyar nép előtt, valósággal köznevetség tárgya apró-cseprő anyagi ügyei miatt; megjelenésében s egyéniségében nincs semmi lelkesítő.”^[6] A többségi párt vezetőiről általában úgy vélekednek, hogy hiányzik belőlük az államférfiúi képesség, politikai tapasztalat, éleselmjűség; kifogásolják, hogy nem elég kemények a kommunista és orosz nyomással szemben, a kommunisták követelésének folytonosan engednek, a kommunisták megfélemlítési kísérleteivel szemben nagyon sebezhetőek, csak azon aggódnak, hogy hivatalukban megmaradhassanak; a kommunistákkal nem szállnak szembe határozottan s a nép egyre jobban kiábrándul belőlük e politikai szolgálalkúság miatt.^[7] Nem bizonyos, de nem is lehetetlen, hogy a továbbiakban az amerikai támogatás konkrétummá válhatott volna, ha Magyarországon általuk alkalmasabbnak tartott garnitúrára találnak. A Columbia-egyetem történészprofesszora mindehhez megjegyzi: ilyen körülmények között viszont nem világos, hogy az amerikai misszió miért nem kereste a Kiscgazdapárt fiatalabb, tehetségesebb és jóra való elemeivel a kapcsolatot?^[8]

Kétségtelen tény azonban, hogy az amerikai megfigyelők megítélése szerint a Kiscgazdapárt vezetőségének engedékenysége megütközést keltett. Másfelől azonban az amerikai misszió tartózkodott attól, hogy a kiscgazdapárti vezetőséggel elégedetlen s határozottabban antikommunista magatartásra hajlamos politikai tényezőket a legkisebb mértékben is bátorítson, vagy segítsen. Ha az antikommunista erők részéről — s ez volt a tényleges többség — bármiféle közeledés történt, az amerikai misszió visszahúzódott ama

bizonyos „ragyogó tartózkodás” „Splendid aloofness” kényelmes magatartásába. Különösen Amerika budapesti követe, H. F. Arthur Schoenfeld tűnt ki az előkelő visszahúzódban. Amikor Teleki Géza köznevelési miniszter a kommunisták excesszusairól beszélt neki s a demokratikus erők valamiféle támogatását kérte, Schoenfeld azt mondta, hogy az efféle társalgás őt zavarba hozza..., máskülönben pedig a magyarok bízzanak „a szövetségeseinkkel kötött jaltai nyilatkozatok alkalmazásában.”^[9] Amikor viszont később Mindszenty bíboros éppen a jaltai ígéretekre s a szövetségeseeknek a háború alatt vállalt kötelezettségeire emlékeztette a diplomatát s felhívta a figyelmet a magyar függetlenség folyamatos aláaknázására és a közszabadságok elrablására, Schoenfeld elméleti fejtegetésekbe bocsátkozott, kifejtvén: kormányának régi, jól bevált politikája, hogy nem avatkozik be más országok belügyeibe s a tapasztalat azt mutatja, hogy ez a legjobb garanciája a spontán, erőteljes és igazi demokratikus fejlődésnek...^[10]

Nem világos, hogy ez a magatartás mennyiben volt Schoenfeld egyéniségének lecsapódása, annak kiszűrődése, hogy a magyarokat talán nem szerette túlságosan, vagy mennyiben tükrözte a tényleges amerikai külpolitikai szándékokat.

Mindenesetre van jele annak, hogy az Egyesült Államok egy-egy döntő kérdésben erélyesen lépett fel a magyar érdekek védelmében, hol eredménnyel, hol eredménytelenül. Amikor az orosz megszállás első hónapjaiban a Szovjetunió kísérletet tett a magyar gazdasági élet nagymérvű kisajátítására, (50 %-os orosz részvétel a nagyvállalatokban), az amerikai tiltakozás ezt, hivatkozva a már említett 1925-ös amerikai—magyar kereskedelmi egyezményre, megghiúsította. 1945 őszén a választás előtt az erélyes nyugati demars rákényszerítette a Szovjetuniót, hogy mondjon le a közös lista tervéről, a demokráciát eleve meghamisítani akaró Vorosilov-féle próbálkozásról. Ezzel Amerika nagy adut adott a Kiszgazdapárt, a többségi párt kezébe. 1946-ban, a párizsi békekonferencián Amerika kérte, hogy a Magyarországra kiszabott 300 millió dolláros háborús jóvátételt legalább egyharmaddal csökkentsék s csak 200 millióban állapítsák meg. Ezt a Szovjetunió elutasította. Ugyancsak Párizsban, az Egyesült Államok szembeszállt, ezúttal eredményesen, azzal a Szovjetunió által támogatott cseh kívánsággal, hogy az első világháború után Magyarországtól elvett, Csehszlovákiához csatolt területeken élő magyarság tetemes részét, 200 000 magyart telepítsenek ki Csehszlovákiából. Hála az amerikai fellépésnek, nem fogadták el a cseh javaslatot s kétoldali magyar—cseh tárgyalásokat rendeltek el.^[11] 1947 januárjában, a londoni külügyminiszteri konferencián pedig Amerika sürgette, hogy csökkentsék a Magyarországon állomásozó szovjet haderő létszámát, s Lengyelországban 20 000, Magyarországon legfeljebb 5 000 szovjet katona állomásozhatson csupán.^[12]

1946 végén a budapesti amerikai misszió jelentette: a kommunisták végső nagy hatalmi harcra készülnek, hogy már birtokon belül legyenek addigra, amíg a szovjet csapatok Magyarországon vannak.^[13] Mint tudjuk, ezután következett az összeesküvés per, majd Kovács Béla elhurcolása. Ekkor Amerika kilépett tartózkodásából. Ekkor került sor Weems tábornoknak, mint a budapesti SZEB (ACC) amerikai tagjának a tiltakozására, mely az eseményeket a magyar belügyekbe történő jogosulatlan beavatkozásnak minősítette, a Kovács Béla elleni vádakot alaptalannak deklarálta. Weems március 5-i levelére Szviridov március 9-én válaszolt. Sajnos, hivatkozhatott arra, hogy „az alkotmányellenes összeesküvés tényét... maga a Független Kiszgazdapárt is elismeri.” „Erről a párt — hangzik a levél — több ízben a sajtó útján is nyilatkozott. Ugyanígy nyilatkozott több ízben a párt vezére, Nagy Ferenc is... Maga a Független Kiszgazdapárt elismerte a soraiból kikerült összes összeesküvő bűnösségét és önként beleegyezett abba, hogy megfosszák őket mentelmi joguktól és a bíróság elé kerüljenek.” Kétségtelen, hogy Szviridovnak ebben, és formailag, igaza volt s megmutatkozott az a könnyelműség, annak vészes következménye, hogy kiszgazda vezetők jó taktikának tartották azt a rossz taktikát, hogy elismerjék az összeesküvés tényét. Most bumerágnak bizonyult Nagy Ferenc 1947 március 28-i nyilatkozata: „Meg kell mondanom, hogy igenis készült összeesküvés a demokrácia és a kormány ellen... s az összeesküvők befészkeltek magukat a nagy politikai és társadalmi szervezetekbe, elsősorban a Független Kiszgazdapártba.” Szviridov élesen visszautasította a nemzetközi kivizsgálásra vonatkozó amerikai, nyugati javaslatot s Weems Kovács Béla

ügyében kifejezett kívánságát így jellemezte: „...nem tekinthetem másnak, mint olyan kísérletnek, mely a szovjet megszálló hatóságok azon törvényes joga ellen irányul, mely a Magyarország területén lévő szovjet fegyveres erők védelmét szolgálja...”^[14] Az Egyesült Államok nem hagyta ennyiben a dolgot. 1947 március 17-én újabb jegyzéket intézett Szvirodovhoz: a szovjet tábornok magyarázatát nem fogadja el s ragaszkodik annak leszögezéséhez, hogy a Magyar Kommunista Párt vezetése alatt álló kisebbségi csoportok alkotmányos eljárás keretein kívül, taktikázással kísérik meg a hatalom átvételét. Emlékeztet az amerikai jegyzék a jaltai kötelezettségre, mely az összes aláíró hatalmat köti; újra javasolja a magyar kérdés együttes kivizsgálását, mivel az „oly alapvető fontosságú kérdésben a szovjet és az amerikai kormány véleménye eltér.” Végül leszögezi a jegyzék: az amerikai érdeklődés nem sérti a szovjet hatóságok megszálló jogait.^[15]

E két amerikai jegyzék kétségtelenül erélyes volt, de hiányzott belőlük valami, amit pedig előzőleg, amikor a jegyzékek még a status nascendi állapotában voltak, az amerikaiak még mérlegeltek. Még március 1-én az Európai Ügyek helyettes amerikai igazgatója, John D. Hickerson, erélyes akciót követelve, az új külügyminiszterhez, George C. Marshallhoz küldött memorandumában javasolta: amennyiben az oroszok nem járulnak hozzá közös vizsgálathoz, helyezték kilátásba, hogy a magyar ügyet az Egyesült Nemzetek elé terjesztik.^[16] Ezzel a magyar kérdés nemzetközi kérdéssé vált volna. De ez az elképzelés a Weems-levelekbe már nem került be, vagyis Amerika lemondott arról, ami tiltakozásának erőt adott volna s a Szovjetuniót talán meghátrálásra készítette volna, — mint ahogy pl. egy évvel előbb Amerika erélyes magatartása az iráni kérdésben kikényszerítette a szovjet csapatok visszavonulását.

Vajon George C. Marshall személyes döntése lett volna, hogy az ENSZ-fegyver bevetésére nem került sor? Az Iránra való utalás nem merő találgatás, mert például Marshall közvetlen elődje, James F. Byrnes, aki 1947 január 20-ig volt amerikai külügyminiszter, az iráni amerikai magatartást követendő példának állította az USA kelet-európai politikája elé is.

Az iráni helyzet mindenképpen alkalmas a párhuzamra, hisz ott, a Közép-Keleten történt az első szovjet kísérlet egy csatlósállam megteremtésére. A háború idején Iránba külföldi csapatok jöttek, hogy biztosítsák az Amerika által a Szovjetunióknak küldött óriási hadianyag zavartalan szállítását. Irán északi tartományában, Azerbejdzsánban szovjet erők állomásoztak, s szovjet segédlettel kommunista ízű bábkormányt juttattak hatalomra. Az iráni központi kormány csapatokat küldött az illegális tartományi rendszer ellen, de a szovjet erők feltartóztatták a törvényes kormánycsapatokat. A Nyugat, elsősorban Amerika azonban sarkára állt s nem fogadta el azt a szovjet érvelést, amely az orosz haderő biztonságára és jogaira hivatkozott. A teheráni kormány 1500 főnyi seregével szemben 30 000 szovjet katona volt Azerbejdzsánban, Moszkvának tehát éppúgy nem kellett féltenie katonái biztonságát, mint ahogy 1945—46-ban Magyarországon sem, ahol számottevő magyar haderő, vagy reguláris karhatalom nem is létezett, tehát például Kovács Béla és semmiféle összeesküvő se volt, aki támaszkodhatott volna valamire. Ami Iránt illeti, az Egyesült Államok az Egyesült Nemzetek Szervezete elé vitte a kérdést, amely akkor sokkal hathatósabb organizáció volt, mint a későbbi évtizedekben. Az ENSZ-ben a Szovjetunió mindent megpróbált, Gromikó szovjet ENSZ-delegátus tüntetőleg ki is vonult az ülésteremből. A végeredmény azonban az lett, hogy a nemzetközi közvélemény mozgósítása, az ENSZ-nyilvánosság láttán Moszkva visszariadt s Sztálin végül is elrendelte csapatai kivonását Azerbejdzsánból, ahol a kommunista bábkormány ezután csakhamar összeomlott. „Firmness and the United Nations won” — „a szilárdság és az Egyesült Nemzetek Szervezete győzött”,^[17] — írja Byrnes 1947 tavaszán, vagyis a kritikus magyarországi hetek idején, mikor — külügyminiszteri távozása után azonnal — megkezdte emlékiratai írását. Emlékezik arra is, hogy mikor aztán szövetséges megfigyelők Azerbejdzsánba mentek, a lakosság nagy örömmel és éljenzéssel üdvözölte őket. „Olyan lelkesedés volt ez — mondja —, amit a most következő hónapokban és években nem volna szabad elfelednünk.” Byrnes, az eredményes iráni fellépésre utalva rátér Közép-Kelet-Európára, megismételve, hogy „bátorságot meríthetünk az ENSZ keretében tanúsított határozott és pozitív akcióból”, majd így folytatja: „Hasonló határozottságra van szükség Magyarország esetében is, similar firmness is required in the case of Hungary.”^[18]

Ezekben a hónapokban kulminált a Szovjetunió másik jogsértése is, nevezetesen a görög polgárháború kirobbantása, a görög kommunisták hatalomátvételi törekvése, fegyveres harca. Truman elnök ekkor hirdette meg a híres doktrínát (1947. március 12.), amely anyagi és katonai segítséget, védelmet biztosított Görög- és Törökországnak. Sztálin a Kreml görög politikájával maga borította fel a nagyhatalmaknak a befolyási övezetekre vonatkozó hallgatólagos egyetértését. Amíg a nyugati hatalmak a szovjet övezetbe került országokban, mint Magyarországon is, a „splendid aloofness” vagy a „non-involvement” politikáját folytatták, Sztálin megszegte azt a Churchillnek tett ígértét, hogy Görögország brit befolyási övezet lehet.^[19] Truman most nemcsak Görögországra gondolt, amikor az amerikai Kongresszus előtti beszédében kijelentette: „Támogatnunk kell a szabad népeket abban, hogy saját sorsukat sajátmaguk, önmaguk módján intézzék.”

Byrnes, már nem lévén külügyminiszter, azt írja Magyarországgal kapcsolatban: „Nem tudom, hogy az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság mit fog tenni. De tudom, hogy mit kellene tenniük.” S ezután, leszögezve, hogy Magyarországon szovjet általi jogsértés történt, kifejti: fel kellene szólítaniok az ENSz Biztonsági Tanácsát, vizsgálja ki, van-e vagy nincs folyamatos agresszió és ha igen, követelni kell, hogy a hatalmat adják vissza annak a pártnak, amely a néptől 57 százalékot kapott; ezt, vagy ehhez hasonló akciót kell végrehajtani, amely a magyar népet biztosítaná, hogy a szovjet kormány kényszerítő nyomásától mentes, független életet éljen. Ha cselekszünk a várható törökországi és görögországi agresszió esetében, — folytatja —, miért ne cselekedjünk Magyarorszag esetében, ahol a Szovjetunió már megtette azt, amit feltételezésünk szerint majd megtesz Görög- és Törökországban? Utalt Byrnes arra, hogy Molotov is aláírta a magyar békeszerződést. Végül kijelenti: „Úgy vélem, Magyarország ügye Truman elnök Görögországgal és Törökországgal kapcsolatos politikai nyilatkozatának a szellemiségéhez tartozik. Nem maradhatunk tehát tétlenek, nem teremthetünk precedenst a tétlenségre.”^[20]

Byrnes okfejtése logikus volt s az egyetlen helyes politika, amely az adott esetben eredményt is hozhatott volna. Annál is inkább, mert ha Sztálin támadónak bizonyult Görögországban, Amerika fel volt mentve a tartózkodástól Magyarországon és másutt Közép-Kelet-Európában, mintegy szabadkezet kapott, nem is beszélve arról, hogy Jalta amúgyis jogokat biztosított a nyugatiaknak a térségben és a SZEB-en keresztül. Amerika azonban ezekkel a jogokkal nem élt. Amerika elfeledte a Byrnes által említett iráni lelkesedést, amikor egy nép ujjongott szabadsága visszanyerésén és megőrzésén. Nem alkalmazta sem az iráni ügyben tanúsított „firmness” eredményes politikáját, sem a Truman doktrína szép elveit. Az ENSz-ben Amerikának akkor még döntő befolyása volt, s ha — mint Irán esetében — most is mozgósít, reménye lehetett a sikerre.

Igaz, annak idején, jó egy évvel korábban, az iráni kormány maga kérte az ENSz beavatkozását. Most, a megfélemlített, illetve kommunista dirigálás alá került budapesti kormány ilyent természetesen nem kért; de ehhez ragaszkodni a meglévő helyzetben csak formai büvészkedés volt. Mert az új kormánynak, a szabad választás szempontjából nézve, nem volt legalitása. Viszont a még legálisnak tekinthető korszak kormányának még mindig aktív washingtoni nagykövete, Szegedy-Maszák Aladár június 2-án beadvánnyal fordult az amerikai külügyminisztériumhoz. Kifejtette, hogy Magyarországot elnyeléssel fenyegeti a szovjet és kommunista expanzió. Sürgette az amerikai kormányt, tegye meg a szükséges és megfelelő lépéseket a függetlenség és demokrácia helyreállítására Magyarországon. Hivatkozott arra, hogy az Egyesült Államok tagja a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak, részese a Jaltai Szerződésnek, és állandó tagja az ENSz Biztonsági Tanácsának. Szegedy-Maszák természetesen utalt arra is, hogy a Magyarország érdekében történő lépést indokolná az ENSz Alapokmánya, a Jaltai Szerződés, a Fegyverszüneti Megállapodás, valamint a Truman elnök által éppen nemrég meghirdetett „nemeslelkű elvek.”^[21] A washingtoni külügyminisztérium középszintű fórumain ez a beadvány pozitív felfogással találkozott. Az európai osztály ügyvivő igazgatója már másnap, június 3-án memorandumot szerkesztett Marshall külügyminiszterhez, javasolva, hogy a magyar ügyet vigyék a Biztonsági Tanács elé, „megfelelő akció érdekében.” Ha pedig ilyen akció szükségessé válik, s ez valószínű, akkor ezt az aktust az amerikai kormány „hajtsa végre a leghatározottabb szívóssággal, nem törődve szovjet vétóval.” Szuggerálja még a beadvány,

hogy az ügyet vigyék tovább az ENSz közgyűlése elé is, és használják fel az egész keleteurópai szovjet politikai ténykedés elítélésére.^[22]

Ezt a lépést azonban az amerikai kormány nem tette meg. Június 4-én, majd 11-én ugyan újabb leveleket intézett a budapesti SZEB orosz elnökéhez, ismét követelte a hármas bizottság vizsgálatát, mint márciusban. De ezúttal is tartózkodott szankciók kilátásba helyezésétől. A márciusi levelektől ezek annyiban mégis különböztek, hogy utaltak az ENSz elé bocsátás lehetőségére, de ezt olyan homályos és bizonytalan fogalmazásban, hogy a Szovjetunió megérthette: végül úgyszem lesz amerikai ENSz-akció.

Ez már az 1947 márciusában kezdődő és hat hétig tartó moszkvai külügyminiszteri konferencia után volt. Ezen a konferencián Amerika minden lényeges kérdésben merev szovjet elutasításba ütközött. Megkezdődött a „njet”-korszak. Molotov ebben az időben utasította vissza — keleteurópai államokra is ráparancsolva — a Marshall-terv áldásait, gazdasági jótéteményét, melyet egyszerűen „az imperializmus új formájának” minősített. Robert D. Murphy, az amerikai külpolitika kimagasló személyisége, aki Marshall külügyminiszter és John Foster Dulles, a Republikánus Párt külügyi szakembere társaságában részt vett a hathetes kötéltűzésben, úgy véli, hogy ez a moszkvai konferencia, amely tökéletes kudarc volt, fordulópontnak számít: ettől kezdve az amerikai-szovjet viszony szemmel láthatólag romlott, szédületes gyorsasággal kiéleződött a hidegháború és a vasfüggöny ekkor valóban leereszkedett.^[23]

Ami a magyar — és középkeleteurópai — sorsot illeti, el kell fogadnunk a Columbia professzorának retrospektív diagnózisát: „Az amerikai külpolitika lemondott felelősségéről s feladta érdekeit Kelet-Európában. Kelet-Európa eléggé fontos volt az Egyesült Államoknak s ezért nem hanyagolta el teljesen, de nem volt annyira fontos, hogy kiváلتsa a teljes amerikai involválódást.”^[24]

De ez, ámbár igaz, mégiscsak retrospektív összegezés. Magán a helyszínen, s abban az időben, a napi események és azok szereplői még nem ismerték későbbi politológusok és történészek apodiktikus megállapításait. A Duna, a Moldva és a Visztula partján folyt a létért való küzdelem, a középkeleteurópai népek még nem akarták hinni, nem tudták elhinni magukra hagyatottságukat, s ha sejtették is, vonakodtak azt tudomásul venni, mert hajította őket egy soha végleg ki nem irtható belső erő: a függetlenség és szabadság vágya.

Magyarországon is még jelentős erők küzdöttek tovább, még nagy bátyák álltak a totális kommunista győzelem útjában. A „leereszkedett vasfüggöny” mögött folyt a lelki és szellemi ellenállás, folytatódott a történelem.

A nyugati nagyhatalmak már rezignáltak, a középkeleteurópai kisépek még nem.

VI.

AZ EGYHÁZAK LIKVIDÁLÁSA — A MINDSZENTY-PER

Szovjet egyházpolitika | A gyöngyösi eset: P. Kiss Szaléz | Mindszenty jelentősége | Rajk és a „diákösszeesküvések” | A körúti gyilkosság | A keresztény ifjúsági szervezetek elleni hajsza | A fakultatív hitoktatás | A Mária Év | Az iskola-harc | Pócspetri | Mindszenty elfogatása | A per

A politikai pártok likvidálásával és helotaszerepre juttatásával a kommunista párt bolsevizálási törekvése még korántsem jutott célhoz. A parlamenti szinten véghezvitt mérsárlás és manipuláció még nem törte meg a társadalom szívós ellenállását. Ennek az ellenállásnak a lényege nem annyira offenzív, mint inkább defenzív volt: védekezés, szembeszegülés a rendőri módszerekkel, a széles fronton megindított bolsevizálással. És ennek az ellenállásnak legfőbb támasza, automatikus inspirálója a magyar társadalom mélyen gyökerező keresztény hite volt, a lengyelekéhez hasonló évszázados történelmi-vallásos tudata. Annak ellenére, hogy Magyarország nem 90 százalékban volt katolikus, hanem kb. 70—30 százalékban katolikus illetve protestáns, különösen 1945 után valamennyi keresztény felekezet és a vallásos zsidóság is egyformán érzett s egységesen viselkedett minden kommunista-ateista átállítással és kísérlettel szemben. S a keresztények s a vallásos

zsidók zöme e védekezésben felzárkózott a legerősebb felekezethez, a katolikus egyházhoz, a legkimagaslóbb személyiséghez, Mindszenty József bíboros mögé.

1948-ban tehát, miután a Szociáldemokrata Pártot is megszüntették, Rákosi Mátyás az egyházakat és Mindszenty bíborost vette célba. A rendőrség külön, speciális osztálya munkába fogott a bíboros elleni eljárás és per előkészítésére. Rákosi Mátyás felemelte kezét Mindszenty József ellen. A párt világosan látta, hogy amíg ez a „nyakas katolikus kálvinista”, a magyar primás a helyén van, addig Magyarország nem lehet Moszkva hűséges csatlósa, a párt helytartói szerepe nem lehet zavartalan. Amíg Magyarország Rómára tekint, addig nem tekint Moszkvára.

1948-ban tehát megindult a gőzhenger Mindszenty ellen.

De az előzmények messzebbre nyúlnak vissza. A magyarországi egyházüldözés is akkor kezdődött, amikor az első szovjet katona 1944-ben átlépte a Kárpátok gerincét.

Kezdődött képmutatással. A Vörös Hadsereg és a nyomában megérkező magyar moszkovita gárda zászlajára írta a vallásszabadságot. A Kommunista Párt propagandája kinyilvánította, hogy a párt tiszteletben tartja a lakosság túlnyomó többségének keresztény meggyőződését; de mintegy szabadkezettel biztosítva magának későbbi, egyelőre titokban tartott tervei megvalósítására, azért kijelentette: csupán a feudalizmus és fasizmus maradványaitól kell megtisztítani az egyházat.^[1] A Vörös Hadsereg 1944 október 7-i kiáltványa pedig, melyben felszólította a lakosságot, hogy ne meneküljön el, biztosította a papságot is: a lelkészek akadálytalanul végezhetik vallási szertartásaikat.^[2] Ez a felhívás épp oly biztatóan hangzott, mint a kommunisták propagandája és éppen annyira kétértelmű és kétszínű volt. Mert pozitív csengése mellett benne volt az is, hogy a vallásszabadság fogalmán csupán a templomi szertartást értik, máskülönben az egyházak kulturális, társadalmi tevékenysége nem esik e fogalom alá. (Az oroszországi keresztény egyházak kálváriás sorsa és története, a vallásszabadság megszorító értelmezése ismeretlen volt a magyar társadalom széles rétegei, de nem volt ismeretlen a főpásztorok, képzett papok és képzetesebb hívek előtt.)

E kommunista és orosz felhívások azonban csak szavak voltak, ezzel egyidőben viszont olyan tettek következtek, melyek az előbbi felhívások biztatásával ellenkező tényeket eredményeztek. Ugyanaz a Vörös Hadsereg, amely vallásszabadságot ígért, kiutasította az országból Angelo Rotta pápai nunciust, hogy a Vatikánnak ne legyen közvetlen szemtanúja és összekötője az országban. S amikor kommunisták és szovjetek szabad vallásgyakorlást ígértek, a Vörös Hadsereg betiltotta az összes katolikus napilapot, csupán két hetilap és egy folyóirat megjelenését engedélyezte, de papírhiányra való hivatkozással ezek példányszámát is erősen korlátozta.^[3] Ugyanakkor, mikor a lakosság 70 százalékát reprezentáló katolikus egyház sajtóját ennyire megnyomorították, az erősen kisebbségi pártnak 24 lapot és folyóiratot engedélyeztek. Ez a 24 sajtótermék később, mikor megkezdődött a Mindszenty elleni hajszája, teljes hangerővel és magas fordulatszámmal dolgozott a primás megrágalmazásában, s vele szemben a minimális katolikus sajtónak csak minimális eszközei voltak. Az alapokat tehát már korán, jó időben, már akkor lefektették, amikor hivatalosan még a kommunisták és a Szovjet vallásos jóindulatát, marxizmus és kereszténység történelmi kompromisszumát hirdették.

Az oroszok már a megszállás első fázisában szervezeti csapást mértek az egyházakra, különösen azok ifjúsági munkájára. A Vörös Hadsereg tucatjával foglalta le a vallásos ifjúsági szervek otthonait és kultúrhelyiségeit, s átadta őket a marxista pártok ifjúsági szervezeteinek. Olyan katolikus ifjúsági egyesületeket pedig, melyek kifejezetten a munkásfiatalokkal foglalkoztak, mint pl. az EMSZO (Egyházközi Munkás Szakosztályok), egyszerűen már 1945-ben betiltották.^[4]

A püspöki kar és Mindszenty primás hosszú időn át, összeszorított foggal és vasfegyelemmel igyekezett türelmesen elviselni a szovjet intézkedéseket, hogy az amúgy is felzaklatott országban ne öntsön olajat a tűzre. Sőt, igyekezett csillapítani a kibontakozó oroszgyűlöletet. Így például az első püspöki körlevélben, ha nehezükre esett is, a főpásztorok beleszólták ezt a mondatot: „Nem bizonyult valósnak a hír, melyet az orosz hadsereg Egyházat író sajtójáról terjesztettek, sőt sok figyelmet is tapasztaltunk a

parancsnokságok részéről az egyházi étellel szemben. Templomaink állnak és akadálytalanul folynak az istentiszteletek. De még súlyosabb idők várnak ránk.”^[5] E néhány mondat a magas diplomácia eszköze volt: egyrészt fegyelmezett ajánlat a Vörös Hadseregnek okos modus vivendire; másrészt tényleges dicséret és biztatás néhány valóban emberséges orosz katonai parancsnoknak; egyben a hívek óvatos intése egyfelől arra, hogy legyenek fegyelmezettek, másfelől mégis utalás arra, hogy a vallásos magatartás még áldozatot követelhet tőlük. De hiába volt Mindszenty diplomatikus vagy rugalmas magatartása, a magyar egyháznak a megszálló hatalom ugyanazt a sorsot szánta, mint az orosz egyházaknak a bolsevizmus 1919 óta, Mindszentynek pedig azt a sorsot, ami Tikhov pátriárka sorsa lett.

Rendőri vonalon máris, jóelőre gondoskodtak a vallásüldözés indokainak megteremtéséről. A nagyvilág az első jelentékenyebb politikai pernek az 1947-es összeesküvésért tekintette, pedig azt megelőzően már számos olyan rendőrségi provokáció történt, amiről a világ nem szerezhetett tudomást, ami mind az egyház ellen irányult s célja az volt, hogy az Egyház kezéből kifacsarják a fiatalságot s a lakosságra gyakorolt erkölcsi befolyását megtörjék.

Amikor a Vörös Hadsereg 1944 őszén Debrecenben kiáltványban bízta a papokat a maradásra és misézésre, a papok ezt komolyan vették. Debrecenben például a ferences szerzetesek elsőnek láttak hozzá a háborútól meggyötört város és vidék normális életének helyreállításához, megindították az oktató intézeteket. 1944 karácsonyán a kolostor által fenntartott játszótéren és kultúrházban foglalkoztak a vagongyár munkásainak gyermekeivel s karácsonykor e kis nebulókkal előadták a „Betlehemi bakter” című népszerű, vallásos színművet. Másnap megjelentek az új kormányzat „adótisztviselői” s az előadás hasznát meg akarták adóztatni. A vezető páter hivatkozott arra, hogy a Horthy-korszakban ilyesmiért nem kértek adót. Erre feljegyezték róla, hogy „dicsérte az átkos Horthy-rendszert”, a vagongyári munkásgyerekeket pedig figyelmeztették, hogy a kommunista ifjúsági szervezetben a helyük.^[6] Már akkor, 1944 őszén megindult tehát a legalsóbb szinten a fiatalok elhódításának a munkája, nyomással, csábítással, főleg azonban rendőrségi eszközökkel. Már akkor rendőri feljegyzések készültek a papok tevékenységéről: „A párt első pillanattól kezdve szemmel tartott minden papot és szerzetest... Buzgón gyűjtötte ellenük a terhelő adatokat, kifürkészte gyengéiket, vágyaikat, ambícióikat, összeírták barátaik és ellenségeik nevét. Gyűlt az anyag, a kiszemeltek tudta nélkül.”^[7]

A csendes megfigyelés és adatgyűjtés rövid periódusa után később elkezdődött a különösen eredményes és aktív papok elrablása. Az ország nyugati vidékén, az osztrák határ közelében lévő nagy katolikus városban Szombathelyen egy alkalommal nyílt utcán megtámadták és gépkocsiba tuszkolták az egyik legkitűnőbb ifjúságnevelőt, az állami középiskola hittan tanárát; a kommunista rendőrség és az orosz haderő nyomozói együttesen vallatták és más papok elleni kompromittáló adatokat akartak tőle szerezni, majd Szibériába deportálták.^[8]

Az ilyen többé-kevésbé titkos elrablások és vallatások mellett azonban Rákosinak szüksége volt nyílt botrányokra is, olyan kalamitásokra, amelyek alkalmasak voltak az egyház elleni vádakra és támadásokra. Az első ilyen nagyszabású akcióra 1946 tavaszán került sor, az ország szívében, az egyik alföldi városban, Gyöngyösön. Ez volt az ún. Páter Kiss Szaléz-féle összeesküvés, egyben az első főpróba arra, hogy nyilvánosan is indokolják a Vörös Hadsereg beavatkozását, csaknem egy évvel a Kovács Béla ügy előtt.

Gyöngyösön különösen fájdalmas nyomokat hagyott a Vörös Hadsereg bevonulása, szovjet katonák a város asszonyait és leányait, köztük 12 éves gyerekeket is többszörösen megerőszakoltak. A város hónapokon, éveken át hordozta lelkén ezt a szörnyű sebet, az egész város lakossága lankadatlanul gyűlölte az oroszokat. Megerőszakolások később is történtek s ez 1946 tavaszán szörnyű tragédiához vezetett. Egy középiskolás diák édesanyját egyetlen éjszaka hét orosz katona megbecstelenítette. Az elkeseredett és önkívületbe esett fiú fegyvert szerzett és több szovjet katonát agyonlőtt.^[9] A fiú barátai segítettek a katonák holttestének elrejtésében s kútba dobták a hullákat. Az ilyen eset — garázdálkodó és részeg szovjet katonák megölése — egyébként nem volt ritkaság azokban az években sem Magyarországon, sem a többi szovjetmegszállta közép-kelet-

európai országban; sőt, az is előfordult, hogy a garázdálkodó szovjet katonát ott, ahol az eset szembeszökően felháborító volt s az orosz parancsnokság élén szigorúan fegyelmezett tiszt állt, maguk az oroszok ölték meg, minden különösebb eljárás nélkül. A gyöngyösi esetben azonban nem az történt, hogy a tragédia előzményeit, okait és indokait megvizsgálták volna, hanem mesterségesen politikai ügyet csináltak belőle és egyházellenes agitációra használták fel. A gyöngyösi rendőrség politikai osztályának vezetője beidézt több olyan diákot, akiről tudta, hogy anyja vagy nővére a múltban szintén orosz megerőszakolás áldozata volt. A diákok nem vallottak. A politikai nyomozó ekkor — saját ötlete volt vagy budapesti utasításra cselekedett, nem lehet megállapítani — beidézte a rendőrségre a diákok népszerű mentorát és gyóntatóatyját, a valamikor Amerikában is plébánoskodó fiatal ferences atyát, P. Kiss Szalézt. A művelt, szelídlelkű pap mindig mindenkit óvott az önbíráskodástól s atyai gondoskodással féltette diákjait minden veszedelemtől. A gyöngyösi nyomozó azonban már első éjjel az ájulásig verte s egy pincecella hideg kövére dobta a fiatal papot.^[10] Hosszú időn át példátlan kegyetlenséggel kínozták.^[11] Azzal a feltételezéssel, hogy a diákok bizonyára meggyónták neki tettüket, terhelő adatokat akartak szerezni tőle, a gyónási titok megszegésével is. De sem P. Kiss Szaléz, sem a vele együtt letartóztatott Olafson Piacid hittanár nem tett terhelő vallomást. Mégis, az ügyben 42 személyt tartóztattak le, a két papot pedig azzal vádolták, hogy a diákokat gyilkosságra bujtatták és utána feloldozták őket. A város és az ország hosszú évekig nem tudott az elhurcolt vádlottak sorsáról, az a hír járta, hogy Szibériába deportálták őket. Évtizedek múlva sikerült megállapítani, hogy nem mindenkit vittek el az országból, de orosz katonai bíróság ítélkezett felettük. P. Kiss Szaléz, Antall József joghallgató és Kizmán Ottó érettségizett diák felett kimondták a halálos ítéletet és még abban az évben, 1946 október 20-án mindhármat kivégezték a nyugat-magyarországi szovjet börtönben, Sopronkőhidán. Több elhurcolt valóban a Szovjetunióba került és kényszermunkatáborban halt meg.^[12]

(A világ akkor még nem ismerte Alekszandr Szolzsenyicin e sorait: „Ha Csehov értelmiségi hőseinek, akik folyton azt találgatták, mi lesz húsz-harminc év múlva, valaki azt felelte volna, hogy Oroszországban negyven év múlva kínvallatás lesz, hogy vasabronccsal szorítják össze az emberek koponyáját, hogy savas fürdőbe mártják őket, hogy meztelenedve hangyákkal és poloskákkal maratják őket, hogy gyorsforralón tüzesített nyársat dugnak alfelükbe — 'titkos pecsét' —, hogy csizmával lassan szétnyomják a nemiszervüket, s ami látszatra a legenyhébb: heteken át álmatlansággal s szomjaztatással gyötrik, vagy összeverik őket véres hústömeggé, — akkor egyetlen csehovi darab sem úgy végződne, ahogy végződik, mert minden hős az elmeegógyintézetben kötött volna ki.”^[13])

Páter Kiss Szaléz a meginduló vallásüldözés egyik első áldozata volt, egyben pedig a gyónási titok vértanúja.

Szviridov tábornok a gyöngyösi esetet, melynek elindítója saját katonáinak a brutalitása volt, arra használta fel, hogy a magyar kormányt megrója; a Kommunista Párt pedig arra, hogy a katolikus papság szovjetellenes és államellenes bűneiről beszéljen. De egyben alkalmasnak látták az ügyet a majdani „összeesküvés-per”, illetve a Kisgazdapárt lefaragásának előkészítésére is: belekeverték a helyi Kisgazdapártot, nevezetesen Gyulai László országgyűlési képviselőt, azzal a gyanúsítással, hogy tőle származnak a fegyverek, melyeket a „gyilkosok” használtak. Nyílt tárgyalásra, bizonyításra soha nem került sor, de a kommunista párt agitációja szélteben-hosszában mennydörgőit a reakció és a „fekete reakció”, az egyház ellen.

1946 elején tehát széles fronton kezdett kibontakozni az egyházak elleni támadás s ebben a helyzetben országosan, majd világméreteken is felmagasodott Mindszenty bíboros alakja, mint a hit védője, mint a történelmi „Defensor fidei.”

Nem véletlenül vált azzá. Származása, neveltetése, műveltsége s jelleme egyaránt történelmi szerepre predesztinálta. A 19. század végén, 1892-ben született Magyarország egyik legműveltebb, nyugati városa, Szombathely közelében, a Vas megyei Mindszent faluban. Szülei földdel birkózó emberek voltak. Apja 15 holdon gazdálkodott, a falu választott bírájaként működött, igazságszerető komoly emberként vezette a kis paraszttársadalmat. Anyja komoly, szívós, mélyen vallásos asszony. A gyermek Mindszenty, mint apja is, sokat

olvasott, legfőbb olvasmánya a „Szentek élete” volt. A szombathelyi premontrei gimnáziumba íraták be. Szigorú, okos papi pedagógusok tanítottak itt, nagy teljesítményeket követeltek s Mindszenty mindnek eleget tett, mindig az elsők között. Apja katonának szánta, anyja papnak, ő maga korán játszott a gondolattal, hogy újságíró legyen, világi pályán „prédikáljon.” A kor egyik nagy magyar főpapja, az akkor Magyarországhoz tartozó Erdély püspöke, Majláth Gusztáv, mikor meglátogatta a szombathelyi iskolát, megismervén a kitűnő diákot, megadta neki az utolsó lökést, hogy mégis papi pályára lépjen. Mindszentyt 1915 június 15-én szentelték pappá a szombathelyi székesegyházban. Falusi káplán, majd zalaegerszegi hittanár lett. Negyedszázadon át mint apátplébános működött ebben a dunántúli megyében. Hihetetlen akaraterővel templomok sorát építtette, nyomdát, újságot létesített, megszervezte a papok kórházi szolgálatát, ingyenes ösztöndíjakat szerzett szegénysorsú diákoknak s példamutatóan építette fel az új plébániákat, egyházközségeket. 1943-ban előkészítette a katolikus agrárfűzési szervezet, a KALOT Zala megyei zászlóbontását, mert úgy látta: szükséges művelt, fiatal parasztokat nevelni egy mielőbbi földreform idejére. 1944. március 25-én XII. Pius pápa egyenes kívánságára veszprémi püspökké nevezik ki. Már nagyban dühöngött a háború, de kemény szervezőmunkával rendbeszede a hosszabb ideje elhanyagolt egyházmegye ügyeit. 1944 őszén memorandumot szerkesztett a nemzetiszocialista kormányhoz, s ebben az immáron reménytelenné vált háború befejezését, a harcok megszüntetését, az emberéletek kímélését sürgette. Magyarország akkor hitleri megszállás alatt állt. A püspököt letartóztatták, s a nyugati határszélre, Sopronkőhidára szállították. Itt töltötte 1944 karácsonyát s éjféle miséjén résztvett egy másik rab is: a kommunista Rajk László, aki rövidesen a miséző Mindszenty és az egyház egyik legsorsdöntőbb ellenségeként lépett fel, mint belügyminiszter. Mindszentyt a Nyugatra menekülő hatóságok nem vitték tovább német koncentrációs táborokba, fogsága utolsó hónapjait nem is börtönben, hanem az Isteni Megváltó Leányai kolostorában töltötte, de szigorú őrizetben. Április 2-án, két nappal a Vörös Hadsereg megérkezése előtt Mindszenty József teljesen szabad ember volt. Mindig tiltakozott a beállítás ellen, hogy őt a szovjet haderő szabadította volna ki a nemzetiszocialista börtönből.

Mindszenty József mindenekelőtt lelkipásztor volt és egyház-szervező talentum. Magyarországon azonban, mint például Lengyelországban is, s általában minden népnél, amely történelme során pogány népekkel, tatárokkal, törökökkel állt harcban, a papi hivatás egyben nemzeti tevékenység is volt. Az ország közéletében nemegyszer nemzetmentő szerepet játszottak nagy egyházfejedelmek ennek hagyománya elevenen élt s természetes volt Magyarországon akkor is, amikor a Vörös Hadsereg megérkezett az ország határaitra. Már előzőleg is, a hitleri megszállás idején Mindszenty mint püspök s így a magyar törvényhozás Felsőházának a tagja adta be közérdekű memorandumát a nemzetiszocialista kormányhoz. Természetes, hogy aki szembeszállt Hitler hatalmával, az nem állhatott és nem állt félre akkor, amikor egy új totalitárius ideológia, ezúttal a kommunizmus indított rohamot az ezeréves magyar kereszténység, annak minden intézménye, nemzetnevelő munkája s papi gárdája ellen. XII. Pius pápa éppen azért választotta ki erre a feladatra Mindszentyt, mert ismerte szívósságát, jellemzilárdságát, azt, hogy a „tu es sacerdos” igéje betölti egész lelkét és életét. Tudta a pápa, hogy a keresztény világot Közép-Kelet-Európában fenyegető vihar idején a nagy magyar érsek-prímások utódként olyan emberre van szükség, aki, ha kell, vállalja az áldozatokat, a börtönt, vállalja a halált is. 1945 októberében a pápa esztergomi érsekké nevezte ki Mindszentyt, 1946 február 18-án pedig Rómában bíborossá avatta. Másnap magánkihallgatáson fogadta a magyar főpapot, aki egy volt a 32 új bíboros között, s XII. Pius pápa ezekkel a történelmi szavakkal búcsúzott tőle:

— A 32 közül Te leszel az első, aki mártíromságot szenved.

Magyarországon a vallásos élet ezekben az években erősen fellendült. A háború okozta sok szenvedés, az orosz megszállás sok atrocitása, a jövőtől való félelem közepette az Egyház bizonyult annak az intézménynek, amely gyakorlati tettekkel mindig segített. XII. Pius pápa utasításait követve a háború végén a magyar kolostorok, s ebben jelentős szerepe volt Mindszentynek, mint veszprémi püspöknek, az üldözött zsidóság menedékhelyéül szolgáltak. 1945-ben ezek a kolostorok hasonló szerepet töltöttek be: a garázdálkodó oroszok elől idemenekültek a veszélyeztetett asszonyok, leányok. Az éhínséggel küszködő

és a hosszú ostromban kibombázott Budapest megsegítésére Mindszenty országos és nemzetközi karitás-akciókat szervezett. Felhívta a parasztságot, küldjön élelmet a fővárosi munkásságnak, levélben kérte az amerikai kormányt, küldjön élelmiszercsomagokat, ruhát és tüzelőt az ínségeseknek. Rómában a bíborosi konzisztóriumon külön felkérte az ott lévő négy amerikai bíborost, támogassák a magyarországi szeretetakciót. Tevékenysége minden vonalon eredménnyel járt, a falusiak élelmet szállítottak Budapestre, a szomszédos Ausztriából pedig megrakott amerikai vonatok indultak Magyarországra. És éppen ezen a ponton kezdődött az immáron politikai jellegű összetűzés a kommunistákkal. A pártnak nem volt ínyére, hogy a magyar népet „amerikaiak” segítik, a párt a Szovjetunió akarta fenntartani a mítoszt, hogy „élelmet ad az éhező Budapestnek.” Az igazság viszont az volt, hogy az éhező országnak kellett táplálnia a méreteiben túlságosan nagy megszálló haderőt, amely ezenkívül rendszeresen rekvirált, s ebben szabadkezet engedett a kommunista párttagoknak is. Gyakori eset volt a falvakban, hogy egy kommunista, akinek azelőtt még csak egy malaca sem volt, az istállóját most megtömte tehennel. Ilyen körülmények között a kommunista párt bejelentette igényét, hogy a külföldi, nyugati segélyek szétosztásában neki is része legyen, s kérdésessé akarta tenni az Egyház jogát az egyházi adományok kiosztására. Ezt a célját a párt azzal akarta elérni, hogy a közlekedési miniszterrel bejelentette: az amerikai élelmet vasúti kocsik hiánya miatt nem lehet beszállítani. Csalódott azonban, ha azt hitte, hogy ezzel a kis zsarolással kikényszerítheti, amit akar. Mindszenty azonnal a „Flucht in die Öffentlichkeit” módszeréhez folyamodott és nyilatkozatot adott ki: „Izgalommal várja a magyar katolicizmus az amerikai katolikusok Bécsben veszteglő szeretetadományainak sorsát...” Utalt arra, hogy a fővárosban az Actio Catholica népkonyhái nap mint nap ezer és ezer embert látnak el élelemmel, s e konyhák működése most veszélyben van. Ezenkívül a római „Osservatore Romano” tudósítója nemzetközi visszhangot adott az ügynek. Így a szállítmányt végül be kellett engedni, mint az amerikai szerv, az NCWC adományát. De a kommunisták fogcsikorgatva esküdöztek magukban, hogy ezt a vereséget még visszafizetik. Meg is tették: két év múlva az NCWC tisztviselőit kémkedéssel vádolták és elítélték.

Mindszenty nemcsak Caritas-vonalon gondoskodott emberbaráti tevékenységről, hanem általánosságban is a közéleti integrációra, a társadalmi béke előmozdítására törekedett. Szót emelt a németajkú lakosság törvénytelen deportálása, valamint a Csehszlovákiához került magyar országrész magyar lakosságának onnan történő kiűldözése ellen; felszólította a kormányt, oszlassa fel az internálótáborokat s lakóit engedje szabadon, kapcsolja be az újjáépítés sürgős munkájába. Ezzel kapcsolatos 1946 februári akciója, amikor 2-től 9-ig engesztelési miséket mondott az ország templomaiban, s a végén, 9-én az örökimádás templomában maga mondott szentbeszédet a társadalmi békéről.

A kommunisták ezért azonnal megvádolták: „Mindszenty védi a háborús bűnösöket és fasisztákat.” A szentbeszéd után a Kommunista Párt által megrendezett gyűlésen a beszervezett szavaló-kórusok már a primás elleni „népítélet” hangulatát árasztva kiáltották: „Munkát, kenyeret, Mindszentynek kötelet!” (Ez a kommunista akció váltotta ki a parlamentben a híres epizódot, mikor a Kisgazdapárt képviselői Mindszenty nevének említésekor lelkesen éljeneztek a primást.)

Amily mértékben erősítette a Kommunista Párt a Mindszenty személye elleni agitációt, oly mértékben zárkózott fel mögötte az ország egész társadalma, nemcsak katolikusok. A templomok látogatottsága nőtt. Egységesen állt a primás mögött a püspöki kar. A katolikus hetilap, az „Új Ember” mint acélos jellemet köszöntötte és ünnepelte primási kinevezését.^[14] Az új főpásztor acélossága mindenekelőtt az egyház-szervezésben mutatkozott meg. Szerte az országban, minden városban és faluban létrehozta a laikusok közösségét, az egyházközségeket, melyekben a papokkal szorosan együttműködve maga a polgári lakosság tevékenykedett a vallási élet fellendítésén. Főleg vidéken, a gyakorló vallásosság olyan nagymérvű lett, amire évtizedek óta sem volt példa. Szoros közösségi összetartást eredményezett ez a lelkiület s fokozta a hívő társadalom akcióképességét. Például az egyház minimumra szorított sajtójának hatását erősen felfokozták az egyházi hetilap terjesztésével, kézzől kézre adásával, a kis példányszámú hetilapot többen olvasták el, mint a milliós példányszámban nyomtatott kommunista napilapot. Az egyházközségi

szervezetek körül igen jelentős munkát folytattak a különböző katolikus ifjúsági szervezetek. Virágzott a katolikus fiatalok egyetemi szervezete, az Emericana, a jórészt papok irányítása alatt álló cserkészszövetség, vidéken pedig a legény- és leányszervezet, a KALOT, KALÁSZ, stb. Ezek az organizációk pusztán létükkel szinte lehetetlenné tették, hogy a vidéki városokban és falvakban gyökeret verjen a Kommunista Párt, hogy kommunista ifjúsági szervezetek létesüljenek: senki nem csatlakozott hozzájuk, jóllehet teljes szabadságot élveztek s pénzzel, könnyű szórakozással próbálták magukhoz vonzani a fiatalságot. A párt csakhamar realizálta, hogy az egyház a diák- és parasztifjúság körében jelentős befolyással rendelkezik. Aligha férhetett kétség ahhoz — mondja a párttörténet e katolikus egyesületekről —, hogy a baloldal vidéki, falusi térhódításának le nem becsülhető akadályát jelentették... A baloldal számára tehát úgyszólván sorsdöntő kérdés volt ezeknek a jobboldali szervezeteknek a felszámolása.^[15] A párttörténet, miközben leplezetlenül beismeri, hogy kommunista szempontból a katolikus szervezetek likvidálása sorsdöntő volt, csak abban téved — tudatosan —, hogy csupán „vidéki és falusi” szervekről beszél. Mert az igazság, hogy az egyháznak igen nagy volt a tekintélye a munkásság körében is. A Budapest körüli nagy iparváros, Csepel munkássága például két új iskolát állított fel, egyikbe bencés-szerzeteseket hívott tanárnak, másikba szerzetesnővéreket. Mikor pedig Mindszenty a háború utáni első karácsony előtt kiment a híres gyárvárosba, több ezer hívő sereglett össze, hogy meghallgassa miséjét és szentbeszédét a felebaráti szeretetről. „Mi még ellenségeinket is szeretjük” — mondotta a primás a kommunisták által „vörös Csepel”-nek nevezett munkásvárosban. „Ha valahol az életben, it, ezen a téren lehet igazán nagy az ember, aki legyőzi önmagát” — fejeződött be Mindszenty csepeli beszéde.^[16]

Bárhol, bármit mondott is a primás mindenütt egyetemes sikere volt. Mert — mint személyének egyik tanulmányozója mondja —, a legégetőbb kérdésekhez szólt hozzá s egyenes, világos, őszinte, a keresztények számára egyedül helyes megoldással szolgált, s így Mindszentynek hallgatósága volt immáron az egész ország.^[17]

1946 tavaszán látszott, hogy a gyöngyösi esetet Szviridov és a kommunista párt nem az igazságszolgáltatás eszközeivel s annak érdeme szerint kezeli, hanem országos botrányt csinál belőle politikai céllal. Mindenekelőtt a papság és fiatalság együttműködésének s az egyházi ifjúsági szervezetek virulenciájának akar véget vetni. Rajk László belügyminiszter megkonstruálta az ún. „diákösszeesküvés” fogalmát. Rajtaütésszerűen házkutatásokat rendelt el több középiskolában. Tanórák kellős közepén a rendőrök tucatjával hurcolták el a diákokat, vallatták őket s elsősorban a szerzetestanárok ellen préseltek ki belőlük terhelő adatokat. Kínzással vették rá a diákokat, hogy tanáraik, sőt, vallásos érzelmű szüleik ellen irányuló hamis jegyzőkönyveket írjanak alá. Több egyházi iskolában az egyik benyomuló rendőrcsoport fegyvereket rejtett el, hogy aztán a másik benyomuló rendőrosztag megtalálja azokat, s felmutassa, mint a kétségtelen diákösszeesküvés bűnjelét. Ezeket az akciókat a baloldali sajtó hangos műfelháborodása, a szisztematikus háborgás koncertje kísérte. Mindszenty kettős ellenhúzással válaszolt. Először azzal, hogy azonnal elrendelte a katolikus főigazgatóság szigorú vizsgálatát az egyházi iskolákban. Ebbe bevonta a kultuszminisztériumot is. Ennek élén a parasztpárti Keresztury Dezső állt, aki becsületesen, pártatlanul nyújtott segédkezet a vizsgálatához. Így az egyik minisztérium részvételével lehetett megállapítani, hogy a másik minisztérium, a belügyminisztérium állításai valótlanok. A vizsgálat kiderítette, hogy nincs diákösszeesküvés. Ennek ellenére a primás hangsúlyozottan felszólította az iskolák vezetőit, őrködjenek, hogy a diákok soha, semmiféle beavatkozásra ürügyet ne nyújtsanak.

Amíg egyfelől okos és azonnali önvizsgálattal felelt, másfelől nyílt, elvi álláspontjának is hangot adott a primás és körlevelet intézett a diákok szüleikhez. Ebben mintegy elvi védőgátat épített a nyilvánvaló kommunista törekvésekkel szemben, hogy ti. az iskolákat kiragadják az egyház kezéből. A körlevélben félreérthetetlenül leszögezi, hogy a gyermek nevelésére az egyháznak Magyarországon történelmi joga van, a magyar iskolarendszert kezdettől fogva az egyházak építették. Rámutatott: az egyházi iskolák színvonala rendkívül magas, megelőznek minden más tanintézetet. A nevelés az egyház, de mindenekelőtt a szülők joga, ezt nem előzheti meg az állam. Visszautasítja a vádat, hogy az egyházi iskolák nem demokratikusak. Éppen az egyházi iskolák tették lehetővé a múltban is, hogy a nép

egyszerű fiai iskoláztatásban részesüljenek.^[18] Az egyházi iskoláknak joguk van az állami támogatásra is, mert az állam adófizetői a katolikus szülők, s ezek joggal várják el, hogy pénzüikkel gyermekeik iskoláját is támogassák. Emlékeztette az államot arra, hogy mikor az a szerzetesiskolák anyagi és oktatási alapját képező földbirtokokat kisajátította, megígérte az oktatáshoz szükséges anyagi kárpótlást. Erre az iskoláknak szükségük van. A katolikus nevelés — mondotta — nem köti gúzsba a szellemet, hiszen katolikus iskolák volt növendékei ma lehetnek kommunisták is. „De van-e szabadság ott, ahol a katolikusoknak nem lehetnek saját iskoláik? Ahol nem tűrnek mást, csak állami iskolát? Azt az állami iskolát, melyen keresztül a mindenkor uralkodó, sokszor kisebbségi pártok akarják a többség gyerekeire rákényszeríteni a maguk világnézetét. Egyszer az egyik párt, másszor a másik, aszerint, hogy melyik kerül uralomra. És mindegyik az iskola révén akarja a maga uralmát állandósítani. Nem, ez nem demokrácia, s ez nem is szabadság...”^[19]

Ez az okos és egyben határozott kiállítás meghátrálásra készítette a kommunistákat. Az egyházi iskolák mellett ugyanis megmozdult az egész hívő társadalom. Megalakították a Szülők Szövetsége nevű országos szervezetet, s minden nagyobb iskolavárosban tömeggyűléseket rendeztek. Meghívták Mindszentyt is, aki egy-egy összejövetelen körlevelei szellemében beszélt. Óriási gyűlés volt az ország déli részén, az érseki székhely Kalocsán. A Szülők Szövetsége innen, 12 000 aláírással, levelet intézett az ország miniszterelnökéhez: „Tiltakozunk minden olyan kísérlet ellen, amely iskoláink katolikus jellegét megszüntetni, a hitoktatást pedig nem-kötelezővé tenni törekszik. Kérjük ezért miniszterelnök urat, mint az ország felekezeti és társadalmi békéjének legfőbb őrét: katolikus iskoláinkat, melyeket az ország túlnyomó többsége büszkén és szeretettel vall magáénak, a zaklató, alaptalan támadásoktól védje meg. Hitvallásos iskoláink mellett rendületlenül kitartunk, mert kifejlődésében biztosítani akarjuk az igazi demokratikus jövő leghívebb hordozóját, a keresztény magyar embert.”^[20]

Mindszenty mellé felsorakoztak a nem-katolikus keresztény felekezetek is. Ravasz László református püspököt a katolikus prímás személyesen felkereste annak budapesti hivatalában. A két keresztény főpap teljesen egyetértett a kibontakozó kommunista kultúrharccal és iskolaharc elleni védekezésben. A református püspök örömmel helyeselte a Szülők Szövetsége tevékenységét. Mindszenty ezután a budai ciszterciánál nyilvános szentbeszédet mondott a katolikus-protestáns történelmi együttműködésről, eltemetve régebbi századok hitvitáit. A kommunisták ilymódon, akaratuk ellenére, Magyarországon 1946-ban létrehozták az ökumenikus együttműködést, ami a világon csak a II. Vatikáni Zsinat után lendült fel. A kor szemtanúja és krónikása helyes diagnózist készített, amikor megállapította, hogy az iskolaharc első fázisa a kereszténység győzelmével végződött. „A bíboros — írja — eddig is bírta a katolikusok bizalmát, most azonban az egész ország felismerte, katolikusok és protestánsok egyaránt, hogy Mindszenty a Gondviselés által küldött ember.”^[21]

Mindezek után a Kommunista Párt abbahagyta a szerzetesi iskolák elleni támadásokat. Nemcsak hogy egységes keresztény front szegült vele szembe, de a szerencse sem kedvezett neki, mert egy sajátos eset folytán kiderült, hogy a „diákösszeesküvések” csak a belügyminisztérium és a kommunista sajtó közös akcióprogramjában léteznek, a valóságban azonban nem. Az történt ugyanis, hogy a budapesti baloldali lapok nagy szenzációval beszámoltak arról: az ország déli részén, Baja városban a rendőrség házkutatást tartott a cisztercita szerzetesek középiskolájában és újabb összeesküvést leplezett le. A nevezett napon azonban egyetlen rendőr sem járt az iskolában, a rendőrségi rajtaütés csak — másnap volt. A fővárosi lap tehát előbb volt informálva a bajai összeesküvés leleplezéséről, mint a bajai rendőrök, akik ezt az összeesküvést leleplezték. Országos botrány lett a dologból, a kommunista belügyminiszter renoméja súlyos csorbát szenvedett.

A csorbát ki kellett köszörsülni s a politikai rendőrség máris hozzálátott új terv kidolgozásához, hogy a párt új offenzívát indíthasson. A terv pokoli volt, méltó a Cseka ősi hagyományaihoz, s méltó ábrázolásához Szolzsenyicin tolla kellene. Megvalósítása nem sokáig váratott magára, a nyár derekán kirobbantották azt, ami így vált ismeretessé: a körüti gyilkosság.

Öklömnymi betűkkel közölték a lapok és harsogta a rádió a nyár derekán, hogy Budapesten, a Teréz-körúton egy magyar fiatalember agyonlőtt egy jóra való, derék szovjet katonát; a rendőrségnek azon nyomban sikerült a tettes nyomára bukkanni, a fiatalember a körút egyik romos házából adta le a lövést s mikor a rendőrök úzóbe vették, felmenekült a padlásra; ott azonban a menekülés minden lehetőségét elvágta s a gyilkos kétségbeesésében öngyilkosságot követett el; a gyilkos egy katolikus ifjúsági szervezet, a KALOT egyenruháját viselte.

Ennek a hivatalos közleménynek, hivatalos verziónak Magyarországon jóformán senki sem adott hitelt. Gyanússá tette a közleményt már az a tény, hogy a kommunista propaganda hónapok óta agitált a katolikus ifjúsági szervezetek ellen, így mindenkinek már az első érzése az volt, hogy ez a „gyilkosság” mesterséges akció, politikai céllal. Másodsor aláásta a közlemény hitelét, hogy a rendőrség olyan tettest-koronatanút produkált, aki halott, még csak véletlenül sem tanúskodhat vagy védekezhet: az öngyilkos gyilkos már nem szólhat egy szót sem. Harmadsor hihetlenné tette és valótlannak sejtette a hivatalos verziót az a körülmény, hogy a Teréz-körúton a nevezetes napon, a nevezetes órában járókelők százai látták: két orosz katona csúnyán összeveszett egy nő miatt, heves szóváltás támadt köztük s az egyik agyonlőtte a másikat.

Mindezek következtében aztán hitelre talált az a verzió, amely nem hivatalos volt, csak kiszivárgott, hogy tudniillik mikor a szomszédságban lévő politikai rendőrség az Andrassy-út 60-ban értesült a két szovjet katona halálos végű perlekedéséről, saját börtönpincéjéből kiemelte az egyik halálra kínzott fiatal fogoly holttestét és gyorsan a Teréz körút szóbanforgó romházába szállította. S amíg az oroszok elszállították a körútról a halott katonát, a rendőrség megjátszotta a komédiát a gyilkos üdözésével és diadalmasan kézrekerítette a sajátmaga által odacsempészett hullát.

A lapok egyetlen sort sem írhattak a két szovjet katona szerelmi okokra visszavezethető féltékenységi párbjáról, viszont széltében-hosszában és halálos komolyan tárgyalták a hivatalos verziót. De nem volt újságolvasó, nem volt ember, aki a hivatalos verziót hitte volna és ne a másikat.

Nem stimmel a hivatalos közleményben az sem, hogy a fiatalember a KALOT egyenruháját viselte, mert a KALOT-nak nem is volt egyenruhája. Később elterjedt olyan hír is, amit a hivatalos verzió nem említett, hogy az ifjú zsebében találtak ugyan egy KALOT-igazolványt, de azt évekkel korábban keltezték s volt a zsebében egy másik újabb keltezésű, nevére szóló szociáldemokrata párttagsági igazolvány is. Ilyesmi, gondolta mindenki, garmadával van raktáron a titkos rendőrség archívumában.

Még gyanúsabbá vált a hivatalos közlemény akkor, amikor csakhamar kibújt a politikai szeg a zsákból: Rajk belügyminiszter elrendelte a katolikus ifjúsági szervezetek betiltását és felosztatását. „Itt van a kutya eltemetve!” — hangzott a közvélemény egyértelmű ítélete, a körúti gyilkosság újabb, átlátszó ürügy az egyházak gyengítésére, az ifjúsági egyesületek likvidálására. Ami nem sikerült a gyöngyösi eset, P. Kiss Szaléz ürügyén, azt most megcsinálják a körúti gyilkosság ürügyén.

Így is történt. Július 7-én Szviridov orosz altábornagy, mint a SZEB elnöke, az angol és amerikai tagok aláírása nélkül, levelet adott át a miniszterelnöknek. Ebben, mint jegyzékben, követelte mindazoknak az egyesületeknek a felosztatását, valamint személyeknek a felelősségre vonását, akiknek része volt, illetőleg része lehetett a Vörös Hadsereg tagjai ellen elkövetett merényletekben, s akik szerepet vállaltak a jobboldali, népi demokrácia ellenes propaganda felszításában és terjesztésében.^[22] A jegyzék természetesen a koalíciós pártok értekezlete elé került, de Rajk belügyminiszter meg sem várva, hogy mit határoz a koalíció, azonnal intézkedett: a demokratikus államrend hatásosabb védelme érdekében, a fegyverszüneti egyezmény 15. pontjának megfelelően 1946. július 4—5—6-án 220 „jobboldali” egyesület felosztatását rendelte el.^[23]

Már Szviridov jegyzéke jogi képtelenség volt, hisz egy speciális bűnesetet nem lehet széleskörű politikai intézkedések foganatosítására felhasználni minden vizsgálat vagy bizonyíték nélkül. Hasonló abszurdum volt a belügyminiszter rendelete, hiszen még ha a gyilkos valóban gyilkos, valamely párthoz vagy egyesülethez való tartozása, még ha valós is, nem jelentheti az illető egyesület bűnösségét és semmiképpen sem ad jogalapot 220

egyesület feloszlására. A kommunista belügyminiszter azonban itt is fait accompli-t teremtett a kormány számára. Jelentéktelen volt ezek után, hogy a pártközi értekezlet, mely július 8-10-ig tartott, mit határozott, s hogy ott ki mit mondott. A kisgazdapárti vezetők, a szinte már rutinná kialakult módszerrel, a követelések kisebbik részével szembeszegültek, nagyobbik részében engedtek, míg a legvégén mindenhez hozzájárultak. A Szviridov-kívánságok teljesítése mellett foglalt állást a külön meghívott Tildy Zoltán is, valamint a szociáldemokrata és parasztpárti vezetőség. Nagy Ferenc kifejezte azt az aggályát, hogy a KALOT és a Cserkész Szövetség feloszlása igen kemény dió, e téren tartózkodást ajánlott, azt viszont helyeselte, hogy a katolikus egyház vezetőihez átirattal kell fordulni és figyelmeztetésben részesíteni őket. Elhangzott olyan kisgazdapárti érvelés is, hogy a KALOT feloszlása „az egész katolicizmust Mindszenty táborába kergeti”.^[24] Ez az érv annyiban jószándékú volt, hogy a KALOT megmentését célozta, de tárgytalan is, mert az egész katolicizmus amúgy is Mindszenty táborában volt.

De ennek a KALOT-mentő érvnek volt egy előzménye s ez is hozzátartozik a tárgyalt időszak történetéhez.

A KALOT a két háború között a katolicizmus szociális lelkiismerete volt, élen járt a földreform követelésében. Ehhez megnyerte több kiváló főpap támogatását is, mint láttuk, 1943-ban felkarolta a zalaegerszegi apát, Mindszenty is. Egyik legkimagaslóbb személyisége Kerkai Jenő jezsuita atya volt, egyik diplomatája pedig egy másik jezsuita, Nagy Töhötöm. Utóbbi 1944 végén a fronton átjutva Malinovszki orosz hadsereg-főparancsnokhoz ment, tárgyalni. Egyfajta üzlet született: Malinovszki hozzájárul majd a parasztfjúsági szervezetek működéséhez, Nagy Töhötöm viszont közvetítést vállal a Kreml és a Vatikán között. A szovjet tábornok olyasmit adott, ami nem az övé volt, hisz a KALOT további működésének nem-engedélyezésére nem volt semmi ok, a KALOT bizonyos áttétellel, a Keresztény Demokrata Néppárton keresztül tagja volt a Hitlerrel szembeni ellenállási mozgalomnak. Nagy Töhötöm a szovjet ifjúsági szervezetekkel is kapcsolatba lépett, a Komszomol-vezetőkkel is tárgyalt. A Vatikánban végzett közvetítési tevékenysége pedig automatikusan oda vezetett, hogy az Egyház és Mindszenty kialakuló önvédelmi harcában a szovjetekkel való modus vivendi jelszavával próbálta gyengíteni a bíboros és a püspöki kar ellenálló erejét — persze eredmény nélkül. Nagy Töhötöm és a nagytöhötömök klasszikus tévedése többnyire az, hogy egy élet-halál-harcban mindig azt hiszik: ha a megtámadott saját oldal enged, akkor a támadó totalitárius ellenfél megszelídül. A fejlemények rövidesen bebizonyították, hogy ez a jezsuita pap játékszer volt a Kreml sokrétű és sokarcú diplomáciájában. Mert Nagy Töhötöm maga nem volt a KALOT, de még csak Kerkai páter sem. A KALOT az adott helyzetben a hitvédő front egyik bástyája volt, tehát a kommunista cél: el kell távolítani. Egy ideig megpróbálták ugyan Mindszenty, pontosabban a Mindszenty-vezette küzdelem ellen fordítani. De csakhamar betiltották, majd átmenetileg újra engedélyezték, más néven (KAPSZ) és megrokkant, összepréselt formában, meghagyva a keretet, de teljesen összebéklyózva. A végén a kommunisták magát a kitűnő Kerkai pátert is börtönbe vetették, holott a „hajlíthatatlan” Mindszentyvel szemben a „hajlékony” vonal híve volt. A KALOT-munka egyik legaktívabb, középponti személyisége méltán szűrte le a történelmi tanulságot és megfigyelést: „Jellemző a kommunisták többszintű, hamiskártyás taktikájára, hogy a KALOT-vezetőkkel egy ideig még azt is el tudták hitetni: a magyar apparátus (vagyis Rákosiék, a szerk.) Moszkva tudta nélkül, vagy annak ellenére nyomja és aprítja őket”.^[25]

Rajk apparátusa mindenesetre azonnal birtokba vette a katolikus egyesületek helyiségeit, felszerelését, épületeit, vagyontárgyait és nagyrészüket átadta a kommunista ifjúsági szervezeteknek és kapcsolt részeiknek. Közönséges állami rablás volt, erőszakos foglalás, fosztogatás és osztogatás. Ami ennél is súlyosabb, a politikai alvilág prédájának dobta oda az elsőrangú, mély szociális érzéstől áthatott katolikus ifjú vezetógarnitúrát: baloldali elemekből verő-osztagokat szerveztek s az egyetemeken, városokon és falvakban „Vogelfrei”-nek nyilvánították a katolikus elit ifjú gárdáját. Sok keresztény hős és mártír született ezekben a hónapokban Magyarországon.

A magyar püspöki kar, tiltakozva a feloszlást elrendelő 7330/1946 M. E. rendelet ellen, július 22-i kelettel levelet intézett Nagy Ferenc miniszterelnökhöz. Az alapos jogi

felkészültséggel megszerkesztett irat rámutat arra: törvénytelen eljárás volt a katolikus egyesületeket a belügyminiszter felügyeleti hatáskörébe utalni; a belügyminiszter nem intézkedhetett volna más minisztériumok bevonása nélkül. Felosztatni a törvény értelmében csak titkosan működő egyesületeket lehet, itt azonban nyílt egyesületekről van szó. Az ürügyként hangoztatott vádak nem vizsgálták meg és nem bizonyították. A felosztató intézkedések előtt nem történt tárgyilagos vizsgálat s a közvéleményt sem tájékoztatták kellőképpen. Az egyesületek elleni eljárás önkényes és a szabadságot sértő. „Általános címeiken, és irányított gyanú alapján, bizonyított konkrét tények nélkül, erőszakosan cselekedni... parancsuralmi eljárás” — mondta a beadvány. Befejezésül a püspökkari határozat, illetve a levél arra kéri a miniszterelnököt, hogy „e kérdésben az ügyek menetének törvényes és igazságos irányt szabni szíveskedjék.”^[26]

A Kisgazdapárt napilapja másnap nagy terjedelemben közölte az egyházi álláspontot, szemmel láthatóan rokonszenvezve vele.^[27] Az ügynek volt egy érdekes, figyelemreméltó parlamenti közjátéka is. Július 23-án Hám Tibor kisgazdapárti képviselő interpellációt jegyzett be a belügyminiszterhez. Szemére lobbantotta Rajknak, hogy a kormány jóváhagyása nélkül, önkényesen oszlatta fel az egyesületeket. Javasolta, hogy a kormány a belügyminiszterrel vonassa vissza a vonatkozó rendeleteket. Rajk azzal védekezett, hogy a KALOT stb. nem hitbuzgalmi egyesületek voltak.^[28] Amíg több kisgazdapárti és Sulyok-párti képviselő kitűnő beszédekkel a Hám-álláspont s a katolikus egyesületek védelmére kelt, a Nemzeti Parasztpárt elnöke, Veres Péter hátbatámadta Hámot s a fiatal kisgazda politikus beszédére azt mondta, hogy Hám pártja „úgy, ahogy van, menthetetlen”. A Szociáldemokrata Párt is végül a Baloldali Blokk álláspontjára helyezkedett, de ez előtt volt egy érdekes jelenség. Kéthly Anna, a párt centrumának vezető tagja azt javasolta ugyanis, hogy a Szociáldemokrata Párt elnöke, Szakasits Árpád lépjen kapcsolatba Mindszentyvel. Ezt több más vezető megopponálta, s így a gyakorlatban semmi következménye sem lehetett annak a kompromisszumos határozatnak, hogy Szakasits beszéljen Mindszentyvel, de csak alapos előkészítés után és csak semleges helyen.^[29]

A miniszterelnök a püspökök levelére nem válaszolt; Rajk belügyminiszter viszont, felhasználva az alkalmat, a katolikus ifjúsági szervezetekkel egyidőben, egy füst alatt feloszlatta a keresztény szakszervezeteket is.^[30] Vagyis felszámolta azt az organizációt, amely jámbor szándékkal kereszténység és szocializmus összeegyeztetésén fáradozott.

Augusztus elsején a püspöki kar ismét levélben fordult a miniszterelnökhöz. Ebben a társadalmi béke előmozdítását kérte, rámutatva, hogy a háború már régen befejeződött, de még mindig sokan vannak internálva. Németországban, Olaszországban, Franciaországban már rég véget vetettek a számonkérésnek, hirdessen tehát a magyar kormány is közkegyelmet. A levél utalt a rendőrségi kínzások, fenyegetések mai, állandó gyakorlatára.

Válasz most sem érkezett, ellenben Nagy Ferenc miniszterelnök nyilvános sajtókonferencián megdorgálta a papságot. Szviridov ugyanis július 7-i levelében nemcsak a katolikus egyetemek felosztatását kérte, hanem a papság megfeddését is.

A helyzet tehát az volt, hogy a támadó vádolta a megtámadottat: Szviridov és a kommunisták el akarták rabolni és elrabolták a katolikus egyetemet, megfosztották az Egyházat egyik legfőbb támaszától, s ugyanakkor még külön rendszabályokat követeltek éppen e megtépázott egyházzal és annak fejével szemben. Nagy Ferenc tudta, hogy Szviridov levelét tulajdonképpen a magyar kommunisták írták és szerkesztették.^[31] Mégis, az ő kedvük és érdekeik szerint járt el és vállalkozott Mindszenty és a papság megintására. Nagy Ferenc emlékirataiban megnyugtatta magát, hogy a Szviridov-levél nem minden követelését teljesítette (kisgazda főispánok eltávolítása, két képviselő elleni vádemelés, kisgazda ifjúsági szervezet megfegyelmezése) vagy csak részben teljesítette. De éppen az ország további sorsára nagyjelentőségű kérdésben — az Egyház elleni aknamunkában — eleget tett a kívánságoknak, méghozzá, mint emlékirataiból kitűnik, meglehetősen könnyelműen fogta fel a kérdést. A Szviridov-levél — írja Nagy — azt állította, hogy a papság túlnyomó része, Mindszenty primás vezetésével, gyűlöletet táplál a Vörös Hadsereg ellen, s kérte, hogy erőteljesen utasítsuk rendre a papságot. „Ez a kívánság — folytatja Nagy — nem okozott nehézséget. Kiadtam egy nyilatkozatot, melyben felszólítottam a papságot, hogy támogassa a demokráciát és mozdítsa elő az együttműködést a megszálló haderővel.”^[32] Az

Egyház joggal várta el az általa jelentős mértékben többséghez juttatott párt fejtől s egyáltalán, az ország miniszterelnökétől, hogy jogtalanul megvádolt és szorongatott helyzetében ne ellene, hanem mellette foglaljon állást s Szvirdovnak adandó válaszában rámutasson az Egyház ártatlanságára s törvényben biztosított jogaira. Ehelyett Nagy Ferenc maga is nyilvánosan vádat emelt az Egyház ellen — az ország közvéleményének nagy megütközésére. A miniszterelnök, aki már birtokában volt a püspöki kar jogilag kitűnően alátámasztott leveleinek, e levelekről hallgatva, a következőket jelentette ki az egyházzal: nem nyújt segédkezet a szovjet csapatok és a magyar nép békés együttélésének a kialakulásához; megtűri és nem távolítja el soraiból a szovjetellenes és demokráciaellenes elemeket; nem hirdeti a demokrácia magasabbrendűségét; nem ápolja a Vörös Hadsereg iránti hálát.^[33]

Ha Nagy Ferenc azt mondja, hogy a Szvirdov-levélben ráismert a magyar kommunisták fogalmazására, akkor e Nagy Ferenc-nyilatkozatban méginkább rá lehet ismerni Rákosi Mátyás kezevonására. Az Egyháznak és prímásának ez a cserbenhagyása a többségi polgári párt fejének egyik legsúlyosabb tévedése volt, magában hordta a folyamatos appeasement minden elemét s későbbi katasztrófák levegőjét árasztotta.

A püspöki kar kétségbeesett, de öntudatos kísérletet tett a miniszterelnök e veszedelmes kurzusának a megváltoztatására s egy hozzá intézett újabb memorandumban olyan érveket dolgozott ki, melyeket a kormányfő hasznosíthatott volna Szvirdovval s a kommunistákkal folytatott, kétségtelenül nem könnyű tárgyalásain is. A püspöki kar 1946. augusztus 10-én kelt levele lényegében a következőket tartalmazta: maga a kormány is hangoztatja, hogy a megszállással kapcsolatban hibák vannak; a magyar katolicizmus azonban e hibák láttán igyekezett nagy önuralmat tanúsítani; a megszállók hibáinak itt-ott történő orvoslásától eltekintve tűrte e hibákat és „nagy önuralommal tartózkodtunk mindentől, amivel megsértettük volna akár a megszálló hadsereget, akár a demokratikus államalakulatot”. Rámutat a püspökkari levél, hogy a kormány általi megfeddés nem tartalmaz konkrétumot: „Ha vannak velünk szemben konkrét vádak, szeretnők ismerni azokat.” A levél ezután felsorolja az egyház sérelmeit: még mindig nincs diplomáciai kapcsolat a Vatikánnal, a katolikus egyleteket feloszlatták, a sajtó a helytelen vádakot nem igazítja helyre. Kitért a levél a „körúti gyilkosság” ügyére is: „Sor került egyesületeinkre egy teljesen homályos bűntény ürügyén, amelyet érthetetlenül és alaptalanul velünk hoztak összefüggésbe”. A vizsgálati iratokba az egyháznak nem engedtek betekintést, s emiatt a közvélemény nagyon nyugtalan. A megszálló orosz haderő jogkörét — mondja a továbbiakban a levél — megfelelő megállapodások szabályozzák s a megszálló haderő maga ismételt hangoztatja, hogy az ország belügyeibe nem avatkozik be. Kéri a levél a miniszterelnököt, hogy a levél tartalmát hozza az oroszok tudomására, s mivel az egyházzal szembeni feddés nyilvánosan hangzott el, ezt a levelet is hozzák nyilvánosságra. A memorandum egyik kulcsmondata: „Ha sérelmeink orvoslást nyernek és lelkipásztori tevékenységünket szabadon gyakorolhatjuk, az igazságos, összhangzatos működésre fenntartás nélkül készen állunk.”^[34]

Az ifjúsági egyesületek feloszlata súlyos csapás volt ugyan az egyházra, de Rajk tudta, hogy e szervezetek mozgatója a kitűnő Actio Catholica s annak vezetője, Mihalovics Zsigmond prelátus. Kísérletet tett tehát arra, hogy az Actio Catholica-t is minisztériuma felügyelete alá helyezze. Az Actio Catholica elsőrendű jogászai azonban egyelőre visszaverték a kísérletet, kimutatva, hogy az AC nem egyesület, alapszabálya nincs és nem az egyháztól független, nem önálló jogi személy. Az Actio Catholica-t tehát csak az egyházzal együtt lehet megszüntetni.^[35]

Az egyházzal szembeni zaklatások azonban, kisebb-nagyobb szünetekkel, folytatódtak. Megtiltották a katolikus énekórákat, a bibliai esteket, s igyekeztek különféle ürügyekkel megakadályozni a papság és a munkásfiatalság kapcsolatait. Szeptember 23-án lefoglalták a Notre Dame nővérek katolikus leányiskoláját. Mégis, ez az egyházüldözés a kommunisták számára visszajára sült el. A hívek még szorosabban felzárkóztak az egyház és Mindszenty mögé, s a kommunista támadások célpontjául szolgáló katolikus iskolákba most többen iratkoztak be, mint azelőtt, az osztályokat sok helyen meg kellett kétszerezni, sőt, háromszorozni.^[36]

A következő évben, 1947-ben új, más oldalról indítottak támadást a vallás ellen: napirendre tűzték a fakultatív hitoktatás bevezetését, vagyis a kötelező vallásoktatás megszüntetését az iskolákban. Ezt haladó és liberális reformnak akarták feltüntetni, valójában azonban arról volt szó, hogy eltávolítsanak az útból egy akadályt, amely a kommunista ideológia térnyerését sikeresen feltartóztatta. Magyarországon a kötelező hitoktatás eltörlésére nem volt ok. Már az Osztrák—Magyar Monarchia utolsó évtizedeiben is nagyfokú liberalizmus jellemezte a szellemi életet s az iskolai vallásoktatásnak, jóllehet kötelező tantárgy volt, a két háború között sem volt kényszerítő, vagy a lelkiismereti szabadságot korlátozó jellege. Ellenben nagyban elősegítette a jóerkölcs és közerkölcs biztosítását, előmozdította az általános műveltség emelését. Aki diákkorában részesült a kötelező vallásoktatásban, annak a hittan kapcsolódást jelentett a nyugati műveltség alapjaihoz, viszont felnőtt korában mindenki annyit tarthatott meg vagy vethetett el a szerzett tananyagból, amennyit akart. A kommunista párt megjelenéséig nem is volt Magyarországon senki, még a legliberálisabb író sem, aki a kötelező hitoktatást ostorozta volna, mint káros és megszüntetendő jelenséget. Most pedig, 1946—47-ben, mikor arról volt szó, hogy egy totalitárius hatalomra törő kisebbség, a kommunizmus ideológiai offenzívájával került szembe az ország, a hitoktatás egyenesen szellemi és önvédelmi erőrendszer jelentőségével bírt.

Sajnálatos, szomorú és egyben groteszk, hogy az adott helyzetben a hitoktatás elleni politika első lépését nem a Kommunista Párt, hanem a Kiszgazdapárt vezetősége tette meg, mégpedig kényszerítő ok nélkül. Ezúttal mégcsak Szviridov-levél sem volt, hanem csupán egy baráti vadásztatás, melyet Nagy Ferenc kezdeményezett Puskin követtel, hogy — mint írja — fesztelenül beszélgethessenek az ország ügyeiről. Ezen a hortobágyi utazáson, 1946 őszén Puskin csak úgy kedélyesen beszélgetve, egy tucat más téma között felemlítette, mennyire különös, hogy Magyarországon milyen nagy befolyása van az egyháznak, s nemcsak a katolikus, de a protestáns egyház is, Mindszenty is, Ravasz püspök is ellenzi a radikális haladást. Nagy Ferenc azt válaszolta, hogy „erős a hagyomány” s változásokat nem lehet máról holnapra véghezvinni, a Kiszgazdapárt azonban mindent megtesz, hogy az egyházak rálépjenek a demokratikus haladás útjára; de nem kell gyorsabb iram, csak amit a természetes haladás megkíván. Puskin egyébként nem erőltette a témát, inkább izgatta a vadászat, majd miután ebben nem volt szerencséje, „jobban érdekelte a cigányzene, mint a politika.” A rákövetkező napon Kovács Béla, aki szintén tagja volt a vadásztársaságnak, a Kommunista Párt machinációit panaszolta fel az orosz követnek s leplezetlenül megmondotta^[37], hogy amit a Kommunista Párt művel, az nem használ a magyar-orosz barátságának. Puskin erre gyorsan témát változtatott s arról beszélt, hogy a magyar nevelési rendszer elmaradott, a nevelés, a progresszív nevelés az állam feladata.^[38]

Nem sokkal ezután Nagy Ferenc a Kiszgazdapárt legszűkebb vezetőségében megpendítette, hogy úgy látszik az oroszok és a kommunisták újabb támadást terveznek az egyház ellen. S ezután, igazán dialektikus fordulattal, felvetette a kérdést, hogy mit javasolhatna e téren a Kiszgazdapárt valami „igazán haladó és demokratikusát”, hogy így, ő kezdeményezvén, „kifogja a szelet a kommunisták vitorlájából?” Erre Tildy, a református pap javasolta, hogy: töröljék el a kötelező hitoktatást. Megegyeztek abban, hogy ha szükséges lesz, ezzel állnak elő, de az egésznek nem szabad úgy festenie, „mint a kommunistáknak tett engedmény, mert akkor a nép hevesen ellenezné”.^[39]

A nép azonban, csaknem az egész magyar társadalom, hevesen ellenezte, mikor 1947-ben, kiszgazdapárti képviselők betérjesztésével, a kérdést napirendre tűzték. A lakosság igenis a kommunistáknak tett engedménynek tekintette, mert — helyettük indította el a számukra kedvező és kívánatos fejlődést. De mégis, ezért a kezdeményező szerepért a Kiszgazdapárt — és ez a sors keserű iróniája — jutalmul nem kapott mást a kommunistáktól, mint szégyenletes arculcsapást.

Mert mi történt, hogyan történt?

1947. március 11-én egy pártközi értekezleten a koalíciós pártok határozatot hoztak, hogy megszüntetik a kötelező hitoktatást az iskolákban, ugyanakkor egységes, új, állami tankönyvet vezetnek be. Ez újabb lépés volt a totalitarizmus felé, hisz az egységes tankönyv

bevezetése a nevelési és szellemi pluralizmus felszámolásának első lépcsője, első lépés az állam tanítói monopóliuma felé.

De alighogy elhangzott a bejelentés, országos tiltakozó mozgalom indult meg a terv ellen. Elsősorban a szülők és a diákok tiltakoztak. Szegeden a diákság végeláthatatlan sorokban vonult el a tanügyi főigazgatóság épülete előtt s hosszan, kórusban skandálta: „Hittant akarunk! Hittant akarunk!” A tömeg szétosztatására rendőrséget vezényeltek ki, a rendőrök először fecskendővel akarták szétzavarni a fiatalokat, majd, mikor ez nem sikerült, véresebb eszközöket alkalmaztak. Másutt nem került sor véres jelenetekre, de szerte az országban nagyszabású megmozdulások kardoskodtak a kötelező hitoktatás fenntartása mellett. Megint Mindszenty bíboros volt az, akire az ország hívő társadalma, katolikus és protestáns egyaránt, feltekintett, s akitől állásfoglalást várt. Református és evangélikus egyházközségek hozzá, a katolikus főpaphoz intézték táviratok özönét, kérve, védje meg a hitoktatást. Szarvas városa, melynek lakossága nagy többségben protestáns, ezt táviratozta Mindszentynek: „Hivatalos állásfoglalásában ... a protestáns keresztyének is egy emberként mögötte állanak”.^[40]

Mindszenty és a püsköki kar hivatalos állásfoglalásának a lényege pedig ez volt: a főpásztorok nem adhatják fel a törvényben biztosított kötelező iskolai hitoktatást a szülők kifejezett akarata ellenére; a püspöki kar erősen megütközik azon, hogy a kommunisták által támasztott mesterséges pártpolitikai harcokban alkudozás tárgyává teszik a gyermekek keresztyén nevelését.^[41] Nemcsak protestáns hívek, hanem protestáns lelkészek is kérték és buzdították Mindszentyt ezen álláspont védelmezésére. De nemcsak ők, hanem a munkások is. A kommunistákat megdöbbenette, amikor látták, hogy a nagy ipari centrum, Csepel 250 tagú munkásküldöttséget menesztett egyenesen a miniszterelnökhöz. Ez alig két héttel a pártközi értekezlet után történt, március 26-án. A munkásvezetők közölték a kormányfővel, hogy inkább anyagi áldozatokat is hoznak, de gyermekeiket nem engedik megfosztani a vallás-erkölcsi nevelés áldásaitól. A küldöttség protestáns részlege hangsúlyozta, hogy az ország közvéleménye a vallásos oktatás fenntartása mellett van. A csepeli küldöttség nemcsak maga szólt, hanem egy memorandumot is átnyújtott Nagy Ferencnek. Az emlékiratot, amely elvetette a pártközi határozatot s követelte a hitoktatást, 10 000 csepeli ember írta alá.

Ezt a tényt, a munkások részvételével zajló országos méretű megmozdulást még a kommunista párttörténet sem kerülheti el s lakonikusan azt írja, hogy „ez volt az első komoly erőpróba, amely megmutatta, hogy a katolikus egyházi reakció komoly erőket tud megmozgatni a vallás védelmének ürügyén.”^[42]

A püspöki kar április 12-én, Mindszenty fogalmazásában, körlevelet adott ki a kérdésben.

A körlevél mindenekelőtt rámutat arra, hogy az országnak számos intézkedésre váró kérdése van, amely súlyosabb, s inkább azzal kellene foglalkozni. „A kötelező hitoktatás nem sérti a vallásszabadságot, éppúgy, ahogy a kötelező földrajz- vagy történelem- vagy természetrajzoktatás, vagy a laikus erkölcsstan és az állampolgári kötelességek kötelező tanítása sem.” „A vallásoktatás ugyanis — hangzik az érv — szabadságára hagyja minden embernek azt, hogy a hittanórákon hallott igazságokat elfogadja-e vagy sem, azok szerint cselekszik-e vagy sem, s a tapasztalat azt mutatja, hogy sokan élnek is e szabadságukkal, és a kötelező vallásoktatás ellenére is vallástalanok lesznek.” Megmondja a körlevél, hogy ne a vallásoktatástól féltsék a lelkiismereti szabadságot, mert a mai Magyarországon más téren kell biztosítani ezt, mert például sokan panaszkodnak, hogy meggyőződésükkel ellentétes pártokba kényszerülnek, ha el akarják kerülni az állásvesztést. Ez nyílt utalás volt a közismert tényre, hogy a B-listázás során sok tisztviselő csak úgy tarthatta meg állását, ha belépett a kommunista pártba. Megcáfolta a körlevél a baloldalnak azt az érvét is, hogy a „haladó külföld” mögött elmarad az ország, ha fenntartja a kötelező hitoktatást. „A külföldön, és pedig nagyon művelt nemzeteknél is, több országban érvényben van a kötelező hitoktatás” — állapítja meg a püspöki körlevél. Hivatkozik arra is, hogy például Angliában nem visszaszorítani, hanem kiterjeszteni akarják a hitoktatást. Magyarországon a tanrendben a hittan egyben erkölcsstan, megszüntetése vészes következményekkel járhat a közkereszkökre. „Miféle haladást jelent, ha az ifjúság nem tudja a Tízparancsolatot, ha

fogalma sem lesz a világ legelső könyvéről, a Szentírásról, ha nem ismeri a világtörténelem legkiemelkedőbb személyének, Jézus Krisztusnak életét és tanítását, ha értelmetlenül áll a híres múzeumok bibliai képei előtt, mert nem tudja, hogy mit ábrázolnak, ha sohasem hall a tékozló fiúról vagy az irgalmas szamaritánusról?” Vallási műveltség nélkül nehezebb eligazodni erkölcsi kérdésekben, s a fiatal korban történő vallásoktatás fontos kedélyképző eszközökkel rendelkezik, ami ebben a korban elengedhetetlen. További megállapítások: vallásos nevelés nélkül az általános erkölcsi níó hanyatlása elkerülhetetlen; nem véletlen, hogy akik a hitleri szörnyűségek elkövetésére vállalkoztak, azokat előzőleg megfosztották a vallásos neveléstől. „Félünk — mondja a körlevél —, hogy a kötelező hitoktatás megszüntetése után majd éppen a lelkiismereti szabadságot csúfolják meg.” „Nemzetünk fennmaradása érdekében, gazdasági és erkölcsi felemelkedésünk biztosításáért ragaszkodunk tehát a kötelező vallásoktatáshoz. Ragaszkodunk úgy, mint ahogyan az orvosok ragaszkodnak a kötelező himlőoltáshoz.”

A pásztorlevelet minden templomban felolvasták. Egy pap emlékezése arra az időre: „Mindannyian, akik valamikor a körlevelet felolvastuk a szószékről, még ma sem felejtjük, micsoda lelkesedéssel fogadták a hívek. Jóllehet templomban voltunk, az emberek csak nehezen állták meg, hogy lelkesedésüknek ne hangosan adjanak kifejezést.”^[43]

Az országos tiltakozás és Mindszenty gerinces kiállása váratlan fordulatot eredményezett: a kormány levette a napirendről a kérdést, a kötelező vallásoktatás megmaradt. És akkor jött a kiscgazdák arculcsapása, a kommunista dialektika képmutató fogása: az egész ügyet a többségi párt nyakába varrta, ezt a pártot hibáztatta és megrótt a kérdés feszegetéséért. Rákosi Máttyás nem átalotta, hogy kijelentse: „A Kommunista Párt helyteleníti és elítéli a felületességet és felelőtleniséget, amellyel a Kiscgazdapárt ezt a kérdést előhozta”.^[44] Még azt is mondta Rákosi, hogy ők ugyan továbbra is kívánják a „szabad” vallásoktatást, de amíg a magyar nép „száz sebből vérzik, kerülni kell az ilyen kérdések felvetését, melyek újabb nyugtalanságot és a viszály magvát hintenek el.”^[45] A Kiscgazdapárt vezetői számára ez több volt, mint a sors iróniája, ez a sors büntetése volt.

A kommunista párttörténet is azt írja, hogy ami lezajlott, az „a Kiscgazdapárt által kiprovokált kultúrharccal jellegű konfliktus volt”.^[46]

Ekkor már a Kiscgazdapárt csak árnyéka volt régi önmagának. Ezekben a hónapokban nagyban folyt a többség lemorzsolása; ezután következett Nagy Ferenc lemondása, Kovács Béla már börtönben, Varga Bélának menekülnie kell és már Tildy Zoltán hónapjai is meg voltak számlálva. Az 1947-es választás küszöbén állt az ország. A kommunisták még egyszer szüneteltették a vallásüldözö politikát és megint egyszer kereszténység és szocializmus kompromisszumáról beszéltek. De a magyar szavazó nem ment lépre. Tárgyilagos vizsgálatok megállapították, hogy amennyiben ez a választás nem a szűkített választójog, a kékcédulás csalás és véres terror jegyében zajlik, a legnagyobb párt a Demokrata Néppárt lett volna. Vagyis az 1945-ös kiscgazda többség helyére a kereszténydemokrácia kerül, mint többség, de semmi esetre sem a kommunista párt. A kereszténydemokrácia eredményes bemutatkozása, választási sikere nem utolsó sorban éppen az előző és ezévi kommunista vallásüldözésnek köszönhető. A Barankovics-párt sikerében része volt a KALOT évtizedes mélyszántásának, szociális törekvéseinek, s természetesen a klérus támogatásának is. A püspöki kar, mint a fakultatív hitoktatás körüli harcok is megmutatták, egységesebb volt, mint valaha s szilárdan állt, éppúgy, mint a Vatikán, Mindszenty prímás hitvédö politikája mögött. Rákosi, akaratlanul is, egységbe kovácsolta a vallásos erök nagy táborát. Az egység töretlen volt.

Erre nagy szükség is volt, mert a következő évben, 1948 tavaszán újabb kommunista roham indult. Addigra azonban Mindszenty, ismerve a veszélyt, jelentös hadállásokat épített ki, a társadalomban még mélyebbre ásott s még mélyebbre eresztette az egyház gyökereit. A magyar nép lassan elvesztette minden hitét a politikai pártokban. Rákosi Máttyás folytatta a 47-ben megválasztott pártok lefaragását is. Különféle ürügyekkel és rendöri aktusokkal a legmerészebb ellenzéki párt, a Pfeiffer-párt parlamenti mandátumait megsemmisítették. A kereszténydemokrata vezetőt, Barankovics Istvánt pedig időnként Rákosi Máttyás személyesen részesítette „forró-jeges agy mosásban”.^[47] „Ebben a vágóhidak hangulatára

emlékeztető politikai arénában az akkori ellenzék pártjainak szinte óráról órára hanyatlott az életerejé” — tanúsítja egy korabeli politikai látélet.^[48]

Mindszenty bíboros mindig igyekezett távolmaradni a pártpolitikától. De nem bújhatott ki a közösségi szerepvállalás alól s nem adhatta fel az egyház által képviselt erkölcsi értékeket és tiszta elveket. Nem kereste a mártíromságot, csak egyszerűen nem tért ki előle. Most már az ország nemkatolikus társadalma is csak reá tekintett, az ökumenizmus korai megtestesülése lett. Egy protestáns író szerint: „A katolicizmus-protestantizmus polarizmusa az ő működése következtében megváltozott. Történelmi jelentőségű átalakulás ment végbe mindkét egyházban. Mindszenty magatartása révén a katolicizmus a szabadság előharcosa lett...” Később, az 1956-os forradalomban — mondja ugyanez az író — az a szellem, erkölcs és bátorság hatott és érvényesült, amelyet bebörtönzéséig a bíboros képviselt, egyedül, de nagy súllyal s visszhangot keltve messze Magyarország határain túl is.^[49]

A hitoktatásért vívott harcok hónapjaiban Mindszenty bíboros eleget tett egy külföldi meghívásnak és 1947. június 13-án Kanadába, majd az Egyesült Államokba utazott. Kanadában az ottawai Mária-Világkongresszuson vett részt. Ott kapott ihletet, ott gondolt arra, hogy Magyarországon is elmélyítse a Mária-kultuszt. Visszatérve tehát meghirdette a Mária-évet, amely 1947 végétől 1948 végéig tartott. Napról napra, hétről hétre, hónapról hónapra folytak a Mária-ünnepségek. Olyan tömegek sereglettek Mindszenty miséire, amilyenek Magyarországon még nem mozdultak meg ezeréves története során sohasem. Sem a kereszteshadjáratok, sem az 1514-es parasztlázadás, de még csak az 1938-as budapesti Eucharisztikus Kongresszus sem látott olyan óriási és áhítattal imádkozó tömegeket, mint a Mária-év ünnepségei. S egy korabeli modern magyar Grillparzer éneket énekelhetett volna Mindszentyről, hogy „a Te táborodban van Magyarország”.

Augusztus 15-én Nagyboldogasszony napján nyitották meg a Mária-évet, esztergomi zarándoklattal. Ekkor még „csak” 60 000 zarándok sereglett össze a magyar prímás székvárosába. Két nap múlva, az alföldi városban, Csongrádon már 70 000 zarándok előtt beszélt a prímás. Egy hónapra rá a dunántúli Szombathelyre ment, oda, ahol valaha diák volt a premontrei szerzetesek iskolájában. Ide 100 000 ember jött el, a szomszédos megyékből is özönlött a nép. Mindszenty nem jutott el mindenhová személyesen, de a Mária-ünnepségek ott is, ahol ő nem volt jelen, nagy tömegeket vonzottak, különösen a hagyományos Mária-kegyhelyeken. Alig egy hónappal a Mária-év megnyitása után az ország Mária-búcsújáróhelyeit 1 millió 786 ezer hívő látogatta meg.

Szeptember 14-én Mindszenty maga vezette a máriaremetei zarándoklatot. Máriaremete a magyaroknak, mutatis mutandis, lényegében ugyanaz, mint a lengyeleknek Csensztohova. Budapest közelében fekszik. Mindszentyvel az élen a búcsúsok gyalog tették meg a 14 kilométeres utat. Elöl ment az ország prímása, az 55 esztendő főpap, s mögötte vonult a beláthatatlan tömeg: 100 000 férfi. Mert az ünnepség alap gondolata az volt, hogy magyar férfiak kérjék a Boldogságos Szűzanya pártfogását. Szívbemarkoló esemény volt ez a hívő, elszánt vonulás, olyan óriási lelki erő sugárzott belőle, hogy az még a hit és a bíboros ellenségeit is magához vonzotta. Egy író, a kisgazdapárti képviselő, így örökítette meg, amit látott:

„Visszhangzik a város az ezeréves zsolozsmától. Száll a tömjénillatú ódon ének az egekbe Boldogasszony Anyánkhoz, Magyarország Patrónájához... 'Magyarországról, Romlott hazánkról, Ne feledkezzél meg, szegény magyarokról'...”

„A roppant tömegben itt-ott ismerősre bukkanok. Szabadkőművesek, kik könnyezve szorongatják egymás kezét. Egy hajdani istentagadó antiklerikális lapnak egész szerkesztősége énekel együtt a Bíborossal. Szép számmal látok zsidókat is, kik botladozó szájjal kapkodják e mennyei ének morzsáit.”

„A Bíboros, papjainak kórusával, újabb Mária-himnuszt intonál: Szűz Mária, hazánk reménye, Bús nemzeted, zokogva esd: Nyújtsd irgalmas jobbod feléje, botlásiért, ó meg ne vedd. Mi lesz belőlünk, hogyha Te elhagysz?... Minden reményünk csak Te vagy! Szent Szűz Anyánk, Szent Szűz Anyánk, ó el ne hagyj!”

„Mária majálisán jelen van Budapest egész népe. A népet most nem kommunista hajcsárok kergették és csalogatták az utcára, mint május elsején, Rákosi lábai elé. Most önként zarándokolt olthatatlan istenszomjával a magyar nép, Isten anyjához. Előbújtak

rejtekeikből az üldözöttek. A felocsúdó munkásság, kisszámú szektáriánus kivételével, mind Mária lábaihoz kuporodott. Az orosz katonák, csupa fiatal ember, tátott szájjal bámultak tankjaik, ágyúik s gépfegyvereik mellől Isten nyájára.”^[50]

Mindszenty szentbeszédein a Mária-évben vörös fonálként húzódott végig az emberi jogok és az emberi méltóság tisztelete. Máriaremetén is, százezer férfi előtt erről beszélt: „Aki eddig Isten trónjától függetlenül akart magának emberi méltóságot és hatalmat, az mindig lebukott a rabszolgaság színvonalára. Aki meghajolt Isten hatalma és fensége előtt, az mindig emberi méltósággal magasodott. Én az emberi méltóságot az Istentől sohasem félttem.”

A Mária-miséken a tömegek egyre nőttek.

Egerben, ebben az érseki városban 120 000 hívő sereglett egybe. Októberben Budapesten Mária-kongresszust rendeztek, külön asszonyok, munkások, fiatalok részére. A munkásság Golgotha-téri gyűlésén 80 000 ember vonult fel, a Szülők Szövetsége értekezletén 200 000 ember, a kongresszus díszgyűlésén pedig kerek negyedmillió.

1948 tavaszán folytatódott a Mária-napok. Még kisebb helységek ünnepein is 30 000, 50 000 zarándok vonult fel, a nagyobb városokban pedig nem volt ritkaság a 100 000-es, 200 000-es tömeg. Annak ellenére, hogy a hatóságok a belügyminisztérium utasítására igyekeztek minden eszközzel zavarni a zarándokat. Csökkentették a vonatok számát, lefoglaltak teherautókat, máshol elterjesztették, hogy járvány van a vidéken és megtiltották az ünnepeket. Sokakat elbocsátottak állásukból, de ez senkit sem riasztott vissza. Máshol a hatóságok szabotálták a hangszórókat, elvágták a mikrofonok vezetékét. A főváros nagy megmozdulását, a híres Sziklakápolnánál rendezett fatimai ünnepeket a rendőrség szétverte, hasonló atrocitásokkal zavarta a körmenetet több vidéki városban. Ahogy nőtt a hatósági erőszak, úgy nőttek a tömegek a bíboros miséin. Budapesten 1948-ban, a tíz évvel azelőtti Eucharisztikus Kongresszus évfordulóján a bíboros miséjét 250 000 hívő hallgatta a Bazilikában és a Bazilika előtti téren. A mise után hangszóró szólalt meg: XII. Pius pápa hangját vitte szét a hívek között, a pápa emlékezett egy évtizeddel előbbi budapesti látogatására, s hangszalagon üzenve, beszéde végén magyarul áldotta meg a híveket.

Még ebben az évben az egyház háromnapos lelkigyakorlatot hirdetett, s ez alkalommal az egész országban 3 millió 218 ezer hívő járult a szentáldozáshoz.

A Mária-év végén készült statisztika szerint a Mária-év ünnepein 4 600 000 hívő vett részt.

Érdemes és érdekes ezt a számot összevetni az 1947-es választás egyik adatával. Nevezetesen azzal, hogy e választáson 4 998 338 szavazatot adtak le. Valójában tehát majdnem ugyanennyi vett részt a bíboros miséin, csaknem ötmillió ember szavazott Mindszenty mellett. Helyesebben, nem is a kardinálisnak szólt ez a népszavazás, ez a közbizalom, hanem annak, amit képviselt, amit megtestesített: valóságos demokrácia, vallásszabadság, lelkiismereti szabadság, szólásszabadság, szervezkedési szabadság; röviden: az emberi jogok és a köz-szabadságok rendszere. Az 1947-es választás után, mikor többé már még csak relatív szabad választás sem volt lehetséges Magyarországon, ötmillió zarándok a lábával szavazott. A lábával, és kezével: imára kulcsolt kézzel. Köztük — miként az író látta — szabadkőművesek, antiklerikálisok, kommunisták és fiatal oroszok is. Bent, a hívők tömegében. Az utolsó szabad hitvallás volt ez az 1956-os forradalom előtt, s mint majdan az, ez is a nemzeti egység jegyében.

Ezt a letagadhatatlanul megnyilvánuló közakaratot azonban Rákosi Mátyás semmibe vette, s csupán úgy tekintette, mint az 1945-ben, sőt, a manipulált 47-es választáson is megmutatózó kommunistaellenes többséget: újabb akadály, melyet el kell távolítani a kisebbségi diktatúra megvalósításának útjából. Az Egyházat, és Mindszentyt, végleg meg kell törni.

Rákosi Mátyás megint a Kisgazdapártot küldte az egyházellenes frontra s főparancsnoknak a kisgazdapárti kultuszminisztert, Ortutay Gyulát nevezte ki. Ortutay a hírhedt O-csoport, illetve Fórum-csoport egyik vezéralakja volt. Közéleti pályafutását a Horthy-korszakban kezdte, mint Horthy egyik legnagyobb bizalmasának, Kozma Miklós belügyminiszternek a pártfogoltja. Kozma egyengette Ortutay útját a magyar rádiónál és az egyetemeken. A háború után szokásos kommunista fogalmazással tehát nyugodtan lehetett

rá azt mondani, hogy „horthysta” múltja van. De Ortutay 1945 után már korán és mindenben, kiszagda köntösben ugyan, de Rákosi Mátyás céljainak szolgálatába állt, s Nagy Ferenc eltávozása után az új, csatlós kiszagdavezetőség prominenseként állt a kultúrtárca élén. Ebben a minőségben 1948 április végén bejelentette, hogy a kormány a „történelmi fejlődéshez alkalmazkodva” államosítani kívánja az iskolákat. Ez nyílt hadüzenet volt, melyet követett az immáron túlnyomórészt kommunista kézen lévő sajtó elképzeltetlen pergőtüze, párosulva a rendőri akciók és megfélemlítési kampányok sorozatával. Mozgósították a totalitárius rendszerek legkedveltebb — és legvisszataszítóbb — módszerét: a „nép” hangját. A gyárakban, közhivatalokban, üzemekben aláírásokat gyűjtöttek, erőhatalommal, állásvesztés kilátásba helyezésével, sőt, elbocsátásokkal. Az aláíróknak az iskolák államosítását kellett kérniük a kormánytól. Ez a lélekvasárló, kifejezetten zsaroló eszközökkel elindított kampány ezer és ezer család lelkiismereti gyöttrésével és egzisztenciális megsemmisítésével járt. Nyomás alá helyezték a tanintézetek vezetőit és tanárait is. Kísérletet tettek a püspöki kar egységének megbontására, de mivel ez nem sikerült, suttogó propagandával országosan terjesztették a valótlan hírt, hogy a püspökök tekintélyes része szembefordult Mindszenty „intranszigenst” magatartásával. Megint egyszer az volt az intranszigenst, akit intranszigensten agyba-főbe támadtak.

Mindszenty higgadtan válaszolt és szokása szerint klasszikus érvekkel, Ortutayhoz írt jól dokumentált levelekkel. Ha kellett, a nyilvánossághoz szólt, pásztor levelek útján. Ez utóbbi elengedhetetlenül szükséges volt, mert az egyház jóformán sajtó nélkül volt, a rádióban nem engedték szóhoz jutni, miközben a kommunistáknak a tömegtájékoztatás minden eszköze korlátlanul rendelkezésére állt.

A püspökkari konferencia közleményt adott ki, amelyben kijelentette, hogy az iskoláért folyó küzdelemben teljesen Mindszenty prímás mögött áll. A bíboros pedig, leveleiben és körleveleiben az egyházellenes propaganda minden állítására válaszolt.

Mivel ez a propaganda azt terjesztette, hogy az egyházi iskolákban nincs rend és nagy hiányosságok vannak, a miniszternek írott levelében a prímás idézte magának Ortutaynak több, korábbi, parlamenti megnyilatkozását, amelyben akkor az állami iskolák elmaradottságáról és súlyos problémáiról beszélt. Az állami iskolákban például igen nagyarányú a diákok mulasztása, Fehér megyében 38 000 tanulóból 10 000 mulaszt rendszeresen. Felhozta a bíboros, hogy a magyarországi egyetemeken, amelyekre az egyháznak nincs befolyása s amelyek kizárólag állami igazgatás alatt állnak, veszedelmes módon alászállt az oktatás színvonala, emiatt a magyar egyetemek diplomáit külföldön már alig fogadják el. Idézte a prímás a parlament egyik korábbi vitáját, amelyen „egy reakciónak éppen nem mondható egyetemi tanár” kénytelen volt megállapítani, hogy „az egyetemi kiképzés egy bűnös tréfa alacsony nívójára süllyedt, az egyetemi ifjúság pedig a legsötétebb, kétségbeejtő nyomorban sínylődik”.^[51] Ortutay bejelentésére, hogy az iskolák államosítása „a történelmi fejlődéshez való alkalmazkodás”, a prímás azt válaszolta, hogy a történelmi fejlődést a népakarat szabja meg, a magyar nép pedig számtalanszor és óriási többséggel megmutatta akaratát a felekezeti iskolák fenntartására. Ismételten rámutatott Mindszenty, hogy az egyház az általános emberi jogoknak is a védelmezője, s az állam, ha magának akarja az oktatás teljes monopóliumát, az emberi jogokat sérti meg. „Eddig a szülőnek megvolt a joga és lehetősége, hogy különböző iskolák között választhasson.” Ha azonban most az oktatás állami monopóliummá válik, az iskolákban a vallásos közömbösség, a materializmus és a pártpolitikai szempont válik úrrá, az állami monopólium lábba tapossa a természettörvényt. Hozzátette még a prímás: „Magyarországon még a gyűlölt hitleri diktatúra sem rabolta el az egyházaktól az iskolát, az iskolatartás jogát.”^[52]

Ortutay, Rákosi Mátyás, a belügyminisztérium, a rendőrség összehangolt akciói igyekeztek a társadalmat minden eszközzel megpuhítani. Az egyházi iskolák sok tanárának anyagi jutalmat ígértek és juttattak, hogy az állami iskola mellett nyilatkozzék. Mint az egyik egyházi fórum mondta: harminc ezüst pénzért igyekeztek megvásárolni a lelkeket. Sok hívő embert kényszerítettek, hogy lépjen be a Kommunista Pártba. Diákokat, akik bátran szót emeltek a kötelező hitoktatás és az egyházi iskola mellett, a belügyminiszter személyes jóváhagyásával letartóztattak és internáltak. Papokat bebörtönöztek, még misézni sem

engedték őket a börtönben, s mikor kiengedték őket, nemegyszer megrokkant egészséggel tértek vissza a szabad életbe.^[53]

A rendőri és pszichoterror ellenére a hívők szívósan kitartottak az egyházi iskolák mellett, sőt táviratok és levelek tízezreit intézték a kultuszminiszterhez, egyházi oldalon pedig az Actio Catholica igazgatóságához. Az egyházi közlöny csupán három nap statisztikáját közölve kimutatta, hogy június elején csaknem 1000 város és község írt levelet Ortutay miniszternek, követelve, hogy az iskolák államosításának tervét vonják vissza.^[54]

Időközben a Kommunista Pártnak gondja volt a protestáns egyházak ellenállásának a megtörésére is. A protestáns konventekbe a kommunisták saját embereiket juttatták be, s ezek a kisebbségi csoportok azután csakhamar terrorizálni kezdték a többséget. Ordass Lajos evangélikus püspököt bebörtönözték. 1948 tavaszán belső puccsal eltávolították Ravasz László püspököt, új vezetőséget választottak, amely május 21-én aláírt egy állam és egyház közötti „megegyezést”. E „békés” „megegyezés” eredménye az lett, hogy a legtöbb református pap szentbeszédét állami fórumok írták, s a templomokban titkosrendőrök figyelték, hogy a tiszteletes azt a beszédet mondja-e el, amit előírtak neki.^[55] A kálvinista egyházat kényszerítették, hogy elfogadjon olyan kompromisszumot, amely megőrizte az egyház függetlenségének látszatát, de lényegében elrabolta függetlenségét. Miként a korszak egyik kitűnő kálvinista írója, Gombos Gyula, „Szűk esztendők” c. könyvében megállapította: ez az egyházkormányzat „nagy mértékben föláldozta a lényegtelenért a lényegét, a külső látszatért a belső küldetést, a tömlőért a bort s egy tál lencséért az örökséget”.^[56]

Miután így a katolikus ellenállásról leválasztották a protestáns ellenállást, a kommunisták kitértek az iskolák államosításának dátumát. Június közepére tervezték. A városokban és falvakban feszült hangulat uralkodott. Aki e hetekben olvasta a magyar újságokat, annak az lehetett a benyomása, hogy az országban ostromállapot van. Több községben mise vagy litánia idején rendőrök cirkáltak a templom és az iskola körül. A kormány utasította a helyi hatóságokat s az ún. Nemzeti Bizottságokat, hogy kérvényekkel folyamodjanak a kormányhoz az iskolák államosítása érdekében.

Ilyen körülmények között virradt fel 1948. június 3-a. Senki sem sejtette, hogy ez a nap a gyöngyösi esethez és a körúti gyilkossághoz mérhető véres dráma napja lesz. Pócspetri községben a falu népe este litániát hallgatott. Ugyanakkor a községházán a községi tanácsot gyúrta a hivatalos előljáró, hogy szerkesszék meg a kormányhoz intézendő folyamodványt az iskolák államosításáért. Litánia után a hívek a községháza elé vonultak, meg akarták várni, mit határoz a tanács. Az egész falu népe az egyházi iskola mellett volt, a tanácsnak tehát nem volt könnyű döntenie. A nép hallani akarta a tanács határozatát. Ekkor rendőrség zárta körül a tömeget és oszlásra szólította fel. Az emberek azonban nem tágtak. Az egyik rendőr levette puskáját, puskatussal támadt a körülállókra. Közben a földre esett, fegyvere elsült és magát a rendőrt halálosan megsebesítette.

Ortutay miniszter, be sem várva az ügy vizsgálatát, már másnap goromba levelet írt Mindszentynek s ebben a pócspetri tragédiát „gyilkosság”-nak mondotta s az egyházat tette felelőssé. A primás utasítására az egri érsekség azonnal vizsgáló bizottságot küldött ki Pócspetribe. A falut azonban a rendőrség hermetikusan lezárta és az egyházi vizsgáló bizottságot nem engedte be. Ellenben letartóztattak 48 személyt. Megkezdődött a vallatás, az ismert módszerekkel, s az eredmény nem is maradt el. Királyfalvy Miklós községi írnok „beismerte”, hogy ő lőtte agyon a rendőrt. Ortutay miniszter közleménye hangoztatta, hogy a gyilkost a község papja, Asztalos István bujtatta fel, mégpedig közvetlenül az eset előtt a litánián mondott prédikációjával. A tény azonban az, hogy a pap ezen a napon egyáltalán nem prédikált. Csütörtöki nap volt, a hónap első csütörtöke, s a másnapi, elsőpénteki áldozás miatt a pap egész nap csak gyóntatott, szentbeszédet nem mondott. Mégis, Királyfalvyt gyilkossággal, Asztalost felbujtással vádolták. Az elsőt halálra ítélték, a másodikat életfogytiglanra. Királyfalvyt kivégezték.

A vádlottak padjára azonban valójában nem őket, hanem az egyházat ültették, hogy így, ebben a hangulatban jogcímet teremtsenek a régi cél elérésére, az iskolák államosítására. Mindszenty a miniszterhez írott levelében elhárította a felelősséget az egyházzal s kifogásolta, hogy az egri vizsgáló bizottságot nem engedték a helyszínre. Az

országban uralkodó feszült hangulatért a kormány a felelős, az általános feszültségnek csak azzal lehet véget vetni, ha az iskolák államosításának a kérdését, összhangban a népakarattal, végre leveszik a napirendről.^[57] Egy másik, a miniszterhez írott levelében a primás utalt arra is, hogy falvak egész sorát rendőrség szállja meg s a lakosság rendőrségi kihallgatások áldozata, Budapesten pedig ügynökök járnak a házakat, aláírásokat kényszerítve ki az egyházi iskolák ellen. „A legenyhébb fenyegetés még az állásvesztéssel való fenyegetés, amivel megsértik az állampolgárok emberi jogait” — írta Mindszenty Ortutaynak.^[58]

Minden érv, minden tiltakozás hiába volt, a fegyveres hatalmában bízó makacs, elszánt, rugalmatlan kormányzat megkezdte az egyházi iskolák — nemcsak a katolikusok — zár alá vételét. Elkobozta minden ingó és ingatlan vagyont, épületüket, szertárait, felszerelésüket. Az immáron végleg kezesbáránnyá tett parlamentben pedig Ortutay június 16-án betervezte az államosítási törvénytervezetet. Ilyen nagy horderejű kérdés parlamenti megtárgyalására mindössze egyetlen napot fordítottak: még aznap megszavazták a törvényt. Az 1948. évi 33. te. állami tulajdonba veszi az iskolákat. A Demokrata Néppárt és a Schlachta Margit vezette csoport ellene szavazott. Schlachta Margit 2449 tiltakozó táviratot tett le a Tisztelt Ház asztalára. Semmibe vették.

A püspöki kar június 19-én pásztorlevélben ünnepélyesen tiltakozott az aktus ellen. Az egyházaktól elraboltak 4885 iskolát, ebből 3141 volt a katolikus egyházé. Az államosítás révén 4500 szerzetes tanár vált állásnélkülivé. A kormányzat ugyan felkínálta nekik az állást, de olyan lelkiismereti kényszer alkalmazásával, hogy a szerzetesrendek főnökei nem vállalhatták a felelősséget.

Így számolták fel Magyarországon a kommunisták azt az iskolarendszert, amelyet ezer évvel ezelőtt művelt nyugati szerzetesek létesítettek, s amely ezer éven át a legkitűnőbb európai elméket adta a magyarságnak.

Az erkölcsi győzelem azonban mégsem az államé volt, mert az erőszakos eszközökkel végrehajtott iskolaállamosítás csak erősítette hívek és egyház szolidaritását. „Az egyház nagy harca a katolikusok külső vereségével végződött. De hangsúlyoznunk kell, hogy 'külső' vereség volt, mert soha nem érezték magukat ily egységesnek és erősnek a katolikusok, mint éppen e gigászi küzdelem idején” — állapítja meg egy papi krónikás.^[59]

És az 1956-os magyar forradalom oknyomozó története ezen a ponton ismét meg kell állapítsa: az iskolaharc, a hívek „külső” veresége és erkölcsi győzelme, e küzdelem visszaszorított indulatai, az iskolák állami elrablása, s mind ennek meg nem szűnő emlékezete egyik főforrása volt annak a lelkületnek, amely 1956. október 23-án a barikádokra vezetett.

Az egész ország visszafojtott lélegzettel, remegve várta, mit tervez Rákosi Mátyás Mindszenty József ellen.

Rákosi éppúgy, mint a Kisgazda-, Szociáldemokrata- és Parasztpárt esetében, a katolikus egyháznál is megpróbálkozott a polarizálással és a lefaragással. Ahogy felszólította a kisgazda pártvezetőséget, hogy tisztítsa meg magát Sulyokéktól és a „jobboldaltól”, a szociáldemokratákat, hogy váljanak meg a „munkásárulóktól”, éppúgy, még Nagy Ferenc miniszterelnöksége idején elérte, hogy egyenesen a kormány szólította fel a klérust az öncsonkításra. A klérus — hangzott a felhívás — a maga soraiban állítsa félre azokat, akik a nagy politikai és társadalmi átalakulás vívmányaival szembeszegülnek.^[60] Ez a kommunista taktika azonban a katolikus egyháznál nem járt eredménnyel. A papság, amely minden más közéleti és társadalmi tényezőnél jobban ismerte a bolsevizmus történetét, világosan látta, hogy a kommunisták által „vívmánynak” minősített átalakulás nem valódi szociális megváltás, a politikai átalakulás pedig a zárt társadalom, a totalitarizmus irányába visz. Jól határozta meg ennek lényegét Mindszenty bíboros egyik nagy külföldi barátja, P. Werenfried van Straaten premontrei szerzetes, a „Speckpater”, aki ismervén a hitleri diktatúra 12 évét, világosan látta a kommunista diktatúrák jellegét is. „Vannak irányzatok — írta —, amelyek a 'szabadság' jelszavával lépnek ki a világ elé, de nemsokára kiderül, hogy éppen a szabadság hivatalos sírásói. Az egyházüldözésnek Janus-arca van: egyik arc a szabadság diadalmas vonásait mutatja, a másik a hatalomra jutott intoleráns zsarnokok sötét ábrázatát. Kinn, a kapuk előtt az emberi jogokat hirdetik, benn, a kapuk mögött mint a könyörtelen

rabszolgaság 'hősei' lépnek színre".^[61] P. Werenfried jól jellemezte azt is, hogy a kommunisták óhajtják az egyház létét, de a díszes homlokzat mögül el akarják távolítani a lényegét s az egyháznak alapjában véve nem szánnak több szerepet, mint valami sport- vagy vadászegyesületnek.^[62] 1945 után a magyar katolikus egyház talán azért tudott legtovább intaktul fennmaradni, tovább, mint a politikai pártok, mert egyrészt szilárd világnézete volt, másrészt mert nem táplált illúziókat és időlegesen sem társult a kommunistákkal abban a hiedelemben, hogy azok bármiféle haladást, fejlődést hoznak.

Ilyen körülmények között sem az alsópapságot nem sikerült szembefordítani a magas klérussal, sem a magas klérus egységes frontját nem tudták megbontani. Volt ugyan két főpásztor, Czapik Gyula egri érsek és Bánáss László veszprémi püspök, akiket úgy emlegettek, hogy szemben Mindszenty „engesztelhetetlen” vonalával ők a „rugalmasabb” magatartás hívei. Ebben azonban több volt a kommunista „wishful thinking” vagy célzatos szuggesztívó, mint a valóság: Czapik és Bánáss soha nyíltan nem adott kifejezést Mindszentyvel ellentétes taktikai meggyőződésének, s mindkettő mindenkor aláírta a primás kristálytisza és határozott körleveleit. Annál is inkább, mert az 1945 óta tartó küzdelem és kibontakozó egyházüldözés minden fázisában XII. Pius pápa állandóan és nyíltan a Mindszenty-vonalat támogatta, pontosabban ezt a vonalat mindig is megkövetelte.^[63] Csak elég későn sikerült a kommunistáknak talpraállítani az ún. „békepapok” táborát, az ehhez csatlakozó kevés pap között nem volt vonzó vagy kimagasló személy, s a csatlakozók a hívek és papság szemében Judásoknak számítottak. A „békepapi” mozgalom Magyarországon csak Mindszenty bebörtönzése és a még kíméletlenebb egyházüldözés után tudott, úgy-ahogy némileg funkcionálni.

Mindszenty bebörtönzése. A primás világosan látta, hogy ez lesz a következő lépés. Papjai sorban jelentették neki, hogyan igyekeznek őket megnyerni a primás ellen, kínzással vagy csábítgatással. Mert a börtönökben mindkét módszert alkalmazták. A korszak egyik legnagyobb katolikus publicistáját, Nyisztor Zoltánt egy kihallgatás alkalmával orosz tiszték minden jóval kecsegtették, ha szembefordul Mindszentyvel. „Mi nem gyűlöljük az egyházat, nem akarjuk kiirtani” — magyarázta az orosz tiszt, utalva arra, hogy a Szovjetunióban, miután az egyház „reakciós” vezetőit eltávolították, a jelenlegi pátriárka a legmagasabb szovjet vezetők barátságával dicsekedhetik. Ha a magyar papok eltávolítják soraikból Mindszentyt, ezzel megmentik az egyházat. Mindszenty csak nem éri meg, hogy elpusztuljon az egyház? — hangzott a szovjet politruk rabulisztikus fejtegetése.^[64]

Érdemes összevetni bizonyos dátumokat. Az iskolák elvételének parlamenti megszavazása 1948. június 16-ra esett. Ez négy nappal azután volt, hogy a Szociáldemokrata Pártra rákényszerítették a fúziót, a magyar szociáldemokrácia felett meghúzták a lélekharangot. A pártok már csak árnyékpártok voltak, az egyháztól pedig elvették ifjúsági egyesületeit és iskoláit. De még állt, szilárdan, mint kőszikla, Mindszenty bíboros, s amíg ő állt, Rákosi elől el volt zárva a totális hatalom, Moszkva elől el volt zárva Magyarország teljes bolsevizálásának a lehetősége.

A Rajk László helyére kerülő új belügyminiszter, Kádár János megbízást kapott: minden eszközt vegyen igénybe, hogy Mindszenty Józsefet eltávolítsák a katolikus egyház éléről.^[65]

A nagy akciót, a primás ledöntését olyan fergetes sajtókampány, olyan mérhetetlen rágalomhadjárat vezette be, amely párját ritkítja a világtörténelemben. A legenyhébb az volt, hogy Mindszenty „közönséges hecckáplán”. Folytatódott azzal, hogy „tulajdonképpen kis vidéki pap, aki a primási székben is csak egy falu horizontjával rendelkezik”, örökké visszatérő refrén: Mindszenty az egyház sírásója, mert az ő makacssága dönti romlásba az egész egyházat azzal, hogy nem akar tárgyalni, nem akarja állam és egyház megegyezését.

A történelmi tények azonban mást mutatnak. A Kommunista Párt ugyanis nem megegyezést akart, hanem az egyház teljes alávetését s azt, hogy ezt az alávetést az egyház szerződéssel pecsételje meg. Mindszenty és a püspöki kar erre természetesen nem volt hajlandó, de hajlamosnak mutatkozott ésszerű megállapodásra. Mindszenty ismételt felajánlotta a kormánynak, már 1947 végén, majd 1948-ban, hogy vegye le a napirendről az iskolák elvételének az ügyét, adjon biztosítékot, hogy az egyházat és hívő társadalmat nem

fosztják meg önkormányzatától és nevelési eszközeitől, s akkor semmi akadály a ésszerű állam-egyház szerződés megkötésének.^[66] A válasz az iskolák elrablása volt.

Hétről hétre, hónapról hónapra folyt Mindszenty bekerítése, terhelő anyag gyártása és gyűjtése. Az iskolák államosítása után az egyház társadalmi tevékenységének legfőbb bástyája az Actio Catholica országos apparátusa volt. Ennek vezetőjét, Mihalovics Zsigmondot beidéztek a rendőrségre és 14 órás vattatásnak vetették alá. A gyenge testalkatú, törekeny ember, aki tudta, hogy a legközelebbi kihallgatás tortúráit nem tudná elviselni és akár hamis jegyzőkönyvet is aláírna, a következő napokban Nyugatra menekült. Ekkor a bíboros körül működő nagyfontosságú egyházi tanács igazgatójánál, Jaszovszky József érseki tanácsosnál házkutatást tartottak, sőt, a rendőrség felolvasta előtte a Mindszenty ellen már el is készített vádpontokat, s rá akarta venni, hogy írja alá azokat. Jaszovszky azonnal jelentette a dolgot a prímásnak, majd mindjárt utána szintén elhagyta az országot.

Rákosi Mátyás azonban, a rendőri akcióval párhuzamosan, még mindig próbálkozott „politikai” eszközökkel is, hogy térdrekenyszerítse a prímást. A Demokrata Néppárt vezetőjét, Barankovics Istvánt, akivel 1946 óta bizalmas viszonyban volt, igyekezett felhasználni Mindszenty elszigetelésére. Barankovics természetesen nem volt kommunistabarát, de — legalábbis pártjának több tagja szerint — nagyra tartotta Rákosit. „Ez a Rákosi egészen kitűnő ember!” — mondta egy alkalommal pártja egyik képviselőjének.^[67] Barankovics szorosán együttműködött Jánosi József jezsuita professzorral, aki 1945-ben nem zárkózott el a Rákosival folytatott politikai kacérkodástól, abban a reményben, hogy ha possible a Vörös Hadsereg felé, esetleg Róma őt teszi meg Serédi hercegprímás utódjának, mint „diplomata prímást”. A Jánosi-Rákosi összjáték azonban nem hozott gyümölcsöket, a prímás Mindszenty József lett. Jánosi páter a Demokrata Néppárt és Barankovics „éceszgéberének” tekintette magát.^[68] Barankovicsot is, önmagát is mindvégig azzal hitegette, hogy Mindszenty „intranszigienciája” nélkül Rákosi nem lenne annyira intranszigiens. Ennek megfelelően Barankovics felállította a tételt, hogy Mindszenty offenzív politikája helyett a Demokrata Néppárt folytasson defenzív politikát a kommunizmussal szemben. A tétel hamis volt, mert hisz Mindszenty, illetve az egyház, ha akarta, ha nem, defenzív politikát folytatott, hiszen az egyház és a vallásszabadság volt a megtámadott. Nem az egyház tiltotta be a kommunista pártot, hanem a kommunista párt számolta fel az egyház társadalmi szervezeteit. Nem az egyház korlátozta a kommunista párt sajtóját, hanem a párt nyomorította meg a katolikus sajtót. Nem Mindszenty vette el a kommunista pártszemináriumokat, hanem Rákosi Mátyás vette el a katolikus iskolákat. Barankovics mindenesetre egyre jobban szembekerült saját pártja derékhadával, több mint hatvan képviselőjével, mert ezek többsége nem helyeselte Barankovics Mindszentyt bíráló vonalvezetését.^[69] Az egyik országgyűlési képviselő, Belső Gyula 1948 novemberében arról értesült, hogy Barankovics állítólag Dinnyés Lajos miniszterelnök által rendelkezésre bocsátott gépkocsin utazgat az országban, felkeres több főpapot és a püspöki karban igyekszik ellenzéket szervezni Mindszentyvel szemben. A párt képviselői értekezletén kérdőre vonták a pártfőtítkárt, ebben a formában: vajon a Mindszenty-ellenes akciót mint a párt képviselője folytatja, vagy mint magánember? Barankovics válasza: „Magánemberként, mint Barankovics István.”^[70] (Ez után az eset után a Demokrata Néppárt lelkiileg megroppant, mint teljes párt, Barankovics vezetésével többé nem ülésezett. Rákosi nem érte el, hogy a püspöki kar Mindszenty ellen forduljon, de elérte, s ez számára nagyon is kívánatos melléktermék volt, hogy egy ellenzéki párt összeroskadt.) Pár hónap múlva, mikor Mindszenty már börtönben volt s egy kirakatper áldozataként vergődött, Barankovics István és Jánosi József gyorsan Nyugatra menekült. Barankovics István Salzburgban, kereszténydemokrata politikusok körében beszélgetve távozását indokolta — ez egyben akarva, nem akarva egyfajta önkritika is volt. Barankovics ugyanis ezt mondta: „Mindszenty offenzív ellenállást vezetett. Én defenzív védelmi politika híve voltam. Elismerem azonban, hogy az én defenzív politikám nem volt többé folytatható az ő offenzív politikájának a megszűnése után.”^[71]

Mindszenty „offenzív politikájának a megszűnése” nem más volt, mint Mindszenty bebörtönzése, kikapcsolása. A bíboros elleni „bizonyítékok” produkálását és a tervezett lesújtás rendőri részét ugyanaz a Décsi Gyula rendőrezredes készítette elő, aki Mihalovics

Zsigmondot 14 órán át, éjjel-nappal megtörni igyekezett. A cél tudatosan az volt, hogy az ilyen gyötrelmes vallatások részletei eljussanak Mindszentyhez s őt jóelőre „megpuhítsák”. A bíboros azonban rendületlen maradt s történelmi szavakkal adta tudtára mind a nyomába szegődött kopóknak, mind pedig az ország népének, hogy a hit védelmében kitarat a végsőkig. November 3-án egy, Mindszenty távollétében összeült püspökkari értekezlet nyilvános határozatban kiállt a bíboros mellett, s kijelentette: „A püspöki kar ... biztosítja Őeminenciáját bizalmáról, együttérzéséről, s az Egyház, a haza és magyar népünk ügyéért folytatott munkájában teljes egységben összeforrva vele azonosítja magát.”^[72]

1948. november 18-án egy pásztorlevélben Mindszenty bíboros megcáfolta a kommunista sajtóban ellene hónapok óta hangoztatott vádakat, majd védőbeszédet mondott azok mellett, kik hívő magatartásuk miatt üldöztetésben részesülnek a hatóságok részéről. Külön szava volt azokhoz, akiket az egzisztenciájukban fenyegettek a kommunisták. „Ezeknek szenvedése nekem — mondotta — mélyen fáj. A kényszerrel szembekerülőké minden részvétem. Az erősség és hűség gyönyörű példái meghatnak.” A prímás e szavai nagy lelki vigasztalást jelentettek az üldözött híveknek. Ő maga, a legfőbb üldözött, Esztergom érseke, a továbbiakban így beszélt önmaga helyzetéről:

— Nyugodtan nézem az ellenem mesterségesen felkorbácsolt hullámokat. Azon a helyen, ahol állok, a tajtékozó hullámok nem szokatlanok. A történelem változatos. Két prímáselődöm a harctéren esett el. Kettőt összes javaitól konfiskálással megfosztottak. Vitéz Jánost fogságba vetették. Martinuzzi a hatalmasoktól felfogadott orvgyilkosok kezétől esett el. Pázmányt, a legnagyobbat, száműzték. Károly Ambrus a betegek látogatása közepette a pusztító ragály áldozata lett. De elődeim közül senki sem állott annyira eszközök híjával, mint én. Annyi célzatosan megszótt, de százszor megcáfolt, mégis konokul tovább hirdetett valótlanosság nem tajtékozott mind a hetvennyolc elődöm körül, mint körülöttem.

Ezután néhány mondat következik, amely azóta Magyarországon szállóige lett s a rövidesen bekövetkező Mindszenty-mártírium történetének tán legszebb, a bíboros történelmi egyéniségét leginkább megvilágító dokumentuma:

— Állok Istenért, Egyházért, Hazáért, mert ezt a kötelességet rója rám a nagyvilágon legárvább népem történelmi szolgálata. Nemzetem szenvedése mellett a magam szenvedése nem fontos.

Történelmi magyar személyiség szavai ezek, az utolsó mondatok pedig egy történelmi egyházi személyiség lelkületét tükrözik:

— Nem vádolom vádlóimat. Ha a helyzetet időnként megvilágítani kényszerülök, az csak nemzetem feltörő fájdalma, kicsorduló könnye, megrázó igazsága. Imádkozom az igazság és a szeretet világáért. Azokért is, akik Mesterem szava szerint nem tudják, mit cselekszenek; szívből megbocsátok nekik.

Rákosi Mátyás azt hitte, tudja, mit cselekszik. Elképesztő ennek az embernek a rövidlátása, a valóságtól elrugaskodott politikai egyénisége. Nem látott maga előtt mást, mint a totális hatalmat, melyet Moszkva lába elé kívánt helyezni, s nem vette észre, hogy amint kihívja maga ellen, sorban, egymásután, a társadalom minden rétegét, egyre jobban a maga és pártja sírját ássa. Azt hitte, ha erőszakkal, terrorral, hamis vádakkal széttapossa Mindszentyt, megnyerte a csatát. Fölényesen, magabiztosan, dölyfösen válaszolt a prímás november 18-i szavaira. November 27-én a diktátor ország-világ tudomására hozta, hogy közel az idő, amikor ráteszi kezét a bíborosra. Egyben, mintha Mindszenty máris fogságban lenne, elmondta a még le sem folyt vizsgálat és még meg sem tartott per azon vádjait, amelyeket aztán a rendőrség valóban kipréselt, s a bíróság később valóban, és szó szerint, bizonyítottan fogadott el. Rákosi Mátyás: „Lejárt a kíméleti idő a Mindszenty-reakcióval szemben. Leszámolunk a kémekkel, hazaárulókkal és valutacsempészekkel.”^[73]

Miközben Rákosi így beszélt, a bíboros utolsó nyilvános fellépéseire, akár Budapesten, akár vidéken, még mindig legkevesebb 30—35 000 ember ment el, hogy meghallgassa szentbeszédeit.

November 18-a és november 27-e, Mindszenty és Rákosi megnyilatkozása között azonban már megindult a rendőrgépezet.

November 19-én történt, az ősi prímási székhelyen, Esztergomban.

A vízvárosi apácakolostor templomából reggel 7 órakor egy fiatal pap lépett ki. Ebben a pillanatban négy civilruhás ember szegődött melléje. Néhány szót szóltak hozzá, majd ketten megragadták a karját. A pap tiltakozott, szabadulni akart, de abban a percben csukott, fekete gépkocsi kanyarodott oda a Duna-part felől. A csoport előtt hirtelen lefékezett, ajtaját felcsapta s a négy ember betuszkolta a fiatal papot. A négy emberrabló is beugrott s a kocsi őrült iramban elrobogott.

Ez a fiatal pap az esztergomi érsek titkára volt, Dr. Zakár András. November 19-től december 23-ig vallatták a hírhedt Andrásy-úti pincékben. S akkor, 23-án visszavitték a primási palotába, mintegy mutatóba, hogy a primás és környezete lássa: milyen roncsot tudnak csinálni abból, aki a kezeik közé kerül.

Mindszenty ekkor tudta, hogy már csak napok, vagy talán csak órák kérdése és őt is elhurcolják. Még aznap, a „Zakár-bemutató” napján rövid nyilatkozatot fogalmazott s lepecsételt levélben elküldte a rangidős püspöknek, Grösz kalocsai érseknek, egy másolatát pedig kijuttatta Bécsbe, a magyar papnevelő intézetbe.

A nyilatkozat mindössze négy mondat volt:

— Nem vettem részt semmiféle összeesküvésben.

— Nem mondok le érseki tisztemről.

— Nincs vallani valóm és semmit sem írok alá.

— Ha mégis megtenném, az csak az emberi test gyengeségének következménye és azt eleve semmisnek nyilvánítom.^[74]

Karácsony másnapján reggel félelmetes kocsisor indult Budapestről Esztergomba. Décsi Gyula rendőrezredes vezeti a különítményt. Berontanak a primási palotába, bezúdulnak a primás szobájába. Mindszenty kéri a letartóztatási végzést. — Erre nincs szükség — veti oda hetykén az ezredes, aki még azt sem akarja megengedni, hogy a főpap elbúcsúzzék édesnyjától. Mindszenty azonban kitépi magát a rendőrök gyűrűjéből, a lépcsőházban riadtan álló anyjához rohan és mégegyszer átöleli.

Másnap a pártsajtó óriási betűkkel hozta az ország tudomására, hogy „Mindszenty József esztergomi érseket hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló bűncselekmény, kémkedés és valutaüzérkedés gyanúja alapján a rendőrhatalóság őrizetbe vette.” A pártlap ezt még megtoldotta ezzel: „Közönséges bűnözőt tartóztattak le.”^[75]

A kommunista sajtó pergőtűze a lefogott primás ellen egyre durvább lett, amint közölte a „nyomozati” jelentéseket. Nap mint nap ilyen nagybetűs címeket harsogott a pártlap: „Mindszenty, a hűtlen főpásztor el akarta árulni a népet.” — „Mindszenty sorozatos kémjelentésekben tájékoztatta az Egyesült Államok kormányát.” — „Külföldi cinkostársai szentelen tagadással próbálják tisztára mosni.”^[76]

Alig pár nappal a bíboros elhurcolása után a kormány kiadta a „Sárga könyvet”, „A Mindszenty-bűnügy okmányai” c. ún. dokumentációt Mindszenty bűnösségéről. Ez is ugyanolyan rendőrpolitikai ötvösmunka volt, vagy inkább felületes férceléssel összetákolt ruhadarab, mint a Mindszenty-per előtt az összeesküvés per, s miként majd a Mindszenty-per után lesz a kommunista Rajk-per. A vádiratnak két legfőbb jellegzetessége van. Egyik: egy-egy csipetnyi és önmagában nem is büntethető igazsághoz hozzákeveri a büntethető valótlanosságok nagy tömegét. A másik: eleve bűnnek nyilvánít olyan kijelentést és cselekedetet, amely egyetlen civilizált államban, egyetlen bíróság előtt sem számít bűnnek, mert a vádlottnak, ez esetben egy főpapnak hivatalával járó, természetes és közérdeket szolgáló cselekedete, vagy egyszerűen egyéni meggyőződéséből fakadó jogos és nem törvénytelen felfogása.

A londoni rádió 1949. januárjában, áttanulmányozva a „Sárga könyv” közléseit, ezt mondotta: „Jellemző, hogy a rendőrség már a bírósági tárgyalás előtt megállapította, hogy a vádak bizonyítást nyertek.” Valóban, a „Sárga könyv” és a benne foglalt titkos iratok meséje díszére válhatott volna a legsilányabb ponyvaregény szerzőjének is. Halálos komolyan még azt is el akarta hitetni, hogy Mindszenty, akit a német megszállás idején a nemzetiszocialista kormány bebörtönzött, valójában fasiszta volt. Az egyik mondat: „Mindszenty Péhm József sűrű fasiszta ízű politikai szerepléseivel, különböző botránjaival már a háború előtt is felhívta magára a figyelmet.”^[77] Csak ennyire volt megalapozott — illetve teljesen megalapozatlan — a többi vádpont is. Abból, hogy Mindszenty a kanadai Mária-év alkalmával találkozott Zita

volt magyar királynéval és megáldoztatta az utolsó királyi pár legkisebb lányát, Erzsébetet, vagy hogy beszélt Habsburg Ottóval, — egyszerűen legitimista összeesküvés vádját szőtték. Ha a Portugáliában élő volt kormányzó valamely szegény hazai rokona felkereste a bíborost Esztergomban, ebből a vádirat kisütötte, hogy a primás horthysta összeesküvés élére állt. A valutaüzérkedés vádjára azt a körülményt használták fel, hogy a háború után Mindszenty amerikai segélyeket szerzett az országnak, ruha- és dollár-segélyeket fordított Caritás-tevékenységre. A „Sárga könyv” a közismerten puritán, sőt aszkéta főpapról el akarta hitetni, hogy nyereszkes, önző ember volt, aki „a miniszterelnöki fizetés háromszorosában megállapított javadalmazását (ugyan) nem vette fel az államtól, ugyanakkor az eddig kiderített feketén beváltott dollárösszegekért körülbelül négymillió forintot zsebelt be.”^[78] „Zsebelt be” — így írt az ország vezető főpapjáról a „Sárga könyv”, amely dokumentumokat is közölt a primás kezeírásával. Már akkor alapos volt a gyanú, hogy ezek a „dokumentumok” az ÁVO műhelyében készült hamisítványok. A per után aztán külföldre menekült az ÁVO által foglalkoztatott két írásszakértő, Sulner László és felesége, s tanúsították, hogy ők maguk hamisították a per okmányait, s hogy tudomásuk szerint Mindszentyt a vallatások heteiben és a tárgyalás alatt vegyszerekkel preparálták.

Igen, mi történt Mindszentyvel elhurcolása után?

Harmincnyolc napon át tartott a kínvallatás. Már az első éjszaka letépték reverendáját és bohócruhát adtak rá, majd kihallgatásra vitték. Décsi Gyula első kérdése a fogolyhoz az, hogy „mi a foglalkozása?” Mindszenty válasza:

— Esztergomi érsek, Magyarország primása vagyok.

A rendőrezredes:

— Mi volt azelőtt?

A hosszú kérdés-felelet végén eléje tesznek egy, a beszélgetésről felvett jegyzőkönyvet, hogy írja alá. A primás látja, hogy tele van hamisítással. Megtagadja az aláírást. A rendőrezredes ráivall:

— Jegyezze meg, hogy itt nálunk a vádlottak nem azt vallják, amit ők akarnak, hanem amit mi akarunk.

Majd a rendőrökhöz fordul, hogy vigyék el a primást, és:

— Tanítsátok meg vallani.

Egy tagbaszakadt, magas, bivalynyakú rendőr elé vezetik. Ez a falhoz állítja a primást, aztán a cella másik falához megy, majd onnan nekiiramodik, s teljes lendülettel, teljes erővel, csizmás lábával a bíboros gerincébe rúg. A bíboros a földre zuhan. Ekkor egy őrnagy jön be, gumibotot vesz elő, s elkezd verni a bíborost, ütlegeli, a talpán kezdi s végigveri egész meggyötört testét. A primás elájul. Fellocsolják. Újra kihallgatás. Új jegyzőkönyv. Az aláírást újra megtagadja. Újabb rugdalás, újabb gumibotolás.

Ezen az első éjszakán Magyarország primását háromszor verték végig gumibotolással.

Hetekig jóformán aludni sem hagyták. A Gulag-szigetvilág minden egykori lakója szinte egyöntetűen mondja, hogy ezzel az „egyszerű” módszerrel lehet legjobban megtörni az áldozatot. Hosszantartó nem-alvás esetén — írta később maga Mindszenty — még az öngyilkosokat is meg lehet érteni. Ételébe, italába az orosz NKVD laboratóriumaiban készült vegyszereket keverték, amelyek akaratát átmenetileg megbénították, sőt, személyiségét rövid időre kicserélték. Alkalmazták rajta az agymosás minden módszerét.

Az 1949. február 3-tól 8-ig tartó nagy kirakatperben egy testileg-lelkileg agyongyötört embert állítottak a bíróság elé, aki minden képtelen vádat beismert. Beismerte, hogy hazaáruló, összeesküvő, valutacsempész. A világ elszörnyedt. Ha lehet így mondani: a hideg végigfutott az emberiség hátán. Mindszenty sorsa, a kirakatper, fogsága és elítélése — életfogytiglani börtön — megrázta az egész világot. Húsz-egynéhány év múlva, nyugati száműzetésben a bíboros így emlékezett vissza: „Hosszú nappalokon és éjszakákon át, három orvos bevonásával, fizikailag és pszichikailag oly intenzíven preparáltak, hogy kijelentéseim és úgynevezett beismeréseim akaratom teljes ellenőrzése nélkül történtek. Csak az ítélet után, mikor már ismét börtönben voltam, tudtam meg, hogy mi mindent vallottam be.”^[79] De emlékiratainak bevezetőjében van egy figyelemre méltó mondat, s ez talán kálváriája minden részleténél világosabban mutatja, mit művelhettek vele az ÁVO, a magyar NKVD műhelyeiben: „Azt kérdezheti az olvasó, elmondtam-e mindent? Válaszom:

Előadtam (e könyvben) mindent, csak azt nem részleteztem, amit a jóízlés, meg a férfiúi és papi önérzet tilt.”^[80]

A primás perében elítéltek más vádlottakat is, akiket a per koncepciójának megfelelően a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből válogattak ki, azzal a céllal, hogy azokat is kompromittálják és mint az állam ellenségét üldözzék. A vádlott-társaknak vagy természetes, hivatalból eredő kapcsolata volt csak a primással, vagy egyáltalán nem volt kapcsolata. S egyik vádlott sem vehetett részt összeesküvésben, mert összeesküvés sem volt. Mégis, Mindszentyt életfogytiglani fegyházra ítélték. Baranyay Jusztin cisztercita egyetemi tanárt (a szerzetesrendek későbbre tervezett felszámolásának előkészítéseként) 15 évi fegyházzal sújtották. Esterházy Pál volt földbirtokost, az „összeesküvés” finanszírozásának vádjával 15 évre, Zakár András titkárt 6 évre, Ispánky Bélát, a bíboros kitűnő papját életfogytiglanra, Tóth László főszerkesztőt 10 évi fegyházra, Nagy Miklóst 3 évi börtönre ítélték. Mindannyi ártatlan áldozat. Bűnük semmi más, mint hogy a vallásüldözés viharaiban is ragaszkodtak vallásukhoz.

A Mindszenty-ügy révén a világ megértette a kommunizmus lényegét. A világ tudta, s az akkor alkotott vélemény mindmáig érvényes: a bíboros letartóztatásának nem volt törvényes alapja, a vallatás kínvallatás volt, a vád hamis, a per kirakatper és az ítélet abszurdum.

XII. Pius pápa nagy nyilatkozatban kelt a magyar bíboros védelmére s meghurcolását „a vallás iránti tisztelet és az emberi méltóság súlyos megsértésének” minősítette.

A háború után ez volt az első eset, a Mindszenty-per, amely még a nem sokkal azelőtt lezajlott prágai kommunista puccsnál is jobban megdöbbenetette a civilizált világot. Úgy látszik, modern korunkban is vér kell, mártíromság kell ahhoz, hogy a békében és nyugalomban élők meglássák az igazságot. Még az iskolaper idején is, a kommunizmuson kívüli világ itt-ott elhitte, hogy csak progresszív kultúrpolitika és egy hagyományos szemléletű egyházfő konfliktusáról van szó. Csak később kezdték megérteni, mint egy magyar katolikus író megállapította, hogy az iskolakérdés nem különálló probléma, hanem egy nép szabadságáért folyó harc kereteibe állítva kell szemlélni, s hogy Mindszenty ellenállása nem csupán egy hitfelekezet magánügye, hanem az egész emberiség ügye, mert Magyarországon végső fokon a szabadságért harcolnak egy tiránia ellen. Ugyanez az író méltán állapítja meg: „A szabad nyugati társadalmak gondolkodását a 'pacta sunt servanda' alapelve szabja meg, s így nem tudják megérteni, hogy vannak emberek, akiknek az adott szó szentsége nem számít semmit, sőt, akik kimondottan erénynek tartják, ha az ellenfelet megcsalhatják. Nyugaton sok tekintetben ez nehezíti meg a kommunizmus elleni sikeres küzdelmet, az, hogy nem értik meg a kommunizmus egyik lényeges elemét: a démonit.”^[81]

Most mindezt megértette a nyugati világ. Nemcsak a pápa tiltakozott, hanem a kor csaknem minden jelentős államférfia, katolikus és nem-katolikus egyházi személyiség. A Mindszenty-ügy révén Magyarország neve ismertté lett a világ olyan pontjain is, ahol eddig azt sem tudták, hogy Közép-Európában létezik egy ilyen kis ország. A világ-kommunizmus tekintélyének szerte a világon rengeteget ártott a magyar főpap igazságtalan üldözése, kirakatpere és elítélése, a keresztény világot pedig eddig alig látott szolidaritásra sarkallta. A földkerekség legtávolibb pontján is, a földkerekség minden templomában imádkoztak Mindszenty Józsefért.

Két tévedés történt a Mindszenty-üggyel kapcsolatban.

Először: tévedett Rákosi Mátyás, aki, mint egyéb diadalainál, most sem látta be, hogy a primás felett aratott győzelme is csupán phyruszi győzelem volt. Ő csak azt látta, hogy kikapcsolta a kommunizmus leghatásosabb ellenfelét, de nem sejtette, hogy a per bumeráng, amely 1956 őszén nagy lendülettel a magyarországi kommunizmust kólintja fejbe.

Másodszor: tévedtek azok, akik eladdig hitték azt a szovjet és kommunista tézist, hogy minden bajnak Mindszenty az oka s ha Mindszentyt eltávolítják, az egyháznak nincs mitől tartania. Tévedett mindenki, aki ilyen vagy olyan okból — haladó, békés, rugalmas, taktikázó, diplomatikus szemlélet — komolyan vette akár azt, hogy Mindszenty reakciós, akár azt, hogy nélküle a kommunista rendszer kesztyűs kézzel bánik az egyházzal.

Mert az eddiginél is kegyetlenebb vallásüldözés még csak ezután indult meg Magyarországon.

De ez már egy későbbi fejezethez tartozik.

VII.

KOMMUNISTÁK LIKVIDÁLÁSA — A RAJK-PER

Rajk—Mindszenty cinkosság? | Rajk elfogatása | Bjelkin altábornagy | Kádár János szerepe | Főpróba a tárgyalás előtt | A Rajk-ügy okai | Murderers murdering murderers

1949 szeptemberének második felében nap mint nap egy magas, karcsú, domború homlokú ember állt, mint vádlott, a magyarországi népbíróság előtt. Arca hamuszürke volt, szeme fénytelen, vonásai bágyadtak.

Fekete öltönyt viselt, hozzá fehér inget, nyakkendőt.

Hangja szokatlanul tompa volt, tompa, sőt, gépies.

Akik ismerték régebben is, kint, a szabad életben, egészen másnak látták. Egyik barátja és küzdőtársa így írta le: „Nyúlánk, férfias megjelenésű... Szerfölött magas homloka, kiálló pofacsontja, kemény vonásai kísértetiesen emlékeztettek Lincoln Ábrahám szobraira... Élénk szeme, sugárzó, megnyerő mosolya, nyugodt, kiegyensúlyozott beszéde barátságos bizalmat keltett.”^[1]

A vádlott, aki valaha gyújtó hatású szónok volt, most úgy beszélt, mint valami kis iskolásfiú, aki bemagolta a leckét és felmondja a tanító előtt. Mondanivalója személytelenül hangzott, mintha annak, aki beszél, semmi köze sem volna ahhoz, amit mond, egyáltalán, hogy ő beszél. Monoton, engedelmes hangon mondta a szöveget.^[2]

Mindszentyről beszélt e tompa hang, ez a meggyötört vádlott. Mégpedig arról, hogy az ő figyelmét Tito marsall jugoszláv államfő egyik legfontosabb embere, Rankovics hívta fel a magyar prímásra, ajánlva, hogy működjék együtt a főpappal. Folyt a vallomás:

„Döntően aláhúzta Rankovics azt, hogy figyeljek fel arra, hogy már abban az időben, tehát 1948 októberében... Mindszenty minden eddiginél sokkal élesebb, leplezetlenebb politikai támadást vezet a kormány ellen. Rankovics megmondotta, hogy ez nem Mindszentynek a saját feje és meggyőződése alapján történik. A népi demokratikus országokban a további demokratikus, szocialista fejlődés megakadályozására a Vatikán minden erejét is harcba kell vinni. Azt is mondotta Rankovics, hogy az iskolák államosítása körül Mindszenty ki tudott váltani Pócspetrin egy kis parasztzendülést a kormány intézkedésével szemben; Mindszenty most különböző nagyhatalmak sugallatára, a Vatikán sugallatára, olyan mindenre elszánt politikát fog folytatni, hogy január végére, februárra 1949-ben odáig érjenek az események, hogy ne egy Pócspetri legyen, hanem minden vármegyében, városban, járásban, a falvakban hasonló zendülések robbanjanak ki a demokratikus központi kormányzattal szemben. Rankovics azért hívta fel erre a figyelmet, mert mindezek az események nagyon alkalmasak lesznek arra, hogy megfelelő előkészülettel ezeket az erőket összegyűjtve, további harcba lehessen bevetni egészen a központi kormányhatalom megbuktatásáig. Erre mondotta Rankovics azt, hogy Titónak tehát a végcél elérése érdekében nemcsak egy zseniális áthangolási politikája van, hanem Tito és az Egyesült Államok, Anglia, általában a nyugati nagyhatalmak és a Vatikán között megvan az összehangolt politika is a népi demokratikus országok demokratikus kormányzati hatalmának a megdöntésére.”^[3]

Ezeket mondotta, helyesebben darálta a fénytelen szemű vádlott s mindebből egy szó sem volt igaz. Mert ez a vádlott nem szövetkezni akart Mindszentyvel, hanem bizonyos értelemben a prímás hóhéra volt. Nem megdönteni akarta a „népi demokratikus” államot, hanem éppen annak kierőszakolása, létrehozása érdekében, éppen e jelenlegi per előtt három esztendővel, 1946 őszén ő maga készített elő démoni tervet a Kisgazdapárt fiatal

képviselőinek összeesküvésére, bebörtönzésére. Tito sem akarta az egyház és a magyar primás szövetségét, hisz odahaza, saját országában lakat alá tette a zágrábi érseket, a másik mártír főpapot, Stepinacot. És a magyar vádlott nem rokonszenvezett az iskola-államosítás elleni egyházi küzdelemmel sem, hiszen ő maga „leplezte le” a „diákösszeesküvéseket”, melyek az államosítás lélektani előkészítését szolgálták.

Mert ez a meggyötört vádlott senki más nem volt, mint Rajk László, a „népi demokrácia” egykori rettegett belügyminisztere. Most azokból a pincecellákból került a vádlottak padjára, melyeknek valaha ő volt a mindenható parancsnoka, élet-halál ura foglyok ezrei felett. Most ő volt fogoly.

A Rajk-per a korszak egyik legkísértetiesebb pere volt. Vádlottai nemrég még mindenható funkcionáriusok, régi, kipróbált, idealista vagy karrierista, humánus vagy antihumánus kommunisták, a bírák, ügyészek és nyomozók pedig a párt magasállású kegyeltjei, akik pálcát törtek a vádlottak felett s nem sejtették, hogy rövidesen ők is áldozatok lesznek, pincezárkában senyvednek vagy gumibottal agyonverik őket.

Rajk miniszter pere a budapesti vasmunkás szakszervezet Magdolna utcai székházában zajlott le. A tárgyalást 1949. szeptember 16-án, reggel 9 óra 8 perckor nyitotta meg dr. Jankó Péter tanácselnök, az egyik leghírhedtebb népbíró, s a vádat dr. Alapi Gyula képviselte, az egyik leghírhedtebb népügyész. (Mindig a „nép”!)

Rajk és társai ekkor már kerek négy hónapja voltak az Államvédelmi Hivatal s az ezt irányító szovjet tiszték kezelésében. Rajkot az előző évben a belügyminiszteri székben Kádár János követte s Rajk akkor külügyminiszter lett. Ez év elején pedig, egy balatoni nyaralása alkalmával felkereste őt Révai József, az ideológiai pápa s azzal kínálta, vegye át a kultuszminisztériumot. Pedig Révai ekkor már tudta, hogy csak pár nap, s a leendő „kultuszminiszter” nyomorult rab lesz, már lefogatása első napján verik, rugdossák, mert amikor politikailag hatalmas ember kerül az ÁVH-sok kezébe, a parancs az, hogy mindjárt az elején, rendőri szaknyelven szólva, „ki kell verni belőle a tudatot, hogy miniszter.”

A Rajk-per is egyike volt az immár rutinná vált kirakatpereknek. Kirakatper helyett a kommunista párttörténet a szemérmesen és elegánsan hangzó „konceptiós-per” kifejezést használja. Mi az, hogy konceptiós-per? A konceptiós-per lényege az, hogy nincs büntett, csak koncepció. Van egy politikai cél, ehhez kell keríteni vádlottakat és ehhez kell megkonstruálni a pert. A politikai koncepció például az, hogy egy szabad választáson nagy többséget szerzett pártot kisebbségi párttá kell nyomorítani. Ekkor megrendezik az „összeesküvést”. Vagy a politikai koncepció az, hogy véget kell vetni az egyház védekező harcának, legyűrni a vallásos ellenállást. Ekkor megrendezik a Mindszenty-pert. A koncepció most, 1949-ben az volt, hogy az egész kommunista világ előtt kompromittálni kell, befeketíteni és leleplezni a Sztálin által kitaszított szakadár jugoszláv államfőt, Titót. Ekkor, mint más középkelet-európai államokban is ezidőtájt (Csehszlovákia: Slansky; Bulgária: Kosztov; Albánia: Koci Dzodze), Magyarországon megrendezték a Rajk-pert.

Rajk Lászlónál egy májusi estén családi ünnep volt. A miniszter népes családját hívták meg, mert ő és felesége, Júlia be akarta mutatni néhány hónapos kisfiát. Mikor a vendégek már elmentek, a házaspár készült megfürdetni a gyereket. A kádba már csurgott a melegvíz, amikor csengettek. Jelentették, hogy a miniszter egyik barátja, egy altábornagy jött, szeretne beszélni Rajkkal. Jöjjön be, — hangzott a válasz. Ám, közölték, jöjjön ki ő, Rajk. Elindult s még visszaszólt feleségének, várjon a gyerekekkel, mert majd ő maga akarja megfürdetni. Aztán kiment. Az altábornagy felszólította, kövesse őt. Rajk megtagadta. Ebben a pillanatban benyomult hat rendőr, megrohanta, hogy elhurcolja.^[4] Felesége, mikor feleszmélt s rájött, mi történt, már csak az ablakból láthatta, hogy férje kézzel-lábbal védekezik, de aztán az ÁVH-tisztek lábánál fogva beemelik egy fekete gépkocsiba.^[5] Néhány napra rá Rajk Júliát is letartóztatták. Mint férje, ő is fanatikus kommunista volt, családján kívül csak az „eszmének” és a metafizikai kategóriákba emelt „pártnak” élt. Ez a párt most szétzúzta családját. Az egyedül maradt gyereket elvittek egy ismeretlen nevelőotthonba. Az anyát hosszú ideig nem tájékoztatták a kisfiú hollétéről. A politikai rendőrség rajta is alkalmazta évek óta gyakorolt kedvelt fogását, hogy a vádlott foglyot kintmaradt hozzátartozóiról terjesztett hamis hírekkel, vagy azzal gyötrik, hogy semmiféle hírt nem továbbítanak róluk. (Volt egy anya, aki szívrohamban ott pusztult el a cellában, mert mikor

gyereke iránt érdeklődött, az őt azt mondta neki: „Hagyjon békében, talán már nem is él az a gyerek!”).^[6]

Magyarország népe csak hetek múlva, 1949. június 19-én értesült arról, hogy a nagyhatalmú miniszterrel mi történt: „A belügyminisztérium sajtóosztálya közli: az Államvédelmi Hatóság idegen hatalmak javára elkövetett kémkedés miatt őrizetbe vette Rajk Lászlót, dr. Szőnyi Tibort, Justus Pált és 17 társát. Az őrizetbe vettek között ipari munkás vagy dolgozó paraszt nincs.”^[7]

Már ez az utolsó mondat is „konceptióról” tanúskodott, hogy tudniillik a „munkás-paraszt-állam” elleni bűncselekményről van szó, s a vádlottnak nemcsak a cselekedete bűn, hanem a származása is, amely szembeállítja a munkásokkal és parasztokkal. Ugyanilyen célzatos, mesterkéltséggel, szinte hajmeresztően valótlan és szédítően neveléses volt az egész vád felépítése.

Az építész, miként már a kisgazdák elleni, vagy a Mindszenty-perben is, a Szovjetunió volt, pontosabban az MVD. Ez az organizáció pedig főépítésznek egy alacsony, hízásra hajlamos, de ruganyos mozgású emberként jelölt ki, Fjedor Bjelkin altábornagyot. Amikor a Rajk-per egyik vádlottját, Szász Béla volt minisztériumi sajtófőnököt a kihallgatás során az orosz altábornagy elé citálták, előzetesen a magyar vallatótiszt kellő tiszteletadásra figyelmeztette a foglyot, mondván:

— Ez nagyobb úr ám, mint Horthy volt. Mert Horthy, ugye, csupán Magyarországnak volt kormányzója, emez pedig Magyarorszáé, Ausztriáé, Németorszáé, Csehszlovákiáé, Lengyelorszáé, Bulgáriáé, Romániáé, Albániáé. Mert tudja meg, a látogató Fjedor Bjelkin altábornagy elvtárs volt az MVD délkelet-európai parancsnoka.^[8]

Bjelkin nagy gyakorlattal rendelkezett koncepciók megalkotásában, a vádanyag kieszelésében, a vádlottak preparálásában, hiszen kitűnő tankönyvekkel rendelkezett: az oroszországi trockista-per minden csínját-bínját ismerte. Különösebb fantáziára sem volt szüksége, csak le kellett másolnia ezeket a tisztogatási pereket. Legfeljebb a helyi viszonyok szerint szükséges változásokhoz kérte és kapta meg Rákosi Mátyás, Kádár János belügyminiszter és Farkas Mihály honvédelmi miniszter tanácsait és segítségét.

Mindjárt a hivatalos közleményt követően megindult az irányított népharag megnyilvánulása. Éppúgy, ahogy a Mindszenty-per előtt a primásra, most Rajkra és társaira zúdították a szidalmak özönét. Itt sem a párt, hanem a „nép” szólalt meg a legerélyesebben. Ahogy a belügyminisztérium az év elején újra a nép fiait ajkára adta a „Munkát, kenyeret, Mindszentynek kötelet!” jelszót, úgy most ugyancsak kórusban követelték a gyárak dolgozóit: „Kötelet Rajknak és cinkosainak!” És követelték, hogy büntessék meg „az imperializmus zsoldjába szegődött gyilkosokat.”^[9] A Rajk-féle kémbandát most sajnálja — írja a pártlap — „az ország szemetje”, a reakció minden rendű és rangú képviselője.^[10] A párttagok ezrei írásban, szóban, plakátokon arra kérték a pártvezetőséget, hogy „írmagját se hagyja meg Pártunkban az árulásnak”, mert „az áruló Rajkkal és bandájával szemben nincs helye az irgalomnak”.^[11] És mivel tulajdonképpen nem a magyarországi párt volt a fővádló és nem Rajk a fővádlott, hanem a koncepciók kiagyalója Moszkvában élt s az igazi fővádlott Belgrádban, a „nép” ajkán nem hiányozhatott a Tito-ellenes felháborodás sem: „A júdás Tito és a hóhér Rankovics fasiszta terroruralmat vezetett be Jugoszláviában.”^[12] Mint ilyen pereknél szokás volt, a felháborodás barikádjaira ezúttal is előszeretettel küldtek asszonyokat. Megszólalt a kommunista Nőszövetség: „A dolgozó asszonyok gyűlölik a leleplezett kémbandát, mert ez ellensége volt a hatalmas szocialista Szovjetunióknak és a Pártnak, békés, szabad jövőnk zálogának.”^[13] A kórusba aztán bekapcsolódott a párt vezetősége is. Farkas Mihály egy katonák előtt mondott beszédében kifejtette, hogy csak az az igazi magyar hazafi, aki szívből szereti a Szovjetuniót, aki „tiszteli és szereti nagy tanítómesterünket, Sztálin generalisszimust, aki eredményesen vezeti a népek harcát a tartós békéért, a szabadság győzelméért az egész világon.”^[14] Ugyanígy, ugyanezen hangnemben írt az ügyről, élen a moszkvai Pravdával, valamennyi kommunista állam sajtója, s a nyugateurópai kommunista pártok lapjai, a L'Humanité vagy az Unità.

A szeptemberi tárgyalás Rajk László minden barátját és ismerősét megdöbbenettette, mégpedig azért, mert Rajk azzal kezdte, hogy mindenben bűnösnek ismerte el magát. De még ez sem lett volna annyira meglepő, hisz aki a szovjetkommunista vallatósobákból

kerül ki, többnyire beismer. A lélegzetelállító az volt, hogy Rajk milyen képtelen, hihetetlen és lehetetlen dolgokkal vádolta önmagát. Ez az évtizedes hivatásos forradalmár, a Kominform megbízásából Magyarországon és szerte Nyugat-Európában nagy feladatokat végrehajtó régi párttag leleplezte magát, mint — kommunistaellenes rendőrspiclit. Vallomása szerint 1931-ben, mint fiatal egyetemistát, aki rokonszenvezett a kommunizmussal, egy röpcédula-akció után letartóztatta a Horthy-rendszer rendőrsége. Egyik rokona, hajdani rendőrkapitány, későbbi ügyvéd, dr. Bokor Lajos azonban rávette, hogy vállaljon besúgó-szolgálatot, akkor szabadon engedik. Rajk vállalta s attól kezdve, 1931-től a magyar és nemzetközi kommunista mozgalomban minden tevékenységét a Horthy-rendőrség megbízásából hajtotta végre; már a Horthy-rendszer alatt, majd annak bukása után a francia 2-eme Bureau, az amerikai imperialisták és a titóista fasiszták számára kémkedett. A „vallomás” tehát lényegileg azt az abszurdumot tárta a világ elé, hogy egy pártfunkcionárius, aki nemrég még a kormány belügyminisztere és külügyminisztere s a párt központi bizottságának a tagja volt, ez az ember 1931-től mostanáig, 1949-ig, vagyis csaknem két évtizeden át orránál fogva vezette, kijátszotta és becsapta a világkommunizmus hatalmas gépezetét, mintha ez olyan könnyű lenne, mintha az egész csak gyerekjáték volna. Rajk „bevallotta”, hogy 1936-ban azért vett részt a spanyol polgárháborúban, hogy a magyar brigádot bomlassza; utána a franciaországi, Vernet-i táborban a francia kémszolgálat számára dolgozott; de már itt kapcsolatba került az amerikai Office of Strategic Services (OSS) embereivel, sőt a hitleri Gestapóval. A vádiratban és a megkoncipiált vallomásokban tehát benne volt minden, „alles was gut und teuer”, a szakácsok nem fukarkodtak a főztjükkel, az MVD és ÁVH konyháján semmiről sem feledkeztek meg, és a „ha már lúd, legyen kövér” alapon s tekintettel a fővádlottra, Titóra, hozzácsapták azt is, hogy Rajk természetesen felvette a kapcsolatot a jugoszláv trockistákkal.

A vádnak, illetve önvallomásnak már a legelső állítása, kiindulópontja is hamis volt. Rajk Lászlót ugyanis, mint az akkori ifjúkommunisták egyik prominens tagja, Fejtő Ferenc tanúsítja, Rajk Lászlót a bizonyos 1931-es egyetemi rendőrségi akció alkalmával a Horthy-rendőrség nem tartóztatta le.^[15] Hasonlóképp valótlan Rajk vallomása arról, hogyan tudták beszervezni őt az amerikaiak. Rajk a tárgyaláson erről a következőket mondotta el: mikor 1948 tavaszán egyik konspirációs megbeszélését tartotta Rankovics jugoszláv belügyminiszterrel, annak kezében látott egy iratot, amely bizonyította, hogy ő, Rajk 1931-től a Horthy-rendszer besúgója volt; Rankovicsnak ezt az iratot az amerikai kémszervezet adta át, hogy ezzel is nyomást gyakoroljon Rajkra az együttműködés érdekében; az amerikaiak pedig úgy jutottak hozzá, hogy 1945-ben a Horthy-rendőrség iratait egy vasúti szerelvény nyugatra vitte s az az amerikai megszállási zónába került. Ez a vád is nyilvánvaló képtelenség volt. Mert a Horthy-rendőrség iratai nem Ausztria vagy Németország amerikai övezetéig jutottak, hanem csak Prágáig. Ezt a magyarországi lapok már 1947-ben megírták. Azt is, hogy akkoriban Rajk belügyminiszter legbizalmasabb munkatársa, Tömpe rendőrtábornok utazott Prágába az iratok átvételére és hazahozatalára. A dokumentumokat a kommunista belügyminisztérium Rajk személyes ellenőrzésével vizsgálta át, sőt, az iratokban kompromittált számos személyt Rajk azonnal le is tartóztatott. Teljesen kizárt tehát, hogy — ha egyáltalán lett volna ilyen — Rajk nem semmisíti meg az őt terhelő iratot. Rajk „rendőrspicli” voltát igazoló irat semmiképpen sem kerülhetett az amerikaiak kezébe.^[16]

Ugyancsak merő kitalálás, hogy Rajk bomlasztotta volna a spanyolországi kommunista magyar légiót, hisz a valóság az, hogy ezt a légiót ő maga állította fel, vele harcolt és többször meg is sebesült. A Bjelkin-fantázia szüleménye az is, hogy Rajk László a Gestapónak dolgozott. Hiszen Magyarországra visszatérve Rajk 1941-től kerek három éven át csaknem szüntelenül internálva volt, és amikor ezt követően rövid időre szabadlábra került, az 1944. március 19-e óta német megszállás alatt lévő Magyarországon az ellenállásban dolgozott, képviselte a Függetlenségi Frontban a kommunista pártot. De már ugyanezen év őszén a Szálasi-kormány rendőrsége újra őrizetbe vette, így került Sopronkőhidára, ahol akkor Mindszenty bíboros is raboskodott. Egy azonban tény, de erről sem Bjelkin, sem Rákosi nem tudott, hogy ti. Rajkot a hungarista kormány azért tartóztatta le, mert e kormány egyik magasrangú tisztviselője, Rajk Endre árkormánybiztos Rajk László édestestvére volt. S Rajk Endre maga kérte testvére lefogását, — hogy védje! Tudta, ha

László öccsét ellenállási tevékenységen kapják, kivégezhetik (ahogy aztán Bajcsy-Zsilinszkyt és társait ki is végezték). Hogy ettől megmentse, kérte, hogy Lászlót „vonják ki a forgalomból”, hogy ne legyen módja valami életveszélyes „marhaságot csinálni.”^[17]

A vád, illetve a saját „vallomás” szerint Rajkot, amikor 1945-ben a kommunista párt fővárosi szervezetének az élére került, felkereste a budapesti amerikai katonai misszió egyik tisztje. Kovách alezredes — a Horthy-rendőrség állítólagos dokumentumára támaszkodva — arra kérte Rajkot, adjon adatokat az 1945-ös választásra vonatkozóan. Ez a mozzanat is szinte abszurdum, mert a 45-ös választás teljesen nyílt volt, az amerikaiak mindenről — ők is, mások is — teljesen nyíltan tájékozódhattak. Később — vallotta Rajk a tárgyaláson — Kovách összekötötte őt egy másik amerikai hírszerzővel, Himmler Mártonnal. Himmler bízta fel, hogy a kommunista pártban létesítsen egy Rákosi-ellenes Rajk-frakciót, hogy a frakciózás tudata megerősödjék s így a pártot jobban lehessen bomlasztani. El kell terjeszteni azt is, hogy a pártban van egy amerikabarát, szovjetellenes, nacionalista csoport. Ezzel azt kell elérni, hogy a kommunista táborban fokozódjék a dezorientálódás, irányvesztés, s akkor mind ennek következtében lehetővé válik Magyarországon a jobboldal felülkerekedése.^[18] Ugyancsak Himmler kívánságára Rajk az amerikaiak által megnevezett magyar személyeket fontos állásokba, kulcspozíciókba juttatott a belügyminisztériumban és másutt. Ez a vallomás is tipikus az ilyen műper vádanyagának az összeállítására: itt a kommunisták azt, amit ők maguk műveltek a polgári pártokkal szemben — infiltrálás, polarizálás, dezorientálás, lemorzsolás — egyszerűen megfordítják s ellenük irányuló aknamunkaként minősítik. A Kovách-Himmler-Rajk megbeszélések — vallotta Rajk — azzal az amerikai közléssel végződtek, hogy ők, az amerikaiak egész magyarországi hálózatukat átadják Titónak s így Rajk ezentúl a jugoszlávoknak köteles jelenteni.

Rajk ezután felvette a kapcsolatot Rankoviccsal, először 1947-ben az Adriai tenger üdülőhelyén, Abbáziában találkozott vele, majd a magyar—jugoszláv határon, Kelebiában. Megtárgyalták: a népi demokratikus, a forradalmi erőket le kell szakítani a Szovjetunióról, s ahol ez másképpen nem megy, ezeket az erőket meg kell semmisíteni. Mindenütt polgári demokratikus rendszereket hoznak létre, a szocializmus helyett visszahozzák a kapitalizmust. Ezek a polgári kormányok Tito vezetése alatt államszövetségbe tömörülnének, a szövetség az Egyesült Államokra támaszkodnék, csatlakoznék az amerikai katonai blokkhoz.^[19] Ezt a tervet az amerikaiak dolgozták ki, Tito tökéletesítette, aztán bemutatta az amerikaiaknak, azok jóváhagyták — hangzik a Rajk-vallomás csodálatos meséje. A technika sem új: egy való adat — Rajk Abbáziában járt — köré odaköltének egy terhelő tény. Ha a magyar belügyminiszter és a jugoszláv belügyminiszter hivatalosan tárgyalt egymással, akkor a vádirat ezt konspirációnak deklarálja, ahogy a puszta tény, hogy annak idején Mindszenty bíboros találkozott Habsburg Ottóval, mindjárt restaurációs összeesküvésnek minősítették, — mert így kívánta a koncepció. Így fércelték aztán egymás mellé most Mindszentyt, Rajkot, Rankovicst. Nem lett volna tökéletes a nagy gonddal fabrikált vádanyag, ha Rajk nem vall arról is, hogy a puccsnak milyen katonai erők álltak volna rendelkezésére. Mivel az amerikaiakat a magyar határtól Ausztria oroszmezsgállta zónája választotta el, az amerikaiak a saját zónájukban lévő volt magyar horthysta és fasiszta katonákat és csendőröket Jugoszlávián keresztül a magyar határra küldték volna. Tito meg jugoszláv alakulatokat helyezett volna a magyar határra, s hogy ez ne legyen feltűnő, illetve indokolatlan, Belgrád feltámasztja Magyarország ellen a területi revizionizmus régi vádját.^[20] Ez a tézis egyébként újabb jele a fabrikált vád felületességének, mert ha az összeesküvők a magyar népet meg akarják nyerni egy Tito-vezette akcióra, akkor nem lehet elővenni a revízió kérdését, mert az ilyesmi éppenhogy Jugoszlávia és Tito ellen fordítaná a magyar közhangulatot.

Rajk Chapin amerikai követtel is konspirált, de vele mindig csak titokban találkozott.

Rajk önmagát vádoló, a legképtelenebb állításokat is szemrebbenés nélkül beismerő vallomását kiegészítette a többi vádlott, mégpedig szépen kiagyalt szereposztás alapján. Szőnyi Tibor, a párt központi szervezési osztályának a vezetője, a fő-káderes, aki 1945 előtt mint kommunista Svájcban élt emigrációban, vallomásával Allen Dulles-szel történt találkozásairól számolt be, hogy a Dulles név se hiányozzék. A Noel H. Field vezetésével Svájcban működő amerikai unitárius segélyező szervezetet — Unitarian Service Committee

— egyszerűen kémszervezetnek minősíti a vád, s mivel Szőnyi egyszer nyugta ellenében segínyt kapott, ez természetesen kémkedése díjazása volt — a mese és a vallomás szerint. Ugyancsak Szőnyi csehszlovák, lengyel és keletnémet trockista csoportokról vallott, nyilván azzal a céllal, hogy más középkelet európai kommunista pártokban is lehessen majd alkalomadtán tisztogatni.

Gondoskodott a per az éppen időszerű kommunista propagandatételek erősítéséről is. Több vádlott feltűnő egyöntetűséggel hangoztatta ugyanis, hogy az összeesküvés a munkásság ellen irányult. Maga Szőnyi arról beszélt, hogy ha tervük sikerül, „fasiszta uralom, véres uralom” következett volna és: „...bekövetkezett volna az, hogy a gyárosok visszakapják gyáraikat, a földesurak földjeiket, a bankárok a bankokat... A tőkés uralomnak véres formája alakult volna ki Magyarországon.”^[21] Jellemző a célzatosságra, hogy még a per katonavádlottjai, az „összeesküvés” katonai részének állítólagos irányítói is a „munkásellenesség”-ről beszéltek. Pálffy-österreicher: „Tisztában voltam, hogy egy ilyen Horthy-fasizmushoz való visszatérés nemcsak politikai és gazdasági változásokat jelent az adott helyzethez képest, elsősorban a munkásosztállyal szemben, hanem a fasizmust jellemző brutalitás rendészeti elnyomást is a munkásokkal szemben.”^[21] Korondy vádlott, volt csendőrszázados többek között azt mondta, hogy ha megindítják a puccsot, de ezzel a munkások minden bizonnyal szembeszegülnek, akkor az ő és egységei feladata lett volna az „elégedetlenkedő munkásokat, különösen nagyobb munkáslakta vidéken, Diósgyőr, Salgótarján, Ózd, terrorcselekményekkel megfélemlíteni.”^[23]

E néhány szövszerinti idézet is érzékelteti a természetellenes hangnemet, melyet a vádlottak használtak. Nem emberi nyelven beszéltek, jelszavakat hangoztattak. Nem volt ritkaság az olyan lélektani abszurdum sem, hogy amikor a hamis vádakkal elhurcolt Rajkot a bíróság elnöke teátrálisan megkérdezte, hogy végül is ki hiúsította meg összeesküvő terveit, a vádlott nem azt mondta, hogy a rendőrség, vagy a kémelhárítás, hanem így felelt: „A nagy Sztálin és a bölcs Rákosi.”^[24] Rajknak is el kellett mondania a „munkásellenes” szölamokat. Iskolás, gyerekes hangvételtől tanúskodik vallomásának az a része, amely az összeesküvés célját és módját így írta le: „A legmesszebbmenő kegyetlenség, mészárlás azokkal a demokratikus erőkkel szemben ... amelyek a kapitalizmust fokozatosan likvidálták, a földeket felosztották, az üzemeket, bankokat államosították és így tovább.”^[25]

A per egész koncepciójának egyik célja volt, hogy Rákosi Mátyás és a moszkovita gárda vezetőserepe — és nélkülözhetetlensége — mindenki számára nyilvánvaló legyen. Ezért beiktatták a vádak közé, hogy az összeesküvők politikai gyilkosságtól sem riadtak vissza. A párt egyik propagandafüzetében ez áll: „Rankovics, amerikai utasításra azt parancsolta Rajkéknak, hogy gyilkoltassák le népünk szeretett vezetőjét, Rákosi elvtársat és hűségese munkatársait, Gerő és Farkas elvtársakat. Rajk, Szőnyi, Pálffy orgyilkos társasága elfogadta ezt az aljas parancsot és a Horthy-rendszerből átmentett csendőrtisztjeik és egyéb pribékjeik segítségével nem áttallották a gyilkossági terveket aprólékosan kidolgozni. Ezzel a hallatlan büntettel akarták megkezdeni államcsínyüket, amelynek célja az volt, hogy hazánkat erőszakosan kiszakítsák a béketáborból és az imperializmus igájába hajtsák. Ez a tervük meghiúsult a Magyar Dolgozók Pártjának és elsősorban magának Rákosi elvtársnak éberségén, és népünk hűségén a párt, Rákosi elvtárs iránt.”^[26] Jellemző adattal szolgál Farkas Mihály honvédelmi miniszter egyik volt moszkvai társa és helyettese, Nógrádi Sándor. Megírja, hogy amikor a Rajk-per koholmányát gyártották s éppen azt szövegezték, hogy „Rajké meg akarták gyilkolni Rákosi, Gerő és Farkas elvtársakat”, a hiú Farkas azt kérte, ő ne a harmadik, hanem a második legyen a „meggyilkolandók” listáján.^[27]

A per egész tákolmánya éppúgy, mint az ügyet kísérő propaganda a szellemi kiskorúsítás, egy nép szellemi kiskorúsításának a kísérlete volt. A lét józan feltételei megszűntek ebben a propagandavilágban. Valóságnak kellett elfogadni a valótlant, kialakult egyfajta költött valóság s ennek a szabályai szerint kellett élni és hinni. Ha nem véres drámák kövezték volna e költött valóság útját, azt lehetne mondani, hogy az „Alice a csodaországban” mesevilágának valótlán valósága érvényesült.

Ez a pszichózis aztán jelentős szerepet játszott maguknak a vádlottaknak a megoldozásában. Józan emberi ésszel nem lehet elképzelni, hogy régi hivatásos forradalmárok, pártaktivisták, képzett katonák vállalkozzanak olyan képtelenségek

végrehajtására, mégpedig szakmailag olyan amatőr módon, ahogy a vádirat mondta, és ahogyan maguk is vallották. Mi történt tehát? Még a rendőri kínzások sem magyarázzák meg e jelenséget, e készséges vallomást. Akaratbénító vegyszerekről sem tudunk ez esetben, olyan preparálásról, mint a Mindszenty-perben. Hogyan történt tehát meggyúrásuk? A per több életben maradt szereplője csaknem egyöntetűen azt a magyarázatot adja, hogy a nyomozók két fogást alkalmaztak: egyrészt apelláltak a vádlottak párthűségére, másrészt azt ígérték nekik, hogy még ha látszatra el is ítélik őket, kivégzésükre nem kerül sor, sőt titokban majd legtöbbjüket szabadon bocsátják.

Péter Gábor alvezére, az ÁVH helyettes főnöke, Szűcs Ernő például az egyik vallatásnál kedélyes hangot ütött meg s nyíltan megmondotta Szász Bélának, a kémkedéssel vádolt rabnak, hogy: „Megnyugtathatom, senki felelős ember, senki közülünk magát kémnek nem tartja.” A rab meglepett kérdésére, hogy hát akkor miért nem engedik szabadon, hosszú magyarázat következett arról, hogy a párt mindenek felett áll, s ha a pártnak most szüksége van e perben egy ilyen vallomásra, egy régi párttagtól elvárhatja, hogy ezt megtegye. „A párt kéri magát arra, értse meg a helyzetet, miképp számos más régi kommunista megértette, hiszen maga se tegnap került a mozgalomba. Érti már?” — mondotta Szűcs Ernő ezredes. Tanulságos és minden időkre klasszikus dokumentum, amit erről a szenvedő alany, az egykori idealista kommunista, éppen ekkor meggyötört rab, mindezek után magában gondolt, majd leírt: „Bólintottam. Értem. Az ezredes egy metafizikai személyiség, a nagy P-vel írott és ejtett Párt nevében szól... Mi a párt? Ki a párt? Tartópillére az a bürokrata, aki a ... központba hívatott, hogy kommunikét adasson ki velem egy soha el nem követett szabotázs leleplezésére; épülettéglája az a magyar vagy francia munkás, aki gépe fölé hajol és nem sejtheti, mi történik, az ő nevében is, Budapesten, az Andrássy út egyik háztömbjében; jövődöbéli reménye meg talán az a diák Bolognában vagy Dél-Amerikában, aki épp most olvassa Marx szellemes elemzését III. Napóleon államcsínyéről. De nem a diák, nem a munkás, hanem a bürokrata, Szűcs Ernő, az orosz alezredes és kivált Fjedor Bjelkin altábornagy, a kormányzó cselekszik a párt nevében.”^[28] Az egyik katonai vádlottat, Korondyt maga az ÁVH-főnök, Péter Gábor hitegette. Korondy már a kommunizmus előtt tiszt volt, régi katonacsalád sarja. A per idején a bíró, az ügyész, a lapok és propagandakiadványok mindig szorgalmasan hangsúlyozták, hogy a vádlott Korondy „volt csendőrtiszt”. De elhallgatták, hogy Korondy a háború végén átállt az oroszokhoz, egy oroszvezette partizánegységben harcolt a németek ellen Buda, pontosabban a Gellérthegy ostrománál. Most azonban a párt szemében diffamáló „csendőrr” jelzőt kellett hangsúlyozni, a kommunista érdem nem passzolt bele Korondy koncepciók szerepébe. Péter Gábor rávette, hogy vallja azt: Rajk 1948 októberében megbízta, hogy a puccs idején tartóztassa le Rákosit és társait, Pálffy pedig 1949 áprilisában azzal bizta meg, hogy majd szállja meg a pártközpontot, a postát, rádiót stb. Mint fogoly, a per előtt, a 29-es cellában Korondy elmondotta ezt társának. A cellatárs hitetlenkedett: Hát ki fogja ezt komolyan venni? Hát lehetséges így összeesküvést szőni, hogy egyszer utasítást kap a kormány letartóztatására, majd jóval később, miközben semmi sem történik, hozzáteszik, hogy szállja meg majd a fontos központokat? Mintha az országban nem lenne fegyveres rendőrség és orosz hadosztályok? A Péter Gábor által megdolgozott Korondy azonban így válaszolt: „Látod, hát ez az. A vallomás valóban hülye képtelenség és a kutya se hiszi el, hogy egy hivatásos katona ilyen, még a csecsemőlogika szerint is együgyű puccskísérletre vállalkozzék.” A cellatárs megkérdezte Korondytól, milyen büntetésre számít. A tiszt válasza: „Péter Gábor azt mondja, alighanem öt—hat évre fognak elítélni. De mivel ez politikai per, és a beavatottak úgyis tudják, hogy sose esküdtek össze, még büntetésem felét se fogom letölteni. Ha elültek a per hullámai, szép csöndesen kieresztenek a hátsó ajtón. És Péter szerint addig sem lesz rossz sorom.” A cellatárs tovább tamaskodott: „Úgy véled, mindez készpénznek vehető?” Korondy vállat vont: „Nézd, Péter Gábor tegez engem, pajtáskodik és tréfál velem. Tudom, bolondság volna ezt túlértékelni. De mondd, mi teteje lenne, hogy megszegjék szavukat és fölhúzzanak? Hiszen kezesbáránnyként álltam rendelkezésükre.”^[29]

Minden nyomozótiszt hasonló módon és hasonló sikerrel dolgozott. Annak a Bokor ügyvédnek, aki, mint Rajk rokona koronatanú volt arra, hogy Rajk a Horthy-rendőrség besúgója lett — ennek a Bokornak Décsi Gyula volt az egyik „kezelője”. Ugyanaz a Décsi

Gyula, aki — még egy éve sem volt — az esztergomi érseki palotából elhurcolta Mindszenty bíborost. Bokor gyanútlanul és lelkiismeretesen készült a betanított vallomásra és a tárgyalásra, mert azzal kecsegtették, hogy estére már otthon vacsorázhat. Felvette szép civilruháját, elbúcsúzott cellatársától, mondván, hogy őt ide már vissza se hozzák. Elrebegette tehát a visszamaradó fogolynak az utolsó istenhozzádot s őreivel megindult a tárgyalásra.

A főtárgyalás előtt már napokon át jól tartották a rabokat. A biztos szabadulás ígérete mellé álomszép kedvezményeket is kaptak, bőven volt kávé, tea, sütemény, gyümölcs, cigaretta. Vizsgálati fogoly számára ez mind „mi szem- s szájnak ingere”. Ebben a barátságos klub-atmoszférában aztán Bjelkin kormányzó orosz és magyar gépezete szakadatlanul dolgozott: színházi rendezők szaktudásával végezték a betanítást és többször is főpróbát tartottak a vádlottakkal: „Tüzetesen elemezték nemcsak a szöveget, de a mozdulatokat, sőt, a taglejtések apró részleteit is. A kopasz, intellektuális MVD-tiszt bemutatta például Bokornak, a számos viharos tényállást látott ügyvédnek, miképp hajoljon meg a bíró emelvénye előtt, hogy a közönség önérzetes szabad embernek, ne pedig megfélemlített, alázatos pincerabnak tekintse.”^[30]

Bokor doktor aztán öntudatosan meghajolt a bíró előtt, s elmondta, hogy Rajk rendőrspicli volt. Korondy százados is meghajolt s elmondta a gyerekes katonai puccs együgyű meséjét. S nemcsak a kis Korondy, hanem a magasrangú Pálffy-österreicher is meghajolt s elmondta az összeesküvők munkásellenes terveit. És meghajolt végül maga Rajk László is, mert mint Bokor, Korondy, Pálffy, ő is elhitte, amivel biztatták, elhitte, amit ígértek neki.

Ki ígért Rajk Lászlónak és mit ígért?

Rajk László „meggyőzését” nem kisebb személy vállalta, mint maga a belügyminiszter.^[31] A Mindszenty-pert lebonyolító és így már eléggé gyakorlott Kádár János. Kádárt ráadásul még baráti kötelek is fűzték Rajkhoz, a család bizalmába fogadta, s ő volt a keresztapja Rajk László és Júlia fiának.

Hogy mit vállalt és mit végzett Kádár János Rajk cellájában, azt természetesen mély titok borította és soha senki nem tudott volna meg semmit se, ha évek múlva, 1955-ben nem alakul ki egyfajta versengés Rákosi Mátyás és Kádár János között. A pártban akkor többen szerették volna eltávolítani az élről Rákosit és Kádár János személyét rebesgették, mint aki Rákosi helyére léphetne. Rákosi Mátyás azonban riválisok leküzdésénél sohasem válogatott az eszközökben s Kádár szemből is volt ilyen eszköz a kezében. A Központi Bizottság egyik ülésén Rákosi azzal válaszolt Kádár egyik, személyét érintő bírálatára, hogy — lejátszott egy hangszalagot, egy beszélgetést. A Központi Bizottság tagjai dermedten hallgatták a beszélgetést: a felvétel Rajk cellájában készült, az emlékezetes 1949-es esztendőben. S ekkor, most, 1955-ben, mikor már a párt kezdte rehabilitálni Rajkot s Rákosi egyik bűnének éppen a Rajk-pert tartották, Rákosi előszedte a bizonyítékot: nem ő, hanem valójában Kádár a főbűnös a Rajk-ítélet létrejöttében. Mert a hangszalag megörökítette s most tanúsította, ahogy Kádár János magyarázza barátjának és minisztertársának, ott, a cellában, hogy „hagyjon fel végre az ellenkezéssel, álljon a párt rendelkezésére, segítsen Tito eretnokségének a megbélyegzésében”. Kádár hangsúlyozta a fogoly Rajknak: „A pártvezetőségben senki sem tartja bűnösnek Rajkot, sőt, még inkább nagyra becsülné, ha magára venné ezt az áldozatot. Hisz, ugye, az illegalitásban, a spanyolországi nemzetközi brigádban, vagy az ellenállási mozgalomban is nemegyszer kockára tette életét. Most nem az életét kívánják, csak erkölcsi öngyilkosságot. Mert a per után, még ha esetleg halálra ítélik is, ki nem végzik, csak eltüntetik. Családostól üdülni küldik majd a Krímbe, aztán pedig, más néven, más helyütt, képességeihez méltó jelentős munkát bízunk majd rá.”^[32]

Bokor ügyvéd az esti, első otthoni vacsorára gondolt a tárgyaláson — s még aznap este belökték régi cellájába. Soha többé nem látta a szabad világot, évek múlva börtönében halt meg, a váci rabkórházban.

Korondy Bélát felakasztották.

Pálffy-Österreichert felakasztották.

Pálffy, aki hitt az ígérgetéseknek, most nem akart hinni az ítéletnek. „Becsaptak bennünket!” — kiáltotta rémulten.^[33]

Halálra ítélték Szalai Andrást, a párt ifjúsági vezetőjét, halálra Szőnyi Tibort, a káderosztály vezetőjét. Másokat életfogytiglanra s egyéb súlyos börtönbüntetésre ítélték. Szalai András még a bitó alatt sem akarta elhinni, hogy a párt rászedte, Rákosi becsapta. „Hogy tűrheti ezt Rákosi?” — mondta csodálkozva, mikor már nyakán volt a kötél.^[34]

És halálra ítélték s azon nyomban kivégezték Rajk Lászlót is.
Hullottak a kommunista fejek — kommunista bárd alatt.

E hihetetlen történet, mely mégis igaz, e kommunista öncsonkítás és önfeladás láttán méltán kérdezzük: miért? Mi volt, kommunista szempontból, a racionális oka és célja ennek a vörös máglyának és önégetésnek?

Amit racionálisan nem lehet megérteni, annak van irracionális magyarázata. Az egyik az, hogy Rajkék „a bitófa önkéntesei”. Hogy ti. a bíróság előtti magatartásukat inspirálta az eszméhez, párthoz való hűség, a munkásosztály ügyének hozott áldozat, az imperializmus elleni küzdelem szolgálata. Most így kívánta a pártérdek és a munkásosztály élenjáró állama, a Szovjetunió, tehát megtették, amit kívánt. (E könyv szerzője minden jóindulata és erőfeszítése mellett sem tudja elfogadni ezt az elterjedt irracionális magyarázatot, s beleélő intuíció híján, szegényes fantáziájával, a maga ideológiamentes eszével inkább úgy gondolja, hogy a bitófa önkénteseire sokkal inkább hatott az ígéret: ha vallanak, akkor életben maradnak s előbb-utóbb kiszabadulnak.)

Bármi lett-légyen is Rajkék, a fogoly Rajkék irracionális magatartásának mozgatója, Rákosi Mátyás magatartásának mindenképpen racionális magyarázata van.

A pert Sztálin kívánta, Tito megbélyegzésére. Sztálinnak mindez nem volt új. Küzdőtársaiban riválisokat látott, s egyiket a másik után tönkretette. Zinovjev, Kamenyev, Radek, egyik követte a másikat, mindegyik végigjárta az utat, amelyet most egy Rajk Lászlónak kellett megjárnia. Sztálin kívánt, s Rákosi teljesített. Sőt, túlteljesített. Mert Sztálin nem kedvelte Rákosit, lenézte, többször gúnyolta is a kövér kis emberkét, volt idő, mikor le is akarta váltani. Rákosi tehát annál buzgóbban teljesítette a parancsot.

Másodszor, Rákosi maga sem bánta, ha egy-egy vetélytársától szabadulhat. Rajk ugyan nem volt olyan befolyásos a pártban, mint belügyminiszteri tiszte alapján bárki is hitte. Mert a belső körbe, a Moszkvából jött emigránsok, a moszkoviták körébe sohasem engedték be. Rákosi, Gerő, Farkas Mihály, Révai együttesének kommunista szentélyét ez a vakhitű, valamikor tán idealista kommunista nem léphette át. De a négyesfogatnak útjában állt.

Harmadszor Rákosi tulajdonképpen kezdettől fogva a kis-Sztálint játszotta Magyarországon. Mindenben vakon utánozta, klikkjével együtt, a szovjet mintát. Magyarországon is mindennek úgy kellett lefolynia, ahogy a Szovjetunióban az elmúlt évtizedekben: felszámolni a burzsoáziát, a földesurakat, a nagytőkét, a polgári pártokat, a szociáldemokráciát, a fekete reakciót és végül — a FRAKCIÓT. A frakciók letörésének színjátéka mindig hasznos, mert minden irányban dokumentálja a párt erejét az egység biztosítására. Magyarországon a pártban valójában nem volt, de kellett itt is ilyen frakció, kellett olyan párttag, akit erkölcsi halottá lehet nyilvánítani — erre szemelte ki Rákosi Mátyás Rajkot.

Miért Rajkot? Mert emigrációját nem Keleten, hanem Nyugaton töltötte. S a jelen koncepciók per Tito nyugati kapcsolatait akarta bizonygatni. Rajk, Szőnyi „nyugati” kommunisták voltak, s nyugati volt az a szociáldemokrata vádlott is, Justus Pál, aki alig egy éve még segédkezett Marosán Györgynek és a kommunistáknak a szociáldemokrata pártot megsemmisítő fúziós puccsban. Rajk és „bandája” elítélése tehát jól szolgálta a nagy moszkvai célt: a szovjet orbitus teljes elszigetelése Nyugattól, a sorompók teljes lezárása, a vasfüggöny teljes leeresztése, ebben a vonatkozásban is.

Rajk valójában nem volt nemzeti kommunista. Csak nem volt moszkovita. Egyénisége, származása is arra predesztinálta, hogy őt szemeljék ki a zinovjevi sorsra. Gazdag, módos, szász eredetű, erdélyi családból származott, nagypolgári miliőben lett forradalmár, ezért mondhatta már az első hivatalos közlemény, hogy az összeesküvők között nincs munkás és paraszt.

S végül a Rajk-per azért is jól és jókor jött Rákosinak, mert politikája nem hozott gyümölcsöket, vezetésének kudarcai kezdtek országos bajokban mutatkozni. Így aztán volt a

pártban más, akire mindent rá lehetett hárítani, akit oda lehetett állítani a tömegek elé: ott a bűnös, ő a hibás.

Legvégül pedig a célok és az okok között szerepel az a lényeges szempont, hogy a párt mindig új és új ürügyet keres és teremt — újabb erőfeszítések megkövetelésére. Minden, valamely nagy agitációs eszközökkel létrehozott látványos esemény jogcím arra, hogy a társadalomtól új, nagy, sőt még nagyobb munkát követeljenek a szocializmus megvédése és építése érdekében. A párt egyik polgári propagandistája a per után sietett levonni a tanulságot. Eképpen:

„Az amerikai imperializmus e magyarországi szervezetének leleplezése megerősítette egész népünket politikai öntudatában és hazafias érzésében. Emlékszünk: a Rajk-tárgyalás után milyen elemi erővel lángoltak fel a dolgozók munkafelajánlásai... Emlékszünk: nem sokkal Rajk és bandájának elítélése után az első ötéves tervkölcson jegyzése valóságos népszavazás volt azok mellett az eszmék mellett, amelyeket Rajkék, Titóék és washingtoni gazdáik megpróbáltak meggyalázni.”^[35]

Mindez — Sztálin óhaja, egy rivális eltávolítása, a Szovjetunió és a szovjet párt utánzása, Nyugat elleni gyűlöletheadjárat, újabb termelési kampány elindítása —, mindez szerepelt Rákosi Mátvás számvetésében.

De egyre nem számított, egyet még csak nem is sejtetett. Nem sejtette, hogy a Rajk-per lélektani hatása a magyar kommunistákra végzetes lesz, éveken át negatívan munkál s hogy ez, társulva a már amúgy is agyongyötört egyéb rétegek lelkiállapotával, egyik mozgatója lesz a világtörténelem első nagyméretű antikommunista forradalmának.

Mert hagyományos, különösen pedig totalitárius rendszereket nem lehet megdönteni a rendszer néhány belső elemének közreműködése nélkül. A francia forradalmat nem kis részben az uralkodóházzal rokon orléáni ház intrikája, a Palais Royal gúnyolódása, vagyis egy arisztokrata klikk áskálódó vetélkedése robbantotta ki s e lehetőség láttán mozdultak meg a tömegek. Mutatis mutandis Magyarországon is, bármily tömegelkeseredés volt is a bázisa a forradalomnak, a nép alig mozdulhatott; hogy mozduljon, ahhoz szükséges volt a párt, a hatalom jelentős elemeinek megrendülése. És éppen ezt indította el a rövidlátó Rajk-per. Az egyik volt kommunista koronatanú, Szász Béla diagnózisa: „A Rajk-ügy okozta lelki furdalás és másnapos erkölcsi kóválygás, éppen a vakhitükben megcsalatott kommunistákat állította szembe a legmerészebben és legtevékenyebben a kommunista párttal. Minden a visszájára fordult: az erkölcsi halottá nyilvánított Rajk kivégeztetése erkölcsi csődbe kergette a magyar kommunista pártot, a terrorcselekedet pedig, ami a párt egységét és hatalmát volt hivatott fitogtatni, végső következményében atomizálta és kis híján megsemmisítette a pártot.”^[36]

Így társultak erkölcsi csődbe kergetett kommunisták és a kommunista párt által megtiport magyar tömegek 1956-ban a barikádnak ugyanazon oldalán, a magyar népfelkelésnek ezért lettek részesei egykor vakhitű kommunisták.

Mert ez a vakhit — ez is rendkívül tanulságos — valójában érthetetlen módon a legtöbbjénél a Rajk-perig tartott, sokaknál azon túl is. Az ideológiai vakhit eladdig ténylegesen vakká tett máskülönben csiszolt intellektueket. A Rajk-perig, vagyis amíg nem kommunistákon, hanem másokon csattant az ostor, a kommunista eszme fanatikussai nem vették észre, mi folyik körülöttük, és általuk, az országban. A Rajk-per, melyen felháborodtak, e per előtt más változatokban már többször lezajlott, de azon nem háborodtak fel. A Rajk-per koholmányait és mechanizmusát maga Rajk László találta ki és alkalmazta katolikus diákok, kispapok képviselői, szociáldemokrata tradicionalisták likvidálására. Bjelkin kormányzó gépezete tudatosan kiprovokálta és kiagyalta, s döntő politikai változásokra használta fel a gyöngyösi esetet, a körüti gyilkosságot, a pócsperitragédiát, a Kovács Béla-ügyet. De a vakhitűek erre mind találtak pártszerű magyarázatot: csak a földesurak ellen, csak a burzsoázia ellen, csak az egyház ellen, csak Mindszenty ellen, csak a munkásegység árulói ellen, csak, csak, csak... Hogy ez a „csak” hovatovább az egész országot jelentette, s egyéni és kollektív tragédiákat okozott tüzzel-vassal, vérrel, erőszakkal, csalárdsággal, azt a Rajk-perig a vakhitű kommunisták nem tudták, vagy nem akarták észrevenni. Való igaz! Mily jól mondotta Aldous Huxley, hogy a fanatizmus vakká tesz. És embertelenné. Vagy ahogy Diderot tán még világosabban kifejezte: „Egyetlen eszmétől barbárrá válhatunk.”

De a Rajk-per nemcsak azért volt kísérteties, mert a magyarság számára addig ismeretlen és szokatlan jelenséget tárt fel — kommunisták ölik a kommunistákat. Hanem azért is, mert e per több elítéltnél egyfajta istenítélet teljesedett be, a bírák, akaratuk ellenére, egy magasabb igazságszolgáltatás eszközei voltak. Az elítéltek itt, most, igazságtalanul vádolva ártatlanok voltak, de mintegy bűnhődtek olyan bűnökért, melyeket korábban ők követtek el ártatlanokon.

Mert 1947-ben Donáth György és Dalnoki Veress Lajos halálos ítéletének kimondásakor a tárgyalási terem egyik páholyában dölyfösen és diadalittasan ott ült Pálffy-Österreicher és vezérkara, a jól végzett munka tudatában, hogy Donáthot és társait ők juttatták ide a bíró elé s innen a bitófára. Rajk László pedig, mint a jelenet tanúi mondják, 1947-ben valóságos nemi gyönyörrel „leplezte le” Kovács Bélát, s a pártközi értekezleten élvezte, hogy egy Tildy, egy Nagy Ferenc, egy Veres Péter hogyan remeg, retteg attól, hogy most az ő nevét mondja majd Rajk, őt említi, mint akiről szintén kiderül, hogy részese az összeesküvésnek. És Szalai András kommunista ifjúsági szervezetének verő-osztagai és agitprop-brigádjai ütötték-aprították a katolikus fiatalokat és rombolták-rabolták a cserkészotthonokat, denunciáltak és denunciálásra ösztökélték diáktársaikat, gyerekeket uszítottak apjuk-anyjuk, egész „reakciós” rokonságuk ellen.

De — és ez még tovább fokozza a kísértetiességet — a véres dráma a Rajk-perrel sem állt meg, az emberdaráló malom tovább zakatolt: Rajk és társainak mostani kínozói, a rendőrfőnökök és nyomozók kíméletlen gárdája, a hamis vallomásokra rábeszélő, hitegetők vezérkara alig néhány hónap vagy év múlva maga is a pincecellák, penészes rabcellák lakója lett.

1950-ben letartóztatták azt a Szűcs Ernő ezredest, aki Péter Gábor helyetteseként irányította a Rajk-per vádlottainak megpuhítását. Most már ő is kémgyanús volt. Utolsó pillanatairól kétféle verzió vált ismeretessé. Egyik úgy tudja, hogy mikor jöttek érte — ahogy egyszer ő ment Rajkért —, nem habozott, hanem főbelötte magát. A másik verzió úgy mondja, hogy elvitték, faggatták, s mert nem boldogultak vele, saját egykori nyomozótársai egyszerűen agyonverték.

1951 márciusában az államvédelmi hatóság emberei elhurcolták Kádár Jánost, aki nemrég még belügyminiszter volt. Vele együtt egész sor magasrangú kommunistát börtönöztek be a párt parancsára. De az ő sorsuk, politikailag, bizonyos tekintetben fájdalmasabb volt, mint a Rajk-per vádlottaié. Őket ugyanis nem is vádolták. Perüket nem szellőztették. Sőt, most már nem is volt per, nem voltak vallomások, nem voltak uszító cikkek. Róluk egyszerűen: nem illett beszélni. Még csak mártírok sem lettek. Sorsukat a régi elvtársak nem is sejtették, mi több, nem is merték sejtetni. Később, 1956-ban egy-egy részlet kiderült. Például az, hogy Kádár Jánost idegen hatalmak ügynökének minősítették. De Kádár tagadott. „Ekkor megjelent az államvédelem egyik ezredese, aki nem volt más, mint Farkas Vladimír, Farkas Mihály hadseregtábornok fia. Kopasz, harminc év körüli, fáradt fiatalember, akinek egyetlen érve volt csak: a verés. Kádárt verni kezdték. Először higannyal kenték be a testét, hogy a pórusok ne kapjanak levegőt. Amikor ott fetrengett a földön, megérkezett az apa... Kádárt felemelték. Vladimír odalépett hozzá. Két pribék erőszakosan felpeckelte a volt belügyminiszter száját és az ezredes, mintegy mellékesen, mint akinek csak szükségét kell végeznie, beleürített a szájába. Mindenki nevetett.”^[37]

1952 legvégén letartóztatták az ország szemében valóságos szörnyalakká vált Péter Gábort és rendőrsége több vezető tisztjét, így a Mindszentyt elhurcoló Décsi Gyula ezredest is, aki a Rajk-perben a kis Bokor ügyvédnek megígérte az otthoni vacsorát, a börtönélet utáni első vacsorát.

Ám nem azért került hurokra, mintha ez a rettenetes pályafutása ember, Péter Gábor szakadár vagy kém lett volna, vagy megundorodva mesterségétől ki akart szállni a véres játszmából. Nem ezért, hanem azért dobtak hurkot a nyakára, mert Moszkvában az öregedő Sztálin rémképeket látott, félt, hogy zsidó orvosai megmérgezik; vagy egyszerűen újabb összeesküvésre volt szüksége, ezúttal „cionista-imperialista” összeesküvésre. Moszkvában tehát megkonstruálták az ún. zsidó orvospert, s valami ehhez hasonlót akart felmutatni Rákosi is Magyarországon. A Sztálin által lenézett „legjobb tanítvány” most is eminens akart lenni s ő is produkált egy cionista-kozmpolita összeesküvést. A magyar kommunista

vezetők fürkésző szeme így akadt meg Péter Gáboron. Számukra „kézenfekvő volt letartóztatni azt az embert, aki amellet hogy zsidó, túl sokat is tud, kezében tartja a koholt perek és hamis vallomások teljes anyagát”.^[38] De mert a moszkvai cionista összeesküvésben is voltak nem-zsidók, Péter Gáborhoz most odacsapták a teljesen árja Décsi Gyulát is, mint cionistát, ezt a hírhedt fogdmeget, aki valamikor régen, mielőtt rátette kezét Magyarország prímására, papnövendéknek indult.

Így került most rendőrkézre a rendőrség, az ÁVO és ÁVH rettegett főnöke, tízezrek hóhéra. Péter Gábort egy szép napon bedobták az Andrassy út 60. egyik sötét cellájába. Ismerős helyre került. Hogy úgy mondjuk, hazatért. Ezúttal azonban más minőségben.

Számára, számukra így végződött a Rajk-per.

Legyünk tárgyilagosak. A börtönökbe sok olyan kommunista is került, aki tiszta emberi jellem volt és becsületes idealista. Volt marxista, aki a négy fal között felidézte magában gyermekkori imádságait, s volt, aki egyik pirinyó zárkájában sorstársként gondolt a magyar egyházfőre, felfedezve, hogy ugyanitt „fogsága idején Mindszenty hercegprímás a falba véste nevét és körülkerítette Jézus szíve sugárkérés szimbólumával...”^[39]

De Péter Gábor és a Péter Gábor-félék, Décsi és a hozzá hasonlók szomorú vége nem egyéb, mint — miként egy börtönkálváriát megjárt, szociáldemokrata tájékozódású magyar író, Ignotus Pál mondotta —, mint mikor „gyilkosok gyilkolják a gyilkosokat.”^[40]

Murderers murdering murderers.

VIII.

A TÁRSADALOM SZÉTMORZSOLÁSA

Általános viszonyok | A parasztság: a föld elvetése, kolhozítás, kuláküldözés, begyűjtés, termelési csőd | A munkásság: államosítások, kisipar, feszített tervek, munkahajszá, gigantomania, szakszervezetek, bérvizonyok, az ipari termelés csődje | Az életszínvonal | A deportálások | Újabb egyházüldözés, szerzetesek, a Grősz-per, a protestáns egyházak, a zsidó egyház, a békepapok | A szellemi élet elsekélyesítése, írók elnémítása és járomba fogása | A rendőrállam és áldozatai | Péter Gábor | Kommunista frakciós perek | Az orosz kizsákmányolás: módszerek és adatok

A Kommunista Párt a nagy perek után egyeduralkodó lett s Magyarországon az élet ekkor gyökeresen megváltozott. Parasztság, munkásság, kispolgárság, középosztály élete átalakult, ahogy a pártirodalom nevezte, Magyarországon új történelmet írtak.

Az új történelem néhány epizódja 1950 és 1953 között.

Dunántúlon, Dorog közelében, Csúcs községben javaslat hangzott el illetékes részről, hogy el kell hurcoltatni két paraszttasszonyt; egyiket azért, mert „nem teljesítette tejbeadását”, a másikat, mert „vetetlenül hagyott egy lánc földet”.

Az egyik bányavidéken a rendőrség őrizetbe vett egy 50 év körüli bányászt, mert kis házát és picinyke telkét nem volt hajlandó felajánlani az államnak s „szabad idejében ezen a telken kertészkedve annyira kifáradt, hogy másnap a bányában csak ímmel-ámmal dolgozott”.

Szolnok közelében egy hatvan körüli házaspárt, cipésmester és felesége, letartóztattak és internáltak, mert szembeszegültek a háztulajdonok államosítását végrehajtó közegekkel. A házaspár 40 éven át dolgozott éjjel-nappal műhelyében és üzlethelyiségében, s mert jól dolgozott, első mester volt a környéken, összekalapált magának egy emeletes házat, amelyben öt kétszoba-konyhás lakást kiadott bérbe: úgy tervezték, ha megöregszenek s már nem tudják tartani a kaptafát, majd szépen megélnék a lakbérből. De mire megöregedtek, jött a munkás-paraszt állam s a két munkás öregtől elvették a házat. Nem akarták hinni, hogy ez megtörténhet, az elkeseredett asszony seprővel, a férfi dikiccsel támadt a végrehajtókra s azóta többé nem alhattak a saját házukban.

Budapesten, egyik éjjel egy kiváló egyetemi tanár ablaka alatt rendőrségi teherautó állt meg. Nagyban folyt az értelmiség deportálása. A professzor megrettent, hogy íme, most ő van soron. Nem akarta megvárni, míg őt is elhurcolják, kétségbeesésében kihajította magát az ablakon és szörnyet halt. Később kiderült, hogy nem érte jöttek, csak a teherautó kapott defektet s így épp a ház előtt kellett megállnia.

Íme, csak néhány pillanatkép néhány év történetéből: a totális államban megkezdődött a társadalom keréketörése.

Emlékezhetünk, hogy az 1945-ös választás előtt a Kommunista Párt, magának sajátítva ki a földreform érdemét, ország-világ, s főleg a magyar paraszt előtt hangoztatta: a kommunisták adják a földet. Az 1947-es választás előtt aztán a Kommunista Párt igyekezett megnyugtatni a parasztot, hogy a föld továbbra is az övé marad, Magyarországon nem vezetik be a szovjet agrárpolitikát, amely a földet elveszi a paraszttól s a parasztot betereli a termelészövetkezetbe, a kolhozba. Húsz nappal a választás előtt Révai József hatalmas cikket írt, melyben többek között ezeket mondta: „Ha a kommunisták győznek, suttogják a gaz rágalmazók, jön a kolhoz! Ha a kommunisták győznek a választáson, terjesztik a bitangok, akkor felszántják a mesgyét, egy nyájba terelik a parasztokat... A kolhoz orosz szó, közös gazdálkodást jelent a föld közös megművelésére. De abból, hogy a kolhoz kell a szovjet parasztnak, nem következik, hogy kell a magyar parasztnak is... Ezt mi kommunisták tudjuk és méltányoljuk legjobban. Balgák, örültek volnánk, ha nem vennénk számba, hogy a mi parasztságunk az egyéni gazdaság megszilárdítása útján akar boldogulni... Valljuk, meg kell szilárdítani a paraszti magántulajdont. Aki a kolhozmesével izgat a kommunisták ellen, az a reakció ügynöke, az farkas, akármilyen báránybőrbe bújik is.”^[1]

Révai, amikor e szavakat leírta, tudhatta, hogy a kolhoz az orosz parasztnak sem kellett, hiszen Sztálin milliószámra gyilkoltatta le a kolhozosítással szembeszegülő parasztokat. De Révai azt is tudta, hogy amikor a magyar paraszt megnyugtatására leírta, miszerint a magyar kolhoz csupán a reakció meséje, a Kommunista Párt máris dolgozott a kolhozosítás előkészítésén. Még egy fél év sem telt el Révai cikke után, amikor 1948 februárjában a párt már körvonalazta elveit „a mezőgazdaság szocializmusba vezető” terveiről, majd júniusban az Országos Szövetkezeti Értekezlet meghirdette a kolhozosítást. Először hangoztatták az önkéntes belépés elvét és a türelmességet, a lassú kolhozosítást. De már néhány hét múlva a párt tájékoztató irodája követelte a gyorsütemű kolhozosítást és az ún. „kulákok”, ún. „gazdagparasztok” elleni osztályharc kiélezését. Amikor a hatalom totális birtokában lévő állam az állampolgárok egy rétege ellen osztályharcot hirdet, az ennek a néprétegnek a halálos ítélete. Kereken egy évvel Révai választási cikke után, 1948. augusztus 20-án Rákosi Mátyás Kecskeméten mondott beszédet, s pontosan az ellenkezőjét mondta annak, mint amivel Révai hitegetett; a pártvezér most már kolhozosítást sürgetett, hevesen és türelmetlenül. Ugyanezen év november 27-én a Kommunista Párt Központi Vezetősége meg is hozta a határozatot a kolhozosításról, a párt vezetője ekkor szó szerint ezeket mondta: „Nekünk ezt a kérdést 3—4 éven belül oda kell vinnünk, hogy a parasztság 90 százaléka ... szocialista közös társas művelésben művelje földjét.” „Földjét” — mondta Rákosi, holott ezzel a határozattal elvben már el is vették a parasztság 90 százalékanak a földjét. A párthatározatot követte az új ötéves terv mezőgazdasági része, amely 1949 márciusában úgy tervezte, hogy 1952—53-ra a szántóterület 55—60 százalékan már kolhozok legyenek. Aztán még ezt is kevesellték, a terven még egyet csavarítottak s egy év múlva a pártkongresszus kimondta: 1953—54-re a szántóterület csaknem 82 százaléka legyen kolhoz.^[2] De a tervezett időpontra nem érték el a célt, mert a párt egész parasztpolitikája csődöt mondott s a legnagyobb erőszakkal is csak oda jutottak el, hogy a megművelhető föld 26 százalékan tudták bevezetni a kolhozot s ehhez járult az állami gazdaságok 13,2 százalékot kitevő területe.^[3] Ezt a tervcélok mögött messze elmaradó eredményt is olyan áron érték el, hogy azzal szinte egyedülálló módon gazdagították az emberi, a paraszti szenvedés történetét.

A párt azzal akarta elérni célját, hogy osztályharcot szított a falun, a paraszti társadalmat rétegekre osztotta s egyik réteget a másik ellen uszította. Kis-, közép- és gazdagparasztság — így tagolta fel a kommunizmus a falu népét. Kisparaszt, akinek maximum 5 kat. holdja van, középparaszt, akinek 10—25 holdja, s gazdagparaszt, kulák,

akinek 25 holdon felüli birtoka. A szegényes kisparasztság 1949-ben a mezőgazdasági népesség kb. 79 százalékát tette ki, a középparasztság kb. 18 százalékát, a gazdagparasztság kb. 3 százalékát. A párt úgy vélte, ennek a 3 százaléknak a tönkretételével lehet megtörni a parasztság gerincét, felszámolni a kolhozosítással szembeni ellenkezést s ezután az egész parasztságot meg lehet fosztani önállóságától. A gazdagparaszti réteg 47 000 birtokon gazdálkodott s az egyéni gazdaságok 16,5 százalékát jelentette.

A párt Központi Vezetőségének 1949 márciusi ülésein kimondották, hogy az állam vaskézzel sújtson le a kulákokra, elhatározták, hogy ezt a réteget a magyar társadalomból „ki kell iktatni”.^[4] Nagy Imrét, aki a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a tempóját túl gyorsnak, a kulákság likvidálását pedig még korainak tartotta, e felfogása miatt az év szeptemberében kizárták a Politikai Bizottságból.

A „kiiktatás” az ún. „kuláklista” felállításával kezdődött. Még saját határozatukat is túlszárnyalták a kommunisták, mert nemcsak azt tették rá a kuláklistára, akinek 25 holdja vagy annál többje volt, hanem jóformán mindenkit, aki jól gazdálkodott és szorgalma, ügyessége alapján vitte valamire.^[5] A kolhozosítási politika legnagyobb akadálya a független paraszti életforma volt. Ezért a legnagyobb „ellenség” a független paraszt, s hogy ennek a falura gyakorolt befolyását megtörjék, „a legkülönbözőbb nyomást gyakorolták rá, az ’adminisztratív’ zaklatástól kezdve egészen az internálásig, bebörtönzésig, sőt, a kivégzésekig”.^[6] A megbélyegző és életveszélyesnek számító „kulák” jelzőt ráragasztották mindenkire, akinek a gazdasága jövedelmező volt, vagy aki mezőgazdasági munkásokat nagyobb számban foglalkoztatott. A kényszermunkára, építkezésre, Sztálinvárosba kivezényelt kulákok hátára piros csíkot húztak, ahogy a hitleri időkben a zsidókra sárga csillagot ragasztottak.

Mikor aztán a „gazdagparasztok” a rendőri intézkedések következtében „elfogytak”, mert elmenekültek s bányában vagy gyárban dolgoztak, vagy bekerültek az internálótáborok drótsövényei mögé, akkor a párt egyszeribe kiderítette, hogy a középparasztok is kulákok, mert „megfertőzöttek”. A középparasztok birtokolták — a gazdagparasztok 16,5 százaléka mellett — az egyéni gazdaságok csaknem 35 és fél százalékát. De az is megtörtént, hogy „kisparasztok gazdaságait, pontosabban tulajdonosaikat vették fel a kuláklistára”.^[7] Vagyis nemcsak a kb. 3 százaléknyi gazdagparasztot s a kb. 18 százaléknyi középparasztot, hanem a kisparasztok tetemes részét is, „kulákság” címen, üldözőbe vették. A „kuláklista” később arra is jó volt, hogy munkásokat, akik valaha falun éltek, vagy még most is faluról jártak be a nagyüzemekbe, vagyis „kétlakiak” voltak — kuláknak nyilvánítva büntessenek vagy elhurcoljanak. Gyakorlatilag az egész paraszti társadalmat s a paraszti származásúak nagy rétegét sújtotta a „kuláküldözés”. Annál is inkább, mert a Kommunisták Pártja „osztályharca” nem járt eredménnyel. A kisparasztok is teljes szolidaritást vállaltak az üldözöttekkel, lett légyen az un. középparaszt vagy gazdagparaszt.

A hatóságok és rendőri szervek rendkívül leleményesek voltak abban, hogy okot találjanak egy-egy kulák letartóztatására. Ha feljelentés érkezett, hogy egy módos paraszt nem eteti rendesen az állatait, minden felülvizsgálat nélkül szabotálás vádjával elhurcolták. Egy elkeseredett szó a paraszt részéről s máris elvitték államellenes izgatás címen. Elég volt, ha a kocsmában olyan régi szép magyar nótát énekelt, amelynek szövegét a népi demokrácia „reakciónak” nyilvánította, például olyanokat, hogy „volt nekem két ökröm”, vagy amiben „hatökrös gazdáról” esik szó. Kulákot már azért meg lehetett fosztani a házából és földjétől, már azért börtönre vetettek, ha hatósági engedély nélkül levágta a saját disznóját, vagy kiásta a saját gyümölcsfáját, vagy a földjét nem vetette be időben.^[8]

Minden ilyen és hasonló esetben az elhurcolás előtt először még megbírságotlák a kulákot. A „normális” adó is szigorúan sújtotta az egyéni gazdát, e bírságolások külön, járulékos adóterhet jelentettek. A következő fokozat az volt, hogy a teljesíthetetlen adó- és bírságolási terhek következtében felgyülemlett „hátralék” miatt végrehajtották a kulákot, vagyis lefoglalták, elkobozták gépeit, állatait, földjét, házát, öt év leforgása alatt, 1953-ig a kulákoktól a párt és az állam 6300 lakóházat és 16 000 gazdasági épületet vett el.^[9] Külön fájdalmas volt, hogy a mezőgazdasági gépeket is elkönfiskálták s átadták a kialakuló termelőszövetkezeteknek. Ezeknek a kegyetlen intézkedéseknek kettős célja volt. Egyik,

hogy a párthatározatnak megfelelően „kiktassák”, vagyis likvidálják, megsemmisítsék ezt a réteget. A másik, talán még fontosabb, hogy bebizonyítsák: az egyéni gazdálkodás nem eredményes, az egyéni gazda nem boldogul. Az eredményességet, a boldogulást azonban mesterségesen akadályozták, mert a zaklatásokon és elhurcolásokon, vagyis a paraszt kikapcsolásán kívül még korlátozták is az egyéni gazda munkáját. Például rendelettel tiltották, hogy kulák hasznot hajtó állatot neveljen, kulák nem tarthatott apaállatot. E sok tudatos és kártékony korlátozás ellenére ez a réteg, míg teljesen meg nem semmisítették, lényegesen többet termelt, mint a kolhozok, s mikor a teljes likvidálás bekövetkezett, az ország közellátása először majdnem, majd végleg összeomlott. Végezetül a kulákságot különösen szigorúan sújtotta az, ami egyébként minden parasztot, akár egyéni, akár kolhozparaszt volt, teljesen tönkretett: a begyűjtés, a kötelező beszolgáltatás rendszere. De erről később.

Hogy jöttek létre, hogyan szerveződtek s hogyan funkcionáltak a termelőszövetkezetek, a szocialista mezőgazdasági üzemek? Tulajdonképpen ez is a „kulákok” megtépázásával kezdődött, mert az első társulásokhoz úgy szereztek földterületet, hogy a gazdagparasztok által bérelt földeket elvették. Rendeletet hoztak ugyanis, hogy a saját föld és bérelt föld együttesen nem lehet több 40 holdnál, a többletet le kellett adni — s ez volt a bérlet. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy jó gazda által művelt jó földet vettek el szocialista kísérletezés céljaira.

A termelőszövetkezetekhez a tagokat türelmetlen és kíméletlen toborzással szereztek, rendőri eszközökkel hajtották be őket. Mert magától jóformán egyetlen paraszt sem kívánczolt a kolhozba. A párt arra számított, hogy a nincstelének és törpebirtokosok vagy kisparasztok majd tömegével áramlanak a tsz-be. A számítás arra alapult, hogy az 1945-ös földreform óta alig tettek valamit a földhözjuttatottak támogatására. Földet adtak, de megfelelő tőkét, szerszámot, állatállományt, vetőmagot ritkán, vagy egyáltalán nem. Ez az elhanyagolás szándékos volt, a későbbi, vagyis mostani, a tulajdonképpeni cél érdekében, hogy ti. a paraszt, lehetetlenülven új földecskéjével, ne lásson más kiutat, mint hogy földjéről lemondva bemenjen a kolhozba. Most vált világossá, hogy a nagy vívmányként kikiáltott földreform a paraszt számára egyszerűen csak gazdacsere lett; a régi földesúrtól elvették a földet s odaadták a régi nincstelennek, most aztán, kolhoz ürügyén, elveszik tőle is. A paraszt a kolhozban nem társtulajdonos lett, hanem csak mezőgazdasági napszamos egy mezőgazdasági gyárban, nagyüzemben, s mint csakhamar kiderült, szegény, véghetetlenül szegény agrárproletár. A kisparaszt, jól sejtve ezt, a végsőkig vonakodott lemondani 45-ben kapott kis földjéről. A magyar paraszt — kicsi, nagy, szegény vagy gazdagparaszt — mérhetetlen szeretettel csüngött kis parcelláján, látástól vakulásig szívesen dolgozott, még a rezsim-adta szűk keretek között is. Pedig a földhöz juttatott kisparasztok szándékos elhanyagolása embertelen viszonyokat teremtett. Előfordult, hogy igásállat híján a paraszt maga állt az eke elé és barom módjára vontatott, míg felesége tartotta az eke szarvát. A 45-ös földosztás utáni paraszti hősiesség — és keserűség! — irodalmi megörökítésének egyik példája, tanúskodása így hangzik: „Aztán föld volt, és szerszám semmi! Mit kezdjen véle a paraszt, mit ér neki, ha övé a föld, s nincs mivel szántani? ... A cselédségből kilépett a nép, földje volt: s mehetett a cselédsorba megint! Egész esztendőre nem bújt ki a napszámjából, mit ősszel s tavaszon meg a nyárba szerzett, hogy a kenyere meglegyék. A földtelen nyomorúságból bele a másikba; amikor földje van, s mégsem a maga gazdája, nem a maga ura! ... Ott a föld — s marad a nyomorúság, marad a veríték...”^[10]

A kisparaszt, e nehéz viszonyok ellenére is, ameddig csak tehetette, távol tartotta magát a kolhoztól. Úgyannyira, hogy még az első nagy beszerzőkampányok után is, 1949 tavaszán a 45-ben földhözjuttatottak 62 százaléka nem volt hajlandó belépni, sem csábítás, sem fenyegetés nem használt, 62 százalék ellenállt a kolhoznak. Pedig ezek egyáltalán nem voltak „gazdagparasztok, kulákok”. A gazdasági nyomás és a falun folytatott rendőrterror azonban évről évre fokozódott s végül a kis- és középparasztok egyre nagyobb számban kényszerült a kolhozba. A „gazdagparasztok” már likvidálva voltak. A középparasztok gerincét és függetlenségét pedig megtörték az ún. tagosítással. Ez a „földrendezés” egyfajta erőszakolt cserebere volt a földekkel: a termelőszövetkezet földjeit egy tagba összpontosították, egymás közelébe hozták, úgy, hogy a paraszttól elvették a legjobb

földeket, s „kárpótolták” más földdel, amelynek a minősége sokkal rosszabb volt és ráadásul a házától sokkal távolabb esett, mint régi, saját földje. Mindez szintén nem ment zaklatás, feljelentés, erőszakoskodás és emberi tragédiák nélkül.

Jóllehet a termelőszövetkezetek ily módon a legjobb földeket kapták, s az egyéni gazdálkodók rovására és a szocialista gazdálkodás felsőbbrendűségének bizonyítására számos kedvezményben részesültek, mégsem váltak sikeres gazdaságokká. A szocialista szektor egyszerűen nem működött. Elsősorban azért nem, mert a társulás nem lévén önkéntes, a tsz-tagok munkakedve egyenlő volt a nullával. Annak a parasztnak, akitől elvették az oly szeretettel művelt földcsékjét, sem munkakedve, sem munkaerkölcsre nem lehetett. A maga kis nadrágszj-földjén csodát is művelt, de mikor ettől megfosztották, mindegy volt neki, ha a rábízott gabona behordatlanul rohad a földön. Míg maga termelt s értékesített, szívét-lelkét, testét-idegét beleadta a munkába, most immel-ámmal dolgozott, a burgonya felét nem szedte ki, a kukorica nagy részét töretlenül hagyta a földeken. A szisztéma sikerrel törte meg a gerincét.

A termelőszövetkezetek eredménytelenségének másik, lényeges oka a vezetés hozzá nem értése és tapasztalatlansága volt. A párt már politikai okokból is kénytelen volt nélkülözni a szakszerű vezetést a kolhozokban. Mert például akadtak kitűnő, módosabb gazdák, akik a kezdet kezdetén úgy gondolták: ám legyen — ők is szövetkezetet, termelőszövetkezetet alakítanak. Az ilyen önkéntes társulás valódi parasztok tapasztalt vezetésével gazdaságilag is jól működött volna. De a párt mindenáron ki akarta irtani a kulákokat s ellentétben hangosan hirdetett elveivel, nem engedte érvényesülni az önkéntességet, ezért az ilyen termelőszövetkezeteket betiltotta: a tsz-mozgalom elején az új tsz-ek kb. 13 százalékát hatóságilag feloszlatták, hogy megakadályozzák a „kulák és kapitalista” befolyást. A tsz-ek élére aztán igen sok esetben városi embereket, vagy kifejezetten „munkásokat” küldtek, többnyire olyat, aki „munkásnak” sem volt jó, de pártérmeket szerzett. Ezeket a falu — az egész falu — idegennek, jövevénynek, vagy inkább jöttmentnek tekintette. És sértett önérzettel „lumpenproletárnak” minősítette.^[11] Tekintélye az ilyen vezetőnek már csak azért sem volt, mert hiányzott a szaktudása, mezőgazdasági ismerete. Hibát hibára halmoztak ezek a kolhozvezetők, akiknek egyetlen képesítésük az volt, hogy a párt bízott bennük. A szakszerűtlenség egy példája. Pusztaszabolcsban az állami gazdaságnak előírták, hogy gyapotot termeljen. Néhány év után megállapították, hogy a vidék erre alkalmatlan, ekkor abbahagyták. Viszont közben már a gyapottermeléshez szükséges vetőmagot rendeltek Oroszországból, s ezt át kellett venni, ha kellett, ha nem. Nem kellett, tehát — odadozták a halaknak, egyék meg azok.^[12]

Nemcsak a vezetők e tapasztalatlansága okozott károkat és tette ráfizetésessé a kolhozgazdálkodást, bajokat okozott a kolhoztagság belső ellenségeskedése is. A jól dolgozó és szorgalmasabb, eleinte még igyekvő parasztokat felháborította, hogy a kolhozba becsődített és beteretelt tömeg nagy része nem dolgozott s helyette is neki kellett megfogni a munkát.

Ártott a termelőszövetkezeteknek az a körülmény is, hogy — jóllehet az egyéni gazdálkodókkal szemben kedvezményezettek voltak — a mezőgazdaság általában a kommunista rendszer mostohagyermeké volt. A hároméves tervben például az összberuházásnak csak 15 százalékát fordították a mezőgazdaságra; az ötéves terv idején ez a tendencia folytatódott. Ebből a kevésből aztán kevés jutott még a szocialista mezőgazdaságnak is. A terv például 1953 közepére 11 milliárdot irányzott elő a mezőgazdaságnak, de addig csupán 5 milliárd forint értékű mezőgazdasági beruházás realizálódott.^[13]

A termelőszövetkezetek vergődtek a tapasztalatlanság és a tőkehiány hálójában, de más tényezők is akadályozták fejlődését. Az egész gazdasági rendszer és szemlélet, a terv és a központi irányítás ugyanis számtalan béklyót rakott a kommunista agrárpolitikának még erre az édesgyermekére is. A tsz-ek irányításába mindenki beleszólt, pl. az állami bankok, melyek a tőkét folyósították, vagy az állami kereskedelem, amely kikötötte, milyen árut termeljenek, mert csak azt veszi át.

Megsínylették a tsz-ek a géppark hiányát: az un. gépállomások ugyan kisajátítottak minden gépet, de a mezőgazdasági gépekre szánt beruházás alacsony összege miatt így

sem volt elegendő gép. A gépállomások aztán önkényesen adtak vagy nem adtak egy-egy tsz-nek gépet, vagy későn adtak, mikor már nem lehetett használni, mert aratógép híján a termés lábbon maradt, traktor és behordás híján pedig megrohadt az is, amit learattak. A géppark, a gépállomások növelése nem tartott lépést a tsz-területek növelésével: oly gyorsan és meggondolás nélkül szaporították a tsz-eket, hogy a gépesítés messze elmaradt; kialakult a nagyüzemi gazdálkodás, annak technikai előfeltételei nélkül. Ezt is az ember sínylette meg: óriási táblákon emberi erő és izzadtság végezte a gépek munkáját is.

Ilyen körülmények között a szocialista termelési forma, a tsz országosan is rendkívül ráfizetésesnek bizonyult és a tsz-ben dolgozók jövedelme, a szétesztásra szánt bevétel oly kicsiny volt, hogy a mezőgazdasági bérmunkássá lett paraszt fizetése a létminimum alá került. Még a párttörténetírás is elismeri: „A termelőszövetkezetekben végzett munkából származó jövedelem most már a hajdan legszegényebb embereket sem elégítette ki.”^[14]

A falu, a paraszt, az egyéni gazdaság vagy a kolhozgazdaság számára egyaránt a legsúlyosabb csapás, a legélesebb ostor egy kétágú ostor volt: a kötelező beszolgáltatás és az árpolitika.

Az ötvenes évek elején az a Révai József, aki 1947-ben „reakciós mesebeszédnek” minősítette a kolhozosítás tervét, a kolhozosítás kellős közepén kénytelen volt elismerni, hogy a kommunista állam adóval és a beszolgáltatással úgy kifacsarta a parasztot, hogy alig maradt valamije, amiből megéljen.^[15]

Révai ezúttal az igazat mondta, de amit mondott, csak halvány vetülete volt mindannak, ami a faluban a valóságban lejátszódott. Az állam arra kötelezte mind az egyéni gazdaságokat, mind a termelőszövetkezeteket, hogy a termés nagy részét szolgáltatassák be az állami felvásárlóknak, hordják be az erre kijelölt begyűjtési központba. Nem lett volna baj, ha a földből kiizzadt, kemény munkával megtermelt áruért az állam tisztességes árat fizetett volna. Hisz mindenki azért termel, hogy eladja s keressen vele. Csakhogy a szocialista államban a kereskedelem is az állam kezére került, s a párt, amely a régi, kapitalista világban bírálta a kereskedők mohó nyereszkesedési vágyát — most túltett minden kapitalistán és minden uzsoráson. A termény felvásárlási árat oly alacsonyan szabta meg, hogy az sokszor a termelés önköltségét sem fedezte. A szocialista állam 300—400 százalékos haszonra akart szert tenni, de nem volt ritkaság az sem, amikor 500 százalékos profittal dolgozott. Az őstermelőtől például 2 forint 40 fillérért vitte el a bor literjét — a fogyasztónak ezt már 15—20 forintért adta tovább. A parasztoktól 30 fillérével vásárolta fel a tojás darabját — a fogyasztó ugyanezt a tojást 2 forint ötvenért kapta kézhez. Az állatok vételárát az állami kereskedelem oly alacsonyan szabta meg, hogy a paraszt számára az állattartás nem érte meg, így nem is nevelt állatot. Persze „felvásárlásról”, „kereskedelemről” aligha volt szó, mert a falu köteles volt eladni, amit termelt, s a vételárát nem több, különböző kereskedő konkurenciája alakította, hanem az egyetlen nagykereskedő, vagyis az állam szabta meg.

Először csak 17 mezőgazdasági terméket soroltak a kötelező beszolgáltatás alá, aztán nemsokára 37-et. A beszolgáltatás mértéke és a felvásárlási ár fordított arányban állt egymással: minél alacsonyabban szabták meg az átvételi árat, annál magasabban szabták meg a beszolgáltatás mértékét. Ez nem mehetett erőszak nélkül. Ún. elszámoltató bizottságok járták a falvakat, személy szerint számoltattak el mindenkit, egyéni gazdát vagy tsz-elnököt arról, ki mennyit termelt. A bizottságok legfőbb tulajdonsága a gyanakvás, legfőbb feladata pedig a gyanúsítás volt. Minden parasztban ellenséget láttak, aki titkolja, mennyit termelt. Állandóan „szabálysértéseket” fedeztek fel, még a rossz termés, rossz időjárás hónapjaiban és éveiben sem hitték el, hogy a parasztnak nincs többje, mint amit bejelentett. A bizottságok rendőri kísérettel jártak. A legkisebb gyanú alapján is bírságot írtak elő elmaradt beszolgáltatásért. Az elmaradásokat 5 vagy 10 százalékos kamattal sújtották, s ahol „kiderítették”, hogy a gazda, vagy a tanácselnök tudtával a termelőszövetkezet „feketézett”, ott az illetőket egyszerűen letartóztatták s a törvény öt évig terjedő börtönbüntetését engedélyezték.

A szigorú beszolgáltatási előírányzat s a begyűjtést kísérő rendőri intézkedések nyomán kiürült a paraszt éléskamrája, kiürült a hombár, a hatóságok kisérték a paraszt

padlását, kiszedték a krumplit a veremből. Aki, vagy ami, egyéni paraszt vagy szövetkezet, nem tudott eleget tenni az előírásnak, azt kötelezték: vásároljon másutt, szerezzen, ahogy tud, de az előírt beszolgáltatásnak tegyen eleget. Ezt egy 1952 áprilisi párthatározat rendelte el s ezzel — ezzel is! — visszatért a középkor, amikor a földesúr arra kényszerítette a jobbágyot, hogy ha nem termelte meg a kivetett tizedet, a dézsmát, akkor dolgozzon éjjel is vagy lopjon, de szerezze meg, kétszeres verejtékkel, amivel „tartozik.” Kommunista tankönyvekben sok ilyen esetet lehetett olvasni a régi földesurakról. A „tartozás” most, Magyarországon, az ötvenes évek elején, egyre nőtt. Az adóteher 1949 és 1953 között a háromszorosára emelkedett. Ha egyik évben jobb volt a termés és a paraszt, a falu már remélhette, hogy most egy kis levegőhöz jut s a terméséből neki is marad valami — akkor a párthatározat újra srófolt egyet és a beszolgáltatási kvótát magasabban állapította meg; ha viszont rosszabb termés következett, nem csökkentette a mércét, hanem meghagyta az előző, jobbtermésű év kvótáját. Még hivatalos adatok szerint is 1952-ben több mint háromnegyedmillió parasztcsaládnak nem maradt télire való gabonája, kenyere, vetőmagja.^[16] Megtörtént az, amire emberemlékezet óta nem volt példa, hogy a magyar falun nem volt kenyér és nem volt burgonya.^[17]

A rendszer mezőgazdasági politikája, kuláküldözés, középparasztság beverése a kolhozba, szakszerűtlen vezetés, kizsigerelő munkatempó, kötelező beszolgáltatás, uzsorásokat megszegényítő, profithajhászó állami kereskedelem, — mindez feltartóztathatatlanul vitt a csőd felé, mind emberi, mind közgazdasági téren.

Kisebb-nagyobb parasztlázadások ütötték fel a fejüket. Az elszámoltató bizottság elől elbarikádozták magukat a parasztok, de előfordult, hogy vasvillával kergették ki őket a faluból. De végülis mindig a karhatalom bizonyult erősebbnek. Napirenden voltak az egyéni parasztdrámák. Sánta Ferenc „Hús óra” c. könyve szemléletesen ír le egy ilyen tipikus és gyakori esetet. Balogh Antal és családja, akinél ott lakott öt éves unokája is, éhezett, mint a paraszt akkoriban, 1952 táján, általában. „Olyan esztendő volt az, hogy 30 deka kenyeret kapott akkor a parasztember, s egy hétre kellett azt beosztania, az asszonyok vágták a csalánt az árokpartról, és azt főzték, azt ette a család...” Balogh Antal egy rokona, győri vasutas, valahonnét szerzett 30 kiló lisztet s elküldte Balognak, merthogy az ott lévő unoka az ő keresztfia volt. Már aznap délben megérkezett a Balogh portára a tanácsbíró, egy tanácsstag és egy rendőr: Balogh adja át a lisztet, amit délelőtt kapott, mert „halmazni” tilos. „Amíg én az unokámnak nem tudok rendesen enni adni, addig ide senki ne tegye be a lábát!” — jajdult fel és tiltakozott a paraszt. Erre azt mondták neki, hogy „a nép ellensége.” Balogh Antal ekkor baltát ragadott, hogy agyonüti, aki csak egyet is lép. A felesége rohant rá, hogy visszatartsa, s a szerencsétlen paraszt akkor sírni kezdett, tehetetlen dühében-fájdalmában saját fejét verte a falba s véres fejjel rohant végig a falun: „Ide lőjél, kommunista rendőr, ide lőjél!” A történet vége: a paraszt lisztjét elvitték, kapujára írást ragasztottak, hogy „ebben a házban az imperializmus ügynöke lakik”, s Balogh Antalt a párttitkár feljelentette „izgatásért meg erőszakért.”^[18]

Ilyen viszonyok között a termelés lehanyaglott, majdnem megállt, nemcsak az egyéni gazdaságokban, hanem a szocialista termelők szektorában is. A kolhozosítás és az agrárpolitika következtében például rakásra hullottak el az állatok: takarmány nem volt, a vágási tilalom miatt viszont az éhező állatot sem volt szabad levágni, — tízezrével és húszezrével pusztult el ló, marha, juh és disznó. 1950—54-ben sokkal alacsonyabb volt a kenyérgabona-termés, mint például negyven évvel korábban, 1911—1915-ben, s ehhez meg kell gondolni, hogy azóta a lakosság 25 %-kal növekedett.^[19]

A termelőszövetkezetek 1953 elején már nem tudták eltartani a benne dolgozókat, a parasztok otthagyták a falut s az iparba mentek, városi proletárnak. Mióta megindult a kolhozosítás, a rendszer minden eszközzel és kíméletlenül ragadta el a földet a paraszttól, kényszerítette, hogy „ajánlja föl a földjét.” Elvette a földet a kuláktól, a kétlakitól, a vasutasoktól, falusi születésű munkástól. „Földfelajánlás” címén néhány év alatt csaknem kétmillió katasztrális holdra tette rá a kezét, — aztán nem tudott vele mit kezdeni. Még a termelőszövetkezetek is — ezek valóban önként — földfelajánlások útján igyekeztek szabadulni a földektől, melyeket nem tudtak megművelni. 1953-ban Magyarország eljutott

oda, hogy óriásira nőtt az elhagyott, megműveletlen földterület: „összesen 3—3.5 millió katasztrális hold maradt gazdátlan az országban.”^[20]

Három, három és fél millió hold. Annyi, illetve több, mint amennyit 1945-ben a földosztáskor kiosztottak. A „földhözjuttatottak” kezéből így vették ki újra a pár éve juttatott földet. Kivették, kifacsarták.

A Kommunisták Pártja első írásai, vezetőinek beszédei, 1945-ös választási programja biztatta a gyár- és üzemtulajdonosokat, hogy vágjanak neki bátran az újjáépítés munkájának, a háborúban megrongálódott gyáraikat állítsák helyre. „Azokat a kapitalistákat, akik az újjáépítésben segítenek, nem tekintjük ellenségnek” — ez volt a pártlap s a pártsajtó alapmotívuma. Ezzel az ígérettel a kommunisták előcsalogatták a bizalmatlan tőkét s megindult az ipari termelés.

Rákosi Mátyás több beszédében biztatta a kisiparosokat és kiskereskedőket is, hogy ne féljenek a kommunizmustól: a párt becsüli a kétkezi munkát s „a kommunista párt támogatja, sőt, elősegíti a becsületes kiskereskedelmet”.

Néhány év sem telt el, a tulajdonosoktól elvették a nagy költséggel felépített, kitarozott gyárakat; a kisiparosokat beteretelték ún. kisipari szövetkezetekbe, vagyis önálló műhelyek helyett megteremtették a mesteremberek kolhozát; a kiskereskedőket elnevezték kiskapitalistáknak s kimondották a halálos ítéletet a kisebb-nagyobb sarki fűszerüzletekre is.

A kommunisták a koalíciós partnerek nagy részével, a munkásság és a társadalom jelentős elemeivel sikeresen fogadtatták el, már a legelső periódusban, hogy „bizonyos fokú” államosítás mind a gazdasági fellendülés, mind a szociális igazságosság szempontjából hasznos és kívánatos. Az ún. „kulcsipar” államosításának gondolata sok intellektuel fejében pozitívumnak számított. A munkásságot pedig egy időre félrevezette a kommunista- és a szociáldemokrata párt kezdeti politikája, amely addig, amíg a gyárak magánkézen voltak, keresztülvitte a magasabb bért és — legalábbis elvben — kedvezőbb munkaviszonyok megteremtését. Jóformán senki sem gondolta meg, hogy az államosítás hová vezet s mi lesz a munkás sorsa, amikor nem több kisebb-nagyobb munkaadó, hanem egyetlen munkaadó, konkurrencián kívül álló, egyben rendőri hatalommal is korlátlanul rendelkező munkaadója lesz csupán, nevezetesen a totális állam. Voltak, nem kevesen, akik hittek a szocialista szisztéma legalapvetőbb gazdasági tételében, az államosításban.

1945 végén államosították a bányákat, 1946 novemberében öt nagy ipari vállalatot. Pontosan rá egy évre, 1947 novemberében az országgyűlés elfogadta (XXX. tc.) a nagybankok államosítását. Pár hónap telt csak el, máris következett, 1948. március 25-én a nagyszabású államosítás: állami tulajdonba vettek minden, száznál több személyt foglalkoztató üzem, vállalatot, összesen 594 üzem került állami kézre, 160 000 munkás lett állami alkalmazott. A bányászat és kohászat 100 %-ban, a többi jelentős ipar 90—98 %-ban lett egyetlen munkaadó tulajdona. Csupán a könnyűiparban maradt meg némi magánvállalat, egyes iparágakban, mint az élelmiszer- vagy papíripar, de ezen a téren is a magántulajdon lecsökkent 77 %-ról 25 %-ra, például a gumiipar 100 %-ról 6.5 %-ra.^[21]

1949 decemberében pedig csaknem teljesen felszámolták a magánszektor: a tíznél több személyt foglalkoztató üzemeket is állami tulajdonba vették. Legalábbis 10 személyről beszélt a törvény. A gyakorlatban azonban a helyi pártszervek és hatóságok rálicitáltak a törvényre, hatalmas lendülettel és karhatalmi segítséggel olyan atmoszférát teremtettek, amelyben még a két-három alkalmazottal dolgozó kisüzemet is felszámolták. A levegőben volt, hogy mindent „túteljesítsenek”, ezen a téren is alapos munkát végeztek tehát: felszámolták a kisipar és kiskereskedelem döntő hányadát. Ebben politikai számítás volt: Magyarországon ez a réteg a csekély vagy hiányzó nagypolgárságot helyettesítette s a társadalmi egyensúly, valamint a felfelé törekvés tényezője volt, szorgalmas, leleményes, kultúra iránt érdeklődő és módos, önálló, független egyedek összessége. Ahogy a földosztással az arisztokráciát, az egyházüldözéssel a papságot, a föld visszavételével a parasztságot, az államosítással a munkásságot, úgy a kisipar- és kiskereskedelem felszámolásával ezt a réteget is meg akarták fosztani a talajtól, melyben gyökerezett, s a gyökerektől, melyek éltették. Nekik is vagyontalan, levegőben lógó, az állam kénye-kedvére kiszolgáltatott rétegnek kellett lenniük. Ahogy a parasztságot a kolhozokba, úgy a kisiparosokat az ún. kisipari termelőszövetkezetekbe terelték be. Egy életen át

szorgalmasan, szaktudással, verejtéssel dolgozó és kuporgató elsőrangú kisiparosokból állami alkalmazottat, bér munkást csináltak. S mivel e szorgalmas kisiparosok és kiskereskedők jobbára háztulajdonosok is voltak, nagyrészt ellenük irányult a házak állami tulajdonba vétele is.

A korszak egyik legjelentősebb írója, valójában a legnagyobb élő magyar író, Márai Sándor, külföldön közreadott könyvében jól ábrázolja az egész államosítási művelet módját, jellegét, lefolyását. „A régi tulajdonosok — írja — reggel már nem léphettek be a gyárépületbe, melyet nem ritkán ugyanegy család két, három nemzedéke épített fel. Vagy, ha lakásuk volt a gyárban, el kellett hagyniok az épületet és nem vihettek magukkal mást, csak a ruhát, amit éppen viseltek.” Márai ezután leír egy egyéni esetet, szemléltető példát: „Ez történt annak a nyomdavállalatnak és liberális lapnak tulajdonos-főszerkesztőjével, akit reggel elkergettek az épületből, ahol apja, nagyapja alkotott egy nagy, tehetségesen tervezett és vezetett, többszáz nyomdásznak, hivatalnoknak, újságírónak kenyeret, hivatást adó intézményt. A tulajdonos-főszerkesztő — csendes, fegyelmezett, kevés szavú ember — szótlanul engedelmessékedett a kiutasító parancsnak. Az új „vállalatvezető” a kapuig kísérte, ott megparancsolta a kapusnak, motozza meg gazdáját, nem visz-e magával valamilyen zsebben elrejtett értéktárgyat, — pénzt, értékpapírt, egyszóval valamit, ami tegnap még a tulajdona volt, — nem vett-e magához valamit a sajátjából?... A kapus — hegyesre viaszolt bajszú, alföldi öreg paraszt, aki kölyök korától szolgált a vállalatnál — reszkető kézzel engedelmessékedett. Megmotozta a gazdáját, de e művelet közben hűdésszerűen megbénult a keze, sírni kezdett. Minthogy ez népellenes magatartás volt, a vállalatvezető szigorúan megróttá a kapust és aztán sajátkezűleg végezte a motozást. A tulajdonos mozdulatlanul állt a kapuban, megvárta, amíg engedélyt kap a távozásra, és aztán szótlanul kilépett az utcára, elhagyta az épületet, ahol száz év munkájával alkotott meg családjá egy jelentős vállalatot. Ilyen közjátékok mindennaposak voltak.” Ez, így, az író szemével.^[22]

Az ábrázolt eset még a „szelídebbek” közé tartozik. Kisiparosokkal, kiskereskedőkkel, ügyvédekkel, orvosokkal a házak államosítása során még kegyetlenebbül bántak el. Az egyik alföldi városban a lefoglalók, akik a cselédlánytól előre értesültek, hová falazta be néhány megmentett aranyát a háztulajdonos, kőművessel bontatták fel a lakást s e dráma közepette az orvos felvágta ereit. Ez is „mindennapos közjáték” volt azokban az időkben.

Az államosítás, a totális állam rendszerének bevezetése nem korlátozódott a gazdasági életre, követte, mint láttuk, az iskolák államosítása, az állam oktatási-nevelési monopóliuma, majd a rendkívül fontos terület, a könyvkiadás államosítása, a színházak, filmgyártás és a mozik állami tulajdonba vétele. A pluralizmus felszámolása minden téren, politikai, gazdasági és szellemi vonatkozásban egyaránt.

Semmivel, az égvilágon semmivel sem indokolható e monopólium megteremtésének erőszakos módszere és folyamata, amellyel a Kommunista Párt véghezvitte ezt a totális kisajátítást. De teoretikusok, szociológusok, szociálszociológusok vagy fanatikusok mindig találnak s végül maga a magyar társadalom is talált volna mentséget és igazolást a történetekre, ha a végeredmény emberségesebb társadalom, magasabb életszínvonal, jól működő gazdasági élet és virágzó kultúra lett volna. Vannak társadalmak és intellektuelek, akik ennek fejében elfogadják s eltűrik a szabadságjogok korlátozását is. Magyarországon azonban, és másutt a szocialista országokban, ez az alternatíva nem létezett, a szabadságjogok elkonzerválását és a machiavellista hatalomátvételt nem követte gazdasági jólét és igazságos szociálpolitika. A kommunizmus-szocializmus — ez a magyarországi tanulság — erre nem képes, nem alkalmas, mindezt nem nyújthatja. A szociális megváltást várók Magyarországon végzetesen csalódtak.

Hogyan volt ez lehetséges?

Az egypártrendszer csakhamar bevezette a tervgazdálkodást. 1947—1949-ig a hároméves terv, 1950—1954-ig az első öt éves terv volt hivatott meghozni és bebizonyítani a szocialista gazdálkodás felsőbbrendűségét. Kiderült azonban, hogy a terv elsősorban arra való, hogy túlteljesítsék és idő előtt befejezzék. A hároméves tervet nem sokkal elindulása után átdolgozták s kimondották, hogy a tervcélokat két és fél év alatt kell elérni. Az első öt éves tervet szintén menetközben módosították, hisz már megindulása előtt is komolyan foglalkoztak a gondolattal, hogy a tervet 1954 helyett 1951-re kellene teljesíteni. Ily módon a

terv minden alkalommal „feszített terv” lett, s ez a szédületes iram, ez a természetellenes „ugrás” csakhamar megbosszulta magát, szembekerült mind a gazdasági törvényszerűséggel, mind a munkásság, a „dolgozók” érdekeivel. Az ötéves terv módosításának néhány jellemző adata: az eredeti terv 186 százalékos emelést irányzott elő, a tervmódosítást ezt felemelte 310 százalékra. A nehézipar növelését 1949-ben 204 százalékra tervezték, a tervmódosítás után már 380 százalékra. Új gyárak létesítését, gyárfejlesztést, felszerelést, illetve ennek növekedését 438 százalékban szabták meg.^[23] Ez a nagyszabású és gyorsütemű fejlesztés, egybekapcsolva a gigantomániával, kiemelkedő nagyipari létesítmények gyors elővarázsolásával, általában jellemző volt a kommunista rendszerekre, melyek követték és másolták Sztálin tételét, hogy ti. a szocializmus alapja a nehézipar. De egyik szomszédos kommunista országban sem volt olyan szédületesen nagy az iparosítás erőszakolása, mint Magyarországon. Az ötéves terv itt, összesítve és végeredményként, 210 százalékkal növelte az ipari termelést, ugyanakkor, mikor például Lengyelország 158, Csehszlovákia 98, Kelet-Németország 92,3, Románia 144, Bulgária 120 százalékos növekedést mutatott fel.^[24] A jóval kisebb csehszlovákiai és kelet-németországi számokat érthetővé teszi, hogy ezek korábban is fejlettebb és nagyobb iparral rendelkeztek, tehát magasabb szintről indultak el. De éppen ez mutatja a magyar iparfejlesztés gyors ütemének irrealitását: ez a program egy mezőgazdasági országból akart máról holnapra mindent túlszárnyaló ipari államot kifejleszteni, egy tipikus agrárállamból, agrárország adottságai mellett akarta kiformálni, mint Gerő mondta, a vas és acél országát, ahol nem volt kellő mértékben sem vas, sem acél.

A gigantomania mellett a másik hiba a beruházások aránytalansága volt. Magán az iparon belül is aránytalanul sokat fordítottak a nehéziparra a könnyűipar és fogyasztási ipar rovására, általánosan pedig az ipar kedvéért, mint láttuk, aránytalanul elhanyagolták a mezőgazdasági beruházásokat. Az iparon belül a beruházás 9 tizedét a nehézipar kapta.

A tervek nagyságához szükséges arányban azonban nem állt rendelkezésre, az iparban sem, megfelelő tőke. A finánciókét tehát a kommunista állam „élőtőkével” pótolta, vagyis a munkás testi-lelki erejével, verejtékével. A munkásállamban megkezdődött a munkások maximális igénybevétele, valósággal kifacsarása. Elegendő „munkatőke” érdekében elrendelték a „rejtett tartalékok” felszínrehozását. Nagyszabású mozgósítás kezdődött, egyrészt nagy — és tanulatlan — munkástömegeket tereltek az iparba, másrészt elhozták a munkaerőt a faluról, a mezőgazdaság nagy kárára. A nehézipari megalomania áldozata lett a minőségi munkára nevelt kisiparosság is, amelyet ez a munkaerő-mozgósítás kiszívott a műhelyekből és képzettsége félretételével csatasorba állított a nehézipar frontján. A „rejtett tartalék” azonban nem csak új gyárimunkás rétegek elővarázsolását jelentette, „rejtett tartalék” volt, kommunista felfogás szerint, magának a munkásnak az ereje, tartaléka is. Eszerint: minden munkás lényegesen többet tudna dolgozni, mint eddig dolgozott, tehát többet is kell dolgoznia. A hivatalos pártzsargonban ezt így mondták: „fokozni kell a munkaintenzitást.”

A „munkaintenzitás fokozása” a gyakorlatban a munkaidő jobb kihasználását, a munkafegyelem szigorítását jelentette, — többet és gyorsabban. Ez teremtette meg a munkaversenyek, munkafelajánlások rendszerét, a munka- (és munkás-) hajszát, s olyan termelési és bérezési módszerek bevezetését, melyek csak a régi kapitalizmus idején léteztek, s melyeknek a modern kapitalizmus ebben az időben már jórészt búcsút mondott. 1947 közepén, amikor Magyarországon az ipar még nem volt államosítva, a kommunista „Szabad Nép” dörgedelmes cikket írt a darabbér ellen, ostromozva, mint a kapitalisták munkásellenes szisztémáját.^[25] Az államosítás után azonban a kommunizmusban újra felvirágozott a teljesítményi bér, az akkordmunka, a Bedeaux-rendszer, a darabbér, a munkáskiszákmányolás egyik legfőbb eszköze. Azzal a különbséggel, hogy a kommunista munkahajcsárok rálicitáltak a kapitalista munkavezetőkre is. Megszületett a munkanorma, a „norma” fogalma. Kikísérletezték, hogy valamely munkát nagy iramban, percnyi szünet nélkül, teljes bevetéssel hogyan tud valaki elvégezni egy óra alatt. Ezt a teljesítményt állapították meg, mint mindenkire kötelező normát. A normákat oly magasan szabták meg, hogy ahhoz hasonlót a szabadpiaci gazdálkodás rendszerében ma már lámpással sem lehet találni. A kapitalista Bedeaux-rendszer például egy vasúti kocsit elektromos hegesztésére

1300 munkaórát írt elő; a kommunista Magyarországon ugyanennek a munkának az elvégzésére csak 460 munkaórát engedélyeztek, s ha a munkás nem végezte el ennyi idő alatt, hanem pl. 1300 órát dolgozott a munkán, akkor is csak 460 óra után kapott bért. Kapitalista munkaviszonyok közepette egy bányász 5—6 csille szemet volt köteles felhozni egy „siht”, egy műszak alatt, a magyarországi szocializmusban 10—11 csillét volt köteles megtölteni.^[26] A tervpolitika irányítói bevezették a „permanens normarendezést”, vagyis egyre gyorsuló ütemben mindig szigorúbb teljesítményt követeltek. 1948 végén már általánosan megkívánták — üzemtől, munkástól egyaránt —, hogy 100 százalékon felül teljesítse a normát. 1949 elején már az előző évi okt.—nov.-i teljesítmények 105 százalékában állapították meg az új, kötelező normát.

A normaszigorítás elterjedt, gyakorlati és agitációs módszere volt a munkaverseny, részben a kitűzött terv idő előtti teljesítése, részben kimagasló teljesítmények produkálása, hogy az általános, átlagos teljesítményt is ehhez a mesterségesen kiugratott eredményhez igazítsák, kötelező módon. A munkaversenyben részt vettek az üzemek, az üzemeken belül pedig egyes munkások, az ún. sztahanovisták. A párt központi vezetőségének 1950 januári határozata indította el az „önkéntes munkafelajánlások” hullámát, önkéntességről azonban szó sem volt, aki önként kijelentette, hogy ellene van a munkaversenynek, az karhatalmi kérdés lett. Munkafelajánlásra a legkülönbözőbb dátumok adtak okot és indokot. Az első nagy felajánlást április 4-e tiszteletére tették; április 4-e a nap, amikor a Vörös Hadsereg végleg „felszabadította”, vagyis birtokba vette Magyarország egész területét. Mindjárt ezt követte a „május elsejei” felajánlás: a Csepel Vas- és Fémművek „versenyre hívta ki” a diósgyőri munkásságot az évi terv idő előtti teljesítésére. Ezen belül csakhamar szokássá lett a negyedévi, a havi, vagy a heti terv korábban történő befejezése, a nyert időben aztán nem szünet vagy pihenés volt, hanem további túlteljesítés. Általános volt a „hétvégi hajrá”, hóvégi stb. hajrá. Jogcím, ürügy mindig volt újabb „versenyre”. Külön kellett izzadni és hajszolni magát a munkásnak a „koreai műszak” keretében, vagyis az észak-koreai kommunista állam megsegítése címén; a régi Szent István nap, újabban az „Alkotmány ünnepe” éppúgy ürügy volt munkaversenyre, mint az oroszországi októberi forradalom kerek vagy egyáltalán nem kerek évfordulója, pl. a 33-ik. Kedvelt dátuma volt a felajánlásoknak természetesen Sztálin születésnapja vagy Rákosi Mátyás életének egy-egy eseménye. Munkaverseny volt abból az alkalomból, hogy tíz éve szabadult Rákosi a szegedi Csillag-börtönből. Mindent homályba borított aztán Rákosi 60. születésnapja 1952-ben. Ország-világ zengett a nagy sztahanovisták élenjáró felajánlásaitól. A kispesti Textilgyár munkásprimadonnája, Peresíts Károly bejelentette a rádióban, hogy Rákosi születésnapja előtt néhány nappal máris befejezte az ötéves terv végére előirányzott munkáját. A másik nagy sztahanovista, Pióker Ignác, s a harmadik, Csanádi József, mindkettő esztergályos, közölte 1952 februárjában, hogy a tervteljesítésben már 1956-nál tart.^[27]

A sztahanovizmus nagy elkeseredést szült a munkásság soraiban, a sztahanovistákat munkásárulónak nevezték, mert kimagasló teljesítményük túlnyomórészt csaláson alapult. A kiszemelt vagy felkínálkozott sztahanovista ugyanis kezére dolgozó segédmunkásokat kapott maga mellé, a legjobb nyersanyagot és a legjobb szerszámokat kapta, ezzel és így ért el csúcsteljesítményt, amit aztán példaképül állítottak az átlagmunkás elé, aki segédmunkások hada nélkül, rossz anyaggal és gyenge szerszámmal vagy géppel volt köteles elérni vagy megközelíteni a sztahanovista teljesítményt.

A sztahanovizmus egyik mozgató rugója a szándékosan alacsonyan szabott munkabér volt. Aki többet teljesített, jutalmat, prémiumot kapott. Az alacsony bérek miatt minden munkás, ha akart, ha nem, kénytelen volt többet dolgozni a prémium reményében. Ez mozgatta a rekordhajhászást, de az újabb rekord csakhamar „normális norma” lett, s aki ezt a teljesítményt nem tudta nyújtani, végül is még kevesebb bérral ment haza, mint korábban.^[28] A munkaverseny rendszere ily módon oda vezetett, hogy először több munkáért kaptak ugyanannyi bért, később több munkáért kevesebb fizetséget. Három-négy év leforgása alatt a normaemelés 50—60 százalékos volt, a munkások reálbére viszont kevesebb lett.^[29] A kommunista állam bérpolitikája különben is antiszociális volt. Már 1949 elején, új bértarifák bevezetése alkalmával, csökkentették bizonyos kategóriák alapbérét, ami hátrányosan hatott ki a munkások bérére minden vonalon. A vasipari munkások olyan

felháborodással fogadták az intézkedést, hogy ott a rendezést el is kellett halasztani. A bérpolitikát súlyosbította az árpolitika, az időnkénti drágulás, melyet a béremelések sohasem tudtak utolérni. 1952-ben pl. a bérimdex (átlagos) emelkedése 58,2 százalék volt 1949-hez viszonyítva, ugyanezen periódusban viszont a fogyasztói árindex 87 százalékkal emelkedett. 1952-re a munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reálbére, még hivatalos kimutatás szerint is, lényegesen csökkent, egész pontosan 17,7, illetve 20,3 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1949-ben.^[30]

A Kommunista Párt totális hatalomátvétele után három—négy évvel a magyar munkásság elszegényedett, soraiban nem volt ritka az éhezés, nélkülözés, a legreménytelenebb proletársors. A párt és a tervgazdálkodás a munkásság szipolyozásában nem ismert mértéket, újabb és újabb ötletekkel vette igénybe nemcsak munkaerejét, hanem fizetőképességét is. Így például a sok különféle kényszerkölcsön — koreai kölcsön, békekölcsön stb. —, amely papíron önkéntes, a gyakorlatban kötelező volt, sokszor egy félhavi, vagy néha egész havi fizetést is elvitt. A magyar munkás tehát mindent egybevetve egy évben valójában 13 hónapot dolgozott, de csak 11 havi fizetést kapott. Amíg egyfelől a rendszer tartóoszlopa és rettegett szerve, a politikai rendőrség dúskált az anyagiakban, másfelől az iparban dolgozók a létminimum határán, vagy az alatt küszködtek. Egy ÁVO-tiszt havi fizetése legkevesebb 5000 forint volt, egy gyári mérnöké csak 1300—2200 forint. Egy ÁVO-közlegény 2000 forintot kapott, egy gyári művezető mindössze 1400 forintot. A szakmunkás nem vitte többre havi 800—1100 forintnál, a nagy többség, a segédmunkás fizetése pedig 650—800 forint között mozgott. Egy másfajta összehasonlítás: amíg Angliában a munkás egy kiló kenyérért 14 percig dolgozott, a magyar munkás ugyanezért 45 percig. Egy pár cipőért az angol munkás 10 órát, a magyar 70 órát dolgozott. Egy kiló burgonyáért az angol 5, a magyar 20 percig, egy férfiöltönyért az angol 41 órát, a magyar 240 órát dolgozott.^[31]

A munkásnak és munkaerőnek ez a kizsigerelése azonban egyáltalán nem hozta meg a terv és az iparosítás sikerét. Az ötéves terv 1953-ra gyakorlatilag összeomlott. Egyrészt a tervgazdálkodás rugalmatlansága miatt, amely a hibák gyors és ésszerű kijavítását nem teszi lehetővé; másrészt a nagyarányú bürokrácia miatt, amelynek eltartása többre került, mint maga a termelés; harmadsorban pedig a terv eredeti túlméretezettsége, nagyzási hóbortja miatt.

A gigantomániás elképzelések több objektuma, óriási veszteséggel, félbemaradt. Legkiáltóbb példája volt ennek — s ésszerűtlensége mindenki számára látható — a budapesti földalatti vasút építése. Ezzel a moszkvai metrót akarták utánozni, s természetesen szovjet szakembereket hoztak. Ezek nem vették figyelembe, hogy a Budapest alatti talaj más, mint a moszkvai, artézi kutak forrásaival van tele. A szovjet mérnökök orosz hadiszempontokra ügyeltek, s ezért az észak—dél irányú vonal helyett kelet—nyugati vonalat terveztek, hogy háború esetén az orosz járműveknek Duna alatti összeköttetése legyen akkor is, ha a hidakat lebombáznák. Két évig dolgoztak a terven, kerek egymilliárd forintot öltek bele, de semmi hasznat sem hajtott, mert a szovjet technika csődöt mondott, s a tervet 1953-ban, befejezetlenül, abbahagyták.^[32] Hasonló kudarccal járt több más nagyszabású elképzelés a terv születési hibája és a szervezés tökéletlensége miatt. A tiszalöki nagy erőművet elkezdték, aztán leállították. Mint a szocializmus nagy diadalát harangozták be a kazincbarcikai ipartelep megépítését, de már hat hónappal a megnyitás után átmenetileg be kellett zárni, hogy általános reparálást hajtsanak végre; a gépek 30 százaléka ugyanis tönkrement, miután előzőleg igen sok üzemi balesetet okozott.^[33] A mohácsi kombinátról, mikor elkészült, kiderült, hogy rossz helyre építették. A lengyeltői olajföldéken, tervtúlteljesítés címén, rablógazdálkodást folytattak, nem hallgattak a szakemberekre, akik elszörnyedtek a mértéktelen kiaknázás láttán; az eredmény az lett, hogy a rákövetkező évben az előző évinek csak 30 százalékát tudták kitermelni. A korábban egy keresztény szentről elnevezett Dunapentelén, melyet az új korszak átkeresztelt Sztálin városnak, nagy acéltelep építését kezdték meg. Valóságos botrány volt ez az új szocialista város. Először, mert a toborzott és odahajtott munkások olyan embertelen körülmények között éltek, hogy arra a korai kapitalizmus sötét évtizedeiben is alig akadt példa s egy Dickens tolla sem tudta volna leírni az ott uralkodó lakásviszonyokat és az erkölcsi züllöttség

állapotát. Másodszor, mert a közelben nem volt megfelelő nyersanyag, s főleg az oroszországi, távoli pontokról szállították a szükséges vasat. Harmadszor: ezt is szovjet szakemberek tervezték, mégpedig jó 20—25 évvel korábbi modell alapján, tehát már a kezdet kezdetén negyedszázaddal elavult üzemet létesítettek. Az oroszok ugyanis egy 1928—29-es típusú amerikai gyárat másoltak le s ennek nyomán tervezték meg a magyarországi gyárat. Megépítése négyszer annyi időbe telt, mint helyes, normális technikai szakismeretek figyelembevételével mellette volna.^[34]

Két bírálat és ítélet a szocialista Magyarország akkori állapotáról. Egyik nyugati, a másik keleti. A nyugati, amerikai vélemény magva: a tervgazdálkodás, mely a kapitalista gazdaságot jellemző állítólagos társadalmi anarchiának akart véget vetni, nélkülözötte a szabadgazdálkodás hatásosságát és a szocializmusban majdnem teljes anarchiát eredményezett.^[35] A keleti észrevétel a magyarországi párttörténetírás utólagos megállapítása a munkaversenyről: „1952-ben már annyi országos versenykampány zajlott, hogy a szervezők jóformán nem is tudták számon tartani... a szervezés teljesen adminisztratív útra terelődött, és a részvétel minden önkéntességet nélkülözött, formálissá vált. A versenyfeladatok elbírálásánál egyoldalúan a mennyiségi szempontok domináltak. A mennyiségi szemlélet sajátos megnyilvánulása volt a terv ún. globális teljesítése, ami legtöbbször anyagpazarlást jelentett, hiszen a vállalatra kirótt termelési tervet sokszor hatalmas tömegű eladhatatlan termék legyártásával 'teljesítették'. Ily módon a termelés összértékének gyakori 'túteljesítése' a valóságban a legszélsőségesebb tervszerűtlenség forrása lett.”^[36]

A tervgazdaság e tervszerűtlensége és az említett mennyiségi szempont igen sok szubjektív és objektív romlást eredményezett. Kialakult a normacsalás módszere, trükkök alkalmazása, munkaütemek kihagyása a gyorsítás és annak érdekében, hogy a munkás teljesítménye minél nagyobbnak lássék. De kialakult a kollektív csalás, becsapás és önbecsapás, amikor a gyárak, üzemek készítettek hamis tervjelentéseket felfelé, a központ felé, amely képtelen volt ellenőrizni az adatok valódiságát vagy valótlanosságát. Ezt a műveletet nevezték köznyelven a tervjelentések „kozmetikázásának”, vagy a „lakkozásnak”.

A tervgazdálkodás tervszerűtlensége nemcsak súlyos szerkezeti hibákat okozott, hanem súlyos emberi szenvedéseket is. A gigantikus tervcélok érdekében 650 000 új munkaerőre volt szükség — papíron —, vagyis majdnem háromnegyed millió munkást kellett az új ipari központokba és a fővárosba terelni. De a lakáskérdést nem tudták megoldani, az elszállásolás és az étkeztetés egyaránt embertelen körülmények között történt. Még az a munkás járt jól, aki — családjától távol — egy bútorozott szobát bérelhetett; erre azonban nem volt esélye, mert ilyen szoba többnyire havi 500—1000 forintba került akkor, amikor a szakmunkás keresete az 1000 forint körül mozgott. Így a munkástömegeket leírhatatlanul zsúfolt és piszkos munkásszállásokon helyezték el. Meglehetősen sovány volt a koszt, az üzemi kantinok étele alig rendelkezett tápértékkel. A pesti munkás akasztófahumora ekkor nevezte el az üzemi levest Zilahy-levesnek, mert az eléje tett lötyty pontosan olyan volt, amire ráillett a nagy bestseller-író regényének a címe: „Valamit visz a víz”.

A tervszerűtlenségre, kapkodásra, zűrzavarra jellemző, s egyben az embertelenségre is, ahogy az ún. kétlaki bányászokkal bántak. A bányavidékek falvaiban ugyanis sok olyan bányász élt, akinek picinyke háza és kicsinyke földje volt. Volt tehát módja jobb lakásra, a hiányos koszt kiegészítésére pedig veteményeskertje. Mégis, 1950. november 22-én egy párthatározat kényszeríteni akarta a bányászokat, adják bérbe, vagy adják el az államnak földjüket, s ők maguk költözzenek bányásztelepekre. Amíg egyfelől nem tudtak tisztességes lakást biztosítani a munkásoknak, másfelől meglévő lakások elhagyására készítették a bányászt. Az eljárás mögött az a kizsákmányoló feltételezés lappangott, hogy a „kétlaki” munkás — mert nemcsak bányászokról volt szó — esetleg inkább földcskájén dolgozik s akkor a bányában vagy munkahelyén fáradt, s nem teljesít eleget és nem teljesít túl.

A munkaerőmozgatásnak számos más embertelen velejárója is volt. Nagy számban mozgósítottak és vontak be a munkába nőket, a legsúlyosabb fizikai munkát is el kellett végezniök, építkezéseken éppúgy, mint a földeken. Ilyen körülmények között gyakran a fiatalok foglalkoztatását és a gyermekmunkát tiltó rendelkezéseket sem vették figyelembe, a munkahajszja, munkaverseny és tervteljesítés szempontjainak mindent és mindenkit

alárendeltek. Igénybe vették, nevetségesen alacsony bér mellett a börtönben lévők és internáltak munkáját is, sőt, a circulus vitiosus törvényei szerint a tömeges letartóztatások egyik indítója olcsó munkaerő szerzése volt, ahogy ez a Szovjetunióban, a Gulág szigetcsoporthoz tartozó életében oly „példaadóan” kialakult.

Elképzelhető, hogy az ilyen módszerekkel toborzott munkaerő mit ért és mennyire volt, illetve nem volt tartós és megbízható. Jóllehet a toborzók külön prémiumokat ígértek, a munkába állók csakhamar prémiumot és munkahelyet egyaránt otthagytak s elszivárogtak a munkástelepekről. Egy 1953-as adat, a kommunista ifjúsági szervezet lapjának egyik cikkéből: „A Dorogi Szénbányászati Tröszt területén február 1-től július 31-ig eltelt félesztendő során, a statisztikai adatok szerint 97 százalékos volt az elvándorlás. Ez azt jelenti, hogy minden száz toborzott közül csupán három emberből lesz bányász, aki Dorogon telepedik le és ott ereszt gyökeret.” Kiderül ugyanebből a riportból, hogy pl. Tokod-Altárón a két munkásszálláson 118, illetve 94 fő lakik, olyan tarka, vegyes társaság, amelynek nagy része bányamunkára vagy akár egyszerűen fizikai munkára, alkalmatlan. A kép egyben szomorú képe annak is, hogy a totális állam rendszere mennyire felforgatta az egész magyar társadalmat. Kik toborzódtak össze a bányatelepen? Földművelő, kubikos, keszonmunkás az abbamaradt pesti földalattiról, kosárfonó, matróz, kereskedő, kulák, templomfestő, analfabéta és kizárt egyetemista, fegyházból szabadultak, jampecek és idős emberek, férfiak és nők egyaránt. A munkásszállót előzönlötték a könnyű hölgyek. E kép láttán felteszi a kérdést a kor egyik szemtanúja: „Miféle társadalom lehet az, amely a kényszermunka egyvelegébe tereli a tisztas családanyát a vihogó prostituálttal, a megszalasztott professzort a jampeccel, a földjéről elvert gazdát a kalandorral?”^[37] Íme, láttelep és csendélet Magyarországon, anno Domini 1953.

És ezenközben a szocializmus útjára lépett Magyarországon nem volt senki és semmi, ami a dolgozókat, a munkásokat megvédje az ilyen viszonyoktól. Nem volt, mert megszűnt az érdekképviselet. A szakszervezet a párt meghosszabbított karja lett, s munkája nem arra irányult, hogy magasabb béreket, elviselhető munkakörülményeket sürgessen, hanem éppen ellenkezőleg, feladata abban merült ki, hogy a munkást rászorítsa a fizetetlen túlóráztatásra, a vasárnapi munkára, az ünnepnapok munkájára vállalkozására megfelelő különdíjazás nélkül. Eltörölték a sztrájkjogot, s a szakszervezet, megcsúfolva eredeti feladatát, a munkahajszó kíméletlen eszköze lett, a munkástársadalmon belül a spicli, a denuncians a fegyelmező szervek felé, egyben az egyetlen munkaadó korbácsa, az államhatalom tranzmissziós szíja csupán, a tervtúlteljesítés elsőszámú felügyelője. Sok régi szakszervezeti vezető szégyellte magát emiatt, de még több akadt, aki vállalkozott a megszégyenítő feladatokra. Régi munkások, mint a párt kegyeltjei, csakhamar felcserélték a munkapadot az íróasztallal, s azon a címen, hogy „munkásállam vagyunk”, olyan vezetőposztokat kaptak, vállaltak, amelyre teljesen alkalmatlanok voltak. Ez további elégedetlenség forrása volt az üzemekben. A munkások, főleg a régi, bevált szakmunkások egyszerre látták, hogy a párt által kinevezett új gyárigazgató, egykori munkás, nem tud megbirkózni feladatával. Mert az élreállítás szempontja nem a hozzáértés volt, hanem a politikai megbízhatóság, a párt iránti vak lojalitás. Az ilyen „munkás-vezérigazgató” felett ráadásul ott állt a gyárba kivezényelt párttitkár. Ez parancsolt az igazgatónak is, és éppúgy nem értette a dolgát, mint amaz. A hozzá nem értés, a dilettantizmus vált uralkodóvá, óriási gyártelepeket tulajdonképpen két laikus irányított, az ország és a dolgozó társadalom nagy kárára. De az egész gyár kénytelen volt zokszó nélkül, bíráló észrevétel, vagy halk szaktanács nélkül engedelmeskedni e két laikusnak. Mert ők, „proletár ösztönükkel” kellő iskoláztatás nélkül is jobban tudták, mit hogyan kell csinálni, mint a polgári származású szakemberek és mérnökök.^[38]

Ilyen körülmények között érthető az államosítási politika, a tervgazdaság, az ötéves terv és a kommunista gazdaságirányítás számos és számtalan jövátéhetetlen hibája, az egész politika közgazdasági és emberi kudarca. Nagy Imre, a későbbi miniszterelnök mutatta ki, politikája védelmében Rákosiékkal szemben, hogy „az 1953 előtti évek felelőtlen politikája csaknem 120 milliárd forintot nyelt el” értelmetlenül.^[39] Ugyancsak Nagy Imre tanúsítja, hogy évi két milliárd forinttal kellett megtámogatni a nagy deficittel dolgozó, szakszerűtlen külkereskedelmet. Az abnormális munkabevetéssel, elpazarolt tőkével és

inhumánus munkaviszonyokkal létrehozott új nagy létesítmények nem bizonyultak jövedelmezőnek. Az ötéves terv idején 75 új vállalat létesült, de ez a teljes ipari termelésnek még öt százalékát sem tudta biztosítani.^[40] A hivatalos kommunista kimutatások az egész helyzettel kapcsolatban mentségül hozzák fel, hogy minden hiba és kudarc ellenére az iparosítási program 1950 és 1954 között megkétszerezte a magyar ipari termelést és megszüntette a munkanélküliséget. Ám: nem beszélve arról, hogy ezt milyen áron, micsoda pazarlással és emberi szenvedéssel érte el, az előbbi adat (75, ill. 5 százalék) világosan tanúsítja, hogy az iparfejlődés tetemes és eredményes részét, a termelés növekedését a régi, a kommunisták által átvett és készen kapott gyárak és üzemek biztosították.^[41] Magyarországnak nem nagy, de jólműködő, fejlődő és főleg a finommechanikában viszonylag modern ipara volt a kommunizmus előtt, s ez az ipar, már csak a háborús szükségletek miatt is, mindvégig, az oroszok bejöveteléig hibátlanul működött. Éppen a háborús kívánalmak teljesítése miatt ezenkívül előállt az a helyzet is, hogy Magyarországon a negyvenes évek elejétől nem volt számottevő munkanélküliség, sem az iparban, sem a mezőgazdaságban. Ráadásul a magyar iparnak kitűnő szakemberi gárdája volt. Zinner amerikai professzor mutat rá, hogy a kommunizmus előtt Magyarország nem volt az az iparilag primitív állam, amelynek a „gigantizmushoz” kellett volna folyamodnia. Az országnak ha nem is nagy számban, de olyan közgazdászai voltak, akik a világ legjobbjaiknak mondhatók.^[42] De a kommunizmus ezeket háttérbe szorította burzsoá megbízhatatlanságuk és származásuk, „születési hibájuk” miatt.

Nagy Imre említett védekező bírálata apodiktikusan megmondja, hogy ez a kommunista gazdaságpolitika nem vette figyelembe „az emberi lényt”, nem törődött magával a társadalommal. A korszak egyik hétköznapi tanúja pedig, a kisember szemével vizsgálódva arra a következtetésre jut, hogy a korszak magyar embere, polgára vagy munkása a kezdet kezdetén nem is sejtette, hogy a kommunista munkaadó végül is oly mértékben zsákmányolja ki a munkást, ahogy azt a legsugoribb kapitalista, vagy a legszarnokibb középkori várúr soha nem is merészelt volna.^[43]

A Terv szigorúsága, a kolhozosítási és agrárpolitika csődje, a túlfeszített terv és munkahajszja az iparban, a rendszer roppant nyereszkeskedési vágya, valamint a magyar népgazdasággal szembeni orosz igények mohósága szükségképpen odavezetett, hogy Magyarországon fokozatosan, majd rohamosan csökkent az életszínvonal. A párt az ötéves terv elején azt ígérte, hogy a reálbér s ezzel az életszínvonal 35 százalékkal emelkedik; ezzel szemben 15—20 százalékkal csökkent.^[44]

Az ipari beruházás egyoldalúsága a nehézipar javára, a fogyasztási ipar elhanyagolása, valamint a munkakedv elkerülhetetlen csökkenése a gyárakban és a földeken, mindez azt eredményezte, hogy a közfogyasztási és közellátási javak és árucikkek egyre jobban hiányoztak s a termelt áru minősége erősen romlott. Olyan injekcióstűket gyártottak például, amelyek használat közben meghajoltak. Az operált betegeknél a sebek fertőződését 50 százalékban az orvosi műszerek alkalmatlansága és antiszeptikus kezelés hiánya okozta.^[45] Mivel az iparban a tervteljesítés bálványozása csak a mennyiségi szempontra törekedett, a gyárak olyan cikkeket gyártottak, melyeket kevés munkával gyorsan lehetett előállítani — de nem volt rájuk semmi szükség. Az ily módon felhalmozódó eladhatatlan cikkeket azonban az állami kereskedelem, mely szintén szép tervteljesítési számokat akart felmutatni, mégiscsak el akarta adni. Ebből született az árukapcsolás állandó művelete, mikor a boltban a vevő csak akkor kapott neki szükséges árut, ha megvásárolt olyasmit is, amire nem volt szüksége. A túlfeszített terv következménye lett a sok selejtes áru, amit szintén igyekeztek rásózni a vevőre. A selejt miatt sok külföldi cég megtagadta az exportra szánt magyar áru átvételét — ezt is a hazai fogyasztó nyakába akarták varrni. Két új fogalom született, amit a magyar társadalom addig nem ismert: selejt és hiánycikk. Vagy rossz áru volt, vagy semmilyen. A hétköznapi élet legegyszerűbb cikkei hiányoztak. Nem lehetett kapni teaszűrőt (igaz, gyakran teát sem), varrótűt, cernát vagy zsilettpengét. A népi demokrácia arisztokratái a pártfunkcionáriusok mellett egy ideig az élsportolók voltak, akik külföldi útjaikon a nyugati áruházakban beszerezhatték ezeket a Magyarországon álomnak számító apróságokat.

A falvak népének ismert vegzálása folytán hamar beköszöntött az élelmiszerhiány. A paraszt maga is éhezett, az éhség kerülgette a munkást és a városi polgárt is. A párt politikája azonban e téren is az ellenkezője volt annak, mint amit vártak. A párt kiderítette ugyanis, hogy az élelmezési és fogyasztási cikkek hiányának oka nem a rossz terv és termelés, hanem „a fogyasztók megnövekedett igénye”. Az 1950. április 31-i párthatározat tehát, hogy „a fölös vásárlóerőt” korlátozza, áremeléseket rendelt el, a párt agitációs osztálya pedig kiadta a jelszót a „jogtalan vásárlások” ellen. Ennek megfelelően a rendőrség is akcióba lépett s megkezdődött a hajsz a „árurejtegetők” és a „halmozók” ellen. A „leleplezettek” büntetési átlaga ötévi börtön volt.

Rossz tervezés és rendőrterror azonban nem javíthatta a közellátást, és Magyarország a totális kommunista uralom harmadik évében (és hat évvel a háború befejezése után) eljutott oda, hogy be kellett vezetnie a jegyrendszert. 1951 elejétől az év végéig adagolták az élelmiszereket, mint a háborúban, ismét vásárlási jegyekkel kellett bajlódni. Maximálták egyes cikkek forgalmazását: egy személynek csak 5 kiló lisztet, 1 kiló zsírt, 5—10 kiló burgonyát volt szabad kiadni. Ez a tilalom azonban csakhamar elméleti lett, mert a boltok annyira kiürültek, hogy még ez a csekélyen megszabott adag sem jutott mindenkinek. Félóráig, majd óráig kellett sorbaállani az élelmezési alapcikkért: liszt, kenyér, cukor, zsír. De gyakran akkor fogyott ki az áru, mikor egy-egy sorbanálló háziasszony eljutott az üzlet ajtajáig, épp akkor lehúzták az orra előtt a rollót és mehetett haza üres kézzel. A munkásnak gyakran az sem volt meg, ami a legáltalánosabb proletárelétel volt, a zsíroskenyér, mert se zsír, se kenyér. Az 1951-es esztendő adagolási rendszere nem segített, a következő években még válságosabbra fordult a helyzet. „1952 folyamán és 1953 első hónapjaiban igen komoly élelmiszerhiány mutatkozott” — írja maga a párttörténet.^[46]

Az élelmiszerhiány létrejöttében szerepet játszott a külkereskedelem tervülteljesítése is: a hazai piacról elvontak jóformán mindent, ami külföldön, jó valutáért értékesíthető volt, vagy amit, presztízis okokból „testvéri” népi demokráciákba kellett szállítani. Ezért tűnt el például a magyar boltokból egy időben a sajt. A magyaróvári sajtgyár munkásai még a maguk és családjuk számára sem jutottak hozzá ehhez a sok mindent pótolni tudó élelmiszerhez; a munkások úgy tudták, Németország keleti, kommunista zónájába szállították el, de — ez is figyelemreméltó — cirillbetűs papírba csomagolták, hogy a keletnémet kommunisták mint szovjet ajándékot vagy exportcikket kapják kézhez.^[47] Egyiptomban például tízszer olcsóbban lehetett kapni magyar töltőtollat, mint Budapesten.^[48] Vagy fordítva: a magyar töltőtollat a pesti embernek tízszer annyiért kellett megvennie, mint az egyiptomi polgárnak.

A „vevő”, a vásárló polgár rovására ment az is, hogy a kereskedelmi alkalmazottat rendkívül rosszul fizették, még rosszabbul, mint a munkást. Fizetése havonta legfeljebb 600—700 forintra rúgott, ebből nem lehetett megélni. Ily módon a boltokban megpreparálták a mérleget, s ha valaki tíz deka sajtot vett, holtbiztos, hogy csak 8 dekát kapott. A hentesüzletben az egy kilóként eladott húsnak majdnem a fele csont és egyéb mészárszékhulladék volt.^[49] Jó vastag papírba csomagolták, a papír súlya is beleszámított a 10 dekába vagy az egy kilóba.

Így a társadalom tagjai, ha akarták, ha nem, kénytelenek voltak mások rovására segíteni magukon, egyik réteg a másik kárára védte önmagát, s együttesen fordult szembe az államvezetéssel. Ez a közerkölcsök példátlan romlására vezetett. Nemcsak a boltok mérlegét preparálták, hanem általánossá vált az üzemi lopás, mindenféle eltulajdonítás, hogy a hihetetlenül alacsony életszínvonal következményei alól legalább részben kivonják magukat. A közfelfogásban az ilyen eltulajdonítása hullám már nem számított a 7. parancsolat elleni vétségnek — a kommunisták különben is eltörölték a Tízparancsolat erkölcsi szabályozását —, hanem jogos önvédelemnek. Még a gyerekek szemében is természetes volt, ha üzletben, vagy ahol tehették, eltulajdonítottak valamit, s tízéves gyerekek fogalmazták meg, a cserkészlet helyére állított kommunista úttörőmozgalom fiatal tagjai ezt a szólásmondást: „Az úttörő nem lop, csak hiányos készletét kiegészíti.” A munkás pedig, akit a kommunista propaganda azzal áztatott: „Tiéd a gyár, magadnak dolgozol” — a munkahajszára azzal felelt, hogy a gyárból, ami úgylis az övé, kivette a magáét, vitte haza az

anyagot, szerszámot, amit csak lehetett. Az életszínvonal abszurdumai, a közállapotok ide juttatták a közerkölcsöket.

A budapesti akasztófahumor még ezekben a rettenetes években sem hiányzott. Ez a humor talán mindennél élesebben világítja meg a helyzetet. A kétségbeesés szülte ezt a gúnyolódó kérdést: „Ez, ahogy most élünk, már a megvalósult munkásparadicsom, vagy lesz ez még rosszabb is?”

Rendkívül megromlott a lakáshelyzet. A kormányzat elhanyagolta a szociális lakásépítést, bevezette az ún. társbérletek rendszerét, amikor két vagy több család jutott egy lakásra, több háziasszony egy konyhára. Ez megoldhatatlan súrlódásokra és összeveszésekre vezetett. A széntermelés válsága nyomán időnként beállt a tüzelőanyaghiány, ilyenkor csak a kényelmetlen összezsúfoltság jelentett, az idegen szagokkal együtt, némi meleget.

Az életszínvonal csökkentését intézményesen mozdította elő a már említett kényszerkölcsön-jegyzések szocialista találmánya. A fizetésből és bérből történő levonás — tervekölcsön, békekölcsön, koreai kölcsön stb. — alaposan megapasztotta a keresők pénztárcáját, de a megfélemlítéssel járó kölcsönjegyzési párttagitáció olyan hatásos volt, hogy az egzisztenciájukért remegő emberek gyakran még túl is jegyeztek, mert a kiadott és kötelező jelszó az volt, hogy szükséges az „áldozatvállalás”. Ilyen módszerekkel elérték, hogy az első ötéves terv érdekében hozott „áldozatvállalás” folytán a dolgozók 50 százalékkal több kölcsönt jegyeztek.^[50] A budapesti kultúrvilág egyik kimagasló egyénisége, a kiváló színművész például, mikor megérkeztek az agitátorok a színházba, hogy jegyeztessenek — kéthavi fizetését ajánlotta fel. Mikor az agitátorok távozása után kollégái megrökönyödve kérdezték tőle, hogy: Te, aki nem is vagy kommunista, miért ajánlottál fel ennyit? — a művész meggyőző őszinteséggel egy Shakespeare-dráma szorongatott királyának hangján kiáltva ezt válaszolta: „Mert félek!”

Az önálló kisiparosság és kiskereskedelem felszámolása is az életszínvonal rovására ment. Megromlottak a szolgáltatások. Ha elromlott a vízcsap, hónapokig, fél éveig sem javították meg. Csőrepedés után hetekig nem volt víz a házban, a letörött kilincs helyén évekig madzag lógott, festésre gondolni sem lehetett. Évekig kellett spórolni egy melegebb kabátra, a ruházkodás pusztá gondolata luxusnak számított. A kommunizmus 1945-ben azt hangoztatta, hogy „kivetkőztetjük a magyar parasztot és a munkást a feudalizmus és kapitalizmus rongyaiból”. Ehelyett az történt, hogy csaknem az egész társadalom lerongyolódott. Magyarország kopott ország lett.^[51]

Kulturális igények kielégítésére nem telt, még egy-egy könyv, egy új nyugati lemez is megvásárolhatatlanná vált. Minden, amit külföldről kellett behozni, évekre eltűnt. Budapest utcáin nem lehetett többé látni déligyümölcs-standokat, a mandarin, a banán napfényre emlékeztető vidám színének nyoma sem volt ebben a kopott országban. Mikor Rákosi Mátyás egy fényes pártfogadáson egyszer megkérdezett egy elégedetlenkedő kommunista író, hogy mi a baja, miért duzzog, hiszen a párt mindent megad a hűséges íróknak, az illető a pompás fogadási terem asztaláról felemelt egy narancsot s így válaszolt: „Mert a fiam már hat éves, és még nem látott narancsot!”

Mindezzel éles ellentétben állt s csak fokozta az elégedetlenséget, hogy ugyanakkor a magasabb pártfunkcionáriusok nagypolgári vagy éppen arisztokratikus életet éltek, luxusvillákban laktak s a közember számára elérhetetlennek tűnő autókban parádéztak. Az új osztály nem kért a proletársorsból. Farkas Mihály honvédelmi miniszter egy park közepén épült luxusvillában úgy élt, mint valami amerikai milliomos, miközben az öntudatos proletár ígét hirdette. Egy alkalommal itt akart fogadást adni a néphadsereg új tábornokainak, de végül is lemondott erről, mert félt, hogy a munkásszármazású tábornokok megütköznek vagy irigykednek ennyi pompa láttán.^[52]

Később, néhány héttel az 1956-os forradalom előtt, amikor a forradalom már a levegőben volt s az elégedetlenség csak úgy sistergett, a párt egyik közírója, aki már átállt a barikád másik oldalára, papírra vetett egy vallomást, megírván, hogy amikor az elmúlt években azt hirdették, emelkedett az életszínvonal, akkor nem a nép igazságát hirdették, hanem — mondotta őszintén — „egyszerűen hazudtunk”.^[53]

Éjjel három óra harminc perc volt. Az egyik budapesti bérház második emeleti lakásában élesen felsikoltott a csengő. Egy másik ház földszintjén, az udvari lakás ajtaján heves dörömbölés kezdődött. A főváros száz és száz házában furcsa zajok verték fel az éjszaka csendjét, homályos csoportok trappoltak a lépcsőházban, ablakok, ajtók nyíltak, kócos fejek tekintettek ki rémülten a folyosókra s látták, hogy a szomszédos lakásba rendőrsztagok nyomulnak be.

1951. május 21-e volt. Megkezdődött a háború utáni „békeévek” egyik legkegyetlenebb aktusa: az értelmiség, a középosztály, a polgárság deportálása.

Ezen az éjszakán, s utána hónapokig, minden héten háromszor, hétfőn, szerdán és pénteken, éjjel fél négy s reggel hat óra között megszólalt a csengő vagy kezdődött a dörömbölés. Csúcspontját érte el a „csengőfrász”, e korszak életének szerves tartozéka. A magyar nép úgy élt éveken át, hogy félnie kellett: ha csengetnek, az nem a tejes vagy a postás, hanem a politikai rendőrség.

Már egy évvel előbb elkezdték kidolgozni a deportálások tervét s 1951 májusától esetenként 4 rendőr jelent meg a kiszemelteknél. Kitelepítési végzést adtak át, amely az illető személyére és családjára vonatkozott. A végzés közölte, hogy 24 órán belül el kell hagyniok a főváros területét s a kijelölt vidéki faluba, vagy táborba, vagy bányatelepre kell költözködniük — 24 óra múlva teherautókkal jönnek értük, ötszáz kilogrammos csomagot vihetnek magukkal. Lakásukat át kell adni „közcélokra”.

A gyakorlat még ennél a kíméletlen papírosnál is kíméletlenebb volt. A foganatosító közegek 500 kiló helyett csak 30 kilós csomagot engedélyeztek. Nagyon sok érintettnek pedig, akit „politikailag megbízhatatlannak” nyilvánítottak, nem 24, hanem mindössze 12 óra készülődési időt adtak, sőt, voltak, akiket azonnal magukkal vittek. Budapest különböző pályaudvaraira terelték össze az embereket, itt marhavagonokba gyömöszölték őket s a vonatok megindultak — Kelet felé. Már az irány jeges rémületet okozott. A megadott deportálási helyek mind az ország keleti részében voltak, a szovjet vagy a román határ közelében. Ugyanaz az irány, az az útvonal, amelyen a háború végén tíz- és százezrek indultak el Szibéria felé, ahonnan százezreknek nem volt visszatérés.

A jeges rémület, a bénító félelem átcsapott drámai jelenetekbe. A rendőrök sorfala közt jajveszékelő asszonyok, síró gyerekek, támolygó öregek, megzavarodott apák jártak fel-alá a lakásban, kapkodva, keresve, mit vigyenek, mit hagyjanak. Ősz aggastyánok térdenállva könyörögtek fiatal egyenruhás suhancoknak, ne tegyék ezt, kíméljék, engedjék otthonában maradni legalább alább a beteg nagyanyát vagy feleséget. Minden hiába, a parancs nem irgalmazott. A nagyobb gyerekeket deportálták, a kisebbeket legtöbbször elvették a szülőktől.

Június 6-án hajnalban egy háromtagú családnak kézbesítették a deportálási végzést. Apa, anya, kisgyerek. A szülők könyörögnek, hadd vigyék magukkal a picit is. A rendőr válasza: „A gyerekről az állam fog gondoskodni!” A gyereket máris elviszik, mire anyja ott a helyszínen öngyilkos lesz, a szerencsétlen apát meg elhurcolják a marhavagonokhoz. Egy öngyilkosság az öngyilkosságok hosszú sorában, ami még ezután következik.^[54]

Hosszú hónapokig tartott a feszültség. Akiket már elvittek, egy-egy hazajuttatott levélben leírták siralmas sorsukat, akiket még nem hurcoltak el, azok szinte még jobban rettegettek, megreszkettek minden szokatlan zajra, elállt a szívverésük is, ha csengő szólalt vagy kopogtak, vagy pedig autó állt meg a ház előtt. Ekkor lett öngyilkos a híres pesti egyetemi tanár, aki a háza előtt defektet kapott autó láttán kivetette magát az ablakból. Testi fogyatékosra, betegségre nem voltak tekintettel. Egy korabeli beszámoló néhány sora: „Józsi bácsi súlyos beteg, szívtrombózis. Ahhoz túl gyenge, hogy bevigyék a klinikára, állandó láza van. De ez nem elég. A szomszédban lakó mérnök szólt Józsi bácsinak, készüljön el mindenre, készüljenek, mert a házbizalmi látta a rájuk vonatkozó deportálási végzést, ők is rajta vannak a listán s a következő transzporttal menniök kell.”^[55]

A deportáló közegek igen gyakran házkutatást tartottak s ebből kifolyólag többeket, akik nem is estek a deportálás hatálya alá, letartóztattak. Az egyik budapesti lakás lakóit négy napig karanténban tartották, négy napig senki nem hagyhatta el a szobákat, folyt a házkutatás. Egyik családtagot, egy 36 éves asszonyt aztán őrizetbe vettek — mert két levelet találtak nála, melyet korábbi férje, egy tüzérszázados írt neki még a háború alatt a

frontról, tábori pecséttel. Ez „gyanús” volt, a címzettet elhurcolták. Egy másik családnál az özvegy édesanyát vitték el egyenesen az Andrássy út 60-ra, és, mint később kiderült, megkínózták. Azért, mert találtak nála két fényképet, mely a háborúban, 1944-ben a Szovjetunióban elesett két fiát ábrázolta.^[56]

A deportálások okát és célját illetőleg számos magyarázat van, s valamennyi feltevés együttesen érvényes. A kommunista pártok s a Szovjetunió egyugyanazon intézkedéssel néha több, különböző célt is követ. Kétségtelen, hogy a deportálás elsősorban az értelmiségi réteg, főleg a volt művelt középosztály tagjai ellen irányult. Igyekeztek kitépni környezetéből mindenkit, aki a kommunizmus előtti múltban vitte valamire, az előző korszakban pozíciót, rangot kapott. Ugyanilyen mértékben gyanús volt, aki műveltségre vagy vagyona tette szert. Tipikus, visszatérő jelenség volt például, hogy deportáltaknak a durva közegek nem engedték meg, hogy könyvet vigyenek magukkal. Feltűnően sok volt a deportáltak között olyan, akinek rokona, ismerőse élt Nyugaton, vagy ő maga valaha, jobb időkben sokat utazott nyugati országokban. E réteg megfélemlítése és megrokkantása mindenképpen az egyik cél volt. A másik cél azonban, legalább ugyanennyire, a munkaerő-szükséglet fedezése kellett legyen. A kolhozok és a gyárak munkaerőt, olcsó munkaerőt igényeltek s a legtöbb deportáltat végül is bányában s főleg kolhozokban dolgoztatták. Csakhamar megkezdődött, a budapesti értelmiség tagjai mellett, a kulákok összefogdosása és deportálása. Volt a pártvezetőségben olyan elképzelés is, melyet aztán a tervgazdaság általános kudarcja miatt nem tudtak százszázalékosan kivitelezni, hogy — Sztálin példáját követve — az egész kulákságot deportálják s így gyorsan végrehajtják a teljes kolhozosítást s letörlik a falu passzív rezisztenciáját.^[57] Végezetül, a feltehető s tényleges okok között a legkézenfekvőbb volt, hogy a rendszer a deportálásokkal akarja megoldani, legalábbis némileg enyhíteni a budapesti lakásproblémát.^[58] Akkoriban százezrek özönlöttek a fővárosba a szorongatott falvakból városi munkára, Budapest lakossága erősen megduzzadt. Legegyszerűbbnek látszott tehát a legbarbárabb megoldás: elvenni a lakást olyanoktól, akiknek évtizede van s akik amúgy is a régi „átkos Horthy-korszakban” jutottak lakáshoz.

A lakásproblémát azonban csak lakásépítéssel lehet megoldani, de erre már az ötéves terv túlfeszítettsége mellett nem gondolhattak. S mivel a deportáltak lakása a tömegek kielégítésére úgyszemint elég, hát inkább kielégítették magukat a párt kedvencei, különböző párttitkárok, mindenekelőtt a biztonsági szervek tisztjei. A volt horthysta tiszt lakásába beköltözködött az új rezsim tisztje, a volt fővárosi tisztviselő otthonába a tanácsstag. S éppen ezért a deportálandó személyek közé besoroltak számos olyat, akinek a lakását jó előre kinézte magának valamely funkcionárius. Egy-egy jobb lakás birtoklása már elég volt arra, hogy valakit deportáljanak. A deportáló közegekkel együtt már nemegyszer megjelent a leendő lakástulajdonos, illetve lakó is, s a deportálttal nyilatkozatot íratnak alá, hogy lakásáról „önként” lemond az illető javára. E felháborító kívánság s művelet közepette a régi lakó nemegyszer ott helyben öngyilkosságot követett el, a holttest eltávolítását a rendőrség az új lakóra bízta.^[59]

Minden más módon is folyt a deportálandók kifosztása. Ez a réteg, a régi középosztály egyáltalán nem volt túlságosan gazdag. Műveltsége nagyobb volt vagyonánál, de lakását ízléssel s szeretettel rendezte be. A volt arisztokrácia és nagypolgárság lakásait és bútorait már nagyrészt igénybe vették a főfunkcionáriusok, az Erdei Ferencek és hasonlóké. Most az új bürokrácia középrétegét kellett elhelyezni „rangjukhoz” méltó lakásba, ezt a réteget kellett hozzájuttatni, olcsón, némi „luxushoz”. Az állam rendeletet adott ki ún. csereüzletek, csereraktárak létesítésére s tudtára adta a leendő deportáltaknak, hogy ingóságukat, bútorikat eladhatják ezeknek az üzleteknek. A megriadt, kétségbeesett, bizonytalan sors elé néző emberektől aztán potom pénzen vásárolták fel egy egész életen át szeretettel gyűjtött javaikat. Lélektani nyomást is gyakoroltak rájuk, mondván, hogy jobb, ha most olcsón eladják, amijük van, mert ha elviszik őket, akkor soha nem látják viszont ingóságukat. Így kellett elkótyavetyélniük majd mindenüket, ez volt az értelme és célja annak is, hogy a papíron engedélyezett 500 kiló helyett a deportálandó csak 30 kilós csomagot vihetett magával: így több holmitól kellett megválnia — fillérekért. Egy erre vonatkozó dokumentum tanúskodása: „A budapesti városi tanács engedélyt adott ki több

kereskedőnek, hogy ruhát, edényt, ágyneműt vásároljon olyan személyektől, akiknek a deponálási intézkedések következtében el kell hagyniok lakásukat. Ezek a kereskedők az ÁVH ügynökei, akik minimális készpénzzel fizetnek. A holmija eladására kényszerült individuuum köteles ezt az összeget minél előbb átvenni a Budapest IX. kerület Ferenc körút 12. sz. alatti Kelengyeboltban. Egy 500 forint értékű női kabátért 10 forintot fizettek, száz forintos lepedőért öt forintot.”^[60] Egy 2000 forintot érő férfiöltönyért a deportálandó nem kapott többet 3—400 forintnál, 500 forintos cipőért 80 vagy 100 forintot. Műtárgyakat vagy antik bútort ennél is jobban leértékelték, ezeket a szó szoros értelmében fillérekért vették át.^[61]

A szélsőséges demagógiával dolgozó és állandóan az alacsony ösztönökre építő kommunista agitáció ennek a deportálásnak mintegy „erkölcsi” igazolást akart és vélt is adni ország-világ előtt azzal, hogy azt magyarázta: csak a „horthysta” tisztviselők, csak az „arisztokrata” réteg, csak a „kapitalizmus hordozói” ellen irányul az intézkedés. E minden morális fogalmat megcsúfoló okoskodás azért vált szükségessé, mert a nagyvilág felháborodott a Magyarországról érkező hírek hallatán. Tiltakozott az amerikai elnök és a római pápa, a francia és az angol kormány, a holland külügyminisztérium és a nyugati szakszervezetek, s komoly lépések történtek, hogy az ügy az Egyesült Nemzetek Szervezete elé kerüljön. A kommunista rezsim a belső és külső nyugtalanságot tehát a „forradalmi igazságszolgáltatás”, az „osztályharcos igazságtevés” ezüstnek hitt, de piszkos papírjába csomagolt indokolással akarta ellensúlyozni. A belügyminisztérium a sajtón keresztül ilyen közleményeket terjesztett: „1951. május 21-től június 15-ig Budapestről a következő nemkívánatos elemeket telepítették ki: hat volt herceget, 52 volt gróft, 41 volt bárót, valamint hozzátartozóikat, 10 volt horthysta minisztert, 12 volt horthysta államtitkárt, 85 volt horthysta tábornokot, 324 volt horthysta törzstisztet, 67 volt csendőr- és rendőrtörzstisztet, 30 volt gyártulajdonost, 46 volt bankárt, 53 volt gyárigazgatót, 93 volt nagykereskedőt, 105 volt nagybirtokost, valamint hozzátartozóikat. A kitelepítettek lakásait dolgozók, elsősorban sztahanovista vagy nagycsaládos ipari munkások kapták meg.”^[62]

Természetesen ez az okoskodás éppoly képtelenség, mint maga a deportálás, elvi forrása minden jogtalanságnak, homlokegyenest ellenkezik az emberi jogok kodifikált deklarációjával. A Deklaráció 11. cikkelye pl. kimondja: „mindenkinnek joga van magát ártatlannak tekinteni, amíg nyilvános tárgyaláson be nem bizonyították a törvény szerinti bűnösségét”. Nos, a deportáltakat soha nem állították bíróság elé, mert bűnösségnek mégsem lehetett elfogadni azt, amit a belügyminisztériumi közlemény megadott, hogy ti. valaki valamilyen rendszerben tisztviselő volt, vagy foglalkozására nézve bankár, vagy tábornok. Minden civilizált társadalomban és rendszerben érvényesek ezek az alapvető elvek: minden egyes embernek joga van emberségre, fajra, felekezetre, társadalmi helyzetére, nemzetiségére vagy foglalkozására való tekintet nélkül; egyetlen személy sem fosztható meg otthonától, személyes javaitól vagy mozgási szabadságától, pusztán mert valamely előző rezsimben tisztséget viselt. Még szörnyűbb jogszegés volt a deportálások során — ha egyáltalán lehet fokozni —, hogy a vádaskodást és elhurcolási végzést kiterjesztették a családtagokra is, nemre és korra való tekintet nélkül. Így történt, hogy elhurcoltak egy 102 éves öregasszonyt, mert a fia valamikor Budapest polgármestere volt.

Az országos és nemzetközi felháborodás láttán megszólalt a pártlap is, a deportálás szót kerülve kitelepítésről beszélt, „Kitelepítés és imperializmus” címmel. Mint a cím is mutatja, „a bűnös” az imperializmus volt. A cikk szerint az amerikai imperialisták rá akarják szorítani az Egyesült Nemzetek Szervezetét, hogy béke helyett a háborút propagálja. Amerikai, angol és francia háborús uszítók általános fogalmakban az „emberi jogokra” utalnak — írja a lap —; de — folytatja — lássuk csak, hogy kinek, kiknek az „emberi jogait” védik ezek a háborús uszítók? És a pártlap megkezdi a diffamálásnak szánt névsort: Rakovszky Iván, Lázár Andor, a Horthy-rendszer miniszterei; Éliássy Sándor, Bezzegh-Huszágh Miklós, a Horthy-rendőrség kapitányai; Rapaich Richárd és Kárpáti Camillo, Horthy tábornokai; Eszterházy, Hunyady, Keglevich és Hoyos grófok és Montenuovo herceg. Íme a lista! — kiált fel a pártlap cikke, majd hozzáteszi: Truman és Acheson urak, angol és francia szolgálkával együtt Horthy tábornokait és csendőreit védik, mint pl. Radocsay László, Purgly Emil... és így tovább. S a párt, amely eltörölte a nemesi címeket, ebben a cikkben újra

bevezeti azokat, mert nem mulasztja el egyetlen névhez sem odatenni, hogy az illető bárónő vagy gróf vagy herceg.^[63]

Ezek a közlemények, cikkek egyértelműen mutatják, hogy a kommunista rendszer éppúgy büntetendő ténynek tekintette a származást, mint a hitleri nemzetiszocializmus, s ahogy a hitleri megszállás Magyarországon 1944-ben a zsidókat préselte vagonokba, családjaikat tépte szét, lakásukat rekvirálta el s ingó- és ingatlan vagyonuktól fosztotta meg őket, mert zsidónak születtek, most, 1951-ben a kommunizmus hasonló kálváriás útra indította azokat, akiknek „születési hibájuk” volt.

De a belügyminiszteri közlemények és pártcikkek nem is mondtak igazat. Az sem jog elhurcolásra, hogy valaki kékvérű, vagy valaha magasrangú volt — de a deportáltak egyáltalán nem csak ezek soraiból kerültek ki. Sújtotta az egész középosztályt, sőt, mint láttuk, a parasztság jelentős szektorát, továbbá a szintén likvidálásra szánt önálló kisiparos-kiskereskedő réteget is. Csak néhány jellemző adat, néhány eset a sok közül. Budapest ismert primabalerináját Mezőberénybe deportálták. A budapesti Operaház balett-táncosát Szolnok mellé telepítették ki. Deportálták a nagynevű publicistát, aki Auschwitz haláltáborából került vissza Budapestre. Deportálták az egyik szociáldemokrata napilap volt főszerkesztőjét éppúgy, mint a Hitler-ellenes mozgalmakban vezető szerepet játszott egyetemi tanárt, aki most 80 éves volt s feleségével együtt szállították el egy Hajdú megyei faluba. Elűzték a fővárosból a 70 éves írónőt, aki soha még csak politikával sem foglalkozott, de elhunyt férje valamikor miniszteri rangban lévő tisztviselő volt. Tiszaföldvárra deportálták a nagytehetségű zongoraművészt, feleségével együtt, a művésznek napi 11—12 órai nehéz testi munkát kellett végeznie, 60 esztendőskorában. Egy volt budapesti liberális lap kiadóját Tiszadobra deportálták, s mikor látta, milyen viszonyok közé került s úgy érezte, sorsa teljesen kilátástalan, öngyilkos lett.

Kiterjesztették a deportálást a papságra, különösen sok szerzetest hurcoltak el. Folytatódott a sor mérnökökkel, jogászokkal, bírókkal, ügyvédekkel, közjegyzőkkel. Budapestről deportálták az Arany János utcai optikust, a Fő utcai fodrászt, két Fő utcai vendéglőst. A Dózsa György utcai állatboltost Pusztaföldvárra vitték családotól, Tildy Zoltán volt elnöki villája közelében elhurcolták a kis fűszerest feleségével, két gyerekével együtt.^[64] A deportáltak sorsára jutott igen sok órás és ékszerész, elgondolható, hogy miért! S az igazsághoz tartozik még, hogy a pártlap beállítása, tendenciája a „grófok”, „tábornokok” stb. jelzőkkel nem is felelt meg a korabeli valóságnak, mert a deklasszált rétegnek ezek a tagjai a deportálás időpontjában nagy részükben már régen fizikai dolgozók voltak, gyári munkások, háztartási alkalmazottak vagy órabéres munkát végző egyének.

Ha hitleri volt a kommunista deportálás ideológiája, hitleri volt a végrehajtás brutalitása is. A deportáltak munkaképes gyerekeit elválasztották a szülőktől és a rizsföldekre vitték munkára. Idős embereket is munkába fogtak s nevetséges bérért dolgoztattak. Elszállásolásuk, ellátásuk embertelen viszonyokat teremtett. Azok jártak jobban, akik falura kerültek, mert a parasztok, akik maguk is üldözöttek voltak s maguknak is kevés betevő falatjuk volt, ahol lehetett, segítették őket. Ez sok vigaszt és enyhülést jelentett a vigasztalan viszonyok között.

A deportálás miatt a kijelölt falvakban túlszűfoeltság keletkezett, egyes falvak lakossága 20—30 százalékkal megnövekedett. Öreg házaspároknak a szabad ég alatt vagy csak a tornácon jutott fekvőhely és éjszakai pihenés. Fűtési lehetőség nem volt, a ruházat gyenge, s kemény tél következett. Mikor a hatóságok látták, hogy a parasztok segítik a deportáltakat, őket is megbüntették, s előfordult, hogy a parasztot, aki saját ágját ajánlotta fel egy szerencsétlennek, szintén deportálták, elvitték falujából, a deportáltat pedig visszakergették az istállóban lévő fekhelyére. Egy-egy ötször-hatméteres szobában általában öt deportált családot zsúfoltak, átlagban 15 személyt, öt kilométeres körzeten kívül nem volt szabad mozogniok, ha a legközelebbi patika messzebb volt, mint öt kilométer, nem jutottak gyógyszerhez. Orvosi ellátásról a hatóságok nem gondoskodtak. A táborszerű munkahelyeken, vagy sátrakban legtöbbször a pusztta földön kellett aludniok, jó, ha egy kis széna vagy szalma jutott a derekuk alá.

A deportáltakat anyagilag is kizsákmányolták. A napi bér — nem órabér — a kolhozokban 8—10 forint volt, amikor egy negyedkiló vaj szabadpiaci ára 14 forint. Ekkor az

esztelen kolhozosítás miatt már általában kevés volt az élelem, ez még inkább súlyosbította az ilyen kivasztottak sorsát. Már érvényben volt a jegyrendszer, s a deportáltaknak gyakran nem adtak élelmiszerjegyet sem. A munkahelynek kijelölt kolhoz sokszor másfélórás gyalogúira volt a lakástól, reggel hatkor kellett kezdeni a munkát, amely este hat óráig tartott, kerek napi 12 órát. A munkát rendőrök ellenőrizték; 15-től 60 évig mindenkinek dolgoznia kellett, olyan munkálatokon például, ami még az ahhoz szokottaknak is nehezükre esett. A 20 év alatti és 50 feletti deportáltak pl. naponta 4 kubikméter földet kellett elhordania, 20 és 50 év közöttiek napi normája 6 kubikméter. Rendkívül gyakori volt a napi 12—14 órás munka, a bérekből különféle címen levonásokat eszközöltek, előfordult, hogy egy deportált tíz napi munka után mindössze 11 forint 40 fillért kapott kézhez.^[65]

A deportálás pusztá gondolata, valamint a végrehajtás brutalitása kimerítette a kényszermunka és a népgyilkosság fogalmát. Ezt nemcsak az akkor külföldön működő magyar politikai szervek állapították meg, nemcsak a New Yorkban székelő Magyar Nemzeti Bizottmány s elnöke, Varga Béla.^[66] Hanem Magyarországon élő vezető intellektuelek is, akik pedig kezdetben szorosán együttműködtek a kommunista rendszerrel. Szekfű Gyula, a világhírű történészprofesszor, aki 1945 után Magyarország első moszkvai nagykövete volt, most, amikor 1955-ben bekövetkezett haláláig már csak néhány éve volt, szintén így vélekedett, népgyilkosságról beszélt, s a kort, melyre utolsó évei estek, a pogány törökök hódítási korszakához hasonlította.^[67]

Hivatalos adatok szerint 30 000 személyt deportáltak, nem hivatalos becslések szerint 100 000-et. Az utóbbi a hihetőbb, mert a deportálásokat időközben kiterjesztették több vidéki város lakosságára is, valamint a nyugati és déli határszélre. A rendszer propagandája ekkor, hogy gazdasági céljai túlteljesítésére minden vonatkozásban nagy erőfeszítéseket csikarjon ki, háborús pszichózist keltett s minden kényszerintézkedését a közelgő, imperialisták által szított veszéllyel indokolta. A deportálásokat vonatkozásában is gyakran hivatkozott a „háborúra”, amely Ausztria és főleg Jugoszlávia felől fenyeget. Ezért végig az osztrák és jugoszláv határ mentén deportáltak mindenkit, akit meg lehetett gyanúsítani azzal, hogy disszidálókat, menekülőket segített. A deportálás nagyobb számú adatát erősíti az is, hogy a kormányzat mindig kevesebb adattal szolgált, mint a valóság. Amikor például, az elején, nemzetközi megfigyelők szerint 15 000 embert deportáltak, a pártlap augusztusban azt közölte: 4281 személyt telepítettek ki.^[68] A deportálásokat pedig augusztusban nem érték véget, gyakorlatilag 1952 elején is folytak.

De, bár fontos, nem is a számszerűség a döntő, hanem maga a tény, a deportálás jogtalansága, mely számos embert kergetett öngyilkosságba és még több ember lelki gyötrődését, fizikai és lelki szenvedését, majd halálát okozta. Az Egyesült Nemzetek által 1948. december 9-én elfogadott, népgyilkosságra vonatkozó határozat, a „Genocide Convention” a népgyilkosság ismérvei közé sorolja a bármely társadalmi csoport megsemmisítésére irányuló szándékot és aktust. A II. cikkely szerint népgyilkosság valamely csoport, réteg tagjainak nemcsak a meggyilkolása, hanem az is, ha valamely csoport tagjainak fizikai vagy lelki-szellemi gyötrődést okoznak, vagy ha gyerekeket erőszakosan kiszakítanak a csoportból. A III. cikkely büntetendőnek nyilvánítja nemcsak a bekövetkezett népgyilkosságot, hanem annak kísérletét, vagy a benne való részvételt is.

Külön kötetre rúg a deportálásban íródott levelek mérhetetlen száma. E sorok megrázó élményekről, aggodalomról, fizikai és lelki gyötrelemről tanúskodnak.

Csak két példa.

Az egyik: „Feleségemmel és a két gyerekkel egy istállóban helyeztek el bennünket, velünk lakik a tehén, a ló, a baromfi, két kutya és a legyek özöne. Mindenünk hiányzik, még kenyérünk sincsen... A parasztcsalád be akart engedni bennünket a házába, de a hatóságok ezt megtiltották.”^[69]

A másik: „Édes Nővérem... Mindenkit és mindenünket el kellett hagynunk, fájdalomunk leírhatatlan. Innen mi már sohasem kerülünk haza. S lehet, hogy még tovább visznek bennünket... Szegény Klárit és Lacit elvitték bányába... Nem tudjuk, mi volt a bűnünk, talán csak az, hogy egyáltalán megszülettünk..”^[70]

A lehangoltság, kétségbeesés, reménytelenség szavai. Szó, mondat, kiáltás a sötétségből.

Kiáltás a mélységekből.
De profundis.

Már megindult a deportálás, amikor 1951 májusában letartóztatták, bíróság elé állították, majd június 28-án 15 évi börtönre ítélték Grósz József kalocsai érseket. Éppúgy kirakatper volt, mint Mindszenty bíboros pere.

Mindszenty elítélése után rövid ideig nyugton hagyták az egyházat, sőt, a sajtó dicsekedett is, hogy íme, a párt békés és türelmes, még azt is megengedi, hogy az iskolákban folytatódjék a hitoktatás. Ez volt a helyzet 1949 első felében. De augusztus 20-án életbe léptették a népi demokrácia új alkotmányát. Ennek 54. cikkelye a vallás szabad gyakorlását hirdeti s kimondja a lelkiismereti szabadságot. Ha valaki azt gondolja, hogy az ilyen szabadságot, szabad lelkiismeretet biztosító szép mondatot totalitárius rendszerben szó szerint kell értelmezni, az csalódik. Helyesebb, ha épp az ellenkezőjét várjuk. Így történt most is. Pár hét múlva kezdődött az új iskolaév, s ekkor a kormány rendelettel jelentette be: az alkotmány 54. cikkelye értelmében a kötelező vallásoktatást eltörlik. Ezzel egyidőben megkezdődött az agitációs brigádok munkája: házról házra, iskoláról iskolára jártak, fenyegetéssel és hízelgéssel rá akarták beszélni a szülőket, hogy gyerekeiket ne írassák be hittanra. Ebben nyilvánult meg a „lelkiismereti szabadság”. Ennek ellenére a szülők, minden felekezetből, a gyerekek 95 százalékát beíraták hittanra.^[71] Ekkor újra megkezdődött a kenyér hideg terrorja: állami alkalmazottakat állásvesztés terhe mellett rákényszerítették, hogy gyerekeik hittanbeíratási kérvényét vonják vissza. Ez sokat használt az állam céljainak, sokan, fogcsikorgatva, engedtek.

De ez nem volt elég, a hittantanítás megnyomorításának más eszközehez is folyamodtak, nevezetesen a hittantanárokat vették célba. A legkülönbözőbb ürügyekkel bírósági eljárást indítottak a tanárok ellen, nemegyszer fajtalankodás gyanújával őrizetbe vettek paptanárokat, vagy felírták őket a deportálandók listájára és de facto elhurcolták őket, sokat közülük egyenesen a Szovjetunióba. Ezzel nagyon megritkult a tanárok sora, sok iskolában volt ugyan még mindig elegendő diák, aki hittanra jelentkezett, de nem volt hittanár, aki tanítson. Ahogy a kulákokat különféle ürügyekkel vegzálták, úgy zaklatni kezdték a szerzetesrendeket is. Egy-egy kolostorkertet lefoglaltak azon a címen, hogy nem termelnek eleget és jól. (Európában a szerzetesrendek teremtették meg az okszerű gazdálkodást.) Tűzrendészeti okokra hivatkozva elkoboztak missziós otthonokat vagy lelkigyakorlatos házakat. Kápolnákat kisajátítottak „közösségi célokra”.

A szerzetesrendek felszámolására is megindult a hadművelet. A polarizálás és a deportálás kombinációjával igyekeztek megbontani a szerzetesek sorait. Egyeseknek csábító ajánlatokat tettek jól fizetett, magasrangú állami állásokra, másokat letartóztattak. Mikor ez nem járt kellő eredménnyel, az addigi egyes rendőrakciók helyett megkezdtek a tömeges lefogásokat. 1950. június 10-én éjszaka a rendőrség körülvette a dunántúli kolostorokat és kereken ezer szerzetest tartóztatott le s indított útnak az ország keleti tájaira, férfiszerzeteseket és apácákat vegyesen. A püspöki kar azonnal tiltakozott s a párt akkor közölte a püspökökkel: a szerzeteseket szabadon bocsátják, ha az egyház elfogad és aláír egy, az állam által ajánlott „szerződést”. A püspökök érthető módon kijelentették: így, ilyen nyomás alatt semmiféle egyezkedés sem lehetséges. A kormány ekkor — június 19-én — újabb ezer szerzetest vett őrizetbe, egyben elterjesztette a hívek és a papság körében, hogy a lefogott papokat Szibériába viszik. Vagyis: revolvert szegeztek a püspökök melléne s újra felszólították őket az államegyház szerződés elfogadására. A püspökök, hogy megmentsék az apácák és szerzetesek életét — számuk akkor 11 000 volt Magyarországon —, aláírták a megállapodást.

Az 1950. augusztus 31-1 „megállapodás” lényegében állami diktátum. Az állam „adomány” ez volt: visszaad 8 szerzetesi iskolát azok közül, melyeket 1948-ban államosítottak. Ez töredéke volt az egyházi iskoláknak. Az állam megígérte bizonyos egyházi intézmények anyagi támogatását a következő 18 évre, leszögezve, hogy az állami juttatást ötévenként 20 százalékkal csökkenthetik. E juttatás még töredéke sem volt annak, amit az egyház célvagyonából az állam korábban elvett. Az egyháznak viszont köteleznie kellett magát arra, hogy támogatja a kormány „békepolitikáját” és a kolhozok bevezetését,

akadályozza „a hívők vallásos érzületének államellenes célokra való felhasználását”, s „támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét”. Ez az államrend akkor már döntően istentagadó, ateista államrend volt s teljes egészében rendőrállam. Vallásellenes és népellenes rendszer — s a püspököket ennek elismerésére kényszerítették. A rendőrállam az egyház palástját kívánta magára borítani s az egyház erkölcsi befolyását felhasználni pl. az embertelen kolhozosítási politika érdekében, önkéntes, meggyőződésből fakadó „megállapodásról”, mindkét oldalról szabad akarattal létrehozott megegyezésről tehát szó sem volt, az egyháznak is, mint régebben a pártoknak, előírták az öncsonkítást és önmaga megalázását. Ezt hivatalosan úgy nevezték, hogy „szétválasztják az államot és egyházat”, valójában azonban minden addiginál jobban összekötötték: az egyházat odaláncolták az ateista államhoz. Ugyanilyen „szerződéssel” bilincseltek meg a többi hitfelekezet egyházát is.

A „megállapodásnak” az a része, amely a „békepolitika” egyházi támogatására vonatkozott, csapda volt: ennek címén az állam rá akarta venni a püspököket az ismert „békepapi mozgalom”, vagyis egy egyházi szakadármozgalom elismerésére. Ezt azonban a püspökök nem vállalták, nem is vállalhatták. Az 1950. augusztus 31-i szerződés időpontjában a rendszer minden anyagi támogatása és lélekvásárló tevékenysége ellenére is mindössze kb. 100 pap csatlakozott csak a mozgalomhoz, nagy részük olyan volt, akit az internálótáborokban a rendőri szervek gyúrtak meg, majd engedtek szabadon, hogy „békepapként” működjenek.

Az állam folytatta a vallásüldözést, még a maga által kikényszerített „megállapodást” is semmibe vette, a vallást s az egyházak működését egyre jobban nem kulturális, még csak nem is politikai, hanem rendőri kérdésnek tekintette. A parlamentben elfogadtatott egy törvényt „Állami Egyházügyi Hivatal” felállítására. Helyesebb lett volna ennek az „Állami Egyházzellenes Hivatal” nevet adni, mert a Hivatal legfőbb irányítói Moszkvában kiképzett politrukok, megyei szintű képviselői pedig ÁVH-tisztek voltak. (Ez a szerkezet és rendőri jelleg mind a mai napig érvényben van.) Most már rendőri segédlettel folyt a „békepapi mozgalom” támogatása, a püspököktől pedig megkövetelték, hogy a békéről prédikáljanak. Ez az egyháznak a hívek előtti kompromittálását célozta, mert a „békekampány”, „békekölcsön”, „szocialista béketábor” kommunista jelszavai ezt a nemes tartalmú szót fülsértővé és gyűlöletessé tették Közép-Kelet-Európa minden polgára, a magyar polgár előtt is. A hierarchia vezető tagjai ezért óvakodtak attól, hogy nyilatkozataikat a hívek úgy értelmezzék: most már ők is „békepüspökök” lettek. Hogy e vonakodást megtörje, az állam végül is megismételte a Mindszenty-ellenes kampányt Grósz érsek ellen is, így került sor a primás után rangban legmagasabb magyar főpap perére.

A Grósz-perben a vád majdnem szó szerint az volt, mint a Mindszenty-perben: a kalocsai érsek összeesküvést szőtt a népi demokrácia ellen, hogy Habsburg Ottót trónra juttassa; a kalocsai érsek valutaüzérkedést folytatott; az érsek segédkezett abban, hogy a népi demokrácia ellenségei külföldre szökjenek stb. A vádlottnak az utolsó szó jogán mondott beszédét is a per konstruktőrjei írták, s olyan kifejezéseket adtak az érsek szájába, amelyek a komikum és a tragikum határán mozogtak. A 64 éves főpap arról beszélt: börtöncellája magányában elmélkedve belátta, milyen veszedelmet készített elő a dolgozó nép számára, bánja bűnét, s csak reméli, hogy paptársai nem követik őt a helytelen úton, hanem tanulnak az ő példájából és tartózkodnak minden káros cselekedettől... és így tovább. Ez a mesterséges „beszéd” semmiben sem maradt el az agymosó műhely korábbi produktumai mögött. A tizenöt évre ítélt érsekkel együtt nyolc más személyt is elítéltek.

A Grósz-per megfélemlítő hatásával aztán a párt kicsikarta, hogy néhány héttel a per után a püspöki kar letegye az esküt az ateista államra. Ezzel meg is szűnt a püspöki kar már addig is erősen korlátozott önállósága. Az állam komisszáriusokat küldött az egyházmegyékbe; a püspököt mindenütt kényszerítették, hogy vikáriusát és titkárát bocsássa el; helyettük a kizárólag ateisták soraiból kikerült főbiztosok, képzett rendőrtisztek ültek be a püspökök előszobájába s ezek irányították az ordináriusok, az egyházmegyék tevékenységét. Ezek az állami megbízottak magukhoz vették a kulcsokat és pecséteteket, s ha egy püspök nem engedelmeskedett, őrizetbe vették. Az egyházmegyék e civil és ateista irányítóit a népnyelv elnevezte „bajszos püspököknek”. Feladatuk és céljuk az volt, hogy az önálló egyházszerzésnek véget vessenek, az egyházfők ténykedését akadályozzák,

szentbeszédeiket cenzúrázzák (sőt, maguk írják), továbbá, hogy a hittantanítást fokról fokra a minimumra szorítsák, a papi utánpótlást pedig elsorvasszák.

Hogy ez az újabb egyházüldözés mennyire kíméletlen volt, érzékelteti még a kommunista párt későbbi történetírása is, amely, semmit sem szólva ugyan a brutalitás részleteiről, azt mondja, hogy az 1950-es megállapodás ellenére az állam és egyház viszonya nem javult. Majd megjegyzi ehhez: „De ennek most már nem egyedül a katolikus konzervatív körök változatlan bizalmatlansága és elutasító magatartása volt az oka, hanem az állami egyházpolitikában elkövetett hibák szintén megnehezítették e téren a kibontakozást. Mindenekelőtt a vallásszabadság erőszakos korlátozását célzó megnyilvánulások, és Grösz József kalocsai érsek — a megállapodás megszületésében közreműködő egyházi küldöttség vezetője — ... letartóztatása és értelmetlen bírósági meghurcolása mérgecsépette el az amúgy sem békés viszonyt.”^[72]

E 28 évvel későbbi beismerés persze semmit sem változtat azon, hogy 1950-ben és utána minden eszközzel mindent megtettek az egyház, a vallás, a papi rend és a hívek tönkretételére. A Grösz-per után élrekerült Czapik Gyula egri érsek számos gesztust tett az állam felé, az állam ezt mindig a gomblyukába tűzte és dicsekedett vele, ugyanakkor egyik csapást a másik után mérte az egyházra. 1951-ben megkövetelte a fiúszemináriumok feloszlását: kereken ezer papnövendéket kellett elbocsátani. 1952-ben megszüntették a budapesti egyetem teológiai fakultását s több teológiai és papnevelő intézetet. A misére járó híveket zaklatásoknak tették ki s a kommunista párt ifjúsági szervezete kampányt indított a hitoktatás ellen, gúnyt űztek a hittanra járó gyerekekből, az ilyenek szüleit pedig állásukban, hivatalukban vagy hátramosztították, vagy előmenetelükben akadályozták, többször el is bocsátották, mígnem a hittantanítást csaknem teljesen megbénították.

A szerzetesrendeket már az 1950-es „állam-egyház megállapodás” után feloszlatták. A deportálásból s internálásból a legtöbb papot kiengedték, de előzőleg presszióval igyekeztek rávenni őket, hogy lépjenek ki a rendből, egyáltalán az egyházból. Sok fiatal, még csak növendéksorban lévő papot így eltántorítottak, de ez a kisebbség volt. A kórházakból kiharcolták a szerzetes ápolónőket, a feloszlított rendtagokat szétszórták. Mindössze 400 kapott engedélyt, hogy egyházmegyei szolgálatba lépjen.^[73] Egész Európa legjobb tantestületei, a magyar tanítórendek ebek harmincadjára kerültek, a felnövekvő új magyar generációk nagy erkölcsi és művelődési kárára. Több szerzetesrend szinte teljes egészében emigrációba kényszerült.

Czapik érseknek, ha akarta, ha nem, asszisztálnia kellett a kommunista állam megalázó ünnepségein. Neki kellett eskütételre vezetni a püspöki kart abba a Parlamentbe, amely már nem volt Parlament, mert se választott képviselő nem volt benne, se szabad vita. 1955-ben Czapikot is kivezényelték a Helsinkiben rendezett kommunista békevilágkonferenciára, hogy főpapi fényt és színt adjon a szovjet gyülekezetnek.

A katolikus egyházra rákényszerített megállapodáshoz hasonló „szerződéssel” láncolták le már korábban a többi, a protestáns és zsidó egyházat is. Az evangélikus egyház a német ajkúaknak a háború után történt kitelepítése, deportálása után számban is megfogyatkozott. Jobban tudott ellenállni a református egyház, amely csak Ravasz püspök ismert eltávolítása nyomán, s akkor is csak nagy belső vívódás után és csak kis többséggel szavazta meg az iskolák államosítását. A református egyház alól azonban ezzel kihúzták a talajt: 1117 iskolától fosztották meg, csak mintegy nyolcat hagytak egyházi igazgatás alatt. A Ravasz László helyére került új püspököt, Bereczky Albertet Karl Barth, a kálvinista „pápa” is támogatta; 1946-ban ezért egyenesen Budapestre utazott, de néhány év múlva már Barth is levélben fedtte meg Bereczkyt, aki lényegileg mindenben fenntartás nélkül támogatta a kommunista törekvéseket. A Bereczky-féle őrségváltással a magyarországi református egyház a kommunista politika rabja lett, s mint egyik nagy kálvinista író mondotta, ez a politikum „a kálvinizmustól és a magyarságtól egyaránt idegen, ... s lassan benőtt mindent”.^[74] A beteg és fáradt Bereczky körül egy 8—10 tagú csoport alakult ki. Közülük kiemelkedik kettő, mint a kommunista célok útjának egyengetője, Kádár Imre és Péter János. Kádár Imre az 1919-es magyarországi kommün idején Szamuely Tibor kivégző osztagaiban tevékenykedett, ezért a kommün bukása után Erdélybe menekült, ott kálvinista teológiát hallgatott s idővel a kolozsvári színház igazgatója lett. A második világháború után került

vissza Budapestre, ahol a kálvinista egyház szemináriumi könyvtárában ülve meglehetősen hamar jelentéseket írt a papok kommunistaellenes kijelentéseiről s véleményéről.^[75] Péter János Tildy Zoltán támogatásával emelkedett magasra a háború után, s tíz éven át a Szovjetunió egyik szívesen szerepeltetett személyisége lett a kommunista békemozgalomban.

A magyarországi zsidó egyház Kádár Imréje és Péter Jánosa egyszemélyben Stökler Lajos volt, akinek segítségével a kommunisták eltávolították a kiváló Hevesi főrabbit. A zsidóktól is elvették iskoláikat. 1946-ban bebizonyíthatóan a Kommunista Párt állt több antiszemita tüntetés mögött, mert a szorgalmas és leleményes „kispolgári” zsidó rétegben ellenséget látott. Mindhárom keresztény felekezet kiállt a zsidók védelmében, Mindszenty bíboros tudatosan hirdette, hogy „vallásos katolikusok és vallásos zsidók megértik egymást”.^[76] Stökler Lajos állandóan azt emlegette a magyarországi zsidóság felé, hogy a Szovjetunióban ideális a zsidók helyzete. Ha Rákosi a Szovjetuniót „munkásparadicsomnak” nevezte, Stökler nem akart elmaradni mögötte, ő a Szovjetuniót „zsidóparadicsomnak” nyilvánította. 1953. január 17-én aztán, a moszkvai zsidó orvosper idején, jelentés látott napvilágot, hogy Stöklert őrizetbe vették. A kommunista jelentés ezt azzal indokolta, hogy Stökler „nagyiparos” volt. De akkorra már a zsidó egyházi szervek is teljesen kommunista nyomás és ellenőrzés alá kerültek. A mór, Stökler megtette kötelességét, Stöklert letartóztatták.^[77]

Ahogy Czapik katolikus érseknek, úgy kellett a többi vallásfelekezet vezető tagjának is támogatnia a szovjet „békepolitikát”. Péter János is — ő teljes bevetéssel és odaadással — Helsinki magasztalója volt s azokban az időkben mondta: „A Szovjetunió kezdeményezésében a világ népei meggyőző példát kaptak arra, hogyan lehet tárgyalás útján rendezni a vitás kérdéseket.” E nyilatkozatokat természetesen kenetes kifejezésekkel kellett felruházni, Péter János így „hálát adott Istennek”, hogy ilyen tevékenységet folytathat: „Hálaadásunk személyes vonatkozásait az az élmény gazdagítja, hogy a világhelyzet kedvező alakulása során Isten munkatársai lehettünk az irgalmasság jeleinek ápolgatásával.”^[78]

A „békét” — a „pax sovietica” tankokkal teremtett békéjéről van szó — propagálták a békepapok is. E mozgalom állapotára, tagjaira, lelkületére jellemző, hogy az egyház állami nyomorgatása, gyötrése idején hálát adtak a zsarnokságnak és dicshimnuszot zengtek a zsarnokról. Horváth Richárd volt cisztercita szerzetes, a legismertebb „békepap”, aki élen járt a püspökök nyilvános denuncálásában és megfenyegetésében s például nyíltan agitált Péteri püspök letartóztatásáért, Horváth Richárd a „békebizottságok országos értekezletén”, 1952 elején nagy beszédet mondott. Ebben többet idézte Rákosi Mátyást, mint a Hegyi Beszédet, gyakrabban hivatkozott Sztálinra, mint a Bibliára. Horváth Richárd egy mondata a permanens egyházüldözés idején: „Mély és bölcs emberség, komoly erkölcsiség vonul végig Rákosi Mátyás egész beszédén. Minden ízében keresztény ez az erkölcsiség, ez a megértő, de ugyanakkor következetes és komoly emberség.”^[79]

E himnusznál jobban semmi sem jellemezheti, mit művelt a rendszer a papokkal, mit tett az egyház ellen, milyen sorsot szánt, mit követelt meg, hová akarta juttatni a vallás egész intézményét. Azt a szerepet szánta neki, azt a sorsot, amelyre Madách szava illik: „Te őt dicséred, ő téged kitar.”

Ez már nem is a pusztá terror volt, hanem annál is több: az egyház lelke ellen irányuló merénylet.

Ez is visszaütött 1956 októberében.

Láttuk, hogy 1946—47-ben még kisczardapárti politikusok is, amikor valami formás „haladó” javaslattal akarták túlszárnyalni a kommunistákat, a hitoktatás szűkítésére gondoltak. Még inkább „haladásnak” vélték a baloldali intellektuelek és pszeudo-progresszív polgáriak azt, hogy 1948-ban államosították az iskolákat, kiiktatták az egyházi tanintézeteket. De ezzel meg is kezdődött a kulturális-szellemi élet bolsevizálása, „haladás” címén. Ám, nem haladás, nem fejlődés, hanem visszafejlődés az, ha bárhol is a szellemi életet monopolizálják, a sokrétűséget megszüntetik. Ráadásul a magyarországi kommunista rendszer, ahogy a mezőgazdasági struktúrát szétverte s helyébe nem tudott működésképes

szerkezetet adni, ahogy a gigantikus ipari vállalkozások érdekében felszámolta a kiskereskedő, kisiparos réteget s nem tudta ellátni a szolgáltatásokat, úgy nevelő-oktató szinten sem tudta pótolni a keresztény hitfelekezetek tanerőire alapozott szakszerű iskoláztatást. A következmény a színvonal süllyedése lett. Azoknak az éveknek a diákjai nem tanulták meg tisztességesen a helyesírást, s főleg, elmaradtak a nyugati műveltség mögött. A Tízparancsolat erkölcsi kódexe nem volt többé érvényes, a hittantanítás lefaragása következtében pedig a felnövekvő generáció ismeretanyagából hiányzott pl. „az irgalmas szamaritánus”, „a bábeli torony”, a pilátusi „mosom kezeim” stb. fogalma, nyelvi-kulturális közkinccse. Az új iskolai oktatás, az állami indoktrináció el akarta vágni az új magyar nemzedékeket egyrészt Nyugattól, másrészt a magyar történelmi múlttól. A tankönyvek államosítása után olyan tankönyvek születtek, amelyek az államalapító első nagy király, Szent István cselekedeteinek lényegét csak abban látták, bizonyos helytelenítő hangsúllyal, hogy az ősmagyar közösségekbe bevezette a magántulajdon fogalmát s Magyarországot a feudális Európa részévé tette. Mátyás király, a nagy Corvin Mátyás egyes tankönyvek szerint elsősorban a Nyugat talpnyalója volt. Számtanórákon az éppen időszzerű kommunista militarizmus szellemében ilyen példák voltak: két ágyú meg három ágyú az öt ágyú. A matematikába is belekeverték Lenint, a biológiába Sztálint. Bevezették az orosz nyelv kötelező oktatását, de ez egyrészt szakszerűtlen volt, mert nem rendelkeztek képzett orosz nyelvtanárokkal, másrészt csak az oroszgyűlöletet táplálta, mert az intézkedést egybekötötték a nyugati nyelvek tanításának a korlátozásával. Különbösen is, az iskolák a szovjetbálványozás propagandaműhelyei lettek s a tananyag a magyar múltat és a nyugati műveltséget lefokozta s elferdítette.^[80]

Az oktatás színvonalának feltétlenül ártott az a szemlélet, hogy a régi vezetőrétegek gyerekeinek tanulmányi előmenetelét akadályozták, teljesítményüket igazságtalanul és előnytelenül osztályozták, viszont a „paraszt- és munkásállam” jelszavának érdekében felértékelték alacsonyabb rendű teljesítményt, ha egy diák „jó káderrel” rendelkező szülők gyermeke volt. Ez nemcsak a magas színvonalú, eredményes oktatást hátráltatta, hanem aláásta a felnövekvő generáció igazságérzetét és erkölcsi értékmérőit is. Egyetemre nem iratkozhattak be ún. „osztályidegen” szülők gyermekei. A bolsevizálás folyamatában a kultúrpolitika és a nevelés a párt, az ideológia fegyvere lett s az iskolákba is bevitte az osztályharcot, annak minden káros következményével. Az iskola, a közép- és felsőoktatás szintje is, egyetlen keskeny medrű ideológia, a marxizmus—leninizmus szempontjainak lett alárendelve.^[81]

Megszűnt a szabad sajtó, a szabad tájékoztatás. A nagy hírközlő szerv, a Magyar Távirati Iroda élére olyasvalaki került, aki oroszországi emigrációjában a szovjet hírszolgálati iroda, a TASZSZ alkalmazottja volt, s most is, Budapesten, fontosabb hírek kiadása előtt még csak nem is a magyar pártközponthoz, hanem külön telefonon a moszkvai TASZSZ-hoz fordult tanácsokért, utasításokért. Az újságokat is „gleichsaltolták”. Más és más címek alatt mindig és mindenben ugyanazt a konklúziót írták meg a lapok, hogy ti. a Pártnak és Sztálinnak mindenben igaza van. A pártlap, a „Szabad Nép” számára erőszakos előfizetés-gyűjtő kampányokat indítottak, ezt a lapot a kis Magyarországon hétszáz ezres példányban adták ki, bár önkéntes olvasója alig akadt. A „Szabad Nép” szolgálai utánozta a moszkvai Pravdat, jellegében ahhoz kellett idomulnia. Ez a pártvezetőség kifejezett kívánsága volt.^[82]

A színházakat előzőnlőitek olyan darabok, amelyek a kulák „elvetemültségét” ábrázolták, a filmek a traktoroslányok, a férfi-munkát végző nők diadalát énekelték gyerekes dramaturgiával, még a slágerek szövege is a munka és a túlteljesítés szépséget zengte. Sajtót, rádiót, filmet, színházat hatalmába kerítette az agitáció nyelvezete, a prózába benyomultak a rosszul fordított és lefordíthatatlan orosz fogalmak és kifejezések, egyáltalán, a kultúra egész világát egyfajta jelszó-halmazat, frázis-dzsungel, plakát-művészet, reklám-szókinccs jellemezte, minden fórum a marxizmus—leninizmus és a pártcélok eladhatatlan áruját akarta árusítani. A magyar kultúra többágú sípja egyetlen sikító sippá, szinte rendőrsippá változott, az új rendszer hegedűjén csak egy húr maradt, a szellemi élet dallama fülsiketítő propagandává silányult. A jó iskola és az igazi kultúra helyére a pártseminárium és ideológiai indoktrináció lépett, sőt, az olvasni, művelődni vágyó embernek arra sem

maradt ideje, hogy elmenjen a könyvtárba, vagy könyvet vegyen a kezébe, mert igénybe vették, agyonfárasztották a kötelező szemináriumi hajszákat.

A színházi világot, de az egész kultúrtársadalmat s a mozilátogatók széles tömegeit is megrázta két nagy színművész öngyilkossága ezekben az években. Bajor Gizi, a nagy klasszika orvosprofesszor férjével együtt ment az önkéntes halálba; Somlay Artúr, a nagy öreg, egy „Bánk bán” előadást követően szintén mérget vett be, a deportálások idején, miután emiatt éles szóváltásba keveredett Révai művelődési miniszterrel. A Párt mindegyik művész temetésén szép beszédet mondott, Révai koszorút küldött Somlay sírjára. A közvélemény mindkettőt a rezsim kultúrpolitikája, a diktatúra áldozatának tekintette.

A szellemi élet vizsgálatán belül külön fejezet az irodalompolitika s ezen belül is a kommunista írók szerepe, magatartása. A kultúrpolitika az irodalomban meg akarta teremteni az ún. „proletár hegemoniát”, valamint a szovjet hegemoniát. Ennek érdekében el kellett hallgattatni — vagy beállítani a sorba — még a parasztirodalmat, a falukutató szociográfiát is, amely a kommunizmus előtti évtizedekben oly virágzó volt Magyarországon s a szociális lelkiismeret ébresztését végezte. A szovjet kultúrdiktátor, Zsdánov csodabogara, a „szocialista realizmus” lett a vezérlő csillag, mindennek és mindenkinek ehhez kellett igazodnia, pedig valójában senki sem tudta, mi is az a szocialista realizmus?! Magyar kommunista írók egy csoportját egyszer elvitték Moszkvába, ahol a nagy bálvány, Fagyejev tartott nekik szemináriumot erről a magasrendű irodalmi irányzatról. „Ifjú gárda” című saját regényén át magyarázta, hogy ez a könyv akkor vált jó regénnyé, amikor ő a párt tanácsait követve átdolgozta s jobban kidomborította benne a párt vezető szerepét a Donyec-medence ifjúsági partizánmozgalmában. Ugyanez a Fagyejev később, évek múlva azt mondotta szovjet író társának, Solohovnak, a „Csendes Don” szerzőjének, hogy nem tudja, mi az a szocialista realizmus, illetve, hogy „az ördög tudja, mi az”.^[83]

Az új kultúrpolitika Magyarországot a Szovjetunió kultúr-gyarmatává igyekezett tenni, huszadrangú szovjet művészek, írók, tudósok, etc. érkeztek Budapestre s oktatták a magyar művészeket. Egy Hrennyikov nevű esztéta megbírálta Bartókot, egy Finogenov nevű szobrász kioktatta a magyar képzőművészeket. Le Corbusier művészeti hatását nem engedték érvényesülni, a szovjet építészet cukros remekeit — Zuckerbäcker-stílus — példának állították. Mindez oktalan volt és mélyen megalázó.

Az irodalomnak is a pártot kellett szolgálnia. Különösen nagy súlyt fektetett a párt arra, hogy régi, ismert írók szóljanak az új nyelven, rafinált módon úgy írjanak, hogy az kicsengésében a pártnak használjon. Aki erre nem volt hajlandó, azt kíméletlenül elhallgattatták, új művei nem jelenhettek meg, régi műveit kivonták a forgalomból s zúdába küldték. Oly nagy írók, mint Németh László, Kodolányi János vagy Tamási Áron, olyan nagy költők, mint a klasszikus Szabó Lőrinc, a nagy lírikus, Weöres Sándor, mint a népi Sinka István, vagy a XX. század Petőfije, a népi líra mesteri művelője, Erdélyi József, karanténba kerültek, nem szólalhattak meg. Illetve, mikor szólni engedték őket, meg kellett fizetniök az adót a Mammon, a Párt előtt, s például Erdélyi József első beköszöntő verse ünnepelte a falu villamosítását, a szocializmus áldását: villanypóznák ott, ahol régebben nem voltak.

A párt kultúrpolitikája később az elnémítás helyett a kisajátítás eszközéhez folyamodott. Hasznosabbnak ítélte, ha a nem kommunista írók írnak, mint ha nem írnak; hisz mást, mint ami engedélyezett, úgysem vethetnek papírra s ha mégis papírra vetnének, úgysem adják ki, mert a könyvkiadás államosítva van. Viszont ha megszólalnak, pusztán megszólalásukkal igazolják a kommunista rendszer létjogosultságát és véglegességét. Ez elől a perspektíva elől távozott aztán külföldre a korabeli magyar próza és modern regényirodalom legnagyobb alakja, Márai Sándor, aki Thomas Mann útját — és problematikáját — választotta. Vállalta a száműzetést, ami egy rokontalan nyelvű nép — mint a magyar — írója számára sokkal nagyobb áldozat, mint egy világnyelv írója esetében. Márai Sándor egyike a nagy tanúknak, akik diktatúra és író viszonyát kitűnően ábrázolják s híven elmondják a kínlódást, amely egy író emigrációra kényszerít. Egyben jól jellemzi a magyarországi kommunizmus irodalompolitikájának a fojtó levegőjét. Egy Moszkvából hazajött idősebb magyar íróval vitatkozva Márai, akkor még magyar földön, kifejtette, hogy amibe nem lehet beleegyezni, az „az ember államosítása, ami tőrhetetlen, a szellem államosítása”. Idézte Renant, hogy „csak az igazság tud forradalmi lenni”. Partnere

érdekesen viselkedett. „A fény — írja Márai —, amely az 'igazság' említésére felvillant szemében, hamar kilobbant. Megint a fegyelmezett, dialektikus ember beszélt — arról, hogy a kommunizmus a föltétlen társadalmi igazság és minden más részletigazság ebből következik.” A polgári író megkérdezte a marxista író: Van-e mód a szovjetben arra, hogy valaki hallgasson? ... Végül is, ahol szabadság van, ott a hallgatás is egyike a szabadságjogoknak! A másik — olvassuk — „gyanakodva nézett, óvatosan felelt”. Így aztán nem jutottak tovább, a dialógus belefulladás a dialektikus közhelyek tócsáiba.^[84]

Kiderült Magyarországon is, hogy az éppen megszerzett hatalom gyümölcseit élvező kommunizmus ismeri az elhallgattatott író, de nem tűri meg a hallgató író. Mikor feltűnt neki, hogy a legnagyobb modern magyar író hallgat, piszkálni kezdték Márait, a kultúrfunkcionáriusok üzengettek, sürgették, szólaljon meg. Márai ekkor jegyezte fel: „Nem kellett különösebb éleslátás hozzá, hogy megértem, mi a szíves noszogatók értelme: kommunista jelszavak hangoztatása nélkül ugyan, de igazoljam a rendszert — éppen én, a polgári, párton kívüli író —, bizonyítsam, a megszólalás tényével, hogy a kommunista hatalom most már végleges. A kezdeti hibák bírálata nem volt tilos, lehetett kritizálni személyeket, intézményeket, csak éppen nem volt szabad egyetlen szóval sem bírálni, aminek minden a következménye volt: a szovjet rendszert, a kommunizmust. Ahhoz, hogy a jóhiszeműség és spontánság illúzióját keltsék, szükségük volt a fogatlan, ártalmatlan kritikára is. Ez volt az az idő, amikor megértettem, hogy el kell mennem az országból — nemcsak azért kell elmenni, mert nem engedtek szabadon írni, hanem elsősorban és még sokkal inkább azért, mert nem engedtek szabadon hallgatni.”^[85] Márai éles szemmel és kérlelhetetlen pontossággal írja le a kommunizmus írókat is idomító könyörtelenségét, mely az író és a gondolkodót a lenini—sztálini recept szerint kinevezi „a lélek mérnökeinek” s a rezsim s az ideológia szolgálatába kényszeríti. Ez elől menekült el, ez volt az igazi veszély, ennek bekövetkeztétől félt, ebben nem akart részt venni: „Mindennél veszedelmesebb volt, hogy ittmaradok és egy pillanatban már nem emlékezem arra a másik 'én'-re, akinek nemrégén még volt ereje és akarata tiltakozni. Elkövetkezik a pillanat, amikor már nem tudok — belülről, némán sem — tiltakozni valami ellen, amit emberellenesnek, népellenesnek és emberietlennek ismertem meg.” És folytatja a tépelődés nyomában járó világos felismerést, a szellemi internáltság vészes következményét: „Ebben az internáltságban ... elkövetkezik egy pillanat, amikor az egyéniség már nemcsak idomított, kondicionált fogoly egy erőszakos rendszerben, hanem önkéntes segítőtárs és cinkos, mert kiégett benne a szabadulás szükségességének utolsó tudatszikrája.”^[86]

Minden rangos író vonakodott megadni magát annak, ami jön, a behódolásnak, annak, hogy kirakati műtárgy legyen a szellemi erőszak korszakában. De a párt annál inkább igyekezett magához láncolni a vonakodót, minél jobban vonakodott. Faludy György, Villon zseniális fordítója is szemet szúrt a pártnak amiatt, hogy hallgat, nem adja oda a nevét különböző kiadványokhoz. Faludy a szociáldemokrata párt tagja volt, de volt ennél fontosabb tagsága is: az írók családjához tartozott és a szépség volt a hitvallása. Ezért nem tudott íróként kooperálni azzal, ami „párt”, viszont a Párt ebbe nem tudott belenyugodni. A Kommunista Párt még azt sem akarta megengedni, hogy egy baloldali író mint egyéni partizán harcoljon „az ellenség” ellen, megkövetelte, hogy ezt mint „katona” tegye. Kommunista írók, barátok vagy pályatársak, hogy óvják, mentse Faludyt a párt előbb-utóbb bekövetkező haragjától, felajánlották neki, kérték: vállalja el egy készülő nagy antiklerikális irodalmi antológia szerkesztését. Ha elvállalja, ez a legjobb módja, hogy eloszlássék a félreértéseket, a gyanakvást — gondolták barátai. Faludy, aki híres antiklerikális volt — most elutasította. Mert ekkor már folyt a papok deportálása, lezajlott a Mindszent-per, s Faludy ilyen körülmények között a jó ízléssel nem tartotta összeegyeztethetőnek, hogy támadjon valakit vagy valakit, akiket üldöznek s akik nem tudnak védekezni.^[87] Nem sokkal utóbb Faludyt letartóztatták, s hogy az irodalom akkortájt már mennyire rendőri kérdés volt, mutatja, hogy csakhamar börtönbe került az a két író-újságíró is, aki neki az antológia szerkesztését felajánlotta.

Pontosan, szó szerint bekövetkezett, amit Márai megjósolt, s amitől a Faludyak féltek: a magyar irodalom vagy a diktatúra szekere elé került vontatólónak, vagy kasztrálttá vált, s nem volt szava az országon végigvonuló szenvedésről. Amikor éjjelente ezrével hurcolták el

az embereket, amikor a parasztot nyomorgatták a beszolgáltatással, a munkásnak a velejét is kiszívták a munkahajzával, a magyar írónak nem volt, nem lehetett szava. „Az írástudók árulásáról” kellene beszélni, ha nem szolgálna mentségül, hogy az író, ha megszólalt volna, a szó legszorosabb értelmében életével fizetett volna. De ez nem változtat azon, hogy ez a rendszer az írói lelkiismeretet elaltatta, gúzsba kötötte, a szellemi, irodalmi életet kiherélte. De ennél is szomorúbb — s erre aligha van mentség —, hogy az író megszólalt a zsarnokság védelmében és hozsannázóit a zsarnoknak. Babits Mihály az előző korban még megírhatta a lapítokról, hogy „gyilkosok közt cinkos, aki néma”, most azonban nem volt szabad még némának se maradni, most ujjongani kellett. 1952-ben, amikor Rákosi Mátyás 60 éves lett, egy díszkötésű könyvet állítottak össze: „Magyar írók Rákosi Mátyásról”. E kötetben s e köteten kívül írások tucatjai ünnepezték a diktátort, nemcsak, mint az emberiség bajnokát, hanem úgy is, mint aki „a költői ihlet forrása”. A magyar szellem mélypontja volt, magyar földön ilyen hízelgést nem írt le magyar toll ezer éven át, véreskezű gyilkost így még nem dicsőítettek, mint most ezek az „anti-velszibárdok”. Köztük — fájdalom — nem kommunista írók, a legnagyobb nevek viselői is.

A kommunista írók helyzete és szerepe sajátságos volt. Ők erősítették legvehemensebben és teljes vaksággal az embernyúzó rezsimet, de az ő soraikból kerültek ki, akik — nagy késéssel és bizonyos szelekciós érzékkel ugyan — kinyitották a szemüket. Majd — idővel —, a szájukat. Ők borultak le elsőnek a mindenható Párt előtt, de ők szólaltak fel elsőnek a pártvezetőség ellen.

A kommunista írók között volt néhány igazi tehetség és sok volt az irodalmi salak, a karrierizmus, stréberség terméke. Voltak Moszkvából hazatért veteránok és hazai új, lelkes fiatalok, akik hittek a szocializmus építésének szent és sérthetetlen céljában. Az öregek, akik látták a Szovjetunió különböző pereit, tisztogatásait, lélekölő és irodalomsorvasztó periódusait, felvilágosíthaták volna a fiatalokat, de nem tették. A Szovjetunióban, a szocializmus élenjáró országában megélt élményeikről mélyen hallgattak. Hallgattak, mert egyrészt kiégtek, másrészt, mert azért jöttek haza, hogy nyugodtan éljenek, autóval, villával, állami apanázzsal. A Szovjetunióban megtanulták, hogy az őszinteségnek könnyen börtön és halál a vége. Jellemző, hogy legtöbbje csak visszatérése után 8—10 évvel vallotta be, hogy a Szovjetunióban börtönben is ült. Illés Béla, a legjellegzetesebb moszkovita író 1956 nyarán, mikor már a közelgő forradalom szelei jelezték a drámát, zokogva kiáltott fel fiatalabb írók előtt: „Ti, fiúk, nem tudjátok, hogy mennyit féltünk és mennyit hazudtunk mi harminc éven át odakint!”^[88] De ezek az írók aztán tíz éven át, hazajöve, hazudtak Magyarországon is. Ha mással nem, éppen ezzel a hallgatással.

A fiatalok aztán — a salakról, a stréberekről, karrieristákról most ne beszéljünk —, az idealista kommunisták így vakon követték a pártvonalat, amely egy egész népet döntött romlásba. Jó néhányuknak el kell hinnünk, mert hitelesen elmondják, hogy őszintén lelkesedtek, nagyot tévedtek és őszintén csalódtak. Elismerik, hogy ideológiai rajongásuknál, a „haladásba” vetett hitüknél, meggyőződésüknél csak a tapasztalatlanságuk volt nagyobb. E kommunista nemzedék egyik legtehetségesebb írója, a Sztálin-díjas Aczél Tamás írta meg később, hogy ő és társai Magyarország határát egyszer sem lépték át nyugati irányba, Nyugatot, a nyugati demokratikus berendezéseket nem ismerték s elhitték, hogy „a demokráciának magasabb formája az, amikor nincs demokrácia”. A párt erőszakosságai láttán a francia forradalom jelszavát idézgették magukban, amely szerint „nincs szabadság a szabadság ellenfeleinek”.^[89]

Abban, hogy a kommunizmushoz oly sok fiatal tollforgató lelkesen csatlakozott, szerepet játszott egy nemzetközi tekintély, Lukács György pusztja léte. Vonzóvá az tette, hogy nemcsak Moszkva tartotta nagyra, de a művelt Nyugaton is volt visszhangja, s vitán felül hírneves esztéta volt. Ha ő is odatartozik, ti. a párthoz, dicsőség odatartozni — vélték a fiatalok, a marxista ifjak, akik úgy járultak „Gyuri bácsi” zsámolyához, mint valaha Voltaire elé tanítványai. Lukács tudott különbséget tenni jó polgári és rossz szocialista költészet között s az előbbit felsőbbrendűnek tartotta. De mindenkor megtalálta a totalitárius rendszer irodalmifilozófiai igazolásának a finom módjait is, és hirdette, hogy az író legfőbb feladata az irányzatosság. Lukácsot, valószínűleg irigységből, megbírált az irodalom rendőrmisztere, Révai. Azt írta, hogy Lukács kritikai realizmusa árt a szocializmus fejlődésének. Révai

kevesellte Lukácsnak még azt az eléggé jakobinus nézetét is, hogy az író az irányzatosság szolgálatában legyen partizán. Nem, Révai szerint az író legyen több: „a pártmunka kereke és csavarja”. Ma már — mondotta Révai — az irodalom legfőbb elveként nem elég az irányzatosság, a legfőbb elv a pártosság. Jellemző a kor politikai és irodalmi viszonyaira egyaránt, hogy amikor a százszázalékos kommunista Lukácsot megbírálták az a kommunista értelmiségi, aki ráadásul miniszter is volt — lelkes tanítványainak nagy része megtagadta Lukácsot. S jellemző az is, hogy Lukács — önkritikát gyakorolt. Nyilvánosan beismerte, hogy rosszul ítélte meg a szocialista fejlődés tempóját. Az idős világtekintély egy megdorgált iskolásfiú alázatosságával meakulpázott, amiért nem foglalkozott kellő mértékben a legújabb szovjet irodalommal s felfogásával ideológiai zavart okozott... Lukács önkritikát gyakorolt, mert a szellemi kényuralom idején is meg akart maradni az uralkodó establishment kényelmében. Később maguk a fiatalok is felismerték a Mester magatartásának rugóit és negatív következményeit. Felismerték, s elmondották Lukácsról: „Az öreg, mire öreg lett, megtanulta, hogy taktikázni kell, mosolyogni kell, jó arcot kell vágni a rossz tréfákhoz is, iszonyatok előtt is szemet kell hunyni, kisebb és nemcsak kisebb kérdésekben nemegyszer meg kell alkudni, ha életben akar maradni és ráadásul még dolgozni is akar.” Lukács György, mint ez a diagnózis a továbbiakban mondja, „névével és tekintélyével, kiállásával és fellépésével nagy nemzetközi kongresszusokon nemcsak egy eszmét terjesztett, amelyben hitt, hanem fedezett szörnyű bűnöket is, amelyekről pedig ha valaki, akkor ő tudta, hogy bűnök; hallgatott hazugságokról, amelyekről mindig tudta, hogy hazugságok... Nemcsak vitapartnereivel szemben volt türelmes, hanem... igazságtalanságokkal szemben is...”^[90]

Lukács nemzetközi szereplése, tekintélye mindenekelőtt a nyugati marxista-baloldali intellektuelek körében meghosszabbította azt a hiedelmet, hogy a kommunizmus valóban progresszív és valóban megváltás. Lukács, aki harcosan hirdette, hogy a nyugati, kapitalista, imperialista társadalmakban létező *conditio humana* hamis, nyugati útjain hallgatott arról, hogy pl. Magyarországon a *conditio humana* a gyakorlatban a földjétől megfosztott paraszt, az agyonhajszolt munkás, a megcenzúrázott és elnémított író. Lukács, a többi marxista filozófussal együtt, Marx, Engels, Lenin, Trockij nyomán vallotta, hogy az utolsó emancipálandó kategória, a proletariátus a burzsoázia áldozati báránya, s egy megfeszített Krisztus erényeivel rendelkezik; Lukács írásai szerint is a proletariátus emancipálása révén véget ér az embernek ember által történő kizsákmányolása s megszületik az „igazi” emberi társadalom.^[91] De nyugati útjain elhallgatta, hogy mind a Szovjetunióban, mind pedig most Magyarországon látta a proletárdiktatúra valóságát, az állam elhalása helyett a rendőrállam megszületését és a kapitalista Bedeaux-rendszert megszegyenyítő szocialista bérrendszert, hogy látta az egész társadalom s benne a proletár kizsákmányolását az emancipált proletárképviselőt, a diktatúra által. Minderről nem szólt Lukács a nyugati intellektuális kongresszusokon. Ahogy az egykori tanítvány becsületesen megmondotta: „fedezett bűnöket... hallgatott hazugságokról”.

Révai József vitába szállt egy másik kommunista íróval, Déry Tiborral is. Déry ragaszkodott ahhoz, hogy az író igyekszik megvédeni azt a jogát: arról írjon, amiről akar. Révai ezt „polgári moralizálásnak” nevezte s kijelentette: a mi világunkban az írónak ez a joga nincs meg: nem ismerjük el azt az esztétikai tételt, hogy az író ízlése és ítélete a legfőbb kritériuma annak, mit és hogyan kell megírnia.

Ez világos beszéd volt — Magyarországon nem az írók döntöttek arról, hogy mit és hogyan írjanak. És persze a Révai—Lukács, a Révai—Déry vita sem jelentette, hogy Magyarországon irodalmi vita lehetséges. Mert az ilyen vitákból, leszámítva a kommunista establishment tagjait, az egész magyar irodalom ki volt rekesztve. Pontosabban, az egész szellemi vita le volt szűkítve oda, hogy 300 kommunista „író” vitatkozhatott arról: irányzatosság vagy pártosság, Déry vagy Révai. De hogy a nem kommunista szellemi nagyságok felvethették volna a kérdést: szocializmus vagy nem szocializmus? Vagy hogy megírják: a szocializmuson kívül van az emberi kultúrának más kincse is, amelyhez tán igazodni lehetne! — erről szó sem lehetett.

Ilyen viszonyok között az irodalmi élet elsekélyesedett, a szabad szellem meghalt. Uralkodóvá vált az ún. sematizmus. A sablon-írások tucatjai, kongó, üres, terméketlen művek árasztották el a könyvpiacot. Az író, akár a párt kegyeltje volt, akár nem, bármiről írt,

mindig centiméterre és milliméterre, dekára vagy grammra kimérte, hogy eléggé, kellő mértékben dicsérje a szocialista építést. Az írás ebben az értelemben és ebben a korszakban — mértani és számtani művelet lett.

A nagy könyvtárakból kivontak olyan szellemi alkotásokat, melyek ártalmasak lehettek az uralkodó ideológia szempontjából. Egy időre bevonták, epurálták például Dante Divina Commediáját. S gyanús volt az, aki többre tartotta Dantét, mint a szovjet Alexej Szurkovot.^[92]

A Nemzeti Színház műsoráról hosszabb időre letiltották a magyar Faust, az „Ember tragédiája” előadását, mert a falanszterjelenet víziója nagyon emlékeztet a szocializmus sivár világára; s nyilvánvalóan azért is, mert Madách vallja ebben a műben: család s tulajdon lesz a világnak kettős mozgatója.

Amikor régi nagy írók nem vehettek tollat a kezükbe, vagy száműzetésbe kényszerültek, akkor Magyarországon az irodalmat Sztálin összes művei pótolták. Százegres példányokban vitték piacra, nagy költséggel és kis haszonnal.

Miközben a Biblia nyomtatását minimálisra redukálták, sőt, egy időben meg is tiltották, a szovjet párt történetét 530 000 példányban adták ki egy olyan országban, amelynek a lakossága még tízmillió sem volt. A Liber Librorum, a Könyvek Könyve helyett a szovjet párttörténet. Micsoda emelkedés! Ennél magasabbra már igazán nem lehetett zuhanni!

Az ötvenes években történt.

Budapest egyik útvonalán rendőrségi autó száguldott és szirénázott. A többi autó, főleg teherautó, mert személygépkocsi akkoriban még nem igen jutott a közönséges halandónak, tágult jobbra-balra. Az egyik teherkocsi sofőrje azonban nem tudott időben félrehúzódni s így elzárta a rendőrautó útját. Abból kiszállt egy magasrangú személyiség, dühödten nekiesett a teherautó vezetőjének, személyesen pofozta, agyba-főbe verte, ahogy csak tudta. Az eset után saját sofőrje megkérdezte tőle: — Tábornok elvtárs, miért csinálta ezt? Hisz ez egyszerű munkás volt. — Nagy számár vagy — felelte a tábornok kedélyesen —, tanulj meg, hogy a rendőrséget tisztelni és félni kell; szükséges, hogy az emberek remegjenek már attól, hogy meglátnak egy rendőregyenruhát.^[93]

Ez a tábornok Péter Gábor volt, a politikai rendőrség, az államvédelmi osztály, az államvédelmi hatóság mindenható feje, a kommunista rendszer rettegett erőszakszerveinek első főnöke. Az ÁVO, majd ÁVH fejének ez a felfogása, lelkiülete, a „fejtől bűdösödik a hal” igazsága alapján érvényesült az erőszakszerv minden intézményében és személyénél, tisztektől lefelé az utolsó fogdmeig. Létalapja és filozófiája az volt, hogy — rettegetek tőle.

Amikor ez az eset történt, Magyarország már körül volt kerítve drótsövénnyel és aknazárral. Már állt a vasfüggöny, amelynek munkálatait 1947 nyarán kezdték meg s 1949 elején fejezték be. Magyarország történetében erre sem volt példa. Most először történt meg, a 20. század közepén, hogy az országhatárt hermetikusan lezárják, intézményesen és véglegesen, pontosan úgy, ahogy egy börtönt vagy egy internálótábor. A szűkszávú hivatalos közlések arról beszéltek, hogy a határon „műszaki zár” készül. A határvidék lakói viszont megdöbbenve látták s nem akartak hinni a szemüknek, amikor két és fél évvel a háború befejezése után katonai egységek óriási munkálatokat indítottak: cementcölöpöket vertek le, szögesdrót huzalokat feszítettek ki, robbanóaknákat telepítettek a magyar—osztrák határ vonalán. Aztán az első dróthuzal mellett párhuzamosan második drótsövénnyt építettek s újabb aknazávot létesítettek. Végül őrtornyok szökkentek a magasba, gémlábú csúf lények, az őrtornyokba ÁVO-katonák géppisztollyal és gépfegyverrel, az egész hihetetlen építmény mellett pedig, végig, községről községre, erdőtől erdőig őrzőjáratok cirkáltak, hosszú pórásra eresztve a lihegő vérebeket. Az osztrák határ után következett a jugoszláv határ. Ahol nemrég még eleven forgalom, vidáman porzó utak, ahol út menti gyümölcsfák virítottak, ott most meghalt az út, elvágta a drótakadály és az akna, elvágta a Nyugatra vezető ütőereket, elnéptelenedett a vidék, bezárult valami: börtönbe került egy egész ország.

Ez a körülkerített ország a szó legszorosabb értelmében rendőrállam lett. S minden cselekedet alfája és omegája: a félelem. Péter Gábor szervezése büszkén így nevezte magát: a demokrácia ökle. Ennek az öklnek örök lengése senkit és semmit nem kímélt: ez sújtott le háborús bűnösség címén a két háború közti vezető rétegre; ez hajtotta végre a politikai pártok likvidálását, az összeesküvés pirt, a Mindszenty-pirt, a Rajk-pirt; ez vonult

végig a falvakon s kuláküldözés címén kirángatta a falu gyökereit, a mezőgazdasági lakosság kerek egyharmadát telepítve át és összevevén; ez csengetett és kopogott a pesti polgárok lakásán s bonyolította le a deportálást; a gyárakban ez szervezte meg a besúgóhálózatot, ez emelte ki a régi szociáldemokratákat és szakszervezeti vezetőket, vagy az iramot nem bíró munkásokat; ez tört be a kolostorokba s cipelte el ezrével az apácákat és papokat. Jogos és találó a megállapítás, hogy kis túlzással azt lehet mondani: Magyarország 1945 utáni története az ÁVO története.^[94]

A demokrácia öklétől rettegett az egész ország s végül rettegett tőle önmaga is, a rendszer, amelynek védelmére létesült. A mai vallatok holnap vallatósobákba kerültek s tegnapi kollégáik vallatták őket. Aki, magas helyen, íróasztalánál ma aláírt egy letartóztatási parancsot, holnap ott találhatta íróasztalán azt a végzést, amely az ő letartóztatását rendelte el. A rendszer megteremtette a rendőrszervezetet, s aztán — mint minden kommunista rendszer — ennek az apparátusnak a függvénye lett. A rendszer önmaga biztonságát remélte a rendőrgépezettől, ám mégis, ez a rendszer örökös bizonytalanságban élt.^[95]

Az ÁVO az évek folyamán valóságos állam lett az államban. A fővárosban egész épületcsoportokat foglalt el, a hírhedt Andrassy út 60. körül rátette a kezét egész háztömbökre, erőrendszert épített ki magának az Akadémia utcai pártszékház szomszédságában, birtokába vette a fogházakat és internálótáborokat szerte az országban. Személyzetét óriásira duzzasztotta. Az ötvenes években a létszám meghaladta a 80 000-et, majd megközelítette vagy elérte a 100 000-et.^[96] Ha ehhez hozzávesszük a kb. 40 000 főnyi államrendőrséget, akkor látjuk, hogy a kommunista rendszernek, mely demokráciára és szocializmusra hivatkozott, csaknem 140 000 főnyi karhatalomra volt szüksége. A kommunisták által oly sokat kárhoztatott Horthy-rendszerben a rendőrség és a vidéki közrendre vigyázó csendőrség együttes létszáma sem haladta meg a 40—45 000 főt.^[97]

A hírhedtté vált kommunista organizáció, az ÁVO — Péter Gábor szellemében — a legrövidebb időn belül elérte, hogy nevének pusztá hallatára remegni kezdtek az emberek. Jellemző az a keserű tréfa, amely a rezsim rendőrszerve és általános politikájára vonatkozik. Két ember beszélget a pesti utcán, két régi jó barát. Az egyik megkérdezi a másikat, mi a véleménye a koalícióról? A másik hallgat. Mit szól Mindszenty bíboros magatartásához? A másik hallgat. Hogy látja az államosítási problémákat? Hallgatás, hallgatás. Az újabb kérdésre, hogy mi van vele, talán megnémult — így válaszol: — Nézd, én ab ovo nem politizálok, ah avo meg félek!

A félelem tökéletes volt s rövid idő múlva és hosszú évekre még az akasztófahumor is meghalt. A módszerek, fogások, melyeket az 1945-ben még Politikai Rendőrség néven ismert organizáció akkoriban alkalmazott, az ÁVO-korszakban egyre szaporodtak, terebélyesedtek, ezrek után tízezreket, majd százezreket nyomorítottak meg. Nem volt család Magyarországon, amelynek valamely tagja ne került volna be a hírhedt rendőrségi épületekbe, börtönbe vagy internálótáborba. A toll nem alkalmas az átélt borzalmak, elkövetett embertelenségek ábrázolására. Az áldozatok idegtépő szorongását, lelki gyötrődését, fizikai kínoztatását, az erőszakos elvetemült leleményességét, tizenhárom próbás szadizmusát alig lehet szavakba öltöztetni, mert a legerősebb kifejezések használata is csak halvány kópiája annak, ami történt, amit emberekkel műveltek. S a szerző, aki fogolynaplók s élményleírások százait tanulmányozta át, iszonyodik attól, hogy a rendelkezésére álló néhány oldalba sűrítse a legszörnyesebb cselekedeteket, amelyek Magyarország börtöneiben 1945 után lezajlottak.

Ebben a kis közép-európai országban 1945 és 1953 között nem kevesebb, mint 199, vagyis egy híján 200 fogházat, börtönt és internálótábort tartottak üzemben, miközben a jóval nagyobb és ugyancsak kommunista Lengyelországban 97-et.^[98]

Ez a 199 börtön, ezek a „nevelőintézetek”, ahogy az ávosok előszeretettel becézték, a rémuralom visszataszító műhelyei voltak. Aki ide bekerült, az megjárta az élet minden kálváriáját. A vallatók mindent kipróbáltak az áldozatokból, amit csak akartak, a legszörnyűbb és legképtelenebb valótlanúságot is. A módszer nem is mindig a fizikai tortúra volt, hanem a zsarolás módszere. A vallatott rabot hozzátartozóik sorsával zsarolták. Egy újságíróra pl. a vallató ráripakodott: ne tagadjon, mert „itt van a kezem mellett a telefon, ha okoskodik, csak egy szavamba kerül és félórán belül itt van a felesége is”! Aztán egyetlen szó: „Akarja?”^[99]

Egy nagy író, mikor az első vallatások alkalmával azt kérdezte a vallatóktól, hogy mi történik, ha nem ismeri be nemlétező bűneit, ezt a választ kapta: „Akkor vége a játéknak, s addig verünk, amíg bevallod. S ha ez nem segít, s ha közben tévedésből s véletlenül nem ölnék meg, akkor idehozzuk szerelmesedet, Zsuzsát. Aztán az anyádat. Még a sz...-t is kiverjük belőlük. De ne számíts rá, hogy láthatod őket. Csak hallani fogod, a szomszéd szobából, sikoltásukat.”^[100]

Az ilyen nyitányoktól aztán olyan kálváriás út vezetett börtöncellákon át sok esetben egyenesen az akasztófaig, hogy az a történelem majd minden válogatott tortúráját homályba állítja. Egy pszichológiai tanulmány szerint minden adott társadalomban él kb. 5 százalék szadista. Magyarországon ez az öt százalék jól fizetett állásokba került. Goethe azt mondta: nincs olyan bűntény, amelynek elkövetésére ne érezné magát képesnek. Goethe tévedett: amire az ÁVO-személyzet képes volt, arra ember nem volt képes.

Nedves, bűdös cellák, zsúfolt barakkok, keskeny kazamaták, orvosi ellátás gyérsége vagy teljes hiánya, a fényűzésnek deklarált higiénia mellőzése, a gyenge táplálék, az örök durvasága, mind, mind együtt járt a rabélettel, s amiről igen sok rab panaszkodik: a válogatottan aljanép-örszemélyzet sértő, trágár, embert alázó modora, beszéde, párosulva a teljes kiszolgáltatottság érzésével. A vallatótiszték és a börtönőrtiszték, altiszték, közegek mindjárt a fogság kezdetén, a rabélet elején s a fogság minden fázisában minden reménytől meg akarták fosztani az áldozatot. Hóman Bálint, a nagy történész valósággal éhen halt a börtönben, a normálsúlyban 110 kilós embert rendszeresen éhezették, amíg majdnem 50 kilóra fogyott s mikor már éppen csak háltni járt belé a lélek, a börtönorvos a váci rabkórházban így „üdvözölte”: „No, Hóman, még mindig nem döglött meg?”^[101] A sok internálótábor között a leghírhedtebb volt a recski tábor, ahol az élelmezés szándékos gyatrasága, a kötörés nehéz munkája és az általános embertelen viszonyok következtében a bekerült fogoly átlagos élettartama mindössze két év volt.^[102] Aki nem kerülhetett ki onnan időben, annak ez a tábor élete utolsó állomása volt.

Egy politikai fogoly elmondja emlékezésében, hogy a budapesti gyűjtőfogházban a rabok sokszor éjjeleken át nem tudtak aludni, mert köröskörül a cellákban a rendőrök verték társaikat s azok sikongása egész éjszaka hallatszott. Az öröknek joguk volt kényük-kedvük szerint verni és kínozni a rabokat. A kínzások az örök temperamentuma szerint változtak, s az örök szeszélye szerint kaptak a rabok kurtavasat vagy sötétzárkát vagy extrabüntetést, a legkülönbözőbb nyomorgatásokat.^[103]

Egy másik börtönmélt is beszámol arról, hogy az elítélteket soha nem hagyták nyugodni, a nyomozók még ott is újabb és újabb adatot igyekeztek kipréselni belőlük „bűntársaik” ellen. A zárkákban lehallgatókat szereltek fel, a rabok közé kémeket építettek be. A vallatott elítélteket, ha nem vallottak, „konok” magatartásuk miatt „éheztetni kezdték, külön sújtották, s ha továbbra sem kooperáltak, elmeógyógyintézetbe zárták, hogy ott azután jobb belátásra bírják őket.”^[104]

Megvolt tehát minden a magyarországi börtönökben: zsarolás a hozzátartozókkal; a rendőrség túszként kezelte a rokonokat, vagyis volt tús-zsedés; és már akkor megvolt az orosz disszidensek hírhedt üldözésének a módja, az elmeógyógyintézet.

Ugyanez a börtönnapló a továbbiakban így emlékezik: „Éhség, vérhas, a tüdőkre támadó fagyos hideg rendszeres módon tizedelte a rabokat. A fogház udvarában naponként lehetett látni halottvivőket, akik a hullaház felé siettek fogolytársaik ponyvával letakart tetemeivel. Az éhségtől vánszorgó sétálókra — akiket durva fenyegetésekkel és ocsmány kiszólásokkal hajszoltak szaporább léptekre — golyószórók meredtek az emeletről és a padlás nyílásaiból.”^[105]

A háború alatti és utáni magyar nemzedékek felnövekvő, fiatal társadalma valóban az embertelenségek korszakába született bele. Látta a zsidók sárga csillagos megjelölését, deportálását, halálba hurcolását, majd látta a kommunizmus vérengzését. A kor egyik szenvedő alánya így számol be e nemzedék életérzéséről: „Szemtanúként látott sárga csillaggal megalázott embereket a halálba menni, látott a humanizmus jegyében keretlegényeket lámpavasra akasztani, látott nyilvános, helyjegyes akasztásokat, látott cigarettával megégetett melleket, emberi testbe tört üvegdarabokat, dinnye nagyságúra vert heréket, meggyötört és egy életre nemtelenné kínozott nőket.” S hozzáteszi e vigasztalan

képhez azt is, ami vigasztal: Hogy — mondja —, hogy ez a fiatalság mégis megmaradt humanistának, azt bizonyítja, hogy 1956-ban, a szabadságharc alatt a börtönökből kitörő rabok egyetlen fegyőrt sem bántalmaztak.^[106]

Arra, hogy a kommunista börtönökben milyen volt az élet és a bánásmód, álljon itt a kommunista rémuralom egyik kommunista áldozatának a tanúskodása. Rajk Júlia, Rajk László özvegye, aki maga is éveken át raboskodott — Rajk Júlia 1956-ban, még a forradalom előtt, a Petőfi Körnek a Magyar Néphadsereg Tiszti Házában tartott gyűlésen, ahol „régii illegális kommunisták találkozója” volt, nyíltan kimondta: 1944-ben, a fasiszmus éveiben is börtönt viselt, de az ott elszenvedettek közelébe sem jöhetnek az ÁVH-tömlőcök embertelenségeinek.^[107]

A rendőrállam pusztá léte és munkája megmérgezte a magyar társadalom egész légkörét. Az ÁVO óriási besúgóhálózatot szervezett és igyekezett közkerékcse tenni a denúciálást. Az élet minden szektorába s a társadalom, sőt, saját állama minden szervezetébe beépítette kémeit. Olcsó, hitvány jellemeket állított a maga szolgálatába, s erős, kiváló jellemeket kényszerített, presszióval, árulkodásra. A házakban a házmester, a hivatalban a portás vagy a hivatalfőnök, az iskolában a tanár vagy a diák, a családban a szülő vagy testvér, vagy — ez sem volt ritkaság — a gyerek lett átfórmálva vádaskodóvá, spiclivé, feljelentővé. Az ÁVO behatolt a családi szentélybe, felforgatta a családi békét. Árgus szemekkel figyelte a magánéletet s ezért megszűnt a magánélet. Régi barátok, kedves ismerősök, rokonok kerülték egymást, nem ismerték meg egymást az utcán s mindenki gyanús volt, aki él. Soha senki nem tudhatta, hogy a leghívebb barátja nem árulta-e el az ÁVO-nak. A besúgóhálózat megkísérelte, hogy egyformán zsoldjába kényszerítse a tisztességes családanyákat és a prostituáltakat, a hitvány spicliket vagy a gyónási titokra esküdött papokat. A „pressziónak” ez a félelmetes világa, párosulva a rettegéssel, hogy holnap őt jelentik fel és őt hurcolják el, ez a félelem nemegyszer felért a börtönben elszenvedett kínokkal is. Jól jellemzi ezt egy korabeli feljegyzés, amely megörökíti, hogy mikor egy börtönből szabadult asszony találkozott volt főnökével, ő, a volt rab ezt kérdezte: — Mondja, ugye rossz volt szabadlábom?^[108]

Hogy az ember mennyire nem volt szabadlábom akkor sem, ha szabadlábom volt, arra szolgáljon például Szekfű Gyula esete, amely egyben példa arra is, mily rafinált módon végzik a kommunista szervek a Nyugat félrevezetését, a „misinformation” műveletét. Julien Benda, a híres mű, „Az írástudók árulása” szerzője, Rajk kivégzése után Párizsból Budapestre utazott, hogy megtudja — az igazságot. Remélte, hogy megcáfolhatja a „hamis” nyugati híreszteléseket, hogy ti. a Rajk-per tiszta machináció. Julien Benda több vezető magyar értelmiséggel beszélt, többek között Szekfűvel is. Kivétel nélkül mindegyik hangsúlyozta előtte, hogy nem tagja a kommunista pártnak és sok mindenben nem ért egyet a kommunistákkal. Ezek előrebocsátása után aztán mindegyik elmondotta neki, hogy — Rajk igenis bűnös volt, igenis volt összeesküvés, és hogy az ilyen közönséges bűnözők tetteivel szemben minden állam köteles védekezni. Julien Benda, miután így beszéltek neki a kommunizmusban élő írástudók, szentül meg volt győződve, hogy íme, ez az igazság. És el volt szánva arra, hogy visszamenvén Párizsba, könyvet ír s kimutatja: lám, hogy rágalmazták Nyugaton a fasiszták a magyar népi demokráciát. Mindezt a Bristol szállóban elmondotta régi ismerősének, a Nyugaton is jól ismert Faludy Györgynek. A beszélgetésen azonban jelen volt két tolmács, akiről Benda nem, csak Faludy tudta, hogy az ÁVO megbízottai. Így aztán Faludy semmit sem mondhatott el Julién Bendának abból, amit közben gondolt. Nem mondhattam el — írja —, hogy azok, akikkel Benda beszélt, egytől egyig un. „hivatásos nem kommunisták”. Vagyis feladatuk éppen az, hogy a külföldi látogatók előtt hangsúlyozzák, ők nem párttagok. Nem mondhatta el, hogy ezeket, mielőtt találkoztak Bendával, a párt sajtóosztálya alaposan kioktatta, mit mondjanak. El akartam mondani — folytatja Faludy —, hogy Szekfű Gyulát a párt zsarolja, engedelmessegre kényszeríti, mert élete azoktól az orvoságtól függ, amelyeket csak külföldről lehet beszerezni, s ha nem engedelmeskedik, nincs orvosság.^[109]

Ez a világ sok hasonló aljasságot szült és sok szadistát szabadított rá a társadalomra, mérhetetlen szenvedéseket okozott. De ugyanakkor volt példája a nagylelkűségnek és nemeslelkűségnek is. Voltak megdicsőült rabok és emberséges börtönőrök. A cellákban sok

régi politikai ellenfél nyújtott kezet egymásnak, megszületett egy, a jövőre tett nemzeti egység fogadalma. Volt hűtlenség, de volt bajtársiasság is, volt gyáva élet és heroikus halál.

A börtönvilág polgárai egy életemen át őrizték egy-egy halálba induló rabtársuk búcsúszavait s egész irodalom született olyan mondatokból, melyeket utolsó órájukban a siralomházban, vagy utolsó percükben a hóhér kötele alatt rebegtek el a halálraítéltek. Egy 22 éves fiatalember kivégzése előtt Villon „Az akasztottak balladája” c. versét szavalta. Egy ősz ezredes azt kiáltotta: „Éljen a Szent István-i, kommunista mentes Magyarország!”^[110] Az egyik halálraítélte szent Ferenchez könyörgött, a másik így búcsúzott feleségétől: Ne feledj bennünket, drágám — odafent úgyis találkozunk!

A háború után szentté avatták Maximilián Kolbe pátert, aki a német koncentrációs táborban egyik rabtársa, egy családapa helyett ment a halálbarakkba. Kolbe páter példája tovább élt a kommunista KZ-ekben is, számos példája volt, hogy apák, fiúk vagy testvérek magukra vállalták a másik „bűnét”, hogy amazz megmentsék a haláltól.^[111] A mélységek és a magasságok világát teremtette meg a rémuralom Magyarországon.

A rendőrgépezet figyelme kiterjedt mindenre, hiszen végeláthatatlan sorban teremtették és kreáltak a pereket s ehhez anyag kellett. A gépezet szerteágazó munkájára és korlátlan lehetőségeire jellemző például, hogy külföldön is nagy munkatársi gárdát tartott s még a követségek életét is figyelte: a párizsi magyar követség fogalmazási osztályának 12 beosztottja közül 9 ÁVH-tiszt volt.^[112] De megfigyelőket tartott a rendőrség a Budapesten működő külföldi képviselőket is. Ennek megfelelően nemsokára sor került követségi alkalmazottak elleni vádakra és perekre is, e perek egyaránt igyekeztek sújtani a követségek magyar alkalmazottait és magukat a külföldi államokat, melyeket képviseltek. Ezek a perek is a Nyugattól való teljes elzárkózást, illetve az ország elzárását célozták, egyben az imperialista Nyugat és a kapitalista világ elleni propagandaszólamokat igyekeztek „igazolni”. De nincs az a réteg, intézmény, amely ellen ne rendeztek volna pert, nincs az a rendőri-bírói bírósági műfaj, amelyet meg nem írtak volna, s nem volt az országnak olyan zuga, ahová nem jutott el a rendőrség és a kommunista „igazságszolgáltatás” keze. Csak egy kurta pillantás a perek végtelen sorára. Az ismert, nagy perek mellett voltak a „kisebb” perek tízével, húszával, százával, ezrével: a földművelésügyi minisztérium pere, nemzeti bankosok pere, „rongyos gárda” ügye, MAORT-ügy, Dóry Pál és társainak hűtlenségi ügye, Dózsa Attila és társainak ügye, Standard-ügy, Kóvágyó József és társai ügye, volt repülősök ügye, karcagi-hernádi ügy, Miskolc-Diósgyőr vasgyári összeesküvések 1948—1956, csepregi fegyveres összeesküvés, zalai összeesküvés, hódmezővásárhelyi orosházi csoport ügye, piliscsabai crédo-ügy, kispapok-ciszterek bokorugrási pere, antibolsevista gárda, magyar ellenállási mozgalom ügye, premontreiek pere, pálos-per, bencés-per, jezsuiták elítélése, szaléziánusok pere s a Grósz-per számos mellékpere, a pálosszentkúti ügy, farkasfai összeesküvés, izraeli követség elleni per, műegyetemi összeesküvés, Farkas Ferenc hűtlenségi pere, a soproni kémkedési per, magyar földalatti front pere, pártórság pere, piaristák pere, Eger-kiskunlacházi szervezkedés, Bécs—Budapest ügy, jobbagyi „csokoládégyár” szabotázs-pere, debreceni ügy, mozgópostások ügye, magyar ellenállási mozgalom, Szelepcsényi-per, Büki Péter és társainak ügye, bajai összeesküvés, kesztölcei összeesküvés stb. stb. Se vége, se hossza.

A perek sok címszava „szervezkedésre”, „összeesküvésre”, „mozgalomra” utal. Felvetődik a kérdés: valóban volt-e ilyen szervezkedés, összeesküvés, mozgalom? A válasz: nem és igen. A vád értelmében nem volt összeesküvés, vagy nagyszabású szervezkedés, erre egyszerűen nem is volt mód. De általános értelemben volt: ellenállás. A magyar társadalom védekezett, mert erre kényszerítette a rendszer támadása. Magyarországon volt, az első perctől kezdve a forradalom leveréséig, volt ellenállás. A paraszt, aki kétségbeesésében átkozta a rendszert, vagy felgyújtotta állami rablásra kiszemelt asztagjait, védekezett. A munkás, akinek éhbére nem futotta családja ellátására, s sztrájkjog híján lassította a munkát, védekezett. A politikai idealista, aki nem nyugodott bele a népakarat meghamisításába, tervezgetett, készülődött jobb időkre, és védte eszméit, a pap, aki tilalom ellenére kiszolgáltatta a szentségeket, védekezett. Mindez védekezés és ellenállás volt — egy törvénytelen rendszer minden cselekedetével szemben. Mert a magyarországi kommunista párt magatartása az 1945. november 4-i választás másnapjától kezdve —

illegális volt. Attól a pillanattól kezdve, hogy a választáson megnyilvánult népakarattal homlokegyenest ellenkező politikát kezdett s ennek érdekében erőszakot alkalmazott pártok, politikusok, társadalmi rétegek és individuumok ellen — a Kommunista Párt az abszolút törvénytelen útjára lépett s automatikusan törvénytelen volt minden eljárása, amely mások cselekedeteit törvényellenesnek minősítette. Ez a politika egészében tekintve illegális volt, amellet gonosz, ráadásul pedig buta. Buta, mert éppen az ellenkezőjét érte el annak, amit akart: a politikai és társadalmi ellenzék akarta kiirtani, de ezzel ő maga szülte, teremtette meg az ellenzék, sőt, az ellenállást. Rajta is beteljesedett a totalitárius rendszerek és erőszakszervezetek végzete, a magyarországi bolsevizmus ebben is hasonlított a szovjet bolsevizmushoz: a vezetők már nem is álmodhattak arról, hogy az elnyomás gépezetétől megváljanak, s a politikai gépezet cselekedetei a rendszerrel szembeni potenciális ellenzékét még nagyobb és veszedelmesebb ellenzékékké kovácsolták, mint a rendőrség excesszusai nélkül történt volna.^[113]

A magyarországi kommunista állam sohasem adott ki megbízható statisztikai adatokat arról, hogy ennek az óriási rendőrgépezetnek a létrehozása és fenntartása mekkora összegekbe került, az 1956-os forradalom néhány szabad napja pedig kevés volt ahhoz, hogy ezt kinyomozzák és megállapítsák. Kétségtelen azonban, hogy a vasfüggöny megépítése 1947 és 1949 között többmilliárdos befektetést igényelt. Egy 1956-ban mégis napvilágra került helyi adatból pedig következtetni lehet az országos méretekre. A forradalom alatt külföldi megfigyelők megvizsgálták az ÁVH győri kirendeltségét, a vallató-, besúgó- és figyelőközpont supermodern berendezését. Megállapították, hogy csak ennek a helyi ÁVO-nak a berendezkedése mintegy 35 millió forintot igényelt, akkor, amikor a magyar munkás átlagos havi keresete mindössze 650 forint volt.^[114] Ha a rendőrség országos létszámához hozzávesszük az internálótáborok és börtönök személyzetét, kereken 200 000-re tehető az erőszakszervek által foglalkoztatottak száma, s ha figyelembe vesszük, hogy ezeknek hozzátartozóik voltak, azt mondhatjuk, hogy körülbelül félmillió ember „megélhetését” biztosította a rendőrállam működtetése. Ez évi többmilliárd forint kiadás volt, s ha az emberi szenvedés aspektusát elhagyjuk s csupán közgazdasági szempontból vizsgáljuk — merőben improduktív „beruházás”. Ahogy mondani szokás: a népgazdaság, a dolgozó nép súlyos megkárosítása.

Még súlyosabb, ha az emberi aspektust nézzük. A rendőrruralom áldozatairól hosszú ideig nem adtak ki megbízható statisztikát. Ha ilyesmi mégis készült, magánkezdeményezésből született, s a hivatalos adatok teljes vagy részleges eltitkolása miatt inkább alul- mint túlbecsüléseken alapult, s nem tartalmazza a bírói eljárásokon kívül végrehajtott hatósági önkényeskedések áldozatait s az önkényes kivégzéseket, agyonveréseket stb. A dolog természeténél fogva a korai statisztikák adatai nem is fedik egymást tökéletesen. De mindegyik magas számokkal szolgál, s figyelembe kell venni, hogy e magas számok egy kis, akkor nem egész 9 milliós (8 989 000) nép társadalmára vonatkoznak.

Sulyok Dezső könyvet írt az 1945—47-es évekről s ennek adatai szerint 1945-től 1947 szeptemberéig 60 000 ügyben indult eljárás, népbírói eljárás 32 159 ügyben. A halálos ítéletek számát 277-re, a kivégzések számát 133-ra teszi.^[115]

Kovács Imre parasztpárti főtitkár kinyomtatott adatai: 1947 őszéig 34 874 ember került bíróság elé, 286 kivégzést hajtottak végre.^[116]

Korom Mihály igazságügyminiszternek egy moszkvai jogászkonferencián tett nyilatkozata szerint 1948 márciusáig a népbírók 80 000 esetet kezeltek.^[117]

Dr. Berecz János, az MSZMP Központi Bizottsága külügyi osztályvezetőjének „Ellenforradalom 1956-ban tollal és fegyverrel” c. könyvéből kiderül, hogy a későbbi években még jobban fokozódott a rendőrruralom, különösen erősödött legsajátosabb eszköze, a denunciació bátorítása. A könyv szemérmesen „az ellenség keresésének és az adminisztratív módszerek túltengésének” nevezi a jelenséget, de sokatmondó adatokkal szolgál: „1952 és 1956 között, tehát négy év alatt, 1 136 434 ember ellen tettek feljelentést és indítottak vizsgálatot. A feljelentett személyek 45 százaléka, 516 708 fő ellen ... hoztak elmarasztaló ítéletet.”^[118] Vagyis csak az 1956-os forradalmat közvetlenül megelőző négy esztendő alatt több mint félmillió embert ítéltek el.

Végül az 1978-ban az Egyesült Államokban, Pennsylvániában megjelent „Börtönvilág Magyarországon” című, Fehérváry István által összeállított dokumentációs munka becslése szerint Magyarországon 1945 és 1956 között, tehát békeidőben, 15 000 embert pusztítottak el politikai okok miatt.^[119]

A statisztika hasznos, szükséges — bizonyos értelemben azonban veszedelmes. Mert akaratlanul is eltakarja a számok mögötti emberi tragédiát, csökkenti az egyéni szenvedés elevenségét, mintegy „ad acta” teszi a tönkretett életet. De ha politikai értelemmel és emberi részvétellel eljárunk a statisztika adatait, még ha a legkisebbet fogadjuk is el érvényesnek, azonnal érthetővé válik, mi történt Magyarországon 1945 és 1956 között, s hogy 1956-ban a magyar forradalomnak miért kellett kitörnie.

A társadalom és a potenciális ellenzék könyörtelen és szisztematikus megtizedelése után a párt rátért a saját „tisztogatásokra” is, a harmincas évek nagy szovjet akcióihoz hasonlóan. A klasszikus meghatározás, „a forradalom felfalja saját gyermekeit”, ez esetben nem jó s nem kifejező definíció, mert Magyarországon a kommunizmus nem hozott forradalmat, hanem kezdettől fogva felülről, az abszolút hatalom birtokában és eszközeivel diktálta az életet. Amit saját tagjaival s társutasaival szemben tett, az inkább belső hatalmi harcoknak minősíthető s morális értékelése is elsősorban erre alapozható.

A kommunista koncepciók percek a Rajk-perrel indultak meg és egymást követő hullámokban 1953-ig tartottak, hogy a végén elérjék magát a hullámszó kormányosát, Péter Gábort is.

Ez az ember beírta nevét a magyar történelembe: a legsötétebb lapjaira. A nyolc esztendőn keresztül, amíg az ÁVO—ÁVH élén állt, olyan terror uralkodott, amelyre Magyarországon addig nem volt példa. 1911-ben született. Szabósegéd volt. Már a Horthy-korszakban tevékenykedett az illegális kommunista pártban, rendőri jellegű tevékenységet folytatott a Horthy-rendőrség félrevezetése céljából. Jóllehet nem volt moszkovita, teljes egészében bírta mind Moszkva, mind a magyar moszkovita gárda bizalmát. Alacsony, bajszos, jól öltözködő és kínosan higiénikus egyéniség volt. Törtetése, hatalomvágya mérhetetlen, ezt csak hideg cinizmusa múlta felül. Jól beszélt németül és oroszul. Élvezte a nagylelkű gesztusokat, de a triviális tréfákat is. Magánélete erkölcsstelen volt, dőzsölt és pazarolt, szeretőket tartott és eltúrta felesége mindkét nem irányába történő félrelépéseit, különösen hogy az asszony magas pártkitüntetésekben részesült. Munkatársait lenézte, embereiért nem állt ki, beosztottjait a legkisebb mulasztásért is szigorúan büntette. Egy barátjaival folytatott tivornya alkalmával felhozatta cellájából a már jó ideje raboskodó Mindszenty bíborost, csuhásnak titulálta és gúnyt űzött a főpap rabruhájából és állapotából. Mikor Faludy Györgyöt, aki 1942-ben Amerikában élt s 1945 után kezdett újra írni Magyarországon, vallatta, megvetően odavetette neki: Hát maga olyan hülye volt, hogy Amerikából hazajött ebbe a sz...ba! Mindvégig büszkélkedett azzal, hogy egyszer Sztálin is fogadta, sőt, magához ölelte és megcsókolta s dicsérte munkája szakszerűségét.^[120] De Sztálin lett a végzete, mert — mint láttuk — végül is Sztálin életének utolsó nagy gyanakvása és cionistaellenes iránya adott ürügyet arra, hogy Péter Gábor hatalmát megdöntsék. Még ő volt a teljhatalmú úr, de ellenfelei már 1952 tavaszán kezdték gyűjteni ellene a vallomásokot, mégpedig a börtönökben, általa odaszállított politikai foglyoktól, természetesen a legnagyobb titokban és a rabokra rárótt hallgatási kötelezettség mellett.^[121] Végül is a letartóztatást kiváltó ok, illetve ürügy az volt, hogy Péter Gábor, aki mindig ápolta a szovjet MVD-hez és NKVD-hez fűződő kapcsolatait, időnként ezt Rákosi megkerülésével, sőt, ellenére tette. Egy alkalommal jelentést küldött Berijának, ebben bírálta Rákosit is, de Abakumov ezt a jelentést visszaszármasztatta Rákosihoz. Volt tehát bűnjel Péter Gábor bűnére. Így aztán Sztálin halála után sem engedték szabadon, Rákosi és köre jobbnak látta életfogytiglani börtönre ítélni, hogy adott esetben bűnbaknak használják a maguk védelmére. Ez meg is történt akkor, amikor elkerülhetetlenné vált Rajk rehabilitálása: Rákosi ekkor a felelősséget szerette volna áthárítani Péter Gáborra. Az 1956-os forradalom alatt, jóllehet a forradalmárok ismerték Péter Gábor börtönét, nem esett bántódása, a szabadságharcosok annyira vigyáztak a forradalom tisztaságára, hogy még ezzel az egész ország által szörnyetegnek tartott személlyel szemben is az önmegtartóztatás erényét gyakorolták. Később, a Kádár-rezsim idején Péter Gábort tanúnak használták Kádár volt megkínzóival

szemben, s e tanúskodás jutalmaként a Kádár-rendszer 1958-ban szabadon bocsátotta.^[122] Könyvtárosi állást kapott.

Addig azonban, amíg nem került maga is a gépezet kerekei alá, Péter Gábor százával juttatta börtönbe a párt számára kellemetlenné vált társutasokat és párttagokat. Még egy év sem telt el a Rajk-per után, a kommunista párt meg akart szabadulni azoktól a szociáldemokrata vezetőktől, akik készségesen kiszolgálták Rákosit a fúzió megteremtése, a több mint félszázados magyar szociáldemokrata párt megfojtása során. Szakasits Árpádot a bebörtönzésre szánt első államelnök, Tildy Zoltán állásával jutalmazták, de mint a köztársaság második elnökét, már 1950 áprilisában lemondatták, majd őrizetbe vették. Marosán György, aki Szakasitsnál is vétkesebb a szociáldemokrata párt megsemmisítésében, még a fúzió előtt pártja veteránjának, Böhm Vilmosnak a hozzájárulását igyekezett megszerezni a fúzióhoz. Böhm ekkor figyelmeztette: „Hiszel te a Kommunista Párt vezetőinek?” Marosán kérdéssel felelt: „Miért ne hinnék?” — „Szóval hiszel?” — kérdezte újfent Böhm. Marosán határozott igennel felelt, s Böhm, aki tudta, hogy a kommunisták az egyesülés után lenyelik, elsöprik a szociáldemokratákat, megkérdezte még Marosántól: „És ha becsapnak?” Erre Marosán: „Miért csapnának be?”^[123] Marosán György aztán 1950 augusztusában lett a kommunisták becsapottja. A fúzió után még könnyűipari miniszterséggel jutalmazták, aztán leváltották, eltüntették, kivonták a forgalomból s bebörtönözték, egyes hírek szerint a Szovjetunióba vitték, ahonnan csak később került vissza. Még 1949 nyarán lefogták és elítélték a harmadik nagy „egyesítőt”, Horváth Zoltánt. És 1950 júniusában börtönre vetették a negyedik „fuzionistát”, Riesz István igazságügyminisztert. Riesz, míg hatalmon volt, rettegést keltett a politikai rabok körében, mert miniszterként gyakran látogatta a börtönöket s végigjárva a halálraítélteket, nem egytől megkérdezte: „Mi van, magát még nem akasztották fel? Nem tudom, mire várnak magával?”^[124] Riesz borzalmas véget ért: mindig szeretett enni-inni, ezért az ÁVO Andrassy úti pincéjében agyonéheztették s a szó legszorosabb értelmében agyonverték. A hivatalos jelentés szerint „vesebajban” halt meg.

A társutas és kommunistabarát szociáldemokratákkal párhuzamosan, tisztogató pereket hajtottak végre a hadsereg soraiban is. Ennek olyan régi képzettségű katonatisztek estek áldozatul, akik a kommunizmus első éveiben mindenben kezére jártak a párt törekvéseinek s nem kis részük volt a totális hatalomátvétel rendőri feltételeinek megteremtésében és végrehajtásában. Az áldozatok között volt Sólyom László, Illy Gusztáv, Kuthy László, Révai Kálmán.

A szociáldemokrata és a katonavezetők likvidálásánál nagyobb megrökönyödést és megdöbbenést váltott ki a kommunisták táborában a saját párt egy jelentős csoportjának, az ún. debreceni csoportnak a felszámolása, amelyre 1951-ben került sor. Ennek tagjai között magasrangú személyek voltak. Többek között Haraszi Sándor, a pártakadémia régi tanára, valamint veje, a tiszántúli papfiúból már a Horthy-időszakban kommunistává lett Losonczy Géza. Losonczy még a Horthy-időkben, mikor Rákosiék moszkvai emigrációban éltek, Párizsból Magyarországra hozta az emigráns Révai egy tanulmányát s Kállai Gyula neve alatt kinyomtatta. Révai ezért a hatalomban miniszterhelyettséggel jutalmazta. De amikor Losonczy már maga is felismerte a rezsím kegyetlenségeit és furdalni kezdte a lelkiismeret, őt is proskribálták és bebörtönözték. Hozzá hasonló, volt debreceni diáktársak, az első óra kommunistái is követték a börtönbe, Donáth Ferenc, Újhelyi Szilárd, mindmegannyi vezetőállású kommunista. Egy további hajdani diáktárs, Zöld Sándor, aki Kádár János utóda volt a belügyminiszteri székben, nagyon ismerhette a belügyi szervek módszereit, mert amikor az egyik minisztertanácson úgy érezte, hogy személyét is célba vették, nem akarva saját minisztériuma kezei közé kerülni, mindjárt a kormány ülése után hazament, kiirtotta családját, és végzett önmagával is.

Ebben az évben, 1951-ben került sor két másik miniszter, a Kádár—Kállai kettős lebuktatására. Sohasem lehetett biztosan megtudni, hogy e két, mindenkor megingathatatlan Moszkva-hű és párthű kommunista, aki ráadásul mindig óvatos duhaj volt és soha nem kockáztatott semmit önálló véleménnyel vagy kiállással, mit és mikor vétett a párt ellen. Kállai volt az, aki Horthy alatt nevét adta a Révai-cikkhez, s Rajk lefogása után elfoglalta a külügyminiszteri széket. Ez a szék veszedelmes volt, onnan került Rajk is a bitófára. A

belügyminiszteri szék is hasonló tulajdonságokkal bírt: abban Rajk utódja Kádár volt, Kádáré Zöld Sándor. Kállai vagy Kádár, s hozzájuk hasonló törölmetszett párttagok kikapcsolására azonban nem is kell specifikus magyarázatot keresni, megtalálható az a kommunista tisztogatások történetében és lélektanában. Ez pedig nem egyéb, mint amit a politika amerikai professzora, Kelet nagy szakértője, a Keletről jött nyugati politikus és politológus, Zbigniew Brzezinski mond: „a tisztogatás értelme, hogy megfélemlítse azokat, akiknek feladata, hogy másokat megfélemlítsenek.”^[125]

A magyar társadalom, amennyiben a Rajk-per után egyáltalán értesült a vezető kommunisták letartóztatásáról, ezt más kategóriába sorolta, mint tízezrek és százezrek üldözését. Nép és párt viszonylatában a magyar nép, érthetően, így gondolkozott: mink és ők. Vagy még plasztikusabban, a pártról és párteberekéről így beszélt: „ezek”. Ily módon a börtönbe került kommunista funkcionáriusok ügyét is úgy kommentálták, hogy „ezek” ölik egymást. De az érem másik oldala, hogy a társadalom még a börtönbe zárt főfunkcionáriusok és annyi szenvedésért felelős kommunista rabok hozzátartozói iránt is részvétet érzett, szolidaritást mutatott és irgalmasságot gyakorolt. Ha tudta is, hogy az elhurcolt vezetők kommunista rendszere okozta az ország nyomorúságát, a kívülmaradt hozzátartozóban, anyában, gyerekekben, testvérben szánandó embert látott s együttérzését, segítőkészségét nem vonta meg tőle.

E tisztogatásoknak a kisebb-nagyobb pártfunkcionáriusok sorából — e tekintetben is csak rész-adatokra épülő becslésekre támaszkodhatunk — mintegy 1000—1200 áldozata volt, de lehetséges, hogy valamivel több. Egy adat szerint csak a Rajk-per következtében 597 személy került börtönbe s vagy megmenekült, vagy agyonverték, vagy felakasztották.^[126] Egy másik adat beszámol arról, hogy Gerő Ernő, már mint pártfőtitkár, 1956-ban bejelentette: a „rehabilitálás” során eddig 474 a párt számára fontos személyiség ügyét vizsgálták felül.^[127]

Az ún. koncepciók pereknek kommunistákra is történő kiterjesztése — a párton belüli rivalizálások és személyi leszámolások szempontján túl — tipikusan szovjet jelenség volt, a szovjet minta utánzása, a „permanens tisztogatás” bolsevista elvének magyarországi alkalmazása.

A szovjet minta, a szovjet példa vak, kritikátlan és gátlástalan, kötelező követése volt egyébként is az a jelenség, amely párosulva az ország szovjet kizsákmányolásával, végleg és jóvátehetetlenül szembefordította Magyarországot a kommunizmussal és megteremtette a szovjetgyűlöletet.

Az évek múlása némileg talán elfeledtette volna az orosz bevonulás emlékeit. Talán elhalványodott volna a „kicsi robot”, a „davaj csaszí”, a „dokument jeszt” zűrzavaros világa, ha maga a kommunista propaganda nem emlékeztet ezekre — azzal, hogy folyton tagadja, s ugyanakkor a valósággal homlokegyenest ellenkező módon dicsőíti az orosz katonát és a Szovjetuniót. A múltó évekkel az emberek szemléletében valamit enyhült a szovjet katonákról alkotott kép. A magyarok már nemcsak arra emlékeztek, hogy az orosz katona ivott az angol W. C-ből, hanem arra is, hogy egy-egy orosz tiszt levette a magyar otthon könyvespolcáról a német nyelvű Schillert vagy Faustot. És sokat formált, előnyösen, az orosz katona, az orosz ember képén, hogy a magyarok itt-ott felfedezték: a zubbony alatt, a katonaing alatt nemegyszer ott rejtőzik a nyakba akasztott kereszt vagy a szűzmáriás érem.

Ez a folyamat, a megítélés átforgódása, a megértés azonban nem bontakozhatott ki, mert mindjárt az elején elakadt a párt ostoba propagandája miatt, amely megkövetelte a legprimitívebb szovjet jelenség legmagasztosabb beállítását is. A kommunista funkcionáriusok — a faragatlanja butaságból, a műveltebbje szervilizmusból — túlcitálták egymást a Szovjetunió dicsőítésében, s a magyarság nagy, közvetlen, negatív élményeivel ellentétes képet akartak festeni a „felszabadítókról”, mit sem törődve azzal, hogy a valóság nap mint nap cáfolta a dicsőítő propaganda minden állítását. Jellemző, amit egy baloldali intellektuel, aki kézenfekvő okokból reménykedve várta az oroszok megérkezését, mond el a kommunisták bornírt szovjet-magasztalásáról, mégpedig már három évvel a háború befejezése után. Így tanúskodik: „Mikor a szociáldemokrata pártot 1948-ban beolvasztották a kommunista pártba, engem is bekértek egy beolvasztó káderezésre. A származásom

részletes kifaggatása után (amely gondosabb volt, mint amikor 1944-ben a hatóságok árjaságonban kételkedtek), feltették nekem a következő keresztkérdést: 'És hogyan viszonylik az elvtárs a nagy Szovjetunióhoz?' (Sic!) Nem tudom, hogy hányan estek bele a csapdába és mondták rá, hogy 'Köszönöm, rosszul.' 'Én mindenesetre nem. Sőt, őszinte érzéssel így feleltem: 'Én zsidó anyámat a német deportálás elől két hónapig egy fászpincében bújtattam, magam is mint botcsinálta félvér éppen a zsidómesgyn voltam. Egyszóval mi az életünket köszönhetjük a bevonuló szovjet csapatoknak.' 'Hogyan mondja az elvtárs?' — csattant fel vészjóslóan a bizottság kérdezője. 'Kinek köszönheti?' 'Hát a Vörös Hadseregnek' — javítottam a fogalmazáson, mert megéreztem, hol a hiba. De nem eléggé. 'Talán a Dicsőséges Felszabadító Vörös Hadsereget gondolja az elvtárs?!' 'Pontosan' — feleltem megadóan. A bizottság hanyag kispolgári viselkedésem miatt csupán tagjelöltnek vett át az egyesült pártba."^[128] Az esetnek — s a kornak — ugyanez a tanúja így értékeli a magyarországi kommunista-szovjet propaganda súlyos tévedéseit: „A magyarság alapvető élmény anyagára építettek rá, jobban mondva furkósbottal vertek rá egy történelmileg páriját ritkító orosz imádatkultuszt... A munkahelyek, a házak falára felkerült a Szovjet Ember, a Szovjet Rend elvont fétisképe, s vele a hódolatkötelezettség olyan elképesztő formái, külsőségei, melyek néha egy abszurd komédia irrealitását is túlszárnyalták."^[129]

A ragyogó szovjet „image” feletti örködés valósággal nevetséges és kicsinyes formákat öltött, s például magyar hírlapírók történetek százait mondják el erről a hivatalos éberségről. Ha egy megbízható kommunista újságíró kiment a Szovjetunióba s visszajöve lelkenedező, dicsérő riportot írt, ez korántsem jelentette, hogy a lap rovatvezetője azzal meg volt elégedve. Előfordult, hogy a riportban volt egy mellékmondat, hogy pl. Moszkvától keletre hepehupás úton ment az autó. A felettes szerkesztő ezt azonnal kijavította úgy, hogy „pillanatnyilag” hepehupás út; de a főszerkesztő még erre is ráduplázott s beleíratott a cikkbe egy kis elmélkedést a kapitalista országok rossz útviszonyairól.

A kommunista vezetőknek a Szovjetunió iránti szolgáló hódolat közben nem volt érzékük a magyar néplélek érzelmeinek a figyelembevételére. A legfájóbb seb az 1944—45—46-os megbecstelenítések, meggyalázások emléke volt. A legtöbb újságíró is, mikor egy-egy szovjetimádó cikket írt, akarva-akaratlan erre gondolt és keze megrándult, lelkiismerete megmozdult, mielőtt a magasztaló sorokat leírta. Eleinte még próbálkoztak is, hogy felfelé, főszerkesztők és párt felé utaljanak erre, s ennek nyomasztó voltát érzékeltessék. A pártvezetők, nyomukban pedig a kisebb funkcionáriusok azonban elhessegették ezeket a kifogásokat. Rákosi Mátyás például egy újságíró-tanácskozáson ezeket mondotta: „Ugyan hagyják ezt a marhaságot... Magyarországon van 3000 falu. Mondjuk, hogy falunként megerőszakoltak 3 nőt. Az összesen 9000 nő. Ez olyan sok? Ezért kell olyan nagy zajt csapni?”^[130]

A tények és azok ilyen könnyelmű felfogása, ahogy a szovjetkultusz is, súlyos ellentétben állt a valósággal. Ez szükségképpen arcpirító és megalázó hazudozáshoz vezetett, megalázta a népet is, amelynek a szemébe mondtak és írtak nyilvánvaló hazugságokat, s megalázta az írókat is, akik e hazugságokat papírra vetették. Ezenfelül a Szovjetunió örökös istenítése egyre jobban sértette a nemzeti öntudatot is. Sértette már a puszta ténnyel, hogy sokkal alacsonyabb szovjet értékeket jobban kellett tisztelni, mint magasabbrendű magyar értékeket. Még kisebb jelenségekben is ragaszkodtak a szovjetizáláshoz. Így például bántotta a szemet és a nemzeti önérzetet is, hogy a magyar katonát szovjetmintájú egyenruhába bújtatták, a szovjet tányérsapka visszataszító volt a magyar Bocskay- vagy huszársapkák után. Az iskolában a megszokott osztályzást megfordították: amíg addig a legjobb jegy az egyes volt és a legrosszabb az ötös, most fordítva, a legjobb tanuló ötöst kapott, mert így van ez a Szovjetunióban is. Az iskolák tananyagát is elöntötte a szovjetkultusz. Ezt legjobban jellemzi a budapesti humor egyik „összehasonlító” története. Arról szól, hogy négy ország, Franciaország, India, a Szovjetunió és Magyarország iskoláiban a diákok dolgozatot írnak. Mindenütt ugyanaz a téma: az elefánt. A feladat egyik része, hogy a dolgozatnak címet is kell adni, a diák maga adja. Melyik országban és hogyan? A francia diák adta cím: „Az elefánt szexuális élete”. Az indiai

diáké: „Legszentebb állat, az elefánt”. A szovjet dolgozat címe: „Az elefánt őshazája, a Szovjetunió.” A magyar diák pedig ezt írja címként: „Példaképünk a Nagy Szovjet Elefánt.”

A gyakorlatban persze a helyzet s a nagy Szovjetunió jelenléte korántsem volt ilyen tréfás. A szovjet nagylelkűségről úton-útfélen beszélni és hallani kellett, akkor, amikor vagy durván, vagy rafináltán folyt az ország orosz kiszipolyozása. Kezdődött mindjárt a háború után a zabrálásokkal egyéni szinten, és a hadisarccal országos, állami szinten. A hadikárpótlásból a Szovjetunió nem engedett, de még ennek a teljesítését is megnehezítette azzal, hogy mindjárt az első hónapokban a magyar gyárak berendezéseit leszerelte és elszállította. Közmondásossá vált Magyarországon a „záhonyi kapu” kifejezés, utalva az országhatár keleti vasútállomására, amelyen át a magyarországi gépekkel, cikkekkel megrakott szerelvények elhagyták az országot Oroszország felé. A népnyelv így nevezte el Záhonyt: a „kincses kapu”. Kincses — a Szovjetnek. Tudomására jutott egyébként a magyar társadalomnak, hogy az elrabolt magyar gyárfelszerelések odakint nemegyszer ebek harmincadjára kerültek, mert nem állították fel azonnal, hanem nyílt helyeken, a szabad ég alatt raktározták, így azok megrozsdásodtak, tönkrementek. Erre a sorsra jutott például a Magyar Pamutipar RT. teljesen modern, 1939-ben felszerelt fonodája, így pusztultak el a világhírű Gamma RT. egyedülálló precíziós műszerei.^[131]

Mindjárt a „felszabadulás” kezdetén a szovjet tanácsadók fontos, döntő pozíciókat kaptak a kulcsipar vállalatainál s létrehozták a közös magyar—szovjet társaságokat, a „vegyes vállalatokat”, ahol a döntő szó, a papíron lefektetett 50—50 százalék ellenére is, mindig az oroszoké volt. Külön fájdalmas história az ún. „német vállalatok” orosz kisajátítása. A potsdami egyezményre való hivatkozással a Szovjetunió egyszerűen birtokába vette azokat a gyárakat, üzemeket, amelyeket korábbi német érdekeltségnek nyilvánítottak. E kinyilvánítás egyrészt önkényes volt, mert ide sorolták például a Magyar Francia Cérnagyárat is, vagy olyan ősrégi, még az Osztrák—Magyar Monarchia idején létesült virágzó osztrák—magyar vállalatokat, mint a Haas Fülöp és Fiai céget, vagy a magyar városi társadalom kedvelt és elsőrangú üzlethálózatát, a Meinel Gyula csemegeüzleteket. Másrészt még „vitathatatlanul” német érdekeltségek németisége is több mint vitatható volt, mert azok nagy része teljesen magyar alkotásként született, csak a hitleri III. Birodalom gazdasági és politikai nyomása révén vált német tulajdonná, jórészt a német megszállás alatt, amikor a Weiss Manfréd, Chorin stb. családokat életveszélyes fenyegetéssel kényszerítették, hogy üzemeiket eladják, pl. a Göring-műveknek. A Szovjetunió ezzel mit sem törődve, rátette a kezét a magyar nehézipar egy jelentős részére: összesen 69 magyarországi vállalatot vett el azon a címen, hogy az „német tulajdon”, tehát őt illeti. De ezzel még nem volt vége. Minthogy a megszállás első hónapjaiban a legtöbb gyár gépi berendezését ők, az oroszok elvitték, a „német” tulajdon átvételénél kötelezték a magyar államot, hogy a hiányzó gépeket pótolja. De még ezzel sincs vége a történetnek. 1952-ben ugyanis ezeket a „német” gyárakat a Szovjetunió eladta a magyar államnak. 1952 szeptemberében jelent meg a nyilatkozat erről az „adásvételről”, vagyis Magyarország most már harmadszor fizetett saját gyáraiért. A megállapodás egyébként bejelentette a magyar—szovjet vegyestársaságok folytatását.^[132]

A Szovjetunió egyszerűen gazdasági gyarmatának tekintette a meghódított közép-kelet-európai országokat, köztük Magyarországot is. A gyarmati kizsákmányolás korszerű módját teremtette meg a külkereskedelem és árucseré sajátos rendszerének kiépítésével. Sokan „rafinálnak” mondják ezt a rendszert, mert leplezi, takargatja a kizsákmányolást. Valójában azonban végtelen egyszerű, egyszerűségében pedig durva: a Szovjetunió ezeket a kereskedelmi tárgyalásokat mellnek szegezett revolverrel folytatta s a másik fél, ha akarta, ha nem, mindent aláírt. Rafináltságról legfeljebb abban az értelemben beszélhetünk, hogy e műveletnek a szépen csengő megegyezés nevet adták, de ezen belül kiszipolyozó trükköket alkalmaztak. A módszer lényege: amit a Szovjetunió vásárolt ezektől az országoktól, azt a világpiacon ár alatt vette meg, amit viszont ő adott el ezeknek az országoknak, azt a világpiacon ár fölött adta el. Lényeges tartozéka továbbá e módszernek, hogy amit a Szovjetunió az egyik csatlósállamtól olcsón megvásárolt, azt jóval drágábban eladta a másik csatlósállamnak, legtöbbször úgy, hogy az áru magát a Szovjetuniót nem is látta.^[133] Harmadik eleme e műveletnek a valutaárfolyam önkényes, a Szovjetunió számára kedvező megállapítása.

Lássunk néhány példát — kicsit és nagyot. Egy 500 forintba kerülő magyar gyártmányú kerékpárt a Szovjetunió 60 forintért vásárolt meg. 5000 forint értékű prémért 1000 forintot fizetett. Egy magyar gépért, amelynek előállítási költsége 20—25 000 forintra rúgott, a Szovjetunió mindössze 4000, a legjobb esetben 5000 forintot volt hajlandó fizetni.^[134] Magyarországról a Szovjetunió 4,90 dollárért vitt el egy tonna szenet, ugyanezt eladta Csehszlovákiának és Kelet-Németországnak 10,80 dollárért. Viszont Magyarországnak, ha például orosz szintetikus gumit vásárolt, 13 százalékkal a világpiaci ár fölétti vételárat kellett fizetnie; a szovjet ólomért pedig 34, sőt, 70 százalékkal magasabb vételárat. Ugyanakkor nem engedték meg Magyarországnak, hogy egy-egy szükséges importcikket ott vásároljon meg, ahol olcsóbb. Ezért például nem vásárolhatott gyapotot Angliától tonnánként 822 dollárért, ehelyett a Szovjetunióhoz kellett fordulnia, amely a gyapot tonnáját 986 dollárért adta el Magyarországnak.^[135]

A világpiaci árral történő e manipulálások mellett gyakran alkalmazott a Szovjetunió két másik fogást. Az egyik: a megrendelt árucikkről az átvételkor a szovjet fél megállapította, hogy elmarad a kívánt minőség mögött s ezért csak fele árat hajlandó fizetni, annyit, ami a selejtért jár. Senki sem mert ellentmondani. A másik: Moszkva tudatosan túlzottan rövid szállítási terminusokat szabott, amit képtelenség volt teljesíteni; akkor aztán, a „késedelem” miatt újabb súlyos százalékokkal lecsavarta az árat, büntetéspénz, pönalé címén.^[136]

A valutaárfolyam önkényes megállapítására pedig jellemző az alábbi példa: ha a Szovjetunió vásárolt magyar árucikket s dollárral fizetett, illetve abban számolt el, akkor magasra értékelte a dollárt, azt mondta: 1 dollár 50 forintot ér. Ha viszont, fordítva, ő adott el árut Magyarországnak s Magyarország fizetett dollárral, alacsonyra értékelte a dollárt, ragaszkodva ahhoz, hogy egy dollár csak 11 forintot ér.^[137] Vagyis, amíg pl. egy 5000 forint értékű magyar árucikkért a Szovjetunió 100 dollárt fizetett, addig egy 5000 forint értékű szovjet cikkért Magyarországnak kb. 454 dollárt kellett fizetnie.

1945 és 1956 között a Szovjetunió ezekkel a módszerekkel kereken egy milliárd dollár haszonra tett szert Magyarországgal folytatott kereskedelmében, magyarán, ennyit sajtolt ki az országból.^[138] Mit jelent ez magyar pénzben? Vegyük a magyar—szovjet relációban Moszkva által használt két önkényes kurzust. Ha az 1 dollár =11 forintos árfolyamot vesszük, akkor a szovjet kizsákmányolás 11 milliárd forint, ha az 50 forintos kurzust, akkor 50 milliárd forint. Ha pedig a 11 és 50 közötti középátlóval vesszük, akkor is azt mondhatjuk, hogy a szovjet gyarmatosítás kereskedelmi praxisa a megszállás kezdetétől az 1956-os forradalomig 30—31 milliárd forint értékben zsákmányolta ki Magyarországot.

Csaknem öt évvel az abszolút kommunista hatalomátvétel után a rendszer csőd előtt állt. A politikai pártok szétverése miatti belső háborgás, a parasztság meghurcolása, a kiszípolozó bérlétpolitika és feszített terv az iparban, az életszínvonal nagymérvű süllyedése, a deportálások, a vallásüldözés, a szellemi terror, a rendőrterror, a szovjet kizsákmányolás — mind ennek következtében 1953 elején és közepén Magyarország érett volt a forradalomra.

Hogy nem robbant ki, ennek oka a félelem s a nyomában járó apátia volt, de ez sokáig nem tarthatott s a Kreml vezetői úgy látták, valamit tenni kell, mert Magyarországon zavarok és zavargások támadhatnak. A szovjet vezetőség Magyarországon haladéktalanul reformokat sürgetett, hogy megakadályozza a nyugtalanságok kitörését.^[139]

IX.

A FORRADALOM FELÉ

Sztálin halála | Az új szakasz | Nagy Imre és Rákosi | Az osztrák államszerződés | Az írók memoranduma | A XX. pártkongresszus | A Petőfi Kör | Rákosi bukása | Az „Irodalmi Újság” | Kucsera elvtárs | Rajk temetése

Az a szovjet vezetőség, amely így gondolkodott, lényegesen különbözött attól a Kreml-garnitúrától, amely az elmúlt tíz, illetve az utolsó öt évben Magyarország sorsát is megszabta. A lényeges különbség: Sztálin nincs többé. A diktátor 1953 tavaszán bekövetkezett halála, ha nem is hozott gyökeres változást a szovjet rendszerben, módosította a legfelső vezetés felfogását és főleg szaporította problémáit. Az egyszemélyi vezetés helyére lépett, legalábbis elvben és egyelőre, a kollektív vezetés elve, de közben folyt az utódlási harc és mind a személyi, mind az elvi ellentétek megoldásra vártak.

Malenkov került az élre, de mellette ott volt még Berija, Hruscsov pedig még nem volt új egyeduralkodó. A Malenkov-politika, bár a sztálinizmus folytatása volt, némileg enyhítette a sztálinizmust. Anélkül, hogy a politikai rendszert meg akarta volna változtatni, gazdasági vonalon új kurzust hirdetett. Malenkov kormánya kilátásba helyezte, hogy ezentúl többet investálnak a könnyűiparba, emelik a kolhozparasztok jövedelmét, szem előtt tartják az életszínvonalat, gondoskodnak több közszükségleti cikkről.

Úgy tűnt, hogy az oroszországi „új szakasz” érvényességét Malenkov ki akarja terjeszteni az egész csatlós-övezetre. Ekkor, 1953 júniusában a magyarországi helyzet további alakulását illetően fontos fejlemények történtek — Németország keleti zónájában. Szemjonov, a kommunista zóna főbiztosa június elején Moszkvába utazott s mikor onnan visszatért, a keletnémet kommunista vezetőség önkritikát gyakorolt s reformokat helyezett kilátásba: mérséklék a mezőgazdasági termékek beszolgáltatási kötelezettségét, enyhítik az adóterheket, magasabb életszínvonalat biztosítanak, ennek érdekében 1,7 milliárd keleti márkával csökkentik a nehézipari beruházásokat, bátorítják a magánkereskedők tevékenységét és kisebb amnesztiát hirdetnek. Ezek a változások rendkívül esedékesek voltak, s valójában későn is jöttek: június 17-én a keletnémet elégedetlenség felkelésben robbant ki. Mindkét keletnémet jelenség — a lazítás ígérete, s az, hogy a kelet-berlini lakosság pusztá kézzel rohant a szovjet tankoknak — nagy benyomást gyakorolt Magyarország népére is.

A kelet-berlini felkelés ténye csak megerősítette a Malenkov-kurzust, Malenkov és köre úgy látta: ez is igazolja, mennyire szükséges és sürgős a reform.

Magyarországról a Kreml ebben az időben olyan jelentéseket kapott, melyek alapján attól kellett tartania: itt is megismétlődhetik, esetleg országos méretekben, ami Kelet-Berlinben történt. A Szovjetunió magyarországi nagykövete, Danilovics Kiszeljov jól érzékelt az ország hangulatát s az új Kreml-vezetőséget abban az értelemben informálta, hogy a magyarországi helyzet rendkívül válságos. Így aztán a kelet-berlini felkelés után a magyar párt vezetőségét Moszkvába rendelték. Révai kivételével tagja volt a delegációnak a „négyesfogat”: Rákosi, Gerő, Farkas Mihály; de benne volt Nagy Imre is, valamint a volt kispártvezető, Dobi István, a kommunisták megbízható bábja.

Rákosi Mátyás nemrégiben, alig másfél hónappal korábban még nagyon rózsásnak ítélte meg a magyarországi állapotokat. Május 10-i parlamenti beszédében még úgy vélte, a gazdasági tervek végrehajtására nagy tartalékok és lehetőségek vannak, a következő ötéves tervben kétszeresen lehet emelni az acél-, szén- és energiatermelést, a mezőgazdaságban megmutatkozik a szocialista termelés fölénye, kulturális téren a szocialista Magyarország maga mögött hagyta a kapitalista országokat, gazdasági téren pedig rövidesen túlszárnyalja. Mindehhez — hangoztatta — szükséges a további éberség és osztályharc. „Lépünk fel kíméletlenül azok ellen, akik boldogabb jövőnk építését szabotálják” — mondotta Rákosi.^[1]

Nos, a Kreml új vezetősége egészen másként vélekedett, mint ez az önáltató diagnózis. A Kreml, s nemcsak Malenkov, hanem az egész Központi Bizottság úgy látta, hogy a magyarországi pártvezetőség „a katasztrófa szélére sodorta Magyarországot” és „a népi demokrácia rendszerét alapjaiban ingatta meg”. Úgy látta Moszkva, hogy ha Magyarországon nem vezetnek be radikális reformokat, a magyar nép felkeléssel válaszol. Hruscsov a maga szemléletes modorában azt mondotta: nem sok kell ahhoz, hogy a magyarok vasvillával kergessék ki a kommunista vezetőket. Hruscsov tudta, mit és miért mond: akkor már Magyarország középső tájain, az Alföldön „aggasztó tömegtüntetések” zajlottak le, s „a helyzet egyre fenyegetőbbé vált”.^[2]

A magyar kommunista vezetők és a Kreml urainak a „tárgyalása” meglehetősen drámai volt. Rákosival, aki tíz éven át minden esztelen szovjet utasítást vakon végrehajtott,

most úgy beszéltek, mint valami rossz cseléddel. Amit mondtak neki, abban igazuk volt s a helyzet súlyosságáról alkotott diagnózisuk megfelelt a valóságnak, csak éppen illetéktelen volt a szemrehányás azok részéről, akik elsődleges okai voltak a magyar helyzet vészes megromlásának. A Kreml szegte meg a jaltai megállapodást s rendelte el a szabad választás eredményének megsemmisítését, ő kívánta a diktatúra bevezetését és az ország erőtartalékainak szinte háborús igénybevetését. A szovjet KGB irányította a magyar ÁVO társadalomellenes hadműveleteit, Moszkva kultúrpolitikája sekélyesítette el a magyar szellemi életet. De mindezzel mit sem törődve, Malenkov, Kaganovics, Mikoján, Molotov és Berija alaposan legorombították magyarországi helytartójukat. Nem kímélték Gerőt és Farkas Mihályt sem. Berija, a titkosrendőrség mindenható főnöke különösképpen hevesen rontott neki Rákosinak:

— Idefigyeljen, Rákosi! Mi már hallottuk azt, hogy Magyarországon volt török szultán, Habsburg császár, erdélyi fejedelem, de még azt nem, hogy zsidó király is lett volna. Maga, úgy látszik, az akart lenni. Vegye tudomásul, hogy ezt sohasem fogjuk megengedni magának.^[3]

Moszkva tehát, Kelet-Németország után, Magyarországon is elrendelte a kurzusváltást, az új szakasz bevezetését, nagyjában a keletnémet reformok s a szovjet új szakasz vonalán. Végrehajtására Nagy Imrét szemelte ki, akinek főleg agrárpolitikai elképzelései, pl. a kolhozosítás lassúbb végrehajtása, régen ismertek voltak a Kreml új urai előtt. De a moszkvai recept mégsem bizonyult jónak, mert alapjában véve a legrosszabb megoldás volt: félmegoldás. Már személyi részében is: Nagy Imrének adta a miniszterelnökséget, a kormányfelelősséget, de Rákosit meghagyta pártfőtitkárnak, vagyis az ő kezén hagyta azt az orgánusot, amely kommunista államban parancsol a kormánynak is. Ezzel olyan személyi dualizmust teremtett, amely a következő években aláásta és megingatta a pártegységet, s a kitűzött politika belefűlladt a két rivális, Nagy és Rákosi versengésébe. A rendezés másik alapvető hibája volt, hogy gazdasági reformokra törekedett, de nem reformálta meg a politikai keretet: a Magyarországon immár lehetetlenült politikai szisztéma fenntartásával akart gazdasági változásokat. Ez nem funkcionálhatott. E dualizmus, e felemás rendezés következtében Magyarország politikai élete az elkövetkező három évben afféle hideg-forró szauna volt, a párt, s alatta a magyar nép reform és visszakanyarodás, enyhülés és feszítés, remény és kétségbeesés között hanykolódott. S a vége — a forradalom lett.

A magyarság, az ország népe a legfelső szinten és Moszkvában lezajló izgalmas fejleményekről semmit sem sejtett. Még a párttagság sem tudott arról, mi történt valójában. Mindössze kb. hatvan személy volt többé-kevésbé tájékoztatva arról, hogy mi készül, mert a delegáció Moszkvából történő visszatérése után június 27-ére összehívták a párt Központi Vezetőségének plenáris ülését. Itt, általános megdöbbenést keltve, egymás után önkritikát gyakorolt Rákosi, Révai, Gerő, Farkas Mihály. Rákosi nem kímélte magát, elmondta, hogy megengedhetetlen személyi kultuszt engedett meg magának, hogy a figyelmeztetéseket elengedte a füle mellett, a kritikákra türelmetlenül reagált. Gerő Ernő arról beszélt, hogy ő is hibás, lebecsülte a munkásosztályt, irányítása alatt helytelen gazdaságpolitikát hajtottak végre, a túlzott ipari beruházások miatt csökkent az életszínvonal. Révai József elismerte az ideológiai dogmatizmus hibáit és a kulturális élet elmaradottságát. Farkas Mihály is önbírálatot gyakorolt, de konkrétumokba nem bocsátkozott.^[4]

Az ülés határozata alapján a párt Politikai Bizottságából kimaradt Révai és Farkas Mihály, Rákosi főtitkár mellé pedig két fiatal s Rákosit felette tisztelő titkárt választottak Ács Lajos és Végh Béla személyében. Nagy Imre, mint miniszterelnök, a párt legfelső szerveiben ezután is kisebbségben volt, bár ezt a kisebbséget Moszkva támogatta.

A kommunista önkritikák legjellemzőbb sajátossága, hogy valaki éveken át hibát hibára halmoz, akkor ezt önkritikával beismeri, aztán ugyanő, mintha mi sem történt volna, ugyanazon a poszton maradva, folytatja a politikát. Lényegében ez történt Magyarországon és Rákosi esetében is. Ráadásul Rákosi önkritikája nem is volt őszinte, bensőleg meg volt győződve arról, hogy ahogy eddig csinálták, annál jobban nem is lehetne csinálni. Az „új szakaszt” kellemetlen provizóriumnak tekintette s várta a végét. Ezért aztán a konfliktusok Nagy Imrével szaporodtak. Az ország népe Nagy Imre július 4-i parlamenti beszédéből

értesült az új kurzusról, nem is sejtve, hogy a kulisszák mögött, a Kreml falai közt és a budapesti központi vezetőségi ülésen milyen drámai események előzték meg ezt a beszédet. Nagy Imre beszéde lényegében a június 27-i párthatározat által elfogadott programot ismertette. Miután bírálta az elmúlt évek hibáit és ismertette a nyilvánvaló bajokat — jogrend felborulása, életszínvonal csökkenése, tervek túlfeszítettsége stb. — rátért a tervbe vett változásokra: a nehézipari beruházások csökkentése, több közszükségleti cikk gyártása; a termelőszövetkezeti mozgalom lassítása, a tsz-ből kilépni akarók távozásának elősegítése a gazdasági év végével, olyan tsz-ek feloszlata, ahol azt a tagság többsége kívánja, a kulák-lista eltörlése; enyhítés a kultúrpolitikában; a gyárakban az indokolatlan túlóráztatás csökkentése, a pénzbüntetés eltörlése, a munkások 'fegyelmezésének' megszüntetése; az árak csökkentése és béremelés; nagyobb türelem az egyházpolitikában; az internáló-táborokat feloszlatták, a deportálásoknak véget vetnek; részleges amnesztia.^[6]

Kétségtelen, ezek a bejelentések alkalmasak voltak arra, hogy kiengedjék a szelepet, levezessék a feszültséget, lélegzethez jusson mind a társadalom, mind pedig a társadalom szinte sercegő gyűlöletétől szorongatott párt. Ez az utóbbi igen jelentős szempont volt: mert amíg a pártvezetőség többsége Rákosihoz húzott, az egyszerű párttag maga is áhítozott valamiféle változást. Nagy Imre és köre felismerte, hogy a kisebb párttagok és kisebb funkcionáriusok félnék a nép haragjától s ezért üdvözölték az új kurzust.^[6]

A funkcionáriusok nagyobbik része azonban másként reagált. Ezek attól féltek, hogy az új kurzus az egész párhatalom összeroppanását jelentheti s akkor vége a hatalom gyönyörének, ha az önkritika még tovább megy, előbb-utóbb jön a felelősségrevonás is.

A nyugtalankodókat aztán csakhamar megnyugtatta Rákosi Mátyás, aki a budapesti pártaktíva-értekezleten, egy héttel Nagy Imre beszéde után, július 11-én megerősítette ugyan az új szakasz politikáját, de utalt arra, hogy az irányítás, tehát a kormány irányítása is, a párt kezében van. Itt már eléggé letompította az önkritikát, csak általánosságban beszélt „a múlt hibáiról”.^[7] A funkcionáriusok többségének az volt az érzése, hogy Rákosi sokat visszazívott abból, amit Nagy Imre bejelentett; de még akik nem így látták, azok is úgy vélték: Rákosi mindenesetre úgy állította be az egész fordulatot, mintha semmi különös nem történt volna, s egész fellépésével „elaltatta a felelősségtudatot s megteremtette a visszahúzó erők bázisát”.^[8]

Alig egy hónap múlva, augusztus végén a Politbüro kiadta a júniusi párthatározat végrehajtási irányelveit. Ezekből mindenki azt a benyomást kapta, hogy a régi módszereket nem likvidálták; az augusztusi irányelvek „azok malmára hajtották a vizet, akik az új politikáért nem tudtak lelkesedni”.^[9]

Végtelen huzavona kezdődött s e birkózás közben a vezetők mindig Moszkvába szaladtak. Csakhogy Moszkva sem tudott következetes vonalat képviselni, mert még ott sem dőlt el a hatalmi harc. Július elején Beriját és 8 társát letartóztatták és likvidálták; Rákosinak ez könnyebbséget hozott, hisz eltűnt az a Berija, aki őt „zsidó király”-nak nevezte. Ám, hosszabb távon, Berija eltüntetése inkább ártott Rákosinak, mert e Kreml-hatalmasság kiiktatása az egész keleti blokkban gyengítette a titkosrendőrség hatalmát; hisz vetélytársai épp azért szánták el magukat Berija ledöntésére, mert a KGB hatalma már annyira megnőtt, hogy a szovjet párt dolgaiba is beleszólt. Ha 1953-ban Magyarországon még nem robbant ki a forradalom, azért nem, mert a rendőrség hatalma még intakt maradt, az ÁVO-tól való rettegés még nagyobb volt, mint az iránta való gyűlölet. Berija bukása s a szovjet rendőrség hatalmának korlátozása azonban, párosulva a júniusi új programmal, előbb-utóbb aláásta a terrorszervek belső biztonságát, a hatalmi harc bomlasztó hatása kiterjedt erre az szervezetre is. Talán ez volt a júniusi fordulat egyik legdöntőbb eleme, bár akkor ezt még senki sem látta.

Rákosi augusztusi, az irányelvek kiadásával végrehajtott szűrésére Nagy Imre októberben döféssel válaszolt: kezdeményezésére a Központi Bizottság megbírálta a főtitkárt ezért a lépéséért. Rákosi azonban nem támogatta. Kezére járt, hogy fontos lépések vagy küzdelmek idején Nagy Imre mindig megbetegedett. Így volt ez 1954 tavaszán, majd így 1955 februárjában.

1954 március—áprilisában Rákosi, kihasználva a beteg Nagy Imre távollétét, a Politbúróval határozatot fogadtatott el, amely az új szakasz hibáit elítélte s a felelősséget

Nagy Imrére hárította. Ezzel a határozattal a kezében Moszkvába akart utazni, mert úgy vélte, a moszkvai Politbűróban is vannak támogatói, pl. Molotov, akik segítenek eltávolítani, vagy legalábbis fékezni Nagy Imrét. E belső küzdelem miatt az április 18-ra kitűzött pártkongresszust el kellett halasztani május 28-ra, a magyar vezetőket pedig, Rákosit és Nagyot együttesen, ad audiendum verbum, Moszkvába idézték. Itt ismét megmosták Rákosi fejét, felszólították, hogy „bolsevista módra, bátran és férfiasán egyszer s mindenkorra szakítson a múlt hibáival”. Rákosi tartsa tiszteletben a kollektív vezést — hangzott a verdikt —, de végül is megállapították, hogy „a párt vezetése nem nélkülözheti Rákosi elvtársat”.^[10]

Maradt tehát az ártalmas dualizmus: Moszkva megerősítette Nagy Imrét és nem ejtette Rákosit. Ennek megfelelően a májusi pártkongresszuson a szovjet küldött, Vorosilov marsall sem szolgált világos útmutatással, hanem csak megerősítette ezt a felemás helyzetet, ezzel a semmitmondó megállapítással: „Mindnyájan tudjuk, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának új feladata nem könnyű.”^[11]

Rákosi megszívta a moszkvai dorgálást, ettől kezdve bírálta a hibákat, ám — a régi hibák mellett már az új szakasz hibáit! 1954 októberében a Központi Vezetőség plénuma megvizsgálta az „új szakasz” eredményeit s megállapította, hogy az 1953-as júniusi határozatok végrehajtásánál „kétkulacsosság jelentkezik”. A kétkulacsosság azután az élet minden vonalán érezte hatását. Az életszínvonal nem emelkedett, a gazdasági vezetést a kapkodás jellemezte, a lakosság szükségleteit továbbra sem tudták kielégíteni, az export nem volt alkalmas a bevételek fokozására, a mezőgazdasági gépállomások deficittel dolgoztak.

Az írókat a Nagy Imre-vonal megfeddte, hogy a múltban nem tárták fel a hibákat, mikor viszont azok kimentek a falvakba s visszajöve megpróbálták a sanyarú valóságot ábrázolni, a Rákosi-vonal megfeddte őket ezért a túlbuzgóságért. A kommunista írók tábora sem lelkesedett egyértelműen Nagy Imre és az új szakasz programjáért, közülük sokan, mint a pártapparátus tagjai, félték, hogy a kurzusváltás lavínája véget vet az egész párturalomnak. Voltak írók, akik őszintén rámutattak saját hibáikra is, de még inkább voltak, akik szerint a sokat emlegetett „múlt hibái” nem is olyan súlyosak; ezek, hihetetlen vaksággal megverve még mindig arról beszéltek, hogy „a párt és a nép összeforrott”. 1954 elején a párt egyik irodalmi értekezletén Rákosi kifejtette, hogy az írók ne a saját, a kommunista rendszert bírálják, hanem a Horthy-rendszert; ne a párttitkárokat csúfolják, hanem az arisztokratákat, bankárokat, csendőröket.^[12] Ez a beszéd azonban ekkor már alig győzött meg értelmes írók, az érvelés primitív és otromba volt, merő anakronizmus, hisz Horthy-rendszer, arisztokrácia és csendőrség már tíz éve nem létezett.

Rákosinak már nem mindig volt sikere minden pártagnál és minden funkcionáriusnál. 1954 őszén Nagy Imrének végül is sikerült felülkerekednie, az októberi plénum megerősítette politikáját s elvetette Gerő gazdasági terveit, melyek új normarendezést, az életszínvonal fékezését, a „gazdasági egyensúly” helyreállítását követelték. Rákosi ezúttal csendben maradt s Gerő is meghajolt a döntés előtt.

Erre szükség is volt, mert ha egy újabb szigorú gazdasági tervet hirdetnek meg, bizonyos, hogy az ország népét újabb elkeseredés keríti hatalmába. Már így is forrongó volt a hangulat, mert Gerő egy cikke — „Készüljünk fel a télre” — a régi hangon újabb áldozatokat követelt. Forrongást váltott ki egyébként egy másik, sajátos esemény: a labdarúgó világbajnokságon, amelyre az egész ország lelkesen figyelt, a már-már világbajnok magyar csapat elvesztette az utolsó mérkőzést, kikapott Németországtól s oda volt a várva várt győzelem. A vereség éjszakáján, s még két napon át Budapest népe heves tüntetést rendezett a központi sportújság szerkesztősége előtt. Újságokból fáklyát gyújtottak és az állami sportvezetőséget szidva, közvetve szidták azt, amit nyíltan és direkt nem lehetett szidni: az államot, az egész rendszert. Ez már határozottan prerevolucionáris epizód volt: a tömegek megmozdulása. Éber megfigyelők pedig már figyelmeztetésnek vehették.

Az „új szakasz” kétségtelenül legpozitívabb intézkedése az internálótáborok feloszlata volt. Ez megkönnyebbülést eredményezett, akárcsak az amnesztia. De teljesen megnyugtató ez sem volt, nagyobb politikai foglyokra nem terjedt ki, s a börtönökben még mindig nagy számban voltak politikai foglyok. Grósz érseket kiengedték, de Mindszenty szabadon bocsátását csak bejelentették, aztán továbbra is fogva tartották. Idővel kiengedték

a kommunista bebörtönzötteket, mint pl. Kádárt, Kállait, a legtöbb szociáldemokratát és a „rajkisták” csoportját, de már a rehabilitálás vonatottan ment s elsősorban csak a kommunista vezetőknél gondoskodtak tényleges anyagi jóvátételről is, ott sem mindig. A parasztok nagy része élt a július 4-i program adta lehetőséggel és a termelőszövetkezetek nagy hányada feloszlott. Az első hat hónapban 200 000 tsz-tag lépett ki, a tagok kétötöde. Egy év múlva pedig már a tagság 51 százaléka hagyta ott a kolhozot, a tsz-ek 12 százalékát fel kellett oszlatni.^[13] De mindjárt utána új „szocialista kampány” indult e folyamat megállítására, írókat és katoná-agitátorokat küldtek a vidékre a kolhozrendszer megmentésére és újabb népszerűsítésére. Ebben a felemás világban a sok reménykedésbe sok újabb sérelem és bánalom is vegyült.

Nagy Imre elkövetett néhány hibát a személyi politika síkján. Például azt, hogy nem tudta, vagy nem akarta megakadályozni Gerő Ernő belügyminiszteri kinevezését. Másik melléfogása volt, amire pedig a Kreml nem is kényszerítette, hogy már 1953-ban visszavette a Politikai Bizottságba Farkas Mihályt. Farkas ugyanis Péter Gáborral vetekedett kegyetlenségben és dölyfösségben, s fiával, Vladimírral együtt személyesen szokott részt venni politikai foglyok megkínzásában. Személyesen asszisztált a vallatott Kádár János verésénél, s egyszer felhozatta a cellából Mindszentyt, itallal kínálta s mikor az elutasította a gúnyos vendéglátást, Farkas a primás arcába loccsantotta pohara tartalmát. Ilyen embernek újbóli élreállítása nem használt az új szakasz hitelének. Farkas aztán egyike volt az elsőknek, akik Nagy Imrétől újra átpártoltak Rákosihoz.

Nagy Imre nem használta ki eléggé az októberi plénumon aratott győzelmét sem, s nem volt eléggé éber Rákosiékkal szemben. Pedig 1954 októberében magasan állt Nagy Imre csillaga s a párt értelmisége kezdett felzárkózni melléje és mögéje. Déry Tibor, a legrangosabb kommunista író a legrangosabb kommunista lap, az „Irodalmi Újság” hasábjain ünnepelte Nagyt s a kommunista elit feltétlen bizalmáról biztosította.^[14] Ezt a bizalmat azonban Nagy Imre nem tudta megszerezni a funkcionáriusok táborában, s októberi diadalát alighanem olyan babérnak tekintette, amelyen a hatalmi harcok során megpihenhet. „Októberi győzelme után tétlen maradt, s ez nagyon emlékeztetett korábbi éveinek eredménytelenségére, mikor is nem tudott energikus vezetőnek bizonyulni” — hangzik egy megfigyelő megállapítása.^[15]

A felemás helyzet, a „júniusi út” elposványosodása, a pártapparátus további sztálinista merevsége lassan a közvélemény szemében is megingatta az „új szakaszba” vetett reményeket és a Nagy Imre iránti várakozásokat. A közhangulat, egy jószemű kommunista szerint, ez volt: „Lehet-e bízni az ígéretekben? Íme, nem lehet, úgy látszik, ez a kormányprogram sem ér egy fabatkát sem, hiába ígért fűt-fát Nagy Imre — a végén kiderült, hogy ő is olyan mint a többi...”^[16]

Mindent egybevetve, az „új szakasz” nem hozott kielégítő eredményt s az ország siralmas állapotán nem változtatott. Nem is csak azért, mert Rákosi és Nagy Imre marakodása paralizálta a fejlődést, vagy mert az új elvek és a régi pártapparátus szembenállt egymással; hanem azért is, mert minden újítási szándék csak egy kis, vékony rétegre alapozódott, nevezetesen a pártra. A párton kívüli magyar társadalom erőinek felszabadítására, erejének bevonására csak akkor számíthatott volna az új politika, ha a pluralizmust is meghirdeti, ha megadja legalább a reményét annak, hogy nem egyetlen párt, a kommunista párt akarata érvényesül csupán. Nagy Imre megpróbálkozott ugyan a Hazafias Népfront felélesztésével, de ezt egyrészt a párt nézte gyanús szemmel, másrészt a közvélemény csak szemkitörlést látott benne. Bizalom keltésére a Népfront nem volt alkalmas, az ilyen Front mindig csak a Párt egyeduralmának szolgált spanyolfalul. Az új szakasz és Nagy Imre sem tért le az egypártrendszer alapjáról s az a párt, amely az 1945-ös választás eredményét felrúgta és megsemmisítette, majd kizárólagos uralma öt évében szinte teljesen szétmorzsolta a társadalmat s a tönk szélére juttatta az országot — ez a párt továbbra is egyeduralmukodó akart maradni. Ez a párt — így látta a nép 1954—55-ben is — annyit vétett a nép ellen s oly rossz politikát folytatott, hogy annak jóvátételére az új szakasz félengedményei nem lehettek elégségesek. A lélektani helyzet az volt, hogy a párt — Rákosival és Nagy Imrével egyetemben — ragaszkodott a maga hatalmi monopóliumához, a magyar nép pedig ezt a monopóliumot ha lehet, most még jobban elutasította, mint a fordulat

éve, 1949 elején, hisz egy fél évtized alatt a párt végleg bemutatkozott és végleg leszerepelt, s most a hibákért még csak a koalíciós pártokat sem okolhatta. Az új szakasz tehát nemcsak a Rákosi—Nagy párharc miatt nem sikerülhetett, hanem amiatt, amit Brzezinski professzor, helyesen, úgy határozott meg, hogy az új szakasz által meggyógyítani kívánt gazdasági bajok magában a kommunista szisztémában gyökereztek, s a gyógyítás lehetetlen volt az egész szisztéma éles bírálata nélkül.^[17]

A nép azért sem bízott, nem bízhatott sorsa jobbrafordulásában, mert látta, hogy még az engedményeket meghirdető Nagy Imre is a Szovjetunió függvénye s érezte, hogy amíg a Szovjetunió a korlátlan úr, lényeges és végleges javulásra nem lehet számítani. Nagy Imre ekkor még korántsem kapta meg a magyar néptől azt a bizalmat, amely 3 év múlva, a forradalom idején, feléje irányult. A lakosság szemében ekkor még Nagy Imre is az a Nagy Imre volt, aki július 4-én a parlamentben a szovjet mondókát mondta: „A szabadságot fiainak vére hullásával a szovjet nép hozta meg nekünk azért, hogy szabad és független országot, dolgozó népünk számára pedig jómódú, boldog életet teremtsünk. Így lett minden sikerünk és eredményünk forrása a Szovjetunió, a kis népek önzetlen barátja, a béke és a szabadság bástyája.” A magyar nép igazán nem tudott sikerről, eredményről s arról, hogy a Szovjetunió a kis népek önzetlen barátja lett volna; ennek mind az ellenkezőjét tapasztalta. Helyes politikai ösztönnel mindenki megértette ugyan, hogy Nagy Imrének ilyeneket el kell mondania, hogy helyzete szilárd legyen a Kreml hatalmasai előtt, mégis, a szavak mindenképpen keserű szájját okoztak, hisz durva valótlanságot tartalmaztak. Bár tudomásul vették, hogy a politikai oportunitás megkívánja, mégis, ahogy mondani szokás, „a gyomor nem vette be”, nem tudták megemészteni s az ilyen megnyilatkozások miatt — az egyéb okok mellett — az új szakasz soha nem tudott kilábolni a kétértelműségekből.

De — az 1953-as program mindenképpen megbukott és eltemetődött. Eltemették azok, akik létrehozták: a Kreml vezetői. Ott is megtörtént ugyanis a nagy fordulat: 1955 januárjában a moszkvai „Pravda” hasábjain megjelent Sepilovnak, az új vezetés kiemelkedő tagjának a cikke. Ez meghirdette a visszatérést a nehézipar elsőbbségéhez. A cikk bombaként hatott valamennyi csatlós-államban és csatlós-pártban, Magyarországon pedig a Nagy Imre kurzus és így Nagy Imre lába alól is kihúzta a talajt. Moszkvába hívták és megdorgálták. Rákosi pedig, ezt könyörtelenül kihasználva, végleg felülkerekedett. A Szovjetunióban februárban megbukott Malenkov. Attól kezdve a „Pravda” ismét Rákosit dicsérte. Márciusban Szuszlov Budapestre jött s jelenlétében elítélték Nagy Imrét. 1955. április 14-én kizárták a Politbúróból és a Központi Bizottságból s leköszönt mint miniszterelnök. Néhány nap múlva a budapesti rádió közölte az ország népével a volt miniszterelnök „bűneit”: pártellenes, antimarxista és leninellenes nézetei voltak, s elhanyagolta a szocializmus legfőbb célját, a termelékenység fokozását.^[18]

Rákosi Máttyás teljes diadallal tért vissza a hatalomba, csakhogy ez a hatalom már nem volt a régi! Nem volt, nem lehetett.

Nem lehetett, mégpedig bel- és külpolitikai okok együtthatása miatt. Belpolitikai tényezők: a párt belső egységének jövőtehetetlen megbomlása, a párt tekintélyének rohamos csökkenése, nem utolsó sorban az önkritikák miatt. Külpolitikai okok: a titóizmus és Tito rehabilitálása, Hruscsov és Bulganyin Canossa-járása Belgrádban; s last but not least, az osztrák államszerződés megkötése, a szovjet csapatok kivonulása Ausztriából s e ténynek rendkívül nagy hatása a magyar népre. Mindez 1955-ben történt. A párt egységét Rákosi nem tudta helyreállítani. A bukott Nagy Imrét, leghívebb barátai kivételével, magára hagyták ugyan és elkerülték a párttagok és vezetők, de ezzel még nem lelkesedtek újra Rákosiért. Az öreg bolsevik tekintélyét erősen megtépázta annak nyilvánvalósága, hogy adott esetben ő is megbukhat. És természetesen fenekedtek rá azok a kommunisták, akik éppen csak hogy szabadultak a börtönökből, ahová az ő jóvoltából kerültek. Gyülemlert Rákosi ellen a gyűlölet a párt soraiban is.

A sok nyilvános önkritika pedig a párt egészének ártott, tekintélyét megingatta még kommunisták előtt is. A magyar ember a kommunizmus előtt nem volt hozzászokva sem a bizantinikus személyi kultuszhoz, sem az önkritika keleti rituáléjához. Számára ez idegen, furcsa, hamis, sőt, nevetséges volt. Így aztán egy-egy kommunista vezető nyilvános önbecsmérlése nem azzal a hatással járt, hogy „lám, belátja bűneit”, hanem azzal, hogy

„Iám, igazunk volt, mindig mondtuk, hogy téved”. S azok után, ami az elmúlt évtizedben és félévtizedben történt, valamint az új szakasz másfél éve, a viszonylagos könnyebbedés reménye után most megint ugyanaz áll az élen, aki a szakadék szélére sodorta az országot? — nem, ezt lélektanilag nem lehetett megemésztetni. Ha egy cégvezető csődbe viszi a céget, akkor józan ésszel lehetetlen, hogy újra őt bízzák meg továbbra is a cég vezetésével — az utca embere így összegezte magában a történeteket, s minden kommunista önkritika bumerágnak bizonyult.

Ugyanilyen hatással volt Magyarország népére Hruscsov és Bulgaryin belgrádi Canossa-járása is. (1955. május 26—június 2.) Ezúttal „a nagy testvér”, a „nagy Szovjetunió” volt kénytelen elismerni, hogy nagyot tévedett. Hruscsov bűnbánó zarándoklását Titóhoz nem a nagyság jelének vették, hanem a politikai bukás újabb esetének, ami még jobban ráirányította a reflektort a Szovjetunió hihetetlen bakugrásaira. Hát nem azért küldtek börtönbe, végeztek ki embereket Magyarországon is, mert állítólag titóisták voltak? Micsoda rendszer az, amely ma akasztat azért, amit holnap ünnepeltet? Maga a titóizmus egyébként Magyarországon soha nem játszott lényeges szerepet. Maguk a kommunisták valójában sohasem értették, mi az a titóizmus, a magyar nép pedig abban is csak kommunizmust látott, ami kevesebbet ér, mint a nyugati demokrácia. Legfeljebb azért respektálták Titót, hogy ki tudta harcolni országa függetlenségét a Szovjetunióval szemben. Különben azonban Tito kommunizmusa soha nem gyakorolt vonzóerőt a magyarokra, és — érthetően — mindig is idegesítette őket, ha valaki, mint ezt Nyugatról gyakran tették, a Sátánt a Belzebubbal akarta kiűzni s a kommunizmus alternatívájaként titóizmust kínálgatott s a nemzeti kommunizmust ajánlgatta demokrácia és szabadság helyett. Hruscsov belgrádi látogatása azonban a tekintetben mégis jelentős volt, hogy az eladdig gátlástalanul Tito-gyalázó Rákosi Mátyás biztonságérzetét megingatta, mert nem tudhatta, Tito mikor követeli az ő fejét és Moszkva mikor adja oda.

A legnagyobb horderejű esemény azonban — a magyar társadalom hangulatát és reményeit tekintve — nem a szovjet—jugoszláv barátkozás volt, hanem az osztrák államszerződés. Ennek aláírására közvetlenül Nagy Imre bukása és Rákosi újabb győzelme után került sor: 1955. május 15-én. Azzal, hogy október végéig a szovjet csapatok kivonulnak Ausztriából, a meglévő nemzetközi szerződések értelmében a Szovjetunió elvesztette minden jogalapját arra, hogy Magyarországon továbbra is csapatokat tartson. Az emberek tehát, elvben, várták és elvárták — 1956-ra —, a minden baj forrásának tekintett szovjet megszállás végét. És különben is Ausztria volt a vonzó és követendő példa. Fellángolt ismét a sóvárgás a szabadság után s erősen jelentkezett a belső vágya, követelése annak, hogy úgy élhessenek, ahogy az „osztrák sógor” élhet: azt, ugyanazt, szabad választást, igazi parlamentet, szabad gazdálkodást s gazdag kis-egzisztenciáknak ugyanazt a rendszerét óhajtotta a magyarság ebben a pillanatban, ami Ausztriában van. E közhangulatról — „ellenforradalmár” törekvésnek bélyegezve — még a párttörténet is ezt írja: „...magasztalták a szabad választásokat, a polgári parlamentáris rendszert, a nyugati jólétet, valamint mind nyíltabban és féktelenebbül támadták a Szovjetuniót, illetőleg általában a szocialista viszonyokat”.^[19] Az abszolút közeli példa: ez a virágzó és a történelmi múlt alapján valósággal rokon kis ország most megszabadul még a részleges orosz megszállástól is, s utána — nálunk is szabad rendszer lesz és nálunk is jön az oroszok kivonulása. Ezeket a gondolatokat ültette el, ilyen lélektani hatással járt Magyarországon az osztrák államszerződés megkötése. Ekkor — ekkor újra — megfogalmazódott az, ami alig másfél év múlva a barikádokra vitte a magyar népet: nem titóizmus, nem nemzeti kommunizmus, nem ilyen vagy olyan szocializmus, hanem egyszerűen — szabadság és függetlenség. Ha az 1956-os forradalmat a néplélek ösztönös mozgásai és törvényei alapján vizsgáljuk, azt kell mondanunk: 1956. október 23-a egyik legjelentősebb külpolitikai tényezője az osztrák példa, az 1955. május 15-i osztrák államszerződés volt.

Az oroszok kivonulásának ez a hirtelen, új perspektívája — ha Rákosi tudta is, hogy Moszkva nem gondol erre — olyan lelkiállapotot teremtett Magyarországon, ami a kommunista uralom végét is jelenthette. A közhangulat az volt, amit akkor szerte az országban népszerű fogalmazásban így fejeztek ki, így mondogattak: kimennek az oroszok s addig már guggolva is kibírjuk. Ténylegesen ebben a várakozásban élt a magyarság, s az a

tény, hogy a Varsói Paktum ürügyén (1955 május) a Szovjetunió újabb jogcímet teremtett a maradásra — csak fokozta az elkeseredést és a gyűlöletet. Valójában az 1955-ös évben nyilvánvalóvá lett, hogy Moszkva és a kommunizmus újra és kétszeresen becsapta a magyar népet. Becsapásnak bizonyult az új szakasz ígérete, és becsapás történt az orosz megszállás meghosszabbításával. E kettős csalódás aztán kicsírázott és siettetett azoknak a napoknak az eljövételét, amelyekben az egész ország azt visszhangozta: „Ruszki haza!”

Ilyen körülmények között Rákosi Mátyás nem kormányozhatott ugyanúgy, mint az új szakasz előtt — mégis, ugyanúgy kormányzott. Ez a zseniálisnak tartott ember nélkülözött minden zsenialitást: ugyanúgy erőszakkal és rendőrhatalommal, ugyanazzal az intoleranciával, sőt, felfokozott bosszúérzettel kívánt uralkodni, mint annak előtte. Nem volt fantáziája, s túlzás nélkül lehet mondani, hogy a Bourbonok jóval többet tanultak és többet felejtettek, mint Rákosi Mátyás. És — ez is a kép teljességéhez tartozik — a pártapparátus és a párt egésze, a legfelső vezetőség és az országos pártgépezet megint és mindenben hozzá hasonlóan viselkedett.

Rákosi azonban ebben az időben mégis tett valami hasznosat: akaratán kívül, sőt, akarata ellenére felépített egy Nagy Imre nimbuszt. Nagy Imre és az új szakasz csak reményeket ébresztett az országban, tényleges változást azonban nem hozott, csupán az atmoszférát enyhítette, de magát a struktúrát változatlanul hagyta s megmaradtak az alapvető bajok is: alacsony bérek, a begyűjtési rendszer stb. Nagy Imre személye a rövid intermezzo után talán el is halványult volna — ha Rákosi nem emlegeti folyton, kárhoztatva, őt okolva, jobboldali elhajlással vádolva állandóan. Ezáltal Nagy Imre alakja egyre nőtt, felépült, szimbólummá vált, egyszóval: távozása után Nagy Imre népszerűbb lett, mint hivatalviselése alatt volt, s ebben Rákosi örökös támadása jelentős szerepet játszott.

Az új szakasszal történő 1953-as szelepnnyitás csak mintegy három évvel odázta el a forradalom kirobbanását, de semmit sem tudott tenni végleges feltartóztatására. A tíz esztendeje folyó kommunista machináció és csődpolitika túlságosan mély sebeket vágott a magyar társadalmon. A pártra és különböző szerveire nehezedő népi nyomás nem szűnt, csak egyre fokozódott. A nép elégedetlensége, itt-ott megnyilvánuló elszántsága, főleg azonban szívós passzív rezisztenciája egyrészt megbénította a párt- és államgépezet hatásosságát, másrészt kikezdte, „megfertőzte” a hatalom különböző szerveit is. A gyári párttitkár, a falusi párttitkár, a hivatali párttitkár kénytelen volt érezni a feléje sugárzó megvetést, az emberek szinte sistergő gyűlöletét. A budapesti gyárakban a munkások csapatostul léptek ki a pártból, a falun erőszakolt újabb tagtoborzásoknak semmi sikere nem volt. A párt legfelső vezetésében dúló belső viszály hírei kiszivárognak, a pártapparátus elbizonytalanodott, a lakosság pedig nem titkolt kárörömmel és az alsóbb pártszervek iránti gúnnyal reagált a kommunista istenek vetélkedésére. A népharag, az elkeseredett nép azonban mindaddig nem válhatott a rendszert eredményesen leküzdő közvetlen erővé, sikeres forradalom kirobbantójává, amíg nem akadt támasza és szövetségese magának a diktatórikus hatalomnak a gépezetében. A forradalom előkészítője és majdan tényleges hordozója, nem kétséges, maga a nép, a kommunizmus által meggyötört nép volt, hisz az uralkodó párt e népnek kivétel nélkül minden rétegét kihívta maga ellen. De ahogy — mint már utaltunk rá — a Francia Forradalom kirobbanásához is szükséges volt az uralkodó osztály fontos elemeinek, így pl. a Palais Royal orléánista csoportjának meghasonlása saját rétegével, ahogy a királyné elleni pasquillusokat arisztokraták írták vagy ők szolgáltatták hozzá az anyagot — úgy Magyarországon is a forradalom létrejöttéhez szükséges volt a kommunista hatalmi elit, az új osztály, a szocialista arisztokrácia bizonyos komponenseinek meghasonlása a párttal, valamint szolidaritása az elnyomott néppel, meghajlása a népi nyomás előtt.

Két ilyen réteg, két ilyen komponens volt Magyarországon — egyik a hadsereg, másik a párt írói alapszervezete, a kommunista írók és újságírók előbb kisebb, majd nagyobb csoportja. Mindkettőt a néppel való közvetlen érintkezés sarkallta forradalmi magatartásra.

A hadsereg a kommunista rendszernek édes-, majd mostohagyermek volt. Hogy mi történjék vele, azt elsősorban nem a Kommunista Párt, hanem a Szovjetunió szabta meg. A „magyarok” szerepe a hadsereg ügyeit illetően áttételes szerep volt, de szükségét, nagyságát, minőségét, irányítását a szovjet érdekek diktálták. Valamennyi magyar intézmény

közül a hadsereg volt az, melyet a legerősebben, totálisan integráltak a szovjet szisztémába.^[20]

Ez a körülmény már önmagában is alkalmas volt arra, hogy a hadsereg tagjainak nemzeti önértékét sértse s válságos periódusokban ezt az érzékenységet alaposan felborzolja. A háború utáni új, „szocialista tisztikarra” is ráerőltették a politikai szemináriumokat, ezeken állandóan a „nagy Szovjetunió” követendő példáját hallották, s ezzel párosult a magyar történelmi múlt, nemzeti értékek automatikus lebecsülése, semmibevétele. Az eredmény éppen az ellenkezője volt: „...a tisztikarban, főleg a fiatal tisztokban mind jobban felébredő és uralkodó nemzeti öntudat... az erőszakos oroszosítás dacára, vagy éppen annak eredményeképp annyi év mesterséges elnyomása után 1955/56 telén a felszínre tört s napról napra erősödött.”^[21]

A hadsereg minősége sem volt a legkiválóbb. A régi, Horthy-hadsereg tisztjeit részben ellenségnek tekintették és üldözték, részben csak addig vették igénybe, amíg nélkülözhetetlenek voltak. Ezért folyt a „munkás-paraszt rétegekből” történő tiszt-toborzás, új tisztikar felépítése. A magyar paraszt és munkás nagy többségében értelmes és gyakorlati eszű ember, de tisztté formálása ún. gyorstalpaló tanfolyamokon és elégtelenül történt. Hasonló elszigettség nyilvánult meg a hadseregszervezésben is. Ha a moszkvai politika úgy kívánta meg, a legrövidebb időn belül kellett felállítani, elővarázsolni újabb hadosztályokat.^[22] Máskor viszont, ha a Szovjetunió politikája fordult egyet, például a Titóval történt kibékülés után, megint villámgyorsan csökkenteni készültek a „szövetséges” hadseregeket. Így volt Magyarországon is éppen a forradalom előtti kritikus évben: igen nagyszámú, nagynehezen kiképzett s eladdig jól fizetett tisztet készültek elbocsátani, üzemi vagy mezőgazdasági munkára készíteni, amihez azok nem értettek. Ez erősen demoralizálta a tisztikart s a hadsereget: „Ezeket a tiszteteket erősen áthatotta a széles körben elterjedt elégedetlenség a szovjet ellenőrzés és a hazai totalitárius despotizmus miatt.”^[23]

Az új tisztikart eleinte édesgették magasabb fizetésekkel. Amíg egy községi kistisztviselő, segéderő havi 250 forintot kapott, addig egy tisztitanfolyam hallgatója máris 800 forintot; amíg egy tanító csak havi 400 forintot keresett, egy éppencsak felavatott tiszt 1200 forintot.^[24] Ez a kedvező irányzat azonban idővel csak kivételezettekre állt, akik jobb lakást s számos más előnyt kaptak s az új osztály szellemében igyekeztek nem elmaradni a különben kárhóztatott „Horthy-idők” ugyancsak becsmérelt „úri élete” mögött. A minden téren tapasztalható esztelen szervezés, az összevisszaság következtében azonban a hadseregben is minden normális méretet meghaladó örökös áthelyezés következett, sok tisztet elszakítottak családjától, vagy ha családjával helyezték át, az új helyen nem tudtak megfelelő lakást biztosítani. Így aztán előfordult, hogy egy-egy helyőrségben három tiszt családnak jutott egyetlen háromszobás lakás, három család járt egy WC-re, egy konyhára. A fiatal tisztak fizetése az évek múlásával nem nőtt arányosan, ezért ezek, főleg ha családostak voltak, különleges eszközökhöz folyamodtak, pl. katonáiknak pénzért adtak el távozási engedélyt. Megtörtént eset, hogy egy tiszt, sokgyermekes családapa, egyik vasárnap egész szakaszának eltávozást adott, hogy így a szakasz déli húsadagját hazavihesse a családjának.^[25]

A legénység hangulata kritikán aluli volt. A munkás- és paraszttisztek között nemcsak értelmes és rátermett tiszt anyag volt, hanem sok volt a pöffeszkedő, neveletlen és művelődni sem akaró bugris. Ezek kapták a jobban díjazott és kellemesebb posztokat, mert politikailag ezek voltak a legmegbízhatóbbak, ugyanakkor lefelé ezek jeleskedtek a „sikanírozásban”. Őszi sárban kilométeres kúszásokat parancsoltak katonáiknak, aztán vigyázzba állították őket órák hosszat, hogy rájuk fagyott a ruha, vagy gázálcban és teljes felszereléssel lövészteknőket ásattak velük a fagyott földbe. Az ilyen kommunista tiszteteket nevezte aztán a legénység csak így: „fanatikus vadállat”, „veszett ember”, „szimatoló, alamuszi ember”.^[26] Ilyen típusokkal volt tele a Néphadsereg legfőbb irányító szerve. A vezetőtípus Farkas Mihály honvédelmi miniszter volt, a legfőbb pöffeszkedő. S a színvonalra jellemző, hogy a vezérkar főnöke, sőt, miniszter lehetett az a Bata István, akiről a honvédelmi miniszter helyettese maga állapította meg, hogy „ehhez a funkcióhoz mérten kínosan tudatlan ember”, s akit saját minisztere, Farkas, gátlástalanul megalázott a budapesti katonai akadémián, vagyis saját, Bata beosztottjai és tanítványai előtt.^[27]

A tisztikar s általában a hadsereg „morálját” természetesen éppúgy aláásta a magasrangú tisztek — ma félistenek, élet-halál urai, holnap pártellenségek — körében végzett tisztogatás (Pálffy, Sólyom stb.), ahogy a pártvezetőket megrendítette a Rajk-ügy. Minél magasabbra került egy tiszt, annál jobban kellett aggódnia, hogy egy szép napon, anélkül, hogy tudná miért, magas polcra mély pincebörtönbe kerül.

De a hadsereg elbizonytalanodását s a kommunista rendszerrel való szembe fordulását végül is a legfontosabb tényező okozta: a párt országos politikája. A parasztból és munkásból katonatiszté lett fiatalok természetesen hazajártak falujukba vagy munkáskörnyezetükbe. Ott aztán zúdult rájuk a panasz: apák, anyák, testvérek elsírták sérelmeiket, bánatukat. Az egyik tiszt azt látta, hogy rokonát deportálták, a másik, hogy apját elhurcolták a kuláküldözés során. Egy őrnagy paraszt-édesanyja öngyilkos lett, mert bár felajánlotta kis földcskéjét a tsz-nek, mégis földadót vetettek ki rá, agyonnyomorgatták.^[28] A legénységbeliek közül pedig olyanokat, akik „osztályellenség”, vagy „kulák” gyermekei voltak, katonai szolgálatuk idején egészségtelen és megalázó „munkaszolgálatra” kényszerítettek, többnyire bányába, szénbányába.^[29] A munkássorból származó tisztek is láthatták, hogy dolgozó apjukat agyonhajszolják a gyárban, kisajtolják belőle a munkaerőt s mégis oly nyomorultul él, mint azelőtt még a kapitalizmusban sem. Ezekre a katonákra s ezekre a tisztekre a kommunista rendszer nem számíthatott — de ezt a párt nem akarta tudomásul venni, vagy ami még valószínűbb, elbizakodottságában, 1956 októberéig, nem is realizálta.

E döntően fontos szociális tényező mellett hasonlóan nagy szerepet játszott a már említett nemzeti érzés, amely különösen felfokozódott a hadsereg körében — az osztrák példa láttán. A magyar hadtörténész erről ezeket mondja: „Az Osztrák Államszerződés után 1955 nyarán megkezdődött Ausztriából a szovjet csapatok kivonása. A katonavonatok egy része a Győr—Budapest—Miskolc-i vonalon hagyta el Magyarországot. A Magyar Néphadsereg katonái — e kivonulást szemlélve — először tették fel maguknak a kérdést: vajon ha Ausztriából kivonul a szovjet, miért nem vonul ki tőlünk, Magyarországról is? S ha a pártlap (a Szabad Nép) értékelése szerint Ausztriának oly előnyös a semlegesítése, a katonai tömbökön kívüli állapota, miért nem tudjuk ezt vajon mi is követni?”^[30]

Végül, a döntő időszakban, a Néphadsereg katonáira és tisztjeire egyre jobban hatott az intellektuel réteg, az írók megmozdulása. A fiatal s elégedetlen tisztek mohón vetették magukat azokra a titokban terjesztett, vagy később már nyomtatásban megjelent írásokra, amelyek az általános elégedetlenséget és szabadságvágyat sugározták.

Mert a hadsereg mellett a kommunista rendszer másik saját komponense, amely szembe fordult a párttal, a kommunista írók tábora volt. Az új szakaszban, mint láttuk, az írók nemcsak hogy engedélyt, hanem utasítást kaptak, hogy ismerjék meg a valóságot. Hogy hogyan nem ismerték meg addig — az érthetetlen. Lehetetlen, hogy ne látták volna egy egész ország kínlódását, s lehetetlen, hogy erkölcsi érzéküket nem bolygatta meg az összeesküvés per és a Kovács Béla-ügy förtelme, a Mindszenty-per rémsége, sőt, a saját soraikat tizedelő Rajk-per s annak hajmeresztő hazugságegyvelege. Szomorú, hogy nem látták a paraszt nyomorgatását, hogy vállrándítva mentek el a deportálások mellett, nem vették észre a vallásüldözést, a sztahanovizmus csalásait, a munkáskizsákmányoló bérezést, s abszurdum, hogy lenyelték az irodalom gúzsbakötését, a cenzúrát, a sematizmust. Bármilyen legyen is azonban e magatartás oka — ideológiai vakság egyfelől, anyagilag és társadalmilag kivételezett helyzetük s elkényeztetettségük másfelől, vagy a kettő együttesen —, a jobb később mint soha alapján örvendetes jelenség volt, mikor a kommunista írók mégis megszólaltak jó értelemben, megmozdult a lelkiismeretük s hallgattak is e lelkiismeret szavára. Az 1953-as új szakaszt a kommunista értelmiség először jóindulatúan fogadta, de sok ilyen intellektuelnél a kezdeti lelkesedés szalmalángnak bizonyult. Sokan hamar visszakoztak, attól tartottak, hogy a hibák őszinte feltárása bajokat okozhat. Egyrészt féltek, ahogy mondták, a „reakció visszatérésétől”, másrészt az „ideológiai zűrzavartól”.^[31] De mégis, voltak, akik fenntartás nélkül ráléptek az új szakasz ösvényeire, lelkiismeretesen megvizsgálták a falu helyzetét s elmondták, amit láttak. Csoóri Sándor, fiatal költő, akit a párt küldött egyetemre, kiváltságos fővárosi élete után, mikor hazament falujába, megrettenve látta, milyen ott az élet. S visszatérve, megrázó, bűnbánó önvallomást vetett papírra: „Csodás számokban, szép eredményekben — éltem rajongva, s

nem láttam, miképpen — hordja, cipeli vállain a népem — sorsának nehéz, túl fárasztó terhét — ...Nem ért fel hozzám az őszinte panasz — mely arról szól, hogy kévésül a bér — hogy a paraszt, ki terményét leadja — bizalmatlan és szűkölködve él.” Az őszintén feltárók kis csapatjához szegődött Kuczka Péter is, a nem tehetségtelen, de végzetlenül pártos költő, a par excellence pártköltő. „Nyírségi Naplója” beszámol megrendítő élményeiről, elmondja, hogyan találkozott átkozódó parasztasszonyokkal, akikből kitört a keserűség:

*Mert zokogott már. Rázta tehetetlen
dűhe és mindenféle fájdalom,
hogy nem tud gyógyszert adni a gyerekeknek,
s nem lesz öregségére oltalom.*

Sok kommunista író rádöbbsent ekkor, hogy szerepe az irodalmi börtönőr szerepe volt, hogy a kommunisták által létesített, Magyarországon merőben újfajta intézmény, az Írószövetség a maga 500 tagjával — ebből 300 kommunista — szellemi téren hosszú időn át azt a szerepet játszotta, mint a kiherélt szakszervezet a munkásfronton, nevezetesen, hogy a párt meghosszabbított karja s az irodalmi világ pártos idomítója lett. Déry Tibor megvádolta a kultúrpolitika irányítóit, hogy az írókat udvari bohóccá alacsonyították és csörgősapkát adtak a fejükre. Ezeket a kommunista írókat az új szakasz s még inkább a felfedezések hatására szégyenkezés fogta el s szégyenükben szívszorító vágyat éreztek, hogy jóvátegyék, amit ők maguk is bűnüknek tartottak. Így lett — erről finoman cizellált esszéjé lehetne írni —, így lett a szégyenérzet egy forradalom kirobbanásának egyik nem lebecsülendő eleme. Ezeket az írókat égetni kezdte, hogy egy kegyetlen diktatúra őket is cinkosává tette s hogy megfélemlítettek írói etikájukról s tulajdonképpen írói lényegükről. A koronatanú, a kommunista írói elit kiemelkedő személyisége erről így vall, így beszél: „Az írók szégyelltek azt, amit megírtak és azt, amit nem írtak meg.

Undorral néztek a könyvespolcaikon díszelgő könyveikre, amelyeket valaha oly büszkén simogatott végig tekintetük, amelyekért elismerő kritikákat és Kossuth-díjakat kaptak; szerették volna soha-meg-nem-írottá varázsolni őket. És keserűen mart a szívükbe, hogy nem írtak arról, amiről érdemes: a szerelemről, a tavaszról, az alkonyairól a Balaton partján és egy pohár vörösborról, a valódi életről.” Most már ezeknek az íróknak is eszükbe jutottak a deportálások; s fájt, hogy akkor hallgattak arról, hogy védtelen öregembereket elhurcoltak lakásukról. Szégyelltek magukat rokonaik és barátaik előtt s most úgy érezték, valamit tenniük kell. „Ez volt az alap — mondja a koronatanú —, a pártéletről a morális életbe visszatért nemzedék legszentebb és legégetőbb feladata. Ők, akik esztendőken át dédelgetett kedvencei voltak a rendszernek, félelmetes szenvedéllyel vetették bele magukat a jóvátétel küzdelmeibe.” Vagy ahogy az egyik feleszmélt s bátran feleszmélt költő látta e feladatot, lelkiismereti parancsot: „*halálomig vívni a lehetetlent, jóvátenni a jóvátehetetlent*”.^[32]A jóvátétel önkéntes feladatát ezek a kommunista írók derekasán vállalták is, s vádolták régi önmagukat, amikor még dicsőítettek gyalázatokat, s lehetetlenné tették magukat az olvasók előtt is.^[33]

Csatlakoztak hozzájuk — sőt, részben előttük jártak — e magatartásban a pártlap, a „Szabad Nép” újságírói közül is néhányan. Az újságírók megcsömöröltek attól, hogy mást írjanak, mint amit látnak, s fellázította őket, hogy nem írhatták meg, amit tapasztaltak. A szerkesztőség 1954 októberi taggyűlésén egymásután kifogásolták megkötöttségüket. Egyikük például látta: az Orczy téren többbezsres tömeg meg akarta akadályozni, hogy a rendőrség egy üzlethelyiségből kilakoltasson egy állapotos asszonyt, s mikor a rendőrök a trolibuszok sofőrjeivel akarták fellázítani a tömeget, azok megtagadták az engedelmességet. A szemtanú újságíróra ráparancsoltak, hogy ezt ne írja meg. Egy másik szavá tette, hogy miért börtönöznek be még elvtársakat is, mint Kádár Jánost, de erről is hallgatniok kellett. Egy harmadik nem írhatta meg a gyárakban szerzett élményeit. Amikor a pártlap dolgozóinak taggyűlésén ezek a panaszok elhangzottak, a résztvevő 150—200 főnyi munkatárs lelkesen tapsolt. A „Szabad Nép” egyik ilyen lázadója úgy véli: „Azt hiszem, nagyobb túlzás nélkül mondhatom, hogy a rendszer belső bomlása 1954 októberében ... e taggyűlésen kezdődött.”^[34]Több újságírót ekkor kitesztették a szerkesztőségből, vidékre, vagy külföldre helyeztek (pl. Kende Péter, Kövesi Endre, Szilvási Lajos és Méray Tibor). Egy évvel később még nagyobb megmozdulás történt, ami, főleg a hatalomnak erre következő

ostoba reakciója folytán, még jobban megbontotta a párt egységét s nagy lökést adott annak a folyamatnak, amelynek során az írók nemcsak emancipálták magukat a párt parancsolgató gyámkodása — és védelme — alól, hanem lassan de biztosan kíméletlenül szembefordultak a mindenható pártvezetéssel is.

Memorandumot terveztek a nagyobb írói és szellemi szabadság érdekében, mégpedig a párton kívüli értelmiség bevonásával. A memorandumot vagy a Szovjetunió kormányához, vagy az ENSZ főtitkárához akarták eljuttatni. Nagy Imre, a félreállított miniszterelnök és baráti köre azonban erről lebeszélte az írókat. Nagy Imre féltette a pártegységet s úgy vélte, hogy a memorandumnak meg kell maradnia a párt keretein belül és a dolgot semmiképpen sem szabad nemzetközi üggyé szélesíteni. Tehát még a nem kommunista írók is maradjanak ki az akcióból s a memorandum — párttagoktól a párthoz — tartsa meg a pártszerű nyelvezetet. Így is történt. A memorandum teljesen a pártsargonban íródott, mégis, politikailag ügyes mű volt, mert az adott hatalmi helyzethez igazodva sarokba szorította a hatalom birtokosait. Hatása, mondanivalóján kívül, abban állt, hogy éppen a kommunista rendszer által kitüntetett, Kossuth-díjakkal és más dicséretekkel elhalmozott írók szegezték neki a kommunista rendszer mellének. 59 író, művész, zenész és értelmiségi írta alá — Lukács György nem. A memorandumot sikerült titokban tartani — mily csoda —, s az írószövetség pártszervezetének 1955. november elejére összehívott taggyűlése elé terjeszteni, a funkcionáriusok — Andics Erzsébet, Horváth Márton — nagy megrökönyödésére. Zelk Zoltán, a neves költő olvasta fel, napirend előtti pontként. Felsorolta a kommunista írók sérelmeit: az Irodalmi Újság főszerkesztőit (Molnár Miklós, Hámos György) egymás után leváltják, cserélgetik; a lap egy-egy példányát elkobozzák valamely cikk miatt; több író (Kónya Lajos, Benjámín László, Nagy László) kéziratának kiadását megtagadják; állandóan megsértik az írószövetség autonómiáját; az írói bírálatot adminisztratív eszközökkel elnyomják; napirenden vannak az erőszakos, bürokratikus beavatkozások; a kulturális életet bénítják az antidemokratikus vezetési módszerek. Szóvá tette a memorandum a pártlap újságíróinak megbüntetését s az Írószövetség aktívaértekezletén bátrabban felszólalók száműzését. Jelentős volt, hogy ez az emlékirat egy vonatkozásban mégis kilépett a pártkeretek közül s az egyetemes magyar szellemi életért is szót emelt. Felpanaszolt ugyanis három kultúrbotrányt: Az ember tragédiája, Németh László Galilei c. darabja s Bartók Béla Csodálatos mandarinja ügyét. Az új szakasz kezdetén, oly sok évi elhallgattatás után, a Nemzeti Színház bemutatta Madách művét, de a párt végül is újra levétette a műsorról, s egy Budapesten járt szovjet újságíró, bizonyos Krusinszkij nevezetű azt írta a Pravdában, hogy a magyar munkások ezt az intézkedést helyeselték, mert a művet idegennek érzik maguktól. Németh darabját azért száműzték, mert feszegette az igazság és dogma kérdését, s mert Galilei fizikai megkínzásának bemutatása a színpadon esetleg az ÁVO-kínzásokra emlékezteti a közönséget. Végül Bartók világszerte ünnepelt remekművét a párt „dekadens” és „formalista mű” jelzőkkel illette s újrabemutatását megtiltotta.

A memorandum dátuma: 1955. október 18. Déry Tibortól Háy Gyulán keresztül Aczél Tamásig, Devecseri Gábortól Juhász Ferencig, Méray Tibortól Hámos Györgyig minden ismert kommunista író-újságíró aláírta, úgyszintén szín- és filmművészek, zeneszerzők, irodalomtörténészek.

A párt kettős ellenoffenzívával válaszolt. Először hízelgéssel-fenyegetéssel rávette a résztvevőket, hogy aláírásukat vonják vissza. Hatalmi helyzete folytán ezt el is érte. De mégis, az 59-ből nyolc ellenállt és aláírását nem vonta vissza: Déry Tibor, Zelk Zoltán, Benjámín László, Aczél Tamás, Haraszi Sándor, Vásárhelyi Miklós, Losonczy Géza és Szervánszky Endre. A párt aztán december 6-án a Vasas Székházban megrendezte 2000 pártfunkcionárius tömeggyűlését, itt aztán boszorkányper hangulatában elítélték az írók magatartását és megmozdulását. Egy pártbíróság a kitartó írókat szigorú megrovásban részesítette, részben kizárta a pártból, részben közlési tilalmat rendelt el ellenük s egzisztenciális fenytékekkel sújtotta őket. Amit később Csehszlovákiában a Charta 77 aláírói ellen műveltek, azt Budapesten a párt már 1955-ben megtette: Aczél Tamás például ezután hosszabb ideig sofórkodással, személyfuvarozással kereste kenyerét.^[35] De e kegyvesztett írók némelyike megkönnyebbüléssel vált meg a párttól. Ismét a koronatanú: „A

pártkorlátoktól szabadult, s végre magukra talált emberek nemcsak lelkük nyugalmát, valódi természetét találták meg ebben az időben, hanem újból felfedezték a világot, melyet annyi éven át oly homályos és hazug szemüvegen keresztül szemléltek... Ez volt a nagyobb öröm, ... ismét lélegzetet vehettek a szabad, friss levegőből.”^[36]

Az írók e lázadása, egy évvel a forradalom előtt, szintén sokat ártott a párt egységének, moráljának, tekintélyének. A párt minden más intellektuális rétege és intézménye is lassan de biztosan szembefordult a párttal, az önkénnyel, s igyekezett levetni az ideológiai kényszerzubbonyt. Az írókat követték az értelmiségiek, aztán a hadsereg fiatalabb káderei, munkáskáderek, majd a párt egyetemi szervezetei. Nógrádi Sándort 1955 decemberében a honvédelmi minisztériumból a párt Agitációs és Propaganda Osztálya élére hívták, hogy feltartóztassa a pártfegyelem és a pártszellem szétesését. Ő maga vallotta be, hogy a hadseregben a tiszték unták a nevelőmunkát, s ő tanúsítja az 1955—56 körüli helyzetről: „Az igazság az, hogy sem én nem tudtam, sem más nem tudta volna akkor megállítani az eszmei és politikai szétesés folyamatát.”^[37]

A párt bomlása, amely kezdődött a munkások tömeges kilépésével és folytatódott az írók lázadásával, újabb nagy lendületet kapott azzal, hogy a párt legfőbb vezetője, Rákosi Mátyás kutyaszorítóba került, s moszkvai háttámasza, bázisa megingott. Rákosi Achilles-sarka a Rajk-ügy volt, egyrészt, mert a párton belül megjelentek a Rajk-per áldozatai, másrészt, s talán ez volt a döntő, a Rajk-per fővádlottja annak idején Tito volt. Tito most, hogy Moszkva a keblére ölelte, revansot követelt. Rákosi jól érezte ezt, kereste a közeledést Belgrádhoz. Tito hagyta lelkesen ugrádozni, mint — a szó szoros értelmében —, mint valami kiskutyát, sőt, látva a magyar diktátor szorult helyzetét, még óriási pénzt is kistrófolt Magyarországból. S Rákosi adott a magyar nép vagyonából, hogy ezzel mentse a saját bőrét. Vállalta, hogy Magyarország öt éven belül 85 millió dollárt fizet hadikárpótlás és a Tito—Rákosi viszály idején elmaradt kamatok, illetve veszteségek címén.^[38] Aztán 1955-től kezdve Rákosi majd minden beszédében hangoztatta a „jugoszláv elvtársakkal való testvéri együttműködést”. Tito azonban hideg megvetéssel válaszolt. Amikor 1956. május 30-án vonaton elindult Moszkvába, viszonzandó Hruscsov 1955-ös belgrádi látogatását, kikerülte Magyarországot, s amikor Moszkvában megkérdezték, miért a hosszabb utat választotta, azt felelte, akkor se utazna Magyarországon át, ha az háromszorosan megrövidítené az útját.^[39] Moszkva sokáig ellenállt Tito követelésének, hogy ti. Rákosit távolítsák el Magyarországról. A Kreml már korábban is minden esetben azt válaszolta, hogy Rákosi nem nélkülözhető, ha őt elmozdítanák, földindulás kezdődne. Mindenesetre 1956 tavaszán Szuszlov Moszkvából Magyarországra utazott — állítólag magánemberként és pihenni — s tájékozódott a helyzetről. Két, ellentétes verzió is van arról, hogy mit végzett. Az egyik szerint Szuszlov megerősítette Rákosit, a párt többi vezetőjét is Rákosi iránti hűségre intette.^[40] A másik verzió a következő: Hruscsov kifejtette Titónak, hogy Rákosi után Magyarországon jönne a felfordulás, a káosz; annyit azonban mégis megtett Tito kedvéért, hogy Budapestre küldte Szuszlovot; a szovjet Politbüro tagja aztán azzal jött vissza, hogy Rákosi menesztése után talán káosz lenne, de ha Rákosi marad, biztos, hogy káosz lesz.^[41] Lehet igaz különben mindkét verzió, Szuszlov Budapesten dicsérhette és erősíthette Rákosit a magyar pártvezetők előtt, Moszkvában pedig elmondhatta félelmeit és aggodalmait. Néhány hónap múlva mindenesetre kiderült, hogy a második verzió járt közel a valósághoz.

Addig azonban szédületes forgás és körforgás kezdődött a magyar belpolitikában s a párt ereje hónapról hónapra jobban hanyatlott, a nép pedig hétről hétre jobban felemelte a fejét.

A Rajk-ügyben Rákosi egyre jobban védekezésbe szorult a hazai fronton is. A kiszabadult rajkisták szorongatták, hogy Rajkot tessék nyilvánosan rehabilitálni. De mivel Rákosi 1949-ben ország-világ előtt dicsekedett, hogy Rajk leleplezése az ő érdeme, most, ha rehabilitál, nem mondhat mást, mint hogy a leleplezés az ő bűne volt. Ha Rajk ártatlan, akkor azok, akik felakasztották, gyilkosok. Gyilkos Rákosi, s mindenki más, aki részt vett ebben az akkori „leleplezésben”. A párt és Rákosi tehát kénytelen volt más bűnbakot keresni s az egész Rajk-ügyet ráfogták két halott meg egy börtönben lévő emberre, két orosz meg egy magyar személyiségre. A párt központi vezetőségének 1955. novemberi ülésén Rákosi azt magyarázta: Rajk a szovjet Berija és Bjelkin, valamint magyar cinkosuk, Péter Gábor

lelkén szárad. De azért Rajkot nem mentette fel, elmagyarázván azt is, hogy Rajk nem volt bűnös ugyan Tito vonatkozásában, de bűnös volt a Horthy-rendőrségnél vállalt szerepében. Mégis, Rákosi kénytelen volt lépésről lépésre hátrálni: 1956. március 27-én Egerben már arról beszélt, hogy a Rajk-ügy provokáció alapult, május 18-án Budapesten már hangoztatta, hogy ő maga is felelős a személyi kultuszért és a törvénysértésekért. A legnagyobb bárd aztán 1956 nyarán sújtott le Rákosira, amikor is a Petőfi Kör egyik vitaestjén felszólalt Rajk özvegye, Rajk Júlia. Elmondotta, hogy az ügy idején nemcsak férjétől, hanem csecsemő-gyermekétől is elszakították, s hogy lábbal tiportak mindent, ami tisztességes és emberi. Itt és ekkor mondotta ki Rajk Júlia azt a mondatot, amely másnap végigszárnnyalt az egész párton és az egész országon: „A gyilkosokat nem bírálni kell, hanem megbüntetni.”^[42] Hozzátette még: „És nem nyugszom meg addig, amíg azok, akik tönkretették az országot, a pártot, az emberek ezreit pusztították el, millióit boldogtalanságba taszították, el nem nyerik büntetésüket.”^[43] Akárki más, még akkor, 1956 nyarán is, bárki más mondja ezt, Rákosi azt azonnal börtönre veti. De Rajk Júliát nem lehetett most már másodszor is bebörtönözni. Ez jelezte egyben azt is, hogy Rákosi ereje egyre gyengül, a diktátor már fogatlan oroszán. A pártban nem volt igazi hatalma többé, s nemsokára kiderült az is, hogy a pártnak meg a nép felett nem volt többé tartós hatalma.

Ami még volt, azt lassan, de biztosan kikezdte egy furcsa halál. Sztálin második halála. Magyarországon a földindulás, a diktatúra meglazulása első fázisában 1953-ban kezdődött, amikor Sztálin meghalt. Mérheterlen, titkos öröm áradt el a szívekben s ekkor kezdődött a rémuralomban megdermedt nép dermedtségének felolvadása. Most pedig, 1956 februárjában ugyanezt a Sztálint másodszor is eltemette, radikálisan elítélte volt munkatársa és utóda, Hruscsov. A XX. szovjet pártkongresszus és Hruscsov Sztálint leleplező beszéde ismertté vált Magyarországon, ámbár a Moszkvából hazatérő pártdelegáció ezt mind a párt, mind az ország közvéleménye előtt titkolta. De külföldi rádiók tolmácsolták a vasfüggöny mögé nyugatról, amit a kommunisták elhallgattak keletről. Hruscsov minden elképzelhető rosszat elmondott az évtizedeken át istenített Sztálinról, személyi kultusszal, hitvány cselszövésessel, erőszakoskodással, munkatársaival szembeni durvasággal vádolta, fejére olvasta a deportálásokat, egész néprétegek elhurcolását. Rákosi szempontjából a katasztrófális az volt, hogy amit Hruscsov mondott Sztálinról, azt szóról szóra el lehetett mondani magyarországi vonatkozásban róla, Rákosiról. Hruscsov: „Sztálin a vezetésben és a munkában egyáltalán nem tűrte a munkatársi viszonyt, durván erőszakos volt mindazzal szemben, amiről úgy vélte, hogy ellenkezik felfogásával.” Hruscsov: „Sztálin mérheterlen hatalmat összpontosított kezében.” Megint Hruscsov: „Ha valaki szembefordult véleményével, azt elkerülhetetlenül a vezető kollektívából való eltávolítás és később az erkölcsi és fizikai megsemmisülés várta.” Újra Hruscsov: „Egy ember önkényes magatartása másokat is felbátorít önkényeskedésre. Tömeges letartóztatások és sokezer ember deportálása, a tárgyalás nélküli kivégzések és a nyomozás semmibevétele olyan légkört teremtettek, amelyben a bizonytalanság, a félelem, sőt, sokszor a kétségbeesés uralkodott.”^[44]

A párttagok Magyarországon azt mondták minderre, lám, Rákosi is ezt tette a párttal, a nép meg azt mondta, lám, a párt is ezt tette a néppel. Hruscsovnak az a kísérlete, hogy a szovjet rendszer rettenetes évtizedeiért, a Gulag-szigetvilágért egyedül Sztálint tegye felelőssé, vagy magyar pártköröknek az az igyekezete, hogy mindenért egyedül Rákosit okolják — ez a kísérlet nem sikerülhetett, mert mindenki a bőrén érezte az elmúlt évtizedet és tudta, hogy nem áll a hirtelen kitalált szólás-mondás, hogy — a párt is csak egy ember. De kétségtelen, hogy Rákosi személyének lebontása egyben bontotta, tovább bontotta a pártot magát is.

Lélegzetviasszafojtva figyelte az ország, meddig marad, mikor bukik Rákosi? A XX. szovjet pártkongresszus hatalmas fegyvert adott az ellenzék kezébe. Mert most már formálisan ellenzékéről lehetett beszélni, a diktatúrában is. Többpártrendszer és parlamentarizmus híján az ellenzék szervezkedése nem pártokban és nem a törvényhozásban történt, hanem az egyetlen keret, a Párt különböző alszerveiben és intézményeiben. Ilyen lehetőséget nyújtottak a különböző értelmiségi és szakmai klubok, mint Budapesten a Kossuth Klub, vagy vidéken maguk a pártszervezetek. A pártgyűlésekre

1956 nyarán már mindenütt több ember ment el, mint ahány párttag volt, s a hivatalosan engedélyezett vita során már vaskos igazságokat vágtak oda és kényes kérdéseket tettek fel. Javaslat vagy hozzászólás formájában például már országszerte elhangzott a pártgyűléseken a követelés, hogy a jugoszláv határ után bontsák le a drótakadályokat, a vasfüggönyt a nyugati, az osztrák határon is. Megkérdezték, miért nincs még szabadon Mindszenty bíboros és miért nem mond le Rákosi Mátyás?! A népi ellenállás tehát ebben a stádiumban benyomult a meglévő keretekbe és az egyetlen engedélyezett politikai szerv, vagyis a párt fórumain bírálta a pártot. A párt és Rákosi defenzívába került, mert szünetedőben volt a félelem.

Értelmiségi körökben és a fővárosban legnagyobb jelentősége a Petőfi Körnek volt, amely kezdetben a Kossuth Klub helyiségeiben ült össze, majd váltakozva egyre nagyobb termekben és épületekben, mert a hallgatóság hétről hétre nőtt, ezekre dagadt. Hivatalosan tehát ez is párt-szerv volt, vezetői okosan és taktikusan a kommunista ifjúsági szervezet, a DISZ társegyesületeként jelentkeztek. Ez azért volt lehetséges, mert a Petőfi Kör szervezői a Győrffy-kollégium egykori diákjaiból kerültek ki s volt társaik, barátaik, elvtársaik, mint pl. Hegedűs miniszter (majd miniszterelnök), vagy a Tervhivatal új elnöke, Szálai Béla szintén Győrffy-kollégisták voltak. Ezek „a harmincévesek” elnevezés alatt váltak ismertté s a pillanatnyi politikai felfogásokon túl bizonyos szolidaritás és kollegialitás tartotta őket össze. 1955. november 15-én, tehát az írók memorandumának nagyjelentőségű esete után a Kossuth Klub egyik sarkában nyolc „harmincéves” elhatározta, hogy vitakört alakít. 1956. március 16-án megtörtént a DISZ jóváhagyása. A DISZ azért járult hozzá, mert taggyűléseit már senki sem látogatta s úgy vélte, ha a Petőfi Kör mint DISZ-részleg vonzza a fiatalokat, akkor ez statisztikailag jól fest. A Petőfi Kör megválasztott titkára, Tánczos Gábor pártkapcsolata rendezett volt. (Huszonhárom évvel később, 1979-ben, mivel aláírta a cseh „Charta 77” tagjai érdekében szerkesztett memorandumot, a magyarországi rendszer üldözőbe vette és öngyilkosságba kergette Tánczost.) A Petőfi Kör — a forradalom alatti elnökének véleménye szerint — valószínűleg sohasem játszhatta volna el későbbi történelmi szerepét, ha nem következik el a nemzetközi „olvasás” második fázisa, s ha Hruscsov nem mondja el XX. Kongresszus-i beszédét.^[45] A Petőfi Kör tagjai ettől kezdve minden mondókájukat azzal kezdték, hogy „a XX. pártkongresszus szellemét” idézték — aztán beszéltek a magyar valóságról. 1956 májusában a túlfeszített iparosítást és a nehézipari megalomániát vették górcső alá az ún. közgazdasági vitán. Ezután semlegesebb témát választottak, hogy a párt gyanakvását elaltassák. De nemsokára rá, június 1-én „történelmi vitát” rendeztek s ebből elsőrangú politikum lett. Ahogy akkoriban megállapították, „hihetetlen dolgok” történtek a vitán. Felvetettek olyan, a párt által anatómának tekintett kérdést, mint az első (és második) világháború utáni trianoni békediktátum, továbbá azt, hogy a hivatalos történetírás — és csak ilyen volt! — „túlértékelte” a Szovjetunió szerepét. A párt történet-szövegíróit, Andics Erzsébetet kegyetlenül sarokbaszorították: szemére vetették, hogy a párttörténet történelemhamisítások egész sorát követte el. Június 14-én a „filozófiai vita” csúcspontja egy drámai jelenet volt. Lukács György egykori tanársegédje, Szigeti József, aki a Révai-Lukács vita idején megtagadta Lukácsot, most önkritikát gyakorolt és az óriási publikum előtt ünnepélyesen kijelentette: szégyelli magát volt mestere elárulásáért. A következő ülésen került sor Rajk Júlia megrázó fellépésére. Később a magyar természeti kincsekről folyt vita, amely ki nem mondva a szovjet ellen is irányulhatott. Vita következett a zenéről, amelyen Kodály Zoltán is megjelent. Június 27-e a legnevezetesebb nap: az irodalmi vita napja. Déry Tibor és más felszólalók könyörtelenül megbírálták a hivatalos irodalompolitikát, majd felszólalt a börtönből szabadult Losonczy Géza és fennhangon kimondta a kiátkozott politikus nevét: Nagy Imre. Ő — mondotta Losonczy, és a sorrendnek óriási jelentősége volt — „jó magyar és jó kommunista”. Ezek voltak ott és ezek követelték, hogy Nagy Imrét vegyék vissza a pártba.

Másnap Budapest lázban égett. A Petőfi Kör irodalmi vitájának eseményei futótűzként terjedtek el a fővárosban és az országban. Forradalmi volt a hangulat és ekkor, ezen a napon, június 28-án Lengyelországban, Poznanban kirobbant a munkásfelkelés. Budapesten híre járt annak is, hogy a lengyel katonaság nem volt hajlandó löni a lengyel munkásokra. Ez felvillanyozólag hatott.

Poznan-Posen kapóra jött Rákosinak — legalábbis azt hitte —, mert ennek ürügyén újra radikális módszerekhez folyamodhatott: betiltotta a Petőfi Kört, több felszólalót, pl. Déryt, Tardos Tibort, kizárta a pártból és több vezetőt önkritikára kényszerített. De most már minden ilyen győzelme csak olyan vergődés volt, mint a fába szorult féregé: minél jobban fészkelődön, annál szorultabb helyzetbe került. Még egy utolsó, nagy sujtásra készült: összeíratott a közélet minden területén 400 nevet, ezek viselőit le akarta fogatni, s ezzel végetvetni a „jobboldali elhajlásnak”, „anarchizmusnak”, „cinizmusnak”, „pártellenes viselkedésnek”. Erről a szándékáról azonban Rákosi háta mögött informálták a budapesti szovjet követséget, az pedig Moszkvát. Közben Tito is megtette a magáét, s mivel Hruscsov-nak a maga terveihez szüksége volt Titóra — Rákosi elveszett. Anasztáz Mikoján, a Kreml örmény tűzoltója Budapestre jött és elhozta Rákosinak a selyemzsinórt.

1956. július 18-án közölte a pártsajtó, hogy Rákosi Mátyás, megromlott egészségi állapotára való tekintettel, felmentését kérte, önkritikát is gyakorolt, aminek már semmi értelme, de semmi hitele sem volt. Egy repülőgép Moszkvába szállította Rákosit, Mikoján pedig Budapestről továbbutazott Belgrádba. Vitte az ajándékot.

Magyarországon nagy volt az öröm, de az emberek szájaíze hamarosan megkeseredett, mint a méz, ha morzsa hullik belé. Ez a morzsa — Gerő Ernő volt. Rákosi helyére nem Nagy Imre került főtitkárnak, hanem az az ember, aki a hároméves és az ötéves tervekkel felidézte a gazdasági csődöt. „Eben gubát cseréltünk” — ez volt a közvélemény egyik megállapítása, a másik pedig, hogy „csöbörből vödörbe jutottunk”.

A párt központi vezetőségébe felvették a „börtönösöket”, Kádárt, Kállait, Marosánt, a Politbúróba visszavették Révait. Kizárták a Központi Vezetőségből Farkas Mihályt, sőt, a pártból is. Rákosi és Farkas lett tehát feláldozva, ők lettek a bűnbakok. Gerő Ernő aztán egyik első felszólalásában gyorsan azt javasolta, hogy „nyissunk tiszta lapot”. Vagyis úgy gondolta, ami volt, felejtjük el, a nép pedig lásson munkához. Kilátásba helyezett néhány kisebb, de a helyzetet nem orvosló intézkedést, mint pl. a minimális bérek némi felemelését és a békekölcsön megszüntetését. Ez azonban, tekintve az egész rendszer szerkezeti hibáit és az egy évtizeden át felhalmozott bajokat, csak olyan volt, mint mikor aszpirinnel akarnak gyógyítani tüdőgyulladást. Rákosi bukása után természetesen revideálni kellett a diktátor legszembetűnőbb utolsó intézkedéseit. Engedményt tettek az íróknak, a kiszabott büntetéseket „elengedték”, Madách és Bartók műveit bemutatták. Az Írószövetség új közgyűlésen új vezetőséget választott, kibuktatta az ortodox kommunistákat s nagyobb szerepet biztosított a nem-kommunista íróknak is. A Petőfi Kör újra megkezdte működését. De az intézkedések e téren is, mint gazdasági téren, elégtelenek és nehézkesek voltak. Mert például Déry Tibor és Tardos Tibor kizárásának illetve visszavételének ügyét halogatták. Nagy Imrével pedig úgy tárgyaltak, mintha mégis csak ő tévedett volna, nem a Rákosi-Gerő-Révai együttes. A párt azt mondta Nagy Imrének, visszaveszi, ha szakít környezetével (Losonczy, Vásárhelyi, Gimes stb.). Aztán azt kívánták, ismerje el, hogy hibázott, frakciózott. Az igazság persze az volt, hogy Nagy Imre az egész új szakasz idején irtózott minden frakciózástól, ettől állandóan óvta fiatalabb híveit. Beavatottak szerint inkább az volt a baj, hogy „Nagy Imrének nem volt frakciója; az is lett a veszta, hogy nem mert idejében összeesküdni Rákosi ellen”.^[46] A volt miniszterelnök közvetlen Rákosi bukása után, júliusban kapta az első ajánlatot a visszavételre, augusztusban a másodikat. Október 4-én Nagy Imre írásban kérte újrafelvételét, kijelentvén, hogy a párt határozatait kötelezőnek tartja magára nézve, de a múltakért nem hajlandó önkritikát gyakorolni, viszont hajlandó arra, hogy a „hibákról” nyilvánosan vitázzanak. Nagy Imre visszavétele ügyében érvényesült bizonyos jugoszláv nyomás is, Gerő Ernő október elején Jaltában találkozott Titóval. Október 13-án megtörtént Nagy Imre visszavétele a pártba.

Amíg a tárgyalások folytak, az országban erősödött egyrészt a szabadságvágy, másrészt a felismerés, hogy biztos javulást csak gyökeres változásoktól lehet várni. A sajtóban csodálatos tüneteket lehetett észlelni: száz virág kezdett virágozni. Az „Irodalmi Újság” hasábjain feltámadtak a régi, diktatúra előtti magyar sajtó legszebb, évszázados hagyományai, a legmagasabb színvonalon. Szatírák születtek, allegóriák, parabolák, de nyílt követelések is: mind, mind a szabadságot áhítozta és árasztotta. Ez az újság már májusban megkockáztatta kétségbevonni a szocializmus abszolút érvényességét, egyik cikkírója, Keszi

Imre kifejtette: nincs külön szocialista igazság és burzsoá igazság, csak igazság van és csak hazugság.^[47] (1956 tavaszán egyébként azon a címen, hogy hozzászólnak a második öt éves terv kiadott irányelveihez, tízezrek bombázták levelekkel a pártot, 35 000 hozzászólás érkezett, s közgazdászok már a piacmechanizmus bevezetését kívánták és megkérdőjelezték magát a szocialista tervgazdálkodást.^[48]) Az „Irodalmi Újság” cikkei egész nyáron ironikus hangon mutatták meg a hibákat. Nagy feltűnést keltett Háy Gyula, az európai híró drámaíró egyik szeptemberi cikke, amely ugyan ragaszkodott még a népi demokrácia rendszeréhez, de már nem fogadta el a szocializmus mindenre és mindenkire kötelező érvényét. Legyen szabad — írta — marxista módra gondolkodni, de legyen szabad gondolkodni nem marxista módra is. Egész sor ilyen „legyen szabad” párhuzamot sorolt fel, pl. legyen szabad szeretni Sztálinvárost s legyen szabad Sztálinvárost nem szeretni. Legyen szabad Istent tagadni, de legyen szabad hinni Isten mindenhatóságában.^[49] Az „Irodalmi Újság” hirtelen kisarjadzott szabad szellemisége és szellemi szabadsága (általános sajtószabadság még távolról sem volt) már a szó szoros értelmében forradalmi jelenségnek, a szenzációk szenzációjának számított. Az újságos bódéknál minden pénteken, a hetilap megjelenésekor sorban álltak és ököltre mentek az emberek, egy-egy példányt tízszeres, feketepiaci áron is megvásárolták, cikkeiket másolták kézzel, géppel, sokszorosították, ahogy lehetett. A pártvezetőség még nem ocsúdott fel és nem szokott hozzá egészen, hogy Rákosi nélkül működik, egyelőre nem tudott kötőféket vetni az Irodalmi Újságra, de azért amit lehetett, megpróbált, igyekezett fékezni az írókat. Egy augusztusi párt-író értekezleten a Politbűró új tagja, Kádár János, ostromozva a sajtó „pártellenes” hangját, így leckéztette a szerkesztőket és főszerkesztőket: „Az írók azt hiszik, hogy a júliusi változást (Rákosi bukását) ők csinálták. Hát vegyék végre tudomásul, hogy ezt a változást a párt központi vezetősége csinálta... Az írók olyanok, mint a légy, amelyik rászáll a kocsirúdra és azt hiszi, ő húzza a kocsit”.^[50]

Az írók úgy látták, hogy a pártapparátus most sem változott, ahol csak lehetett, szabotálta a fejlődést, kissé háttérbe vonult ugyan, de mindent elkövetett, hogy lassítson, visszahúzzon. A Rákosi-Gerő csere s a július óta lezajlott fejlemények nem sok jóval biztattak. Ami a társadalmat s az írókat is aggasztotta, az volt, „hogy az ország vezetése továbbra is a leghitványabb figurák kezében maradt, semmi biztosíték nincs arra, hogy a múlt bűnei és hibái nem ismétlődnek meg hamarosan”.^[51] A régi funkcionárius-gárda országosan megmaradt, s várta, álmodta vissza a régi szép napokat, amikor a párt egy szavára egy egész falu, járás, megye és ország megrettent és parírozott. Október elején aztán Háy Gyula egy újabb szatírája tollhegyre tűzte, „a funkcionáriust”, megalkotta, egyetlen személybe sűrítve minden párttitkár egyéniségét, megmintázta a híres „Kucsera elvtársat”. „Miért nem szeretem Kucsera elvtársat?” — tette fel a kérdést, aztán elmondta annak minden tulajdonságát, anyagi mohóságát, parvenűségét, dilettantizmusát, feltárta a pártvezetők luxusvilláinak és nyaralóinak életét. Kucsera azt mondja, „pártegység”, és érti önmagát, Kucsera azt mondja „szocializmus”, és érti azt, ami őt illeti. Kucsera számára a hazugság nem hazugság, a gyilkosság nem gyilkosság, a jog nem jog, az ember nem ember. „Ezért nem szeretem Kucsera elvtársat” — zárta ragyogó gúnyolódását Háy Gyula.^[52] A cikk megjelenése után az író rengeteg gratuláló és nagyszámú fenyegető levelet kapott, de a cikk mérhetetlen hatását leginkább az mutatja, hogy a belügyminisztériumhoz számos, ténylegesen a Kucsera nevet viselő magyar állampolgár nyújtott be kérvényt — nevének megváltoztatására.^[53] Az „Irodalmi Újság” e hónapjaival beírta nevét a magyar sajtó néhányszázados történetébe. Hangja olyan bátor volt, hogy a magyarországi lakosság 1956 nyarán és kora őszén elsősorban már nem az eladdig verhetetlen müncheni Szabad Európa Rádiót hallgatta, mert kommentárjait nagyon óvatossá tartotta, hanem inkább olvasta az Irodalmi Újságot, mert az merészebben bírálta.^[54] Pálóczi-Horváth György író a lényegre mutatott rá, mikor az „Irodalmi Újság” sikerének titkát, egyben a csodás jelenség jelentőségét így határozza meg: „Egy hetilap egy országban, amely formailag még mindig egy pártidiktatúra uralma alatt él, hétről hétre nyíltan, szisztematikusan megmutatja és ábrázolja a rendszer erkölcsi, politikai, kulturális és gazdasági csődjét.”^[55]

Októberben a Gerő-vezetés két olyan „gesztust” tett, amelyről azt hitte, alkalmas lehet a szabadságjavina feltartóztatására. Azt hitte, „koncot dob az éhes oroszláznak”.

Bejelentette, hogy letartóztatták Farkas Mihályt; de mindjárt korlátozta is az intézkedés jelentőségét azzal, hogy ügyében nem nyílt, hanem titkos tárgyalást hirdetett meg. A másik bejelentés: teljes mértékben rehabilitálták Rajk Lászlót.

Október 6-án Budapesten dísztemetést rendeztek Rajknak és társainak.

Ez a temetés kísérteties volt. Ugyanazok a pártnagyóságok, akik halálba küldték Rajkot, most a nyitott sírnál mártírként ünnepelték áldozatukat. És volt az egészben valami vérforraló: mint hőskről beszéltek Rajkról és társairól, beismerve a „tévedést”, de egyetlen szóval sem ismerték el, hogy tévedtek Kovács Béla vagy Mindszenty s a többi igaztalanul meghurcolt ügyében is; és még csak célzás sem volt arra, hogy ezt is jóváteszik, őket is rehabilitálják.

A Rajk-temetést tehát bizonyos értelemben csupán a kommunisták házi gyászünnepségének szánták s csupán saját hatalmi harcaik áldozatait óhajtották úgy-ahogy rehabilitálni, kiszorítván a jóvátételből a rémuralom egyéb, nem kommunista áldozatait. Ez a magatartás, ez az attitűd ismét élesen megmutatta, kiáltóvá tette a szakadékot, amely a pártot és a népet elválasztotta. Sőt, még jobban elmélyítette azt, mert sebeket szaggatott fel és hagyott nyitva s az emberekben végleg megérlelte azt a meggyőződést, hogy ebben az országban még mindig csak azt tekintik bűnnek, sérelemnek, amit kommunisták ellen követtek el, de a nem kommunisták sérelmei nem számítanak, a nemzeti érzület igazi képviselői eddig is, ezután is a totalitárius rezsim prédája lehetnek.

A Rajk-temetés lényeges szerepet játszott a forradalom közeli kirobbanásában, egyrészt, mert a kommunista rendszer tévedhetőségének nyilvános és látványos beismerése volt, másrészt, mert kommunista egyoldalúságával provokálta a társadalom érzéseit. Harmadsorban pedig azért, mert hatóságilag engedélyezett lehetőséget nyújtott, akaratlanul is, nagyszabású tömegmegmozdulásra, tüntetésre, egy kommunista kudarc melletti tömeges tanúskodásra. A Rajk-temetésre ezrek vonultak ki, ezrek tüntettek — de ez a tüntetés már nem a volt rendőrminiszter elővarázsolt hamvainak szólt, hanem a szabadságnak.

Október 6-át írtunk. Három hét sem telt belé, elérkezett 1956. október 23.

A csodák napja.

X.

A FORRADALOM KRÓNIKÁJA

Az események napról napra | A Corvin-köz és Kilián | Nagy Imre miniszterelnök | Szuszlov és Mikolján Budapesten | A forradalom vidéken | A mosonmagyaróvári ÁVH-vérengzés | Maléter | A fegyverszünet | Az október 30-i szovjet deklaráció | Mindszenty kiszabadítása | A kommunista párt felbomlása | Többpártrendszer bevezetése Újabb szovjet bevonulás | A semlegesség deklarálása | Magyar—szovjet katonai vegyesbizottság | A primás beszédei | Az újjáépítés láza | Az árulás éjszakája | A támadás hajnala | Utolsó harcok | Az asszonyok tüntetése | Nagy Imre sorsa | Mindszenty

1956. október 23-án éjfél tájban Budapesten tombolt a harc a rádió épülete körül. A magyar forradalomnak ez volt a Bastille-ja s a csata még nem dőlt el. Erős ÁVH-egységek tartották a rádiót, a felkelők szoros gyűrűt vontak köréje, a kivezényelt katonaság pedig semleges álláspontra helyezkedett. Az ostrom egyre tartott.

Éjfél körül már tudta az egész város, milyen események zajlottak le, milyen hihetetlen dolgok történtek ezen a napon. A diákság felvonulást tervez. A belügyminiszter betiltja. A diákok mégis felvonulnak. Ekkor a minisztérium meghátrál: kész tények elé állítva, feloldja a tilalmat. A diákokhoz munkások is csatlakoznak. Tízezrek hömpölyögnek a Petőfi- és a Bem-szobor elé. Este óriási tömeg a parlament előtt. Nagy Imre beszél, beszéde csalódást kelt. Budapest népe ledönti talapzatáról a Sztálin-szobrot. Tüntető a rádió elé vonulnak, hogy beolvastassák a diákság pontjait. A rettenetes hír: az ÁVH tüzet nyit a fegyvertelen

tüntetőkre. Katonaszágot vezényelnek ki. A honvédek azonban nem hajlandók fellépni a nép ellen. A tüntetők egy része a pártlap, a Szabad Nép székháza elé vonul, a pontok kinyomtatását kéri. Az ÁVH ott is beelőd a fegyvertelenek csoportjába. A nép azonban benyomul és birtokába veszi az épületet. Ez a helyzet Budapesten az első nap, a csodák napja éjjelén.

Éjfél után 2 órakor szovjet páncélos egységek érkeznek be a fővárosba. A fegyvertelen tüntetés, amely az ÁVH tüzelésével átalakult fegyveres felkeléssé, most, az orosz páncélosok megjelenésével kiszélesül nemzeti szabadságharcá. Egy békés politikai fejlődés kibontakozását a diktatúra és a Szovjetunió más irányba terelte: tüzzel-vassal, vérrel és tankokkal háborút provokált.

Háborút, nem polgárháborút. A rendszer négy karhatalmi alakulata közül — hadsereg, rendőrség, munkásmilícia, ÁVH — csak egyetlenegy, az ÁVH mozdult meg a rendszer védelmében, a többi három vagy semleges maradt, vagy a tüntetőket, majd a felkelőket segítette.

Október 23-án este a világ, a nagyvilág azzal feküdt le, hogy Magyarországon is a lengyelországihoz hasonló fejlődés indult meg. Október 24-én reggel arra ébredt, hogy orosz páncélosok vonultak be Budapestre s a magyar nép fegyvert ragadott. Felkelés Budapesten — kiáltott a cím a világlapok első oldalán és hangzott az esemény a rádiók szekrényéből. És a világ, a nagyvilág azt mondta erre a hírre, a magyar felkelés hírére: estére úgyis leverik. Hogy is lenne másként. Levették 1953-ban Kelet-Berlinben. Levették Posenben ezen a nyáron. Leverik Budapesten is, hisz: egy maroknyi felkelő és vele szemben szovjet páncélosok! Estére biztosan leverik.

Ebben reménykedett Moszkva is, Magyarországon meg a párt, a pártközpont, s ezt várta szerte az országban minden pártszervezet. A hatalom immáron kerek tíz esztendeje kizárólagos és szilárd, mit akarnak, mit remélnék ezek a tüntetők?! A vidéki pártorganizációk már október 23-án, a pesti tüntetések és megmozdulások lázas híreire is úgy reagáltak, hogy „Pesten szétszlik a tömeg, és a párt a helyzet magaslatára állva, gyors intézkedésekkel elejét veszi a zavargásoknak”.^[1]

Október 24-én azonban már egészen más helyzet várta, szerte az országban, a budapesti pártközpontban reménykedő pártszervezeteket. Ezen a napon a vidéki funkcionáriusok már „sejtették, hogy minden szervnek öntevékenyen kell dolgoznia, felülről nem várhatnak semmilyen utasítást, mert az országos szervek a pesti eseményekkel vannak elfoglalva”.^[2]

A „pesti események”. Hajnal tájban a felkelők elfoglalták a rádió nagyobbik részét. A lakihegyi leadót azonban orosz páncélosok biztosították s a rendszer rádiója a Parlament épületéből folytatta az adásokat. Reggel 4 óra 30 perckor felhangzott az éterben: „Fasiszta, reakciós elemek fegyveres támadást intéztek középületeink ellen és megtámadták karhatalmi alakulatainkat. A rend helyreállítása érdekében további intézkedésig tilos minden gyülekezés, csoportosulás és felvonulás. A karhatalmi szervek utasítást kaptak arra, hogy a rendelet megszegőivel szemben a törvény teljes szigorával lépjenek fel.”^[3] Ez volt az első hivatalos közlemény, egyben az első hivatalos beismerése annak, hogy Budapesten harcok folynak. S már ebben megmutatkozott, hogy a párt vagy önmagát áltatja, vagy a népet és a világot akarja félrevezetni, amikor „fasisztákról”, „reakciósookról” és „elemekről” beszél tagadni akarva, hogy a „nép” mozdult meg, hogy a párt „népfelkeléssel” került szembe.

Mert az éjszaka folyamán és a délelőtti órákban, mikor a tüntető tömegek értesültek orosz csapatok megjelenéséről, pillanatok alatt, spontán, minden központi irányítás nélkül fegyveres egységek alakultak és ellenállási fészkeket hoztak létre. Semmi koordinálás nem volt köztük, egymással nem érintkeztek, csak a legközelebbi csoportok tudtak a másik létezéséről. A felkelőkhöz katonák, képzett tisztek is csatlakoztak, a munkások fegyvereket hoztak a gyárakból. A rendőrségi helyőrségek vagy kiürültek, vagy átmentek a felkelőkhöz, fegyvereiket mindenesetre hátrahagyták. A felkelők jól sejtve, hogy a párhelyiségekben is lehet fegyver, több helyen behatoltak a pártszékházakba és fegyvereket zsákmányoltak.^[4] És felvették a harcot az oroszokkal. Mindenekelőtt arra törekedtek, hogy megakadályozzák az orosz tankok betörését a belvárosba. Ez jó ideig sikerült is, az orosz páncélosokat főleg a keskenyebb utcákban tudták feltartóztatni. Sok helyen felszedték a síneket,

villamoskocsikból barikádot építettek, vasútállomások szomszédságában pedig vasúti kocsikból emeltek „szekértábor”. Szinte pillanatok alatt kiderült, hogy az orosz páncélosok ellen megszületett a leghatásosabb fegyver: a Molotov-koktél. A kommunista-szovjet rendszer most ráfizetett arra, hogy a magyar ifjúságot már középiskolás korától kezdve partizánnak nevelte. Két, kötelező olvasmánnyá tett orosz könyv, Fagyejev „Ifjú gárda” és Versigora „Tiszta lelkiismeretű emberek” című regénye részletesen leírta: fiatal partizánok hogyan töltötték meg benzinnel a palackokat, hogyan tettek bele lámpabelet s azt meggyújtva, hogyan hajították a páncélosokra. A Molotov-koktél bevetéséhez, persze, kellett valami más is: bátorság, merészség. S ebben Budapesten 1956. október 24-én nem volt hiány. Ekkor ismerte meg a világ, ámulva, a budapesti gyereket, a 13—15 éves kölyköt, akiből órák leforgása alatt felnőtt férfi lett, lelkes szabadságharcos. Ezek a budapesti gyermek-hősök Fagyejevet olvasták, de olyan lélek hatotta át őket, mint De Amicis világhírű kis olaszait, „A szív”, az „Il cuore” legendás hőseit, olyanok voltak e pesti gyerkőcök, mint az olasz szabadságharcok legendás alakjai, a „piccolo patriota padovano”, vagy a „piccola vedetta lombarda”, mint a fiatal dobos, mint a gyermek zászlótartó. Szabadságharcot vívtak.

Az első szovjet tankok sikeres elpusztításának a híre mámoros érzéssel töltötte el a felkelőket, felvillanyozta a tömegeket s szaporította a szabadságharcosok számát. A gyárakban a munkásság öntevékenyen kimondta az általános sztrájkot s az üzemek munkásai vagy tüntettek, vagy csatlakoztak a harcolókhoz. Az orosz bevonulás ténye, majd annak mikéntje borzalommal és megvetéssel töltötte el, egyben azonban elszánttá is tette az embereket. Mert az orosz erők válogatás nélkül, szinte azt lehet mondani, tervszerűtlenül lötték az utcákat, épületeket. Célba vettek házakat, háztömböket, függetlenül attól, hogy volt-e ott géppuska-kelepelés, vagy sem. Szakszerű megfigyelők azt a benyomást kapták, hogy ez a masszív, vaktában is lövöldöző fegyveres felvonulás pusztá megjelenésével az elrettentést akarta szolgálni s abban bízott, hogy minél marconább, annál hamarabb összeomlik az ellenállás. Október 24-én a déli órákban, a repülőtér orosz egységeit és részlegeit, valamint a Budapesten állomásozó, gyorskocsikkal és könnyű tankokkal felszerelt orosz MVD-egységeket is tekintve, három szovjet divízió vonult a főváros ellen. Már előző este mozgósították a székesfehérvári, szombathelyi és gödöllői motorizált brigádokat, valamint a győri és ceglédi gyalogos hadosztályt. Valóban úgy tűnt, hogy nincs védelem, nincs menekülés, ez az ármádia órák alatt letapos mindent és mindenkit.

A Szovjetunió és magyar kirendeltsége elővett egy másik — gyakran félelmetes — fegyvert is, a hazugságot. A rádió kezdettől fogva hamis, célzatos híreket terjesztett a harcok állásáról. Szinte óránként közöltek egy-egy valótlán jelentést arról, hogy különböző felkelő csoportok letették a fegyvert, kitűzték a fehér zászlót, „abbahagyták az értelmetlen harcot”. Aztán a rádió egymásután szólaltatta meg a rezsím ún. tömegszerveit, asszonyok szervezését, sportszervezeteket, az ún. béketanácsokat. Ezek mind, mind a felkelés abbahagyására szólították fel a népet, s az a rezsím, amelynek tíz éven át semmit sem számított százezrek elhurcolása és több mint tízezer ember elpusztítása, amelynek nem számított a vér s most is szovjet csapatokat vett igénybe a magyar vér ontására — e rezsím most szervezetei útján akarta kikényszeríteni a felkelés leszerelését, hogy a női szervezeten keresztül ilyesmit hirdetett: „...vér folyik Budapest utcáin... gaz, mindenre elszánt ellenforradalmárok... meg akarják semmisíteni mindazt, amit munkások és munkásnők keze épített ebben az országban...” A „Béketanács” így kezdte felhívását: „Asszonyok, édesanyák, magyar nők, akiknek drága a béke!” S felszólították az asszonyokat, mentsék meg „gyermekük békéjét”. Az ismert sportközvetítőt (Szepesi György) is befogták a felkelőket demoralizálni akaró propaganda-kampányba s rádiószózata „csak úgy csöpögött” a hazafias jelszavaktól, piros-fehér-zöld lobogókat emlegető frázisoktól s legfőbb érve az volt: közeledik a Melbourne-j olimpia s most vasárnap a magyar labdarúgó csapat a svédek ellen játszik, le is győzhetné őket, ha most vége lenne a vérontásnak...^[6] A magyar sportolók jó része azonban ekkor már ott menetelt a tüntetők soraiban s volt, aki a barikádokon harcolt, mert minden olimpiai éremnél többre tartotta népe szabadságát és a népek szabadságát. A rendszer rádiójának a közleményei ellenkező hatást értek el, mert mindig minden híradás után kiderült, hogy tartalmilag valótlán volt. Egy-egy közlemény beszámolt arról, hogy pl. a lánchídi felkelők megadták magukat, vagy a Baross téri fegyveresek parlamentaire-t küldtek,

vagy hogy a Rádai utcai fémcsőgyárban az ellenforradalmárok letették a fegyvert. De akik a Lánchídnál, a Baross téren vagy a Rádai utcában voltak, látták, tudták, hogy nem egyre kevesebben, hanem egyre többen folytatják a harcot. A tendenciózus hazugságnak ez a fegyvere tompa fegyvernek bizonyult a rezsim kezében, s csak még inkább fokozta a lakosság elkeseredett elszántságát, hisz tíz év alatt talán minden ÁVH-kínzásnál, börtönnél, deportálásnál szörnyűbb volt az örökös hazudozás, egy nép kiskorúsítása ostoba propagandával, félrevezetéssel, azzal az Orwell-megírta módszerrel, hogy a feltartott négy ujra azt kell mondani — ez öt. A magyar október le akart számolni a hazugság világával is. Ez a szándék legalább annyi erőt adott, mint a szovjet páncélosokat felrobbantó Molotov-koktél. Így történt aztán, hogy a kormányzat által kiadott, statáriummal egybekötött fegyverletételi ultimátumot mindig újra és újra meg kellett hosszabbítani. Először délután 14 óráig kellett (volna) letenni a fegyvert, aztán délután 18 óráig, a végén már nem is közöltek ilyen felhívást, mert nem volt foganatja. Egész Budapest harcolt s a nagyobb vidéki városokban, mint Szolnok, Szeged, Debrecen, szintén fegyvert fogott a nép ezen a napon. Budapesten már a felkelők kezén voltak a nagyobb üzemek és több fontos középület, és sikeresen fékeztek a szovjet tankok előnyomulását is.

A harcokkal párhuzamosan folyt a tanácskozás a párt központjában, az Akadémia utcában, ahová már várták a Szovjetunió küldötteinek, Mikojának és Szuszlovnak a megérkezését. Gerő és a párt vezérkara állandó összeköttetésben állt Andropov budapesti szovjet nagykövettel és, rajta keresztül, de tőle függetlenül is, Moszkvával. E kapcsolatok, tanácskozások eredményeképpen születtek meg a következő intézkedések. Hegedűs András átadta a miniszterelnöki posztot Nagy Imrének, Hegedűs csak miniszterelnökhelyettes lett. A párt központi vezetőségébe felvették Nagy Imrét s a hozzá közel álló kommunistákat: Donáth Ferenc, Losonczy Géza, Lukács György, Münnich Ferenc. Ugyanakkor azonban, nagy számban, a párt kulcspozícióiban továbbra is megmaradtak a megrögzött kommunisták, mint pl. Apró Antal, Marosán György stb. A legnagyobb baj és hiba ugyanaz volt, mint az 1953 júniusi változás idején: megmaradt a vészes dualizmus, mert Nagy Imre miniszterelnök mellett — és fölött — továbbra is ott állt mint a párt első titkára az eddigi főtitkár: Gerő Ernő. 1953-ban a Nagy—Rákosi dualizmus, most a Nagy—Gerő dualizmus volt az, amit gyógyító receptnek szántak. De ez a konstrukció már önmagában születési hiba volt, nem lehetett működésképes, mert nem volt hitele. Ezzel nem lehetett egy szabadságküzdelembe lendülő népet visszatartani.

Tetézte a bajt, hogy ezen a napon, október 24-én maga Nagy Imre is sokat veszített hiteléből. Sokat, majdnem mindent, mert a lakosság elé olyan kép tárult, hogy mindenki azt hihette: Nagy Imre is részese a kormány visszataszító intézkedéseinek.

Mi történt?

A rádió, amely hajnal óta „fasiszta banditáknak” bélyegezte a szabadságért harcoló népet, reggel 8 óra 13 perckor közölte, hogy Nagy Imre lett az új miniszterelnök. Alig félóra múlva, 8 óra 45 perckor beolvasták a statáriumot a harcolók ellen: „A rögtönítélő bíraskodás hatálya alá eső bűncselekményeket halállal kell büntetni — e rendelet nyomban hatályba lép. Aláírás: Nagy Imre, a minisztertanács elnöke.” Negyedóra múlva pedig, pontosan 9 órakor a rádió hivatalosan is bejelentette, hogy „szovjet alakulatok a kormány kérését teljesítve részt vesznek a rend helyreállításában”.^[6]

A hírek e sorrendje a hallgatók, tehát az ország közvéleménye és a felkelők előtt azt a benyomást keltette, hogy maga Nagy Imre is, akiben bíztak, akitől a kibontakozást várták, a megtorlás és elnyomás érdekében dolgozik, statáriumot hirdet s részese a legnagyobb bűnnek, a szovjet csapatok behívásának. Csak jóval később derült ki, hogy nem egészen így van s Nagy Imre, legalábbis ami a szovjet csapatok igénybevételét illeti, nem volt a fejlemények cselekvő részese. De addig még napok teltek el s ez a kezdeti baljós magatartás nagyban hozzájárult a helyzet elmérgesedéséhez. A pártnak „sikerült” már a kinevezés első órájában kompromittálnia az általa kinevezett új miniszterelnököt.

A rádió egyébként jelezte s óránként hirdette, hogy Nagy Imre miniszterelnök rövidesen szózatot intéz a néphez. 12 óra 10 perckor megszólalt Nagy Imre. Első mondata: „Közlöm, hogy mindazok, akik a további vérontás megszüntetése érdekében ma 14 óráig megszüntetik a harcot s leteszik fegyvereiket, mentesülnek a statáriális eljárás alól.” Nagy

Imre második mondata: „Egyúttal kijelentem, hogy minden erőnkkel megvalósítjuk az 1953 júniusi kormányprogram elvi alapján... országunk következetes demokratizálását...” E beszéd megszólítási része már okosabb volt, mint előző este, mikor a Parlament előtt Nagy Imre így kezdte: „Elvtársak!” Erre a tömeg akkor „nem vagyunk mi elvtársak, nem vagyunk mi elvtársak” kiáltásokkal válaszolt, s ezért most Nagy Imre így kezdte rádiószózatát: „Magyarok, elvtársak, barátaim!” E finom, de lényeges árnyalat mutatta egyrészt, hogy Nagy Imre már tanult, másrészt, hogy a rendszer is realizálta: megszűnt az „elvtársak” monopóliuma, a hatalomnak most már „magyarokkal” kell beszélnie és „barátokra” lenne szüksége. De Nagy Imre és a felkelők ezen a napon még nem tudtak megbarátkozni egymással. A felkelők nem bíztak Nagy Imrében. És Nagy Imre sem bízott a felkelőkben, nem ismerte őket eléggé.^[7]

Bár Nagy Imre beszéde már ügyesen alkalmazta a nemzeti léleknek megfelelő nómenklatúrát, sikere mégsem volt, mert legalább annyira használta a nép számára fülsértő és léleksértő pártzsargont is. Beszélt a nemzeti sajátosságnak megfelelő magyar útról, de azt mondta, hogy a programot „a kommunisták vezetésével” kell megvalósítani; beszélt szent nemzeti programról, de a felkelőkre utalva ilyeneket mondott: akik „rombolnak és fosztogatnak”; beszélt „hazánk felvirágoztatásáról”, de arra szólította fel a népet, hogy álljon ellen a „provokátoroknak”.

E várva várt beszédnek súlyos hibája volt mindaz — ami hiányzott belőle. Nagy Imre nem tisztázta az orosz csapatok behívásának ügyét, nem ítélte el az ÁVH vérengzését, nem ismerte el a népfelkelés nemes motívumait, egyáltalán nem említette az egyetemisták pontjait, nem tett ígéretet a hetek óta, tegnap óta pedig különösen hangoztatott követelések legalább részbeni teljesítésére. Amikor az egész főváros népe fegyvert ragadott, akkor az 1953-as júniusi utat kínálni, emlegetni, ez megintcsak vészes fáziselmaradás volt, reálpolitikai érzék hiánya, akár magától formulázott így Nagy Imre, akár a párt adta a szájába azt, amit elmondott. Kiábrándítólag hatott, hogy egyetlen szóval sem utalt a politikai szabadságokra, de határozottan követelte, hogy: „Álljatok a párt mögé!” Nem volt egy szava sem Rákosi és Rákosiék bűneiről, de sürgette a népet, hogy azonnal állítsa helyre a rendet, hogy — mondotta — „támogassátok rendfenntartó erőinket”.^[8] A „rendfenntartó erők” ebben a pillanatban csupán a gyűlölt ÁVH volt — a másik oldalon állt az egész nép. Nagy Imre e beszéde végül automatikusan megerősítette, hogy tudott a statárium elrendeléséről. Viszont — hallgatással — sejtette, hogy nem volt része az oroszok behívásában. Az összhatás és összbenyomás azonban mindenképpen az volt, hogy a felkelt nép úgy érezte: nem építhet százszázalékosan Nagy Imrére. Október 24-én Budapest utcáin sokan és elkeseredetten nyilatkoztak az új kormányfőről.

A párt ügyetlen, dualista konstrukciója helyébe a közben megérkezett moszkvai vezetők sem tudtak okosabbat és bölcsőbbet tenni. A repülőtérről szovjet tankok hozták a pártszékházba Mikoját és Szuszlovot s a kora délutáni órákban megkezdődött a közös tanácskozás.

A két szovjet politikus — odahaza két ellenkező irányzat képviselője — felzaklatott magyar Politbúrót talált. A magyar pártvezetők szemrehányásokkal illették egymást, ugyanakkor mindannyiokat valóságos pánik kerítette hatalmába annak láttán, hogy a nép fegyveres ellenállása nem csökkent, hanem növekszik.^[9] Ez a kép tárult a szovjet vezetők elé, akik most sem tudtak mást csinálni, mint 1953-ban, amikor szintén kritikus volt a helyzet: Mikoján és Szuszlov súlyos szemrehányásokat tett Gerőnek. Akkor Rákosit gorombították le, most ugyanazt tették azzal, akit Rákosi helyére állítottak, Gerővel, holott Gerő lényegében az ő utasításainak tett eleget. De Mikoján és Szuszlov szerint Gerő nem hajtotta végre időben a szükséges változásokat a XX. pártkongresszus szellemében, rosszul politizált és szerencsétlen rádióbeszédével — előző este — felingerelte a tömeget. Gerő ellen csak úgy patakozott a vádak.^[10]

Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy Moszkva elhatározta a Rákosi-utód, Gerő Ernő leváltását a magyarországi párt éléről. Ez volt a két szovjet küldött leglényegesebb intézkedése. Egyébként azonban Moszkva minden elképzelése arra irányult, hogy a felkelést gyorsan leverje, szóban és kifejezésekben bizonyos engedményeket tegyen a nemzeti sajátosságoknak, játéklehetőséget adjon a pártnak bizonyos liberalizmus hangoztatására, de

mindezt úgy, hogy Magyarországon fenntartsa a párt egyeduralmát és megtartsa Magyarország teljes szovjet ellenőrzését. Gerő eltávolítását hivatalosan csak másnap jelentették be, de már ezen a napon eldöntötték.

E napon estefelé a kórházak már megteltek sebesültekkel, a beszállítottak túlnyomó része 15—20 közötti fiatal volt. Az ÁVH még jobban meggyűlöltette magát, mert vörös kereszt mentőkocsikat használt titkos fegyverszállításra, ezenkívül megtelepedett kórházak és klinikák bejáratánál és tüzelt a hordágyon felkelőket szállító ápolónővérekre.^[11] Budapest népe kénytelen volt tapasztalni, hogy a politikai rendőrség egységei megint csak, a szó szoros értelmében, „vadállatok” módjára viselkednek.

Hasonló felháborodást keltettek a hírek, melyek a szovjet egységek magatartásáról szóltak. A Marx Károly téren például mindenki látta, hogy két szovjet páncélos minden ok nélkül tüzet nyitott a járókelőkre. Senki még csak a legkisebb provokáló mozdulatot sem tette, mégis, a szovjet tankok tüzeltek s két arra menő meghalt. Délelőtt 11 órakor a Nyugati pályaudvarnál egy szovjet páncélos egy polgári személlyel beszélgető fegyvertelen magyar katonát látott s azonnal tüzet bocsátott rá. Egy fiatal ember a földön heverő katonához sietett, hogy elsősegélyben részesítse, de az oroszok reá is tüzet nyitottak és megsebesítették.^[12]

Ezeket az epizódokat, rádió és újság nélkül, a legrövidebb idő alatt mindenki megtudta a városban, s mivel az ilyen esetek a nap folyamán újra és újra megismétlődtek, fokozták az elkeseredést, hisz nem nyílt harcról, hanem fegyvertelen emberek lemészárlásáról volt szó.

A magyar hadsereg, mint olyan, kívülmaradt a harcokon. A legénység zöme és a fiatalabb tisztek nagy része egyre nagyobb rokonszenvet érzett a felkelőkkel, akik a nap folyamán heves harcokat vívtak az oroszokkal a Vágóhíd környékén, Újpesten, főleg pedig a Corvin köz néven ismert épületszoportnál, az Üllői út sarkán. Számos laktanyában a honvédség nem akadályozta meg, hogy a felkelők fegyverhez jussanak, több kaszárnya kitűzte a piros-fehér-zöld lobogót. A legtöbb tiszt már ezen a napon letépte egyenruhájáról a csillag-kalapácsos kommunista jelvényt. A honvédség helyzetére és magatartására általában jellemző volt, ami a főváros legnevezetesebb kaszárnyájában, az évszázados Mária Terézia laktanyában történt. Ezt az óriási, háromrészes épülettömböt a kommunista rendszer átkeresztelte a „Kilián” névre. A Corvin köz közelében állott, a szovjet páncélosok egyik legfőbb felvonulási útvonulán. A laktanyában a százszázalékos kommunista tisztek határozatlanok voltak, annál is inkább, mert a minisztériumból nem érkeztek világos utasítások. A legtöbb tiszt pedig örömmel figyelte, hogy a Corvin köz felkelői eredményesen lövik ki a közelgő szovjet páncélosokat. A laktanya politikai tisztje, Szabó százados mindössze 5—6 tisztet tudott rávenni arra, hogy amikor a Corvin köz felkelői közül többen elvonulnak a Kilián kapuja előtt, rajtaütéssel fogják el őket. Az első kisebb csoportot sikerült is elfogni. A második csoport azonban időben kihúzta magát a kelepceből, visszalőtt, Szabó századost súlyosan megsebesítette, a kommunista tiszteket pedig visszakényszerítette védelmi vonaluk mögé.^[13] A Kilián legtöbb szolgálattévő tisztje megtagadta a szembeszállást a felkelőkkel, így a Corvin köz harci kiépítése háborítatlanul folyt tovább, anélkül, hogy a Kilián-laktanyától s a honvédségtől tartania kellett volna. Elérkezett az este, elérkezett az éjszaka, s amitől az ország és a világ félt, hogy a magyarországi felkelést az orosz tankok „estére leverik”, nem következett be.

1956. október 25., csütörtök, a forradalom harmadik napja.

A rádió, vagyis a párt már kora hajnalban újra hamis hírekkel kezdi, azzal a céllal, hogy a szabadságharcosok és a nép hitét, reményét, harci készségét megtörje. Hisz egy egész ország és egy egész világ csüng a rádiókészüléken, ez az egyetlen hírforrás, ezen keresztül lehet tehát a legnagyobb hatást elérni. Kora reggel, 4 óra 30 perckor a rádió legelső híre: „Az ellenforradalmi bandákat lényegében felszámoltuk.” Újabb adás 5 óra 38 perckor: „Az éjszakai órákban kiadott jelentéshez képest a helyzet lényegesen javult. A támadók tömegesen teszik le a fegyvert és megadják magukat. Sokan eldobják fegyvereiket és elszélednek. A támadók egyes csoportjai Soroksár felé húzódnak, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy elmeneküljenek.” Minden mondat egyfajta szuggesztívó, a szabadságharcosoknak szól, mintegy követendő példaként: oszlik és foszlik az ellenállás,

tegyétek le a fegyvert, dobjátok el, meneküljétek. A harcolókat mindez nem befolyásolta, de akik nem tudták, mi is van valójában a városban, bizony szívszorongva hallgatták a rendszer e győzelmi jelentéseit. Ám, mint előző nap, most is minden jelentés valótlannak bizonyult. A harcot a felkelők elszántan és sikerrel folytatták.

De a rádió folytatta a demoralizáló híreket. 6 óra 23 perckor a kormány közleményét olvasták mikrofonba: „A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának parancsára a hadsereg, az államvédelmi erők, a fegyveres munkásőrségek és a szovjet csapatok segítségével október 25-ére virradó éjszaka az ellenforradalmi puccskísérletet felszámolták.” De aztán a további közlemények maguk cáfolták ezeket a rendszer számára optimista jelentéseket, mert miután reggel fél hét felé elmondták, hogy a forradalmat felszámolták, 9 óra 13 perckor a honvédelmi miniszter, Bata István vezérezredes parancsa hangzott a rádióban: „Megparancsolom, néphadseregünk katonái fokozott aktivitással és teljes határozottsággal ma délig végleg számolják fel a fővárosunkban még feltalálható ellenforradalmi erőket.” A miniszter e parancsa is hazugságot tartalmazott, mert a hadsereg kötelékei nem vettek részt a harcokban; másrészt az illúziók világába tartozott, mert a miniszter parancsainak Magyarországon ekkor már senki sem engedelmeskedett, s maga a miniszter korántsem volt olyan magabiztos, mint parancsa alapján hinni lehetett volna. A kommunista állam szervei ezen a napon már alig működtek. A rendszer büszkesége, a néphadsereg legfőbb kommunista vezetősége felmondta a szolgálatot. A táborno­kok már a forradalom első napján elbizonytalanodtak a népharag láttán, s érezték azt is, hogy beosztottaik rokonszenveznek a néptömegekkel. Így a forradalom másnapján már „képtelenek voltak a saját portájukon a rendet megőrizni”. A honvédelmi minisztériumban pedig ez volt a helyzet: „A nagykiterjedésű épületcsoportban a minisztérium magasrangú tisztjei, táborno­kai jobbra-balra kapkodva, egymással ellentétes intézkedéseikkel óráról órára csak bonyolították a helyzetet. A felderítés, a katonai és politikai tájékozódás teljesen csődöt mondott. Bata István vezérezredes, honvédelmi miniszter apatikusan hagyta, hogy mások intézkedjenek helyette... A káosz teljes volt.”^[14] Ugyanakkor a minisztérium más közegei titokban segítették a felkelőket, fiatal vezérkari vagy hadműveleti tisztek olyan utasításokat küldtek ki a parancsnokoknak, hogy „tartózkodjanak minden fegyverhasználatól”, s ha a felkelők fegyvert követelnek tőlük, „inkább engedjenek az erőszaknak, de semmi esetre se nyissanak tüzet”.^[15]

Úgy tűnik, hogy a pártnak, a politikai vezetőségnek mindezekről fogalma sem volt, nem realizálta, hogy a hadsereg vezérkara vagy tehetetlen, vagy a felkelők kezére dolgozik. Az Akadémia utcában ezen a reggelen elhitték saját hamis híreiket. Gerő magabiztos volt, Mikoján és Szuszlov leváltási döntését megpróbálta moszkvai telefonokkal megfordítani, de ez nem sikerült. Ekkor viszont, már visszavonulóban, akcióra szánta el magát: még egy erkölcsi bizonyítványt akart kiállítani önmaga és az oroszok számára, mert rá akarta venni Nagy Imrét, hogy utólag szentesítse aláírásával azt a dokumentumot, amellyel „behívták az orosz csapatokat”. Nagy Imre nem mondott se igent, se nemet, nem vitatkozott Gerővel, hanem a szóbanforgó papírt szépen zsebetette. (Néhány nap múlva a Parlament archívumában a bécsi „Die Presse” munkatársa, Eugen Géza Pogány publicista mint első külföldi láthatja ezt a nevezetes okmányt, amelyre az aláírás helyén valóban oda van gépelve a Nagy Imre név, de Nagy Imre kézírásos névjegye nincs rajta. Nem írta alá.^[16])

Gerő fegyelmezetten belenyugodott a végső döntésbe, hisz alapjában véve nem annyira magyar politikus volt, mint szovjet katonatiszt, ősrégi komisszárius, aki a moszkvai parancsnak végső fokon mindig engedelmeskedik. Nagy Imre nem volt ugyan biztos abban, hogy a Gerő helyére kinevezett új pártfőtitkár, Kádár János mennyire lesz jó és megbízható munkatárs, de már azért, hogy Gerőtől megszabadul, szemmel láthatólag megkönnyebbült. Ezenkívül a honvédelmi minisztériumból érkező jelentések derűre adtak okot: a felkelők lankadnak, a harcok elcsendesednek. Nagy Imre — helytelenül tájékozva — úgy kezdte a napot, hogy „nyugodtabb és bizakodóbb” volt.^[17]

Alaptalanul. Egyrészt, mert a felkelők egyáltalán nem dezertáltak, hisz a főváros legkevesebb húsz pontján szívósan és eredményesen megmutatták, hogy új, hatalmas, nagyjelentőségű bástyát kerítettek hatalmukba. Másrészt alaptalan volt Nagy Imre bizakodása, mert az a politikai megoldás, melyet a Mikojánnal és Szuszlovval folytatott

tanácskozásokon e napon kialakítottak, teljesen alkalmatlan volt a forradalom lecsendesítésére. A szovjet prezídium két tagja részt vett a Központi Vezetőség délelőtti tanácskozásán. Gerő végleges leváltása és Kádár János kinevezése után a két szovjet vezető négy szemközt és hosszan tanácskozott Nagy Imrével és más vezetőkkel. Kizárólagos kommunista monopóliumot követeltek az ország vezetésében, legfeljebb a magyarországi párt bizonyos autonómiáját engedélyezték, továbbá az erősen kompromittált sztálinisták háttérbe helyezését, bizonyos könnyítéseket a magyar—szovjet kereskedelmi egyezményben s majd, valamikor később, a szovjet csapatok kivonását.^[18] Lényegében tehát ez a megoldás arra szorítkozott, hogy a legkirívóbb hiányosságokat eltüntessék s némileg legyezék a magyarok nemzeti hiúságát. Ezzel a programmal mutatkozott be aztán az új főtitkár, Kádár János, s ettől kezdve a hivatalos rádióadás is egyre több nemzeti jelszót kevert adásaiba, sőt, direkt felhívásokat bocsátott ki: „Magyarok! Tűzzétek ki a nemzetiszínű zászlót!”^[19] És minden ilyen felhívás után eljátszották az éter hullámain a Himnuszt. A párt most újra hazafias jelmezbe öltözött.

Hogy azonban ez a nagy „nemzeti fordulat” valójában mit jelent és mit nem jelent, azt már az új főtitkárnak előző esti (okt. 24., 20 óra 45 perc) nyilatkozata is jól érzékeltette. Kádár János, már zsebében az új kinevezéssel, nemzeti érzelmekkel tarkítva olyan beszédet mondott, amelyet — a nemzeti szín levonásával — Gerő Ernő is elmondhatott volna. Az egyetemi fiatalokat jóhiszemű, de félrevezetett embereknek mondta; magát a felkelést „ellenforradalmi reakciós elemek” művének titulálta; ezt az ellenforradalmi támadást — mondta — „izzó haraggal” lehet csak említeni; a felkelők szerinte „lázdók”, de akik leteszik a fegyvert, azok visszatérhetnek „a tisztességes emberek közé”; konkrét ígéret nem volt, csak az a rendszer részéről napok óta hangoztatott általános jelszó, hogy „a pártélet, az állami élet, a társadalmi élet demokratizmusának további kifejlesztésével” a problémákat megoldják, s „döntő reformokat” hoznak. De semmi kézzelfogható utalás a forrongó helyzetben, semmi gyakorlati program. Kádár is azzal fejezte be, hogy ma még folyik a harc, de holnap már itt a „békés építés új korszaka”.^[20]

A „holnap”, vagyis a mai október 25-e nem hozott békét. Erről elsősorban az ÁVH gondoskodott, amely ezen a napon is két vérengzés előidézője lett.

A reggeli órákban a Nemzeti Színház közelében a Nagykörúton, valamint a Múzeum körúton, a Vilmos császár körút és Kossuth Lajos utca találkozásánál több ezer ember gyűlt össze, azzal a szándékkal, hogy a Parlament elé vonuljon, küldöttséget menessen a miniszterelnökhöz s átadja a forradalom kívánságait. Menet közben a tömeg egyre dagadt s nemzetiszínű zászlókat vitt magával. A zászlókra fekete szalagokat kötöttek, mert már egyre több volt a halott és egyre nagyobb a gyász. A Múzeum körútnál nyolc szovjet páncélos állt, az Astoria-épület körletében. Egy 14 éves fiú kapta magát s felkapaszkodott az egyik tankra s a meredeken felfelé álló ágyúcsőbe egy magyar zászlót tűzött. A tank légvédelmi géppuskája nem felfelé, hanem az utcára irányult. Ekkor egy 12 év körüli gyerek odaugrott s némi erőfeszítéssel és mások segítségével a géppuskát felfelé irányította, majd leszólt a bámuló embereknek:

— Ne féljete! Nem tud lőni!

A páncélosból közben kibújt egy orosz szakaszvezető, majd egy alhadnagy. Arcukon zavar tükröződött. A magyarok, akik körülserglették a tankokat, a kezüket nyújtják feléjük. A szakaszvezető leveszi orosz sapkáját, a tömeg közé dobja s a fejére tesz egy nemzetiszínű szalaggal ékesített magyar katonasapkát. Viharos éljenzés a felelet, mert a tömeget valami megkönnyebülés hatja át.

Ekkor már elég gyakori eset volt, hogy magyarok, akik a középiskolában vagy a hadifogságban megtanultak oroszul, felvilágosító munkát kezdtek az orosz katonák körében. Most is megmagyarázták, hogy teljesen fegyvertelenek, szándékuk békés, a forradalom nem fasiszták műve, hanem csupán diákok és munkások tüntetnek, kenyeret akarnak és szabadságot. A szovjet katonaság maga is tapasztalta már ezekben a napokban, hogy a barikádokon munkások küzdenek, sőt, gyerekek, fiatalok, leányok és asszonyok is.

Itt és most, az Astoria körül a páncélosból előjött orosz alhadnagy egy fiatal tolmács segítségével rögtönzött beszédet intézett a tömeghez:

— Nekünk azt mondták, Budapesten ellenforradalom van.

Azt mondták, fasiszta bandák garázdálkodnak és fosztogatnak.

De én és a többi orosz katona, akik itt vagyunk, látjuk, hogy ez hazugság. Mi a népre nem lövünk.

E szavakra egy asszony felkapaszkodik a tankra, piros-fehér-zöld szalagot tűz az orosz katona mellére, az pedig kiveszi fegyverét és odaadja egy fiatal magyarnak. Óriási, egetverő diadalordítás kíséri ezt a jelenetet s a tömegben egyre hangzik, itt is, ott is, a lelkes kiáltás:

— Nem lehet igaz!... Mégis megsegített minket az Isten!...

Hogy ezt is megérhettük!

Aztán elhalnak a kiáltások, a tömeg, mintha vezényszóra tenné, vigyázzba áll és szinte fuldokló, örömtől fuldokló hangon elénekli a Himnuszt.

A szemtanú feljegyezte még, hogy látott egy idős bácsikát, aki nem énekelt, nem ujjongott, csak állt, csendben folytak a könnyei, ősz haja boldog arcába hullott s a szája némán motyogott valamit.^[21]

A nyolc közül az egyik orosz tank csatlakozott a felvonulókhoz. Ágyúcsövében a magyar zászlóval s megrakva zászlót lobogtató fiatalokkal, elindult ez is a Parlament felé. A parlament előtti téren több szovjet páncélos, felfegyverzett harckocsi és rohamkocsi állt. A felvonulás vezetői egyenesen a parancsnokló orosz tiszthez járultak, vele is dialógust kezdtek. Az látta, hogy a tömeg teljesen fegyvertelen. A felvonulókon kívül újabb csoportok érkeztek, a tér benépesedett. Az orosz tiszt biztosította a vele tárgyaló magyarokat, hogy nincs szándékában fegyverrel támadni rájuk, különben is, mint mondotta: „Feleségem van és gyermekeim, akik várnak rám odahaza, a Szovjetunióban. Nem akarok itt maradni Magyarországon.”^[22] Ebben a pillanatban a teret uraló Földművelési Minisztérium épületének tetejéről, ahol erős ÁVH-egységek voltak elhelyezve, géppuskával és kézigránáttal tüzet nyitottak a tömegre. Az emberek egy része a parlament és más épületek mellett keresett menedéket, mások a szovjet tankok mögé húzódtak a golyózápor elől. Már az első sortűz több tucat ember életét oltotta ki és még többen megsebesültek. Nagy zűrzavar támadt, az oroszok is vaktában cselekedtek. Azonnal viszonozták a tüzet, nem tudták, hogy a tetőn szövetségeseik vannak. A parancsnokló orosz tiszt azt hitte, vagy hihette, a barátkozás a tüntetők részéről csak félrevezetés volt, tőrbecsálták s most csapdába került. Az ÁVH-sok megrémültek attól, hogy lenről orosz gépfegyverek tüzelnek rájuk és újabb sortűzet nyitottak. Orosz tankok ugyanakkor a tömegbe is belegéppuskáztak. A frontok nem voltak tisztázottak, nem tudták, ki ki ellen harcol, csak a végeredmény volt biztos: újabb emberáldozat, bizakodó, fegyvertelen tömeg megtizedelése. Egy angol riporter az első pillanatokban mintegy 30 halottat és sebesültet számolt. Későbbi jelentések a halottak számát, becslés alapján, 170—180-ban állapították meg.^[23] Megrázó jelenetek játszódtak le. Az egyik golyó pólyás-gyereket talált el, akit anyja tartott a karján. A halott csecsemőt a jajveszékélő asszony a magasba tartotta, a szovjet tiszt felé nyújtotta s kétségbeesetten kiáltotta: „Megöltétek a gyermekem. Öljétek meg engem is.”^[24] Az esemény megrázó hatással lehetett több orosz katonára is, mert a „csata” közben akadtak oroszok, akik nem nyúltak fegyverükhöz, s egyikük, a végén, látva a halottak tömegét, átadta fegyverét az egyik felkelőnek.^[25] Az ÁVH e szörnyű eset után sem nyugodott, s mikor a térre mentőkocsi érkezett, golyóval fogadták a belőle kiszálló orvost is.^[26]

A véres eset körülményei sokáig nem tisztázódtak s ez rendkívül felkavarta a hangulatot. Kétségen kívül megállapítható ma már, hogy a tragikus tűzharcot az ÁVH kezdte, hogy az oroszok visszalöttek s ugyanakkor, azt híven, felkelőkkel állnak harcban, a fegyvertelen tömegre is tüzeltek. Kétségtelen, hogy a tűzharcot nem az oroszok kezdték vagy provokálták. Kétségtelen azonban az is, hogy minderre nem is kerül sor, ha orosz tankok egyáltalán nem jönnek Budapestre és Magyarországra, ha szovjet páncélosok és hadosztályok nem avatkoznak be Magyarország belügyeibe. A felelősség végső fokon mindenképpen Moszkvát terheli, mert tankjait tűzparancssal kivezényelte Budapest utcáira. És azokat a politikusokat, akik az oroszok beavatkozását kérték.

És a pillanat tragikumát fokozta, hogy az oroszok behívását akkor még az egész ország népe a miniszterelnöknek, vagyis Nagy Imrének tulajdonította. Miként az ENSZ

vizsgálóbizottságának jelentése megállapítja: „Ez a vérfürdő rémülettel és felháborodással töltötte el a nemzetet... az eset sok népszerűségtől fosztotta meg Nagy Imrét.”^[27]

A nép azt hitte, Nagy Imre a Parlamentben van, hisz azért is vonult oda a tömeg, hogy garanciákat kérjen tőle a forradalom kívánságainak teljesítésére. A miniszterelnök azonban ekkor még az Akadémia utcában székelt s bizonyos, hogy a vérfürdőről megrettenve értesült. Hasonló véres eset aztán nem sokkal később a párt székháza előtt, az Akadémia utca környékén is lejátszódott, ugyancsak az ÁVH türelmetlensége és elvakultsága folytán. Az történt ugyanis, hogy röviddel a Parlament téri tragédia után a rádió bejelentette a nap politikai fordulatát: Gerő Ernő felmentését a főtitkári tisztség alól. Ezt követték a nemzeti érzelmeknek hízelgő közlemények, felhívás a háromszínű lobogók kitűzésére, a házak ünnepi fellobogózására. E fordulatot sok vérbeli kommunista megkönnyebbüléssel fogadta, hitelt adott annak, hogy megindul az igazi reformpolitika. A rádió közölte azt is, hogy a délután folyamán Nagy Imre és Kádár János beszédet mond. Ebben a hangulatban kommunista értelmiségiek egy csoportja úgy gondolta, hogy a pártközpontoz vonul és memorandumot nyújt át, hisz már szabadabb kormány van s elébe tárhatják a két legfontosabb teendőt: a szovjet csapatok kivonásának és az ÁVH felosztatásának a szükségességét. A delegációt egyetemi tanárok vezették. A pártszékház tetőzetén azonban ÁVH-egységek őrködtek s mikor a küldöttség befordult az Akadémia utcába, fentről kelepelni kezdtek a golyószórók. Az egyik professzor és több diák azonnal holtan rogyott össze.^[28]

E két szörnyű eset, mely nem harci cselekmény volt, hanem ÁVH-mészárlás fegyvertelen tömeg soraiban — e tragédia híre futótűzként járta be a várost, eljutott a felkelőkhöz is és elszántságukat most már a végsőig fokozta. „Az utolsó csepp vérig” tartó küzdelem szellemét teremtette meg ez a mészárlás, újabb ezreket sarkallt arra, hogy csatlakozzanak a harcoló felkelőkhöz. Egyben pedig az ÁVH ezen újabb merényletei azzal a következménnyel is jártak: a rendes katonaság, a néphadsereg több egysége most már eltökélte, hogy aktívan is a felkelők oldalára áll és részt vesz az ÁVH és az oroszok elleni harcban. Nem volt megállás vagy visszafordulás, a nemzeti szabadságharc és önvédelmi harc teljes szélességben, minden fronton kibontakozott.

Még aznap átállt a felkelők oldalára a város stratégiaileg legfontosabb centruma, a Kilián-laktanya s még aznap „megszületett” a forradalom katonai hőse, Maléter tábornok. A Kilián két szárnyépületébe kora reggel felkelők hatoltak be, de számuk rendkívül kicsi volt s így a kommunista tisztek hamarosan felterelték őket a padlásra. A laktanyában tartózkodó kb. 1000 főnyi legénység nem vett részt a buzgó kommunisták elhárító műveleteiben. Visszahúzódtak a biztonságosabb szobákba s úgy gondolták, nekik semmi közük a kaszárnya „védelméhez”. Sőt, egy nemrégien odaküldött „csepeli század” már azon törte a fejét, hogyan lehetne aktívan segíteni a felkelőket. Közülük 25—30 ember még hajnalban átszökött a Corvin köz népfelkelő erődítményébe s vitte magával teljes felszerelését. A laktanya délelőtt telefonértesítést kapott a hadügyminisztériumból, hogy Maléter Pál ezredes, dandárparancsnok rövidesen megérkezik tankjaival, hogy tisztázza a Kilián körüli helyzetet. Megérkezett őt, magyar felségjelvényvel ellátott páncélos, és elhelyezkedett a felkelőkkel szemben. A vezértankból kiszállt Maléter Pál, fején tankos sisak, mellén kitüntetések szalagjai. A szálfamagas, nyugodt járású ember a kaszárnyából hosszan telefonált. Nem sokkal azután, hogy befejezte a beszélgetést, a vezértankhoz ment — s akkor megszólalt a löveg s lőtte a Corvin köz házakat. Odaátról tankágyú válaszolt. Kitört a tűzharc Maléter és a felkelők között. Déli egy óra tájban azonban mindkét fél beszüntette a harcot. Maléter ekkor, megtudván, hogy a Kiliánban „hadifogoly” felkelők és sebesültek is vannak, alaposan kifaggatta őket. Egy húsz év körüli Ganz-gyári munkásfiú felhevültén, heroikus elragadtatással beszélt Maléternek arról, miért állt a felkelők közé. Elmondotta, mily nyomorultul élt a munkás, beszélt a szovjet kizsákmányolásról, a 16 pontról, a magyar nép vágyairól, s mindig újra és újra — a szabadságról. Arcára piros rózsák ültek ki, amikor végül így szólt Maléterhez: „...és ha engem fel is akasztanak, ki is végeznek, forradalmunk győzni fog. Előbb-utóbb maguk is rájönnek arra, hogy esztelenség, amit az oroszok parancsolnak, hogy a magyar a magyart ölje, mert most ez történik!”

Halálos csönd lett e szavakra, s mindenki Maléterre nézett. Az egyedül akart maradni, mindenkit kiharcolt a szobából. Odakint hallották, amint le s fel jár, rója a szobát, járkál szüntelenül. Kis idő múlva újra behívatta a foglyot, s így fordult feléje:

— Ide figyeljen, én most magát és két társát szabadon engedem. Menjen át a felkelőkhöz és mondja meg nekik, hogy kössünk fegyverszünetet, ők sem lőnek és én sem lövök.

Így szolt s kezét nyújtott az „ellenforradalmi banditának”. Mintha a hadsereg fogott volna kezét a forradalommal. A jelenet egyik tanúja, fiatal tiszt így örökítette meg a pillanatot: „Mi, akik első perctől kezdve a felkelőkkel éreztünk, nem bírtunk magunkkal: harsány éljent kiabáltunk.”^[29]

Maléter tudta, hogy a minisztérium a tűzértishti iskola növendékeit útba indította a Kilián felé s azok már a Tűzoltó utca vagy a Liliom utca körül harcban állnak a felkelőkkel. Ezért futárt küldött s megparancsolta nekik, szüntessék be a harcot. Aztán felhívta a honvédelmi minisztert s bejelentette neki, hogy átáll a felkelőkhöz. Kiment a kaszárnya elé, a vezértankon fehér papírral leragasztotta a vörös csillagot. A Kilián kapuja körül százával jelentek meg a felkelők, miután Maléter közölte velük: „Honfitársaim, egyet akarunk!” Leírhatatlan örömjongás tört ki. Az ódon épület, Mária Terézia laktanyája, az 1944-es kommunista partizánról Kiliánnak elnevezett laktanya megszűnt a kommunista rendszer támasza lenni. A felkelők beözönlöttek a kaszárnyába, összelelkeztek a honvédekkel s e napon már ott a laktanyában sorkatonaság és szabadságharcosok együtt vacsoráztak.

A Corvin köz, melyet hat szabadságharcos, a Pongrácz-fivérek vezetésével munkásfelkelők vettek birtokukba, egyesült a Kiliánnal. Ez a felkelő központ uralkodott az egész környéken, a 8. és 9. kerületen is, és a szovjet tankok egyik legfőbb felvonulási útját zárta el. A páncélosoknak ki kellett kerülniök az Üllői út e szakaszát, így viszont kénytelenek voltak keskeny utcákon előnyomulni, ahol könnyen elreteszelték őket s a Molotov-koktélok martalékai lettek. Amíg a Corvin-Kilián a felkelők kezén van, az oroszok nem győzhetnek Budapesten. Másik nagy jelentősége abban állt, hogy Maléter átállása fellelkesítette a többi budapesti laktanya tisztikarát és legénységét, ezekből küldöttségek érkeztek a Kiliánba és sorba bejelentették, hogy a felkelők mellett beavatkoznak a harcokba. A Kilián egyfajta szervező- és telefonközpont lett a forradalom katonai egységeinek irányításában. Döntő fordulat volt ez, 1956. október 25-én, a kora délutáni órákban.

Délután negyed négy körül, egész pontosan 15 óra 18 perckor a rádión keresztül az új pártfőtitkár és a miniszterelnök beszédet intézett az országhoz. Figyelembe kell venni, hogy e beszédek akkor hangzottak el, amikor már az egész főváros és az egész ország értesült a parlament előtti vérengzésről, a felkelők pedig már tudtak a hadsereg átállásáról. E tragikus és diadalmas esemény-pár hangulatában mindaz, amit a két politikus mondott, ismét csak fáziselmaradásról tanúskodott és szükségképpen hatástalan maradt. Kádár János lényegében megismételte előző napi rádióbeszédét, s most sem mondott konkrétumokat, hanem csak „égető kérdésekről” beszélt, melyek 2megoldása halaszthatatlanná vált”. Figyelmes hallgató észrevehette azonban, hogy Kádár gyakran szötte beszédébe a „kérés” szót. Az államhatalom, a Központi Vezetőség kéri a nép támogatását. „Kérem az ifjúságot” — ezt és ilyeneket mondott az új főtitkár. „Kérte” még a pártszervek fegyelmét is — később kiderült, hogy miért.

Nagy Imre már több konkrétumot mondott — ám, még mindig messze elmaradt a nép vágyai, jogos követelései és főleg hangulata mögött. Nagy Imre főbb kijelentései: kis számú ellenforradalmár és felbujtó fegyveres támadást indított a népköztársaság rendje ellen; a múlt súlyos politikai és gazdasági hibáit helyrehozzák, az új pártvezetőség s az új vezetés alatt álló kormány levonta a tanulságokat; rövidesen összeül az országgyűlés; működésbe lép a Hazafias Népfrent; de ehhez szükséges a harc azonnali beszüntetése; a kormány tárgyalásokat kezdeményez a szovjet csapatok visszavonásáról; a magyar—szovjet barátság, a proletár internacionalizmus az egyenjogúság alapján szabályozza majd a kapcsolatokat s a magyar—szovjet viszony „szilárd alapja lesz népeink igaz barátságának, nemzeti fejlődésének és szocialista jövőnknek”; visszarendelik majd a szovjet csapatokat, „amelyeknek a harcokba való beavatkozását szocialista rendünk létérdeke tette szükségessé”; aki leteszi a fegyvert, azzal szemben a kormány „messzemenő

nagylelkűséget fog tanúsítani”; viszont „a törvény szigorát fogja alkalmazni azok ellen, akik továbbra is fegyverrel támadnak, felbujtanak és fosztogatnak”. Nagy Imre befejező szavai: „Induljunk meg hát a párt vezetésével népünk jobb, szebb, szocialista jövőjét építő békés alkotó munka útján!”^[30] Kommunista író állapította meg, hogy „ez a beszéd ... túl sok pártfrázist tartalmazott ahhoz, hogy a nép meg lehetett volna vele elégedve”.^[31] Egy másik kommunista író pedig úgy látta, hogy a beszéd egyes mellékmondataiból a hallgatók azt hallhatták ki, hogy „úgy látszik, mégis csak Nagy Imre hívta be az oroszokat”; továbbá, hogy a beszéd utolsó mondata — Induljunk meg hát a párt vezetésével — „inkább ingerel, mint lecsillapít”.^[32]

Különösen ingerlő és igaztalan volt, hogy a kormányfő „fosztogatókról” beszélt. Hisz e forradalom s a forradalmárok legnagyobb büszkesége volt az egész népfelkelés makulátlan erkölcsi tisztasága. Ekkor már külföldi laptudósítók írták meg a nagyszerű mozzanatokot, az erkölcsi emelkedettséget ragyogó példáit, amit úton-útfélen tapasztaltak. A bécsi hírlapíró ezt látja a harcok közepette élő városban: „Üzletek kirakatai szétszúzva, csak ki kell nyújtani a kezét s ott a sok drága, értékes holmi, de senki mégcsak ki sem nyújtja a kezét, ott fekszik minden sértetlenül. Aranyórák, briliánsok, textilfélék, élelmiszer, cigaretta — teljesen érintetlenül.” A tanú azonban mégis lát egy „fosztogatást”: az egyik elhagyott cukrászda nyitott kirakataiban egy egész tortából hiányzik két szelet; de a tortához támasztva s egy cédulához kapcsolva két ötförintos, a cédulán ez a szöveg: „Éhes voltam. G. B. orvostanhallgató, szabadságharcos.”^[33]

„A párt vezetésével” — mondta Nagy Imre, Kádár János pedig kérte a párt szervezeteit. Csakhogy ez a párt ekkor már gyakorlatilag nem létezett. Kádár János olyan pártnak lett az új főtitkára s a miniszterelnök olyan pártra akart támaszkodni, amely a teljes szétesés állapotában volt. Valójában Magyarországon 1956. október 24-e volt „a párt utolsó napja”. Most, október 25-én már a legtöbb párttag csak úgy beszélt magáról, mint „volt kommunista”. A fővárosi és vidéki pártszervezetek hiába vártak elfogadható, világos utasítást a központtól s a forradalom harmadik napján már szinte százszázalékosan engedtek a népi nyomásnak s átadták helyüket a gombamódra szaporodó forradalmi és nemzeti tanácsoknak vagy munkástanácsoknak, vagyis a forradalom, illetve az ország új igazgatási és közigazgatási gépezetének. Ezek az új tanácsok, történelmileg nézve, szinte pillanatok alatt jöttek létre és működésükre bizonyultak. Aminthogy a pártszervezetek meg pillanatok alatt omlottak össze. Egy óriási anyagi és politikai hatalommal rendelkező, tíz éve a korlátlan hatalom birtokában lévő párt, amelynek, miként ezt büszkén hirdették, csaknem egy millió beiratkozott tagja volt — egyszerre szétolvadt. A túlságosan kegyetlen párttitkárok a forradalom első megmozdulásainak hírére kerekét oldottak, eltávoztak a városból, ahol eladdig korlátlan urak vagy kényurak voltak. Más, jóérzésű kommunista vezetők habozás nélkül a nép ügye mellé álltak. Ismét mások, egész kicsik és egész nagyok, az opportunistáknak gyorsan fordítottak egyet a köpönyegen, lehangosabban ők szavalták a forradalom követeléseit és főleg „a régi vezetők megbüntetését” hirdették fennhangon. Ezek részéről Rákosi vagy Farkas Mihály bíróság elé állításának a követelése tulajdonképpen feszültségvezető szerepet játszott, elterelni a figyelmet a maguk felelősségéről s mindent áthárítani olyanokra, akik már nincsenek hatalmon. A párt számos ilyen opportunistáknak nagyságának átállása a forradalom mellé a legbiztosabb jele volt annak, hogy a párt ügye elveszett. Ezzel nagyobb csapás érte a pártot, mint korábban, mikor csak írói támadtak fel ellene. Mert joggal állapítja meg az angol politikus, Duff Cooper a francia forradalom előzményeiről s a király tekintélyének hanyatlásáról írva: „Királyok, elnökök, miniszterelnökök és diktátorok mindig cégtáblái a bölcselők, satirikusok és reformerek bírálatainak. Rendszerint megengedhetik maguknak, hogy ne törődjenek vele. De mikor a csatlósok, ingyenélők és udvaroncok kezdik őket nem tisztelni — akkor reszkethet a legerősebb uralkodó is.”^[34]

A világ megismerkedett ezekben a napokban egy paradox jelenséggel, a magyar forradalom egy sajátos szereplőjével — az antikommunista kommunistával.^[35]

Egy angol kommunista újságíró, aki a forradalom hírére azonnal Magyarországra utazott, már az első városban azt tapasztalta, hogy a régi szocialisták szidják legjobban a szocializmust, mert véleményük szerint az elmúlt nyolc év maga volt a pokol.^[36] A forradalom

első két napja a kommunista párt agóniája volt, harmadik napja pedig a párt halála. Október 25-én már el lehetett mondani, hogy „a párt gyakorlatilag összezsugorodott az Akadémia utcai pártközpontra.”^[37] És bár ez a főhadiszállás, ez az agyvelő még élt, de már ez is tehetetlenné vált a belső ellentmondások, ellentétes felfogások és törekvések következtében.^[38]

Ezek a belső egyenetlenkedések kiterjedtek még Nagy Imre szűkebb körére is. A miniszterelnök régi hűséges hívei, mindenekelőtt Losonczy Géza és Donáth Ferenc igyekeztek megértetni Nagy Imrével, hogy ha nem távolítja el maga mellől a megrögzötteket, a sztálinistákat, akkor nem boldogulhat. Nagy Imre viszont ezt elhárította azzal, hogy jelenleg az idő nem alkalmas ilyen rendelkezésre. Losonczy és Donáth erre megsértődött, Nagy Imre pedig megsértődött azon, hogy ezek megsértődtek. Losonczy és Donáth — legjobb emberei — ekkor otthagyták Nagy Imrét, Nagy Imre pedig hagyta, hogy elmenjenek.

„Igen — mondja életrajzírója erről az esetről —, Nagy Imre kezdi elveszteni a türelmét.”^[39]

Másnap, a forradalom negyedik napja, október 26., péntek.

Mikoján és Szuszlov visszarepül Moszkvába. Előzetesen mindkettő biztosította Nagy Imrét, hogy minden támogatást megkap a helyzet rendezésére.

Egy Moszkvába induló más gépnek is voltak utasai ezen a napon. Elhagyta az országot Gerő Ernő, a volt gazdasági diktátor és pártfőtitkár, s vele ment az előző miniszterelnök, Hegedűs András, valamint október 23-a belügyminisztere, Piros László. Megbuktatta őket a forradalom.

A budapesti rádióban azonban tovább hangoztak a felhívások, melyek egyrészt halálosan sértőek, másrészt valósággal nevetségesek voltak. Hajnali 4 óra 30 perckor kezdték, majd többször megismételték a minisztertanács közleményét: „A Magyar Népköztársaság minisztertanácsa felszólítja Budapest lakosságát, hogy ma egész napon át ne menjen ki az utcára! Erre az intézkedésre azért van szükség, mert ma kora reggeltől az egész városban megindul a fegyveres ellenforradalmi csoportok maradványainak felkutatása, a rend helyreállítása.” Ez a szöveg azt a benyomást igyekezett kelteni, mintha a felkelésnek vége lenne s már csak „maradványok” harcolnak. Holott a felkelés akkor már kiterjedt az egész országra, a honvédség helyőrségeire pedig a kormányzat nem számíthatott. Mégis, a rádióközlemények később is a nap folyamán úgy tüntették fel, mintha nem rendőrség, ÁVH, hanem katonaság lépne fel a harcolókkal szemben. De ekkor már egész Budapest tudta a valóságot. Komikusán hatott az is, hogy miközben a gyárak, üzemek munkássága már napok óta öntevékenyen kimondta és végrehajtotta az általános sztrájkot — fenntartva természetesen a közüzemi szolgáltatásokat, élelmiszerellátást és főleg a kórházak működését —, a hivatalos közlemény reggel 7 óra 13 perckor ezt mondta: „A minisztertanács utasítására a belügyminisztérium közli, hogy a budapesti üzemekben egész napon át szünetel a munka, kivéve a közműveket...” — felsorolva a működő ágazatokat. Más, a forradalmat leszerelni vélő közleményeket is gyártottak. Közölték, hogy a pénzügyminisztérium elrendelte: a köztisztviselők fizetését adják ki, sőt, adjanak előleget is! A nemrég szabadult kalocsai érsekre, Grósz Józsefekre hivatkozva nyilatkozatot olvastak be, amely a „vérontás” abbahagyására szólította fel a híveket. Senki sem adott hitelt ennek, hisz nem maga az érsek szólt a mikrofonba, s a hallgatóságban ez azt az érzést keltette, hogy visszaélnék a főpap nevével a forradalom ellenállásának gyengítése érdekében.

A forradalom azonban nem gyengült. Kétségtelen, hogy az ellenállási központokban néha felütötte fejét a fáradtság, de az elszántság nem lankadt s a Kilián-kaszárnya átállásával a forradalom katonailag szakszerűbbé vált. Budapest nagyobbik része szilárdan a felkelők kezén volt, a kormányhatalom egyre jobban zsugorodott. A felkelők élelmiszerellátásával nem volt baj. A magyar parasztok szekerei megindultak a főváros felé. Rendkívül olcsón, majdhogyan teljesen ingyen hozták az élelmiszert, a „nemzeti becsület” követelte, hogy a harcolók és a forradalmat elindító Budapest népe ne éhezzenek.

Ugyanúgy „nemzeti ügy” a sebesültek ápolása. A forradalomnak eddig kereken ötezer halottja és háromszor annyi sebesültje van.^[40] De az ország abban a világtörténelemben talán nem is olyan ritka magasrendű, szublimált lelkiállapotban él, hogy a halottakat

egyszerre gyászolja és egyszerre büszke rájuk. S a sebesültek nem bánják sebeiket, a haldoklóknak agóniájukban is csillog a szemük. A kórházak tele vannak fiatal harcosokkal és önkéntes ápolókkal, ápolónőkkel. A bécsi riporter, végigjárva a Kilián közelében lévő kórházat, arra gondol, hogy „nálunk Nyugaton” hányszor kérdeztük, mi lesz a fiatalságból eszmények híján, s íme Budapest most megmutatta, hogy a mai fiatalság nincs elveszve. Lelkesítő epizódokat lát a külföldi szemlélő Budapesten. A kórházban a főorvos az egyik ágyhoz vezet. Tizenhárom éves gyerek fekszik az ágyon, krétafehér arccal. „Súlyos sebesült?” — kérdi a riporter. „Egyáltalán nem!” — feleli az orvos. „Akkor miért van itt?” „Totálisan kimerült!” Ez a tizenhárom éves fiú négy napon át, teljesen egyedül, géppisztollyal a kezében védett egy fontos utcakereszteződést. Csak egy-egy rövid időre távozott, hogy ételmezt és löszert hozzon. Négy nap és négy éjjel. Úgy hívták: Jancsi.

Néhány perc múlva, elhagyva a kórházat, az újságíró látja, hogy a falhoz szorulva, lapulva állnak az emberek, félve, aggódva, mert hatalmas szovjet páncélos közeledik. Ekkor a félénk sorból kiválik egy sovány alak: 13—14 éves lányka lehet, világoskék tréningruhában, odarohan a páncéloshoz, kezében megcsillan valami, elhajítja — s az orosz páncélos percek alatt lángba borul...^[41]

Bizakodóvá teszi a felkelőket, hogy értesülnek arról: a külföld ámulattal, csodálattal és együttérzéssel tekint a budapesti harcolókra s az egész világ szinte kivétel nélkül mélységesen elítéli a szovjet beavatkozást, a népfelkelés kiprovokálását és fegyveres elnyomását. Az osztrák határon szüntelenül érkezik a külföldi segítség: orvosság, kötszer, vérplazma. Budapesten, ahol egy-egy üzlet előtt sorban állnak élelemért, ha megjelenik egy vöröskeresztes kocsi és a fehérköpenyes orvos vért kér — pillanatok alatt „elfogy” a sor, az emberek odahagyják az ételmezt s mennek a kocsihoz: vért adnak, sok vért a szabadságharc hőseinek. Soha nem látott szolidaritás fog össze egy egész népet.

A pártszékházban, a Központi Vezetőségben kezd felülkerekedni a felfogás: el kell szakadni attól, hogy a népfelkelést „ellenforradalomnak” minősítsék, okosabb, ha azt teszik, hogy — vagy úgy tesznek, mintha — nem a fejlemények sodorják őket, hanem ők állnak a fejlemények élére. Ezt vidékről érkezett pártküldöttségek is kérik Nagy Imrétől, így például a borsodi delegáció, Földvári Rudolf egykori budapesti és országos főfunkcionárius vezetésével, aki ez idő szerint a Borsod megyei pártszervezet élén állt. A Földvári-delegáció 21 pontos követelést állított össze, amelynek egyik legfőbb pontja az volt, hogy tartsák fenn a szocializmust, a másik pedig az, hogy a szovjet csapatokat legkésőbb 1957. január elsejéig vonják ki Magyarország területéről. A többi pont az alapbérek emelését, az életszínvonal javítását stb. követte. Erre az összeállításra még tipikusan a pártérdek nyomta rá a bélyegét: engedményekkel megmenteni a rezsimit, de nem politikai, hanem gazdasági intézkedésekkel. A követelések azonban messze elmaradtak a felkelt nép vágyai mögött, amely mindenekelőtt arra kívánt garanciát, hogy a szabad élet a jövőben biztos legyen. Ötezer halott és tizenötezer sebesült nevében a felkelés ekkor — szinte már az ország minden pontjáról — azt követte, hogy oszlassák fel a titkosrendőrséget, illetve a „biztonsági szerveket”, vagyis az ÁVH-t, és, mint második garancia, a szovjet csapatok vonuljanak ki — azonnal.

A párt az Akadémia utcában ezen a napon afféle Földvári-koncepcióban állapodott meg s délután 16 óra 13 perckor a Központi Vezetőség hatpontos programnyilatkozatot adott ki. Ebben már nem beszéltek „ellenforradalomról”, hanem arról, hogy „testvérharc dúl hazánk fővárosában”. Ezután a következőket ígéri: rövidesen új kormány alakul „a legszélesebb nemzeti alapon”; az új kormány tárgyalásokat kezd a szovjet kormánnyal, hogy első lépésként, a rend helyreállítása után a szovjet csapatok haladéktalanul visszatérnek *támaszpontjaikra*; Magyarország és a Szovjetunió viszonya az egyenjogúságra épüljön, erre épülhet fel a „valóban testvéri és megbonthatatlan magyar—szovjet barátság”; „ezen az alapon alakul most újjá Lengyelország és a Szovjetunió viszonya is”. A Központi Vezetőség bejelenti, hogy amnesztiát ad a fegyveres harc minden résztvevőjének, „ennek egyetlen feltétele a fegyverek azonnali, de legkésőbb ma este 10 óráig való letétele”. Egy következő pont felszólítja a „kommunistákat, magyar dolgozókat, mindenekelőtt a munkásokat”, aztán a fegyveres erőket, „a néphatalom szilárd oltalmazóit”, hogy azokat, akik az államhatalom ellen „fegyverrel támadnak, ha a megadott határidőig nem teszik le a fegyvert, kíméletlenül

semmisítsék meg”. A nyilatkozat utal még a bérek emelésének szándékára s befejezésül hangsúlyozza, hogy népfrontpolitikát folytat és ennek garanciája „pártunk vezetése”.^[42]

A közlemény nem tartalmazta a legfőbb követelést, az ÁVH felosztatását, s most, a negyedik napon még mindig mereven ragaszkodott az egypártrendszerhez, vagyis a diktatúrához. Ez mutatta, hogy a rendszer semmi lényeges, megnyugtató politikai engedményre nem hajlandó. Az egész országban kialakult hangulatot és helyzetet tekintve ez a közlemény, program nem volt az, amire azt lehetne mondani, hogy reálpolitikai érzék szülte.

Mert ezen a napon, október 26-án már az egész országban vésszesen megingott a párt, az irányítás nemzeti tanácsok kezébe került. E napon győzött a forradalom az ország nagy nyugati iparvárosában, mely egyben püspöki székhely és tartományi szellemi központ is: bekövetkezett a forradalom győzelme Győrött, s ezzel az egész Dunántúlon megszilárdultak a forradalmi tanácsok.

Az erjedés már 1956 nyarán elérte a vidéket. Több megyeszékhelyen a Petőfi Kör példájára kultúrkörök alakultak, többnyire valamely helyi szellemi vagy történelmi nagyságról elnevezve, ezek készítették elő a talajt, s így október 23-át követően a pesti események hírére azonnal tömegtüntetések kezdődtek. Veszprémben már október 25-én tízezres tömeg hömpölyög az utcákon, az egyetemisták külön századot létesítenek a nemzetőrség számára.^[43] A legtöbb vidéki városban, még a nemzeti tanácsok megalakulása előtt, első teendő volt a vörös csillag eltávolítása a középületekről, vagy — mint Szekszárdon és Tolna megyében — a politikai foglyok kiszabadítása.^[44] Somogy megyében már hónapokkal előbb „Irodalmi Újság” ankétet rendeztek a fővárosi lap cikkeinek megtárgyalásával, most, október 24-én pedig teherautósofőrök vitték szét a megyében a „Fáklya” című rölapot, az új követeléseket; újra megalakult a pesti Petőfi Kör mintájára működő „Zrínyi Kör”, s a városban mindenütt kitűzték a nemzeti színű zászlókat.^[45] Vas megyében a „Vasvári Pál Kör” tölti be a Petőfi Kör szerepét, október 23-a után a vasutasok hozzák és terjesztik a pesti események hírét s 25-én már mindenünnen eltávolítják a vörös csillagot és a köztársasági címet.^[46]

Legjellemzőbb az események vidéki lefolyására, s egyben legjelentősebb, ami Győrben történt. Október 24-én egy huszonöt főnyi kis csoport elindult a város főutcáján, a Baross utcán, de mire a városháza elé ért, óriási emberfolyam lett belőle. Nem csoda: a huszonöt ember piros-fehér-zöld nemzetiszínű zászlót vitt magával. Pillanatok alatt zászlók sokasága lengett a városban, a lyukas zászló, melyből kivágták a kommunista címet. A felvonulókhoz csakhamar csatlakoztak a győri vagongyár munkásai, sőt, a város nagy színházának, a Kisfaludy Színháznak a társulata is. A városháza előtt valaki, óriási lelkesedés közben, elszavalta a Nemzeti dalt. A tömeg maga dörögte a refrént, ami valójában e forradalom alapvető programja és végcélja volt: „Rabok legyünk, vagy szabadok? Ez a kérdés!” Egy munkás felolvasta Győr népének követeléseit, három pontot: az oroszok kivonulása; az ÁVH felosztatása; 90 napon belül szabad választások. A régi iparkamara elé vonultak, itt székelt most a párt megyei bizottsága. Egy küldöttség felszólította a megyei párttitkárt, továbbítsa a győri munkásság üzenetét a budapesti kormányhoz: hagyják abba a Budapesten harcoló magyarok, diákok és munkások állandó gyalázását, azt, hogy ellenforradalmárnak és fasisztának bélyegzik őket. A pártszékház előtt magyar és orosz páncélosok álltak. Mikor a tüntető tömeg megérkezett, a magyar katonák nem titkolták rokonszenvüket, barátságosan integettek — aztán beszálltak tankjaikba és elvonultak, otthagyták az orosz tankokat magukban. A reszkető pártvezetőség megígérte a tömegnek, hogy kapcsolatba lép a budapesti kormánnyal, a mondtak szerint. A tömeg ekkor azt kívánta: a pártvezetőség küldje el az orosz tankokat. Mikor a párttitkár vonakodott, Győrben is megisméltődött a Budapesten már jól ismert jelenet: az emberek felmásztak a páncélosra, párbeszédre hívták az orosz katonákat, megmagyarázták a népfelkelés jellegét. Az oroszok ezeketán szintén elvonultak. A tömeg ekkor a börtönépülethez vonult, hogy a politikai foglyokat kiszabadítsa. Már folyt a szabadonbocsátás, mikor a pártvezetőség kivezényelte az ÁVH-t. Riadókokcsik és talpig felfegyverzett ÁVH-sok érkeztek és minden figyelmeztetés nélkül sortüzet bocsátottak a tömegre. Négy halott és négy sebesült — s ezek láttán az emberek, mit sem törődve, hogy nekik is ez lehet a sorsuk, felbőszültén nekirontottak az ÁVH-osztagnak. A roham oly heves, hogy elsöpri a rendőröket, akik

visszamenekülnek központjukba. Nem sokkal ezután azonban a Szent István úton bűgva-csörömpölve feltűnnek a szovjet páncélosok. A győri pártvezetőség kérte a „segítségüket”, és így 26 szovjet harckocsi megszállta a várost. Itt azonban az oroszok már sokkal óvatosabbak voltak, mint Budapesten. Általában vidéken a már régebben Magyarországon állomásozó szovjet katonák nem szívesen indultak harcba ezekben a napokban, mert velük, akik évek óta itt éltek, nem lehetett elhiteni, hogy „egy maroknyi fasiszta ellenforradalmár” akarja megzavarni a rendet. Maguk is látták, hogyan él a magyar nép.

Most, mikor Győr utcáin ismét felvonultak a szovjet páncélosok, megint láthatták az óriási tömeget és tapasztalhatták, hogy „a magyarok többé nem félnek”. Valóban, a gördülő tankokat közápor fogadta, ahol pedig egy szovjet katona kidugta a fejét, paradicsomot vágta hozzá. Főleg fiatalok merészkedtek elő, kilószámra tartogattak maguknál gyümölcsöt, mint „tank elleni fegyvert”. Almákat is hajigáltak a szovjet katonákra. Az egyik orosz katona egy alkalommal egy almahajigáló fiúra fogta fegyverét, de társa, egy másik katona kiütötte a kezéből a puskát.^[47] Az idősebb magyarok természetesen nem voltak olyan gondtalanok, mint a fiatalok, a szovjet haderő léte és fenyegetése idegtépő órákat hozott. Kiderült azonban, hogy az oroszok csak a városban élő családtagjaikat akarták biztonságba helyezni és utasításuk volt, hogy azok összeszedése után hagyják el Győrt s vonuljanak a 8—10 kilométernyire lévő győrszentiváni erdőbe. Másnap, október 25-én a polgári rendőrség és a katonai helyőrség is csatlakozott a forradalomhoz, újabb tüntető tömeg pedig elérte, hogy a hatóságok küldöttséget indítottak Budapestre a két nagy követeléssel: a kormány oszlassa fel az ÁVH-t, az orosz csapatok pedig vonuljanak ki az országból. A Győr megyei párt több vezetője elhagyta a várost, sőt, az országot is: átmenekült a kommunista Csehszlovákiába.

Győr népe ekkor körbefogta az ÁVH új, modern központját, amelynek pincéjében vallatószobák és kazamaták voltak. Az épület ablakaiban állig felfegyverzett ÁVH-sok álltak. A fiatalság erre rá se hederített, tömegével átmászott az épület kerítésén és előzönlötte a belső udvart. Ekkor lövés dördült el. Egyetlen egy lövés: az az ÁVH-s tiszt, aki előző nap parancsot adott a tüzelésre és a vérengzés okozója volt — főbe lőtte magát. Az ÁVH ezután kítűzte a fehér zászlót. Az események szemlélője, a szemtanú így írja le, ami ezután történt: „Megkezdődik a foglyok kiszabadítása, az ávós tisztikar és legénység lefegyverzése és a katonai fogdába szállítása. A tüntetők sorfala között elvonuló ávósok megússzák egy-egy pofonnal és fenékberúgással. Láthatóan igen elégedettek a népitélet ilyen enyhe formájával. Sohasem képzeltem volna, hogy egy tömeg, amely néhány perc előtt még életét teszi kockára, ilyen nyugodtan és nagylelkűen viselkedjék halálos ellenségével és elnyomójával szemben.”^[48] Harmadnapra, október 26-án, Győrött teljessé vált a forradalom győzelme. Megalakult a forradalmi tanács a városháza előtti óriási tömeg nagy lelkesedése közepette. A kommunista funkcionáriusok helyét elfoglalta egy régi, tekintélyes szociáldemokrata acélmunkás, Szabó György, aki gomblyukában a piros-fehér-zöld szalaggal kezdte meg ténykedését. A tanács alelnöke a parasztpárti politikus, Szigethy Attila, a megye népszerű személyisége lett. Pipájával, öltözködésével úgy festett, mint egy angol egyetemi tanár. Régebben volt már tanácsbeli alelnök, de Nagy Imréhez fűződő barátsága miatt Rákosi mellőzte. Most a forradalom élre állította s ténylegesen ő irányította mind a győri, mind a dunántúli nemzeti tanácsot. A forradalom győri győzelme jelezte a forradalom vidéki, országos diadalát.

A diadal érzését azonban ezen a napon, Győrött is, másutt is az országban megmérgezte egy rettenetes esemény: az ÁVH mosonmagyaróvári vérfürdője.

Ezen a napon, október 26-án a délelőtti órákban a nyugati határszélen lévő, 22 000 lakosú városka is hangot adott a nép vágyainak. Békés felvonulást terveztek a városháza elé. Ötezer ember, a városka lakosságának majdnem egy negyede tolongott a menetben, férfiak, asszonyok, fiatal anyák karonülő gyermekeikkel, öregek, ifjak, fiúk, lányok örömujjongva vonultak, hogy memorandumban adják át kívánságaikat a hatóságoknak. Mikor az ÁVH székháza előtt haladt a menet, többen felkiabáltak, hogy a házról vegyék le a vörös csillagot. Ekkor a lövészokba helyezett ÁVH-sok elővonták fegyvereiket. Az alumíniumgyár négy munkása előre ugrott és kétségbeesetten kiáltott az ÁVH felé: „Ne lőjete, az Istenért, mi fegyvertelenek vagyunk és semmi rosszat nem akarunk!” Hiába! Az ÁVH, Stefkó József tiszt parancsára, koncentrált tűzzel válaszolt, válogatás nélkül lőtte a

Himnuszt éneklő tömeget. A szó legszorosabb értelmében kaszált a halál. Pillanatok alatt 80 vagy 85 ember holtan bukott el. Az élők is, védelmet keresve, földre vetették magukat s ekkor az ÁVH kézigránátokat hajított közéjük.

Az angol kommunista lap, a „Daily Worker” kiküldött munkatársa, aki az osztrák határról éppen Budapestre tartott, ezt írja a magyaróvári véres eseményről: „Nem volt még figyelmeztető lövés sem... Mégcsak az sem, hogy a levegőbe lőttek volna, vagy hogy az emberek feje fölött lőnek először... Stefkó József ÁVH-tiszt gépfegyvere szórta a golyót a tömeg sűrűjébe, ÁVH-sok hajigálták a kézigránátot. Négy percig tartott a tüzelés, még a sebesültekbe is, akik el akarták vonszolni magukat, hátulról beelöltek.”^[49]

A nép ekkor a katonai helyőrségre ment és kérte a hadsereget: adjon fegyvert, hogy megtámadhassák az ávéhásokat. A katonák szó nélkül adtak s megkezdődött az ostrom. Közben Győről is segélycsapatok indultak el, a hadsereg irányításával negyven teherkocsi, katonák által felfegyverzett szabadságharcosokkal. A csatának az vetett véget, hogy a győri forradalmi tanács megbízottja, Földes Gábor meggyőzte az ÁVH-t: reménytelen az ellenállásuk, adják meg magukat. A mély gyászba zuhant, ugyanakkor végtelenül elkeseredett tömeg egy ávéhás tisztet meglincsel, másik hármát megvert, majd kórházba szállított. Úgy tűnt, a népharag ezzel kielégült. De 85 halottnak többszáz családtagja nem tudta megemésztetni szörnyű fájdalmát.

Az angol újságírónak megmutatták a halottakat. Így írja le, amit látott: „A holttestek sorokba rakva feküdtek előttünk. A vér még ott száradt ruhájukon. Némelyik halottnak kis virágcsokor a mellén. Leányok, halottak, alig lehetnek többek tizenhat évesnél. Ott fekszik egy fiú, amolyan hatesztendő. Kis koporsóba fektetve tizennyolchónapos csecsemő holtteste. Ezt hozta a tizenegy évi 'népi demokrácia': a rendőrség, bűnösen, brutálisan fegyvertelen tömeg ellen fordítja fegyverét s gyilkolja azt a népet, amelynek mindig azt mondták, hogy övé az ország...”^[50]

A magyaróvári kórház újabb és újabb halottakat jelentett. Kétségbeesett apák, anyák, hitvesek tolongtak a folyosón, az operációs terem előtt, betegszobákban, fehér ágyak mellett. Sokaknak ott, a karjában halt meg kedvese, aki reggel még életvidám ember volt. Ahogy nőtt a halottak száma, a rokonok egyre hevesebben követelték, hogy ebből a kórházból szállítsák el az idehozott, sebesült ÁVH-tiszteket, vigyék el őket innen, ne maradjon közülük egy sem a haldoklók, az áldozatok szomszédságában. A kórház főorvosa ellenállt. Végül azonban, ahogy a halottak száma egyre nőtt s a szenvedély újra magasra csapott s attól kellett tartani, hogy az elkeseredett tömeg megostromolja a kórházat, a város katonai parancsnoksága elrendelte az ÁVH-tisztek elszállítását.

A kórház kerítésén kívül hatalmas embertömeg. Az épület előtt feltűnik egy hordágy. Megismerik. Kék ingben, pokrócba csavarva a vérengzés főfelelőse, Stefkó. A tömeg meglendül. Áttörik a kerítést, beöngönlének a kapun. „Gyilkos! Gyilkos!” — hangzik a könnyes-fuldokló, artikulátlan kiáltás százak ajkán. Gyilkos!

Volt, aki látta az ÁVH-tiszt arcát. A szemét. Ebben a szemben benne volt, hogy tudja: mi vár rá.

Ott helyben meglincselték.

Ezekben az órákban a budapesti rádió folytatta a félrevezető, hamis jelentéseket arról, hogy egyre több felkelő teszi le a fegyvert. A szabadságharcosokat ezek az adások már „félrevezetett, megtévesztett fiataloknak” nevezték. Este 10 órakor lejárt az amnesztia, illetve a fegyverletétel határideje, s a rádió közölte: „22 óra után a főváros egyes területein felfegyverzett csoportok garázdálkodnak és az utcai harcok kiprovokálásával veszélyeztetik a polgári lakosságot.” A közlés minden mondata, minden jelzője hazugság volt — nem provokálás folyt, hanem szabadságküzdelem, nem a polgári lakosságot veszélyeztették a felkelők, hanem a zsarnokságot. Ami Budapest utcáin történt, azt egy ezen a napon született költemény fejezte ki igazán, írja az évtizeden át elhallgattatott nagy népi költő volt, Sinka István. A Forradalmi Magyar Honvédség és Ifjúság lapja, az „Igazság”, az új, szabad sajtó egyik első terméke közölte e napon ezt a strófát:

*Üdv néked, Ifjúság! Üdvözlégy magyar nép!
ki lángban és vérben születettél meg újra*

*három nagy éjszakán vad ágyúdörgésben!
Melyik nép írta fel mostanában nevét
így, hogy aranyat adott kezébe Isten újja?
S mely nép beszélt így az önmaga nevében,
mint angyal, mikor a harsonáját fújja?
Bús igájának fájára írja hát,
s mint annyiszor a megsárgult ezer évben
vérrel és vassal tanítja zsarnokát.*
Budapest, 1956. október 26.

A szabadságharc folyt tovább. 1956. október 27., szombat.

Kerek 24 órája erős szovjet kötelékek ostromolják a Kilián laktanyát és a Corvin-udvar körülötte szabadságharcos erődítményt. A Kiliánt a külföldi újságírók felé magát Ács ezredesnek nevező Maléter Pál védi. Egy szemtanú így írja le az ostrom hangulatát: „Ránk szakadt a pokol. A szovjet most már nem a régi típusú T-34-eseket, hanem a lapostornyú, nehezebb páncélzatú T-52-eseket, a J. Sztálin-típusú tankokat vetette be. Az órák összefolytak, délelőttök, délutánok, éjszakák váltották egymást, és mi csak akkor aludtunk, ettünk és ittunk, amikor egy-egy támadó hullám elvonult, vagy örökké elhallgattatva roncsként hirdette a szabadságharc elszántságát... A szovjet túlnyomórészt a Petőfi-híd felől, a Körúton támadott, de mindannyiszor vissza kellett vonulnia, hiába lőtte össze a környező épületeket, hiába használt foszforos lövedéket, minden támadása megtört a Kilián-Corvin csomóponton. Ebben az időben terjedt el az az anekdota, hogy ha a szovjet páncélosoknak azt mondják: Corvin-Kino — inkább a Dunának hajtottak... A védelmet Maléter vezette, aki mindig ott volt, ahol kellett, s nyugodt hangja s még a legveszélyesebb percekben is magabiztos viselkedése hallatlan önbizalmat adott a katonáknak. E napokban a laktanyát kb. 100—150 honvéd védte, a híres „csepeli század” tagjai, s 15—20 tiszt és tiszthelyettes...”^[51]

Ahogy szerte a vidéki városokban megalakultak a Nemzeti Bizottságok, Forradalmi Tanácsok, úgy a gyárakban és üzemekben Munkástanácsok létesültek s ezen a napon végleg megszilárdultak. Miként a közigazgatási és politikai hatalom így a polgári tanácsok, egyes laktanyák a katonatanácsok, úgy a gazdasági élet a munkástanácsok kezébe ment át.

E napon egyre több szabad rádió szólalt meg. Győr, Miskolc, Nyíregyháza. Adásaik visszhangozták a nép követeléseit — szabad választás, az ÁVH feloszlata, oroszok kivonulása — s nyilvánvalóvá tették, hogy az egész ország egy emberként állt a forradalom kívánságai mellett.

A nap politikai fordulata, amelyről a budapesti rádió 11 óra 18 perckor tájékoztatta az országot, új kormány megalakulása volt. (Nagy Imre miniszterelnök. Helyettesei: Apró Antal, Bognár József, Erdei Ferenc. Államminiszter: Tildy Zoltán. Külügyminiszter: Horváth Imre. Belügyminiszter: Münnich Ferenc. Honvédelmi miniszter: Janza Károly. Földművelésügyi miniszter: Kovács Béla. Pénzügy: Kossa István. Igazságügy: Molnár Erik. Kohó- és gépipar: Csergő János. Egészségügy: Babits Antal. Bánya- és energiaügy: Czottner Sándor. Külkereskedelem: Bognár József. Belkereskedelem: Tausz János. Vegyipar: Szabó Gergely. Könnyűipar: Nagy Józsefné. Város- és községgazdálkodás: Nezvál Ferenc. Állami gazdaságok: Ribíánszky Miklós. Élelmiszeripar: Nyers Rezső. Begyűjtési miniszter: Gyenes Antal. Építésügyi miniszter: Apró Antal. Közlekedés- és postaügy: Bebrits Lajos. Népművelés: Lukács György. Oktatásügy: Kónya Albert. Országos Tervhivatal elnöke: Kiss Árpád.) A rádióközlemény e kabinetet így nevezte: új nemzeti kormány.

De nem volt az. Csak némileg volt új, és semmiképpen sem volt a nemzeti összefogás kifejezője. Nem foglalta magában a nemzet számbajöhető politikai tényezőit, hanem túlnyomórészt a kommunista párt erőire támaszkodott. Kimaradt ugyan a kormányból néhány erősen kompromittált kommunista személy (Gerő, Hegedűs, Piros, Bata, Darvas, Marosán stb.), de benne maradt sok olyan kommunista, akinek a neve szorosán tapadt az elmúlt nyolc év sok nyomorúságához és csődjéhez (Apró Antal, Csergő, Bebrits, Czottner stb.). Lukács György nevét csak az intellektuel réteg ismerte, de ez ismerte Lukács opportunizmusát is. Egy Münnich éppúgy Moszkva emberének számított, mint Rákosi vagy Gerő. A nemkommunista miniszterek névsora pedig — egyedül ez jelentett volna haladást —

igen rövid volt, amellet részben gyanús, és semmiképpen sem reprezentatív. A „kiszgazda” Bognár József egyike volt azon „kiszgazdáknak”, akik a pártot annak idején segítettek befogni a Kommunista Párt szekerébe. Tildy pedig az a polgári államelnök, aki minden döntésével közelebb vitte az országot a kommunista diktatúrához, magatartásával egyengette Rákosi útját. Nagy örömet s meglepetést hozott viszont Kovács Béla neve, hisz a koalíció idején ő volt a leggerincesebb kiszgazda politikus. Néhány hónapja került vissza a szovjet fogságból s szűkebb hazájában, Baranyában élt. Egyedül az ő személye kelthetett és keltett bizalmat, máskülönben azonban a kormánylista csalódást okozott.^[52] Mindenekelőtt azért, mert Kovács Béla csak egy ember volt a kommunista-sztálinista miniszterek tengerében, s a két másik kiszgazda feltüntetése sem jelentette még, egyáltalán nem, hogy pártjukat és a pártokat is újra életre keltenék. Úgy tűnt tehát, s mindenki így fogta fel, hogy a kiszgazda-nevek triója csak afféle fügefalevél, megint egyszer, a kizárólagos kommunista uralom takargatására.

Mindenesetre kiszgazda-politikusok nevének felmerülése némi haladást jelentett az előző napokhoz viszonyítva, garancia azonban nem volt semmire sem, így a fegyveres harc folyt tovább. És ami ezzel egyenértékű fegyver volt, sok tekintetben szinte még fontosabb: változatlanul tartott az általános sztrájk. 1919-ben a magyar parasztság buktatta meg az első, Kun Béla féle kommünt azzal, hogy nem szállított élelmiszert s a kormány így tehetetlenné vált. Most a munkásság buktatta meg a második kommünt, mert nem hallgatott a rendszer parancsszavára s bebizonyosodott, hogy a kormányzat működésképtelen.

1956. október 28., vasárnap.

Ahogy előző este nyilvánvaló volt, hogy a kormány és a párt nem tud parancsolni a munkásságnak, ezen a reggelen nyilvánvaló lett, hogy nem tud parancsolni a hadseregnek sem. Az új kormány új honvédelmi minisztere, Janza Károly, egykori vasmunkás, majd országgyűlési képviselő, altábornagy és miniszterhelyettes azzal kezdte működését, hogy egyfelől letagadta az orosz csapatok masszív hadműveleti tevékenységét Budapesten, másfelől olyan valótlán jelentést adott ki, hogy a felkelők zöme letette a fegyvert s a megmaradt néhány erősebb gócot „a magyar honvédség erre kijelölt alakulatai” felszámolják. Minisztériuma további közleményei: „Sok helyen a lakók kiadták a megbúvó fegyveres rendbontókat a honvédségnek... Katonafiaink kérik Budapest lakosait, hogy segítsék őket a rendbontók, a még ellenálló fegyveres csoportok felszámolásában.”^[53] Tekintve, hogy a magyar hadsereg rokonszenvezett a forradalommal s egy-egy egységgel s még több egyénnel csatlakozott a harcolókhöz, a szabadságharcosok ellen azonban sehol sem lépett fel aktívan, a miniszter és minisztérium e közlése nem a valóságon alapult, ez csak afféle „árnyék-bokszolás” volt.^[54] Sőt, e napon, 28-án, a korábbi fennhéjázó közlemények cáfolataként a minisztérium akaratlanul is elismeri, hogy számos aktív katona a felkelők oldalán harcolt. Reggel 7 óra 30 perckor ugyanis a miniszter közleménye, mely felszólítja a felkelőket, hogy adják át fegyvereiket, egyben a felkelők körében tartózkodó katonákhoz is szól, hogy ti. az esetleg „ott tartózkodó honvédségi személyek csapataikhoz való bevonulását, illetve beosztását szintén biztosítja”.^[55] A győri rádió, amely már szabadságrádióként működött, e napon közölte a győri helyőrség, a honvédség üzenetét a munkássághoz, nevezetesen hogy „a győri helyőrség katonái a ti jogos követeléseitek mögé állnak. Mi támogatjuk azokat s készek vagyunk életünket adni azokért.”^[56] Délelőtt 10 órakor a budapesti rádió a Kilián laktanyába küldött nyilvános üzenetet, hogy teljes amnesztiát kapnak, ha leteszik fegyvereiket. E célzatos rádiófelhívások és közlemények azonban hatástalanok maradtak. Nyilvánvaló lett, hogy a honvédelmi minisztérium, amely erősen át volt itatva sztálinista és Moszkva-hú parancsnokokkal, nem tudta rávenni a hadsereget, hogy forduljon a felkelők ellen és álljon a kormány mellé. „A Kommunista Párt és a pro-szovjet kormány elvesztette uralmát az ország felett és nem tudott parancsolni a fegyveres erőknél sem, tekintve a lakosság nyílt ellenállását általánosságban, és a forradalmárok különleges ellenállását” — hangzik az egyik összegező megállapítás e napokban.^[57] Hisz — mondja egy katonai szakember — a katonák nem mások, mint fiatal emberek egyenruhában.^[58] Vagyis a Zrínyi Akadémia tisztjei, vagy a szentendrei kadétok, akiket a párt a felkelők ellen küldött ki, de akik az oroszok ellen fordították a fegyvereiket nap mint nap (esténként jelentve a

pártnak, hogy a felkelők ellen küzdöttek), ugyanúgy éreztek, mint a Petőfi Kör vagy az egyetemi hallgatók.^[69]

E napon a bécsi „Presse” kiküldött munkatársa meglátogatja a budapesti felkelés egyik legismertebb szervezőjét és irányítóját, Dudás József mérnököt, aki korábban hosszabb ideig volt szovjet fogságban, jóllehet 1944-ben, még a Horthy-időkben kapcsolatban állt a szovjet vezetőséggel az akkori fegyverszünet létrehozatala érdekében. Most Dudás főhadiszállásán állandó a jövés-menés, fegyveres emberek sűrögnek-forognak. Dudás „szavai meggyőzően csengenek, emberei, akiknek arcán látszik az elmúlt napok harcainak nyoma, láthatólag követik parancsait”. Dudás követeli a rákosisták félreállítását és követeli „Mindszenty bíboros azonnali szabadonbocsátását”.^[60]

Keményen tartotta magát a Kilián laktanya is, a napokon át folytatott, összpontosított szovjet támadás nem tudta a felkelőknek ezt a kombinált — Corvin köz, Kilián — erődítményét elfoglalni.

A felkelők tehát nem alkudtak s nem lankadtak, a hadsereg pedig nem volt hajlandó megtámadni őket. Mindezt a pártnak és a kormánynak is be kellett látnia és le kellett vonnia a konzekvenciákat. Megtörtént az a csoda, hogy egy néhány hete még megdönthetetlennek hitt rendszer tarthatatlanná vált és megsemmisült. És megtörtént a még nagyobb csoda, a szinte hihetetlen, hogy az a szovjet haderő, amely Magyarországon ezekben a forradalmi napokban a hadvezetés rendelkezésére állt, nem volt elegendő a nép fegyveres felkelésének a leverésére. Pontosabban: nem volt alkalmas. Több okból is. Először: olyan fergeteges ellenállással találta magát szemben, amire nem számított, amire nem volt elkészülve és felkészülve. Budapesten a szovjet haderő „a magyarok heroikus ellenállásába” ütközött, katonailag pedig zsákutcába jutott. Hiába jött tankokkal, hiányzott a kellő gyalogsági és tüzérségi támogatás.^[61] Másodsor: nem számíthatott a magyar néphadsereg támogatására, inkább tartania kellett tőle. Harmadsor: tagjai nem teljes meggyőződéssel harcoltak munkások, diákok és asszonyok ellen. Negyedsor: az orosz katonák közül számosan felfedezték, hogy a magyarok olyan rendszer, olyan elnyomás ellen harcolnak, amelytől odahaza a Szovjetunióban ők is szívesen szabadulnának; ezért akadtak olyan orosz katonák, akik fegyvereiket átadták (vagy eladták) a felkelőknek, ötödsor: vidéki szovjet helyőrségek, mikor látták, hogy csak vérfürdő árán avatkozhatnak be a felkelt nép ellen, inkább egy puskalövés nélkül fegyverszüneti megállapodást kötöttek a helyi forradalmi tanácsokkal.

Két jellemző eset, epizód e napokból, amely megvilágítja az orosz haderők alkalmasságát illetve alkalmatlanságát, használhatatlanságát a felkelés leverésére.

Az egyiknek a színhelye Győr. A helyi nemzeti tanács tárgyalásokat kezdett az orosz helyőrség parancsnokával, Schwarz ezredessel. Az eredmény: az orosz egységek semlegesek maradnak. A győri rádió október 28-án már reggel 9 óra előtt közli az orosz parancsnok kijelentését, hogy ti. nem avatkoznak be a magyarok belső, politikai ügyeibe. Szó szerint: „Jogosnak tartom a magyar nép megmozdulását az elnyomó vezetőkkel szemben.”^[62] Az orosz parancsnok kérte Győr népét, ne bántalmazzon orosz katonákat. Megköszönte, hogy a magyarok már előző nap 40 liter tejet szállítottak az orosz katonák családjainak és gyermekeinek. Emlékeztetett arra, hogy a helyőrség orosz gyerekei a múltban együtt játszottak a magyar gyerekekkel. Megígérte, hogy amennyiben orosz katonák részéről történék kilengés, azt szigorúan megtorolják. A szovjet ezredes befejezésül biztosította a lakosságot, hogy „a szovjet csapatok semmiféle támadásra nem készülnek a város ellen, mert szerintük a világ békéje legalább olyan fontos, mint a győri béke”.^[63] Hasonló megállapodás jött létre a forradalmi nemzeti tanácsok és a szovjet helyőrségek parancsnokai között más vidéki központokban is, többek között például Jászberényben vagy Debrecenben.^[64] És a moszkvai hadvezetőséget nyilván megdöbbentette, hogy orosz katonák közül többen is átálltak a magyarok oldalára. Voltak orosz katonák és tisztek, akik a magyarok oldalán harcoltak és az ő oldalukon haltak meg.^[65]

Ahol a szovjet parancsnokok nem így gondolkodtak és cselekedtek — vagy nem cselekedhettek így és harcolniuk kellett —, ott méltó ellenfélre találtak. Ennek jellemzésére egy beszámoló, egy „csatakép” a fővárosi és főváros körüli harcokból és ezek hangulatáról: „A XX. kerületet határoló Soroksári út és Nagyköri út volt az oroszok két fő felvonulási útja.

Az utóbbit az oroszok utánpótlási főútnak is használták. Az állandó nemzetőrség létszáma a XX. kerületben 600 fő, a nem állandó nemzetőrök száma pedig 3000 fő volt. A fegyverzetünket 74 löveg (ágyú) és 3600 gyalogsági fegyver alkotta. Ezzel az erővel igyekeztünk a Budapest felé törő oroszokkal szemben Pesterzsébetet megvédeni. A szabadságharc kezdetén tulajdonképpen csak az a 16 gyalogsági puska állott rendelkezésünkre, amit a kommunista párt székházában találtunk. Ehhez később a rendőrség és a posta állományából további fegyverek járultak, amivel puskáink száma 265-re emelkedett. Mikor azonban szabadságharcosaink a Timót utcai laktanyában felfegyverkeztek, 600 állandó és 3000 időleges szabadságharcosunk mind rendelkezett puskával, illetve géppisztollyal s kézigránáttal. A honvédségi csapatok 74 löveggel csatlakoztak hozzánk. Ehhez később még az oroszoktól (pénzért, élelemért, italért) vásárolt fegyverek járultak. Mégpedig: 2 Sztálin-orgona (sorozatvető) teljesen használható állapotban, 1 harckocsi, 6 páncéltörő ágyú, 4 gépágyú, 30 géppuska, 14 golyószóró, 350 géppisztoly, 600 darab különböző gyalogsági fegyver, 3 benzintartály-kocsi és 15—20 lőszerezellel megrakott orosz teherautó. Az oroszoknak voltak különféle gyülekező helyeik, amelyek nem a XX. kerületben voltak, de a mi tűzkörletünkön belül estek. Ilyen volt a Népliget, ahol 50—55 tankot és 20—25 páncélos járművet semmisítettünk meg a tőlük zsákmányolt Sztálin-orgonával...”^[66]

A forradalom kitörésétől számított öt nap múlva tehát a szovjet hadvezetőség kénytelen volt megállapítani, hogy a nem várt magyar ellenállás, annak mértéke és intenzitása, a saját haderő számbeli elégtelensége és harci moráljának süllyedése, megbízhatatlansága, sőt, a forradalmárok és a forradalmi eszmék általi „fertőzöttsége” következtében a további harc csak kölcsönös vérfürdőt eredményezhet, gyakorlati eredmény nélkül. A szovjet hadvezetésnek tehát lélegzetvételre volt szüksége s arra, hogy a jelenleg Magyarországon állomásozó, megbízhatatlan egységei mellé vagy inkább helyette, kívülről, a Szovjetunióból hozzon új csapatokat, olyan egységeket, amelyek nem fraternizálhatnak a magyarokkal, mert soha nem éltek a magyarokkal együtt.

Így álltak a dolgok 1956. október végén. Október 28-án már az is nyilvánvaló volt, hogy akadtak egész orosz egységek, amelyek a magyar felkelők oldalára álltak.^[67]

Ilyen előzmények után a forradalom eljutott arra a pontra, amikor a kormány kénytelen volt meghátrálni. Nem állt a kormány mellett a hadsereg, ellene fordult az egész vidék. A vidéki nemzeti tanácsok elárasztották küldöttségekkel, táviratokkal és követelésekkel a központi kormányt: ÁVH feloszlatása, oroszok kivonulása, többpártrendszer, szabad választás. Ily módon október 28-a meghozta az első jelentős fordulatot. Hogy erre ma sor kerül, azt érezni lehetett már reggel, amikor a pártlap, a „Szabad Nép” szokatlan hangú cikket írt. Leszögezte ugyanis, hogy nem ért egyet azokkal, akik az elmúlt napok eseményeit ellenforradalmi, fasiszta puccskíséretnek minősítik. Ezt írja: „A budapesti ifjak az egész nép szívéből fakadó érzésnek és nemes, forró szenvedélynek adtak kifejezést. Látnunk kell végre, hogy egész népünket átfogó és eggyéforrasztó, nagy nemzeti demokratikus mozgalom fejlődött ki hazánkban, melyet az elmúlt évek önkénye a felszín alá szorított, de az utóbbi hónapokban a szabadság első szellője lobogó lánggra gyújtott.”^[68] A cikk viszont azzal zárult, hogy akik továbbra is harcolnak, azokkal szemben minden eszközt fel kell használni.

Ám, alig telt el pár óra, megjött a nagy bejelentés. A rádió 13 óra 20 perckor közölte „Nagy Imre, a minisztertanács elnöke” aláírással a következőt: „A magyar népköztársaság kormánya a további vérontás megszüntetése és a békés kibontakozás biztosítása érdekében elrendeli az általános, azonnali tűzszünetet. Utasítja a fegyveres erőket, hogy csak akkor tüzeljenek, ha őket megtámadják”.^[69]

Minden forradalom bizalmatlan s így ez a nagyjelentőségű bejelentés nem oszlatta el a gyanút. Tisztázatlan volt ugyanis, hogy milyen fegyveres erők szüntetik be a felkelők elleni harcot? A honvédség nem harcolt, tehát nem szüntethette be a tüzet, az oroszok harcoltak, de a közlemény őket nem említette. Mi van tehát? Mi van a rezsim egyetlen harcoló testületével, az ÁVH-val?! E nyugtalanság és bizalmatlanság miatt aztán 15 óra 03 perckor a honvédelmi- és a belügyminiszter együttesen jelentette be: „Vidékről hozzánk érkezett több

kérdésre közöljük, hogy a tűzszünet az egész ország területére értendő és — hazánkban lévő minden csapatra vonatkozik.”^[70]

Részletesebb felvilágosításokkal szolgált aztán Nagy Imre 17 óra 25 perckor elmondott rádióbeszéde. Lényeges közlései ezek voltak: 1. A kormány elrendelte az azonnali tűzszünetet; 2. a magyar kormány megállapodott a szovjet kormánnyal, hogy a szovjet csapatok azonnal megkezdik kivonulásukat Budapestről; 3. új államrendőrséget szerveznek és az ÁVH-t megszüntetik; 4. a kormány tárgyalásokat kezdeményez a Magyarországon állomásozó szovjet haderők visszavonásáról; 5. bevezetik a Kossuth-címert és újra nemzeti ünnep lesz március 15.

E pontok a kormányfő beszédének hosszabb részeibe voltak beágyazva, s ezen túl a beszédnek voltak olyan elemei, amelyek a közvéleményre egyrészt biztatóan, másrészt viszont kiábrándítóan hatottak, öröndetes volt, hogy a beszéd expressis verbis az elmúlt évtized „szörnyű hibáinak és bűneinek” említésével kezdődött; de kiábrándító volt, hogy azzal végződött: „ne engedjük tisztánlátásunkat elhomályosítani: ennek a 12 esztendőnek vannak történelmi jelentőségű, maradandó, eltörölhetetlen eredményei”. Elismerte, hogy „a jelenlegi, hatalmas népmozgalom” nem ellenforradalom, de mindjárt arról beszélt, hogy viszont „kártékony elemek közönséges bűncselekményeket” követtek el és „reakciós, ellenforradalmi elemek is bekapcsolódtak”. Hangsúlyozta, hogy az új kormány a „szocializmus kormánya”.^[71]

Csakhogy a felkelt nép nem volt a „szocializmus” népe. Sokkal inkább volt e „szocializmus” áldozata. Kétségtelen ugyan, hogy a szabadságharcosokhoz csatlakoztak olyanok, akik változatlanul hittek egyfajta idealista szocializmusban, csakhogy az ilyen szocializmusra gyakorlati példát az elmúlt tizenkét évben Magyarországon nem tapasztaltak, azon kívül pedig seholsem láttak. (A rendszer terminológiája szívesen mond szocializmust kommunizmus helyett.) Kétségtelen, hogy az e napokban megszületett tengernyi forradalmi programkövetelés között vannak olyanok is, amelyek a szocializmus bázisát meg akarják tartani, de tagadhatatlan az is, hogy e szocialista terminológiában több a beidegződés, mint a meggyőződés vagy konkrét elképzelés. De most másodlagos kérdés volt, hogy szocializmus vagy nem szocializmus, mert a mindent elsöprő kívánság elsősorban szabad választásban megnyilvánuló politikai szabadság és a nemzeti függetlenség volt, ez volt a forradalom célja. Még a lengyel kommunista sajtó Budapesten járt tudósítója sem hagyta ki riportjából azt a megnyilatkozást, amely tükrözte a szocializmussal kapcsolatos forradalmi felfogást. Harcolókkal, munkásokkal beszélgetve megkérdezte: „Akarják a szocializmust?” Aztán ezt írja: „Az acélmunkás felindulva válaszolt: 'igazságosságot akarunk, szabadságot és az igazat. Ha a szocializmus ezt nem adhatja, nem akarunk szocializmust'.”^[72] Azok után, amit a szocializmus 12 éven át „adott”, amit több mint egy évtizeden át művelt a paraszttal, munkással, vallásos emberekkel, sőt, kommunistákkal is, valóban lélektani abszurdum volt elvárni ettől a néptől, hogy a szocializmusban lássa szabad jövője zálogát.

A Nagy Imre-üzenet, a kormányprogram egyébként beszélt ugyan béremelésekről és a lakáshelyzet orvoslásáról, de a nagy, várva várt politikai szabadságjogokról hallgatott. Ekkor már napok óta sürgette az egész ország a többpártrendszer bevezetését, mint a szabadság biztosítékát. Félreértése volt az egész szabadságharcnak az a feltételezés, hogy csupán jobb lakásért és a minimális bérek felemeléséért folyt. Ezen a napon, október 28-án, külföldi megfigyelők már 10 000-re becsülték a szabadságharc halottainak a számát.^[73] Szabadsághősök nem nyugdíjért halnak meg.

Érezték ezt a párt köré csoportosult intellektuelek is, és még ezen a napon tíz pontból álló memorandumot dolgoztak ki azzal a szándékkal, hogy azonnal a miniszterelnök elé tárják. Igazi szakszervezetet, a szigorú munkanormák eltörlését kívánták és szabad paraszti termelést. E memorandum kívánja, hogy adjanak „teljes szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot”. Sőt — elmaradva ugyan a nép követeléseinek mögött, de mégis — általános titkos választásokat javasol. E tekintetben azonban a kommunista intellektuelek egy alapján véve érthetetlen, „micsurin-megoldást” javasolnak: általános választás, de nem úgy, hogy több párt indulhasson és több párt között lehessen választani, hanem csupán úgy, hogy szabad jelöltállítás történik. Ez fából vaskarika volt, hiszen ahol szólás-, sajtó- és

gyülekezési szabadság van, ott különböző vélemények vannak s a különböző vélemények külön szervezkedést, külön pártokat igényelnek.

A különös csak az, hogy a kommunista írók-intellektueleknek, saját legmegbízhatóbb híveinek ez az eléggé korlátozott szabadság-ideája — Nagy Imrének még ez is sok volt. Mint másnap kiderült, hallani sem akart róla.

1956. október 29., hétfő.

Nagy Imre, a forradalom kitörése óta először, jól aludt. E napon derűs volt, magabiztos, s talán kissé fennhéjázó is. Az íróknak, akik egész éjjel várták, hogy felébredjen s átadhassák a memorandumot, türelmetlenül válaszolt. Ezeket mondta:

— Mindenesetre annak véget kell vetni, hogy akár az elvtársak, akár mások újabb és újabb követelésekkel jöjjenek a kormányhoz... A kormánynak megvan a programja, amit tegnap ismertettem a rádióban... Eddig megyünk és nem tovább.^[74]

Hívei szerint Nagy Imrét az tette magabiztossá, hogy előző nap, a Központi Vezetőség feloszlatásával és a hattagú elnökség (elnök: Kádár János; tagok: Apró Antal, Kiss Károly, Münnich Ferenc, Nagy Imre, Szántó Zoltán) létrejöttével tulajdonképpen megszerezte a vezetést a pártban, s ezt összetévesztette az ország vezetésével. A Forradalmi Értelmiségi Bizottság követeléseit túlzónak találta és haragudott miattuk. Méray Tibor azt írja, hogy a miniszterelnök e magatartását látva „a küldöttekben bizony elakadt a szó”. „Megdöbbenetette őket a furcsa ízű fogadtatás.” Úgy látták: Nagy Imre még mindig arra gondol, hogy amit tesz, ahhoz vajon mit szólnak majd a pártbürokraták. És — írja Méray — ennél is aggasztóbb volt számukra az a felismerés, hogy Nagy Imre még mindig nem látja világosan a helyzetet, még mindig el van szakadva a tömegetől és az eseményektől. „Kategorikusan parancsba adta, hogy elég volt a követelésekből — akkor, amikor az egész ország mozgásban van és itt dörömböl a kapuk előtt!”^[75]

Pedig ekkor már Nagy Imre nem volt „fogoly”. Hivatalát már a parlamentben gyakorolta s ezen a reggelen is gyalog és jókedvűen sétált át a pártközpontból a parlamentbe, hogy tárgyaljon a felkelők küldötteivel.

E megbeszélések pozitív eredménnyel jártak. A felkelés kimagasló katonai személyisége, Maléter Pál, a Kilián védője, valamint a forradalom új, egységes tömörülése, a Nemzetőrség vezetője, Király Béla tábornok lojális Nagy Imre iránt. Megegyezés jön létre a kormány és e katonai vezetők között a tűzszünet részleteinek kidolgozására. Hangulati engedményeket is tesznek a felkelőknek. A hadseregben az „elvtárs” megszólítást felváltja a „bajtárs” megszólítás. Addig is, amíg új sapkajelvényt terveznek, a mostani kommunista címer helyett a katonasapkára nemzetiszínű kalapsávot tűznek. A kormány ezzel akceptálta a forradalom által teremtett tényeket. A Néphadsereg Forradalmi Katonai Tanácsa új haderőt és karhatalmat létesít s a rend fenntartásáról a jövőben a néphadsereg, a rendőrség és a nemzetőrség együttesen gondoskodik. A Nemzetőrség meglepően rövid idő alatt konszolidálódott, kitűnő katonai vezérkarral rendelkezett, egybefogta a nagyobb szabadságharcos csoportokat, diákokat és munkásküldötteket.^[76] E napon sor került az ÁVH feloszlatására is. A rádió 17 órakor közölte, hogy a belügyminiszter megszüntetett minden „különleges, speciális joggal felruházott rendőri szervet; megszüntette az államvédelmi hatóságot is, mert ilyen szervezetre demokratikus rendszerünkben nem lesz szükség...! Akik ma ... az államrendőrségünkben szolgálnak, olyan emberek, akiknek a múlt bűneiért felelniök nem kell”.^[77]

A miskolci rádió bejelentette, hogy e napon temetik a néhány nappal ezelőtti ÁVH-sortűz áldozatait: „Temetjük azokat az ártatlan fiatalokat, akik az igazság, a jog, a szebb, a szabad élet diadalra jutásáért emelték fel vádló tekintetüket.” Miskolc — csakúgy, mint a legtöbb nagy vidéki város és központ — hangot ad annak, hogy a magyar nép nincs megelégedve sem a párt új vezetőségének, sem pedig a kormánynak az összetételével. „Apró Antal, Kiss Károly, Szántó Zoltán már épp eléggé eljátszották becsületüket a nép előtt s bennük egyáltalán nem bízhatunk” — hangzik a miskolci rádió közleménye, amely a kormányról ezeket mondja: „Nem értünk egyet továbbra sem a kormány összetételével, amely számos, rákosista rendszert kiszolgált minisztert is magába foglal. Ezeknek jelenléte egyáltalán semmi garanciát nem nyújt az ... ígéretek teljesítésére. Nincs szükség a jelen

helyzetben sem 22 miniszterre, sem 3 miniszterelnök-helyettesre. Miniszterelnök-helyettes csak egy fő legyen. Kovács Béla.”^[78] Valamennyi vidéki rádióadás ismételten kívánja az oroszok kivonulását, mindenkéfelett pedig a szabad választásokat, gyakorlatilag a többpártrendszer. A forradalmárok nem titkolják, hogy a vonzó példa Ausztria. Forradalmárokkal, diákokkal folytatott beszélgetései alapján a bécsi tudósító feljegyzi: „Érdekes, hogy Ausztria a maga semlegességi státusával nagyban hozzájárult a magyar szabadságharchoz. A sokkal magasabb osztrák életszínvonal, a rendezett gazdasági viszonyok, semlegességünk és a nálunk uralkodó véleményszabadság igen nagy vonzóerőt gyakorolt. A magyarok ugyanazt a státust akarják elérni, amellyel Ausztria rendelkezik.”^[79]

E nap nevezetességei közé számított, hogy a budapesti rádió, amely mindvégig a pártapparátus kezén volt, most szembefordult saját eddigi magatartásával. A rádióban egy szerkesztőcsoport nyilatkozatban ismerte el, hogy az elmúlt napokban a rádió eljátszotta becsületét, hogy szükséges a kendőzetlen valóság feltárása s itt az ideje, hogy a budapesti rádió is a magyar nép rádiója legyen. És beállt a fordulat még a pártlapnál is, figyelemre méltó átalakulást jelzett egy élesen elemző cikk, melynek szerzője Molnár Miklós, s amely — vitába száll a moszkvai Pravdával. Ezt írja: „A Pravda legutóbbi számában tudósítójának cikkét közli a magyarországi eseményekről. A cikk címe 'Népellenes kaland összeomlása Magyarországon'. Ez tévedés. Ami Budapesten történt, nem volt sem népellenes, sem kaland, és nem is omlott össze.” Visszautasítja a lap a moszkvai újság azon — a magyar népet sértő — állítását, hogy a pesti nép megmozdulását angol és amerikai imperialisták váltották ki, majd leszögezi: „Az öt napig dúló véres, tragikus, de egyben felemelő küzdelmet nem holmi aknamuka váltotta ki, hanem sajnos önös hibáink, bűneink.”^[80]

Ha már eljutottunk oda, hogy a kommunista párt lapja ezt válaszolhatta a moszkvai Pravdának, akkor mégiscsak győzött a forradalom.

Jelentős mozzanat, hogy ezen a napon megkezdődött Nagy Imre tisztázása az október 24-e óta reánehazedő gyanú alól, hogy ti. része lett volna az oroszok behívásában. Az „Egyetemi Ifjúság” c. új sajtótermék megírta: október 23-án százezrek bizalommal hívták Nagy Imrét a parlament elé, de azóta ez a bizalom napról napra csökkent; ma korántsem áll mögötte az egész nép, a nép csalódott benne. Ezt a csalódást azonban tévedés okozta. A szovjet csapatokat kedden este nem Nagy Imre, hanem Hegedűs András hívta be. Az áruló Gerő-klikk kijátszotta Nagy Imrét, mert a háta mögött az ő nevében parancsokat adott ki. Most már — fejezi be a cikk — Nagy Imre teljesen szabad s most majd meglátjuk, csalódást okoz-e nekünk vagy sem, most majd megmutatkozik, hogy közénk tartozik-e, vagy sem.”^[81]

1956. október 30., kedd.

Ez a nap megmutatta, hogy Nagy Imre „közénk” tartozik.

Ez a nap a győzelem napja volt.

Ezen a napon a forradalom kiszabadította fogságából Mindszenty bíborost.

Ez a nap új kormányt hozott, szélesebb alapokra fektetett nemzeti kormányt.

Ez a nap meghozta a többpártrendszer, a hamisítatlan demokráciát.

Ez a nap a szabad sajtó megszületésének napja volt.

Ez a nap azt mutatta, hogy a Szovjetunió elismeri a forradalom győzelmét s Moszkva az összes kelet-európai néppel új alapokra fekteti viszonyát.

Ezen a napon Mikoján és Szuszlov Budapesten hozzájárult a magyar nép követeléseéhez.

Ezen a napon teljes volt a forradalom diadala.

Teljes volt?

Mi történt, hogyan történt ezen a napon?

„Úgy tűnik, a magyar nép győzelmesen befejezte a forradalmat. A szovjet csapatok most elhagyják Budapestet és minden jel szerint Magyarországot is. Ma délután Kádár János, a magyar kommunista párt vezetője, Tildy Zoltán, a Kisgazdapárt és Erdei Ferenc, a Nemzeti Parasztpárt vezetője rádióadásban bejelentette, hogy szabad választásokat tartanak, Magyarország kinyilvánítja semlegességét s az orosz csapatoknak azonnal el kell hagyniuk Magyarországot. Röviden: valamennyi magyar párt, maguk a kommunisták is, közös frontot alkotnak a Szovjetunióval szemben és egymásra találtak a demokráciához való

visszatérésben...” — ezeket jegyezte fel lapja számára ezen a napon a „New York Times” budapesti tudósítója, John McCormac. Riportja fel-felvillantja a nap több más eseményét, problémáját, hangulatát is. „A felkelők utolsó csoportja — írja —, amely hat napon át tartotta a Mária Terézia laktanyát, ma reggel 8 órakor beszüntette a harcot. A felkelők nem adták meg magukat, csupán kijöttek az épületből, melyet hihetetlen bátorsággal védelmeztek az orosz páncélosokkal, tüzérséggel, harckocsikkal és gyalogsággal szemben. Nem tették le a fegyvert s kijelentették, hogy újra azonnal megkezdik a harcot, ha az oroszok nem hagyják el Budapestet még a mai nap folyamán...” „15 éves lánnyal találkoztunk, vállán géppisztoly, fején tábori sapka. Teljesen kimerültnak látszik. Megpróbálta feleségemnek elmondani, micsoda erőfeszítést igényelt, öt nap és öt éjjel alvás nélkül s csak kevés élelemmel harcolni...” „A Múegyetem közelében, ahol a forradalom tulajdonképpen kezdődött, ma délelőtt 10 órakor az ÁVO még beletüzelt az épület előtt gyülekező tömegbe.”^[82]

A „Manchester Guardian” tudósítója megírja, hogy Magyarország remény és kétség között él. Úgy tűnik, a magyarok hősiessége végre elnyerte jutalmát, de még nincs mindennek vége... Mit tesz a Szovjetunió? Lengyel megoldást akar? Erről már elkésett. Mert a kommunisták már nincsenek hatalmon, már küzdeniök kell azért, hogy a többi párttal együtt a politikai színtéren maradjanak... — írja a lap tudósítója, s beszámol arról is, hogy az ÁVH, a biztonsági rendőrség a fegyverszünet ellenére, „annak ellenére, hogy hivatalosan feloszlatták”, „saját felelősségére tovább folytatja a harcot”.^[83]

Ennek a napnak, a diadal mellett, a sok pozitívum mellett van negatívuma is: az ÁVH-egységek makacssága. ÁVH-tisztek felelőtlenége, hogy ti. „saját felelősségükre” folytatják a tüzelést, a fegyverek használatát. Ez oda vezet, hogy tűzharc keletkezik egy ÁVH-erődítmény, a Köztársaság-téri pártszékház körül s ennek végén több ÁVH-embert meglincselnek. A forradalmi szervek, a Nemzetőrség, a szabad sajtó első példányai óvják, intik a küzdő felkelőket, hogy tartózkodjanak az önbíráskodásoktól, mert az ÁVH legelvetemültebb tagjának is joga van arra, hogy majd szabályszerű bíróság előtt feleljen tetteiért. De az ÁVH, mint a sarokba szorult állat, még most is vért ont, így aztán az ő vérét ontja a népharag. Jobb lett volna, ha mindez elmarad s nincsen népítélet. De ki állítja meg az elkeseredettek hadát, akiket egy évtizeden át válogatott kínzásokkal gyötört ez a terrorszervezet, amely napok óta vérfürdőket rendez, mint Mosonmagyaróváron, Győrben, Miskolcon, amely még most is, e napon, a fegyverszünet, a béke, a diadal napján is életeket pusztít, fegyvertelen tömegre nyit tüzet? A kommunista Lengyelország egyik lapjának kiküldött tudósítója e napon a parlamentben az új kommunista pártvezetőség két tagjával is beszél s tőlük is azt hallja: ezek az ÁVH-emberek nem érdemlik meg, hogy gyászolják őket. Egyikük, a Rákosi-rendszer volt varsói nagykövete, Szántó Zoltán ezeket mondja róluk: „Bűnt követtek el a nép ellen. A kommunisták hibáztak s parazsat gyújtottak a fejükre. A népnek igaza van. Végre együtt kell haladnunk a néppel. A párt elkésett, nagyon elkésett...” Így beszél ez a régi kommunista, és a lengyel újságíró megjegyzi még, látva Szántó kínlódását: „Rettenetes ennek az öreg embernek a bánata, aki egész életét a kommunizmusnak adta s most felfedezi, rájön, hogy bűncselekmények cinkosa volt.”^[84]

Ez a szemlélet hatotta át azokat a kommunista vezetőket, akik nem menekültek el s részt vállaltak abban, hogy a párt számára mentik, ami még menthető, akik igyekeztek valamit biztosítani a jövőre is a párt számára. Mert e napon már nyilvánvaló volt, hogy a forradalom elsöpörte a kommunizmust és a pártot egyaránt, s a többpártrendszer bevezetése elől nem lehet többé elzárkózni. Realizálta ezt Kádár, mint a párt főtitkára, és realizálta Nagy Imre, mint miniszterelnök, mint a kormány feje. Világossá vált, hogy egyetlen párt diktatúrája nem folytatható: az élet megáll, az általános sztrájk mindent megbénít mindaddig, amíg végre a politikai hatalmat és felelősséget nem osztják meg a nép minden rétegével s nem vezetik be a hamisítatlan demokráciát.

A Dunántúli Nemzeti Tanács körében, amely az ország egész nyugati fele felett gyakorolta a tényleges hatalmat, felmerült az a gondolat is, hogy ez az országgrész ellenkormányt alakít, ha a budapesti kormány továbbra is keskeny alapokon marad s nem teljesíti a forradalom vérrel kivívott és megpecsételt követeléseit. Szigethy Attila nem helyezte ugyan ezt a gondolatot, de ekkor a Dunántúl minden megyéjéből összesereglett egy 400 főnyi kongresszus. Küldötteket menesztett erre az összejövetelre több más

ország rész is, pl. a Tiszántúl, s ami a legfontosabb, Csepel, a nagy munkásközpont is képviseltette magát. A kongresszus elhatározta, hogy a budapesti kormánytól a következők biztosítását óhajtja: általános titkos választások, többpártrendszer bevezetése, orosz csapatok kivonulása, vidéki nemzeti bizottságok elismerése, a szabadságharcosok jelöltjeinek bevétele a kormányba; a kormány jelentse be a világszervezet, az ENSZ fórumain Magyarország semlegességét, a kormány garantálja a szólás-, sajtó-, gyülekezési-szabadságot, és — a vallásszabadságot. Amíg e feltételeket nem teljesíti, a Dunántúl nem ismeri el a kormányt.^[85]

E napon délelőtt a parlamentben munkásküldöttség kereste fel Tildy Zoltán államminisztert Mindszenty bíboros szabadlábra helyezése ügyében. Tildy Zoltán a munkások előtt kijelentette, hogy „kívánatosnak tartaná, ha Mindszenty József hercegprímás visszatérne Esztergomba és a prímási teendők ellátásával résztvenne abban a nemes küzdelemben, amely hazánknak ebben a történelmi napjaiban minden igaz hazafira vár”.^[86]

Mindszenty azonban ezen a napon és ebben az órában még az ÁVH fogságában volt. Egy vidéki kastélyban rejtegették, sőt, kísérletet tettek arra, hogy elhurcolják és elszállítsák „ismeretlen helyre”. Nyilvánvalóan meg akarták akadályozni, hogy a forradalom kiszabadítsa, s bizonyos, hogy adunak akarták felhasználni a tényt, hogy a prímás a birtokukban van. Vagyis túszként akarták kezelni. A bíboros élete tehát veszélyben forgott. Október 23-án annyit még megtudott, hogy a munkások és diákok tüntetéseket rendeztek. Az ÁVH azonban október 24-én elvette tőle a rádiót, megfosztotta az újságoktól, teljesen elszigetelte, így semmiről sem tudott semmit. Október 28-án aztán az ÁVH őrparancsnoka közölte vele, hogy elszállítják, mert „a csőcselék” az életére tör. A prímás ösztönösen megérezte, hogy „a csőcselék” a megmozdult magyar nép lehet s inkább az ávéhások féltik az életüket. Az elhurcolási szándékkal tehát szembeszegült. Megragadták, de védekezett. Folyt a kézitusa, a dulakodás, végül az örök feladták szándékukat. Másnap, október 29-én az Állami Egyházügyi Hivatal, e kommunista organizáció elnöke, Horváth János érkezett s közölte Mindszentyvel, el akarja szállítani innen, erre parancsa van a kormánytól. Nem mondta, milyen kormányról van szó. A bíboros kijelentette, nem hajlandó más helyre távozni. Horváth ekkor telefonált, felhívott egy titkos számot és hosszan tanácskozott. Másnap, október 30-án közölte Mindszentyvel, hogy eddig nem sikerült kapcsolatot teremtenie feletteseivel, ezért személyesen megy Budapestre. Közben azonban a környék parasztsága, amely sejtette, hogy a kastélyban a nagy főpapot őrzik, felfegyverkezett kapával és más mezőgazdasági szerszámmal s az épülethez vonult. Több száz ember vette körül a prímás fogságának épületét, mert attól féltek, hogy az oroszok esetleg elhurcolják a bíborost.^[87] Mint a nap későbbi fejleményei megmutatták, másként történt...

Budapesten a legkülönbözőbb megyei bizottságok és a legkülönbözőbb gyárak munkástanácsai egymásnak adták a kilincset Nagy Imrénél, a párt központjában pedig Kádár János tanácskozott a megmaradt párt megmaradt küldötteivel.

És ezen a reggelen megszólalt a telefon Tildy államminiszter asztalán is: a szovjet pártelnökség két küldöttje, Mikoján és Szuszlov az éjszaka folyamán ismét Budapestre érkezett, az új helyzetben új instrukciókat hozott és a nem kommunista államminiszterrel is tanácskozni óhajtott.

Alig három-négy napja, hogy Mikojánék elhagyták Magyarországot s a Kremlben beszámoltak tapasztalataikról. Helyzetelemzésük feltehetően a következőket állapította meg: Magyarország lakosságának érzülete erősen szovjetellenes; nagy hiba volt az október 24-i fegyveres orosz beavatkozás; orosz tankok megjelenése és tüzelése, az orosz segítség nem könnyítette, hanem csak nehezítette a magyar kommunista kormány helyzetét; nincs lehetőség a kibontakozásra, ha a kompromittált sztálinista miniszterek megmaradnak; sőt, szükséges nem kommunista miniszterek bevétele a kormányba. A két élpolitikus elemzése alapján a szovjet prezídium minden valószínűség szerint úgy vélte: azzal, hogy eltávolította Gerőéket, s azzal, ha a csapatokat kivonja Budapestről, a kormányban feltűnik Tildy és Kovács Béla neve s ugyanakkor meghirdetik az amnesztiát a felkelőknek — mindezzel úrrá válhatnak a helyzeten. Moszkva ettől remélte, hogy a felkelés megszűnik, de megmarad a kommunista párt monopóliuma s Magyarország a szovjet tömb tagja marad.^[88] Megerősíti ezt a feltevést a magyar kommunista párt október 28-i határozata, valamint magának az

akkori Nagy Imre kormánynak több közleménye, sőt, a szovjet pártlap, a Pravda október 28-i szerkesztőségi cikke is. A szokásos nyitány után — népellenes kaland összeomlása, imperialista hatalmak szubverzív tevékenysége stb. — a cikk lényegében kifejti, hogy Magyarországon a múlt tévedéseinek véget vetnek, új nemzeti kormány alakul „széles demokratikus alapokon”. Ezt követte a Szovjetunió híres október 30-i deklarációja Kelet-Európáról és Magyarországról. Mikoján és Szuszlov ezt a nyilatkozatot már ajándékkul hozta a magyar pártnak és kormánynak.

A nyilatkozat mintegy önkritikát gyakorol, kijelentvén, hogy „a Szovjetunió és a szocialista országok kölcsönös viszonyában a rendellenességek és hibák folytán az egyenjogúság elvét lekicsinyelték”. A XX. pártkongresszus azonban elítélte ezeket a hibákat, a szocialista államok kölcsönös kapcsolatainak az alapja immáron: „a teljes egyenjogúság, a területi integritás, az állami függetlenség és szuverenitás tiszteletben tartása, egymás belügyeibe be nem avatkozás”. Ezen elvek megsértését ki kell küszöbölni. A szovjet kormány kész megvitatni a gazdasági kapcsolatok kérdését a szocialista államokkal. A szovjet állam korábban ipari, mezőgazdasági, kulturális stb. tanácsadókat küldött ezekbe az országokba, de már az utóbbi időben felvetette e tanácsadók visszahívásának a lehetőségét, a kérdést, célszerű-e a szovjet tanácsadók további ott-tartózkodása. Rátér a moszkvai nyilatkozat arra, hogy „a Varsói Szerződés és a kormányok megállapodása értelmében a magyar és román köztársaságban szovjet egységek állomásoznak”. Lengyelországban pedig nemcsak a Varsói Szerződés, hanem a potsdami négyhatalmi megállapodás alapján vannak szovjet csapatok. Utal Moszkva arra, hogy a Varsói Szerződés valamely állama valamelyik tagállam területén elhelyezhet csapatokat, de *„csakis annak az államnak a beleegyezésével, amelynek területén az illető állam kérésére a csapatok tartózkodnak”*.

„Csakis az illető állam beleegyezésével” — az adott időben és helyzetben Magyarország számára ez volt a kulcsfontosságú mondat. Ezután tér rá a nyilatkozat még egyszer Magyarországra. „A szovjet kormány szükségesnek tartja, hogy nyilatkozatot tegyen a magyarországi eseményekről” — kezdődik a vonatkozó szakasz, amely elismeri, hogy Magyarországon komoly hibák történtek, az államapparátusban bürokratikus eltévelyedések voltak, s fokozni kell az anyagi jólétet. A forradalomról azt mondja Moszkva, hogy „a dolgozóknak ehhez a jogos és haladó mozgalmához csakhamar sötét, reakciós, ellenforradalmi erők csatlakoztak, amelyek a dolgozók egy részének elégedetlenségét” ki akarták használni. Hangsúlyozza, hogy a szovjet alakulatok a magyar kormány kérésére vonultak be Budapestre, a rend helyreállítására. Ezután jön, a deklaráció végén, a lényeg, az új fejlemény: „A szovjet kormány, szem előtt tartva, hogy a szovjet alakulatok további magyarországi tartózkodása ürügyül szolgálhat a helyzet további kieleződésére, utasítást adott a katonai parancsnokságnak, vonja ki a szovjet katonai alakulatokat Budapestről, mihelyt ezt a magyar kormány jónak látja.” Befejező mondat: „A népi demokratikus Magyarország szocialista vívmányainak védelme az adott pillanatban a munkások, parasztok, az értelmiségiek és az egész dolgozó magyar nép legfőbb, szent kötelessége.” Még a kriminológiában jártas embernek is nehéz megállapítania, hogy ez az utolsó mondat parancs, fenyegetés, utasítás, feltétel, valamiféle korai Brezsnyev-doktrina hruscsovi fogalmazásban, vagy egyszerűen csak frázis? Ha parancs vagy feltétel, akkor szöges ellentétben áll ugyanezen nyilatkozat elveivel, mert hisz ha az egyenjogúság alapján a Szovjetunió elismeri Magyarországot, vagy bármely más ország állami függetlenségét, területi sérthetlenségét, szuverenitását, akkor nem parancsolhatja meg, nem írhatja elő azon ország népének, hogy az milyen vívmányokat óhajt megtartani, elvetni, megteremteni vagy megvédeni.

A szovjet nyilatkozat mindenesetre erősítette Nagy Imre pozícióját, s szinte felhívta arra, kérje a szovjet csapatok kivonását. A kormány bizakodva, a politikai erők óvatosan, a közvélemény pedig részben megkönnyebbülve, részben gyanakodva fogadta a deklaráció ígéreteit. A nép már oly sokszor csalódott abban, amit Moszkvából ígértek, hogy most sem hitt az első szóra. Ezért határozta meg a munkások úgy, hogy folyik az általános sztrájk, amíg a szovjet csapatok ki nem vonulnak, a felkelők gócai pedig nem adják ki a fegyvert a kezükből.

A kormányba integrálandó nem kommunista politikusok sürgették a Mikojánhoz induló Tildy Zoltánt, hogy hívja fel az orosz tárgyalófélt figyelmét a forradalom által teremtett

tényekre s a nemzet akarására: teljes politikai szabadságot óhajt a politikai pártoknak és szabad választásokat. Tildy, elmenőben, így összegezte terveit: „Azt javasolom majd, hogy ha a rend helyreállt, baráti magyar delegáció menjen Moszkvába; a Varsói Paktumban való tagságunk helyett kössünk teljesen új szerződést a kölcsönös tisztelet és egyenlőség alapján. Remélem, megértik a helyzetet.” Tildy, mikor a tárgyalásokról visszaérkezett a parlamentbe, ragyogó szemmel ezt mondta: „Mikoján mindent akceptált.”^[89] Az ENSZ vizsgáló bizottságának jelentése is utal a Tildy—Mikoján találkozóra, melyen szóba került az az aggasztó körülmény, hogy október 23-a óta újabb szovjet csapatok is érkeztek Magyarországra. Mikoján biztosította Tildyt, hogy mivel ezek a csapatok nem a Varsói Szerződés alapján tartózkodnak itt, kivonják őket.^[90] A Kisgazdapárt egyik újjászervezője, a Budapest új, forradalmi főpolgármesterének kiszemelt Kővágó József a Tildy—Mikoján megbeszélésekre vonatkozóan jegyzőkönyvbe adta a Világszervezet bizottsága előtt: „A szovjet vezetők nemcsak tisztában voltak a magyar politika fejleményeinek legkisebb részletével is, hanem egyenesen hozzájárultak ahhoz.”^[91]

Mikojánnak és Szuszlovnak látnia kellett, hogy Magyarországon a proletárdiktatúra megsemmisült azon néhány nap alatt, amíg ők Moszkvában voltak. Most nem olyan miniszterelnök várta őket, akinek megbízatása egyedül a kommunista párttól ered, hanem olyan, aki csak úgy tudja tartani magát, ha megegyezésre jut az ország népével, vagyis a forradalmi bizottságokkal. Látniuk kellett, hogy az ország egy emberként óhajtja a többpártrendszert.

Bizonyos, hogy mind Nagy Imre, mind Tildy Mikoján és Szuszlov elé terjesztette a legfőbb kívánságokat, mindenekelőtt a szovjet csapatok teljes kivonását, továbbá azt, hogy a népi nyomás arra kényszeríti a kormányt: Magyarország váljék ki a Varsói Paktumból, barátsági és semlegességi szerződést kössön a Szovjetunióval, a finn vagy az osztrák modell alapján.^[92] A kérdés irodalmában van adat arra, hogy Mikoján és Szuszlov elutasította volna a Varsói Szerződéssel kapcsolatos magyar óhajt.^[93] De van adat arra is, hogy Tildy és Nagy Imre csak kísérletképpen, tapogatózva vetették fel a gondolatot.^[94] S végül van az említett ENSZ-dokumentum, amely Mikoján helyeslésére vonatkozik. Kétségtelen azonban: maga az október 30-i moszkvai deklaráció azzal a céllal született, hogy a magyar események folytán mozgásba jött és nyugtalankodó közép-kelet-európai kommunista rendszerű államokat s magát Magyarországot is lecsendesítse; ezért ígérte a szuverenitás tiszteletben tartását és a be nem avatkozást. Mindenesetre, a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalás alapján Nagy Imre optimista volt, úgy érezte, „Mikoján is, Szuszlov is a legbarátságosabbak hozzá, és biztatják: legyen nyugodt és legyen határozott. A Kreml mögötte áll”.^[95]

Nem volt ennyi okuk az optimizmusra a sztálinistáknak, de még Kádár Jánosnak sem. A pártközpontban, az Akadémia utcán Mikoján és Szuszlov nem sok jót ígérhetett azoknak, akik segítséget kértek, legfeljebb azt, hogy a Szovjetunió menedéket nyújt nekik. Elutasítottak minden, a sztálinisták számára kedvező beavatkozást s arra buzdították őket, próbáljanak minél jobban boldogulni. Amit mondtak, annyira lesújthatta a régi pártvezetőket, hogy például Münnich Ferenc egy lengyel újságíró, Viktor Woroszylski előtt kétségbeesetten így kiáltott fel: „Nem marad más hátra, mint becsülettel meghalni.”^[96] Az orosz vezetők azt tanácsolták a sztálinistáknak, hogy tartózkodjanak minden aktivitástól. Mikoján és Szuszlov általános magatartása és mondanivalója eredményezte többek között azt is, hogy Kádár János, mint a párt főtitkára, az elkövetkező napokban a Nagy Imre politikával konform magatartást tanúsított.^[97]

A nap folyamán véglegesítették a kormány és a forradalmi egységek megegyezését. Nagy Imre tárgyalt nemcsak Maléterrel és Király Bélával, hanem a harcokat kezdettől fogva lelkesen szervező és irányító Dudás Józseffel is. A rádió közlése szerint „Dudás József, a nemzeti forradalmi bizottmány elnöke előterjesztése alapján a tárgyalások kedvező légkörben folynak és a felkelők javaslatait Nagy Imre, a minisztertanács elnöke a kormány elé terjeszti”. E napon magában a hadseregben is megalakul a forradalmi tanács, amely a főbb posztokról leváltja a kompromittált kommunista generálisokat s közleményben jelenti ki: „A hadsereg a nép mellett áll dicső forradalmunk vívmányainak megvédésében.” A felkelő csoportok vezetőivel nemcsak Nagy Imre tárgyal, hanem Kádár János és Münnich Ferenc is.

A katonai forradalmi tanács, karöltve a Nemzetőrséggel, melynek helyettes vezetője Kopácsi Sándor, Budapest rendőrfőnöke, gondoskodni kíván arról, hogy kilengések, népitételek ne történhessenek, az új forradalmi rend megszilárduljon s garantálja az új kormány biztonságát is.

A nap folyamán a hadsereg forradalmi tanácsa nevében közleményt ad ki Kána Lőrinc vezérőrnagy. Bejelenti, hogy a tanács követeli a szovjet hadsereg azonnali távozását Budapestről, közli, hogy az ÁVH a múltban megfélemlítésben tartotta a honvédséget is, most pedig a honvédség elhatározta a még fegyverben lévő ÁVH azonnali lefegyverzését. Egyben választóvonalat húz az ÁVH határőr-osztagai és az ÁVH politikai részlege közt, s a forradalommal szolidáris „hős határőrök” honvédségi integrálását javasolja. Később Janza Károly honvédelmi miniszter közli a rádióban, hogy „a társadalmi és nemzeti megújulás” nyomán megállapodott a szovjet fegyveres erők parancsnokságával az orosz csapatok Budapestről történő kivonásában.

Közölték még e napon, hogy a kormány leváltja ENSZ-fődelegátusi tisztéről Kós Pétert. Ez a „diplomata” valójában nem is magyar, hanem szovjet állampolgár volt, igazi neve Lev Konduktorov. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa október 28-i vitáján, Szoboljev szovjet fődelegátust támogatva Kós-Konduktorov Magyarország nevében azt kívánta, hogy ebbe a „magyar belügybe” az ENSZ ne avatkozzék be. Ezzel a világfórumon sokat ártott a magyar kérdésnek, az ENSZ elnapolta a magyar ügy vitáját. November 3-ig a világszervezetben az élethalálharcot vívó és új sorsfordulóhoz érkezett magyar nép ügye „pihent”.

A sorsforduló e napon, október 30-án délután 14 óra 28 perckor egy rádióközleményben vált nyilvánossá ország és világ előtt. Ha ez a közlemény egy héttel előbb jelenik meg, minden vérontás elmaradt volna. Maga a miniszterelnök, Nagy Imre állt a mikrofon elé és — „elvtársak” megszólítás nélkül — tudtul adta a következőket:

„Magyarország dolgozó népe, munkások, parasztok, értelmiségiek! A hazánkban mind szélesebben kibontakozó forradalom, a demokratikus erők hatalmas megmozdulása válaszút elé állította hazánkat. A nemzeti kormány, az MDP elnökségével egyetértésben a nemzet életében sorsdöntő elhatározásra jutott...” Ez az első mondat. A második: „Az ország életének további demokratizálása érdekében, az egypártrendszer megszüntetésével a kormányzást az 1945-ben újjászületett koalíciós pártok demokratikus együttműködésének alapjaira helyezi.” A továbbiakban közli: a kormány felkérte a szovjet csapatok parancsnokságát, azonnal kezdje meg a csapatok kivonását Budapestről. Tárgyalások kezdődnek arról is, hogy az orosz csapatokat az egész országból kivonják. A kormány a helyi forradalmi bizottságokat elismeri és rájuk támaszkodik. Felszólít mindenkit a rend megőrzésére, külön szól a parasztsághoz, s beszédében ilyen fordulatokat használ: „Magyar testvéreim, hazafiak, hazánk hű polgárai.”^[98] A nómenklatúra tehát teljesen megváltozott, Nagy Imre „közénk állt”. Bejelentésében figyelemreméltó, hogy nem állam és párt azonossága jegyében beszélt, hanem csak közölte, hogy a sorsdöntő elhatározással a kommunista párt vezetősége is egyetért.

E „sorsdöntő elhatározás”, melyet a „válaszút” felidézett, nem más, mint az a bejelentés, hogy megszűnik a kommunisták egyeduralma, hogy újra bevezetik a többpártrendszert és újra elkezdik ott, ahol 1945-ben megszakadt a fejlődés: több párt koalíciója irányítja ezután az ügyeket.

Ez volt a forradalom politikai célja s ezen a napon ezt a célt elérte. Ezt a fejlődést napról napra, nagy véráldozattal kellett kiharcolni. A kommunista párt görcsösen ragaszkodott a hatalmi monopóliumhoz s e szívós ragaszkodást Moszkva bátorította, páncélosokkal támogatta. Hat napon át uralkodott Magyarországon a „páncélos-kommunizmus”. A forradalom első napján a kommunista hatalom gondolkodás nélkül lövetett. A második nap feláldozta Gerő Ernőt, új miniszterelnököt nevezett ki, de még mindig eszében sem volt, hogy egy szemernyit is engedjen hatalmi monopóliumából. A harmadik nap csak új főtitkárt állított, de hallani sem akart pluralizmusról. A negyedik nap említette először a „Hazafias Népfrentot”, amely a nem kommunista pártokat tömörítette, de csak mint a kommunista párt csatlósait, ez sem volt tehát igazi, őszinte nyitás a többpártrendszer felé. Az ötödik napon már annyi engedmény történt, hogy a kormányban helyet biztosítottak két kiscgazda politikusnak, Tildynek és Kovácsnak, anélkül, hogy ezzel magának a

Kisgazdapártnak vagy más pártoknak a részvételét is engedélyezték volna. A hatodik és hetedik napon még mindig fegyveres harcokra volt szükség ahhoz, hogy a kommunista párt belássa vereségét, realizálja összeomlását. Csak ekkor nyugodott bele a megváltozhatatlanba, abba, hogy egy nép lerázta magáról e párt hatalmi monopóliumát. A pártnak most már a minimális létért és létjogosultságért kellett küzdenie. A nyolcadik nap megteremtette a többpártrendszert s így a kommunista párt egy lett a többi között. A forradalom ezen a napon, a győzelem napján tulajdonképpen szentesítette a magyar nép akaratát: a háború utáni első szabad választás eredményét vívta ki újra. Magyarország egész tragédiája azzal kezdődött s lényegében ez a forradalom és szabadságharc azért robbant ki, mert az 1945-ös választás eredményét a kommunista párt meghamisította, erőszakos eszközökkel megsemmisítette, e választáson megnyilvánuló népakaratot eltaposta s a pártok választási programjával ellentétes politikát valósított meg rémuralmi eszközökkel. Akkor, 1945-ben a kommunista vezetők nem értették meg — pontosabban nem óhajtották tudomásul venni —, hogy e választás az ő számukra is nagy eredményt hozott: igaz ugyan, hogy csak 17 százaléknyi szavazatot kaptak, de ez a 17 százalék legalizálta Magyarországon a kommunista pártot, amely addig, az 1919-es Kun Béla kommün óta illegális volt ebben a kis dunai államban. Illegális, törvénytelen, nemcsak az akkor fennálló rendszer törvényei szerint, hanem még inkább az egész magyar társadalom szemében és lelkiületében. A kommunizmust és a kommunisták pártját a magyar nép soha nem tudta akceptálni, e pártnak s ideológiának nem volt se talaja, se gyökere. 1945-ben azonban, egy nemzetközileg elismert s nagyjában-egészében szabadnak mondható választáson a magyarság először a történelemben elismert egy kommunista pártot. E legalitás, a kicsiny, 17 százalék ellenére is elsőrangú eszköz lehetett volna arra, hogy a kommunista párt okos és jó politikával, ideológiája felsőbbrendűségének tudatában, konstruktív együttműködéssel megkísérelje e legális bázis kiszélesítését, önmaga népszerűsítését. Meg volt a lehetősége arra, hogy a 17 százalékot választásról választásra növelje, megszerezze a választók nagy hányadának meg- és elismerését s példát adjon arra, hogy kommunista párt is lehet valóban demokratikus párt és egy országépítés nélkülözhetetlen tényezője. A legalitás helyett azonban a törvénytelenséget és törvénytisértést, a rémuralmat és egyeduralmat választotta s ezt veszítette el 1956. október 30-án, nyilvánosan is, előtte még felidézve az egyhetes vérontást. Normális körülmények között mindezek után e pártnak tökéletesen meg kellett volna szűnnie, önként kimondania feloszlását és elismernie történelmi bukását. De a magyar társadalom és a forradalom minden politikai tényezője politikai célszerűségből, tekintettel az orosz nagyhatalomra, tolerálta e párt részvételét egy tervezett, valóban demokratikus Magyarország politikai rendjében is. A forradalom, túlzás nélkül mondhatjuk, reális és egyszersmind nagylelkű volt ezzel a tizenkét év alatt szörnyeteggé vált párttal szemben.

Nagy Imre után a kommunista párt új főtitkára, Kádár János is megszólalt a rádióban s olyan hangot ütött meg, amelyet a pártnak az 1945-ös választás után kellett volna megütnie. Nagy és Kádár között még Tildy Zoltán és Erdei Ferenc is beszélt. Egyik a kisgazda-, másik a nemzeti parasztpárt volt vezetőit szólította fel, hogy kezdjék meg a szervezkedést. Tildy mint államminiszter beszélt, s bejelentette, hogy a forradalom első napját, október 23-át nemzeti ünneppé nyilvánítják, mert e nap túlszárnyalta még 1848. március 15-ét is. Közölte, hogy Kós-Konduktorov helyett Magyarország új delegátust küld az ENSZ-be s hogy a falun azonnal megszüntetik a gyűlölt begyűjtési rendszert. Közölte Tildy, hogy Magyarország és a Szovjetunió viszonyát új alapokra helyezik és ezen az új bázison, ezt látni fogja majd a Szovjetunió is, „több lesz a megértés, a megbecsülés és a szeretet közöttünk”. Végül bejelentette, hogy „elő kell készíteni a szabad választásokat”.^[99] Erdei Ferenc mint a „minisztertanács elnökhelyettese” szólt s elismerte, hogy „fegyveres felkelők harca győzelmes nemzeti forradalmat vívott ki”. Ezekután beszélt Kádár János és mindjárt az elején két kategorikus kijelentést tett: „A mély felelősségtől áthatva, hogy a testvérharc további vérontásaitól megmentsük népünket, dolgozó tömegeinket, kijelentem, hogy azokban a döntésekben, amelyekben a minisztertanács elnöksége ma határozott, a Magyar Dolgozók Pártjának elnöksége minden egyes tagja egyetért. Én a magam részéről kijelenthetem azt is, hogy az előttem szólottak, Nagy Imre, Tildy Zoltán, Erdei Ferenc ismerőseimmel és barátaimmal, általam nagyrabecsült és tisztelt honfitársaimmal, teljes mértékben

egyertünk.” Kádár ezután a kommunistákhoz szólt, kifejtette, hogy a bűnök terhétől a kommunista párt igyekszik megszabadulni, a pártnak „bizonyos tekintetben” előről kell kezdenie, mert a párt sorai most meg fognak inogni.

Kádár megnyilatkozását úgy lehetett tekinteni, mint Moszkva piacétjét mindarra, amit Nagy Imre és Tildy mondott: az 1945-ös alap, oroszok kivonulása, szabad választások előkészítése.

E napon folytatódott Nagy Imre szerepének tisztázása. 18 óra 30 perckor megszólalt a rádió: „Most egy fontos közleményt ismertetünk.” A közlemény szerint a forradalom első napján két szégyenteljes rendelet született, „a szovjet csapatok Budapestre hívása volt az egyik, a szabadságharcosok fejére kitűzött gyalázatos statárium volt a másik”. A szöveg így folytatódik: „A minisztertanács szovjet katonai segítséget kérő határozatán és a statáriumot kihirdető rendeleten nincs rajta Nagy Imre kézjegye. Ez a két intézkedés Hegedűs András és Gerő Ernő lelkén szárad. Ők viselik érte a felelősséget a nemzet és a történelem előtt.”^[100]

A győzelem napját megkoronázta az esti órák nagy eseménye: a függetlenné vált, a párt uralmától megszabadult magyar honvédhadsereg egyik egysége kiszabadította a nyolc éve raboskodó nagy főpapot, az ország lelki vezérét, Mindszenty József bíborost.

Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal feje Felső-petényben miután nem tudta keresztülvinni, hogy Mindszentyt egy orosz páncéloson ismeretlen helyre szállítsa, s megbízóitól délután négy óráig sem tudott instrukciót kapni, hogy mit tegyen az ellenszegülő főpappal, elhajtattott azzal, hogy másnap visszajön. De ekkor már a falu népe elhatározta, hogy védelmébe veszi a bíborost és követelte az ÁVH-őrségtől, hogy nyissa ki a kaput. A megriadt őrség végül beengedett egy küldöttséget s ennek tagjai elmondták a bíborosnak, aggódtak életéért, mert azt hitték, hogy a nemzetiszínű zászlóval díszített tankon orosz és ÁVH fegyveresek jöttek érte. A bíboros így emlékezett vissza e percekre, a küldöttség látogatására: „Lelkük, szívük melege mélyen meghatott, könnyeznem kellett. Drága, páratlan magyar nép! A Te szíved melege, könnyes meghatottságod, ragaszkodásod, ezeréves mostoha sorsod erősen szívem mélyébe hat! Mivel viszonzom a falu hűségét, irántam való jószágát? Leemeltem és megmutattam nekik a két nekem legértékesebb képet a világon: a Szentatyáét és édesanyámét.”^[101] A falu népe egyébként többségében nem is katolikus volt, hanem luteránus s baptista palóc, de ez most a magyar kereszténység nagy, egyetemes pillanata volt. Két órával Horváth János eltávozása után az ÁVH-őrség nagyot gondolt és nagyot cselekedett. Tagjai elhatározták, hogy a forradalom ügye mellé állnak és megszűnnek Mindszenty őrei lenni. A parancsnok vezetésével Mindszenty elé járultak és közölték vele, hogy ők is forradalmi bizottságot alakítottak, s mint tanács kimondták, hogy a bíboros fogvatartása törvénytelen és jogtalan volt, ennélfogva semmis, ők többé nem őrei — a bíboros szabad ember. Közben a húsz kilométernyire fekvő rétsági honvédkaszárnnyában a tisztek között lázas tanácskozás folyt. A kaszárnya telefonosa lehallgatta Horváth János Budapesttel folytatott beszélgetéseit. Ennek alapján attól tartottak, hogy bizonyos, a forradalommal még szembeszegülő körök a bíboros életét fenyegetik. Elhatározták, hogy kiszabadítják a primást. Az ÁVH-őrök éppenhogy bejelentették a bíborosnak elhatározásukat, megérkezett a kastélyba a honvédség fegyveres különítménye s a vezető, Pálinkás-Pallavicini őrnagy örömteli hangon bejelentette:

— A hercegprímás szabad! Azonnal indulhatunk Esztergomba vagy Budára!

Mindszenty bíboros mélyen megindultan áldásra emelte kezét. A forradalom nagy pillanata, történelmi eseménye volt ez a nap, a napnak ez az órája, ez a perce. A kastély kapuja feltárul s a környék népe özönlik az épülethez, ősz fejek hajlanak meg, fiatal emberek térdepelnek, örömkönnyek hullanak, újra és újra áldást kérnek attól az embertől, aki oly bátran, következetesen, gyötrelmet, kínzásokat, rabságot vállalt s a terror idején is népe körében maradt, mind a börtönig.

Az éjszakát még a rétsági laktanyában töltötte, hogy másnap hajnalban induljon el az érseki palotába, Budára.

A forradalom diadala ezzel az aktussal teljessé vált.

A diadal napjára árnyék is vetődött. Két árnyék. Aznap délután közölte a világgal Eden angol külügyminiszter, hogy izraeli—angol—francia közös katonai akció folyik a Szezi-csatorna térségében. Szezi! Világpolitikai aktus a világ egy másik pontján? Mi lesz

ebből? Senki sem tudta, de aki értesült az eseményről, ösztönösen érezte, hogy ebből csak valami rossz háramlik a magyar szabadságharc ügyére. A másik hír, amiről most még csak kevesen tudtak, hogy az orosz csapatok nemcsak kivonulnak, hanem befelé is jönnek. A katonai parancsnokságok az ország keleti pontjain furcsa, érthetetlen szovjet katonai vonulásokat észleltek. Mit jelent ez?

A diadal napjának e vészes hírei azonban még nem hatoltak be az egész nép tudatába, már voltak, akik szorongtak, de a nép egésze boldog volt, mámorosán boldog.

1956. október 31., szerda.

A hajnali órákban még nem mindenki tudta az országban, hogy a bíborost a honvédség kiszabadította. Éppen ezért plakátok, feliratok követelték, hogy Mindszenty fogságának vessenek véget. Budapesten, mint egy jugoszláv újságíró feljegyezte, a falakon különböző feliratok virítottak e napon, melyek a sztrájk folytatását, szabad választásokat követeltek és — „Szabadságot Mindszentynek!”^[102]

Szolnokról már előző nap egy delegáció indult a fővárosba s ma délelőtt sikerült is beszélnie egyszerre Nagy Imrével és Kádár Jánossal. A küldöttség vezetője közölte a szolnokiak kívánságát, hogy „Mindszenty József bíboros hercegprímást eresszék szabadon és tegyék lehetővé számára, hogy a pápával felvegye a közvetlen kapcsolatot”. A küldött a budapesti rádión keresztül ezért már most, délelőtt megüzente városa népének: „Azt a választ kaptam, hogy Mindszenty hercegprímás már szabad és a kormány semmiben sem akadályozza, hogy a magyar katolikus egyház vezetését elláthassa...”^[103]

Amikor a szolnokiak Nagy Imrével és Kádár Jánossal tárgyaltak, a prímás már útban volt Budapestre. Útja diadalút volt végig a falvakon és a főváros különböző kerületeiben. Az éjszaka rövid volt a számára. Kiderült, hogy a rétsági honvédek csak megelőzték a felkelők különböző csoportjait, mert Budapestről előző nap már több forradalmár elindult, hogy kiszabadítsa a prímást. Ezek aztán a rétsági kaszárnyában mind látni, üdvözölni akarták a főpapot, beszélgetni vele, elmondani a forradalom nagy élményeit. Hajnali négy óráig folyt a dialógus, a bíboros akkor pár órára ledőlt s reggel hat órakor már előállt a feldíszített, felvirágozott katonai kocsis. A falvakban, amerre ment, mindenütt megszólaltak a harangok, a nép sorfalat állt az utak mentén, virágeső hullott a kocsi elé és a kocsira, amely lassítva haladt a házak között. A bíboros mindenütt áldást osztott. Az útbaeső két városban, Vácott és Újpesten tengernyi nép várta már az utcákon az érkező prímást, csak lépésben lehetett hajtani. A fővárosban is nagy embertömeg fogadja, a katonai díszőrség tagjai, fiatal tisztek ujjongva kiáltják az emberek felé: „Hozzuk Mindszenty bíborost!”^[104]

„Sérült épületeket, szünetelő gyárat látok és boldog, megkönnyebbült arcokat” — ez volt a szabadult főpap első impressziója az úton. Budán, az érseki palota előtt újabb élmény: „Nagy tömeg futva érkezik a palota elé. Síró-ujjongó magyar tömeg, munkások, honvédek, egyetemisták, édesanyák, fiatalok, öregek. Egymás keblén sírjuk el egy évtized bánatát. Aztán áldást adok a térdeplő tömegre, majd belépek nyolc éve nem látott otthonomba.”^[105] A budapesti rádió siet beszámolni az eseményről: „Már reggel nyolc óra óta mind nagyobb tömeg helyezkedett el a palota környékén az Uri utcában, hogy üdvözöljék a nyolc évig ártatlanul szenvedett, szörnyű rabságból hazatérő kardinálist. Amikor Mindszenty József bíboros hercegprímás megjelent a palota erkélyén, és pár szóval megköszönve a ragaszkodást, áldását adta a térdreboruló hívek és a nép beláthatatlan tömegére, visszavonult, bement a kápolnájába, ahol csendes szentmisét mutatott be.”^[106] A nap folyamán a rádió többször beszámolt a prímás szabadulásáról, este pedig helyszíni riportot adott az érsek palotájából, így zárva a beszámolót: „Tehát láttuk őt, kedves hallgatóink, beszélünk vele. Készséges, nyugodt mozdulatait, magabiztos hangját nem törték meg a fogság évei. S mindennek bizonyosságául hallgassák meg majd őt magát. Nem ma! Holnap esti 20 órás adásunkban közvetítjük a hercegprímás rövid üzenetét a Szabad Kossuth Rádió hallgatóinak.”^[107]

A délelőtt folyamán a prímás fogadja a csapatostul odaözönlő külföldi és belföldi újságírókat. Kérdésekkel ostromolják, kérik, mondja el, mi történt vele az ÁVH fogságában, de Mindszenty, nem akarván olajat önteni az amúgy is lángoló ÁVH-ellenes szenvedélyekre, nem akar erről beszélni. Kijelenti: a pillanat most nem alkalmas arra, hogy szenvedéseiről

beszéljen, a jelen helyzetben ez már nem időszerű.^[108] Egész nap hazai és külföldi delegációkkal tárgyal, a világ számára a nagy szenzáció, hogy a magyar forradalom kiszabadította fogságából a mártír főpapot, aki az egész földkerekségen fogalom lett, a Mindszenty név pedig azonos a magyar néppel. A bíboros szűkkörű püspöki konferenciát készít elő, mindenekelőtt pedig alaposan tájékozódni kíván, tisztán akar látni. Elhárít minden olyan sürgetést, hogy máris szózatot intézzen az országhoz. Még huszonnégy órája sincs, hogy szabad, nem akar nyilvánosan szólni addig, míg nincs teljesen hiteles kép birtokában.^[109]

Pedig van az országnak egy rétege, amely türelmetlenül várja, hogy a primás megszólaljon. Ezek — a kommunisták. Két magasrangú kommunista funkcionárius e napon kijelentette a „New York Times” munkatársának, hogy a kommunisták félnek, sőt, nemcsak a kommunisták, hanem az egész Nagy-kormány attól tart, hogy a forradalom kommunistaellenes terrorhullámmá szélesedik. El kell készülni a legrosszabbra, s ezt csak egy ember tudná megakadályozni, a fogságból szabadult Mindszenty bíboros.^[110] A primás a nap folyamán erről is értesült, s elhatározta, mielőtt beszélt a kormány tagjaival s mielőtt teljesen tiszta képet alkotott, a forradalom dicsőítése mellett gondja lesz a gyűlölethullám megfékezésére. Fogságában találkozott nemcsak vadállatias, hanem emberséges ÁVH-őrökkel is, s ami a kommunistákat illeti, kristálytisztán az volt a felfogása, hogy ő ellenfele a kommunizmusnak, de nem ellensége a kommunistáknak.^[111]

A kormány tisztában van azzal, hogy a bíboros állásfoglalása és személye mennyire fontos a helyzet stabilizálása szempontjából s azonnal közleményt bocsát ki, amely tisztázza a főpap jogi helyzetét is: „A Magyar Nemzeti Kormány megállapítja, hogy Mindszenty József bíboros hercegprímás ellen 1948-ban indított eljárás minden törvényes alapot nélkülözött, az akkori rendszer által ellene emelt vádak alaptalanok voltak. Mindezek alapján a Magyar Nemzeti Kormány kijelenti, hogy a Mindszenty hercegprímás ellen elrendelt jogfosztó intézkedések érvénytelenek, ennek következtében a hercegprímás minden állampolgári és egyházi jogát korlátozás nélkül gyakorolhatja.” A közleményt Nagy Imre miniszterelnök írta alá.^[112]

Amit a kormány és a legfőbb katonai parancsnokságok már tudtak, azt ezen a napon kora délután az ország népe is megtudta: 19 óra 17 perckor a miskolci rádió közölte a Borsod megyei munkástanács hírét, hogy miután tegnap több szovjet alakulat elhagyta az országot, most újabb egységek özönlenek be: „Általunk és az egész ország népe által is érthetetlen okok kapcsán tetemes szovjet erők, légvédelmi tüzérség és a páncélos fegyvernem irányt változtatott. Záhony, Nyíregyháza irányában hazánk területére ismét bevonult. Érthetetlen és méltánytalan, hogy a szovjet csapatoknak ez a körforgása miért történik... A minisztertanács elnökét még az éjszaka folyamán értesítettük a történetekről.”

A minisztertanács, éppen e jelentések alapján, még délelőtt összeült. Kialakult a felfogás, hogy új orosz egységeknek az ország területére küldése, minthogy a magyar kormányt erről nem tájékoztatták, a Varsói Szerződés nyílt megszegése, s ez már önmagában feljogosítaná Magyarországot, hogy kilépjen a Varsói Paktumból. A minisztertanács úgy döntött: informálni kell az oroszokat, hogy Magyarország semleges kurzust kíván követni, nem óhajt csatlakozni semmilyen hatalmi tömbhöz és a Szovjetunióval szemben baráti politikát folytat. A miniszterek egyébként úgy határoztak: nem kérik a nagyhatalmakat a magyar semlegesség elismerésére, ez még korai és veszélyes lenne; a nyugatiakkal nem tárgyalnak erről, mert ezt az oroszok provokálásnak tekintenék. A minisztertanács után Nagy Imre ismét tárgyalt Mikojánékkal és optimistán tért vissza. Beszámolt arról, hogy Mikojánék közölték vele: a csapatmozdulatok csak rutin-jellegűek, kisebb egységekről van szó, melyek a rend fenntartását célozzák, s a Szovjetunió kész arra, hogy tárgyaljanak a Varsói Paktum modifikálásáról.^[113]

A kormány és a haderő illetékes szervei, belső utasításokban és nyilvános felhívásokban is az oroszokkal szembeni teljes nyugalomra és türelemre intették a lakosságot. A különböző forradalmi tanácsok és parancsnokok ugyanezt tették. S a magyar társadalom nagyon is megértette e felhívást. Az egész ország népe rendkívül odaadóan ügyelt két dologra. Egyik a teljes rend helyreállítása, hogy a Szovjetunió ne legyen alkalma és ürügye arra, hogy beavatkozzék „a rend helyreállítása” címén. A másik: egyetlen

szovjet katonának még csak a haja szála se görbüljön meg, hogy Moszkvának ne nyíljék lehetősége arra hivatkozni: a magyarok megszegik a tűzszünetet. A harcok során foglyul ejtett oroszokat mindenütt átadták a szovjet parancsnokságoknak, azokat az oroszokat pedig, akik átálltak a forradalom oldalára, szinte tejbe-vajba fűrösztötték. Azt lehet mondani, hogy ezekben a napokban nem volt a világnak egyetlen olyan pontja sem, ahol orosz katona, fegyveres szovjet egység olyan biztonságban érezhette magát, mint itt és most Magyarországon. Az egész országban minden magyar úgy vigyázott az oroszok testi épségére, mint a szeme világára.

E napon Maléter Pált kinevezték a honvédelmi miniszter első helyettesének, Kovács Istvánt pedig új vezérkari főnöknek. Ez is megnyugtatólag hatott a közvéleményre.

Megkezdődött a régi pártok újjáalakulása és új pártok alapítása. A Kisgazdapárt újra megválasztotta főtitkárnak Kovács Bélát, aki még mindig nem érkezett meg Budapestre, mert egy pécsi belgyógyászati klinikán kezelték, amióta kiszabadult az orosz fogságból. De ezen a napon már elment a párt helyi összejövetelére, hangsúlyozta azonban, hogy nem mint párttag jött ide. (Kovács Bélát 1947-ben az akkori Kisgazdapárt megfosztotta tagságától, ez mély sebet ütött a lelkén.) Kovács Béla e napokban is eléggé meggyötört és bizalmatlan ember volt, vonakodó és tétovázó. Úgy érezte, beteg ember ahhoz, hogy annyit dolgozzék, amennyit egy miniszternek kell. Munkatársai úgy látták: Kovács Béla nagyon megváltozott, elvesztette robusztus egészségét, vonásai kemények lettek és többé nem volt mosolygó ember.^[114] Mostani pécsi nyilatkozatában elmondta: Dobi államelnök kérte, lépjen be a kormányba. Ehhez elvileg hozzájárult, mikor azonban látta a kormánylistát s azt, mily sok a kommunista miniszter, megírta lemondását. Barátai rábeszélésének engedve azonban a lemondó levelet nem küldte el. Hangoztatta, hogy a magyar nép semleges Magyarországot kíván. A Kisgazdapárt számára nem akart még programot hirdetni. Volt Kovács Béla nyilatkozatában egy érthető mondat: nem lehet visszatérni 1939-hez. És volt egy érthetetlen mondat: nem lehet visszatérni 1945-höz sem. Végül azonban Kovács Béla elfogadta a főtitkári megválasztást és a miniszteri posztot is. A Kisgazdapárt új vezetőségében és első gyűlésein komoly viták zajlottak, a többség bizalmatlan volt Tildy Zoltánnal szemben s a kormányból való visszahívását kérte. Ugyanez történt a Nemzeti Parasztpárt alakuló ülésén is: bizalmatlansági indítvány hangzott el Erdei Ferenc minisztersége miatt. Mutatja ez, hogy a volt koalíciós pártok kompromittáltak tekintették azokat a vezetőket, akik 1948—49 után kollaboráltak a kommunistákkal, vagy azt megelőzően egyengették a kommunista hatalomátvétel útját. A Nemzeti Parasztpárt pedig egyenesen úgy érezte, hogy a párt egészében kompromittálta magát, ezért most új nevet választott — „Petőfi Párt” néven indult az új küzdelembe. Veres Péter és a régi elnökség lemondott, az új főtitkár a régi „középutas” Farkas Ferenc. Mellette Bibó István professzor és a győri Szigethy Attila kaptak irányító szerepet. A legtöbb népi író csatlakozott. A Szociáldemokrata Párt új elnöke Kéthly Anna lett, az új főtitkár Kelemen Gyula, helyettese Révész András. A társutasokat (Szakasits, Rónai stb.) szigorúan kizárták a vezetőségből. A párt eleinte vonakodott belépni a kormányba, kifogásolta annak személyi, főleg kommunista összetételét, s csak a Szocialista Internacionálé bécsi találkozájának a formális beleegyezése után volt hajlandó miniszteri tárcát vállalni. A Szociáldemokrata Párt Magyarország semlegességét követelte, Kéthly Anna pedig kifejezetten Magyarország Varsói Paktum-tagságának a revízióját.^[115]

Újjáalakult a kereszténydemokrata párt is, amely Demokrata Néppárt néven 1947-ben a körülményekhez képest oly látványos sikert aratott, és megalakult több keresztény pártformáció, mintegy körvonalaként egy tervezett nagy kereszténydemokrata pártnak.

És alakult még egy párt, egy „új” párt is — a kommunista párt. Valósággal a semmiből kellett megalakítani. Kommunista államok kiküldött laptudósítói természetesen azt kutatták e napokban Magyarországon, hogy mennyire erős még a kommunizmus, a kommunista párt? A lengyel riporter megállapítja, hogy a közhangulat a különböző falfeliratokban fejeződik ki, s ez így hangzik: „Nem kell a kommunizmus!” A szöveget egy öregúr fordítja le neki, s ez még hozzáteszi: „Egyetlen ember se akarja Magyarországon a kommunizmust, se a legkisebb, se a legöregebb ember. Egyszer s mindenkorra elegendő van belőle.”^[116] A jugoszláv lap, a „Borba” budapesti tudósítója úgy tapasztalja az újjáalakuló pártok forgatagában, hogy „baloldali csoportot alig látni”, „mindenekelőtt úgy tűnik, mintha az MDP (kommunista párt)

nem is léteznék”, „a kommunisták alkalmas keretet keresnek.”^[117] Lukács György egy külföldi újságírónak kifejezi azt a véleményét, hogy az új kommunista párt csak kicsi csoport lesz, főleg intellektuelekből és írókból rekrutálódik, mert a munkások inkább a szociáldemokrata párthoz csatlakoznak majd. Szabad választásokon a kommunista párt — Lukács szerint — a szavazatoknak legfeljebb 5%-át kaphatja, a legjobb esetben is legfeljebb 10 %-ot, s kérdéses, hogy bekerülhet-e a kormányba.^[118] A „New York Times” munkatársa azt tapasztalja e napon, hogy bár nem lehet tudni, Magyarországon ki gyakorolja a hatalmat, de az biztos, hogy a kommunisták nem, mert „a kommunista pártot megbénítja a félelem”. Ilyen körülmények között kellett újjászervezni a pártot, melynek élére egy hattedgű vezetőség került. Ennek tagjai úgy látták: a kommunista párt és a kommunisták számára életbevágóan fontos, hogy engedjenek a nép követeléseinek, mert különben a nép teljesen elsöpri a pártot. A párt középső frakciója, melynek élén Kádár János állt, szintén hozzájárult a többpártrendszerhez és a szabad választásokhoz, noha tudhatta, hogy ez a párt végét jelenti. De nem volt más választása. Kádár állandó telefonösszeköttetésben állt Moszkvával éppúgy, mint a budapesti szovjet nagykövettel, Andropovval, ezenkívül tárgyalt Mikojánnal és Szuszlovval, s mielőtt elfogadta a többpártrendszer helyreállítását, ezt megtanácskozta a Kreml hatalmasaival. A szovjet pártelnökség tagjai nyilvánvalóan azt mondták Kádárnak, hogy a „szocialista vívmányok” megőrzésére és a szovjetellenes hangulat lecsillapítására a legjobb mód, ha restaurálják az 1945-ös státust.^[119] Ezekután a párt eltörölte eddigi nevét, felvette a Magyar Szocialista Munkáspárt nevet, a pártlapot is átkeresztelték s ezentűl „Népszabadság” címen jelent meg. Az új párt hangadói: Kádár János, Nagy Imre, Donáth Ferenc, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Lukács György és Szántó Zoltán.

Nemcsak a pártok alakultak újjá, hanem megjelentek a szabad sajtó első példányai is, a politikai paletta minden színét tükrözték, szabad hang, cenzúra nélküli szabad vélemény látott napvilágot mind a pártok, mind a forradalmi szervezetek lapjaiban. Helyreállt, újra megszületett a pluralista társadalom, annak minden színgazdagságával.

Újjáalakultak a szakszervezetek is, azzal az eltökélt szándékkal, hogy kizárólag a dolgozók érdekképviseletét szolgálják és soha többé ne legyenek egyetlen párt függvényei és szolgálói.

Még mindig probléma volt az ÁVH-ellenes népharag lecsendesítése, mert még mindig újabb és újabb epizódok történtek, melyek az emberek elkeseredését lángra gyújtották. Ilyen eset volt, hogy egy, a többi halott között az utcán heverő ÁVH-katona holttestére bukkantak s egy fizetési elszámolást találtak nála, amelyből kiderűt, hogy havi fizetése 9000 forintra rűgott akkor, amikor a munkás bére többnyire 600—900 forint. Zsebében pénz is volt, de azt nem vették el, hanem szétszakították s a holttestre tűzték.^[120] Dudás József, akit külföldi megfigyelők „erős egyéniségnek és vezetői képességekkel megáldott embernek” ismertek meg, lapján keresztül a forradalom tisztaságának megőrzésére szólította fel a forradalom fegyveres alakulatait.^[121]

Általánossá válik a közérűlet, hogy az elfogott ávéhásokkal szemben is helytelen az önbírászkodás. A Kossuth téren az összegyűtű tömeg felismert egy polgári ruhába öltözűt ávéhást, de mikor valaki elkiáltotta magát, hogy „végezni vele!”, a többség úgy döntűt, hogy nem, az illetűt át kell adni a normális rendűrségnek. „Ez nem a csűcselék uralma!” — állapítja meg a jelenet külföldi szemtanűja.^[122]

Egyáltalán, a külföldiek, diplomaták és újságírók egyöntűtűen megállapítják, hogy a magyar felkelés egyike a legtisztább forradalmaknak, még csak fosztogatás sincsen. Nagyon vigyázott a népfelkelés arra is, hogy az antiszemizmus legkisebb megnyilvánulására se kerüljön sor. Egy alkalommal egy kézrekerűtű ávéhást néhányan a tömegbűl bántalmazni akartak, de mikor észrevették, hogy az illetű zsidó, több fegyveres tűntetű azonnal a védelmére kelt, hogy az antiszemizmusnak még csak a gyanűja se merűlhessen fel.^[123] A budapesti rabbik tanácsa és számos nemzetközi zsidó szervezet csakhamar megállapíthatta és kijelenthette, hogy semmifűle zsidóellenes kilengés nem törtűnt, de még csak antiszemita szűlam sem hangzott el.^[124]

Erűsen viszolyog viszont a magyarság mindentűl, aminek kommunista íze vagy jellege van. A rádió szerkesztűsége állandó felhívásokat kap, hogy meddig marad még a parlament épűletén a vűrűs csűllag. A rádió utánájár s közli, hogy már készülnek a jelvény

leszerelésére, de a parlament műszaki részlege szerint ez nem könnyű munka, mert a három és fél méter átmérőjű embléma 5 tonnát nyom és 100 méter magasan van, de mindent megtesznek eltávolítására.

E napon szerte az országban a parasztok tömegestől hagyják el a kolhozokat s magukkal viszik oda erőszakkal beparancsolt állataikat és gépeiket is.

Folytatódik a politikai foglyok szabadonbocsátása, e napon például Márianosztrán 395 politikai fogoly hagyta el, a legnagyobb rendben, a börtönt.

Eljut Magyarországra a híre nemcsak annak, hogy a világ mily lelkesedéssel fogadja a magyar népfelkelést, hanem az is, hogy a forradalom nagy hatással volt a kommunista államokra, azok fiatalságára. S valóban, e napon Varsóban a Politechnikai Intézet előtt ezer és ezer lengyel diák sereglett össze s határozatban mondta ki, hogy „minden erővel támogatja a magyar forradalmi erőket” s tiltakozik amiatt, hogy „szovjet haderő részt vesz a felkelés elnyomásában”. Az egyetem szépművészeti fakultásának épülete előtt egy hatalmas Picasso-képet állítottak fel, mely a robotért ábrázolja, amint asszonyokra és gyerekekre tüzet bocsát. A képre magyar zászlót tűztek, s különben is, a varsói autóbuszokat piros-fehér-zöld lobogókkal, a magyar nemzeti színekkel díszítették s a lengyel nép százféle más módon is kinyilvánította, mennyire rokonszenvezik a magyarok függetlenségi harcával.^[125] A nagyvilág rokonszenve és a felette érzett öröm azonban nem változtatott azon, hogy az újabb szovjet csapatmozdulatok árnyéka rávetődött az országra, lassan rátelepedett a közhangulatra és súlyos döntések elé állította a politikai vezetőséget. A gyanús, de kétségtelenül megállapított szovjet hadmozdulatok aláásták az október 30-i szovjet nyilatkozat iránti bizalmat s erősítették azt a kívánságot, hogy Magyarország legyen semleges, szabaduljon a Varsói Paktumban viselt tagságától, hogy ez a tagság ne lehessen jogcím újabb szovjet beavatkozásra. A legtöbb országos és vidéki organizáció a Nagy Imre kormány elismerésének a feltételéül szabta a Varsói Paktumból történő távozást. Annál is inkább, mert szerte az országban észlelték, hogy az oroszok körülveszik a repülőtereket, s felsorakoznak a nyugati határszélen is.

Nagy Imre erős nyomás alatt állott, kettős nyomás nehezedett rá: az orosz felvonulás és a közvélemény, s utóbbival kapcsolatban az is, hogy még nem szűnt meg teljesen a gyanú, különösen most, amikor újabb szovjet egységek érkeznek, hogy a forradalom elején is ő hívta be a szovjet csapatokat. A kora délutáni órákban ezért Nagy Imre kiment a parlament előtt gyülekező tömeghez és rögtönzött beszédet intézett hozzá. „A forradalmi harc — mondotta —, amelynek ti hősei voltatok, győzött... Szuverenitásunk és függetlenségünk első napjait éli... Rákosi és Gerő bandáját kiűztük az országból... Megpróbáltak engem bemocskolni. Azt a hazugságot terjesztették, hogy én hívtam be az orosz csapatokat az országba. Ez alávaló hazugság. Az a Nagy Imre, aki a magyar szuverenitás, a magyar szabadság és a magyar függetlenség harcosa, nem hívta be ezeket a csapatokat, ellenkezőleg. Ő volt az, aki visszavonásukért harcolt.” Mindjárt ezután kijelentette a kormányfő: „A mai napon megkezdjük a tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonásáról az országból, a Varsói Szerződésből reánk háramló kötelezettségeink felmondásáról. Egy kis türelmet kérünk azonban tőletek, azt hiszem az eredmények olyanok, hogy ezt a bizalmat megadhatjátok.”^[126] Nem sokkal e beszéd után fogadta a külföldi sajtó képviselőit s a Varsói Szerződéssel kapcsolatban kifejtette: Magyarországnak van lehetősége arra, hogy egyedül is, tehát a Varsói Szerződés általános felbomlása nélkül is kilépjen ebből a szövetségből.^[127] Itt is megismételte, hogy az orosz csapatok behívásához nem volt köze. Arra a kérdésre: Magyarország tagja-e a Varsói Szerződésnek? — azt válaszolta: Egyelőre benne vagyunk.^[128]

Nagy Imrének nehezeére esett kilépni a Varsói Szerződésből, de ebbe az irányba vitte az újabb orosz bevonulás. E napon, az esti órákban hivatalosan tájékoztatta programjáról Csikonov orosz tábornokot. Megmondotta, hogy ő, mint kommunista, szeretné a magyar kommunizusból menteni, ami menthető, például Magyarország tagságát a Varsói Paktumban, valamint a magyar gazdasági élet szocialista struktúráját. A második nem lenne nehéz, az első viszont igen, de reméli, hogy az elkövetkező 24 órában meggyőzheti azokat, akik a tagságot ellenzik. Csikonov azt javasolta, hogy az orosz haderő „megfélemlítő manővereket” hajtson végre s akkor a semlegesség hívei meggondolnák magukat. Nagy

Imre erre azt mondta volna, hogy nem ártana az osztrák határ elreteszése. Amikor ez, a nyugati határ lezárása két nap múlva bekövetkezett, Nagy Imre a hírt optimistán fogadta s nem sokkal a november 4-i szovjet támadás előtt meggyőzte a Varsói Paktum leghevesebb ellenzőit is a további tagság szükségességéről.^[129]

Ezen az estén az újjáalakult „Keresztény Ifjak Egyesülete” a rádión keresztül felszólította a világ valamennyi keresztény ifjúsági szervezeteit, segítsék a magyar nép ügyét, s felszólította a magyarországi szervezeteket, hogy másnap, november 1-én, Mindenszentek napján, a szabadságharc elesett harcosainak, a hős mártíroknak emlékére tegyenek égő gyertyát a házak ablakaiba...

1956. november 1., csütörtök.

Magyarország gyászolja halottak. Feketébe öltözött emberek hosszú sora vonul a temetőkhöz, vagy Budapesten a város különböző pontjaihoz, ott, helyben, utcákon ásott sírokhoz. Az újra megjelenő egyik nagy napilap vezércikke így szól: „Ezer és ezer halottunk van. Sírhat a város szívében, a 11 éve ledöntött Pázmány-szobor előtt. Sírok a temetőben és temetetlen halottak. Hősök, akik harcoltak. Fegyvertelen tüntetők, asszonyok és gyermekek. Emberek, akik emberi sorsot követeltek... A túlélők számára egyetlen parancs szól: a mi munkánk most kezdődik.”^[130]

Ez a szellem hatja át az egész országot: szabadon, függetlenül óriási építőmunkát kezdeni. A külföldi megfigyelők regisztrálják ezt a nagy pozitívumot, az általános konstruktív szellemiséget: „Nagy benyomást gyakorolt ránk, ahogy a magyar ifjúság fegyverrel a kézben felkelt a kommunisták ellen. Az egyik kórházban 12, 13, 14 éves sebesült fiúkat látogattunk... Az általános sztrájk rendkívül fegyelmezetten folyt... Semmi jele a fosztogatásnak, semmi demoralizáltság... Mikor autónkat feltankoltuk, nem akartak sem pénzt, sem borraalót elfogadni...”^[131]

A kormány ugyan hírzárlatot rendel el, mégis, az ország népe már tudja, hogy újabb szovjet alakulatok özönlének be. Tudják a külföldi tudósítók is. Mit csinálnak, ha az oroszok újra támadnak? — kérdezi egy riporter a magyar atomtudóst. „Harcolunk” — mondja az egyszerűen. Miért? A felelet: „Ha ön tudná, mit jelentett az elmúlt tíz évben hazugság, terror és árulás közepette élni, azonnal megértené. Nem térhetünk vissza abba, amiben éltünk, most már nem. Ez nem hősiesség, egyszerűen csak arról van szó, hogy inkább meghalunk, semminthogy még egyszer abban a pokolban éljünk, amelyből megszabadultunk.” Így beszél, egyszerűen és fakón a magyar ember 1956. november 1-én. A külföldi újságíró vigasztal, biztat: „A Szovjetunió nem fogja megkockáztatni. Hisz ott a világközvélemény. Gondoljunk az új kurzusra, a desztalinizálásra. A Lengyelországnak tett engedményekre... A páncélosok csak fékezni akarnak, semmi mást.” Ugyanígy látja a helyzetet a Budapesten működő angol és amerikai katonai attasé is: ami történik, az megmagyarázható a rendezett visszavonulás követelményeivel...^[132] A parlamentben, ahol legtöbbször tudnak a szovjet csapatmozdulatokról, levertség uralkodik. „Óráról órára nő az elégedetlenség, ahogy megtudják, hogy a Budapestről kivonuló szovjet csapatok a fővároshoz vezető főútvonalakon beásták magukat és harci állásokban helyezkedtek el.”^[133] „Befutó jelentések közlik, hogy ma reggel szovjet páncélosok, lövegek és teherautók három órán át vonultak be Magyarországra Záhonytól. Mindkét irányban volt mozgás, de több orosz csapat jött be, mint amennyi kiment.”^[134] Egy harmadik megfigyelő így látja a nap hangulatát: „Visszajönnek az oroszok Budapestre, vagy nem? Magyarországon maradnak, vagy nem? Ez itt a kérdés.”^[135]

És amíg a kérdés a levegőben lóg, a győztes forradalom teljes erővel igyekszik stabilizálódni és megindítani a normális életet, a szorgalmas hétköznapi munkáját. A budapesti nagyüzemek forradalmi bizottságai, az egyetemi, értelmiségi, szakszervezeti bizottságok együttes ülése kimondja, hogy a sztrájknak véget vetnek. Hasonló értelemben szól a tanácsokhoz és az ország népéhez Maléter táborszernagy, valamint Király Béla táborszernagy, akit időközben Budapest városparancsnokának neveztek ki.

A kormány elküldi Mindszenty bíboroshoz, tisztelgő látogatásra és a teendők átbeszélésére Tildy és Maléter Pált, két másik tiszt kíséretében. Maléter igen jó benyomást tett Mindszentyre.^[136] Az általános eszmecsere után a primás és az államminiszter kettesben

marad. Útjaik az 1945 utáni években kettéváltak, most újra összetalálkoznak. A primás nem neheztel, a politikus tisztelettel néz fel a sokat szenvedett főpapra, alapjában véve paptársára. A helyzetet egyik sem ítéli meg optimistán. A találkozóknak van egy emberi epizódja. Tildy nagyhirtelen elájul, lefordul a székről. Mindszenty vizet hoz, arcát törölgeti, magához téríti. A bíboros egyetért Tildyvel mindabban, amit tervezett első rádióüzenetében, majd később egy hosszabb beszédben mondania kell. A primás célja a stabilizálás és a megengesztelés.

Amióta Mindszenty szabad, meglehetősen sokan vannak, akik szeretnék a politika, az ország élére állítani, mint olyan személyt, aki bátran végigszenvedte a rémuralom évtizedét, nem alkudott meg, nem kompromittálta magát társutas magatartással, tiszta maradt, feddhetetlen. Voltak tömegtüntetések, melyeken kórusban szavalták: „Mindszentyt a kormányra! Mindszentyt a kormányra!” Ezt latolgatták fiatal szabadságharcosok is, volt fiatal házaspár, ahol a férfi Nagy Imre kormányt óhajtott, az asszony Mindszenty kormányt.^[137] Nagy Imre és Mindszenty mellett még Kovács Bélára tekintettek úgy, mint akit kormányfőnek szerettek volna megtenni. A Dunántúli Nemzeti Tanács egy küldöttsége, Nagy Imrével tárgyalva, nem titkolta előtte, megmondotta neki, hogy a nép egy része nem bízik benne s szívesebben látná Kovács Bélát a kormányfői poszton. Nagy azt felelte: ő úgy érzi, bírja a nép bizalmát, de ha nem így lenne, nem haboznék tisztét feladni.^[138] De sem Kovács Béla, még kevésbé Mindszenty nem gondolt arra, hogy Nagy Imre helyére álljon. Mindszentynek 18 év múlva, mikor már szabad földön élt, egy frankfurti sajtókonferencián ezt a kérdést tették fel: 1956-ban Budapesten sokan — és tüntető tömegek is — azt kívánták, legyen ő, Mindszenty, a miniszterelnök. Miért nem vállalta? A bíboros ezt felelte: „Nem vállaltam, kérem, mert az én feladatom nem a kormányalakítás, az én szerepem magasabb ennél. Ez volt az egyik ok. A másik, amiért nem vállaltam, mert értékeltem az azóta kivégzett, boldogult Nagy Imrét. Ő lett a miniszterelnök és én nem akartam eltolni a helyéről. Ő ezt nem érdemelte meg. Kommunista volt, de megtért, jó úton volt.”^[139] Mindszenty pártok feletti népszerűsége a forradalom idején vitathatatlan volt, vállalt vértanúsága s az a tény, hogy a forradalom pusztá tényleg őt igazolta, mindenekfelett pedig erkölcsi emelkedettsége központi személyiséggé tette. Szavától sok függött, hisz láttuk, hogy a kommunisták maguk is várták, remélték engesztelő szavát. E napon déli 12 óráig a bíboros több mint kétezer táviratot kapott az egész országból, s megkapta XII. Pius pápa dísztvíráját, melyet „Kedves Fiunknak” küldött, „ugyanazzal az atyai lélekkel”, mint nyolc éve, meghurcoltatása idején. A délelőtti folyamán nemcsak a kormány küldöttei, hanem egyetemi szervezetek is tisztelegtek a primásnál, aki délután megfogalmazta rövid de magvas üzenetét, melyet aztán este mondott el a rádióban:

— Hosszú fogság után szólok a magyar haza valamennyi gyermekéhez. Senkivel szemben nincs gyűlölet szívemben. A világtörténelemben páratlan ez a szabadságharc. Minden dicsőséget megérdemelnek fiataljaink. Hála és imádság az áldozatokért, honvédségünk, munkásságunk, földműves népünk példát mutatott az együttes hazaszeretetre. Az ország helyzete rendkívül súlyos. Napok óta hiányzik az élet folytatásának minden közös föltétele. A legsürgősebben meg kell találnunk a kibontakozást, most tájékozódok, két napóra belül a kibontakozás útjáról személyes szózatot intézek a nemzethez.^[140]

Ennyi az egész, pár rövid mondat, de minden mondatnak külön súlya és célja van. A politikai élet árnyékos oldalára került kommunisták, de az üldözökből üldözötté vált ávéhások is meg lehettek vele elégedve. Mindszenty honorálta, hogy a forradalom elindításában és végrehajtásában kommunisták is szerepet játszottak. Ezért hangsúlyozza az első mondat, hogy szól a magyar haza „valamennyi gyermekéhez”. A mindenki felett és mindenkiért álló pátriárka hangja ez. És mindjárt a második mondat: „Senkivel szemben nincs gyűlölet szívemben.” Ez a lincselések ellen szólt, a megbocsátás kötelezettségét rótt a hallgatókra, a gyűlölet elvetését. És hogy ez a mondat olyan ember ajkáról hangzott el, akit oly rettenetesen meggyaláztak és megkínóztak, nemcsak lelki nagyság jele volt, hanem az államférfiúi bölcsességé is. A küzdők, a bátrak, a szabadságharcosok méltatása, a munka megkezdése, az élet folytatása föltételeinek megteremtése az, amit nyújt, politikailag pedig,

összhangban az egész nemzettel, a még hátralévő politikai kibontakozás szükségességéről beszél, mint amelyre neki is gondja van.

A primás e szavai nagyban hozzájárultak a megengesztelődéshez s bizonyos, hogy sok kommunista életét mentették meg, sok szorongást oldottak fel. Igen sok kommunista párttag mondott neki ezért köszönetet.^[141] Jellemző viszont, hogy a forradalom leverése után kiadott kommunista fehér könyv, mikor idézi Mindszenty e november 1-i beszédét, nem egészében közli, holott igazán rövid szöveg, hanem elhagyja a „senkivel szemben nincs gyűlölet szívemben” mondatot, sőt, csaknem az egész szöveget, és csak onnan közli, hogy „... most tájékozodom, két napon belül...”

Lényeges, hogy a primáshoz hasonló szellemben nyilatkozik a megalakult Katolikus Néppárt elnöke, dr. Varga Endre. Mindszentyre hivatkozva arról beszél, hogy megbocsátásra és megbékélésre van szükség. Az elmúlt időszak kommunista vezetőiről ő sokkal enyhébben szól, mint e napok kommunista vezetői, mint akár Nagy Imre, akár Kádár János. A sztálinista vezetőknek nem is a felelősségrevonását követeli, hanem csak félreállítását. Félreérthetetlenül leszögezi, s ezt rövidesen Mindszenty is megerősíti, mint a maga álláspontját, hogy a katolikus párt ragaszkodik a szociális vívmányok fenntartásához, sőt, továbbfejlesztéséhez. „Programunk: szociális fejlődés, jogrend és szabadság” — hangzik a nyilatkozat.^[142]

Nagy örömmel fogadta az ország népe, hogy megszólalt a másik nagy magyar keresztény egyház, a református egyház püspöke, Ravasz László. Ravasz elsíratta a halottakat, hangsúlyozta, hogy kettőre nincs szükség: reakcióra és anarchiára. A fejlődés nem a múlt, hanem a jövő irányába kell, hogy haladjon. „Az egyház büszke arra, hogy ez a forradalom tiszta volt és a nemzeti becsület védelme alatt állott” — mondotta a kálvinista főpap, a magyar szellemi élet e régi kiválósága.^[143]

A régebbi politikai pártok közül a Kisgazdapárt a paraszt-egységet hirdette, a Nemzeti Parasztpárt elnöke pedig egyfajta ideiglenes államfői intézmény, nemzeti főtanács létesítését ajánlotta, melynek élére a nagy zeneszerzőt, Kodály Zoltánt kellene meghívni. A Szociáldemokrata Párt új főtitkára, Kelemen Gyula a szabad szakszervezetek visszaállítását sürgette, egyben leszögezte: „A magyar dolgozók milliói, akiket a legkegyetlenebb tőke sem zsákmányolt ki olyan alávaló módon, mint az utolsó nyolc esztendő uralkodói, azt hazudva, hogy a dolgozók nevében kormányoznak, most ezek a milliók elszánt lelkesedéssel építik nagyra a munkásszolidaritás fellegvárát.”^[144]

Ezen a napon számos, eddig ismeretlen újság jelent meg. A forradalmi napokban, a győzelem napjaiban nem kevesebb, mint 25 napilap létesült, annak jeleként, hogy a vélemény-, szólás- és sajtószabadság az ember egyik legalapvetőbb, legelemibb erejű benső követelménye. Megjelent az „Igazság”, a „Csepeli Újság”, a „Magyar Szabadság”, a „Paraszt Függetlenség”, a „Magyar Ifjúság”, a „Valóság”, új címlappal, az alapító Pethő Sándorra emlékezve a „Magyar Nemzet”, a „Népakarát” stb. A pluralista társadalom mindmegannyi hírnöke.

Kéthly Anna egy angol újságíró kocsián Bécsbe hajtattott, ahol a Szocialista Internacionálé kongresszusa folyt. Szükségesnek látszott, hogy a jelentős nemzetközi politikai intézményt személyesen tájékoztassa Magyarország helyzetéről. Eredetileg repülőgépen akart az osztrák fővárosba jutni — ez azonban lehetetlen volt, mert a magyar repülőtereket ekkorra már erős szovjet kötelékek vették körül és magyar gép nem szállhatott fel.

Igen, Budapestet ekkor már szovjet páncélgyűrű fogta körbe s ugyanez volt a helyzet a repülőterekkel is. A kormány a hajnali órák óta kapta a jelentéseket s kénytelen volt megállapítani az újabb szovjet csapatmozdulatokról, hogy azok vagy érthetetlenek, vagy szöges ellentétben állnak az elmúlt napok szovjet—magyar megállapodásaival, a szovjet ígérekkel, Mikoján és Szuszlov kijelentéseivel. De ellentmondtak a szovjet hírközlő szervek legújabb megnyilatkozásainak is. A moszkvai rádió magyar nyelvű adása éppen most így beszélt: Hányszor hallottuk a hazug polgári propaganda képmutató szavait... mennyi piszkos támadást intéztek a Szovjetunió ellen a magyarországi eseményekkel kapcsolatban; a Szovjetunió követi Lenin elveit a más népek szuverenitásának tiszteletéről és távol áll tőle a gondolat, hogy Magyarországra rákényszerítse a maga akaratát, vagy hogy belügyeibe

beavatkozzék...^[145] Így beszélt Moszkva nyilvánosan, de így beszélt a benső tárgyalásokon is. A belgrádi „Politika”, megbízható forrásokra hivatkozva megállapította: a szovjet kormány határozottan megígérte, hogy nem küld újabb csapatokat Magyarországra, vagy ha igen, csakis a magyar kormány beleegyezésével; Mikoján és Szuszlov Budapesten, mielőtt visszatért a Szovjetunióba, megígérte, hogy nem küldenek újabb szovjet csapaterősítéseket és — a Szovjetunió két nappal korábbi nyilatkozatának megfelelően — azonnal tárgyalásokat kezdenek Budapesttel és más érdekelt országokkal arról, hogy Magyarország esetleg kilép a Varsói Paktumból és a szovjet csapatokat kivonják Magyarországról.^[146]

Nagy Imre ekkor már kibékült baráti körének tagjaival, ekkor már együtt dolgozott vele Losonczy, Donáth, valamint Vásárhelyi, Szilágyi, Széli Jenő. Most velük és kormánya szűkebb grémiumával tanácskozott a teendőkről. Ő maga ekkor még nem volt a híve annak, hogy Magyarország kimondja semlegességét. Elvileg helyeselte ugyan kis népek semleges státusát, gyakorlatilag azonban a jelen helyzetben nem tartotta célravezetőnek. Mielőtt, mint kormányfő, s reggel óta egyben külügyminiszter, bármit is tett volna, magához kérette Andropov szovjet nagykövetet, egyúttal az orosz hadmozdulatok miatt tiltakozó táviratot küldött Vorosilov szovjet államelnöknek. Andropov reggel 9 órakor jelentkezett Nagy Imrénél, aki magyarázatot kért. Andropov nemcsak diplomata volt, hanem mint igen sok szovjet külügyi tisztviselő, kiképzett puccs-stratéga, a titkosrendőrségek, Cseka, GPU, NKVD és MVD iskoláit kijárt és szubverzióban jártas személyiség. Most is hidegen és szemrebbenés nélkül tette meg közléseit. Azt mondta: nem jöttek katonai alakulatok Magyarországra, csupán NKVD-egységekről van szó, rendőrségről, céljuk, hogy erősítsék a fegyelmet a szovjet csapatok között, meg kell akadályozni, hogy ezek kivonulása rendetlenül menjen végbe. Nagy Imrét ez nem győzte meg, hisz 1000 szovjet páncélos vonult fel, ezt nem lehetett „rendőri erőnek” tekinteni. Kérte, hogy egy óra múlva kapjon kielégítő magyarázatot a szovjet kormánytól. Andropov déltájban telefonon jelentkezett s közölte: a szovjet kormány fenntartja az október 30-i nyilatkozatot a szovjet csapatoknak Magyarországról történő kivonását illetően és hajlandó beszélni a Varsói Szerződés módosításáról. Nagy Imre kérésére: történjék ünnepélyes kijelentés, hogy újabb szovjet csapatok nem lépnek az ország területére, Andropov negatív választ adott. Mindezek alapján a minisztertanács úgy látta: Magyarország számára — a szovjet támadást megelőzendő — az egyetlen megoldás, ha azonnal deklarálja a Varsói Paktumból való kilépését és Magyarország semlegességét, mivel új hadosztályok küldésével a Szovjetunió de facto úgymint érvénytelenítette a Varsói Szerződést. Késő délután Andropovot meghívták a magyar minisztertanácsra és informálták a döntésekről. Hangsúlyozták előtte, hogy Magyarország nem fog csatlakozni egyetlen hatalmi tömbhöz sem.^[147]

A semlegesség lényegében biztos garancia lenne a Szovjetunióknak is, hogy Magyarország nem megy át az „ellenfél”, a Nyugat táborába, nem csatlakozik a NATO-tömbhöz, a kelet-nyugati egyensúly ezzel nem borul fel Moszkva rovására és Magyarország felől a Szovjetunió a jövőben is éppúgy biztonságban lenne, mint például Ausztria felől.

Ezen az Andropov jelenlétében tartott minisztertanácson Kádár János volt a legradikálisabb. Ő, aki részt vett a Mikojánékkal folytatott tárgyalásokon s így részese volt a szovjet csapatok kivonásáról kötött megállapodásoknak, most rendkívül izgatott állapotban ezt mondta Andropovnak: „Kimegyek az utcára és pusztá kézzel harcolok a páncélosaitok ellen.” Minden jelenlévőnek az volt a benyomása, hogy Kádár János így is gondolja.^[148]

E sorsdöntő ülés után Nagy Imre a döntésekről tájékoztatja a budapesti követségeket, majd táviratot küld az ENSZ főtávkárának, Dag Hammarskjöldnek. Kéri, tájékoztassa a tagállamokat e döntésekről és soron kívül tűzze az ENSZ ülészakának a napirendjére a magyar kérdést.

Időközben a kormány táviratot intézett a moszkvai kormányhoz is, amelyben kérte, azonnal kezdjenek tanácskozást a szovjet csapatok kivonásáról — a legutóbbi magyar—szovjet megállapodások értelmében.

Este 8 óra előtt 10 perccel a rádióban elhangzik Nagy Imre rövid, drámai bejelentése: „A magyar nemzeti kormány a magyar nép és a történelem előtti mély felelősségérzettől áthatva, a magyar nép millióinak osztatlan akaratát kifejezve kinyilvánítja a Magyar Népköztársaság semlegességét. A magyar nép a függetlenség és egyenjogúság alapján, az

ENSZ alapokmánya szellemének megfelelően igaz barátságban kíván élni szomszédaival, a Szovjetunióval és a világ valamennyi népével...^[149] A miniszterelnök itt is hangsúlyozza, hogy Magyarország egyik hatalmi tömbhöz sem kíván csatlakozni.

Ezen az estén elhangzott egy másik rádiónyilatkozat, az új kommunista párt új főtitkára, Kádár János beszélt 21 óra 45 perckor. A párttagokhoz szólt. Ostorozta „Rákosi és klikkje vak és bűnös” politikáját, a „Rákosi-féle önkényuralmat és kalandorpolitikát”. Kijelentette: „Népünk dicsőséges felkelése lerázta a nép és ország nyakáról a Rákosi-uralmat, kivívta a nép szabadságát és az ország függetlenségét.” Óvott nyílt ellenforradalomtól s ígérte, hogy az új kommunista párt „egyszer s mindenkorra szakít a múlt bűneivel”, és: „védi és védeni fogja mindenkivel szemben nemzeti becsületünket, hazánk függetlenségét”. A párt védeni fogja a szocializmus ügyét, de annak megvalósítását „nem idegen példák szolgálai másolásával” képzei el. Egyik utolsó mondata: „Népünk vérével bizonyította, hogy rendületlenül támogatja a kormánynak a szovjet erők kivonására irányuló követelését. Nem akarunk tovább függőséget.”^[150]

A beszéd szavait mindenki készpénznek vette. Feltűnő csak az lehetett, bár akkor ez senkinek sem tűnt fel, hogy Kádár, aki Nagy Imre sorsdöntő, történelmi beszéde *után* szólalt meg, egyetlen szóval sem utalt Magyarország semlegességére és a nagyhatalmak felé tett lépésekre.

Néhány óra múlva Kádár János Münnich Ferencsel együtt ismeretlen céllal eltávozott. Jóval éjfél előtt hagyták el a parlamentet. Munkatársaikkal közölték, hogy vacsorázni mennek. Sofőrjük, mikor visszatért, elmondta, hogy mindkettő kiszállt a szovjet követség közelében és átszállt egy már ott várakozó kocsiba. Az volt a benyomása, hogy minden elő volt készítve.^[151] Magyar minisztertanácson Kádár többé nem vett részt.

Ennek a napnak megint volt, immáron új magyar halottja. Egyetlen puska sem sült el, egyetlen fegyver sem kelepek, egyetlen férfi sem halt hősi halált. De amikor az újra beözönlő szovjet csapatok elérték Nyíregyházát, asszonyok vonultak a páncélosok elé s tiltakozva kérték, forduljanak vissza. A páncélosok két asszonyt halálra tapostak.^[152]

1956. november 2. Péntek.

A nagyvilág rokonszenve Magyarország felé irányul. Repülőgépek, kocsisorok hozzák az országba a gyógyszert, orvosi műszereket, szakszerű személyzettel együtt. Eisenhower amerikai elnök bejelenti, hogy az Egyesült Államok 20 millió dollár értékű élelmiszert és más segélyszállítmányt ajánlott fel a forradalmi Magyarországnak.

Ez az ország újra kezd élni. Helyrerakják a síneket, visszaállítják a sínekre a barikádnak használt villamosokat, azt akarják, ma az egész fővárosban induljon meg a járat. Addig a hadsereg segíti a közlekedés lebonyolítását.

A reggeli lapok cikkei s az egész közvélemény osztatlan helyesléssel veszi tudomásul a semlegesség bejelentését. Annyi harc után a béke, annyi szenvedés után a tömbön kívüli kis nép nyugalma. Munka, újjáépítés, alkotás, nekilendülés, ezek a vágyak, tervek, óhajok tükröződnek az új, a szabad sajtó hasábjain. Béke, barátság minden néppel, semlegesség!

A belgrádi „Borba” megállapítja, hogy a magyar helyzet alakulása új, nagy lépés az enyhülés felé.

Ritka a történelemben az olyan pillanat, amikor egy nép ennyire egységes, ennyire felülemelkedik minden régi vagy új ellentétben. Sorban nyilatkoznak az egyházak vezetői. Mindszenty és Ravasz László tegnapi nyilatkozata után ma Ordass Lajos evangélikus püspök szól, a pap, aki maga is rab volt a diktatúra alatt. Ő is a béke és megbocsátás ígét hirdeti, s mint Mindszenty tette, ő is ünnepli az ifjúságot: „Ifjúságunk meglátta, hogy az az út, amelyen vezetni akarták, nem magyarságunk útja.” Igen lényeges megállapítás ez, hisz azt fejezi ki, amit az egész világ csodált e napokban, hogy éppen az ifjúság, amelyre a kommunista rendszer hivatkozott, fordult szembe ezzel a rendszerrel. Ordass püspök a kegyelet, a hála és a részvét hangján szól: kegyelet az elesetteknek, hála azoknak, akik sebeket viselnek, részvét a gyászolóknak. Kéri a külföldi evangélikus közösségeket: támogassák Magyarországot semlegességét.

Nyilatkozatot ad ki a rabbik szövetsége: a magyar zsidóság lelkesülten üdvözli a forradalom vívmányait, hódol a hősöknek és azonosítja magát a szabad és független

hazával. Felszólítja a világ zsidóságát: gyors és hatásos anyagi segítséggel támogassa a megpróbált országot.^[153] Fontos ez a megnyilatkozás, mert a szovjet közlemények egyre jobban fasizmussal és fehér terrorral gyanúsítják a forradalmat. Egy magyar zsidó: „Nem volt antiszemitizmus az október 23-át követő napokban. Nem volt osztály, nem volt vallás. Mindenki együtt volt. Ezért érdemes volt élni. Zsidó vagyok, sok rossz emlékem van. De ezekben a napokban először éreztem, hogy büszkeség magyarnak lenni.”^[154] Lincselés nincs többé. Egy külföldi, keleti, kommunista újságíró meglátogatja a helyeket, ahol a lefegyverzett ÁVH-emberek vannak fogságban: „Ezek nyugodtak, elismerik, hogy nem egy közülük a felkelőknek köszönheti életét.”^[155] Egy másik külföldi, nyugati, polgári újságíró megállapítja: „Tanúsítani kívánom, hogy a budapesti felkelés a maga nemében a legtisztább megmozdulás volt az egész történelemben” — s példák sorát hozza fel jelentésében.^[156]

Az újságírók hada e napon is ostromolja Mindszenty bíborost. Belép-e a kormányba? Nem! Vajon miniszterelnök akar-e lenni? Nem! „Én a prímás vagyok” — mondja, s arra kéri az újságírókon keresztül is a Nyugatot, támogassa Magyarországot küzdelmében, Magyarország népe dolgozni akar!

E napon a győri Petőfi Rádió és a budapesti Kossuth Rádió egyesül, azonos program sugárzását kezdi. Ez is a konszolidáció jele. Még inkább mutatja a forradalom tisztaságát, a teljes nemzeti szolidaritást az írók akciója. Budapest több helyén ezerforintos bankjegyet tesznek ki egy-egy katonaládába, így gyűjtenek az elesettek hozzátartozóinak: ör, gyűjtő személy nélkül, őrizetlenül kitett ládikákkal. És ilyen felirattal: Forradalmunk tisztasága megengedi, hogy ily módon gyűjtsünk az áldozatok családjainak. Néhány óra leforgása alatt 110 000 forint gyűlt össze.

Miközben a kommunista csatlósállamok sajtója egyre hevesebben támadja és rágalmozza a magyar forradalmat, bent az országban is történik néhány provokációs kísérlet, melynek célja a zavarkeltés, így például „csata” alakul ki a külügyminisztérium épületéért, az épület körül. A Széna téri szabadságharcos egységeknél elhíresztelték, hogy a minisztériumot ÁVH-ügynökök vették birtokukba, erre azok felvonultak s az épületben lövöldözés kezdődött. De azonnal katonaság érkezett, a tévedés kiderült s a rend helyreállt.^[157] Viszont, az ügy következményeként, az esetből kifolyólag a kormány őrizetbe véteti Dudás Józsefet.

Kovács Béla, aki előző este megérkezett Pécsről Budapestre s véglegesen belépett a kormányba, hangsúlyozza, hogy a kormány teljes felelősségérzettel, helyesen, jól képviseli a haza érdekeit. A külpolitikai problémák miatt erős nemzeti egységre van szükség s fontos, hogy azonnal kezdjék meg a termelőmunkát az egész országban.

Nyilvánvaló azonban: a nemzeti egység megkívánja azt is, hogy a kormány reprezentatívabb legyen, jobban tükrözze a többpártrendszert s váljék meg a sztálinistáktól. Nagy Imre dolgozik is új kormány alakításán, de furcsa akadályba ütközik: a szociáldemokrata párt vonakodik. E pártnak jogos félelme, hogy azonosítják a kommunistákkal, erre a múltban már nagyon ráfizetett, jobbnak látja tehát, ha most még tartózkodik. Nagy Imre azonban erélyes, visszavonulással, szinte lemondással fenyegetőzik, erre a szociáldemokrata párt, Kéthly Anna távollétében, elvben kimondja, hogy részt vesz a kormányban. Az a veszély sem áll fenn, hogy a Dunántúli Nemzeti Tanács ellenkormányt alakít, Győr és Dunántúl a kormány mögé áll, fenntartva azonban a kormányátalakítás iránti nyomatékos óhaját.

Egy bécsi híradásból Magyarország — és a sportvilág — örömmel értesül, választ kap egy nem politikai, de nagy közérdeklődésre számot tartó kérdésre: a világhírű futballcsatár, Puskás Ferenc nem halt meg a forradalmi harcokban, Bécsben van, él, egészséges, jókedvű.

A jókedvre azonban Magyarországon ma is ráborul a szovjet csapatmozdulatok árnyéka. A Szovjetunió rendkívül leleményes abban, hogy elhitesse: nem készül támadásra, állja az egyezményt, a bejövő csapatok célja nem agresszió. Ezzel eléri, hogy egyetlen harci cselekmény sem gátolja a felvonulást, a magyar fegyvereket megköti a remény, és a szándék, hogy a legkisebb okot se szolgáltassák az orosz fegyverek megszólalására. De az egész helyzet azért kísérteties és idegtépő. Egy halálraszánt és harcrakész, fenyegetett nép elhatározza, hogy nem nyúl elsőnek a fegyverhez.

A délelőtti folyamán két újabb szovjet páncélvonat jött be Záhonyra. Közben hírek kelnek szárnyra: a szovjet csak a családtagokat akarja elvinni, ezért a mozgás; rendben akar kivonulni; az új egységek nem támadni akarnak, csak pszichológiai nyomást gyakorolni Nagy Imrére, a kormányra, a kormányalakításra. Egy angol író, aki számba veszi és regisztrálja az orosz hadmozdulatokat, így elmélkedik: „Még nem világos, hogy az oroszok csak a magyar kormányt akarják zsarolni, vagy új vérfürdőt készítenek elő?”^[158]

Ezt kérdezi az ország, az egész ország, a Szovjetunió pedig az ENSZ fórumain — mindent letagad. Új orosz hadosztályok lépnek magyar területre, ezt a világsajtó egyöntetűen jelenti már, de az ENSZ Biztonsági Tanácsának ülésén Arkady A. Szoboljev szovjet delegátus kijelenti, hogy az állítás, miszerint a szovjet páncélosok visszatértek Magyarországra — „teljesen alaptalan”.^[159]

A kormány folytatja diplomáciai elhárító műveleteit. Három szóbeli jegyzéket is intéz a budapesti szovjet nagykövetséghez. Az első emlékeztet az eddigi ígéretekre a csapatkivonásokat illetően, ezek érdekében újból tárgyalásokat javasol s rámutat, hogy „sajnálatos módon újabb szovjet egységek lépték át a magyar határt”. Sőt felvonultak Budapest köré. A második jegyzék javasolja, hogy a parlament épületében szovjet—magyar vegyesbizottság készítse elő a kivonulást, magyar részről a bizottság kijelölt tagja: Erdei Ferenc államminiszter, Maléter Pál vezérőrnagy, Kovács István vezérőrnagy, Szűcs Miklós ezredes. A harmadik jegyzék ismét tiltakozik a szovjet csapatok magyarországi hadmozdulatai ellen, s közli, hogy e tényre felhívja a külképviseletek és az ENSZ Biztonsági Tanácsa figyelmét is.^[160]

Nagy Imre, mint miniszterelnök, újabb táviratot intéz Hammarskjöld ENSZ főtitkárhoz, kiegészítve előző információit az új tényekkel: a szovjet egységek már birtokukba veszik a magyar vasutakat, vasúti berendezéseket, és a nyugati országrészben is hadmozdulatokat hajtanak végre. Nagy Imre Hammarskjöldhöz: „Kérem Excellenciádat, szólítsa fel a nagyhatalmakat Magyarország semlegességének elismerésére, a Biztonsági Tanács utasítsa a szovjet és a magyar kormányt a tárgyalások azonnali megkezdésére. Kérem Excellenciádat, ismertesse a Biztonsági Tanács tagjaival a fentieket és fogadja őszinte nagyrabecsülésem kifejezését.”^[161]

Amíg Szoboljev New Yorkban letagadja a szovjet mozdulatokat, Budapesten Andropov meglepő közlést tesz: a szovjet követség épületét magyar tüntetők fenyegetik s ha a kormány nem csinál rendet, szovjet csapatokat hív segítségül. Nagy Imre azonnal kiküldi a helyszínre Budapest katonai parancsnokát, aki azonban — egyetlen tüntetőt sem talál.

Andropov második jegyzéket is küld, ebben közli, hogy elfogadják a vegyesbizottságra vonatkozó javaslatot és másnap, Malinyin vezérezredessel az élen szovjet bizottság érkezik a parlamentbe.

Ezen a napon a magyar lélek az irodalomba menekül. Megjelenik az elmúlt hónapok „hőse”, az „Irodalmi Újság”, nagy és kis írók műveivel: szól a szó fegyvere, a szépség hírnöke. Versben, prózában egy nemzet írói magasztalják az ifjúságot, a szabadságot, az építést, a jövőt. „*Annyi halált láttam az elmúlt napokban, s lélekben annyiszor meghaltam magam is, és támadtam fel újra... Egyet tudok. Magyar vagyok. Magyar, aki e halálos és magasán izzó napokban százszor is összeomolhatik, de százegyedszer is feláll, mert dolog vár rá itt, kötelesség és elalkudhatatlan hivatás*” — írja egy csendesszavú, szép, szelíd író. A másik egyetlen mondatban elmondja, hogy mi a zsarnokság, a zsarnokság, mely ott áll bölcsődnél és sírodnál egyaránt, reád telepszik, bebúvik a költő versébe éppúgy, mint a festő ecsetjébe. A harmadik visszapillant a diktátorra, aki „*eltiportan hever a hóban, a vizeletben*”, de pusztulásával nem lett szegényebb a világ. *Nem! Nem!* — kiáltja a költő, majd az új jövőre tekint: „*Most hasad ketté a fekete ég. Most fakasztja csíráját az új gabona.*” A negyedik az elmúlt vihar után a jobb holnapot áhítozza: „*Békült legyen végre s boldog e vérvő nép és szabad.*” Az ötödik író tanúsítja, mint a kor tanúja, hogy milyen kegyetlen nyomás nehezedett e népre, s arról ír, ha neki van része a felkelés elindításában, úgy — „*Barátaim, vállalom a felelősséget.*” A hatodik Budapest népét köszönti: „*Főváros, meghajtom fejemet előtted!*” S mintha érezné, milyen veszély lebeg újra e város fölött, szorongó átkot is mond: „*Verje meg az Isten, veretlen ne hagyja, lobogó hitünket ki lábbal tiporta s az idegen fegyvert ölesünkre hozta!*” A hetedik „okos hazafiságot” hirdet: „*Mert*

megtanultuk azt is, hogy semmi nemzet fölé ne emeljük magunkat, hanem éljük, ami a saját társadalmunk méhében kialakult."

Csak ezt akarta a felkelt magyar nép; csak ezt, semmi mást: élni a saját életét.
Engedik-e?

1956. november 3. Szombat.

A kommunista napilap ezen a reggelen vezércikkben közli: tisztában vannak azzal, hogy az új párt nem lesz milliós párt, szerényebben kell dolgoznia, a párttagsággal most már nem jár majd fényes állás, előkelő pozíció. A vezércikknek azonban az adott külpolitikai helyzetben ez volt a kulcsmondata: „Helyeseljük Nagy Imre nyilatkozatát, amely hazánk semlegessége és a szovjet csapatoknak az egész ország területéről való kivonása mellett foglalt állást.”^[162]

Mint ez a hivatalos cikk is érzékeltette, valószínűnek látszott, hogy minden a maga rendjén halad, a Szovjetunió respektálja a semlegességet és saját ígéreteit. Megkezdődött a szovjet—magyar katonai vegyesbizottság tanácskozása. A magyar delegációt Maléter vezette, az oroszot Malinyin. Az orosz megbízottak egészen konkrét javaslatokat terjesztettek elő, három követelést állítottak fel. Első: a Vörös Hadsereg lerombolt emlékműveinek és az orosz temetőknek a helyreállítása. Második: biztosíték, hogy az orosz katonák sírjait Magyarországon a jövőben is ápolják. Harmadik: a szovjet csapatokat, mikor elhagyják Magyarországot, katonai tiszteletadással búcsúztassák.^[163]

A nap folyamán más, újabb szovjet kívánságok is kiszivárogtak. Eszerint: 1. A Szovjetunió kivonul, de a magyar kormány ünnepélyes nyilatkozatban kijelenti, hogy a távozó csapatok nem „megszálló” csapatok voltak. 2. A Hitler ellen harcoló szovjet csapatok emlékére emelt szobrokat helyreállítják, a kormány kárpótlást fizet az országban maradó szovjet vagyonért, és mintegy hadikárpótlást a felkelés idején elszenvedett veszteségeikért. 4. Magyarország semleges ország lesz, Finnország — nem pedig Ausztria — mintájára, vagyis: a Keletre támaszkodik.^[164]

Délután 3 óra körül Maléter néhány percre elhagyva a konferencia-termet, azt mondotta Király Béla tábornoknak, hogy „minden a legnagyobb rendben van”. Kovács István, a vezérkar főnöke délután 6 órakor ugyancsak Királlyal beszélgetve úgy vélte, hogy „már majdnem megegyeztünk”. A vezérkari főnök közlése szerint a megállapodás főbb vonalai így festenek: az oroszok minden csapatot kivonnak Magyarországról; de, hogy közlekedési zavarokat elkerüljenek, a kivonulás lépcsőzetesen történik, egy szakértő bizottság kidolgozza az idő- és menetrendet; a magyar helyőrségek nem tagadhatják meg a szovjet csapatok élelem-, fűtő- és üzemanyaggal való ellátását; minthogy az oroszok nincsenek felkészülve téli mozgásra, a magyarok legyenek türelemmel, mert a szovjet kötelékek január 15-e előtt nem indulhatnak el. Ezenkívül a megállapodás leszögeznél, hogy a szovjet haderő nem akarta megtámadni Magyarországot, hanem csak a magyar kormány felkérésének tett eleget, éppen ezért az oroszok kivonulása ünnepélyes keretek között, a magyarok lelkes integetése közben történjék. A magyar tárgyalófél egyetértett, a barátságos búcsúztatással is, de javasolta, hogy a kivonulás mégis egy hónappal előbb legyen.^[165] Végül megállapodtak abban, hogy az esti órákban folytatják a tárgyalást, mégpedig a szovjet főhadiszálláson, a Csepel-szigeten lévő Tököl helységben.

A délelőtt folyamán megalakult az új kormány, amely így a felkelés 12 napja alatt a 3. Nagy Imre kormány volt, mindig igazodva a népfelkelés periódusaihoz. Az új kormányban a kormányfő mellett csak államminiszterek voltak, a szakfeladatokat e miniszterek alatt a miniszterhelyettesek végzik. A külügyminisztériumot maga Nagy Imre tartotta meg, új honvédelmi miniszter pedig az eddigi helyettes, Maléter Pál lett. Maléter ily módon már miniszteri rangban tárgyalhatott az orosz bizottsággal. Új miniszter volt a szociáldemokrata Kéthly Anna, Kelemen Gyula, Fischer József, a nemzeti parasztpárt, vagyis a Petőfi Párt részéről pedig Bibó István és Farkas Ferenc, a Kisgazdapárt részéről B. Szabó István. Tagja volt az új kormánynak az előzőből Tildy Zoltán és Kovács Béla, továbbá Kádár János és Losonczy Géza. Kádárt távollétében erősítették meg a miniszteri rangban. Az összetétel lényege tehát: három kommunista, három kisgazda, három szociáldemokrata, két parasztpárti, s egy pártonkívüli, nevezetesen a honvédelmi miniszter, Maléter. A

miniszterelnök kommunista, a helyettesi funkciót végző államminiszter kiscgazda. Az elmúlt korszak kommunista nevei, illetőleg viselői (Münnich, Kossa, Apró, Czotner stb.) kimaradtak, úgyszintén az utóbbi napok kommunista miniszterei is (Lukács), valamint a társutasnak elkönyvelt személyek (Bognár, Erdei). Az összetétel nagyjában-egészében tükrözte az 1945—46-os pártviszonyokat, ha nem is a választáson kialakult többségi viszonyokat. A kormány tagjainak eltökélt szándéka és programja kifejezte a felkelt és szabadságáért harcoló nép két alapvető követelését: külpolitikailag semlegesség, a belpolitikában szabad választás, többpártrendszer. Több párt vezetőjének nyilatkozata hangoztatta a „szocializmus” fenntartását, s kivétel nélkül valamennyi párt a Szovjetunióval való jó viszony és békés egymás mellett élés fontosságát.

E napon Budapest nemzeti tanácsa elnökének választotta a kiscgazda Kővágó Józsefet, gyakorlatilag őt jelölte ki a világhírűvé lett város főpolgármesterének. A Forradalmi Karhatalmi Bizottság végleg kidolgozta működési szabályzatát, egyhangúlag a nemzetőrség főparancsnokává választotta Király Béla vezérőrnagyot, helyettesé Kopácsi Sándor rendőrezredest. A Bizottság határozata leszögezte, hogy ragaszkodik az ország függetlenségéhez és semlegességéhez és minden ez ellen irányuló fegyveres agresszióknak ellenáll. Felszólította a nemzetőr-alakulatokat, hogy a gyárakban vegyék fel a munkát, de „fegyvereiket kéznél tartsák, hogy agresszió esetén azonnal harcra kész állapotba helyezkedhessenek”.^[166] Hosszú évek óta nem hallott kedves hang csendült fel a rádióban: a régi idők nagy sportközvetítője, a kommunista korszak által félreállított Pluhár István jelentkezett, feltűnése valóságos forradalmi ajándék volt milliók számára. Nemcsak a sportvilág lelkesedett, hanem a zene világa is, mert Kodály Zoltán táviratot intézett Oroszország zeneszerzőihez, kérte, kormányuknál járjanak közbe, hogy a szovjet csapatokat vonják ki Magyarországról. E napon az ÁVH megbújt maradványai is előjöttek rejtekükből, a kormány felhívását követve tömegesen jelentkeztek az államügyészségen, kérve letartóztatásukat. Ez számukra is a legbiztonságosabb volt.

A rádió többször is felhívta az ország figyelmét, hogy a nap folyamán Mindszenty bíboros szöveget intéz a lakossághoz, s tekintve a primás személyének fontosságát, a beszédet idegen nyelveken is közvetítik majd. A „Magyar Nemzet” című lap reggeli vezércikke hangoztatta, mennyire fontos, hogy Mindszenty bíboros máris a megbékélés, a nemzeti egység mellett foglalt állást november 1-i beszédében. Most tehát ország-világ várta a főpap megnyilatkozását. Mindszenty továbbra is bel- és külföldi delegációkat fogadott és beszéde mondanivalóját megtanácskozta a Nagy Imre kormány néhány tagjával, mindenekelőtt Tildy Zoltánnal. Figyelembe vette a kormány által kifejezett óhajokat s elmondandó beszédét egy püspöki konferenciával is megtárgyalta. Hogy milyen álláspontra készül, arra következtetni lehetett a hozzá közelálló, újra megjelenő „Szív” című újság cikkéből, amely leszögezte, hogy „a katolikus egyház lemond régi, államosított földbirtokairól”.^[167] A külföldi látogatók nagy része nemzetközi Caritas-szervek vezetője, ezek Mindszenty kérésére ontották az adományt Magyarországra. A látogatók között volt a legendás „Speckpater”, Pater Werenfried van Straaten premontrei szerzetes, aki így örökítette meg az elébe tárt képet: „A bíboros otthona meglehetősen romos épület. A folyosók és szobák zsúfolásig telve emberekkel, mindenki benyomakodott, hogy láthassa a fogságából kiszabadított egyházfejedelmet. Már ott volt sok püspök és sok katonatiszt... A bíboros megindultan fogadott bennünket. Háta enyhén hajlott, arca borostás, ruhája rossz és gyűrött. Haja még feketéllett, hangja súlyos volt és mély, fejtartása energikus, tekintete átható.”^[168]

Még a primás rádiónyilatkozata előtt sajtókonferenciát tartott Tildy és Losonczy államminiszter. A szovjettel éppen folyó tárgyalásokról — kérdésre válaszolva — Tildy azt mondta: még nem lehet véglegesnek tekinthető fejleményekről beszélni, bizonyos remények azonban vannak, általánosságban a feszültség csökkenése mutatkozik, szovjet részről ígéretet tettek, hogy több szovjet egység nem érkezik Magyarországra. Kérdés: azt jelenti-e ez, hogy a Szovjetunió elvben beleegyezett magyarországi csapatainak kivonásába? Tildy: „Ha egy fél egy adott problémát tárgyalni kíván, ebben benne van a megoldás lehetősége is.” A sajtókonferencia tisztázta, hogy a Magyarországon az elmúlt napokban végrehajtott orosz csapatmozdulatokról a szovjet kormány a magyar kormányt

nem tájékoztatta. E kérdést nyilvánvalóan azért tették fel a nemzetközi problémákban jártas újságírók, mert tudták, hogy az illető ország tájékoztatása és engedélye nélküli idegen csapatmozgás a Varsói Szerződés szovjet részről történt megszegését jelentette. Végül Losonczy államminiszter a sajtó előtt rámutatott, hogy „egyes, szocializmust építő országokban vannak jelenségek, melyek arra mutatnak, hogy félreismerik és helytelenül magyarázzák a jelenlegi magyar kormány jellegét és politikáját”.^[169] Ez utalás volt a kommunista csatlósállamok támadó megnyilatkozásaira.

Ezen a napon a világtörténelem nagy párbeszédeinek egyike, kelet-nyugati dialógus zajlott le Magyarországon több pontján is. Résztvevők: egyfelől a magyar nép, másfelől az orosz csapatok katonái. A lakosság mindenütt küldötteket menesztett a városukhoz közelő oroszokhoz, hogy megkérdezze: mit keresnek itt, miért járnak erre? Békéscsabától nyugatra, Szarvastól délre gépesített szovjet egység helyezkedett el. E városok parlamentereket küldtek, felkérték az oroszokat, kerüljék el a lakott területeket, mert „a nép nagyon hevült hangulatban van”. Az orosz parancsnok ezen nagyon csodálkozott s elmondta, ő úgy tudja, hogy fasiszták ellen kell harcolniok. A magyarok elmondták, hogy ez nem igaz, feltárták, mi a valóság, erre a szovjet tiszt az azt mondották: sohasem fognak löni a magyar népre.^[170] Ugyanilyen megállapodás történt a Dunapentele körüli oroszokkal, akik, miután megtudták, mit művelt a forradalom előtti rendszer, megígérték, hogy nem nyitnak tüzet. Hasonló párbeszéd folyt a Pécs körüli orosz seregek tisztjeivel, akik szintén megígérték, hogy nem kívánnak beavatkozni a város dolgaiba, békés szándékkal vannak. A pécsi rádió egyébként orosz nyelven üzenetet sugárzott a szovjet katonáknak: „Mi magyarok nem akarunk meghódítani más országokat és nem akarunk egyetlen más népet sem kényszeríteni arra, hogy úgy gondolkodjanak, úgy éljenek, mint mi... Ti oroszok vagytok. Éljetek úgy, ahogy nektek legjobban megfelel. Mi magyarok vagyunk, kérünk benneteket, hagyjatok minket, hogy a mi kis országunkban a magunk módján rendezzük be életünket... Mi barátságban akarunk veletek is élni, mint minden más nemzettel. Oroszok! Sokat szenvedett a mi népünk. Menjetek haza, hogy a mi békés, nyugodt életünket megkezdhessek.”^[171]

Ennél egyszerűbben és velősebben a világ legjobb külügyminisztere sem fogalmazhatja meg a lényegét.

J. F. Dulles amerikai külügyminisztert e nap reggelén vakbélgyulladással kórházba szállították és megoperálták.

E nap estéjén Mindszenty bíboros elmondotta várva várt szövegét, a rádió pontosan 20 órakor közvetítette.

Magyarország prímása jelentette a magyar népnek: „Isten irgalmából ugyanaz vagyok, mint aki voltam bebörtönzésem előtt. Ugyanazzal a testi és szellemi épiséggel állok meggyőződésemmel, mint nyolc éve, bár a fogság megviselt.” Megköszöni a külföldnek, hogy segíti Magyarországot. Emlékeztet arra, hogy a magyar nép a történelem folyamán oly sokszor védte a Nyugatot. E kis nemzet minden tagja szívből örül, hogy most, a jelen küzdelemben a többi nép felkarolja és méltányolja szabadságszeretétét. A prímás ezután az oroszokhoz intézi mondanivalóját: „Mi nem vagyunk ellenségei senkinek sem. Minden néppel és országgal barátságban akarunk élni.” Mindjárt ezután Magyarország szomszéd népei felé nyilvánítja ki a magyarság békés szándékait, a múlt ellentéteinek megszüntetését szuggereálja: „A régi nacionalizmusokat mindenütt át kell értékelni, a nemzeti érzés többé ne legyen harcok forrása az országok között.” „Az egyik ország haladása a másikat is előre viszi..., mind jobban egymásra utaltak a népek.” Külön megköszönte Ausztria „testvéri magatartását” a mostani válság idején. Ezután újra az oroszokhoz szól Magyarország prímása: „Egész helyzetünket azonban most az dönti el, hogy a 200 millió orosz birodalomnak mi a szándéka a határainkon belül lévő katonai erejével? Rádiójelentések adták hírül, hogy ez a fegyveres erő növekszik. Mi semlegesek vagyunk, mi az orosz birodalomnak nem adunk okot a vérontásra. De nem merül fel az orosz birodalom vezetőiben a gondolat, hogy sokkal jobban fogják becsülni az orosz népet, ha nem igaz le bennünket? ... Mi most nem támadtuk meg Oroszországot, s őszintén reméljük, hogy az orosz fegyveres erő mielőbbi kivonása országunkból megtörténik.” Mindszenty a továbbiakban az azonnali, sürgős teendőkre utalt: újra, mindenütt fel kell venni a munkát,

megindítani a termelést, helyreállítani, amit leromboltak. Ami most Magyarországon lezajlott — mondotta —, az szabadságharc volt, páratlan szabadságharc, amely azért folyt, mert a nemzet szabadon akart dönteni arról, miképpen éljen. Szükséges a többpártrendszer és a szabad választás, de most, a jelen pillanatban mindenki őrizkedjék a pártviszálytól és a széthúzástól. „Maga a politizálás is ma másodrendű ügy, a nemzet léte és a mindennapi kenyér a mi gondunk.” Nyomatékosan, ismételten megmondotta a primás: „Magánbosszúkat el kell kerülni és ki kell küszöbölni.” Csakis független és pártatlan bíróság foglalkozhatok felelősségrevonással. S hogy nyomatékot adjon annak, mennyire elveti most a bosszút és a felelősségrevonást, kijelenti: „Leleplező vallomásokhoz nem kívánok egyetlen megállapítást sem tenni.” Lényegesnek tartja, hogy Magyarország jogállam legyen, hogy a magántulajdont az igazságosság korlátozza, hogy a demokratikus vívmányokat továbbfejlessék, a nacionalizmus pedig kizárólag kultúrnacionalizmus legyen. A földreformra külön kitért a primás, utalt arra a tényre, hogy 1945-ben a magyar püspökök megáldották a földhöz jutott, új birtokos parasztokat. Szó szerint ezt mondta: „Mint a magyar római katolikus egyház feje... kijelentem, hogy amint azt a püspöki kar 1945-ben közös körlevélben jelentette — nem helyezkedünk szembe a történelmi haladás igazolt irányával, sőt, az egészséges fejlődést mindenben előmozdítjuk.” Mindszenty — ellentétben a kommunista rezsimek későbbi, állandó történelemhamisító propagandájával — egyetlen szóval sem követelte vissza az egyházi birtokokat. Ellenben, természetesen, utalt arra, hogy az egyház cselekvési szabadságát vissza kell állítani, az elmúlt időszak egyházellenes intézkedéseit fel kell számolni: az Egyház is ragaszkodik intézményeinek és társulatainak, így sajtójának a visszaadásához. „Figyelünk és előmozdítani kívánjuk az egész nép javát, bízunk a Gondviselésben” — volt Mindszenty utolsó mondata, melyet a rádióban orgonajáték követett.^[172]

Külföldi és belföldi megfigyelők egyaránt megállapították, hogy államférfiúi beszéd volt. Pálóczi-Horváth György, a baloldal írója úgy látja, Mindszenty beszéde nagy segítség volt az országnak, azzal a kijelentésével, hogy az egyház fenntartja 1945-ös deklarációját, megőrizte a nemzeti egységet. A beszédben semmi sincs, ami újabb szovjet beavatkozást provokált volna.^[173] A „Times of India” Budapestre küldött tudósítója ezt mondja: „Mérsékelt beszéd volt, félreérthetetlen állásfoglalás a Nagy-kormány mellett.” A Sorbonne professzora, Raymond Áron pedig így összegezi a Mindszenty-beszédről készített elemzését: „Mérsékelt, realiztikus, engesztelő szellemű beszéd.”^[174]

A világszervezet, az ENSZ e napon ismét foglalkozott a magyar kérdéssel, miután a Biztonsági Tanács 10:1 arányban megszavazta a magyar ügy tárgyalását. Cabot Lodge amerikai fődelegátus kijelentette, a Tanács nem hagyhatja figyelmen kívül Nagy Imre miniszterelnök Hammarskjöld főtítkárhoz csütörtökön intézett táviratát, amely kéri, hogy az ENSZ védelmezze meg Magyarországot kinyilvánított semlegességét. A Kuba delegátusa által támogatott amerikai elképzelés lényege: felszólítani a szovjet kormányt, vonja ki csapatait, ismerje el a magyar nép jogát kormányformája megválasztására, a Biztonsági Tanács ellenőrizze a magyar nép függetlenségét biztosító intézkedéseket. Az amerikai javaslat emlékeztet, hogy Magyarország önrendelkezési jogát az 1947. február 10-i békeszerződés is megerősíti. A Biztonsági Tanács azonban az ülést, a kérdést elnapolta — november 5-re, hétfő délelőtt 10 órára.

Az ország nyugati határát közben a szovjet katonai egységek hermetikusan lezárták. A nyugati publicisztika és politikai irodalom kimagasló, nemzetközi egyénisége, Melwyn J. Lasky ekkor érkezett meg, Ausztria felől, a magyar határra. Átment a határon, melyet a forradalom megszabadított a drótsövénytől és aknazártól, ahogy az író mondja: a természet is visszanyerte szabadságát. És, látva a szovjet páncélosok mozgását, hallva a fejleményeket, elgondolkodik a történeteken: „Amit senki sem mert hinni, mégis megtörtént: egy modern totalitárius rendszert megdöntött egy forradalom, egy 19. század stílusa szerinti felkelés, fegyverrel, barikáddal, röplapokkal, zászlót lobogtató lelkes emberekkel. Amit a jéghideg, vasakarató Sztálin felépített, azt egy igazi, valódi népmozgalom ledöntötte... Emberemlékezet óta nem volt erre példa, az elnyomott tömegek ilyen klasszikus felkelésére! Ez a magyar 'októberi forradalom' nem hasonlít Lenin és Trockij forradalmára, hanem

csaknem kizárólag a szabadság tiszta eszményi fogalmát kiáltja világgá, egy kétségbeesett nép sóvárgása az emberi jogok után...”^[175]

Erről a napról, november 3-áról egyébként azt írta a szomszédos Jugoszlávia egyik riporter-krónikása: „Az ég ma felhőtlen volt Magyarország felett. Napsütéses, szép téli napunk volt s mintha a politikai légkör is igazodni akart volna az időjáráshoz, Magyarországon, főleg Budapesten október 23-a óta ez volt az első igazán békés nap...”

1956. november 4., vasárnap.

Több mint két óra folyt a tárgyalás. Jóval elmúlt éjfél, mikor Maléter Pál az órájára pillantott. Tegnap, szombaton este 10 óra óta ült szemben egymással a magyar és az orosz delegáció, itt, Tökölön, közel Budapesthez, egy egyemeletes épületben, hogy folytassák a részletek tisztázását az orosz csapatok kivonulásáról. A magyar delegáció: Maléter Pál, Kovács István, Szűcs Miklós ezredes és Erdei Ferenc. Az orosz delegáció vezetője Malinyin vezérezredes, mellette Scserbanyin és Sztjepanov tábornok s még három magasrangú szovjet tiszt, továbbá két, teljesen néma polgári személy, a párt megbízottai, egyben jegyzőkönyvvezetők. Sok lényeges jegyezni való azonban nincs, mert az órák óta tartó tárgyalás nem érinti a lényeges kérdéseket. Egy kövér, sok kitüntetéssel csillogó orosz ezredes Leninről elmélkedik, a lenini nemzetiségi elvekről, amelyek lám, mily szépen érvényesülnek éppen most Magyarországon. Már egy óra volt, november 4-e, mikor a lelkes tiszt befejezte mondókáját. Az oroszok ekkor kis szünetet javasoltak.

Szünet után Maléter ismertette a magyar kormány elképzeléseit, s kijelentette: „A magyar nép a két világháború vérzivatarán át tanulta meg igazán becsülni a semlegességet, s szeretné, ha országát végre úgy építhetné, ahogy azt saját, egyéni érdeke megkívánja.”^[176] Az orosz tiszt, mintha csak kedélyes társadalmi diskurzus folynék, a forradalom részleteiről kérdezősködtek, bókákat mondtak a magyaroknak bátorságukért. Közben telt az idő. Az oroszok néha rátértek az egyes pontokra, hosszan olvasták fel a városok nevét, ahol a szovjet emlékműveket a lakosság az október 24-i orosz támadás után lerombolta; hangoztatták, ezek rendbehozatala a magyar kormány legsürgősebb feladata. Fontos aztán, hogy a kivonuló orosz csapatokat a magyar nép virágessóval búcsúztassa. Már elmúlt fél három, amikor egy orosz hadnagy lépett be és súgva jelentett valamit Malinyinnek. A parlamentből ekkor Nagy Imre telefonált, kérte Malétert. Érdeklődött a tárgyalások állásáról, majd közölte, hogy kapcsolja a dél-budapesti nemzetőrség parancsnokát, Várfalvi Lajost, aki számára érthetetlen dolgot jelent. Várfalvi megismételte Maléternek, hogy a Juta-dombokon beásott magyar tüzérséget Némedi község felől erős szovjet páncélos-osztagok közelítik, körülbelül 500 páncélos, és felszólításra nem állnak meg. Maléter erre elvörösödve fordult Malinyinhez: „Eltársak, miféle komédiát űznek itt velünk? Tudomásunk van arról, hogy erős szovjet páncélos kötelékek támadásba indultak Budapest felé!”

Ebben a pillanatban felcsapódtak a tárgyalási terem ajtajai és az orosz NKVD géppisztolyos katonái zúdultak be. Élükön fegyvertelen polgári személy, aki a magyarok felé fordulva kijelenti: „A szovjet közbiztonsági szolgálat nevében letartóztatom Önöket.” A fegyveresek gyűrűje ekkor már körbe is zárta a magyar delegációt. Maléter felhorkant, de máris géppisztoly fúródott az oldalába. A polgári ruhás személy az orosz delegáció katonatisztjeihez fordult, e szavakkal: „Önök, elvtársak, távozhatnak, jelenteni fogom Szerov elvtársnak, hogy feladatukat kielégítően látták el.” A tiszt eltávozott, Malinyin szemé mégegyszer találkozott Maléterével. A hivatásos orosz katona mintha szégyenkezett volna.^[177]

Így kezdődött az ámulás éjszakája. Körülbelül három óra volt.

Megmozdult a Budapest köré vont orosz acélgyűrű, s úgy, mint október 24-én, csak most még félelmetesebben, az éjszaka csendjét felverte az orosz tankcsordák dübörgése. A Kilián laktanya és a Corvin köz felé indultak a legerősebb kötelékek. Király Béla hajnali 4 órakor hívta a miniszterelnököt és engedélyt kért a tűzparancsra. „Nem! Nem!” — felelte Nagy Imre, majd elmondotta: ott áll mellette Andropov szovjet nagykövet, aki biztosította, hogy valami tévedés történhetett, a szovjet kormány nem adott parancsot Magyarország megtámadására. „A nagykövet és én megpróbáljuk telefonon elérni Moszkvát” — mondotta Nagy Imre. Valamivel később Király ismét jelentette, hogy az oroszok áttörték a magyar

védelmi vonalakat és szovjet páncélosok közelednek a parlamenthez is. Nagy Imre ekkor csak ennyit mondott: „Nem kérek több jelentést.”^[178]

Az oroszok tehát a magyar honvédelmi minisztert tárgyalás ürügyével törbe csalták és elfogták, a magyar miniszterelnököt pedig a szovjet nagykövet még az utolsó pillanatban is félrevezette és hitegette.

A budapesti rádió hajnali fél ötkor kezdte meg adását. Normális műsört sugárzott, híreket mondott, lapszemlét adott — mit sem sejtett és mit sem sejtetett. De 5 óra 20 perckor drámai hang szólalt meg:

— Figyelem! Figyelem! Figyelem! Figyelem! Figyelem!

Ugyanaz a szó, ötször, staccatóban.

S mindjárt utána:

— Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság minisztertanácsának elnöke. Ma hajnalban szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van. Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével.

A drámai szavakat a magyar Himnusz hangjai követték. A kormányfő bejelentését kétpercenként megismétlik, váltakozva magyar, angol, francia, német és néhány szláv nyelven. A kormány, nem tudván, mi történt Tökölön, a rádión keresztül kéri Malétert és delegációját, haladéktalanul jöjjön vissza és vegye át hivatala vezetését.

7 óra 14 perckor orosz nyelvű felhívás száll az éterben, a magyar rádió felhívást tolmácsol:

— A magyar kormány felkéri a szovjet hadsereg tisztjeit és katonáit, hogy ne lőjenek! Kerüljük el a vérontást. Az oroszok barátaink és azok is maradnak!

Később újabb felhívás, ezt már a magyar írók intézik az egész földkerekséghez:

— A világ minden írójához, tudósához, minden írószövetségéhez, akadémiájához, tudományos egyesüléséhez, a szellemi élet vezetőihez fordulunk segítségért. Kevés az idő! A tényeket ismeritek, nem kell ismertetni. Segítsetek Magyarországon! Segítsetek a magyar népen! Segítsetek a magyar írókon, tudósokon, munkásokon, parasztokon, értelmiségi dolgozókon! Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek!

November 4-ike, reggel nyolc óra, amikor elhangzik az írók e segélykiáltása. A rádió zenét sugároz, de 8 óra 7 perckor megszakad az adás. Csend, nagy csend. Aztán megszólal a Himnusz: „Isten áldd meg a magyart!” Aztán megszólal a Szózat: „Hazádnak rendületlenül...”

Aztán minden elnémul.

Az orosz támadás vad, kíméletlen. Válogatás nélkül, vaktában lövik a házakat. Ha egy ablakból megszólal egy géppisztoly, az orosz ágyúk szétlövik az egész házat, az egész háztömböt.

„Az orosz páncélosok fel sem csapják a kitekintő ablakot, anélkül nyitnak tüzet, jobbra-balra lövik az épületeket” — mondja az angol szemtanú.^[179]

Nincs irgalom. De nincs illúzió sem.

A magyar felkelők tudják, hogy ez a harc egyenlőtlen harc. „Illúzió nélkül harcolnak. Tudják, hogy előbb-utóbb elfogy a lőszerük. Semmi kilátás utánpótlásra. Harcolnak. Tudják, hogy jön a vég. De egyik sem menekül. Egyikük sem ragaszt álszakállt, egyik sem tesz fel napszemüveget. Senki sem változtatja meg a nevét. S az orosz páncélosok jönnek...” — mondja az olasz szemtanú.^[180]

Már csak egy-egy vidéki rádió szólal meg a szabadság nevében. De még működik a Magyar Távíráti Iroda, az Associated Press levelezője küldi a helyzetjelentést Bécsbe. Ez a jelentés immáron haditudósítás és a hírlapírók egyik kezében fegyver, mert az épület védi magát. A távíró gép küldi a híreket a nagyvilágba:

— A szovjet bűnözők becsaptak bennünket... Orosz csapatok nagyhirtelen megtámadták Budapestet és az egész országot.

Mindenkire, minden magyarra tüzet nyitnak...

— A miniszterelnök nevében is szólok. Segítséget kér. Az egész magyar nép kéri, segítsetek...

— Sürgős. Sürgős. Sürgős.

— Éljen Magyarország, éljen Európa. Meghalunk Magyarorszáért és meghalunk Európáért...

— Orosz vadászgépek zúgnak Budapest felett. Az oroszok teljesen körbefogták Győr városát. Székesfehérvár nem felel.

— Most 5 óra 45. Az oroszok egy perce beszüntették a tüzelést... Mindenütt az utcán orosz páncélosok. Egy orosz gyalogos regiment a parlament felé nyomul.

— Diplomáciai segítséget kérünk. Ha válasz van, feleljetek...

— Hajnal óta tart a támadás... Kérjük, jelentsék az egész világnak, hogy az oroszok orvtámadást intéztek, hátba támadták szabadságharcunkat...

— Segítség! Segítség! Segítség!

— SOS! — SOS! — SOS!

Reggel 6 órakor új, más hang szólal meg az éterben, ismeretlen adó, ismeretlen helyről:

— Figyelem, figyelem. Itt Kádár János elvtárs beszél.

Beszél tehát a parlamentből november 1-én este eltűnt politikus, pártfőtitkár, de immáron mint egy a Szovjetunió által létrehozott bábkormány feje. Aki pár napja még egy szabad nemzet független kormányának tagja volt, most már mint az elnyomó idegen hatalom eszköze jelenik meg a porondon. A határon túlról szól, a Szovjetunió területéről, biztos fedezékből úgy beszél, mintha a magyar határok között volna. Közli Kádár, hogy új kormány alakult, ő a miniszterelnök, helyettese Münnich Ferenc, további miniszterek: Marosán György, Horváth Imre, Kossá István, Apró Antal, Dögei Imre, Rónai Sándor. „Veszélyben a szocializmus ügye” — hangzik az örökké visszatérő, rituális mondat, majd hosszú, dialektikus szöveg, amely számítón és alaptalanul összekever Rákosi-bűnököt és Horthy-korszakot, a magyar népet testvérnek, hazafiaknak szólítja, békéről beszél és békés együttműködésről, az életszínvonal emeléséről és ötéves tervről, megígéri azt is, hogy majd egyszer tárgyalásokat kezdenek a szovjet csapatok kivonásáról, majd — a rend helyreállítása után.

A rend helyreállítását éppen végzik a szovjet páncélosok, letaposva mindent és mindenkit, aki útjukba akad, lövik Budapestet, rommá lövik a várost, amely négy napon át igazi szabadságban élt.

E „kormány” jelentkezését az egész magyar nép és az egész világ megvetéssel fogadja és áruháznak tartja.

Áruházás történt. Hitvány szószegés. Egy hatalmas birodalom eltaposott egy kis népet, egy kétszázmilliós kolosszus megfojtotta tízmillió ember szabadságát. A történelem egyik legnagyobb áruháza volt ez, s a magyar történelem egyik legnagyobb vérfürdőjét idézte fel.

Még órákig hangzik egy-egy segélykiáltás, megszólal egy-egy magyar rádió, egy-két szabadságadó, amely régi nagy írók vagy szabadsághősök nevét veszi fel.

Órák óta tart a csatazaj és a Csokonai-adó szétkürtöli a világba, hogy folyik az ellenállás és Magyarország segítséget vár. A szabad nemzetekhez fordul, a népekhez szól ez az utolsó kiáltás.

— Az elkövetkező órákban döntőtök e nemzet életéről vagy haláláról. Miközben hazátok fiai boldogan és békében élnek, a magyar nép fiai a szovjet harckocsik és bombázók gyilkos tüzetől hullanak el. Hazánkat külső fegyveres támadás érte. Utolsó mentősvárként hozzátok fordulunk...

Kíméletlen volt a harc és kegyetlen a megtorlás. Magyarországot három irányból özönlöttek el a szovjet divíziók. Záhonyon át Oroszországból jöttek, de használták a romániai és csehszlovákiai útvonalakat is. Újabb tizenhárom páncélos hadosztály és a szovjet haderő elit-alakulataiból összeállított három gyalogos hadosztály támadt rá Magyarországra.^[181] Az oroszok oldalán egyetlen magyar katonai kötelék sem harcolt, a felkelőket viszont magyar tisztek segítették. A támadásra az ország nem volt felkészülve, a kormány nem látta el nehéz fegyverekkel a forradalom karhatalmát s Budapest körül inkább csak megfigyelő láncot s nem védelmi vonalat állított fel az elmúlt napokban. A kormány nem akart magyar— orosz háborút. Ezt az oroszok akarták. Nagy Imre, mint a kormány feje, november 4-én

hajnalban kiadott nyilatkozatában csak megállapította, hogy „csapataink harcban állnak”, de nem adott kötelező utasítást a magyar hadseregnek. Ahogy Király Béla tábornok írja: „Nagy nem bátorított bennünket arra, hogy harcoljunk, de nem tanácsolta azt sem, hogy tegyük le a fegyvert.”^[182]

A harc még hetekig tartott. November 4-én a főbb harcok színhelye a fővárosban: az Üllői út, a Marx tér, a Kálvin tér, a budai vár, a királyi vár környéke, a Déli Pályaudvar, a Széna tér és a Móricz Zsigmond körút. Az új orosz erők között sok a mongol katona, s az orosz katonák többsége, a Dunát látva, azt hiszi, hogy a Nílus partján van, mert azt mondták nekik, hogy a szuezi válság miatt az angol—amerikai imperialisták ellen küldik őket.

Az oroszok már az első nap elfoglalják a rádiót. A Mária Terézia laktanya, a legendás Kilián három nap múlva kerül a kezükre, a Vár környéke hét napig védekezik. Az ENSZ vizsgáló bizottsága megállapította, hogy az oroszok ott is lőttek, ahol ellenállási góc nem is működött, a vaktában lövöldözés célja az volt, hogy általános rémületet keltsenek s ezzel az ellenállást aláaknázzák. Lőttek a hadijogban tiltott célpontokra is. Így például november 4-én beletüzelték egy üzlet előtt kenyérért sorban álló embercsoportba, ahol asszonyok és gyerekek is voltak, november 7-én pedig tüzet nyitottak egy sebesülteket szállító vöröskeresztes kocsira.^[183]

Budapesten legtovább a gyárak álltak ellen, aminthogy a fegyverrel harcolók zöme is munkás volt. Újpest, Kőbánya, Pestszenterzsébet, Soroksár november 8-ig bírta a harcot, Csepel november 11-ig. A csepeli ellenállásnak nehéz tűzérségi tűz és repülőgépek bombázása vetett véget.

Dunapentele népe november 6-án a felvonuló orosz erők parancsnokát tárgyalásra hívta, bebizonyította, hogy nem fasiszta bandák, hanem a magyar munkások védik a várost. Két kommunista párttag bizonygatta ezt, de mikor az orosz tiszt azt mondta, ő köteles végrehajtani a parancsot, azok széttépték a pártigazolványukat és az orosz lába elé dobták. Az megígérte, hogy nem vezet újabb akciót Dunapentele ellen, amíg nem kap újabb parancsot. Másnap három irányból támadtak a városra. A magyarok löszere 8-án elfogyott, egy kisebb csoport a környéken folytatta az ellenállást november 11-ig. A keleti országrész központjai kevésbé állhattak ellen, ezek zsúfolva voltak oroszokkal. Miskolcon az egyetemisták az utolsó tőlényig védekeztek. Dunántúlon harcok folytak Szombathely körül, a Győr—Sopron és a Győr—Hegyeshalom közötti utakon. Komáromnál és Székesfehérvárnál a magyar helyőrség vezette az oroszok elleni küzdelmet, keményen harcolt Tatabánya, Pécs és Veszprém. A legtovább tartott az ellenállás, november közepéig, végéig a hegyvidékeken, a nógrádi hegyekben, a Bakonyban, a Vértes-hegységben. A Budapesti Zrínyi katonai akadémia, valamint egy budapesti páncélos egység hosszabb ideig harcolt egy egész orosz páncélos hadosztály ellen a Mátra hegyeiben.

Az oroszok sok foglyot ejtettek — és még több polgári személyt szedtek össze. Elhurcoltak olyanokat is, akik a forradalmi harcokban nem is vettek részt.^[184] A társadalom megrémítésére és minden későbbi ellenállás eleve történő elfojtása érdekében nagyszabású deportálásokat kezdtek: fiatalokat s öregeket egyaránt összefogtak, főleg azonban 14 és 20 év közöttieket és Oroszországba szállították; először a Magyarországtól a második világháború végén elvett és Oroszországhoz csatolt Kárpátaljára, Ungvár börtönébe vitték őket, majd tovább, a Szovjetunióba. Nyugatra menekült vasutasok jegyzeteinek és adatainak összevetése alapján készült becslés szerint kereken 25 000 embert deportáltak.^[185] Az emberek összeszedését az orosz hadsereg s az újra feltámasztott ÁVH végezte, ez a véres múltú erőszakszervezet ha lehet, még kíméletlenebb volt, mint azelőtt.

Írókat, újságírókat, szabadságharcosokat kemény ítéletekkel sújtottak és nem hivatalos becslések szerint ezreket végeztek ki minden bírói eljárás nélkül.

Egy hónappal a november 4-i hajnali támadás után, december 4-én tíz- és tízezer budapesti asszony — egy előző napi röpcédula felhívását követve — tiltakozó felvonulást rendezett a Hősök terén. Minden kerületben elindult egy kis csoport, csupa asszony, mind fekete ruhában, némán, kezükben virág, gyertya vagy rózsafüzér. Elszántan ment minden kis csoport, míg hatalmas folyammá dagadt. Némán, feketén mentek. A Hősök tere előtt orosz páncélosok vontak kordont s nem akarták átengedni a gyászoló asszonyokat. Az orosz

parancsnokot ekkor fekete asszonyok néma, fekete gyűrűje vette körül. Egy asszonyi ököl felemelkedett. Az orosz tiszt megrettenve hátrált. Az asszonyok letették az emlékműre a kegyelet, a gyász virágait. Este a főváros minden ablakában gyertyák, mécsesek világoltak, s meggyújtották a fényt szerte az országban. Egy nép gyászolta hősi halottak. A sírok még frissek voltak, nagyon frissek.

November 4-e hajnalán, a támadás megindulásakor a parlamentben csak Nagy Imre, Tildy Zoltán, Bibó István és B. Szabó István államminiszter volt jelen, s csak Losonczy Géza tudott beérkezni. A rögtönzött, szűkkörű minisztertanács határozta el a Nagy Imre-féle kiáltványt. Megérkezett Mindszenty bíboros, akiért Tildy Zoltán telefonáltatott titkárával, hogy jöjjön a parlamentbe. A bíboros már csak általános fejetlenséget talált. Nagy Imre már nem volt ott, Tildy Zoltán pedig kitűzette a fehér zászlót. A primás vissza akart menni budai palotájába, de gépkocsija eltűnt. Gyalog akart nekivágni az útnak, de közölték vele, hogy a hidakat lezárták. Titkára kíséretében ekkor a legközelebbi követségre ment, az amerikai követségre. Eisenhower elnök félóra leforgása alatt megadta a menedékjogot, s később azt is megtudta a bíboros, hogy számára már előző nap azilum biztosítását kérte a kormány, feltehetően maga a miniszterelnök.

Nagy Imre reggel hat óra tájban a jugoszláv követségre ment, tekintve, hogy Belgrád már napokkal előbb felkínálta neki és szűkebb körének az esetleges menedéket. Magával vihette családtagjait is. Kéthly Anna államminiszter, a szociáldemokrata párt elnöke nem Budapesten érte meg a szovjet támadást, mert Bécsből a szovjet csapatmozdulatok miatt már nem tudott hazatérni.

A parlamentben a kormány tagjai közül végül Bibó István maradt, akinek utolsó hivatalos ténykedése az volt, hogy nyilatkozatot fogalmazott, melyet eljuttatott az orosz és az amerikai, valamint a fontosabb követségekhez. A nyilatkozat leszögezi a következőket: Magyarország nem akar szovjetellenes politikát folytatni, a kelet-európai népek családjának tagja kíván maradni, olyan életet kíván élni, amelyben szabadság és igazságosság uralkodik s amely mentes a kizsákmányolástól. Bibó visszautasítja a hazug rágalmat, mintha a dicsőséges forradalmat fasiszta vagy antiszemita kisiklások beszennyezték volna. Kijelenti: cinikus és felelőtlen az az állítás, hogy idegen hadsereg bejövetelére volt szükség a rend helyreállításához. Ellenkezőleg, a nyugtalanságot és forrongást éppen az idegen hadsereg jelenléte váltotta ki Magyarországon. A nyilatkozat, amely tehát a törvényes magyar kormány miniszterének utasítása volt, felszólította a magyar népet, hogy a megszálló erők és a bábkormány autoritását ne fogadja el, és — kivéve a közszolgáltatást és Budapest vízellátását — tanúsítson passzív ellenállást.

A Kádár-kormány napokig semmiféle funkciót nem gyakorolt. Maga Kádár november 4-én még Moszkvában volt, 5-én és 6-án Prágában, s aznap este vagy 7-én reggel érkezett csak meg Magyarországra.^[186] Heteken át a hatalmat egyfelől a magyar ÁVH segédletével az orosz haderő gyakorolta, másfelől a nagyobb munkástanácsok, amelyek a gyárakban és intézményekben megtagadták az együttműködést az oroszokkal. A munkástanácsok sztrájkot rendeltek el. A Kádár-kormány heteken, sőt hónapokon át tárgyalt velük. Először hitegette őket, hogy szerepük lesz az újjáépítésben, s hogy teljesítik a forradalom követeléseit; aztán megkezdték egyes munkásvezetők éjszakai letartóztatását, végül pedig a munkástanácsokat illegálisnak minősítették és feloszlatták.

Ígéreteket tett a Kádár-kormány arra nézve is, hogy Nagy Imre, ha elhagyja a jugoszláv követséget, részt vehet a további munkában. Később már azt kívánták, hogy Nagy Imre távozzék egy szocialista országba, Romániába. Nagy erre nem volt hajlandó, legfeljebb jugoszláviai tartózkodásba egyezett volna bele. Belgrád a helyettes külügyminisztert küldte Budapestre, két alternatív javaslattal: Nagy Imre és csoportja elhagyja a követséget és szabadon hazatérhet; vagy Jugoszláviába megy. A Kádár-kormány az első pont mellett döntött és november 21-én írásban kijelentette, hogy „Nagy Imre és csoportja tagjai ellen nem kíván büntető eljárást alkalmazni korábbi ténykedésük miatt”. „Tudomásul vesszük — hangzik az írott ígéret —, hogy ezek után megszűnik a csoportnak nyújtott menedékjog és önkéntesen elhagyják a jugoszláv nagykövetséget és szabadon hazatérhetnek.”^[187] Nagy Imre és köre november 22-én este fél hétkor hagyta el a követséget. Az autóbusz azonban, amely várta őket, nem lakásukra, hanem a szovjet városi parancsnokságra vitte őket.

Jugoszlávia tiltakozott. A csoportot Romániába szállították, majd visszavitték Magyarországra s 1958. február 6-án megkezdtek ügyük tárgyalását, melyet bűnügynek minősítettek. Az egyik vádpont, hogy miniszterelnöksége alatt kommunistákat öltek Magyarországon. Ebben a vádban az volt a perfid, hogy ha a forradalom harcaiban voltak kommunista áldozatok, ezek gyilkosa sokkal inkább a felkelést előidéző Rákosi-politika és Gerő-magatartás, következésképpen a Rákosi—Gerő kör volt, mint az a Nagy Imre, aki évek óta óvott ettől a politikától. De még ez a perfid vádirat sem tudott több „kommunista halottat” kimutatni, mint 239-et, pedig kerek másfél éven át dolgoztak a vádirat anyagának összehordásán és megszerkesztésén. Nem ok nélkül állapítja meg erről a 239-ről Brzezinski professzor történeti munkája: ha meggondoljuk az egész atmoszférát, melyet a szovjet beavatkozás váltott ki, s ha meggondoljuk, micsoda elkeseredést okozott a Rákosi-rendszer, akkor ez a szám meglepően kicsi.^[188] Erősen baloldali hírből álló nyugati tudósok is megállapították, így pl. Hannah Arendt, hogy a Nagy Imre-kormány napjaiban nem lehetett a csöcselék uralmáról beszélni, a rend fenntartására meglepően hamar megalakultak a különféle tanácsok, s abban a néhány esetben, amelyre sor került, a mérséklet mutatkozott s nem vak, válogatás nélküli „Lynchjustiz”.^[189]

A Nagy Imre-per ítéletei. Ennek során ítélték el a mindvégig Budapesten tartózkodó Tildy Zoltánt 6 évi börtönre. Több más, hasonló ítéletet is hoztak. Egy, már jóval november 4-e után írt és Nyugatra juttatott memorandumáért, amely Magyarország ügyét védte, életfogytiglanra ítélték, s csak később, 6 év múlva engedték újra szabadon Bibó István államminisztert, akinek pere független volt Nagy Imréétől. Legsúlyosabban Nagy Imrét és szoros baráti körét sújtották. Losonczy Géza még a per folyamán meghalt a börtönben. Gimes Miklóst és Szilágyi Józsefet halálra ítélték.

Halálos ítélet várta, és azonnali kivégzés, a november 4-én éjjel csalárdul elfogott Maléter Pált. És halál lett a sorsa Nagy Imrének is. Az ítéleteket 1958. június 15-én hirdették ki és másnap, 16-án végrehajtották.

Így lett Nagy Imre vértanú. Akik halála mellett döntöttek, azokat vérig sértette azzal, hogy nem vállalta a szokásos önkritikát, s cselekedeteit nem volt hajlandó nyilvánosan meggyalázni. Két életrajzírója megállapítja: „Ezzel kimondta önmaga felett a halálos ítéletet. Ha élete kérdőjel volt — a halála válasz. Ha kezdetben nem értette népe forradalmát, amelynek kissé akaratlanul vezére lett — a halálban egygé vált vele.”^[190]

A világ 17-én szerzett tudomást a törvénytelen perről és ítéletekről s mélységes felháborodással fogadta a szovjet-kommunista impérium ez újabb véres cselekedetét.

Nagy Imre számára tehát a jugoszláv követség menedéke halálos csapdának bizonyult. Titónak nem válik dízére, hogy belement olyan szabályozásba, amelyről ő igazán tudhatta, mi lesz a vége.

Annál nagyobb hálával gondol a magyarság az Amerikai Egyesült Államokra, amiért a Mindszenty bíboros megkaparintására irányuló kommunista törekvéseknek ellenállt. Mindszenty bíboros 15 éven át védekezett és szívósan hánytotta el azokat a diplomáciai próbálkozásokat, melyek el akarták távolítani Magyarországról és külföldre, Nyugatra száműzni. Másfél évtizeden át sikerrel állt ellen, mert népe körében, magyar területen akart maradni, magyar földön meghalni. A követségen 15 éven át nap mint nap nyomon követte népe sorsát és kegyetlenül szenvedett. 1958-ban megrendüléssel értesült Nagy Imre és barátai kivégzéséről. Feljegyezte az áldozatok nevét: Nagy, Maléter, Gimes, Szilágyi. Pár nap múlva ezt írja naplójába: „Nagy Imre megölése.” 1959. november 26-án olyan jelentés érkezik asztalára, hogy ki akarnak végezni 150 újabb személyt. Azonnal jelentkezik a követnél, hogy felajánlja magát a kivégzendők helyett: elhagyja az épületet, életét adja értük.^[191] Amerika nem egyezik, nem egyezhet bele. A bíboros minden kivégzés, minden akasztás hírére regisztrálja napi jegyzeteiben. Tizenöt évi tartózkodás után a kommunista rendszer eléri, hogy Mindszentynek el kell hagynia az országot. Többé már nem tudott szembeszállni a vatikáni keleti politika egyre erősödő nyomásával, s meghajolva VI. Pál pápa kategorikus „non possumus” parancsa előtt, 1971. szeptember 28-án elhagyta Magyarországot. Ezzel, mint a pápának írt memorandumában leszögezte, magára vette élete legsúlyosabb keresztjét.^[192] Az osztrák határig fekete ÁVH-kocsik kísérték a bécsi nuncius társaságában utazó bíborost. Még három és fél évet élt. Megírta emlékiratait, a kor

nagy dokumentumát, s bejárta az öt világrészt, végiglátogatta a magyar kolóniákat. A szabad világ magyarsága mindenütt úgy ünnepelte, mint lelki fejedelmét. Ezek és ezek fogadták meghatva az aggastyánt, az oly szörnyű testi és lelki kínokat szenvedett főpapot, a nemzet nagy mártírját, a 20. század legnagyobb magyarját. 1975. május 6-án halt meg, Bécsben, számkivetésben. A Duna-völgyi népek évszázados zarándokhelyén, Ausztriában, Máriacellben van eltemetve. Végredeletében azt kívánta, hogy holttestét majd vigyék haza magyar földbe, vigyék Esztergomba — amikor Magyarország újra szabad lesz.

XI.

REFLEXIÓK, KÖVETKEZMÉNYEK

Mitől fosztotta meg a szovjet beavatkozás a magyarságot? | Mai viszonyok | A második szovjet intervenció okai | Amerika magatartása | Volt-e világháborús veszély? | A szomszéd népek | Jugoszlávia és Tito szerepe | Egy forradalmár és egy filozófus ítélete: Gyilasz és Jaspers | Az orosz polgárjogi mozgalom és a magyar forradalom hatása

A magyar forradalom gazdag irodalmának számos műve nem tud ellenállni az intellektuális csábításnak, hogy megvizsgálja: mi történik, milyen fejlődés következik be Magyarországon, ha a forradalmat nem tiporják el a szovjet páncélosok? Nem kevésbé érdekes és szükséges néhány más aspektus többé-kevésbé reflexió-jellegű vizsgálata, így például egy-két nemzetközi jelenség szemrevétele, a Szovjetunió hirtelen fordulata október 30-a után, vagy a Nyugat, mindenekelőtt az Egyesült Államok magatartása.

A legfőbb kérdés, milyen fejlődéstől ütötte el a szovjet beavatkozás Magyarországot, mitől fosztotta meg a magyar népet a győztes forradalom leverésével? Másként fogalmazva — mi lett volna a következmény, ha a Szovjetunió állja október 30-i szavát és nem avatkozik be Magyarországot belülegbe?

Az első következmény az lett volna, hogy Magyarország is állja adott szavát: szigorúan semleges állam lesz, nem csatlakozik a NATO-tömbhöz. Ez nem az un. tömbön kívüliek státusa lett volna, hanem egyfajta finn, még inkább osztrák semlegességi státus. Ez a Magyarország maximális mértékben együttműködött volna a Szovjetunióval, a gazdasági, kereskedelmi, kulturális élet minden területén. A maga szerény keretei között jó ügyvédje lett volna Nyugatnak Oroszország felé s Oroszországnak Nyugat felé. Egyrészt, mert ezer éven át a Nyugat szerves tartozéka volt. Másrészt, mert az utolsó évtized orosz kapcsolatai sem múltak volna el nyomtalanul, minden negatív élmény ellenére sem. Hisz ezek ellenére is kialakultak emberi viszonyok magyarok és oroszok között, s különösen az a tény, hogy a forradalomban a helyi orosz egységek az első fázisban rokonszenveztek és sok orosz harcolt a magyarok oldalán is, megmutatta Oroszországnak azt az arcát, amely addig kevésbé volt ismerős és Oroszország előnyére szolgált. Ha Moszkva állja október 30-i szavát, s a forradalom eléri a nemzeti függetlenség célját, ez Közép-Kelet-Európa történetében nem lebecsülendő orosz—magyar barátság kialakulásának kezdete lehetett volna. És természetesen teljes szellemi nyitás Nyugat felé, emberek, eszmék, információk olyan szabad áramlása, mint ami a kommunizmus előtt természetes volt Magyarország és a Nyugat relációjában.

Hová vezetett volna a belső fejlődés?

Kétfázisos fejlődés következett volna. Az első, átmeneti időszak a választásig, majd a végleges berendezkedés a választások után.

Az első fázis minden bizonnyal — a személyekbeni kifejeződést véve alapul — egyfajta Mindszenty—Nagy Imre „koalíció” lett volna. Bár a kormányt az 1945-ös pártok alkották volna, kifejezetten átmeneti jelleggel, új, szabad választások lebonyolítása céljával, e két kimagasló személy összefogása és együttes fellépése garantálta volna a rendet, minden túlzás megfékezését, a helyreállítási munkát, a feltétlenül szükséges általános

megszilárdulást és a nemzeti egységet. Egy ilyen összefogásra és egyetértésre megvolt az alap a két ember karakterében éppúgy, mint mindkettőjük átélt tapasztalataiban. Mindkettőt nagyfokú felelősségérzet és magyarságszeretet hatotta át, különböző világnézeti indításuk és bázisuk ellenére is, s ehhez járult a történelmi pillanat nagyszerűsége és kényszerítő követelménye.

Annak a parlamentnek, amely 1956. október—novemberében rendelkezésre állt, nem volt semmiféle népi legitimációja, a szabadon választott parlamentekre nem is hasonlított, s nem fejezte ki még csak a négyes koalíció tényleges erőviszonyait sem. Az új, szabad, klasszikusan demokratikus, nemzetközileg ellenőrzött szabad választás minden valószínűség szerint egészen új arcú parlamentet és új politikai színskálát eredményezett volna. Bizonyosra vehető, hogy a választás után Mindszenty éppúgy, mint Nagy Imre visszavonult volna a napipolitika porondjáról, átadva a terepet és a felelősséget az új, többségi párt által alkotott kormány fejének. Mindszenty, kinyilvánított akaratának megfelelően, minden erejét az egész nemzet erkölcsi felépítésének és egyházfői teendőinek szentelte volna. Nagy Imre pedig, minthogy pártja, a kommunista párt egy szabad választáson semmiképpen sem juthatott többséghez, nem lehetett volna miniszterelnök, viszont mivel a forradalom alatt a nemzet oldalára állt, feltehetően megkapta volna azt a bizalmat, hogy egy demokratikus elvek alapján korlátozott s elsősorban reprezentálást kifejező államelnöki tisztség viselője lehessen, vagy, ha reálpolitikai megfontolások ezt megkívánják, mint moszkvai nagykövet vagy külügyminiszter szolgálja az új rendet.

A közhangulat s az elmúlt évtized élményei következtében az új választás lényeges módosulásokat eredményezett volna a pártok erőviszonyaiban. Az 1947-es „választás” annyit megmutatott, hogy kíméletlen üldözés ellenére is nagy sikert tudott felmutatni a kereszténydemokrata irányzat. Nagyon valószínű, hogy egy 1957-es szabad választáson ez az irányzat kap tekintélyes, elsődleges többséget. Nehéz helyzetbe került volna a Kiszgazdapárt, amely csak akkor válhatott volna újra többé-kevésbé számottevő erővé, ha az átmeneti periódusban hitelesen tudja dokumentálni, hogy síkraszáll egy erős, független, önálló paraszti rétegért. De 1945-ös többségét semmiképpen sem tudta volna megszerezni, erről le kellett volna mondania a kereszténydemokraták javára. A Kiszgazdapárt talán egyfajta kis liberális párt funkcióját tölthette volna be. A kereszténydemokrácia mellett nagyobb szerepe lett volna viszont a szociáldemokráciának, nem utolsó sorban azért, mert, ellentétben a kiszgazdákkal, ennek a pártnak nemzetközi bekötöttsége és háttere volt, s hasznára vált volna a szociáldemokráciának a második világháború után Nyugaton megszerzett tekintélye és hatalmi lehetősége egyaránt, éppúgy, ahogy a magyar kereszténydemokratáknak a nyugati kereszténydemokrácia. A Petőfi Párt néven jelentkező nemzeti parasztpárt valószínűleg végleg megsemmisül, s a népi írók visszatáltak volna — a napipolitikában tett sikertelen kitérőjük után — eredeti és méltóbb, nemzetfontosságú feladatukhoz, az íráshoz, ahhoz az őszinte szellemű irodalomhoz, amely 1945 előtt a szociális ébresztés s a szociális lelkiismeret szerepét töltötte be.

A kommunista párt talán elérte volna a Lukács György által feltételezett 5 vagy 10 százalékot, közelebb az öthöz, mint a tízhez. Külpolitikai okokból, tekintettel a Szovjetunióra, valószínűleg komoly erőfeszítéseket kellett volna tenni, hogy a magyar választók legalább mutatóba létrehozzanak egy kommunista pártot. Még egy ún. „nemzeti kommunizmust” hirdető pártnak is alig volt esélye. A forradalom napjaiban a nagynevű nyugati író-újságíró, François Bondy budapesti beszélgetései során arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarországon a titóizmus iránt sem volt lelkesedés, s mikor ennek okát kutatta, ezt a választ kapta: „Kedves uram, ha Ön 12 évet élt volna a kommunizmus uralma alatt, akkor nem érdekelnék Önt a kommunista árnyalatok, ön is egyszerűen azt mondaná, hogy a pokolba mindenféle kommunizmussal.”^[1] Az azonban kétségtelen, hogy a forradalom győzelme esetén a kommunista párt is teljes szabadságot élvezett volna minden tekintetben, olyat, mint akármelyik más párt.

Mindent egybevetve, a forradalom utáni első szabad választás emberi számítás szerint olyan politikai képletet eredményez, amely hasonlít a korabeli nyugatnémet vagy osztrák viszonyokra. Vagyis egy nagy kereszténydemokrata és valamivel valószínűleg kisebb szociáldemokrata párt, mint a két legfőbb erőcsoport, továbbá egy harmadik kis párt.

Elképzelhető, sőt, valószínű, hogy a nagyobbik győztes párt kereste volna a koalíciót a második erővel, tekintve a forradalom utáni össznemzeti feladatok súlyosságát; viszont valószínű az is, hogy a következő választások után olyan helyzet alakul, amelyben egyik párt vállalja, illetve kapja a kormányzást, a másik az ellenzék feladatát. Vagyis: hamisítatlan demokrácia, parlamenti váltógazdaság.

Az új konstelláció, az új rend mérhetetlen gazdasági és szellemi fejlődést indított volna el. Úgy tűnik, hogy az államosítás az iparban nagyobb, a mezőgazdaságban jóval kisebb mértékben egy ideig megmaradt volna. A kulcsiparok állami kézben maradnak, de a gazdasági ésszerűség megnyitotta volna az utat új, önálló, szakértelemmel és tőkével rendelkező vállalkozóknak, hogy a tisztességes és szociális szempontokkal korlátozott szabadversenyben mozgósítsák azt a mérhetetlen szorgalmat, leleményt, élelmességet, amelyet végeredményben egyetlen társadalom sem nélkülözhet, ha virágzó életet akar. Egészen bizonyos, hogy önálló kis- és középüzemek sora alakul, erős, öntudatában is erős kisiparos és kereskedő réteg, sőt, a magyar technikai zsenialitásra alapozott önálló nagyüzem is. A mezőgazdaságban ugyancsak érvényre jutott volna az önálló paraszti gazdálkodás, a szövetkezeti szektorokban az önkéntesség, bizonyos mennyiségű állami szektorban pedig a konkurrencia következtében az ésszerű és nem protekcionista gazdálkodás. Valószínű, hogy egy szabad Magyarország vagy a szociális piacgazdálkodás irányába megy, vagy egyfajta vegyes gazdasági rendszert létesít. A modell talán Svédország lett volna. Vagy, mint oly sok más vonatkozásban is, Ausztria, ahol az iparban tekintélyes állami hányad van, anélkül, hogy a szabad vállalkozást kizárná vagy bénítaná. A magyar munkás és paraszt — hangzik egy, a forradalom alatti megfigyelés — bár nem kívánja vissza az iparbárok vagy nagybirtokosok korszakát, egész őszintén lelkesedik a szabadgazdálkodásért és az egyéni kezdeményezésért.^[2] Akármilyen modell érvényesül is, az egészen bizonyos, hogy az új gazdaságpolitikát nem az ideológiai szempontok szabták volna meg, hanem a gazdasági cél- és ésszerűség. Hisz Budapesten született az a kérdés-felelet formula, amely így hangzik: „Mi a szocializmus? Az ideológia győzelme a józan ész felett.” A forradalom utáni Magyarország feltétlenül a józan ész tanácsait kívánta volna követni gazdasági téren is.

A szabad sajtó, szabad véleménynyilvánítás, a vallás szabad gyakorlása olyan szellemi reneszánszot és frissességet hozott volna, mint Széchenyi nagy reformnemzedéke a múlt század első felében, s olyan nagyfokú toleranciát, liberális szemléletet, mint a Deák-korszak szabadelvűsége a múlt század második felében — természetesen a 20. század adottságai alapján és annak perspektíváiban. A „szabad egyház a szabad államban” felfokozta volna a valláserkölcsei energiákat, a szabad irodalom pedig a termékeny és termékenyítő vitákat. A kommunizmus évtizede túl sok energiát bénított meg, ezek felszabadulván gazdasági, kulturális és szellemi téren egyaránt pezsgő életet hozhattak volna s egy jómódú egzisztenciákban gazdag, művelt, vállalkozó kedvű és eredményes társadalmat, megadván minden rétegnek a szabad érdekképviseletet, a munkásoknak és alkalmazottaknak a sztrájkjogot s az esélyek egyenlőségét. Sőt a társadalmi rétegek egymás mellett élésének a nyugatinál is jobb minőségét nyújtotta volna. Megteremthette volna az évszázadok óta hiányzó erős polgári réteget és az öntudatos, erős parasztságot, a munkást kiemelte volna a proletársorsból s a vagyonképzés, a megelégedettség útjára vihette volna. Olyan világ születhetett volna, amelyben a magyar munkás, paraszt és értelmiségi élete semmiben sem marad el a szabad nyugat-európai paraszt, munkás és értelmiségi élete mögött. Ez a társadalom messzemenően, elvileg és gyakorlatilag osztálytalan társadalom lett volna, és mindenképpen osztályharc nélküli társadalom, amelynek legfőbb kincse éppen a forradalom által megteremtett nemzeti egység és függetlenség, ezt belső probléma vagy külső orientáció kedvéért még egyszer nem tette volna kockára. A forradalom néhány napja alatt napvilágot látott különböző program-megnyilvánulások abban mind egységesek voltak, hogy az ország egyik rétege sem kíván a másik réteg rovására gazdasági vagy politikai monopóliumot. Valóban el lehet mondani: az 1956-os magyar népfelkelés a szó legszorosabb értelmében össznemzeti forradalom és nemzeti szabadságharc volt.^[3] Forradalom, mert a meglévő rendszer gyökeres megváltoztatását akarta, diktatúra helyett parlamenti

demokráciát. Szabadságharc, mert idegen függőség helyett önrendelkezési jogot és sorsával való szabad rendelkezést.

A szabadságharc e perspektíváját, e fejlődés bizonyosságát azonban elzárta a szovjet beavatkozás, önálló magyar külpolitika nincs, a magyar kormánynak minden lényeges nemzetközi kérdésben gondolkodás nélkül követnie kell Moszkva instrukcióját. Annyit azonban mégis elért a forradalom véráldozata, s nemcsak a magyarság, hanem a szomszéd népek számára is, hogy a Szovjetunió azóta jobban figyelembe veszi az uralma alá került országok sajátos adottságait, s országonkénti kommunista garnitúrájának egyes lokális kérdésekben több játéklehetőséget biztosít. Magyar vonatkozásban ez — a kíméletlen megtorlás kb. öt esztendeje után — az utóbbi húsz évben azt eredményezte, hogy kialakult az ún. gulyás-kommunizmus, amely érezhetően jobb, mint a forradalom előtti gazdasági és anyagi viszonyok egésze volt, de érezhetően alacsonyabb rendű élet, mint a nyugati polgár élete. Kereken húsz évvel a forradalom után Magyarországon a havi bér átlagban 2000—2500 forint volt, ez körülbelül csak egyharmada a franciaországi garantált minimális bérnek s körülbelül egynegyede vagy egyötöde a nyugati országokban nyújtott munkanélküli segélynek; s kevesebb, mint pl. a Franciaországban a rászorulóknak fizetett öregségi járulék. Nem is beszélve az Egyesült Államokról.^[4] A biztonsági szervek jelenléte nem annyira kiáltó, mint a forradalom előtt volt, de legalább olyan hatásos, egyrészt, mert a társadalmat a cserbenhagyottság és elhagyatottság érzése némává tette, másrészt, mert az idomított társadalmat már automatikusan kormányozzák az aktív rendőrállam emlékei és tapasztalatai.

A jelenlegi rendszer disszidensei tanúsítják, hogy a magyar társadalom éghajlatát ma is szibériai hidegek befolyásolják. „Félrevezetően optimista és kifejezetten kártékony az az állítás, hogy Magyarországon az emberi jogok terén előrelépés történt volna. A rendszer lemondott az olyan nyilvános perekről, amelyeknek ismert értelmiségiek lennének az áldozatai, ez azonban nem jelenti azt, hogy névtelen munkások, diákok és más alsó osztálybeli emberek ellen ne járnának el változatlan keménységgel, ha azok a szólásszabadságukat akarnák gyakorolni. Ugyanúgy, mint az ötvenes években, akár egyetlen kijelentés is elegendő a börtönbüntetéshez” — mondja az egyik kiemelkedő disszidens. Hozzáteszi, hogy a mai magyar társadalomnál szabadabb a lengyel, egyszerűen azért, mert ott több ember mer és akar öncenzúra nélkül beszélni, cselekedni és élni.^[5] Ugyancsak ő közli, hogy ma is jelentős számban vannak politikai foglyok Magyarországon.

A legkeményebb ellenőrzésnek az egyházakat vetik alá, ma is érvényes a forradalom előtt létesített rendszer, amely az Állami Egyházügyi Hivatal révén a szó legszorosabb értelmében rendőri kérdésnek tekinti az egyházak ügyét s a legmagasabb egyházfőtől a legkisebb vidéki káplánig mindenkinek előírja, mit szabad és mit nem szabad a szószéken mondania. A kommunista rendszer dönti el, hogy ki milyen egyházi állásba kerülhet és meddig maradhat, a rezsim dönti el, hogy a püspökök kit szentelhetnek pappá és kit nem. Még azokat az írógépen sokszorosított és kicsi példányszámban kiadott egyházi körleveleket is be kell mutatni láttamozás és jóváhagyás végett, melyekben a püspök kifejezetten lelkipásztori teendőket közöl papjaival.^[6] A párizsi „Le Monde” Magyarországra küldött tudósítója megvizsgálva az állapotokat, arra a következtetésre jutott, hogy az állam és egyház „normalizálása” gyakorlatilag az egyházi közösségeknek a kommunista hatalommal szembeni teljes függőségét jelenti. A cikkíró, Alain Woodrow szerint hiába tanúsítanak azonban az egyházak páratlan engedelmességet az állam iránt, az állam nem mondott le a vallás elleni harcról. Bár a törvény papíron tiltja, a hívőket a hatóságok mégis zaklatják, még a templomon belüli hitoktatást is rossz szemmel nézik. Nemelegyszer az iskolában a tanárok figyelmeztetik a diákot: ha hittanórára jár, elvesztheti ösztöndíját, vagy nem kap útlevelet külföldi utazásra. A cenzúra is minden területen érvényesül, mégpedig az öncenzúra módszerével, ahogy valaki lapidárisan mondotta a francia újságírónak: „Mindegyikünk fejében ott van egy kis rendőr, a cenzor!”^[7]

A jelenlegi magyarországi kommunista rendszert sok elismerés éri „liberalizmusáért”, amely az utazás szabadságában nyilvánul meg. A valóság azonban az, hogy a fennálló útlevéltörvény szerint a magyar állampolgár csak minden harmadik, jobbik esetben is csak

minden második évben utazhat külföldre, s mint a francia tanú mondja, már ettől is eleshetik, ha például az iskolában hittant akar tanulni. A gyakorlatban a külföldi utazás számos akadályba ütközik s a kormányzat nagyon ügyel arra, hogy a Nyugatra utazást korlátozza. A magyar ember szemében csak a nyugati utazás számít igazán kívánatos és szabad utazásnak, ám Nyugatra a lakosságnak csak igen kis százalékát engedik ki. 1977 első tíz hónapjában például „tőkés országokba” csak 300 000 ember látogatott el.^[8] Ez a lakosságnak mindössze 3 százaléka.

A forradalom óta eltelt negyedszázadban Magyarország több ízben a világlista élére került az öngyilkosság és az alkoholizmus vonatkozásában. Ez a társadalmi közérzet beszédes kifejezője. Viszont egészen hátul, néha a legvégén van a születési arányszám tekintetében, ami ugyancsak a társadalmi viszonyokat és a jövő iránti bizalmatlanságot tükrözi, azon meggondolás alapján, hogy minek szaporítsuk az emberi szenvedést. Ez az általános és évtizedes letargia éles ellentéte annak a bizakodásnak és életkedvnek, amely a forradalom idején az egész népet áthatotta. A gulyáskommunizmus és a gulyásliberalizmus tehát szigorúan megszabott korlátok között működik, a hétköznapokat elviselhetőbbé tette, de a magasabbrendű normális szabad élet viszonyait és garanciáját nem adja. A forradalom és szabadságharc céljai nem valósultak meg. Magyarországon szovjet megszállás van, az országot változatlanul drótsövény, vasfüggöny veszi körül, nincs vallás-, szólás- és sajtószabadság, nincs szervezkedési szabadság, nincs szabad szakszervezet és érdekképviselő, nincsen sztrájkjog, a politikában nem lehet ellenvélemény, nincs meg a pártok megválasztásának lehetősége, nincs szabad választás, nincs parlamenti demokrácia. A jelenleg érvényes rendszer a kormányzottak beleegyezése nélkül kormányoz. Magyarország zárt társadalom, és mint az orosz polgárjogi mozgalom kiemelkedő személyisége, a béke Nobel-díjas Szaharov professzor mondta, „a zárt társadalom már önmagában az emberi jogok megsértése”: „A closed society is in itself a violation of human rights.”^[9]

Az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik jelentősége abban áll, hogy teljes egészében és nyíltan feltárta a második világháború után szovjet uralom alá került közép-kelet-európai kultúrnépek igazi vágyát és törekvését, megmutatta, hogy e népek körében alkalmazni kívánt kommunista társadalmi és politikai rendszer és kísérlet a gyakorlatban megbukott. A történelem folyamatában tekintve minden megmozdulás, az 1953-as keletnémet, az 1956-os lengyel és magyar, az 1968-as prágai tavasz, a 70-es évek elejétől erősödő orosz polgárjogi és a 70-es évek végén jelentkező újabb cseh és lengyel mozgalmak egyaránt külön-külön jelentőséggel bírnak s lényegében egyugyanazon történelmi jelenség megnyilatkozásai. A magyar 56 különleges jelentőségét azonban kiemeli nemcsak az, hogy egy egész nép fegyvert ragadott és véres áldozatot hozott a szabadságért, hanem az is, hogy — ha csak rövid időre is — módja volt kompromisszumok nélkül követelni a hamisítatlan demokráciát, a többpártrendszert, a szabad választást, vagyis az abszolút politikai és társadalmi szabadságot. A prágai tavasz taktikai és stratégiai okokból nem mondta ki a fenntartás nélküli, klasszikus parlamenti demokrácia követelését, s a többi polgárjogi mozgalom is mindig kénytelen tekintettel lenni az érvényes állami keretek közötti korlátokra — bár mindegyik pontosan azt szeretné megvalósítani, amit a magyar forradalom nyíltan meghirdetett: a szabad jogállamot.

A magyar forradalom irodalmában, főleg a leveretés hatása alatt, megszülettek olyan tézisek is, hogy a második orosz beavatkozást a forradalomnak ez vagy az a mozzanata, elszórt gesztusa vagy radikális követelése váltotta ki. E tétel szerint október 30-án Moszkva komolyan gondolta, amit deklarációjában ígért, de amikor a forradalom túlfutott az egypártrendszeren, amikor megszólalt Mindszenty bíboros, amikor a kormány bejelentette a semlegességet és Magyarország kinyilvánította szándékát, hogy kilép a Varsói Paktumból, akkor a Szovjetunióknak nem maradt más, mint hogy megindítsa tankjait. Ennek a nézetnek és érvelésnek a tarthatatlansága, ha előbb nem, 1968-ban, a prágai tavasz elfojtásakor végleg bebizonyosodott. A csehszlovákiai reformerek, tán éppen a magyar forradalom leverését tartva szem előtt, nem állították fel a többpártrendszer követelését, nem juttatták élvonalbeli szerephez Berán érseket, nem deklarálták a semlegességet és nem léptek ki a

Varsói Paktumból — a vége mégis az lett, hogy a szovjet tankok megindultak és véget vetettek annak a reformkísérletnek is, amely kizárólag kommunista politikusok kezdeményezése volt a teljes szocializmus alapján. A prágai tavaszt a szovjet tankok pontosan azért verték le, amiért a magyar forradalmat is eltaposták — Moszkva még egy szocialista Commonwealth gondolatát is elutasítja, zárt társadalmakat és zárt szovjet tömböt kíván, a második világháborús zsákmány totális megtartását, az új orosz impérium teljességét.

Jogos a kérdés, hogy akkor október 30-án miért hirdette meg egész kelet-európai politikája revízióját s november 4-én miért indított mégis támadást Magyarország ellen? Miért változtatta meg szándékát? Mi vagy ki idézte fel a Kreml falai között a fordulatot, a békés megoldás helyébe mi váltotta ki a második fegyveres intervenciót? Történészek és még inkább politológusok halványan bár, de utalnak arra, hogy a szovjet vezetésben viták voltak, egyik fél a Magyarországról való kivonulás, a másik a fegyveres maradás mellett volt, s végül is Hruscsov a radikálisok mellé állt. Tagadhatatlan, hogy a szovjet vezetőség az elemi erejű magyarországi népfelkeléstől megzavarodott, s egy pillanatra bizonytalanná vált. Dilemma elé került: ha túl erélyesen fékezi meg a magyar fejleményeket, még jobban kiélezi az ingatag és még meg sem szilárdult lengyel helyzetet; ha viszont szabad folyást enged a magyarországi szabadságvágnak, ez „megfertőzi” a többi közép-kelet-európai szocialista államot is. De ha volt is ilyen dilemma és bizonytalankodás, annak egyszeriben véget vetett Franciaország és Anglia szuezi akciója. Abban a pillanatban, amikor a Kreml látta, hogy a Nyugat figyelme többé nem összpontosulhat kizárólag a magyar kérdésre, továbbá, hogy a Nyugat vezető hatalmai a szuezi kérdés miatt élesen szembekerültek egymással s Washington fő gondja már nem Közép-Kelet-Európa, hanem Anglia és Franciaország megrendszabályozása — világosan látta és halálos biztonsággal tudta, hogy Magyarországgal immár azt tehet, amit akar. Ha a magyar szabadságharc leverésének volt a Szovjetunió kívüli nemzetközi oka, úgy az egyik ilyen ok a Nyugatot a legrosszabbkor megosztó szuezi akció volt.

Az egyik, de nem a legfőbb oka. A szovjet vezetőséget még Suez sem bátorította fel annyira, mint egy másik körülmény, nevezetesen az, hogy meggyőződött: az Egyesült Államok semmit sem kockáztat Magyarorszáért vagy a többi közép-kelet-európai nép szabadságáért, a Szovjetunió nyugodtan megindíthatja a támadást, Amerikától nem kell tartania. Ez volt a döntő! Mihelyt Moszkva látta, hogy Magyarország leverése nem jár kockázattal, habozás nélkül megindult. Ennek katonai feltételei egyébként adva voltak, hiszen új hadosztályok már akkor megindultak Magyarország felé, amikor az első hadosztályokat kivonták Budapestről. Tény, hogy már október 30-án tetemes orosz csapat szállítások kezdődtek, ami a deklaráció őszinteségét kétségessé tette.^[10] (Ez különben erősíti azt a feltételezést, hogy Moszkva egyáltalán nem gondolt ígéretei megtartására, a magyar szuverenitás tiszteletben tartására, hanem csupán időre volt szüksége, míg a Magyarországon demoralizálódson s a feladat nagyságához mérten alkalmatlan haderejét kicseréli és pótolja friss, „fertőzetlen” erővel.)

Nyugat, mindenekelőtt az Egyesült Államok tétlensége több okkal magyarázható. A leglényegesebb kétségtelenül az, hogy a magyar forradalom teljesen váratlanul érte Amerikát, ilyen helyzetre lélekben és gondolatban egyáltalán nem volt felkészülve. Az amerikai államférfiak számos választási beszédben vagy egyéb nyilatkozatban évek óta ismételték, hogy szívügyük Közép-Kelet-Európa népeinek szabadsága. Eisenhower és Dulles kormánya kezdettől fogva céljaként jelölte meg, hogy a népek önrendelkezési jogát érvényre juttassa; az amerikai kormány a teheráni és jaltai egyezmények alapján kötelességnek érezte, hogy a kelet-európai államok szabadságát megszerezze. Eisenhower és Dulles ilyen irányú megnyilatkozásaiban nem volt hiány, s Budapesten a felkelők remélték az amerikai segítséget — mondja emlékirataiban Adenauer német kancellár.^[11]

A magyar forradalom irodalmának a nemzetközi aspektusokat vizsgáló számos műve olyan eszmefuttatást tartalmaz, amely abból indul ki, hogy nyugati, amerikai katonai beavatkozás nélkül is eredményesen lehetett volna segíteni Magyarországon, ha Amerika diplomáciája erélyesebb, az amerikai elszántság komolyabb s ha Amerika legalábbis katonai

erejének és fölényének a tudatában, azzal arányosan kel a magyar ügy diplomáciai védelmére. A magyar szabadság s ezzel a közép-kelet-európai népek szabadságának ügyét azonban Amerika a pszichológiai csatatéren veszítette el. Figyelemreméltó e tekintetben Henry A. Kissinger professzor számos észrevétele. Éppen a magyar forradalom példáján vizsgálva a két szuperhatalom erejét, kifejti, hogy valamely adott helyzetben valamely ország lehet katonailag gyengébb, de pszichológiailag erősebb. 1956-ban Amerika katonailag erősebb volt, mint a Szovjetunió. Mégis, a Szovjetunió félemlítette meg Amerikát és elrettentette attól, hogy beavatkozzék Magyarország mellett, mert Moszkva meggyőzte Washingtont, hogy minden kockázatot vállal magyarországi uralma fenntartásáért. „Nem annak a veszélye rettentett el bennünket, hogy esetleg alulmaradunk, hanem az a tény, hogy nem voltunk hajlandók megfizetni a győzelem árát” — mondja Kissinger.^[12] Szerinte Amerika jelentős fölényben volt a Szovjetunióval szemben, s abban az időben még általános háborút is megnyerhetett volna elviselhető áron, de a Szovjetunió mégis leverhette Magyarországot, mert a szovjet vezetők azt a benyomást keltették, hogy mindenre elszántak. „Az a fél — írja Kissinger —, amelyik hajlandó a nagyobb kockázatra, vagy legalábbis az ellenfélben azt a benyomást tudja kelteni, hogy hajlandó, az a fél nyeri meg a pszichológiai játszmát, az a fél van előnyben.” Vagyis sok múlt azon, hogy melyik fél tudott hatásosabban fenyegetni vagy ijesztgetni, akkor is, ha fenyegetését nem is akarta beváltani. Példának említi Kissinger: „A szuezi válság alatt a Szovjetunió sanda módon azzal fenyegetett, hogy rakétákkal támad Londonra és Párizsra, s tette ezt, ámbár csaknem biztos lehetett abban, hogy egy általános háborút elveszítene. A magyar forradalom alatt viszont a Nyugat, ámbár sokkal erősebb volt, nem tudta elszánni magát arra, hogy hasonló módon megfenyegeesse a Szovjetuniót.”^[13]

Oroszok, az orosz polgárjogi mozgalom tagjainak véleménye szerint azonban korántsem volt szó arról, hogy háború tört volna ki. Elég lett volna, ha a Nyugat félreérthetetlenül tudtára adja a szovjet vezetőségnek, hogy nem tűri Magyarország eltiprását. Jellemző a belső, orosz vélekedésre, amit A. D. Szinyavszkij, orosz író mondott ebben a kérdésben: „A szovjet vezetőség semmiképpen sem kockáztatta volna meg a világháborút. Hiszen éppen azért merte eltiporni a magyar forradalmat, mert biztos lehetett abban, hogy nem lesz belőle háború! És 1968-ban is tudta, hogy Csehszlovákia megszállásával sem kockáztat semmit. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ha 1956-ban a Nyugat aktívabban foglalt volna állást a magyar forradalom mellett, az egészen másként végződik, és semmiképpen sem vezetett volna világháborúhoz. Ellenkezőleg, a magyar nép megmentését eredményezi, hisz ez a nép csak szabadságot és önállóságot követelt. De meg kell jegyeztem: a szovjet vezetőségnek kapóra jött a Nyugat által előidézett szuezi konfliktus, amely elterelte a figyelmet a világot átforgató magyarországi eseményekről.”^[14]

Az a feltevés és érvelés tehát, hogy a magyar forradalom nyugati megsegítése világháborúhoz vezetett volna, meglehetősen önkényes, s egyformán igazolni akarja a nyugati passzivitást és a szovjet intervenciót. 1956-ban a Szovjetunió még egyáltalán nem heverte ki a második világháború iszonyú pusztításait s az adott helyzetben, 1956-ban, mikor nem volt megtámadott s nem mozgósíthatott volna, mint Hitler ellen, „a nagy honvédő háború” hazafias és hatásos jelszavával, aligha szánhatta volna el magát egy újabb világháborúra, amely ez esetben az egész szovjet rendszer belső megingását eredményezhette. Az adott esetben és időpontban a Szovjetunió nagyon is szorult helyzetben volt, háborúja népszerűtlen lett volna, így a tényleges háború veszélye meglehetősen kicsi volt. Ebben a helyzetben a határozott amerikai fellépés nem mulasztotta volna el hatását s Amerikának a háborún kívül egész sor más diplomáciai-katonai eszköz állt rendelkezésére ahhoz, hogy a Szovjetunióra nyomást gyakoroljon: például flottafelvonulás és katonai mozdulatok, nemzetközi konferencia azonnali összehívása, továbbá Magyarország semlegességi státusának elismerése, egybekötve az agresszor elleni fenyegetéssel.^[15]

Ehelyett Eisenhower elnök — akarva-akaratlanul? — közvetve tudtára adta a Szovjetunióknak, hogy nincs mit félnie. Ez abban a formában történt, hogy október 31-én egy, az amerikai néphez intézett beszédében kijelentette: Lengyelország s Magyarország nem tekinthető az Egyesült Államok potenciális katonai szövetségeseinek.^[16]

Az amerikai magatartás, az óvatosság, habozás, tétlenség hármasának amerikai bírálói között figyelemreméltó Thomas J. Dodd demokratapárti szenátor eszmefuttatása. Dodd szerint az Egyesült Államok egész sor célravezető intézkedést tehetett volna, amely más irányt szab a történeteknek. Szerinte Amerikának demonstratíván el kellett volna ismernie a Nagy-kormányt mindjárt az ENSZ-hez intézett első üzenete alkalmával; azonnal ENSZ megfigyelők bizottságát küldeni Magyarországra s addig is, amíg ezek megérkeznek, az ottani nagyköveteket megbízni mint „pro tem” megfigyelőket; mikor megérkeztek az első hírek az újabb szovjet csapatmozgásokról, Amerikának félreérthetetlenül ki kellett volna jelentenie, hogy a magyarországi inváziót vagy a Nagy-kormány letételét az Egyesült Államok kormánya 'rendkívül súlyos esetnek' tekintené s ebben az esetben Amerika a legsúlyosabb gazdasági és diplomáciai szankciókkal felel, sőt, katonai rendszabályokat is kilátásba helyez; ennek megfelelően szükséges lett volna, hogy az Európában állomásozó amerikai erőket készenléti állapotba helyezték, s összehívják a NATO rendkívüli ülését. A szenátor szerint mindez nem idézett volna fel háborút, háború veszélye nem állt fenn, a Szovjetunió tisztában volt azzal, hogy számára a háború valóságos istencsapása volna. A Kreml köreiben azok, akik az újabb magyarországi szovjet támadást elleneztek, éppen azért tették, mert féltek a nyugati reagálástól éppúgy, mint a saját birodalomban mutatkozó következményektől. De a Nyugat reakciója, ahogy valójában történt, végül is inkább felbátorította Hruscsovot és a fegyveres intervenció híveit. A szenátor megállapítja: „A magyar forradalom páratlan lehetőséget kínált a szabad világnak, hogy visszaállítsa a szabadság határait a háború előtti alapokon. Elmulasztottuk e kínálkozó alkalom kihasználását s ezzel elkövettük a háború utáni legsúlyosabb politikai hibánkat.”^[17]

Mint mások, Dodd szenátor is végzetesnek tartja, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsa október 28-a és november 3-a között félretette a magyar ügyet. Ebben jelentős szerepe volt Jugoszláviának. Dodd megírja, hogy Belgrád küldötte, dr. Brilej még november 3-án is azt fejtette ki az ENSZ fórumain: a magyarok és az orosz kormány közötti tárgyalások kielégítően haladnak s ezért nem volna okos dolog az ENSZ beavatkozása; ezért indítványozta az elnapolást, ami meg is történt.^[18]

Pedig ekkor már Jugoszlávia tudott a tervezett második szovjet beavatkozásról, hiszen Hruscsov és Malenkov november 2-án felkereste Titót Brioni szigetén és tájékoztatta a küszöbön álló támadásról. Jugoszláv részről Tito, Kardelj, Rankovics és Micsunovics követ vett részt a tárgyaláson, amely november 2-án délután 7 órától hajnali 5 óráig tartott. Micsunovics szerint Hruscsov nem Jugoszlávia hozzájárulását, hanem csak megértését kérte. Ez nem volt nehéz, Tito egyetértett az intervenció gondolatával, de katonai eszközök mellett politikai előkészítést is ajánlott. Hruscsov egyébként informálta Titóékat, hogy Kádár János és Münnich Ferenc eltávozott Budapestről és úton van Moszkvába. Hruscsov közölte, hogy Münnichet szándékozik megtenni új magyar miniszterelnöknek, a jugoszlávok Kádárt ajánlották. Szó volt a Nyugatról is, és Hruscsov ilyesmit mondott: azok most éppúgy benne vannak a kátyúban Egyiptomban, mint mi Magyarországon; ezért nem kell tartani a Nyugattól: majd tiltakozik, de különben nem tesz semmit.^[19] Titónak jelentős szerepe volt abban is, hogy az Egyesült Államokat visszatartsa az oroszokkal szembeni erélyes mozdulatoktól, a magyar forradalom hatásos megvédelmezésétől. Tito, felhasználva a kommunizmus belső ügyeiben járatlan Nyugat tájékozatlanságát, állandóan riogatta s ijesztgette az amerikai külügyminisztériumot. Leo Mates, Jugoszlávia washingtoni nagykövete verejtékező homlokkal járkált a State Departmentben, hangoztatva: riasztólag hatnak rá azok a hírek, hogy az Egyesült Államok ellenakcióra készül az oroszokkal szemben; s könyörgött amerikai partnereinek, hogy „az efféle provokációra ne kerüljön sor”.^[20]

A korszak és az 56-os napok egyik legjelentősebb amerikai szereplője, Robert D. Murphy külügyminiszterhelyettes megerősíti: az amerikai bénultság egyik legfőbb oka az volt, hogy ezt a forradalmat nem is sejtették. Titóról azt írja: beleszólt a magyar belügyekbe s követelte Rákosi leváltását, de „Tito alábecsülte a magyar nép szenvedélyes vágyakozását a szabadság visszaszerzésére”. Ami pedig Amerikát illeti, Murphy megmondja: „Az Egyesült Államok kormánya sajnos előzetesen nem rendelkezett információval a felkelésről és nem volt semmilyen konkrét terve, hogy mit kellene csinálni.”^[21] Murphy szerint Amerika egész

politikája ebben az ügyben végül is arra a minimális politikai programra szorítkozott, hogy segítséget nyújtson a magyar menekülteknek. Mindez — mondja — nem válik Amerika díszére. Fejtegetéseit így zárja: „Visszatekintve az eseményekre, ma is csak azt mondhatjuk, hogy a Magyarország elleni szovjet agressziót a világ nem fogadja el, ez ma is elképzelhetetlen. Mert álnok hitszegés történt és egy szabadságra vágyó bátor nép könyörtelen elnyomása. Magyarország örökre a szabadságvágy klasszikus szimbóluma lesz. A történelem talán bebizonyítja, hogy a szabad világ igenis beavatkozhatott volna s megszerezhetette volna a magyaroknak a hőn áhított szabadságot. De itt nálunk a külügyminisztériumban senkinek sem volt meg a tehetsége vagy a fantáziája ahhoz, hogy utat mutasson.”^[22]

A magyar forradalom és szabadságharc nemzetközi hatása és jelentősége számos vonatkozásban azonnal megmutatkozott és másoknak több eredményt hozott, mint magának a magyar népnek. A forradalom pusztá ténye arra kényszerítette a szovjet kormányt, hogy csatlós-övezetében kevésbé radikális módszereket alkalmazzon. 1956 óta a Kreml egyik politikai maximája volt, hogy még egy Budapest, még egy magyar forradalomhoz hasonló esemény ne történhessék. Ezért az addigi kizsákmányolás mértékét csökkentette, sőt, átmenetileg anyagi támogatással sietett a csatlóskormányok segítségére, amit azok igyekeztek is minél jobban kiaknázni. Ahogy addig a nyugati világban szokás volt, hogy egy-egy állam vezetője a kommunista veszélyre való hivatkozással Washingtonba repült és pénzügyi segílyt kért, úgy most a kommunista vezetők Moszkvában minduntalan „a magyar veszélyre” való hivatkozással kérhettek és kértek jobb bánásmódot és anyagi támogatást, hogy eredményesen háríthassák el a magyarországihoz hasonló esetleges felkelés veszélyét. Így aztán 1956—57-ben Moszkva 1,3 milliárd dollár értékű hitelt folyósított a közép-kelet-európai kommunista kormányoknak, ugyanakkor törölt 1,8 milliárd dollár értékű szovjet követelést.^[23] Összesen tehát 3,1 milliárd dollárt „áldozott” újabb magyar mintájú felkelés megelőzésére. A tendencia egy ideig még folytatódott, s magyarországi közlések szerint 1959. január 1-ig Moszkva 28 milliárd rubel értékű összeget folyósított Kelet-Európának gazdasági segély címén.^[24]

Nyugaton a népek körében egyöntetű lelkesedés fogadta a magyar nép szabadságharcát, egyszerű emberek és vezető politikusok a rajongás, a részvét és az elismerés hangján nyilatkoztak a magyarságról s megvetéssel a szovjet agresszióról. A nyugati kommunista pártokat a magyar forradalom és annak szovjet letiprása két évtizedre visszavetette. Jelentős baloldali intellektuel csoportok szakadtak le mind az olasz, mind a francia kommunista pártokról. Itáliában az eladdig kommunista szövetségben működő Nenni-féle szocialista párt a magyar események hatására hátat fordított Togliattinak, Franciaországban a kommunistákkal rokonszenvező tudós- és művészvilág hite kezdett meginogni a kommunizmusban. A magyar 56-nak egyik történelmi hatása, hogy a nyugati ipari államok munkástársadalma szintén elvesztette hitét a kommunizmusban s felismerte a szabadgazdálkodás és szakszervezet partnerségének előnyeit a szocialista állami mindenhatósággal szemben. Nemzetközi vonatkozásban a magyar forradalom eseményei meggyorsították az európai egyesülés folyamatát is. A magyar forradalom s a nyomában járó szovjet agresszió láttán az akkor még tárgyalás alatt lévő római szerződéseket csakhamar aláírták, megszületett a Hatok Európája, így az európai integrációnak akaratán kívül nagy lökést adott a Szovjetunió, illetve a szovjet magatartást kiváltó magyar népfelkelés.

Last but not least, a magyar fegyveres szabadságharc nagy erkölcsi töltést adott Közép-Kelet-Európa valamennyi népének, s ami a jövőre nézve talán a legfontosabb s egykor talán világpolitikai jelentősége lesz — az orosz polgárjogi mozgalomnak.

Németország keleti, kommunista zónájának a lakossága a maga 1953-as felkelésére emlékezett s teljes együttérzéssel fogadta a Budapestről érkező izgalmas híreket, míg a kommunista kormány mindent elkövetett, hogy a magyar hatást elretheszelje, Moszkvát pedig beavatkozásra buzdítsa.

Lengyelország népe fenntartás nélkül lelkesedett a magyar nép felkeléséért. Egyrészt, mert hiszen a forradalmat erősen inspirálta a lengyel október, másrészt, mert a két

népet évezredes történelmi barátság s bizonyos jellembeli hasonlóság kötötte egymáshoz. 1956 harcos napjaiban Varsóban és Krakkóban s végig Lengyelországban általános volt a mondás: a magyarok most úgy viselkednek, ahogy a lengyelek szoktak. Hogy a lengyel nép mégsem nyúlt most fegyverhez, annak egészen érthető oka volt: még idegeiben élt és egész tudatát meghatározta az 1944-es varsói felkelés szörnyű leveretése és magárahagyatottsága. (Hasonlóképp a mai magyar társadalomra az 56-os végkifejlődés olyan hatással van 25 év után is, mint a lengyelekre volt 1956-ban a varsói felkelés emléke.) A lengyelek mindenesetre 1956-ban szinte személyes ügyüknek tekintették a magyar nép sorsát, a magyar 56-ot ma is valósággal a lengyel történelem részének tekintik s az 56-os magyar harcok halottak úgy gyászolták, mintha lengyel halottak lettek volna.

Csehszlovákiában az első világháború után Magyarországtól elcsatolt területek egymilliónyi magyar lakossága természetesen szívvel-lélekkel együtt érzett a Budapesten harcolókkal, de nem kétséges, hogy a forradalom győztes napjaiban Magyarországon kialakuló kép — a szólásszabadság, vallásszabadság, szabad választás, többpártrendszer — csábítólag és vonzólag hatott az ország minden névtelen polgárára, hisz minden közép-kelet-európai nép és polgár kivétel nélkül erre vágyott azóta, hogy a kommunista rendszerek elnyomták a közszabadságokat. Másfelől a prágai kommunista rezsim igyekezett kihasználni a régebbi csehszlovák—magyar ellentéteket és ezzel népszerűtlenné tenni polgárai előtt a magyar szabadságküzdelmet. Harmadsorban megjegyzendő, hogy az 1968-as prágai tavasz fellelhető írásos dokumentumaiban alig fordul elő utalás az 1956-os magyar példára. A cseh reformerek önmaguk előtt is tagadni akartak minden rokonságot a magyar 56-tal. Ennek egyik oka az volt, hogy a csehszlovákiai reformerek valami egészen különleges, egyedülálló jelenségnek szánták megmozdulásukat és el akarták szigetelni az egész közép-európai környezettől. Szinte eltúlozva hangsúlyozták ügyük „nemzeti kizárólagosságát”, s azt, hogy a cseh mozgalom valami egyedülálló, valami unikum.^[25] A különállás és elzárkózás másik oka taktikai lehetett, nevezetesen az a hit — ami aztán illúzióknak bizonyult —, hogy amennyiben kizárólag a szocializmust hirdetik és önmaguk előtt is letagadják, hogy volt magyar 56, akkor a Szovjetunió tolerálja azt, amit ők úgy neveztek, hogy „emberarcú szocializmus”. A tévedés csakhamar kiderült. S ha a prágai tavasz intellektueljei őszinték önmagukkal és reálisan szemlélik Közép-Európa 1945 utáni történetét, látniuk kell, amit az amerikai professzor így határoz meg: ügyük, az alapokat tekintve, nem különbözött Magyarországtól, strukturális azonosságok voltak, s Csehszlovákia és Magyarország sorsa — 1956 és 1968 — összefonódott.^[26] De ha a prágai tavasz reformerei ön-altatásból vagy taktikai okokból hallgattak is a magyar 56-ról, Csehszlovákia lakossága éppúgy azokért a szabadságeszmékért lelkesedett, éppúgy hamisítatlan demokráciát akart, mint a magyarok 1956-ban. Csak, ami Magyarországon 1956-ban gyorsan pergő film volt és 13 napra sűrűsödött össze, ugyanaz tizenkét év múlva Csehszlovákiában lassított felvételen került a világ elé. Nem kétséges, hogy szovjet beavatkozás nélkül a cseh reformmozgalom is elvitte volna az országot a magyar 56-hoz hasonló többpártrendszerhez és a szabad választások követeléséhez. Ivan Sviták filozófus, a prágai Károly-egyetem tanára s a prágai tavasz egyik személyisége egyfelől méltatja a magyar munkások 1956-os bátorságát, másfelől leszögezi, hogy Csehszlovákiában 1968-ban a párt által kitűzött programatikus célokat „valósággal elsöpörték a polgári szabadságok és az emberi jogok érdekében támadt spontán és független mozgalmak”. (Ahogy 1956-ban Nagy Imrét sodorták a nemzeti és munkástanácsok követeléseire.) Hozzáteszi még Sviták, hogy Csehszlovákiában 1968-ban „a folyamat következetesen haladt a polgári szabadságok felé s ennek logikus következménye a demokratikus választási rendszer bevezetése lett volna”.^[27] Sviták egyébként 1968 augusztus elején már érezte, hogy a prágai tavasz sorsa ugyanaz lesz, mint a magyar forradalomé volt. A „Student” c. folyóiratnak írt, de nyomtatásban már meg nem jelenhetett tanulmányát így kezdi: „Az 1956-os magyar forradalom bizonyította, hogy a Szovjetunió vezetői egy szövetséges állam belügyeibe történő beavatkozásukat nemcsak jogosnak tartják, hanem 'testvéri' kötelességnek.” Megírja a magyar forradalommal kapcsolatban, mint csehszlovák félelmet: a Szovjetunió, félretéve ünnepélyes ígéreteit, melyek egy nép szuverenitását, egy állam függetlenségét, vagy egy kommunista párt önrendelkezését

garantálják, abból indul ki: már az ideológiai különbség is feljogosítja az erősebbet, hogy egy szocialista állam ügyeibe beavatkozzék.^[28]

A prágai tavasz másik személyisége, Ludek Pachman pedig nem habozott megvallani — mintegy önkritikát gyakorolva maga és sok társa 1956-os magatartásáért —, nem vonakodott kimondani, már 1968 szeptemberében, vagyis az oroszok prágai bevonulása után, hogy „a magyar 56 a csehszlovákiai szabadságmozgalomnak nemcsak előfutára volt, hanem példaképe is”.^[29]

Más külföldi megfigyelők érdekes párhuzamot vonnak a magyar 56 és a csehszlovák 68 között — szovjet szempontból. Van olyan szemlélet: ha a későbbi évtizedekben Moszkva több viszonylagos „liberalizmust” engedélyezett Magyarországnak, mint Csehszlovákiának, annak oka, hogy Moszkva respektálta a magyarok harciasságát 1956-ban. Az, hogy a magyarok komoly veszteségeket okoztak az oroszoknak, odavezetett, hogy attól kezdve Moszkva a magyarokkal jobban csinján bánt, ahogy például mindig jobban respektált egy Adenauert, mint egy Willy Brandtot, s katonailag soha nem támadt neki Titónak, mert tudta, hogy ez az ember harcolni fog.^[30]

Romániában, minthogy történelmi magyar területeken, Erdélyben csaknem három millió magyar él, a budapesti felkelés osztatlan rokonszenvet váltott ki. A lelkesedés korántsem csak a magyar lakosságot ragadta magával. Románia minden nemzetisége és minden polgára egyként szenvedett a kommunista rendszertől, s a nép ösztönösen megérezte, hogy a magyarok Magyarországon a diktatúra rendszerét akarják lerázni. Romániában, Erdélyben tüntetésekre került sor. De tény, hogy ezek a tüntetések nem annyira a magyar nacionalizmus, hanem inkább a tiszta antikommunizmus megnyilvánulásai voltak.^[31] A magyar forradalom teremtette helyzetet az események után a román pártvezetőség több tekintetben is kihasználta az oroszokkal szembeni függetlensége erősítésére. Gheorghiu-Dej kiaknáztta a magyar 56-tal kezdődő orosz—kínai nézeteltéréseket, valamint azt, hogy a magyar forradalom leverése után Hruscsovnak szüksége volt a nyugati kapcsolatok, a „békés koegzisztencia” helyreállítására. Mindez segítette kialakítani Bukarest „független külpolitikai kurzusát”.^[32]

Jugoszláviában a félmilliónyi magyar lakosság a csehszlovákiai és romániai magyarsághoz hasonló együttérzéssel szemlélte a forradalom és szabadságharc eseményeit; de nemcsak a magyar ajkúak, hanem a jugoszláviai szláv lakosság is egyforma részvétellel és szeretettel fogadta a leveretés utáni magyar menekülőket. A párt, a kommunista államvezetés azonban jól tudta, hogy ha Magyarországon érvényesülnek a polgári szabadságok, akkor Jugoszláviában sem tartható fenn a Gyilasz által „új osztálynak” nevezett pártbürokrácia kizárólagos uralma, a párt hatalmi monopóliuma. Tito úgy látta: ha a magyar forradalom győz, Közép-Kelet-Európa többi népe is felszabadulhat, a többi kommunista rendszer is meginog s ezzel a jugoszláv kommunista rendszer is. Tito tehát fenntartás nélkül helyeselte a magyarországi második szovjet intervenciót.^[33] Tito e magatartásában Milovan Gyilasz annak bizonyosságát látja, hogy a nemzeti kommunizmus sem tudja átlépni a kommunizmus határait, képtelen olyan reformokra, amelyek a kommunizmust fokozatosan átalakítják a szabadság irányába. A nemzeti kommunizmus legfeljebb arra képes, hogy szakít Moszkvával, de aztán, a maga módján és tempójával ugyan, de lényegében ugyanazt a kommunista szisztémát építi.^[34] Mindenesetre azzal, hogy Tito helyeselte a magyarországi szovjet beavatkozást, a jugoszláv nemzeti kommunizmus maga adta fel az egyenlőség és be nem avatkozás elvét, amelyen állva pedig Moszkvával szemben a maga sikeres harcát vívta. Gyilasz minden bizonnyal honfitársai túlnyomó többségének a véleményét fejezi ki több megállapításával is. Szerinte 1956 lengyel és magyar eseményeit, jóllehet időben csak napok, valójában egy egész korszak választja el egymástól. Lengyelországban 1956-ban győzött a nemzeti kommunizmus s ezzel új korszak kezdődött a kommunizmus történetében, Magyarországon viszont a nép forradalmával új korszak kezdődött az egész emberiség történetében. Lengyelországban diadalmaskodott a nemzeti kommunizmus, a magyar felkelés azonban ennél több volt, olyan új jelenség, amely jelentőségében nem marad el sem a Francia Forradalom, sem az orosz forradalom mögött.^[35] Szerinte a magyar forradalom olyan nagy jelentőségű, olyan nagy történelmi esemény, hogy talán még maguk a magyar szabadságharcosok sem látták, cselekedetük

milyen korszakos cselekedet volt: a világ csak ritkán láthatott ilyen példátlan népi-nemzeti egységet és ekkora heroizmust — mondja Gyilasz, a montenegrói lázadó, költő, író s forradalmár.^[36]

Gyilasz utal arra is, hogy a szovjet vezetőség nem csupán közép-kelet-európai kihatása miatt verte le a magyar népfelkelést, hanem azért is, mert tudta, hogy a magyar forradalom sikere következtében a szovjet szisztéma visszaszorul a szovjet határok mögé — és akkor ott is, az orosz polgárok is elkezdének elmélkedni, gondolkodni saját helyzetükről és sorsukról.^[37]

Amit a jugoszláv író-forradalmár ily módon az orosz nép esetleges magatartásaként jósolt meg, azt a nyugati polgári filozófus szintén lehetségesnek, sőt, kívánatosnak tartja. Karl Jaspers mondja ki, hogy a magyar forradalmat nem szabad elfelejteni s a levert magyar népen egyszer talán segíteni fog — maga az orosz nép. Jaspers szerint minden szabad ember számára lelkesítő és bátorító, hogy korunkban egyáltalán lehetséges volt egy nép felkelése. A magyar forradalom azért volt váratlan, mert mindenki azt hitte, hogy korunkban ilyesmi már nem is lehetséges. E forradalom pusztá ténye arra int, hogy ne feledjük el: a lehetetlen is lehetséges. Továbbmenve, Jaspers úgy látja, hogy egy szép napon az orosz nép kezd el gondolkodni sorsáról. „Az orosz nép — írja — nagy, erkölcsös, vallásos, szeretetreméltó nép. Oroszország nem minden időkre azonos a totalitarizmussal.”^[38]

Gyilasz és Jaspers víziói óta a világ ma már látja és ismeri ezt a másik Oroszországot, hallja e másik Oroszország hangját — a polgárjogi mozgalom Oroszországban immár történeti tény. És e mozgalom, melyet egy Szolzsenyicin és egy Szaharov neve fémjelez, s amelynek számos mártírja van, a maga eszmélésének kezdeteit 1956-ra vezeti vissza. E polgárjogi mozgalom számos külföldre került reprezentánsa tanúsítja, hogy a magyar forradalom rendkívüli nagy hatást gyakorolt rájuk, attól kapták az első impulzusokat.

1956 novemberében Leningrád, Kijev és Moszkva egyetemlein, de a Szovjetunió más főiskoláin is diákcsoportok alakultak, röpcédulákat osztogattak, az egyetem folyosóin feliratokat függesztettek ki, melyekben felszólították az orosz népet, nyújtson segítséget a magyaroknak. Sőt, olyan felhívások is napvilágot láttak, melyek a szovjet hatalom megdöntésére szólítottak fel — írja az orosz viszonyok egyik legkitűnőbb nyugati szakértője, Cornelia Gerstenmaier. Ugyanő tanúsítja: „Annak idején Oroszországban a magyarországi események mindazoknak, akiket később mint orosz polgárjogi küzdőket ismertünk meg, igen sokat jelentettek, nagy hatással voltak rájuk, valósággal megrendítette őket. A magyar 56 mint szabadságmozgalom is nagymértékben hatott az orosz polgárjogi mozgalom kifejlődésére és további megszilárdulására: a magyar forradalomnak jelentős része volt az orosz polgárjogi mozgalom keletkezésében. Sok orosz értelmiségi tudta, miről van szó, szemükben a magyar forradalom mérföldkő volt, határkő, választóvonal.”^[39]

Vladimír Bukovszky, aki az elsők között leplezte le, hogy a Szovjetunióban a másként gondolkodókat elmeógyógyintézetbe zárják, s akit 1977-ben Nyugatra kerülése után Carter amerikai elnök is fogadott, alig tizenéves gyerek volt, amikor Moszkvában hallotta, hogy Magyarországon kitört a forradalom. Bizonyos, ha ez a tizenéves polgárjogi küzdő Budapesten él, ő is Molotov-koktéllal harcol a szovjet tankok ellen. Mert akkor, Moszkvában, a magyar hírek hallatán — mint emlékirataiban mondja — lázasan dolgozott gyermekfantáziája, s remélte, hogy rövidesen teherautó érkezik barátaival, akik géppisztolyokat osztanak majd s megindulnak együtt a jólismert mellékutcákon a Kreml felé és letépi a vörös csillagot. Aztán megállapítja, hogy nem történt semmi, Oroszország maradt „a halottak birodalma”. A magyar forradalom, illetve annak leverése Bukovszkyra és társaira azért is hatással volt, mert megvilágította előttük, hogy a Sztálin halála utáni sok ígéretés, hogy ti. a múlt hibái nem térnek vissza, valótlannak bizonyult. „Most újra halottak, páncélosok, brutális erőszak és hazugság” — így írja le akkori benyomásait. „A magyarok helyében én ugyanúgy cselekedtem volna” — mondja Bukovszky.^[40] Tízegynéhány éves korában szilárdan úgy látta, hogy „nekünk oroszoknak is követnünk kell a magyar utat”, de később úgy érezte, hogy az orosz nép erre lelkileg még nem elég érett, mert a Szovjetunióban még nincs közvélemény. Ahhoz, hogy Oroszországban is változás jöjjön, az orosz polgárok lelkében kell megváltozni valaminek, s csak ezután jöhet a szervezett

megmozdulás. „Remélem, hogy a szovjet ember bensője, öntudata változik s biztos vagyok, hogy ez a folyamat már meg is indult, ez szülte a polgárjogi mozgalmakat s olyan férfiakat, mint Szaharov és Szolzsenyicin” — mondja Bukovszky a magyar forradalommal kapcsolatos nyilatkozatában, néhány héttel azután, hogy kikerült Nyugatra.^[41] Néhány hónappal később pedig így beszél: „A magyarok felkelése számunkra óriási jelentőséggel bírt. Mert bebizonyította, hogy nem csupán Sztálinban vagy a Politbüro egyes tagjaiban kell keresni a hibákat — a baj gyökere kizárólag a szovjet rendszerben keresendő. Én és baráti köröm azokban az időkben őszintén együtt éreztünk a magyar néppel s éppen ezért a magyarok nemzeti felkelésének a letiprása végtelenül lesújtott bennünket, nagy csapás volt valamennyiünkre.”^[42]

Dimitrij Panin, Szolzsenyicin barátja és rabtársa, aki néhány hónappal Szolzsenyicin előtt jutott ki Nyugatra, elmondja, hogy ő és hozzá hasonló intellektuelek, akik megjárták az internáló-táborok hálózatát, megszerezték még a szovjet kormány által kiadott fehérvölgönyt is, amely a magasrangú funkcionáriusokat tájékoztatta a magyar eseményekről. Ennek adatait összevetve nyugati rádióadásokkal, pontosan értesültek arról, mi történt Magyarországon s ők kivétel nélkül a magyarok oldalán álltak: „Minden megmozdulás, amely gyengíti a szovjet rendszert, segíti az orosz népet. A magyarok szabadsága a mi szabadságunk is. Ha lett volna alkalmam, én, s ez áll barátaimra is, elmentünk volna Magyarországra, hogy harcoljunk a magyar nép — és az orosz nép — érdekében. Teljes mértékben így gondolkodott a magyar forradalomról Szolzsenyicin is.” Szerinte a magyar 1956 és a prágai tavasz lényegében ugyanarra a törekvésre vezethető vissza: „Mindegyiknek két oka és célja volt. Az egyik: országukat megszabadítani a szovjet hegemoniától. A másik: népüket megszabadítani a kommunista diktatúrától. Ez volt az ihlet és ez volt a vágy — minden más hazugság.” Ugyanő, mint a magyar forradalom kiemelkedő személyiségéről, rajongva beszél a magyar prímásról: „Mindszenty szent. Bámuljuk és szeretjük őt. Amit tett és tesz, azzal az orosz népnek is segít.”^[43]

Vladimír Maximov, a Dosztojevszkij-erejű orosz író, szintén nagyra tartja Mindszentyt és jelentőségét.^[44] Szerinte az orosz polgárjogi mozgalomra a magyar forradalom igen nagy hatással volt: „Oroszországban minden a magyar forradalommal kezdődött. Ez volt az első impulzus.”^[45] Részletesebben kifejtve e kategorikus megállapítást, egy más alkalommal ezeket mondja: „Az 1956-os magyar forradalom világtörténelmi jelentőségű esemény volt. Ez adta a tulajdonképpeni lökést az oroszországi belső ellenállási mozgalom megerősödéséhez és forradalmi jellegű átalakulásához. Pszichológiai forradalmat váltott ki, ráébresztve minket oroszokat az elnyomott nemzetek iránti bűnösségünkre és jóvátételi köteletségünkre. Oroszországban számos jelentős személy a magyar forradalom után ismerte fel felelősségét. Egyszerű emberek is rokonszenveztek a magyar forradalommal. Sokan még ma is büntetésüket töltik, mert annak idején megtagadták a parancsot Magyarországon, és nem lőttek a munkásokra és a fiatalokra. Óriási volt a csalódásuk: a világ munkásainak szolidaritását tanították nekik, ugyanakkor parancsot kaptak, hogy lőjjenek a magyar munkásokra. 1956 hatása mindmáig tart. Teljes jelentősége akkor lesz felismerhető, amikor majd Oroszországban győz a demokrácia eszméje.”^[46]

Ahogy Bukovszky a magyar forradalom hírére arról álmodott, hogy a Kremlről a fiatal oroszok letépik a vörös csillagot, úgy egy másik polgárjogi személyiség, az orosz szamizdat-irodalom egyik terjesztője, Cronid Arkagyijevics Lubárszky 1956-ban egy vidéki városban a KGB központi épülete előtt állt. Egy volt barátja bevádolta, hogy akkor és ott ezt mondta volna: „Hát amennyiben nálunk, Oroszországban is kezdődik az, ami most megindult Magyarországon, úgy mi az ilyen épületekkel kell, hogy kezdjük.” Lubárszky: „A magyar forradalmat forró és őszinte érzelmekkel üdvözöltem, hiszen együtt éreztem a magyar fiatalokkal, küzdelmükkel és harcukkal.” Mint az orosz polgárjogi mozgalom sok tagja, Lubárszky is úgy véli, csak Oroszország felszabadulása hozhatja meg a szabadságot a szovjet elnyomás alatt élő népeknek is.^[47]

Natália Gorbanyevszkaja, a nagy költő- és író, akit világméretű tiltakozás (143 000 aláírás) szabadított ki a hírhedt szovjet elmegyógyintézet-börtönből, a Szerbszkij intézetből, elmondja, hogy 1956-ban sok fiatal orosz azért tanult meg lengyelül, mert az 1956-os magyar forradalomról a Moszkvába eljutó lengyel lapok többet és igazabban tájékoztattak,

mint a szovjet lapok. Gorbanyevszkaja szerint „a magyar forradalom, annak ellenére, hogy letiporták, új fejlődés alapjait rakta le, fejlődést jobb irányban, akár akarták ezt a szovjet vezetők, akár nem”, így folytatja: „A magyarországi forradalom alatt örültünk, ujjongtunk. Magyarországon tört ki az első forradalom! Ám örömünk szertefoszlott, mikor a szovjet tankok hernyótalpai eltaposták a felkelést s Budapesten vérfürdőt rendeztek... Oroszországban országban a magyar forradalom vérbefojtását követően számtalan röpcédula és kiáltvány látott napvilágot. Ismerőseim közül nagyon sokan, részben olyanok, akik mind a mai napig a Szovjetunióban élnek, részben pedig Nyugatra jöttek vagy kényszerültek, tiltakoztak annak idején s emiatt hosszú évekre börtönbe és koncentrációs táborba kerültek. Egy jóbarátomat, Vladimir Telnikovot egyetemista társaival együtt, egy egész évfolyamot, letartóztatták, mert tüntettek a magyar forradalom eltiprása ellen. De letartóztattak egyetemi csoportokat Leningrádban és Rigában is, és rövid úton ítélkeztek felettük. Tudok olyan esetekről is, amikor a KGB-nek nem sikerült elnémítani vagy kikutatni a magyar forradalmat dicsőítő, vagy annak letiprását elítélő diákcsoporthoz. E csoportok plakátjai és röpcédulái közismertté váltak a Szovjetunióban.” E diákcsoporthoz fennálló kapcsolata és az 1956-os magyar forradalom élménye serkentette aztán a fiatal orosz írónt arra a híres epizódra, amelynek nagy drámairodalma is született Nyugaton — „Délben a moszkvai Vörös téren” —, hogy tudniillik 1968-ban a csehszlovákiai szovjet invázió ellen néma tüntetést rendezzen a szovjet főváros kellős közepén. A magyar forradalomról szólva elmondja még Gorba-nyevszkaja, hogy az orosz polgárjogi küzdők értesültek Nagy Imre próbálkozásairól éppúgy, mint Mindszenty bíboros szerepéről s örültek annak, hogy Mindszenty a forradalom leverése után menedéket talált az amerikai követségen s nem került a KGB kezére. Mindszenty azóta megjelent emlékiratainak egyes részeit sokszorosítják és terjesztik a Szovjetunióban. „Írása — mondja — történelmi dokumentum. Azok a ténybeli bizonyítékok, melyekről a kardinális beszámol, megrendítő tanúbizonyossággal szolgálnak az utókornak, s ennek a könyvnek nagy jelentősége lesz a jövő alakításában. Mert Mindszenty emlékirata: tanúságtétel. A magyarok 1956-os forradalmáról sokat tudnak Oroszországban, de az 1945—48-as évekről, melyekről Mindszenty beszámol, könyvét megelőzően senki sem tudott semmit. A kép, melyet Mindszenty tár elénk a kommunisták hatalomratöréséről, megrázó. Megrázó, ahogy ecseteli a szovjet okkupációt, vagy ahogy egyesek helytelenül nevezik, a szovjet 'felszabadítást'.” Anélkül, hogy ismerné Karl Jaspers vízióját és imperatívuszát arról, hogy a magyar forradalmat majd az szentesíti, ha az oroszok is elkezdenek gondolkodni saját sorsukról — Gorbanyevszkaja mintegy orosz részről igazolja Jaspert. Hivatkozik Tatjana Szergejevna Hodorovicsra, aki a szovjetunióbeli Emberi Jogok Bizottsága egyik vezére egyénisége s aki azt mondta, hogy az orosz disszidensek nem „másként gondolkodók”, hanem egyszerűen „gondolkodók”. S mintha igazolná Gyilaszt is, Gorbanyevszkaja a magyar forradalomról szóló fejtegetésében kijelenti: „A 'gondolkodó' ember a Szovjetunióban nagy veszélyt jelent a rendszernek; megpróbálják így vagy úgy elhallgattatni, de semmiképp sem tudják arra kényszeríteni, hogy ne gondolkozzék.” Az orosz írónt magát és kortársait így nevezi: „Mi a magyar forradalom orosz nemzedéke vagyunk.”^[48]

André Donátovics Szinyavszkij a moszkvai egyetem irodalomtörténeti docense, Sztálin leányának, Szvetlána Allilejvának a barátja, később a párizsi Sorbonne és nyugatnémet egyetemeken előadója, az orosz szellemi mozgalmak és szabadságtörekvések egyik első elindítója irodalmi téren. Julij Daniel és Szinyavszkij 1965-ös pere, mint „cause célèbre” megmozgatta az egész szabad világot, Szinyavszkij írásai pedig felkavarták az orosz intelligenciát.^[49] A KGB kinyomozta, hogy Abram Terc néven Nyugaton kinyomtatott több írását. Ezért perbe fogták. Szinyavszkij a moszkvai Lefortovo börtönben a vizsgálóbíró előtt kijelentette: „Soha nem voltam marxista. Mindig és mindenütt idealistának vallottam magamat.”^[50] Szinyavszkij perében közvetve szerepet játszott a magyar forradalom is, nevezetesen a perrel kapcsolatos nyugati magatartásban. Salvador de Madariaga, a nagy spanyol író és diplomata, akit sokan „a világ lelkiismerete” jelzővel díszítettek, úgy látta: a magyar szabadságharc nyomán a nyugati baloldalnál is megszűntek a Sztálin véres zsarnokságát mentető szövegek, „a magyar szabadságharc annyira kiirtotta az efféle gondolkodást, hogy újabban már egyes kommunista pártok is kénytelenek állástfoglalni a

moszkvai bírák Szinyavszkij és Dániel ügyében hozott ítéletével szemben”.^[51] Mert — mondja egy másik szellemi nagyság, Albert Camus ugyanerről a problematikáról, magyar forradalom és európai baloldali intellektuelek viszonyáról —, mert akinek a magyar október eseményei sem nyitották ki a szemét, annak semmi sem nyitja ki, legfeljebb majd csak a saját országa mártíromsága. Camus szerint a magyar forradalom, illetve annak leverése megmutatta az egész világnak Moszkva „egész szörnyű rendszerét, nevetség tárgyává tette a szocializmust és megbecstelenítette a humanizmust”.^[52] Az 1956-os magyar forradalom tehát nemcsak az orosz polgárjogi küzdőkre hatott, hanem előkészítette a talajt arra, hogy amikor fellépnek és megkezdődik üldözésük, a Nyugat kétkedő intellektueljei is jobban megértsék őket, s gyanakodjanak bíráikkal szemben, mint pl. Szinyavszkij esetében.

Szinyavszkij, később Nyugatra kerülve, mélyrehatóan elemezte az 1956-os magyar forradalmat. Megállapítja: „A magyar forradalom világméretű megnyilvánulás volt, igen sok emberre gyakorolt felmérhetetlen hatást, az egyes emberre éppúgy, mint a közösségre, ösztönzőleg hatott a politikai és erkölcsi öntudat felébresztésére... A magyar forradalom feltárta, hogy a szocialista tömböt kizárólag katonai erővel és rendőri erőszakkal tartják életben... A szovjet intelligencia szemében a magyar forradalom, illetve annak letiprása és vérbefojtása újabb büntetés, amelyért azonban nem minket orosz polgárokat terhel a felelősség. Hiszen a nálunk, a Szovjetunióban kezdeményezett emberi jogok mozgalma, a nemzetiségek, az egyes ember és a nemzetek jogainak mozgalma az 1956-os magyar forradalomból meríti létjogosultságát. A magyar forradalom legnagyobb jelentőségét abban látom, hogy nemzeti öntudatra serkentett és ébresztett népeket, Oroszországban, a Balti államokban, Örményországban, Grúziában, Ukrajnában és másutt... A magyar forradalom történelmi mérföldkő.”^[53]

Andrej Amalrik, az orosz történész, kinek műveit Oroszországban és Nyugaton egyaránt ismerik s aki európai és amerikai egyetemeken egyike sokat foglalkoztatott politológusa lett, a magyar forradalomról beszélve, Szinyavszkijtól teljesen függetlenül szinte szó szerint azt mondja, amit Szinyavszkij: „A magyar forradalom mérföldkő az önállóan gondolkodó oroszok életében.” És megállapítja: „Tény és való, hogy az 1956-os magyar események a Szovjetunióban felmérhetetlen hatással voltak a másként gondolkodókra, a polgárjogi mozgalomra.”^[54] Amalrik a történész hideg elemzésével vizsgálja a magyar forradalom hatását nemcsak Oroszországra, hanem az egész kelet-európai fejlődésre, sőt, a nyugati kommunistákra gyakorolt hatását is. Vizsgálódása eredményét, értékelését, a magyar szabadságharc politikai-történelmi jelentőségét így rögzíti:

„Szerintem az 1956-os magyar forradalom fordulópont volt a kommunista tömb történetében. A blokk összeomlásához ugyan még nem vezetett — sajnos nem vezethetett —, ahogy a magyar szabadsághoz sem. Mégis megmutatta, hogy az ellenálláshoz két lehetséges út vezet. Az egyik a domináló szovjet kommunizmussal szembeszegülő nemzeti érzés ösvénye. A romániai nemzeti kommunizmus, a szlovákiai liberális mozgalmak 1967-ben és 1968-ban, a Szovjetunióon belül jelentkező egyre erősebb liberális-nemzeti indulatok, vagy az eurókommunizmus, ezek mind meglehetősen különböző jelenségek — de egyikük sem jöhetett volna létre a magyar példa nélkül. Az ellenállás másik útja társadalmi-szociális. De sem a „prágai tavasz”, sem a lengyel munkások lázadozása, sem az Emberi Jogok Mozgalma a Szovjetunióban nem képzelhető el az 1956-os magyar forradalom nélkül. Joggal mondom tehát fordulópontnak, hiszen bebizonyította, hogy az ellenállás igenis lehetséges és hogy a világot meg lehet változtatni. Aminthogy — ha valóban akarják — meg is fogjuk változtatni. Kerüljön bár akárhány hosszú esztendőbe és akármennyi áldozatba. Azt pedig már ma is nyugodtan mondhatjuk, hogy az eddigi áldozatok sem történtek hiába. Magyarország így a keleti tömbön belül viszonylag nagyobb szabadságot élvez. A forradalmat ugyan letiporták, de a magyarok bebizonyították, hogy fegyverrel a kézben is helyt tudtak állni, s ezzel olyan leckét adtak a kommunista vezetőségnek, melyet azok azóta sem tudnak elfeledni. 1956 kelet-európai és szovjetunióbeli eseményei, amelyek a magyar forradalomban érték el tetőpontjukat, kitörölhetetlen nyomot hagytak bennem és kortársaimban. Teljes nyíltsággal és teljes joggal nevezzük hát magunkat az 1956-os esztendő nemzedékének. Mindaz, amit eddig tettünk és az is, amit a jövőben tenni fogunk, ennek a hősi 1956-nak az alapjaira épül.”^[55]

